prof. dr. Ivo Goldstein
prof. dr. Borislav Grgin

Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku

NOVI LIBER

Zagreb, 2006.

Izdavač
Novi Liber, Zagreb

HISTORIÆ
Knjiga 7

Recenzenti
prof. dr. Mirjana Matijević Sokol
akademik Tomislav Raukar
akademik Franjo Šanjek

Povijesne karte
prof. dr. Ivo Goldstein

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Grafičko oblikovanje
Denis Stankov, Studio DiM

Urednik
Slavko Goldstein

Za izdavača
Sanja Petrušić-Goldstein

Objavljivanje ovog sveučilišnog udžbenika odobrio je Senat Sveučilišta u Zagrebu odlukom broj 02-3252/6-2005. na sjednici održanoj 21. ožujka 2006.

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Zašto smo napisali ovu knjigu?

U našem nastavnom radu na Katedri za svjetsku povijest u srednjem vijeku koji je počeo još 1980. (odnosno 1989) stalno smo se suočavali s činjenicom da je ispitna literatura vrlo raznorodne kvalitete, stručne usmjerenosti te razine informativnosti. Kako nema ni priručnika u inozemstvu koji bi o svjetskoj povijesti srednjega vijeka govorio iz hrvatske perspektive, pa da bi se preveden mogao koristiti kao temeljni udžbenik za učenje europske i svjetske povijesti srednjega vijeka, odlučili smo sami napisati takav priručnik. Stoga je prvenstveni cilj ove knjige studentima povijesti i srodnih studijskih grupa pružiti osnovnu informaciju, dakle, osnovni pregled povijesti Europe i Sredozemlja u srednjem vijeku.

Našli smo se pred dilemom – da li donositi stotine i stotine detalja, bilježiti ih kronološkim redom po zemljama ili regijama, ili ocrtavati opće trendove, dajući tek najnužnije činjenice. Nismo išli ni u jednu ni u drugu krajnost, već smo pokušali kombinirati oba ova zahtjeva. Možda se nekom od čitatelja i dalje može činiti da smo bili preopširni, da je podataka previše, ali smo nastojali istaknuti što je bitno i što je važno uočiti i zapamtiti. Nadalje, morali smo se baviti prvenstveno vojnom i političkom sferom te smo obradili tek pojedine društvene probleme. Zbog ograničenog prostora nismo mogli opisivati razne društvene fenomene, ponajprije promjene u svakodnevnom životu i mentalitetu.

Sukladno našim dugoročnim istraživačkim interesima podijelili smo posao: I. G. je napisao odjeljke o ranijem razdoblju – ranom srednjem vijeku (poglavlja I – VII), B. G. o razvijenom i kasnom srednjem vijeku (VIII – XV). Uvodni tekst «Što je to srednji vijek?», završni tekst «Umjesto zaključka» te «Bibliografiju» napisali smo zajedno. Pridodali smo i «Glosarij manje poznatih pojmova» koji je, osim nekoliko riječi, prenesen iz «Rječnika stranih riječi» Vladimira Anića i Ive Goldsteina (2. izdanje, Zagreb 2000).

Zahvaljujemo recenzentima koji su nam dali niz korisnih savjeta kako da dopunimo tekst, kao i mr. sc. Hrvoju Gračaninu, asistentu na Katedri za svjetsku povijest srednjega vijeka, koji nas je također savjetovao, ponajprije o tome kako uskladiti terminologiju. Mr. Gračanin je i autor „Popisa srednjovjekovnih vladara i crkvenih velikodostojnika" čiju je bazu preuzeo iz „Kronologije – Hrvatska – – Europa – svijet" (2. izdanje, ur. I. Goldstein, Zagreb 2002).

Zagreb, prosinac 2005. godine

Ivo Goldstein
Borislav Grgin

UVOD

Što je to srednji vijek?

Razdoblje koje u povijesti Europe i Sredozemlja nazivamo srednjim vijekom, bez obzira kada se dogovorili da ono počinje i završava, omeđeno je dvama razdobljima – starim i novim vijekom. Prva asocijacija uz srednji vijek je njegov navodna "mračnost"; drugim riječima, uz pojam "srednji vijek" obično se vezuje epitet "mračni". Pošto ga je romantizam počeo vraćati u modu i cijeniti, riječ "srednji vijek" tijekom 19. stoljeća počinje malo po malo gubiti svoje pejorativno značenje. Pojam "srednji vijek" pojavljuje se u 15. stoljeću kod talijanskih humanista da se njime označi prijelazno razdoblje između antike i novih vremena renesanse.

Današnja Europa mnogo duguje tom razdoblju: u seobama u počecima srednjega vijeka miješaju se različiti etnikumi i stvaraju začeci današnjih europskih nacija – od Portugalaca do Rusa i od Engleza do Grka. Praktički se cijeli europski prostor u tom razdoblju definitivno kristijanizira te se stvara i današnja civilizacijska slika. Dok su civilizacije Grčke i Rima bile sredozemne, novostvorena ranosrednjovjekovna europska civilizacija afirmira pojam "Europa" u današnjem smislu riječi, u smislu u kojem ga antika nije poznavala. Međutim, "srednji vijek" je i razdoblje koje i u današnjem europskom društvu živi na neki način, ili je barem donedavno živjelo. Već i banalne usporedbe srednjovjekovne i današnje stvarnosti pokazuju koliko smo se odmaknuli od srednjega vijeka – u srednjem vijeku kada bi čovjek bio gladan, otišao bi u šumu i ulovio neku životinju ili bi zaklao neki primjerak domaće peradi – danas ljudi uglavnom otvaraju hladnjak. Čovjek je u srednjemu vijeku bio u stalnoj borbi protiv neprijateljske prirode – u nastojanju da osigura dovoljno hrane, dolično stanovanje i odjeću, često nije uspijevao. Osim gladi i pothranjenosti, mučile su ga i bolesti. Danas, na početku 21. stoljeća, čovjek je u stanju pratiti, pa čak dijelom i kontrolirati mnoge prirodne procese, ali i dalje je dobar dio čovječanstva suočen s prijetnjama i strahovima poput srednjovjekovnih ljudi.

Valjalo je odrediti razdoblje kojim počinje i završava ova knjiga, pa smo se nužno morali baviti problemom periodizacije. Periodizacija jest metodološki postupak kojim se povijesni tijek dijeli po periodima, na razdoblja koja po nekim osobinama čine cjelinu.

Historičari su vrlo različito određivali početak srednjega vijeka: neki su tvrdili da je prijelomni događaj bilo pokrštavanje cara Konstantina I (306-337). Drugi

su, pak, takvu važnost pripisivali selidbi prijestolnice Carstva 330. iz Rima u Konstantinopol/Carigrad. Mnogi su početak seobe naroda sedamdesetih godina 4. stoljeća smatrali ključnim trenutkom koji je odredio sudbinu Europe i Sredozemlja za mnoga stoljeća unaprijed. Još je više zaljubljenika u prošlost "ključnim trenutkom" smatralo propast Zapadnoga Rimskoga Carstva 476. godine. Bilo je i onih koji su smatrali da je antika završila smrću bizantskoga cara Justinijana 565. godine, jer su tada skršene sve ambicije Bizanta za obnovom nekadašnjeg Rimskoga Carstva. Neki su čak iznosili tvrdnju da srednji vijek počinje krunidbom Karla Velikoga u Rimu 800. godine. Nasuprot svim tim mišljenjima, belgijski historičar Henri Pirrene je prije Drugoga svjetskoga rata ključnim procesom koji je Europu i Sredozemlje uveo u srednji vijek označio prekid prometa Sredozemljem u 7. stoljeću nakon arapskih osvajanja.

S druge strane, i određivanje kraja srednjega i početka novoga vijeka poticalo je historičare na različita razmišljanja i, sukladno tome, nuđenje raznih datuma. Najviše pristaša, naravno, ima Kolumbovo otkriće Amerike 1492. godine. Mnogo je i onih koji taj trenutak vide u padu Carigrada pod Osmanlije 1453. godine. Krajem jednoga i početkom novoga doba neki smatraju Magellanovo oplovljivanje svijeta od 1519. do 1522. godine, drugi, pak, da je to Tridesetgodišnji rat koji je bjesnio Europom od 1618. do 1648. godine. Naposljetku, u prezentacijama povijesti koje su bile pod snažnim utjecajem staljinističke ideologije, pojam srednjega vijeka je izjednačavan s pojmom feudalizma, a feudalizam je kao društveno-političko uređenje, prema tim mišljenjima navodno prestao Francuskom revolucijom 1789. godine. Stoga je i kraj srednjega vijeka označavan godinom 1789, jer je tada počinjao novi vijek, obilježen prvenstveno stvaranjem "buržoaskog" društva.

Kraj srednjega i početak novoga vijeka neki s pravom vide u kulturnoj i duhovnoj sferi, pa tvrde da je takvo značenje imao Gutenbergov izum tiskarskog stroja četrdesetih godina 15. stoljeća. Nedvojbeno je važna i godina 1517, kada je vjerski reformator Martin Luther objavio 95 teza kojima objašnjava svoj nauk, što se drži početkom reformacije.

Za pisce ove knjige teško je prikloniti se bilo kojem od spomenutih datuma, jer je, nema sumnje, s jedne strane, svaki od njih važan, a s druge, tek više njih, stavljeni u kontekst širih političkih, društvenih i kulturnih događanja, pokazuju kako se postupno i polako stvarao tipični srednjovjekovni ambijent, odnosno, kako se taj ambijent u duljem razdoblju preoblikovao u jedno novo doba.

Stoga ova knjiga počinje detaljnim prikazom stanja u Rimskom Carstvu u 4. stoljeću, a završava analizom događaja i procesa na europskom prostoru potkraj 15. stoljeća. To je i izravan odgovor na pitanje što autori podrazumijevaju pod pojmom "srednji vijek", odnosno, kada smatraju da počinju procesi koji bitno utječu na stvaranje srednjovjekovnoga doba, odnosno na njegovo nestajanje.

I. RIMSKI SVIJET U 4. STOLJEĆU

1. Političke prilike

Srednji vijek nije značio nikakav radikalan prekid s antičkim razdobljem. Prije bi se moglo reći da je on izrastao utemeljen na mnogim pojavama i činjenicama antičkoga razdoblja. Kada se govori o srednjovjekovnoj Europi, ona izrasta prvenstveno na baštini nekad moćnoga Rimskoga Carstva. Pomalo je paradoksalno da to Carstvo dobrim dijelom uopće nije bilo u Europi. Žila kucavica Carstva bilo je Sredozemlje, njegovo stanovništvo i sva njegova bogatstva ležala su na Sredozemlju ili su u značajnoj mjeri bili prema njemu usmjereni. Mala Azija, Sirija, Egipat i sjeverna Afrika bili su dio Carstva i Carstvo je bilo nasljednik starih civilizacija koje su nekoć cvale u tim zemljama. Grčki je utjecaj presudno djelovao na razvoj rimske književnosti, umjetnosti i religije. Azija i Afrika dale su značajan doprinos u razvoju nekih poljoprivrednih tehnika te političkih ideja. Ono što je na taj način stiglo u Rim s istoka i s juga, iz Rima se dalje prenosilo u sjevernu Italiju, Španjolsku, Galiju i Britaniju. Cijelo je Carstvo bilo jedinstvena politička, pa onda i kulturna cjelina – od današnje Engleske do Egipta, od Krima do Mauretanije.

Nije bilo drugih naroda, poput rimskoga (s iznimkom možda dalekih Perzijanaca na istoku). Gotovo da nije bilo utjecaja drugih kultura i civilizacija, jer je rimska civilizacija bila jedina. Unutar granica koje su dosezale do zapadnog oceana, do sigurnog dunavsko-rajnskog limesa, do istočnih i južnih granica, stanovali su narodi koji su bili vrijedni uvažavanja – Kelti, Italici, Grci, Sirijci, Židovi, Egipćani i drugi – svi su oni bili Rimljani. Ljudi koji su stanovali preko granica Carstva – „barbari" – bili su zapravo beznačajni. Na drugoj strani dunavsko-rajnskog limesa živjeli su Germani, odnosno germanska plemena. Preko Sahare bila su jedva poznata negroidna plemena, a u Siriji i Arabiji, nomadski Arapi. Na Istoku su postojale velike civilizacije, ali, iako su Rimljani itekako bili svjesni njihova postojanja, o njima su znali malo, a još manje su za njih marili. Sasanidsko Carstvo u Perziji bila je najbliža država koju su Rimljani poznavali. Sasanidski su carevi pobjeđivali rimske legije, a rimski su trgovci preko te države uvozili većinu istočne robe. Čak i tako snažna i važna država malo je zanimala Rimljane. Znali su da postoje snažne države u Indiji i Kini, ali su ih one zanimale još manje negoli Perzija. Rimsko je Carstvo bilo svijet, a rimska je civilizacija bila jedina civilizacija. Iz Rima (a prije kraja toga razdoblja iz Konstantinopola) je više

od pet stoljeća upravljano golemim imperijem s organiziranim slobodnim protokom ljudi i roba, u kojemu su dominirali rimski novac, latinski jezik, rimska religija i rimsko pravo.

Iako im nije bio poznat danas naširoko upotrebljavan pojam „globalizacija", Rimsko je Carstvo bilo uistinu prvi pokušaj globalizacije svijeta. Rimljani su bili svjesni toga stanja te su za njega koristili termin „ekumena", tj. naseljeni prostor u odnosu na nenastanjena pustinjska područja južno od Sredozemlja ili na nepoznata područja sjeverno od Karpata i rijeke Labe.

Rimsko je Carstvo bilo svijet za sebe. Logično je bilo da tim svijetom vlada Bog. Tako je bilo u 4. stoljeću, kada je car bio „božanstvo": on je bio nazivan „dominus" – „gospodar". Sve što mu je pripadalo bilo je „sveto", a njegova je riječ imala snagu zakona. Bio je to rezultat promjena potkraj 3. i početkom 4. stoljeća – Rim je nekoć bio republika kojom je vladao Senat, a svake je godine za izvršne poslove birao dva konzula. U 1. stoljeću pr. Kr. taj je sustav vladavine zapao u krizu, bio uzrokom teških nemira i građanskih ratova, pa se postupno stvarao sistem u kojem je moć koncentrirana u rukama malog broja ljudi, potom i jednoga čovjeka. Posljednji od njih, Oktavijan, postao je prvi car – August. No, njegove su ovlasti bile tek nešto veće nego što su ih imali prethodnici. Bio je na čelu vojske i administracije, ali je morao voditi računa o prevladavajućem mišljenju u Senatu. Augustovi su nasljednici postupno priskrbljivali sve više vlasti. Česti građanski ratovi i potreba da se efikasno štiti i brani dunavsko-rajnski limes činili su vojne funkcije značajnijima, pa je moć Senata slabila. Tijekom 3. stoljeća nastupilo je dugo razdoblje anarhije. Kada je prvi jaki car, Dioklecijan (284-305), zasjeo na prijestolje, stanje u Carstvu bilo je tako loše da su njegovo preuzimanje apsolutnih ovlasti mnogi dočekali s radošću. Dioklecijan i njegovi nasljednici imenovali su sve službenike, razrezivali i prikupljali poreze prema vlastitoj procjeni, imali potpunu kontrolu nad vojskom. Bili su vrhovni suci poslije kojih nije bilo nikakve mogućnosti priziva; imali su i pravo odlučivanja o životu i smrti svakog građanina.

Dioklecijan je vladao manirom koja je u prošlosti više priličila egipatskom faraonu negoli rimskom magistratu. Istočnjačke ideje prodrle su u sustav vladanja: car je prihvatio ceremonijal i odjeću istočnjačkog despota. Bio je polubožanski monarh kojem se valjalo obraćati sa strahopoštovanjem kao da se radi o božanstvu – u proskinezi, „kao prostrt", dakle u stavu ničice. Nosio je dijademu i sjedio na prijestolju, živio je u golemoj, raskošnoj palači, potpuno izoliran od svojih podanika. Njegovi službenici, živeći i radeći u sjaju i moći kojih su i oni postali dio, stvorili su sloj povlaštenih koji je sebi priskrbio zvučne naslove poput „najodličniji" (*illustrissimus*).

Car je postao istočnjački vladar, ali nije prestao biti vojni zapovjednik. Dapače, više negoli ikada prije, u 4. stoljeću, njegov je prvenstveni zadatak bio zapovijedanje vojskom. Činjenica da je središte Carstva bilo na Sredozem-

lju njegov je zadatak činilo još težim. Država je imala ovalan oblik s rupom u sredini. Većina najbogatijih provincija nalazila se vrlo blizu potencijalnog vanjskog neprijatelja. Carstvo je imalo izuzetno duge granice u odnosu na ukupnu površinu i broj stanovnika. Barbarska plemena koja su živjela s druge strane Dunava i Rajne vodila su stalnu gerilsku borbu protiv Rimljana. Nakon brzih upada na rimski teritorij sakrili bi se u šume i močvare, dok su se rimske kaznene ekspedicije morale zadovoljiti uništavanjem šatora i paljenjem žitarica. Tijekom 4. stoljeća postalo je jasno da jedan vojskovođa ne može nadgledati čitavu granicu; bila su potrebna dvojica ili čak više. Međutim, zapovijedanje vojskom bilo je pokazatelj carskih ovlasti, pa ako bi postojala dva zapovjednika, trebala bi biti i dva cara. Te su se promjene počele događati već u vrijeme Dioklecijana, kada je ustanovljen sustav tetrarhije – dva augusta i dva cezara koji u isto vrijeme vladaju određenim dijelovima Carstva. Tako su od oko 300. mnogi carevi, iako nevoljno, morali podijeliti vlast s jednim ili više sucareva. Kolikogod da je bilo careva, uvijek je bilo samo jedno Carstvo. Dogma o jedinstvenoj državi nije se uopće osporavala. U teoriji, carevi su vladali zajednički i usklađeno, ali su u praksi dijelili svoje obveze, prvenstveno s ciljem da budu što efikasniji. Tako je jedan od careva obično bio zadužen za rajnski, dočim bi drugi nadgledao dunavski limes (i Istok), ali su takva rješenja bila privremene naravi.

Car-Bog i Car-svemogući morao je imati tisuće ljudi koji su sudjelovali u upravljanju Carstvom. U prijestolnici (kasnije u prijestolnicama) postojali su veliki vladini uredi (kakvih u srednjem vijeku, s iznimkom Bizanta, uopće nije bilo). U palačama je stvoren sloj aristokrata, nadležnih za brigu o osobnim carevim potrebama. Oni su imali značajnu političku moć. Pa ipak, središnja administracija vodila je brigu tek o nekoliko društvenih poslova. Osim čuvanja mira, što im je bila osnovna zadaća, drugi zadatak na listi prioriteta bio je nadgledati da li su lokalne vlasti primile i pokorile se carevim naredbama i prikupile poreze koje je on nametnuo. Osim toga, trebalo je razrješavati sporove i dvojbe na lokalnoj razini te odgovarati na pritužbe koje su otamo dolazile. Nije bilo sustava javnog školstva ili zdravstva, kao ni ustanova koje bi nadgledale trgovinu i poljoprivrednu proizvodnju. Nije bilo ni ureda za vanjske poslove u današnjem smislu riječi. Službenici nisu imali posebne specijalizacije: primjerice, odgovorni za opskrbu vojske i ratne mornarice imali su i mnoge druge obveze.

O središnjoj administraciji ovisila je hijerarhija nižih činovnika. Carstvo je bilo podijeljeno na četiri velike administrativne cjeline – prefekture, svaka s prefektom na čelu. Prefektura je bila podijeljena na dijeceze kojima su upravljali vikari. Svaka je dijeceza imala nekoliko provincija kojima su na čelu bili guverneri. Primjerice, prefektura Galije imala je dijeceze Britaniju, Galiju i Hispaniju; dijeceza Britanija sastojala se od pet provincija. Ukupno je bilo 4 prefekture, 12 dijeceza i 104 provincije.

Čelnici ovih administrativnih cjelina imali su obvezu nadgledati sve poslove. Ispod njih bilo je mnogo poreznih inspektora, pravnih savjetnika i drugih. Lokalne su se vlasti ustrojavale po uzoru na središnju administraciju: o veličini i ekonomskom potencijalu provincije ovisio je broj zaposlenih službenika čije funkcije nisu bile izričito specijalizirane.

Sve razine vlasti, i carska, i prefekturska, i provincijska, morale su nadgledati što rade osnovne jedinice i koordinirati njihovo poslovanje. Ta osnovna jedinica uprave bila je *civitas*. Termin je teško doslovno prevesti, jer u modernoj upravi ne postoji ekvivalent: najbliži bi bio pojam „gradska općina". Na toj razini uprava je dolazila u neposredan doticaj s građanima – ubirala bi poreze, nadgledala unutarnju sigurnost i prvostupanjske sudove. No, važno je uočiti da se radi o „gradu" – seoska područja, pa i velika sela potpuno su bila podčinjena gradskom središtu. Grad je bio središte političkog života i iz njega su službenici upravljali čitavom državom.

Civitas je bila prirodan oblik političkog organiziranja u antičkom svijetu. Izrasla je iz konkretnih prilika u antičkoj Grčkoj i rimskoj Italiji. Rimljani nisu imali problema nametnuti taj ustroj prostorima koje su osvojili. U prvim stoljećima Carstva središnja je administracija tek utvrdila opće upute za upravljanje i uvođenje reda i zakona, a većinu poslova prepuštala je upravama *civitas*. U prvo vrijeme bilo je to idealno rješenje. Međutim, dobar dio gradova u Carstvu je potkraj 3. stoljeća bio na rubu posvemašnje ekonomske propasti. Gradske su uprave u pravilu bile korumpirane, mnogi su gradski službenici (magistrati i kurijali) i sami bili suočeni s teškim financijskim problemima. Stoga su te uprave postale neefikasne, pa su se središnje vlasti morale sve više i više upletati u poslove gradskih. Bilo je to krajnje nesretno rješenje u doba kada se vrlo sporo putovalo. Carstvo je sve dublje zapadalo u anarhiju iz čega su korist izvlačili moćni, bogati i beskrupulozni.

U usporedbi s brojem stanovnika i veličinom Carstva, sustav upravljanja nije bio posebno kompliciran, a ni skup. Ni broj vojnika, u odnosu na broj stanovnika, nije bio velik, a ni vojska nije zahtijevala mnogo novca za uzdržavanje. Međutim, kako je kriza potkraj 3. i u 4. stoljeću napredovala i ti, relativno mali izdaci, postajali su pretežak teret za onemoćalu državu.

Vrsti poreza bilo je relativno malo i čini se da, barem u teoriji, nisu bili visoki. Međutim, u posljednjim stoljećima Carstva nebrojeno su se puta ponavljali prigovori o ekstravaganciji i luksuzu činovnika u administraciji i preteškom teretu poreza. Najčešće je prikupljan bio porez na zemlju koji je rastao ovisno o plodnosti zemlje i stupnju razvoja proizvodnje na imanju. Postojali su i drugi porezi, poput onoga na trgovinu i obrtništvo. Vrlo neugodne obveze nametane su mnogim ljudima; primjerice, obveza održavanja cesta i mostova ili osiguravanje *transporta ili opskrbe za vojsku. Najgori aspekt poreznog sustava bila je metoda* procjene. Svaka je *civitas* bila odgovorna za plaćanje ukupne sume, pa ako neki

stanovnici nisu nikako mogli platiti, namet je padao na njihove susjede. Bogati zemljoposjednici često su mogli izbjeći plaćanje punog iznosa ili potplaćivanjem poreznih službenika ili prijetnjama i ucjenama. Osim toga, dok su u prvo vrijeme procjene porezne obveze *civitas* izrađivane na studioznoj procjeni njezinih potencijala, nove procjene nisu pravljene u vrijeme kada je došlo do pada ekonomskih aktivnosti. U nekim je područjima porezni namet bio previsok, a skupljači poreza služili su se beskrupuloznim metodama kako bi namaknuli predviđenu kvotu. To u djelu *Božje institucije* opisuje Lucije Celije Firmijan Laktancije (250- o. 324), kršćanski pisac, zvan „kršćanskim Ciceronom":

„Robovi su se bavili prokazivanjem gospodara, a supruge su trebale optuživati muževe. Kada nije bilo nikakve evidencije ili dokaza o nečijoj imovini, ljudi su torturom bili prisiljavani da sami sebe optuže... pošto bi svi porezni obveznici bili na taj način tretirani, izgledalo je da su svi toliko platili, kao da otkupljuju život. Nije se vjerovalo onima prvima koji su sakupljali porez, pa su slani drugi za njima, jer se mislilo da će novi ljudi ipak naći načina da iskamče novac i imovinu. Kako nisu zapravo ništa mogli naći, tada su povisili brojke na već postojećim popisima, kako se ne bi moglo reći da njihov dolazak nije imao svrhu. Ovakvim se mjerama broj stoke značajno smanjio, a mnogi su ljudi umrli. Pa ipak, porezi su se i dalje razrezivali, čak i na one koji su umrli."

Sve je to bio izraz teških poremećaja u ekonomiji, pa onda i u cjelokupnom ustroju i funkcioniranju Carstva. Laktancijev opis skupljača poreza može se, odbacujući shvatljiva pretjerivanja koja bi trebala impresionirati čitatelja, primijeniti i na druge činovnike u Carstvu. Carska je administracija često bila korumpirana, neefikasna te samovoljna, čak ponekad i krvoločna, kako svjedoči Laktancije. Te su se negativne karakteristike tijekom 4. stoljeća sve više iskazivale. Suvremenicima je izgledalo da Carstvo može opstati tek pod vlašću jednog čovjeka, „autokratora" – samodršca koji je na vrhu vladarske piramide. On je, sukladno starim političkim fikcijama, trebao prvenstveno biti motiviran željom za pravednošću koju je samo malo njegovih prethodnika posjedovalo. Međutim, Carstvo je pod tim carevima uživalo desetljeća i stoljeća mira, a potkraj 4. stoljeća nije poznavalo drugo negoli vječne nemire i ratove.

2. Ekonomsko i društveno stanje

Rimsko je Carstvo bilo politički ujedinjeno, ali ekonomski heterogeno i nejedinstveno. Vjerojatno je to bila njegova najveća slabost. Iako se intenzivno putovalo i trgovalo Sredozemljem, velik dio trgovine obavljao se na lokalnoj razini. Većina stanovništva Carstva egzistenciju je ostvarivala u poljoprivredi. Rimska je država nastojala da svaka regija može sama

sebe prehranjivati. Ključni su proizvodi bili pšenica, maslinovo ulje i vino. Oni su se mogli uzgajati praktički na svim obalama Sredozemlja. Rimski gradovi, pogotovo oni manji, opskrbljivali su se hranom iz neposredne okoline. U dvije prijestolnice, Rim i Carigrad, hrana je dolazila s udaljenijih prostora, ali je većina artikala stizala s velikih carskih zemljoposjeda u Egiptu i sjevernoj Africi. I hrana za vojsku često se nije nabavljala na slobodnom tržištu, već je dobivana od poreza plaćanog u naturi.

Poreznim sustavom Rim i Italija su financijski i gospodarski iscrpljivali osvojene zemlje. Grčki retor Elije Aristid (2. stoljeće) piše o „zajedničkom tržištu na cijeloj zemlji" koje isključivo koristi Rimu, u koji se slijeva svjetsko bogatstvo tako da se neki proizvodi mogu naći jedino u metropoli na Tibru.

Trgovina hranom bila je slabo razvijena, odnosno, seljak je mogao prodavati svoje proizvode uglavnom na mjesnoj tržnici. Odjeću, namještaj, oruđe, pa i drugu manufakturnu robu proizvodili su ili mjesni obrtnici ili se čak nešto izrađivalo u kući. Nije bilo masovne proizvodnje niti intenzivnije trgovine predmetima svakodnevne upotrebe. Promet luksuznom robom – prvenstveno onom koja je stizala s Istoka (svila, bjelokost, mirodije, nakit) – osiguravao je posao malenom broju ljudi. Zapravo, trgovina luksuznom robom nagrizala je rimsku ekonomiju, jer je Carstvo imalo vrlo malo ponuditi Istoku, a svoje su nabavke istočne robe trgovci iz Carstva morali gotovo u pravilu plaćati zlatom. U Rimskom se Carstvu proizvodilo relativno malo zlata, a kako je sav novac u to doba bio metalan, odljev zlata stvarao je manjak zbog kojeg je sve teže bilo poslovati. Osjećao se manjak novca, pa su cijene robi padale, što znači da je sve teže bilo naći kupca.

Rimljani nisu znali iskoristiti sve prednosti golemog tržišta koje su sami stvorili. Dio objašnjenja leži u činjenici da su i Grci i Rimljani smatrali poduzetništvo, pogotovo proizvodnju, sramotnim, ponižavajućim poslom. Najvišoj društvenoj grupi u Rimu, senatorima, izričito je bilo zabranjeno baviti se trgovinom. Praktički svaki posao koji se morao raditi u grupama, poput rudarenja ili proizvodnje keramike, radili su robovi. Robovski je rad bio jeftin, barem u prvim stoljećima Carstva kada je robova bilo relativno mnogo. Stoga nitko nije bio zainteresiran pronaći način povećanja produktivnosti toga rada. Rimljani su znali da para može proizvoditi energiju, ali to nisu nikada ozbiljnije pokušali iskoristiti. Znali su i da se pšenica može mljeti brže vodenom snagom negoli ručno, ali je u 4. stoljeću u Carstvu bilo vrlo malo vodenica. Tek su se u srednjem vijeku (11-12. stoljeće) vodenice počele graditi masovno, pa je njihova snaga zamijenila ručno mljevenje. Kako su mnogi poslovi obavljani ručno, ne bi se mnogo uštedjelo time što bi se proizvodnja centralizirala na jednom mjestu. U svakom se gradu – a u nekim slučajevima i na svakom zemljoposjedu – mogla izraditi odjeća, keramika, kožnati predmeti i oruđe za istu ili približnu cijenu za koju se to moglo kupiti na tržištu. Prijevoz cestama bio je vrlo neefikasan. Kola su bila vrlo mala i nespretna. Kako nisu vodili računa o uštedi snage, Rimljani su vrlo loše uprezali

konje, tako da su oni mogli povući tek vrlo lagane terete. U takvim uvjetima cijena iole dužeg transporta pojela bi značajan dio profita. Transport morem bio je mnogo jeftiniji, ali su rimski brodovi bili mali i Sredozemljem se nije plovilo barem tri zimska mjeseca, ako ne i još mjesec-dva dulje. Zbog svih navedenih razloga, svaki je dio Carstva morao biti ekonomski samodostatan.

Tendencije prema ekonomskoj samodostatnosti bile su poticane specifičnim razvojem poljoprivrede u Carstvu. Opće je pravilo da mali posjedi mogu uspješno funkcionirati samo u nerazvijenim društvima. Kako se ekonomski život razvija, kako se porezna davanja povećavaju, mali posjednici zapadaju u teškoće. Njihove loše procjene što proizvoditi ili loše godine tjeraju ih da posuđuju novac, koji oni obično ne mogu vratiti. Na taj način sve više i više farmi prelazi u ruke kreditora – veleposjednika ili bankara. Taj se proces počeo u Rimu odvijati već od 2. stoljeća pr. Krista. Mnogi su žalili zbog propadanja sitnog seljačkog posjeda, ali nitko, izuzev neuspješnog pokreta braće Grakha, nije ništa učinio da ga spasi. Zapravo, zabranivši aristokraciji da se bavi trgovinom, država ju je praktički prisilila sav svoj novac investirati u zemlju, potičući tako stvaranje velikih zemljoposjeda.

Do 4. stoljeća mali zemljoposjednik više nije imao nikakvu ekonomsku snagu. Većina seljačkog stanovništva živjela je na velikim zemljoposjedima, a ti su zemljoposjedi proizvodili i veći dio hrane u Carstvu. Zemljoposjed koji se prostirao na desetinama ili stotinama hektara i zapošljavao stotine radnika, prirodno je bio mnogo samodostatniji negoli mali seljački posjed. Bogatima je postalo gotovo uobičajeno priskrbljivati sve što im je trebalo s vlastitog posjeda.

Unutarnja trgovina u Carstvu bila je dodatno obeshrabrivana ovakvim tendencijama. Čini se da se ona postupno smanjivala tijekom 4. stoljeća. Razlozi toga smanjivanja nisu posve jasni – neki su već navedeni: svakako su značajnu ulogu igrali odljev zlatnog novca, siromašenje malog seljaka i jačanje samodostatnog zemljoposjeda. Osim toga, Rim je svoju snagu do 1. stoljeća izgrađivao na uspješnim osvajačkim ratovima. Kada su ti ratovi prestali, pad je, prije ili kasnije, bio neizbježan. Kakvi god da su mu bili uzroci, kriza trgovine imala je teške posljedice. Nije bilo jedinstvenog ekonomskog interesa održavati političke veze koje su Carstvo čuvale kao cjelinu. Većina ljudi nije imala nikakve koristi od činjenice da su građani velikoga carstva: bio je to jedan od razloga zašto se Carstvo raspadalo tijekom 4. i 5. stoljeća. Druga posljedica propadanja trgovine u Carstvu jest kriza gradova koji su, kao što smo vidjeli, bili osnovna upravna jedinica u državi. Kriza gradova je generirala upravnu i političku krizu, potom je povratno djelovala na produbljivanje ekonomske krize i krug je bio zatvoren. Svi su društveni slojevi, osim eventualno onih najbogatijih, bolno osjećali posljedice ekonomskog kolapsa.

Rimsko društvo 4. stoljeća bilo je oštro podijeljeno: na vrhu su bili senatori. Nije se isključivo radilo o članovima rimskoga senata, ili o članovima istoimenog novoformiranog tijela u Carigradu. Mnogi su senatori rijetko, ako i uopće,

posjećivali prijestolnice. Titula senatora postala je ponajprije znak nobiliteta; gla ju je od cara dobiti svaka bogata osoba. Mnogi su je željeli dobiti, jer tc bilo samo stvar prestiža, već i način stjecanja raznih imuniteta. Titula se m steći davanjem novca, pa je, sukladno tome, praktički svaki bogataš bio sen Senatori su posjedovali većinu zemlje te je većina državnih dužnosnika potje iz njihova društvenog sloja. Dok nisu obnašali neku dužnost, senatori su ob živjeli izvan grada, na svom zemljoposjedu. U gradu se nisu osjećali najbolje su u njemu bili prisiljeni posvetiti se raznim, često zamornim društvenim ol zama. Osim toga, njihovi su posjedi zahtijevali stalnu brigu i nazočnost.

Veleposjedi su se zvali *villa*. Bili su uistinu veliki, onaj koji bi, primjer imao skoro 750 hektara, opisivan je kao prilično malen. Većim dijelom činila je obradiva zemlja, potom livade, vinogradi i šume. Na njemu su živjeli po privrednici, pastiri, vinogradari, pekari, tesari, mlinari, klesari, kovači, tka krojači i drugi *radnici, kao i zakupci koji su obrađivali dio zemlje i* za to velep *sjedniku plaćali* najamninu. Do kraja 4. stoljeća često je na svakom velepos du bila izgrađena i kapela u kojoj je službovao svećenik. Veleposjednik je zn presuđivati u sporovima između svojih radnika i time onemogućavao upletan vlasti u bilo koji dio života na svom posjedu. Tako je veleposjed postajao na sva način samodostatan i njegove veze s vanjskim svijetom bile su sve slabije.

Kuća veleposjednika bila je velika i komforna. Bila je oslikana, sa skupocje nim mozaicima na podu. Imala je biblioteku, prostranu blagovaonicu i luksuzn kupaonicu. Kroz kuću je proveden sustav hipokausta, odnosno podnog grijanja koji je i u sjevernijim područjima, u hladnije doba godine, održavao ugodn temperaturu.

Pisma Sidonija Apolinara (430-487) puna su detalja o životu galorimskog plemstva: u njima priča o posjeti zemljoposjedu nekih prijatelja. Ujutro bi se neki zabavljali igrom pretečom današnjeg tenisa, drugi bi čitali vjerske knjige il latinske klasike. Podnevni obrok bio bi prilično lagan; nazočni su uz jelo pričal razne priče. Uslijedio bi poslijepodnevni odmor, potom jahanje i kupanje. Tih nekoliko sati kupanja protjecalo bi u ugodnim i neobveznim razgovorima. Dan bi završavao bogatom i dugom večerom. Drugi dijelovi pisama pokazuju zadovoljstvo tih ljudi u igrama, lovu, čitanju i prepričavanju anegdota. Pa ipak, ne treba zaboraviti da su Sidonije i njegovi prijatelji imali visoke položaje u crkvi i državi te da su morali voditi svoje veleposjede; stoga nisu čitavo vrijeme mogli provoditi u tako lagodnom okruženju.

Radnici na veleposjedu mogu se podijeliti na dvije klase – robove i slobodne ljude. Međutim, razlika između ove dvije grupe postupno je nestajala. U robove se ubrajala i vrlo brojna kućna posluga te većina zaposlenih na dijelu zemlje koji je bio u neposrednom vlasništvu veleposjednika. Broj robova u odnosu na broj slobodnjaka je vremenom padao, dijelom zbog toga što Carstvo nije više vodilo osvajačke ratove i na taj način se opskrbljivalo robovima, dijelom i zbog toga što

su rimski robovlasnici često znali velikodušno oslobađati robove (postupak se zvao manumisija). Uvjeti rada i života preostalih robova znatno su se poboljšali pod utjecajem humanističkih ideja filozofa i pravnika u prvim stoljećima Carstva. Gospodar više nije smio ubiti roba, a robovi su rijetko bili držani u podzemnim ćelijama, kao što je nekoć bilo uobičajeno. Mnogi su posjednici zaključili kako rob bolje radi ako mu se dodijeli odvojena kuća i zemlja od koje daje dio uroda. Tako se stvarao sloj „okućenih robova" (*servi casati*) koje je država postupno uvrštavala u porezne popise i zabranjivala prodaju zemlje bez „okućenih robova" koji su na njoj radili. Međutim, ti su robovi, iako su stekli određenu razinu sigurnosti i neovisnosti, živjeli i dalje u teškim prilikama. Primjerice, službeno nisu mogli steći nikakvu vlastitu imovinu. Tek su postupnim i sporim promjenama dosegnuli položaj istovrstan onom koji su imali koloni (*coloni*).

Koloni su činili većinu zemljoradničkog stanovništva na zemljoposjedu. Bili su sloj zemljoradnika koji je imao nasljedno pravo obrađivati česticu zemlje, a da ona nije bila u njihovu posjedu. Službeno je vlasnik zemlje bio vlasnike *ville*, te je on primao novac ili plodove od zakupnine svake čestice. Sve dok je plaćao svoju zakupninu, kolon nije mogao izgubiti svoju zemlju, ali mu je zakon zabranjivao napustiti ju ili promijeniti zanimanje. Ako bi pobjegao sa zemlje, bio bi prisilno vraćen natrag i moglo bi mu se dogoditi da padne u ropstvo. Ako bi zemlja koju bi obrađivao bila prodana, on bi pod istim uvjetima ostajao u obvezi prema novom gospodaru. I njegova bi djeca nasljeđivala odnos pod potpuno istim uvjetima. Kolon je imao gospodara, vlasnika zemlje, kojem je bio obvezan pokoravati se. U drugim odnosima bio je slobodan, a i tadašnji zakoni, dok govore o čovjeku svoga gospodara, jasno ga razlikuju od roba. Kolon se mogao ženiti, posjedovati imovinu i ostavljati je djeci, pa čak i parničiti se na sudu.

Društvena skupina kolona potjecala je iz različitih klasa. Neki su, iako vjerojatno ne najbrojniji, bili podrijetlom germanski barbari, bilo podčinjeni, bilo zarobljeni u ratu. Ponekad su čitava plemena bila preseljavana na teritorij Carstva, a tada bi bili kao koloni (ne robovi!) raspodjeljivani na razne zemljoposjede. Svaki od doseljenika bio je dodijeljen na jednu zemljišnu česticu i uvršten u porezni popis. Budući da je država nastojala naseliti puste ili polupuste krajeve i u njima potaknuti poljoprivrednu proizvodnju, zahtijevala je da koloni ove vrste i njihovi nasljednici ostaju na zemljištu gdje su isprva bili smješteni.

Vjerojatno je da su pravila uglavljena za ovu vrstu kolona, za čije je naseljavanje Carstvo imalo poseban interes, postupno primjenjivana i na druge ljude u istom ekonomskom položaju. Svaki veleposjednik imao je mnogo ljudi ovisnih o njemu: njima je prepuštao česticu zemlje s nadom da će postati samodostatni, odnosno da će mu moći davati ili dio plodova ili novac. Kada bi oslobodio roba, on mu je i dalje ostajao doživotno podložan, a sam gospodar je i dalje bio dužan štititi ga. Obje su se obveze ispunjavale ako bi, kao što se često događalo, oslobođenik prihvatio status kolona.

Konačno, mnogi su koloni dolazili iz društvenog sloja malih slobodnih zem ljoposjednika. Njihov je položaj u posljednjim stoljećima Carstva, kao što sm vidjeli, bio nezavidan. Suočeni s rastućim dugovima, u nemogućnosti da izađı na tržište, često su tražili zaštitu veleposjednika. Napuštajući svoju zemlju, mogl su prihvatiti da obrađuju česticu na veleposjedu ili bi njihovi vjerovnici mogl preuzeti vlasništvo nad njihovom zemljom i omogućiti im da na njoj ostanu kac zakupnici. U oba slučaja oni bi se ubrzo utopili u masi kolona, neprepoznatljiv čak i u zakonskim odredbama.

Jedini vlasnici zemlje koji su mogli očuvati posjede manje veličini bili su kurijali – *curiales*. Prema društvenom statusu bili su ispod senatora i činili su nasljedno upravljačko tijelo u *civitas*. Za svoj rad nisu bili plaćeni, ali su imali razne privilegije koje su nekoć ljude poticale da nastoje postati i ostati u statusu kurijala. Međutim, tijekom 4. stoljeća njihov je položaj postajao sve gori. Oni su bili odgovorni za prikupljanje poreza u svojem okrugu, a ako ne bi namaknuli iz administrativnog središta unaprijed određenu svotu, razliku su morali nadoknađivati iz vlastite imovine. Opće siromašenje u Rimskom Carstvu u 4. stoljeću činilo je skupljanje poreza vrlo teškim, pa su mnogi kurijali bili materijalno uništeni. Osim toga, gradski su dužnosnici imali obvezu organizirati igre kako bi zabavili puk, a i to je značilo veliki trošak. Prirodno da nitko pod tim uvjetima nije želio biti kurijal, ali su vlasti prisiljavale svakoga tko je bio dovoljno imućan (ako već nije bio senator) da to postane. Kurijali su žarko željeli pobjeći iz svojih nasljednih zanimanja, ali su vlasti činile sve kako bi ih u tome spriječile. Bilo im je zabranjeno stanovati izvan svoga grada, a njihovim je sinovima bilo zabranjeno otići u vojnu službu, u klerike ili prihvatiti neku drugu javnu službu. Usprkos represivnim odredbama mnogi su kurijali pobjegli i do 5. se stoljeća ova društvena grupa praktički dezintegrirala.

U teškoj su poziciji bili obrtnici i trgovci. U vrijeme krize trgovine i sve veće samodostatnosti i autarkičnosti veleposjeda malom je obrtniku ili trgovcu bilo sve teže poslovati. Vlasti su morale prisiljavati ljude da ostanu u zanimanjima koja su bile ključna za opću korist svih stanovnika grada. Prijevoznicima, pekarima i drugima angažiranima u lancu nabave i proizvodnje osnovnih prehrambenih artikala bilo je strogo zabranjeno napustiti svoje zanimanje, osim ako nisu našli zamjenu. Njihovi su sinovi zakonom bili obvezani nastaviti očev posao.

Carevi 4. i 5. stoljeća često su u historiografiji bili kritizirani zbog takve politike prisile. Zasigurno se gospodarski oporavak nije mogao potaknuti prisiljavanjem ljudi da ostanu u neprofitabilnim zanimanjima ili odredbama kojima je većina zanimanja postala nasljedna. Međutim, teško je i danas reći jesu li išta mogli napraviti. Bili su svjesni da gospodarski sustav Carstva ne funkcionira; oni su bili vojnici, a ne ekonomisti. Osim toga, imali su prijeke vojničke probleme koje je trebalo promptno rješavati. Nisu imali ekonomističke znalce koji bi ih savjetovali, čak i da su imali vremena time se baviti. Carevi su znali da se proizvodnja

smanjuje, da mnogi napuštaju svoju zemlju i zanimanja, da sve to slabi gradove i smanjuje porezne prihode. Konačno, pad prihoda koji stižu u riznicu otežavao je ili čak onemogućavao efikasnu obranu granica koje su bile sve ranjivije. Prisila se činila kao jedini mogući odgovor: prisiliti ljude da se bave svojim poslom, prisiliti gradove da obavljaju svoje funkcije. Da su carevi omogućili ekonomske slobode, one bi razorile Carstvo. Vjerojatno je točno da je Carstvo bilo preveliko te da teret uzdržavanja svjetske države nije bilo u dovoljnoj mjeri kompenziran povećanim ekonomskim mogućnostima. S druge strane, dužnost je careva bila očuvati Carstvo, a njihova politika prisile očuvala je zapadni dio Carstva gotovo još stoljeće nakon što se raspad činio neminovnim (a istočni dio Carstva je definitivno preživio).

Posljedice takve ekonomske politike na svakodnevni život bile su katastrofalne. Čak i najsposobnija osoba teško je mogla popraviti svoje materijalno stanje; sve su inicijative bile blokirane, svaka ambicija skršena, zavladala je apatija. Ljudi su radili bez entuzijazma i nije ih zanimala opća dobrobit. Prosječan je čovjek u pravilu sumnjičav prema mjerama udaljene, centralizirane države: u 4. stoljeću teški porezi i rigidne odredbe bile su kruta realnost, a korist od činjenice da je svaki građanin dio velikoga carstva nedefinirane i teško dokazive. Prirodno nepovjerenje prema tako organiziranom Carstvu raslo je, kako mu se bližio kraj. Sukladno tome, rasle su i samodostatnost i autarkičnost regija i veleposjeda u ekonomskom smislu, a centrifugalne sile u političkom smislu su jačale. Teret održavanja velikoga Carstva bio je težak, a korist od njegova održavanja imali su samo najbogatiji. Običan je čovjek izgubio prihode, slobodu i bilo kakve perspektive. Naposljetku, Carstvo je propalo jer je većina njegovih građana izgubila svaki interes da ga očuva.

3. Književnost, obrazovanje i umjetnost

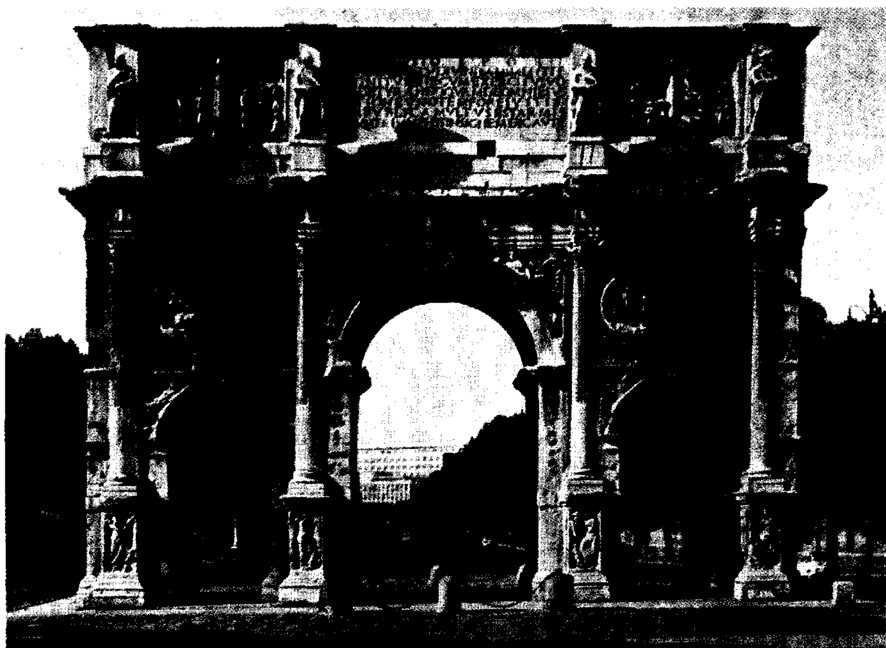
Propadanje rimskoga društva odražavalo se i u obrazovnom sustavu i umjetnosti 4. i 5. stoljeća. Istraživači su još potkraj 19. i početkom 20. stoljeća lucidno zaključili kako su Rimljani bili barbarizirani mnogo prije negoli su barbari provalili u Carstvo i srušili ga. Kršćanski su spisi bili jedini dio književnosti koji su još iskazivali krepkost misli i energiju stila. Sekularna je književnost bila visokoparna, retorička i zapravo se iscrpljivala u oponašanju starijih autora. Veliki klasični pisci „zlatnoga doba" rimske književnosti 1. stoljeća pr. Kr. i 1. stoljeća kršćanske ere bili su nedostižni uzori. Njihove su se misli, kao i njihov stil nastojali oponašati, ali ništa novoga nije dodavano.

Rimljani su pokorili Istok, ali tim prostorima nikada nisu nametnuli svoj jezik, kao što su to učinili na Zapadu. Nedostatak jedinstvenosti u tom pogledu

isprva nije imao loših posljedica – u zlatno doba Carstva svi obrazovani ljudi pa i mnogi neobrazovani, znali su i grčki i latinski. Sve jače centrifugalne sile u Carstvu nisu poticale učenike na Zapadu da uče grčki. Kontakti između dviju kultura postajali su rjeđi. To je imalo izrazito loše posljedice po Zapad. Grčka je književnost imala mnogo više originalnih elemenata od latinske, a Grci su imali i mnogo dulju znanstvenu tradiciju, neusporedivo veću od one na Zapadu. Rimljani se uglavnom nisu bavili znanošću i na latinski je preveden manji broj grčkih znanstvenih spisa. Na taj način, kako je znanje grčkoga jezika postajalo sve slabije, tako je i poznavanje helenističke misli i znanosti nestajalo i na Zapadu nije obnovljeno sve do 12. stoljeća. Rimsko obrazovanje u kasnom Carstvu zasnivalo se na kompendijima i kompilacijama ranijih latinskih autora. Naglasak je bio na poeziji. Prozni su pisci u usporedbi s poezijom bili zanemareni, a znanost, filozofija i povijest gotovo da se nisu ni spominjali.

Dobar primjer intelektualnih interesa Rimljana u doba kasnoga Carstva daje tekst Marcijana Kapele *Vjenčanje Merkura i Filologije* (Kartaga, prva polovica V. stoljeća). Radi se o enciklopedijskom udžbeniku u kojem je alegorija jasno prepoznatljiva. Prve dvije knjige opisuju vjenčanje, s prilično mnogo zamornih detalja. Tada su mladenkine uzvanice, sedam slobodnih vještina, počele raspravljati o svojim dostignućima. Ideja da se cjelokupno znanje sažme u sedam kategorija nije originalno Marcijanova, ali je njegova realizacija te misli postala toliko popularna da je poslužila kao osnova za nove nadogradnje u sljedećim stoljećima. Sedam slobodnih vještina bile su gramatika, retorika i logika koje su kasnije postale trivij (*trivium*), odnosno studij jezika te aritmetika, geometrija, astronomija i glazba – kasnije grupirane u kvadrivij (*quadrivium*) ili znanstvene predmete. Nekima od ovih predmeta polje učenja bilo je šire nego što bi se iz samoga imena moglo zaključiti – tako je gramatika uključivala i proučavanje latinske književnosti, a geometrija i nešto geografije i poznavanja prirode. Studij glazbe, s druge strane, označavao je prvenstveno proučavanje matematičkih odnosa između tonova. Marcijanov tekst je zapravo dugi niz činjenica, s vrlo malo interpretacija njihova značenja. Pisac je htio uključiti sve ono za što je smatrao da obrazovan čovjek mora znati, ali usprkos velikom trudu nije uspio niti spomenuti mnoge važne teme. Trivijalnim detaljima dao je često toliko prostora koliko i najvažnijim činjenicama. Stoga je njegov tekst kao cjelina dosadan i nezanimljiv. Međutim, on daje, sa svim svojim ograničenjima, prilično dobru sliku obrazovanja koje su posjedovali klasični autori. Ovo je obrazovanje postalo vrlo popularno tijekom srednjega vijeka: za mnoge generacije ovaj Marcijanov spis – koji je stao na 422 stranice maloga formata u Teubnerovu izdanju iz 1925. godine – predstavljao je dosege ljudskoga znanja.

U rimskoj je umjetnosti dekadencija bila čak i očiglednija negoli u književnosti ili u obrazovanju. Kao i u književnosti, nedostajalo je originalnih ideja, ali je bilo još manje vještine u imitiranju. Primjerice, čak su i zlatnici posljednjih careva

Slika 1. Konstantinov slavoluk

lošije kvalitete u usporedbi sa zlatnicima iz 1. stoljeća. Kada je Konstantin izgradio slavoluk (trijumfalna vrata), morao je skinuti skulpture s ranijih spomenika kako bi ih dostojno dekorirao. Čak je i kršćanstvo imalo poteškoća revitalizirati kasnoantičku umjetnost. Trebalo je proteći nekoliko stoljeća da bi se stvorili oblici koji izražavaju nove vjerske ideje, a u međuvremenu je razina umjetničkih dosega (uz iznimke, ponajprije u 6. stoljeću) uglavnom bila vrlo niska.

4. Vjera

Ljudi kasnoga Carstva imali su vrlo male šanse živjeti ekonomski bezbrižno, još manje – obogatiti se; politika ih uglavnom nije zanimala, a njihov intelektualni i umjetnički rad svodio se na imitiranje starijih uzora i u njemu je bilo malo maštovitosti i novoga. Međutim, bili su iznimno zainteresirani za vjeru i velik dio životnih energija bio je posvećen vjeri i vjerskim pitanjima. Takve se tendencije iskazuju još od 1. stoljeća, otkako je narastanjem kozmopolitskih osjećaja i sve višim stupnjem naobrazbe vjerovanje u grčko-rimski panteon ubrzano gubio pristaše. Čini se vrlo logičnim zaključiti da je postupno propadanje Carstva, uz gubitak političke i ekonomske sigurnosti, poticalo ljude da se sve više okreću vjeri. Time su, na neki način, uvjeravali sebe

kako je njihov individualitet i individualitet njihovih najbližih važan barem vječnom poretku stvari, kolikogod da se nevažan činio u stvarnom svijetu.

U višim se društvenim slojevima pojačan interes za religiju manifestira uglavnom kao pristajanje uz stoicizam. Ta je filozofska škola naučavala da s ljudska sreća i dostojanstvo postižu svojevoljnim pokoravanjem univerzalnor zakonu. Putem samokontrole i ljubavlju za pravdu i istinu, ljudi mogu ovoze maljski život učiniti dobrim životom. Izvanjske činjenice na koje čovjek ne mož utjecati valja jednostavno zanemariti. Političke i društvene razlike između ljuc nisu važne; prema univerzalnom zakonu, svi ljudi imaju ista prava. Stoici su jed nako poštovali roba Epikteta i cara Marka Aurelija kao autore filozofskih spisa kao i zbog dostojanstva i poštenja tijekom njihova života. Stoicizam je snažn utjecao na rimsko pravo i praktično obnašanje vlasti, jer su mnogi dužnosnic bili stoici. Rimsko je pravo postalo humanije, približavalo se idealu da prizna jednaka prava svim ljudima. Primjerice, roba se počelo štititi od samovolje njegova gospodara. Ideja bratstva među ljudima, temeljna stoička misao, potvrdila se u političkoj praksi kada su 212. Karakalinim ediktom gotovo svi stanovnici Carstva dobili građansko pravo.

Međutim, stoicizam nije mogao privući previše ljudi; bio je odveć zasnovan na intelektualizmu. Običan je čovjek tražio jasnu potvrdu postojanja Boga koji bi bio zainteresiran za njegove osobne probleme i nisu ga zanimala apstraktna načela vječnoga zakona. Ljudi kasne antike duboko su sumnjali da je sretan, kvalitetan život moguć na ovome svijetu. Vjerovali su da se sve nepravde i nelogičnosti tijekom ovozemaljske egzistencije moraju ispraviti u nekom budućem svijetu. Stoga su se okrenuli istočnjačkim vjerskim misterijima, kao što je mitraizam, ili štovanju Izide i Ozirisa. Većina tih kultova imala je neki oblik zajedničke molitve, tijekom koje je vjernik dolazio u neposredan kontakt s božanstvom. Većina je propovijedala vjeru u Boga-iskupitelja koji je svojom smrću spasio čovječanstvo. Svi su oni naglašavali važnost budućeg života u kojem bi ljudi bili nagrađeni ili kažnjeni za svoja djela ili nedjela tijekom zemaljske egzistencije.

Isprva, kršćanstvo među građanima Rimskoga Carstva ni izdaleka nije bila najpopularnija od vjera koje su stigle s Istoka, prvenstveno zbog toga što je bila vrlo isključiva i nesklona bilo kakvu kompromisu. Druge su istočnjačke vjere bile tolerantne jedna prema drugoj, bile su spremne prilagoditi se zahtjevima koje je pred njih stavljala država. Rimljani su bili zgroženi činjenicom da kršćani uopće nisu respektirali druge vjere. Osim toga, kršćani su bili nelojalni Rimskom Carstvu i caru: nisu željeli sudjelovati u javnim svečanostima u kojima bi se iskazivala počast starim bogovima, nisu željeli prinositi žrtvu u carevu čast. Većina je Rimljana te svečanosti smatrala prije svega rodoljubnom gestom, gotovo bez ikakva vjerskog značenja. Car je bio simbol jedinstva civiliziranog svijeta. Smatralo se, barem na simboličkoj razini, da njegova snaga drži zajedno ljude vrlo različitog podrijetla i vjerovanja. Nije se činilo posve bezrazložno da mu se odaju

božanske počasti. Rimska administracija nije zaboravila da je službeni razlog za pogubljenje osnivača kršćanstva bila optužba da je kovao zavjeru protiv države. Kršćani su bili tajno društvo, svoje su pristaše pridobivali uglavnom iz najnižih slojeva društva i samim tim već su bili vrlo sumnjivi. Osim toga, mnogi elementi njihova učenja činili su se protudržavnim. Bilo je vrlo lako optužiti ih za urotničku djelatnost i pokušaj uništenja države. I dok je kršćanstvo bilo izvan zakona, druge su istočnjačke religije bile na Zapadu dočekane s radošću.

Pa ipak, progoni nisu bili stalni. Iz svakodnevne prakse vlasti su zaključile da kršćani nisu ni neposredna, a ni prevelika opasnost za državu. Samo najgorljiviji ili najdespotskiji od careva smatrali su da ima smisla uništiti kršćanstvo. I dok temeljit i dosljedan progon može uistinu uništiti neku vjeru, povremeni napadi obično samo jačaju uvjerenje onih koji su preživjeli. Članstvo rane Crkve sastojalo se od muškaraca i žena koji su duboko proživljavali svoju vjeru, spremni za nju riskirati život, stoga, bili su u pravilu, besprijekorna karaktera i visokog morala.

Prirodno je da osobe takve vrste privlače druge. Isključivost kršćanstva postala je prednost. U vrijeme sve veće krize i nesigurnosti kršćansko učenje postaje svojevrsno traženje utjehe, nastojanje da se pronađe vjera koja je apsolutna i beskompromisna. Druge su vjere prihvaćale praznovjerja i rituale svojih konkurenata, često teško spojive ili nespojive s vlastitom dogmom. U trenutku kada bi se prihvatile osnovne dogme, kršćanstvo je bilo logično i koherentno. Ono je bilo oslobođeno nelogičnosti koje su opterećivale neke od njegovih najopasnijih rivala. Primjerice, prema mitraističkom ritualu onaj koji ulazi u zajednicu čisti se od grijeha uranjanjem u posudu s krvlju ubijenog bika. Kršćanstvo je nudilo sve što se moglo naći u drugim religijama u čišćem, dosljednijem i prihvatljivijem obliku.

Broj kršćana brzo se povećava tijekom 3. stoljeća. Pa ipak, svi se izvori slažu da ih je čak i 300. godine bilo vrlo malo u odnosu na cjelokupno stanovništvo. Bili su nešto jači u pojedinim provincijama, posebice u Maloj Aziji, a svugdje su živjeli uglavnom u gradovima. To je njihov utjecaj činilo uočljivijim, a njihova ozbiljnost, fanatizam i visoki moral davali su im snagu i važnost posve nerazmjerne njihovu broju.

Pošto je Carstvo tijekom 3. stoljeća zapalo u tešku krizu i anarhiju, Dioklecijan je autoritarnim mjerama stabilizirao prilike u državi i obnovio joj snage. Bilo je prirodno da zaključi kako su mu sve jači kršćani opasan neprijatelj, pa ih je pokušao uništiti. Pokrenuo je dotad najveći progon kršćana u kojem su stradali mnogi, između ostalih i na hrvatskom prostoru – (Domnius/Dujam u Saloni, Kvirin u Sisciji/Sisku, Polion u Cibalama/Vinkovcima itd.). Sačuvani životopisi tih mučenika pisani su prema ustaljenom obrascu: uhićeni su bez otpora pošto su javno propovijedali kršćanstvo. Na suđenju priznaju krivicu i dragovoljno odlaze u smrt. Očigledno književni obrazac nije bitno odudarao od stvarnih zbivanja: općinjeni Kristovom žrtvom („jaganjac Božji koji na sebe preuzima grijehe svije-

ta"), mučenici su željeli otići u ovozemaljsku smrt na način istovjetan ili sličan njemu. Njihov idealizam priskrbljivao je kršćanstvu samo nove i nove vjernike.

Jedan od Dioklecijanovih nasljednika nastavio je njegovu politiku. Međutim, Konstantin (306-337), u to vrijeme car na Zapadu, od početka svoje vladavine nije bio tako neprijateljski nastrojen prema kršćanima. Naposljetku je postao svojevrstan zaštitnik kršćana među drugim suvladarima. Teško je naći bilo kakve razloge takvu Konstantinovu ponašanju u onodobnim izvorima. U njegovu dijelu Carstva bilo je manje kršćana nego u drugim dijelovima, a u vojsci je dominirao mitraizam. Možda je planirao zavladati Istokom i zbog toga je želio imati podršku tamo brojnijih kršćana. No, morao je biti svjestan da su kršćani od slabe koristi u vojnim operacijama. Vjerojatno je osjećao da bi država trebala iskoristiti energiju i sposobnost kršćana. Njihov izgon iz društva značio je razbacivanje ionako vrlo skromnih ljudskih potencijala u Carstvu. Čini se da je u njegovim postupcima bilo i nešto više od politike – bilo je i osobnog vjerovanja, iako isprva zasnovanog na čistom praznovjerju. Osjećao je da kršćanski Bog ima snagu i on je prizvao tu snagu u pohodu protiv svog najopasnijeg rivala Licinija. Glasovita pobjeda na Milvijskom (Mulvijskom) mostu 312. izborena u ime kršćanskog Boga, Konstantina je uvjerila u ispravnost njegova vjerovanja. Stoga je sljedeće, 313. godine, reskriptom (tzv. Milanski edikt) priznao „kršćanima i svima ostalima da po slobodnom izboru slijede religiju kakvu sami hoće, tako da ono što tu može biti od božanskog i od nebeske moći bude blagonaklono nama i svima koji žive pod našom vlašću". Također je upraviteljima naređeno da se kršćanima „bez ikakva osporavanja" vrate konfiscirane zgrade koje su pripadale njihovim općinama. U sljedećim je godinama kršćanstvo zadobivalo na snazi i utjecaju. Ono je već pri kraju Konstantinove vladavine praktički bilo dominantna religija, iako se sam car pokrstio tek na samrtnoj postelji. Tijekom 4. stoljeća postupno su drugim religijama nametana razna ograničenja, ali su se poganski rituali održavali na Zapadu i u 5. stoljeću, iako su to već bile efemerne pojave.

Trijumf kršćanstva omogućio je da se Crkva temeljito reorganizira. Čak i u vremenima progona kršćanski su vjernici imali lokalne zajednice koje je vodio biskup. Međutim, u velikom dijelu Carstva biskupije nikada nisu postojale, a nije postojao nikakav dogovor o tome koliko bi veliko područje biskup trebao kontrolirati. U Africi i na Istoku, gdje je kršćana bilo više, biskupa je bilo mnogo, a manje ih je bilo na Zapadu. Postupno je sazrelo mišljenje da bi područje nad kojim biskup upravlja (dijeceza) trebao odgovarati području rimske *civitas*. Takav ustroj uspostavljen je na Zapadu do početka 5. stoljeća, ali nikada nije bio dosegnut na Istoku, gdje se teritorijalna jurisdikcija brojnih biskupa često znala svoditi na granice jednog gradića.

Moć biskupa značajno je porasla kada su počeli dobivati carske privilegije. Milanskim je ediktom kler djelomično bio izuzet od ingerencija građanskih

sudova te su se njime uglavnom bavili crkveni sudovi kojima su predsjedali biskupi. U nekim slučajevima, kao što su bile uvrede vjere, pred crkvene su sudove čak dovođeni i laici. Štoviše, država je priznala crkvenu kaznu ekskomunikacije, koja je prekršitelju zabranjivala sudjelovanje u bilo kojem kršćanskom ritualu i bilo kakav kontakt s drugim kršćaninom. Uglavljeno je i da ekskomunikacija proglašena na jednom mjestu vrijedi i na drugima, odnosno da je ekskomunicirani izbačen iz svih pravovjernih crkava. Ove su mjere dale biskupima veliku moć nad svim članovima kršćanske zajednice.

Slika 2. Konstantin I Veliki

Nije bilo nikakve dvojbe o tome da je biskup na čelu svih vjernika svoje dijeceze, ali kakvi bi odnosi trebali biti između biskupa? U tom je smislu uspostavljanje trajne hijerarhije išlo znatno sporije. Bilo je, doduše, jasno da biskupi većih gradova moraju imati određeni prestiž koji bi se mogao pretvoriti u svojevrstan autoritet. To se posebice odnosilo na biskupe velikih gradova čije su crkve osnovali apostoli. Služeći se tim argumentima, na Istoku su četiri patrijaršije – Antiohija, Aleksandrija, Konstantinopol/Carigrad (od 381) i Jeruzalem (od 451) – zadobile veliku moć. Carigradski patrijarh, iako se nije mogao pohvaliti da je njegovu Crkvu osnovao apostol, zbog toga što je stolovao u carevoj prijestolnici, postupno je bio priznat kao superioran po autoritetu ostalim trima patrijaršijama.

Dok se organizacija Crkve na Istoku tek ustrojavala zbog rivaliteta četiriju patrijarha, vrhovništvo rimskoga biskupa na Zapadu nije moglo doći u pitanje. U ranim stoljećima Rimska je crkva bila jedina na Zapadu koja je mogla dokazati da ju je osnovao apostol. Štoviše, po očigledno autentičnoj tradiciji bilo je jasno da je Rimsku crkvu osnovao Petar, prvi od 12 apostola i prvi papa. Smatralo se da rimski biskupi nasljeđuju značaj koji je imao njihov veliki prethodnik. Osim toga, njihovu je autoritetu pridonosio i prestiž Rima, prijestolnice svijeta, prema kojem su ljudi gledali kao središtu vlasti. Rimski su biskupi vrlo mudro proširivali svoje ovlasti. Može se reći da su u mnogim doktrinarnim prijeporima uvijek bili na strani nepopustljivog, ali liberalnog pravovjerja. Do početka 5. stoljeća njihove odluke u stvarima vjere na Zapadu prihvaćale su se bespogovorno, a na Istoku bi obično prevladale, iako s mnogo više teškoća. Moć i ugled njihove administracije nije bila ni izbliza tolika; svaka je dijeceza i dalje sama birala svoga biskupa i upravljala svojom imovinom bez mnogo nadgledanja izvana. Pa ipak, rimski su

biskupi već tada držali jedinstven položaj, koji je vrlo jednostavno evoluirao u moć srednjovjekovnog papinstva.

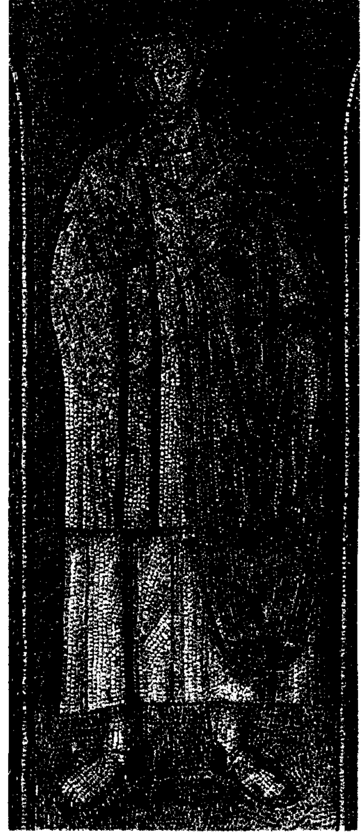
Kršćanski carevi 4. stoljeća omogućili su da kršćanstvo pobjedonosno trijumfira, ali su željeli tu istu Crkvu podvlastiti. Smatrali su da su odgovorni za vođenje Crkve baš kao što su odgovorni za upravljanje državom. Vjerovali su da je njihova dužnost odlučivati što je to pravovjerje, a što hereza, da oni moraju sazivati opće koncile, da oni moraju nametati Crkvi zakone. Čak su donosili i zakone o posve crkvenim problemima, kao što su, primjerice, odredbe u Teodozijevu zakonu koje su zabranjivale ponovno krštenje. Car je postavljao i smjenjivao biskupe najvažnijih gradova, čak i bez ceremonije. Nitko nije dovodio u pitanje carevo pravo da upravlja crkvenim poslovima. Crkveni pisac i biograf cara Konstantina Euzebije iz Cezareje u Palestini (o. 260-339) razradio je viziju kršćanske teokratske vladavine – car je sada Božja imitacija, on nije Bog među ljudima, već božji potkralj. On nije nespoznatljivi logos, već u specijalnom odnosu prema logosu.

Tek je propast Carstva na Zapadu oslobodila Rimsku crkvu takva odnosa. Na Istoku, gdje je Carstvo preživjelo, Crkva je još stoljeće-dva ostala u podložničkom odnosu prema državi. Na kraju ovoga perioda, polovinom 6. stoljeća, car Justinijan (527-565) mogao je izjaviti: „Božjom voljom upravljamo Carstvom koje nam je predala Njihova Božja Visost", odnosno „sam Bog, i car koji ga slijedi, mogu pravedno upravljati svijetom." U Justinijanovoj koncepciji odbačena je i sama pomisao da bi se vlast mogla dijeliti s crkvenim velikodostojanstvenicima.

Nije Crkvi prijetilo samo upletanje državnih vlasti, već i sve jače hereze. U počecima kršćanstva bilo je dovoljna jednostavna izjava o tome da netko vjeruje u Krista i uskrsnuće, ali od trenutka kada je kršćanstvo postalo dopuštena vjera, stanje se radikalno mijenja. Tada su počele javne rasprave o točnom značenju i određenju svakog od elemenata vjerovanja. Htjelo se točno odgovoriti na svako pitanje i uspostaviti precizan i logičan odnos između svih temeljnih postulata kršćanstva. Naravno, nisu svi vjernici imali iste odgovore na ista pitanja. Oni čiji su se odgovori razlikovali od onih koje su prihvatile vlasti ubrzo su se počeli smatrati hereticima. Tijekom 4. stoljeća hereze su zaprijetile da Crkvu rastoče na mnogo međusobno suprotstavljenih sekti, pa je jedinstvo vjere očuvano tek nakon dugih raspri i borbi.

Mnogo se hereza bavilo, što je posve razumljivo, tajnovitom naravi Isusa Krista, odnosno Boga-Čovjeka. Da li je Isus isključivo ljudsko biće, ili je on isključivo Bog? Ako nije isključivo niti jedno niti drugo, nego su te dvije naravi živjele zajedno u njemu, da li su se pomiješale ili su u njemu živjele odvojeno? Da li je Sv. Trojstvo jedinstveno, ili predstavlja zajedništvo, ili hijerarhiju? Više desetaka heretičkih pokreta izraslo je iz ovih dvojbi, ali u 4. stoljeću za

kasniju povijest samo je jedna ostala važna – bilo je to arijanstvo. Arijanstvo je bilo nauk koji je propovijedao aleksandrijski svećenik Arije (256?-336) i njegovi sljedbenici: naime, Isus, iako Bog, nije jednakopravan Bogu Ocu, nego ga je Bog Otac stvorio te da nije od iste tvari kao i Bog-Otac i nije vječan kao i on. Arijanstvo je bilo jako na Istoku i u jednom je trenutku čak prijetilo da izazove građanski rat u Carstvu. Na ulicama istočnih gradova izbijale su pobune zbog arijanstva, a sucarevi su postajali žestoki suparnici ako bi o tom pitanju zauzeli suprotna stajališta. U pokušaju da smiri i riješi sukob, car Konstantin je sazvao prvi opći crkveni koncil 325. u maloazijskoj Nikeji (takvu će praksu kasnije ponavljati i drugi carevi). Na koncilu je definirana pravovjerna dogma koja je u tom trenutku pobijedila, jer ju je podržala i Crkva na Zapadu. Iako je arijanstvo pobijeđeno te je postalo hereza, arijanski su misionari tijekom tih prijepora bili poslani da propovijedaju kršćanstvo među germanskim plemenima. Najpoznatiji je među njima bio Ulfila (Wulfila, o. 311-383). Bili su vrlo uspješni, Germani su prihvatili arijanstvo, što je značilo da će, kada potkraj 4. i početkom 5. stoljeća germanska plemena počnu prelaziti na teritorij Carstva, ponovo početi bitka između pravovjerja i arijanstva.

Slika 3. Sv. Ambrozije

Manihejstvo je bilo suparnička vjera koja je bila stalna opasnost za Crkvu. Sekta je dobila ime prema navodnom proroku i Božjem izaslaniku Maniju (o. 216-277), koji je propovijedao u Perziji. Budući da su progoni manihejaca bili vrlo uspješni (vjerojatno među najuspješnijima protiv heretika), vrlo je teško reći što su manihejci točno podučavali. Pisana svjedočanstva o njihovoj vjeri pažljivo su uništavana, a opisi manihejstva iz pera kršćanskih pisaca su u pravilu subjektivna. Izgleda da je manihejstvo bilo mješavina starih perzijskih vjerovanja koje uzima elemente iz židovstva i kršćanstva. Međutim, u konačnom obliku kršćanski elementi nisu bili dominantni. Primjerice, jedna od osnovnih manihejskih dogmi bila je ona o postojanju dva vječna načela dobra i zla – Ahuramazde i Ahrimana. Ovozemaljski svijet je stvorilo načelo zla, kojeg manihejci poistovjećuju sa starozavjetnim Bogom. Isus predstavlja načelo dobra, ali ga je ubila Jahvina ljubomora. Ovaj dio vjerovanja snažno je privlačio ljude 4. stoljeća, jer im je bilo teško prihvatiti kršćansku koncepciju svemogućeg Boga, a s druge strane, svakodnevno su se uvjeravali u postojanje zla. Veliki kršćanski pisac i najveći filozof patristike Aurelije Augustin (354-430 – kasnije proglašen svetim) prihvatio je manihejstvo

Slika 4. Sv. Augustin

i vjerovao u njega devet godina, prije negoli je prihvatio kršćanstvo. Potkraj 5. stoljeća činilo se da je manihejstvo mrtvo, ali je ono doživjelo svojevrsnu renesansu nakon godine 1000, kada je snažno utjecalo na stvaranje dualističkih pokreta/hereza u zapadnoj i srednjoj Europi.

Kršćanstvo su, otkako je postala službena religija, počeli ugrožavati nemoral i vjerska indiferentnost nekih njezinih članova. Nakon Konstantinova edikta, pa i u kasnijim desetljećima, mnogi ambiciozni ljudi pristupili su Crkvi kako bi legitimirali svoju pravovjernost i zadobili simpatije cara i drugih visokodostojanstvenika. Svakako je bilo lakše biti iste vjere kao i većina. Procjenjuje se da su u vrijeme Milanskog edikta 313. godine kršćani činili oko jedne sedmine stanovništva Carstva da bi potkraj stoljeća situacija bila obrnuta: procjenjuje se da tada tek jedna sedmina stanovništva Carstva nisu bili kršćani. Rastuće bogatstvo i moć Crkve privlačili su oportuniste i političare. Do kraja 4. stoljeća nisu bili rijetki biskupi koji su se više zanimali za lak život i intrige negoli za svoje duhovne dužnosti. Ukratko, kako se u to doba Crkva počela identificirati s rimskim društvom, počela je pobolijevati i od nekih istih ili sličnih bolesti kao to društvo. Osim toga, kršćanstvo više nije bilo u mogućnosti da masama novih kršćana koji su tih desetljeća došli u krilo Crkve nametnuti asketski moral kakvim su se dičili njezini prvi članovi. Kako je svijet sve više postajao kršćanski, tako se i kršćanstvo posvjetovilo.

Prirodna reakcija onih kojih su se smatrali iskrenim kršćanima na novostvorenu situaciju bila je da se uspostavi nova razlika između njih i drugih kršćana. Kako bi izbjegli sva iskušenja svjetovnog života povlačili su se na pusta ili izolirana mjesta, gdje su se često okupljali u skupine koje su se posvećivale religioznom životu. Na taj je način stvoren monaški ideal.

Prvi ovakvi bjegovi iz ovozemaljskog svijeta zabilježeni su u Donjem Egiptu. Legende o svetim pustinjacima pružaju dobar uvid u najraniju fazu monaškog pokreta. Najglasovitiji od prvih asketa bio je sv. Antun Pustinjak (251- o. 355), koji je prodao svu imovinu i povukao se u pustinju. U prvo je vrijeme živio sam, boreći se protiv iskušenja koja su ga mučila 15 godina. Poslije su se drugi pustinjaci okupili oko njega, pa je postao poglavar zajednice koja se uzdržavala fizičkim radom i pomagala potrebite. Antun je dva puta posjetio veliki grad Aleksandriju, jednom za vrijeme progona, kako bi iskusio mučeništvo, drugi puta na čelu veće skupine monaha, kako bi se borio protiv arijanstva. Priskrbio je

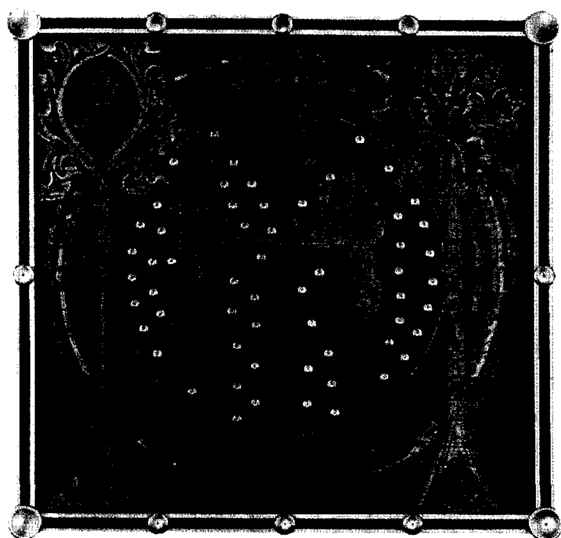
sebi mnogo narodnog poštovanja, ali se želio vratiti u pustinju. „Riba ugine", tvrdio je, „kada je bačena na zemlju, a monasi gube u gradovima svoju snagu."

Do sredine 4. stoljeća na Istoku su djelovale tisuće pustinjaka. Neki su provodili jednostavan život u teškom radu i molitvi, drugi su askezu dovodili do nevjerojatnih ekstrema – dendriti su živjeli na drveću, poput Davida iz Soluna koji je na bademovu drvetu živio tri godine. Stiliti, poput sv. Danijela i sv. Simeona, živjeli su na stupovima, a učenici su im prilazili penjući se po ljestvama. No, pojavljivali su se i licemjeri koji su shvatili da nov način života znači izbjegavanje bilo kakva posla, a istovremeno omogućava i velik ugled u narodu. Većina monaha, kao i Antun, bili su gorljivi sljedbenici pravovjerne dogme te su bili od velike koristi u borbi protiv arijanstva. Aleksandrijski biskup Atanazije (295-373), koji se također borio protiv arijanstva, poveo je sa sobom dva monaha u posjet Rimu, pa je tako na Zapadu potakao interes za monaški pokret. Neke asketske zajednice osnovane su u Rimu pod vodstvom sv. Jeronima (o. 348-420), inače iz Stridona u Dalmaciji. Jeronim nije bio samo značajan kršćanski pisac, već i veliki propagator monaškog pokreta. Sam Jeronim, zajedno s mnogim sljedbenicima, povukao se u monaški život u Palestinu, ali drugi istaknuti crkveni predstavnici nisu bili tako naklonjeni monaškom pokretu. Samostani koji su uspostavljeni na Zapadu slijedili su običaje prenesene s Istoka, ali su imali vrlo malen utjecaj na Crkvu i društvo tijekom 4, pa i 5. stoljeća. Tek kada je u prvoj polovici 6. stoljeća Benedikt organizirao monaški/redovnički pokret, monaštvo/redovništvo postaje kršćanski ideal i na Zapadu.

Slika 5. Podjela povijesti po shemi sv. Augustina o sedam razdoblja (babilonski kralj Nabukodonosor usnio san – na jednoj strani krunjena osoba, na drugoj šest doba)

Herezama i svjetovnosti u Crkvi nisu se suprotstavljali samo monasi, već i značajni teolozi 4. stoljeća. Od njih vjerojatno je sv. Augustin (354-430) bio najutjecajniji. Rođen je u sjevernoj Africi. Majka mu je bila kršćanka, ali je primio pogansku naobrazbu – prvo je studirao klasičnu književnost, potom pravo. Nekoliko je godina imao prilično sretan i siguran život – za to je vrijeme dobio sina. Međutim, osjećao je potrebu za drugačijim vjerskim uvjerenjem, pogotovo za takvim koje bi zadovoljilo i one koji nisu imali toliko sreće i zadovoljstva kao on. Stoga je kao mlad čovjek postao manihejac. Nakon devet godina to ga učenje više nije zadovoljavalo, pa je počeo proučavati neoplatonizam i potom kršćanstvo. Tek je nakon dvije godine proučavanja i samopreispitivanja Augustin bio siguran da vjeruje u osnovne kršćanske dogme. Njega i sina pokrstio je 387. u Milanu sv. Ambrozije, inače jedan od najutjecajnijih biskupa Crkve na Zapadu. Ostatak

Slika 6. Istočni grijeh – slika u samostanskoj crkvi sv. Mihaela u Hildesheimu (12. st.)

života Augustin je kao učenjak i pisac branio kršćanstvo. Kritizirao je neke od najznačajnijih hereza svoga doba i u tom razmišljanju i pisanju definirao neke od kršćanskih doktrina. Budući da je imao i manihejsko iskustvo, prirodno je da ga je zanimalo kako pomiriti postojanje Zla s nazočnošću Boga – svemogućeg i sveznadara. Napadajući pelagijanizam (pelagijsku herezu), koja je negirala postojanje istočnog grijeha, naglašavao je slobodnu volju svakog pojedinca i minimizirao važnost predestinacije. Time je razjašnjavao neke od osnovnih crkvenih dogmi. Kada su poganski pisci pripisivali propast Carstva razvoju kršćanstva, Augustin je isticao kako ni stari bogovi nisu uvijek Rim sačuvali od katastrofa. Uostalom, tvrdio je, budući život na drugom svijetu ionako je važniji od zemaljskog napretka. U *Ispovijestima*, koje su svojevrsno autobiografsko štivo, opisao je svoja intelektualna i duhovna iskustva, vrlo karakteristična za shvaćanje atmosfere kasnoga Rimskog Carstva. Njegova sabrana djela tako su opsežna da su neki srednjovjekovni mislioci (doduše, više u figurativnom smislu) tvrdili da se nitko ne može ni nadati da će ih sva pročitati. Kako bilo da bilo, Augustin je stoljećima bio duhovni vođa zapadnog kršćanstva.

Usprkos svim slabostima, Crkva je zapravo bila jaka kada su se mogli naći ljudi poput Augustina da joj služe. Iznimno sposobni, lucidni i energični ljudi bili su u 4. i 5. stoljeću na najvažnijim položajima u Crkvi. Oni su sami posjedovali i oko sebe širili vatrenu privrženost idejama kršćanstva i Crkvi, u vrijeme kada interesa za očuvanje političkih i ekonomskih temelja Carstva više nije bilo. Lojalnost propadajućem Carstvu je nestajala; počela ju je zamjenjivati lojalnost osnovnim kršćanskim dogmama i Crkvi. Do kraja 4. stoljeća bilo je posve jasno da je kršćanstvo najživotniji element tadašnje rimske civilizacije. Rimska civilizacija, pak, mogla je u nekim oblicima preživjeti tek onoliko koliko se uklopila u kršćanske kulturne obrasce.

II. PROPADANJE RIMSKOGA SVIJETA NA ZAPADU

5. Germanska plemena

Tijekom stoljeća prvi susjedi Rimskoga Carstva na granici na Rajni i na gornjem toku Dunava bili su Germani. Rimsko-germanski ratovi bili su česti, sukobi i čarke još češći. U međuvremenu se trgovalo. Međutim, Rimljani nisu pokazivali preveliki interes da upoznaju germansko društvo i običaje. Germani su bili „barbari" i živjeli su u barbarskoj zemlji – bilo je to uglavnom sve što je prosječni Rimljanin o Germanima znao i želio znati. Veliki rimski povjesničar Publije Kornelije Tacit (55-120) u svome je spisu *Germanija* – jednom od rijetkih rimskih spisa koji se bavi Germanima – opisivao germansko rodovsko uređenje i tvrdio da je ono slično prvobitnoj rimskoj demokraciji koja je u carsko doba nestala. Pa ipak, zaključio je: „Tko bi, uistinu, napustio Aziju, Afriku ili Italiju i otišao u Germaniju, s njezinim pustim pejsažima, teškom klimom i Rimljaninu teško prihvatljivim običajima?"

Rezultat takva stava jest da o ranijoj germanskoj povijesti ima vrlo malo podataka. Većina antičkih autora Germanima posvećuju svega pokoju rečenicu. Srednjovjekovni izvori, *origo gentis* ili prvi zapisani zakoni, nastali su dugo vremena nakon što su pojedina germanska plemena ušla na teritorij Carstva. Arheološki podaci daju dodatne informacije, ali sve što je napisano o ranijoj povijesti Germana uglavnom se zasniva na relativnom kratkom djelu *Germanija* Publija Kornelija Tacita. Tacit nikada nije posjetio Germaniju; njegov motiv da se bavi Germanima bio je, kao što je već rečeno, idealizirati njihovo društveno uređenje te zabaviti i informirati čitatelja. Pisao je potkraj 1. stoljeća, a slika germanskog društva u 4. stoljeću, dakle, gotovo 300 godina kasnije, bila je ipak ponešto drugačija.

Uzimajući u obzir malobrojnost izvora, neki se zaključci ipak mogu donijeti. Germani su bili viši od Rimljana, uglavnom su imali svijetlu kosu i plave oči. Takve fizičke razlike nisu bile razlogom bilo kakve segregacije s bilo koje strane: u prvim stoljećima Carstva mnogi su Germani prelazili na teritorij Carstva, ženili su se Rimljankama, neki su čak uspijevali doseći visoke položaje – nekoliko je careva bilo germanskog podrijetla. Germani, barem oni prvih generacija, kada su bili u manjini prema domaćim Rimljanima, vrlo su se brzo uklapali u novu sredinu, prihvaćali kulturu i običaje te učili latinski.

Rimljani su smatrali da je Germanija pust kraj. Tacit tvrdi da „je, iako joj je pejsaž od mjesta do mjesta različit, puna divljih šuma i prljavih močvara". Svakako se radi o pretjerivanju, jer su Germani znali uzgajati žitarice, a mnoge su površine bile pretvorene u livade i pašnjake. Istina je, ipak, da velik dio zemlje nije bio obrađivan čak sve do 11. stoljeća. Lov je i dalje bio vrlo važna privredna aktivnost. Zakoni zapisani u prvim stoljećima srednjega vijeka svjedoče da je stočni fond bio važniji dio imovine čak i od same zemlje. Iako su Germani imali mnogo stoke (uključujući i svinje), ona je bila mala i slabe kvalitete. Nema dvojbe da je stanovništvo Germanije bilo relativno malobrojno i raspršeno, stoga je prilično lako migriralo.

Germani su koristili željezo; od njega su radili oružje i oruđe. Izrađivali su i vrlo sofisticirani zlatni nakit. Dok su se zaostalija plemena oblačila u krzno, većina Germana je znala tkati platno, plesti vunu i štaviti kožu. Pravili su i sapun i zapečenu keramiku. Osim obrade metala, većinu ovih poslova obavljale su žene u vlastitim kućama. Germani su poznavali barem osnove svakog obrta koji je na teritoriju Carstva bio već davno prije doveden praktički do savršenstva.

U Germaniji nije bilo gradova. Germani su živjeli u selima, a kuće su im bile razbacane, s mnogo slobodnog prostora. Kuće su bile drvene, pokrivene slamom. Budući da nisu imale dimnjak, nego ognjište u središtu kuće, često je dolazilo do požara koji bi uništio krov i čitav objekt. Za težih vremenskih nepogoda čitave su se obitelji znale sklanjati u rupe iskopane u padinama brežuljaka koje bi onda oblagali gnojivom kako bi se čuvala toplina. Germani su vrlo sporo učili vještinu gradnje u kamenu ili cigli; u tom su pogledu Rimljani bili daleko ispred njih.

Kako su živjeli u raštrkanim selima, u kućanstvima koja su bila gotovo samodostatna, Germani nisu razvili, a nisu za to imali ni potrebe, kompleksniju društvenu organizaciju. Nekoliko tisuća boraca i njihovih podložnika tvorilo je pleme. Osnovna funkcija plemena bila je ratovati protiv susjeda i braniti se od njihovih prijetnji ili napada. U mirna vremena političke institucije unutar plemena imale su vrlo malo ingerencija; nisu čak ni pokušavale razriješiti ili smiriti sve sporove između vlastitih članova. Pleme je unutar sebe bilo podijeljeno na porodice. Jednu su porodicu mogli činiti čak i vrlo udaljeni rođaci – u trećem ili čak četvrtom koljenu. Porodice su, pak, mogle obrađivati zajedničku česticu – tada bi njihova organizacija odgovarala onome što u hrvatskom tradicionalno označava riječ „zadruga" – ili više njih. Svaka je porodica imala dužnost zaštititi svoga člana, ali i odgovarati za njegovo ponašanje. German je vrlo lako mogao biti pozvan na odgovornost zbog nedjela nekog dalekog rođaka, ali, s druge strane, očekivao bi pomoć od dalekih rođaka ako bi sam zapao u nevolju. Moćna porodica, s mnogo ljudi sposobnih za borbu, mogla je osvetiti nečije ozljede ili smrt, od porodice koja bi ta nedjela počinila. Međutim, pogođena porodica koja nije željela započeti sukob mogla je iznijeti problem pred plemensku skupštinu. Optuženi je mogao dokazivati nevinost svjedočenjima svojih rođaka i prijatelja

ili pozivajući se na germanske bogove. Ako ne bi uspio, trebao je platiti kaznu, u čemu bi mu pomogli drugi članovi porodice. Čak se i ubojstvo moglo iskupiti novcem. Pleme nije moglo prisiliti porodicu da riješi spor na sudu, ali je prevladavajući stav unutar plemena značajno pridonosio tome da se porodica prikloni bilo mirnom rješenju bilo nastavku sukoba.

Neka je plemena vodio jedan kralj (ili vođa), druga su, pak, imala više kraljeva ili vođa. Vođe su obično potjecale iz porodica koje su smatrane odličnijima od drugih, ali se događalo da istaknuti ratnik postane vođa iako ne potječe iz odlične porodice. Vođe su imale vrlo malo neposredne moći – ako bi se glave porodica dogovorile, pleme je moglo slijediti vođine savjete ili naputke. U načelu, Germani su bili naviknuti živjeti slobodno, lišeni bilo kakve vrhovne vlasti. Vođine su se ovlasti povećavale u doba rata, ali se to događalo djelomično ili stoga što su bili bogatiji ili što su bili vještiji ratnici.

Važne su se odluke donosile na narodnoj skupštini, održavanoj na otvorenom prostoru „ili u vrijeme mladog ili punog mjeseca". Svi slobodni ljudi sposobni za borbu imali su pravo nazočiti skupštini. Budući da su dolazili pod punom ratnom spremom, ti su sastanci katkada znali biti vrlo burni. Vođe su se unaprijed savjetovale i dogovarale o stvarima koje će raspravljati na skupštini: oni su prvi držali govore. Kada bi se prisutni slagali s govornikom, lupali bi oružjem; kada se ne bi slagali, glasno bi negodovali. Na tim se skupštinama presuđivalo u nekim parnicama, a trebalo je obaviti i neke formalnosti – poput proglašavanja mladića novim borcima. To je bio znak da su dosegli vrijeme muževnosti i da postaju punopravni članovi plemena.

Kako bi uvećali svoju moć, vođe su nerijetko znale angažirati skupine mladih ratnika u osobnu službu. Mladi su se ljudi dosađivali ako pleme duže vremena ne bi ratovalo, pa su često tražili nekog vođu koji je bio u ratu ili je često ratovao. On je svojim ljudima osiguravao stan, hranu, ratne konje i oružje; zauzvrat oni su bili obvezani na apsolutnu vjernost i podršku u svim njegovima sporovima i ratovima. Za svakoga od njih bila je sramota preživjeti svoga vođu, ako je on tijekom bitke bio ubijen. Rimski historičar Amijan Marcelin (druga pol. IV. st.) priča o germanskom kralju koji se predao nakon poraza kod današnjeg Strasbourga: „Njegovi borci, dvije stotine na broju, te tri njegova najbolja prijatelja, misleći da bi bio zločin nadživjeti svoga kralja ili ne umrijeti za njega ako se to traži, također su se predali Rimljanima kao zatvorenici." Privrženost ratničke družine – ili komitata, kako su ga Rimljani zvali – svome vođi bila je jedna od najjačih društvenih veza u političkom životu Germana.

Općenito, među Germanima je lojalnost pojedinim osobama bila mnogo važnija od lojalnosti institucijama ili idejama. Najveće su obveze bile prema porodici, potom prema vođi kojem su se zakleli na vjernost. Moć vladara ovisila je više o njegovim osobnim kvalitetama negoli o položaju koji je zauzeo. Germani nisu imali svijest o državi, niti kao o ideji, niti kao o praksi. Nisu mogli pojmiti

da bi vrhovna vlast mogla biti udaljena i na neki način impersonalna. Zbog toga je vrhovnom vladaru bilo teško nekoj drugoj osobi prepustiti vlast na određenom području. Germanski su se muževi bojali vladara i pokoravali vladaru samo kada je bio prisutan; slab predstavnik vrhovne vlasti mogao je biti ignoriran, a jak predstavnik takve vlasti bi bez napora zauzeo, odnosno uzurpirao položaj onoga koji ga je na to mjesto postavio. Nemogućnost da se ustroje politički odnosi, osim ako nisu na razini osobnih kontakata, za dugo je vremena ostala slabost germanskih društava (iako su se pod rimskim utjecajem događale značajne promjene u tom smislu). Ona je pogotovo postala očigledna onda kada su Germani na ruševinama Carstva stvorili svoja kraljevstva.

U prvotnim razdobljima germanske povijesti postojale su između samih Germana značajne društvene i imovinske razlike. Kao što smo vidjeli, postojale su porodice koje su smatrane odličnima, a one su u pravilu bile mnogo bogatije od običnih slobodnih ljudi. Ta odličnost se vremenom pretvarala u nasljednu karakteristiku porodice, što je početak stvaranja plemstva. Svećenstvo je također tvorilo vrlo utjecajan i privilegiran sloj. Slobodni su ljudi po političkim pravima bili jednaki, ali su po imovinskom statusu mogli biti značajno različiti. Ispod sloja slobodnjaka bili su poluslobodni i robovi. Poluslobodni su dobivali manje novaca kada su se na narodnim skupštinama tužili zbog nanošenja ozljeda ili štete, u drugim slučajevima čini se da su imali ista, ili gotovo ista prava kao i slobodni ljudi. Većini je robova prepuštena određena čestica zemlje da za svoje gospodare na njoj rade, te se s njima postupalo na isti ili sličan način kao i s rimskim kolonima. Žene nisu bile jednake muškarcima. Baš kao i robovi, obavljale su većinu najtežih poslova (pogotovo u doba kada su muškarci ratovali), a njihov budući muž znao ih je kupovati od njihova oca. Iako je monogamija bila uobičajeno pravilo, vođa je mogao oženiti nekoliko žena kako bi time sklapao saveze s moćnim susjedima. Pa ipak, kako je napisao Tacit, Germani su osjećali da žena „posjeduje svojevrsnu svetost i proročki dar". Proročanstva starih žena slušana su s uvažavanjem. Neke od uspješnijih mudrih žena štovane su po smrti kao lokalna božanstva.

Prema Tacitu, obiteljski život u Germana bio je mnogo stabilniji negoli u Rimljana (dijelom to svakako valja pripisati i njegovu idealiziranju germanskoga društva). On hvali germanske žene zbog njihove krijeposti i mnogostrukih porođaja, očigledno stoga da bi rimske žene potakao da gaje te odlike. Tacit je nedvojbeno pretjerivao, iako je moguće da za neke pojave u germanskom društvu nije znao: Germani su u svom običajnom pravu imali odredbe koje su strogo kažnjavale preljub. Odnos germanskih žena prema svojoj djeci nije se uopće razlikovao od žena u drugim narodima: slabašna i bolesna djeca bila su prepuštana smrti. O ostalima su se brinule tek toliko da nesmetano rastu, a da u međuvremenu pomažu roditeljima.

Živeći u šumama i močvarama, ili barem u njihovoj blizini, izložen svakovrsnim životnim teškoćama i opasnostima, German je teško mogao biti radostan,

razdragan, tolerantan čovjek. Po naravi su prije bili strastveni i često potišteni. Kako je napisao još potkraj 19. stoljeća F. B. Gummere: „Njihove su pjesme odjek tuge – gladi i studeni, zavijanja vuka, lomljenja leda, progonstva i bijede čovjeka bez prijatelja, teškoga rada na hladnom oceanu; sve su to bile sjene kojima je jedini kontrast bio iskra zadovoljstva u bici i pokolju. Život je bio težak, zabave su bile razularene i nasilne. U vremenima mira ljudi su se voljeli okupljati da bi se opijali i igrali društvene igre, osobito da bi se kockali. Nije bilo neobično piti dan i noć, a u međuvremenu na kocki izgubiti čitavu imovinu, pa čak i osobnu slobodu. No, najveće zadovoljstvo pričinjavao je rat, a najveća je vrlina bila hrabrost, baš kao što je kukavština bila neoprostiv grijeh. Kukavice su bili zatrpavane kamenjem na dno muljevitih močvara kako bi sramota bila zauvijek sakrivena od ljudskih očiju. Osim hrabrosti, važna je vrlina bila gostoprimstvo. Za Germana je bio zločin ne pružiti gostoprimstvo strancu, kao i uzdržavati se od zabave."

Germani su štovali sile prirode i duše svojih predaka. Imali su desetak i više glavnih bogova i mnogobrojne duhove zraka, vode i šuma. Sveti gajevi i sveto drveće bili su uobičajena mjesta obožavanja. Životinje, pa ponekad i ljudska bića, bila su žrtvovana bogovima. Nakon žrtvovanja vjernici su jeli žrtvovano meso, ako se radilo o životinji. Nije sigurno jesu li jeli ljudsko meso, iako je Karlo Veliki mnogo godina kasnije, potkraj 8. stoljeća, smatrao potrebnim zabraniti Sasima da spaljuju i jedu navodne vještice i čarobnjake. Konji su bili gotovo uobičajeno žrtvovani (i konzumirani), pa se u vrijeme kada su Germani postali kršćani konzumiranje konjetine smatralo nedvojbenim dokazom ostataka poganstva – otuda potječe i predrasuda koja u nekih europskih naroda postoji protiv jedenja te vrste mesa. Religija Germana je vrlo vjerojatno bila različita od mjesta do mjesta, a i vremenom se mijenjala; nije postojala organizirana vjerska struktura i *de facto* je bilo vrlo malo veze između religije i morala pojedinih plemena. Germani su se bojali svojih bogova, nastojali su ih umilostiviti prinoseći im žrtve i na taj su se način nadali da će izbjeći njihovoj zlovolji.

Tako je izgledao germanski svijet otprilike u Tacitovo doba, na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće. Čini se da je u sljedeća tri stoljeća došlo do određenog pomaka u ekonomskoj i političkoj organizaciji, što i ne čudi, jer su Germani u tom razdoblju bili u stalnom i neposrednom kontaktu s Rimljanima. Između dva naroda koja su živjela na suprotnim stranama limesa postojalo je tradicionalno neprijateljstvo, još od 1. stoljeća pr. Krista, ali su Germani od Rimljana učili čak i kako ratovati. Do kraja 4. stoljeća bili su isto tako dobri vojnici kao i Rimljani, a njihove vođe po vojnom znanju i vještini nisu zaostajali za rimskim zapovjednicima. Da bi se u vojnom, političkom i ekonomskom pogledu mogli nositi s Rimljanima, Germani su morali tvoriti veće političke cjeline i predati veće ovlasti jednom čovjeku. Mala su plemena počela stvarati plemenske saveze, a većinu takvih saveza predvodio je jedan čovjek, a ne kao ranije – skupina vođa. Primjerice, Alamani, koji su se u 4. stoljeću postojano borili protiv Rimljana, bili su savez ple-

mena čije ime jednostavno znači „svi ljudi". Čini se da su u vrijeme rata imali samo jednog vođu, ili kralja. Trajniji pečat na europsku povijest ostavio je relativno kasno formirani plemenski savez Franaka ili, kako im njihovo ime kazuje, „slobodnih ljudi". Vrlo su brzo i ona plemena koja nisu bila u direktnom doticaju s Rimljanima morala stvarati plemenske saveze kako bi se suprotstavila eventualnoj prijetnji ili napadu već formiranih saveza.

Rimsko Carstvo nikada nije zaratilo protiv svih Germana istovremeno, te je na mnogim dijelovima rajnsko-dunavskog limesa dugo godina i desetljeća vladao mir. Rimljani su čak i godinama vladali nekim teritorijima istočno od Rajne, ali je limes ipak bio temelj obrane. Da bi ojačali obranu, carska je vojska čak zaposjela trokut između gornje Rajne i gornjeg Dunava (u današnjoj jugozapadnoj Njemačkoj). No, limes je bio čvrsta granica sve dok je Carstvo bilo jako. Rimljani su napustili Daciju (otprilike današnju Rumunjsku) tijekom krize u Carstvu 271. godine upravo stoga jer je nisu više mogli efikasno braniti. Pojedini rimski trgovci odlazili su u germanske zemlje daleko preko granice te su prodavali robu i vrlo dalekim plemenima. Iz svih ovih kontakata Germani su morali naučiti mnogo o Carstvu, njegovoj kulturi i civilizaciji. Postoje određeni podaci koji pokazuju da je za Germane tijekom tih stoljeća zemljoradnja postajala sve važnija privredna grana te da su se povećale obrađene površine.

Konačno, mnogi su se Germani naselili na teritorij Carstva, privremeno ili stalno. Uobičajena rimska praksa bio je zahtjev da vodeće porodice poraženih naroda ili plemena pošalju neke od svojih članova kao taoce u Rim. Tim je ljudima (nekada su slana i djeca) pokazivan sjaj rimske civilizacije; mlađi su dobivali rimsku naobrazbu, pa kada bi se vratili kući promicali bi razne ideje koje su prihvatili, a često bi podržavali i politiku Rima. Bilo je i nekih germanskih plemena koja su se naselila na teritoriju Carstva. Rimsko Carstvo bilo je, pogotovo uz rajnsko-dunavski limes, prilično slabo naseljeno (čak i prema ondašnjim kriterijima, a kamoli onima s početka 21. stoljeća). Osim toga, izvjesno je da se tijekom 3. stoljeća, zbog ratova i epidemija (kuge i drugih bolesti), broj stanovnika u Carstvu smanjio. Carevi su smatrali da je manjak radne snage ozbiljan problem i nisu vidjeli nikakvu opasnost u naseljavanju onih germanskih plemena koja su bila oslabljena ili porazima od Rimljana ili od drugih Germana. Ta su plemena (primjerice, Alamani ili Franci) bila naseljavana u regijama koje su rimski seljaci napustili ili nisu htjeli zaposjesti, jer su bile izložene stalnim upadima drugih plemena. Novonaseljeni Germani su obrađivali zemlju, pa su postali svojevrsna pogranična milicija koja je branila Carstvo od napada vlastitih sunarodnjaka.

Kako je broj Rimljana koji su mogli ili bili voljni služiti vojsku bio sve manji, postupno su u nju primani Germani, pa je vojska polako germanizirana. Do 4. stoljeća većina vojnika, uključujući i najviše časnike, bili su Germani. Na taj je način Carstvo bilo barbarizirano i mnogo prije „seobe naroda", odnosno „barbarskih provala" na teritorij Carstva.

Germani su bili moćniji i organiziraniji u 4. stoljeću negoli ikada prije, a Carstvo je tada bilo slabije nego ikada. Pa ipak, nije postojao nikakav zajednički germanski plan da se uništi Carstvo. Suparništvo, neprijateljstvo, pa čak i mržnja između pojedinih germanskih plemena bila je koji put čak i veća negoli prema Rimljanima. Germanski vojnici u rimskoj vojsci bili su lojalni, pa su se tako i borili protiv drugih Germana. Prestiž je Carstva i u 4. stoljeću bio vrlo velik – rimska je diplomacija bila vrlo aktivna u germanskim zemljama. Mnoga su plemena dobivala otprije dogovoren novac iz carske riznice, koji je ovisio o njihovoj lojalnosti prema Carstvu. Rimski su izaslanici znali nagovoriti opasna plemena da zarate jedno na drugo. Tako historičar Amijan Marcelin priča kako je car Julijan (361-363), kada su Carstvu zaprijetili Alamani, „odlučio ih oslabiti tako što je huškao na njih Burgunde, ratnički narod, kojeg su se trebali bojati svi susjedi, jer je njihova sve jača pozicija bila rezultat velikog broja mladih ljudi".

Germani su vjerojatno imali bolje mišljenje o rimskoj civilizaciji negoli mnogi Rimljani. Željeli su u toj civilizaciji uživati, a ne uništiti je. I kasnije, potkraj 4. i tijekom 5. stoljeća, uglavnom nisu rušili (iako je, naravno, bilo paleža i pljačke) – željeli su koristiti, primjerice, akvedukte kako bi imali vodu u kući ili terme kako bi se u njima mogli kupati, ali nisu više znali kako održavati te složene sustave. Dakle, ako su mogli iskoristiti prednosti te civilizacije naseljavanjem u Carstvu i prihvaćanjem nekog posla ili službe, bili su vrlo zadovoljni. Ako to nije bilo moguće, tražili su načine da se pljačkom pograničnih područja dočepaju ponekog primjerka luksuzne robe. Smišljena politika Germana, kao pojedinaca i skupina, nije išla ništa dalje od ovoga što je rečeno; da nije bilo niza vrlo složenih okolnosti, kontakti Germana i Carstva vjerojatno bi se odvijali na sličan način kao i stoljećima prije, a Carstvo bi na ovaj ili onaj način preživjelo.

6. Germanske seobe

Sva germanska plemena svoje korijene nalaze u Skandinaviji, otkuda su tijekom prvih stoljeća pr. Krista polagano selila, najčešće prema jugu, potom i prema zapadu i jugozapadu. Suočena s nemogućnošću da prodru na teritorij Carstva, od 1. stoljeća jača i veća plemena (narodi), ostajala su istočno i sjeverno od limesa.

Prostor današnje srednje Europe, koji je bio izvan granica Carstva, bio je rijetko naseljen, pa su Germani relativno lako potiskivali tamošnje Slavene, koji su u to doba još bili slabi i neorganizirani. Pleme Ostrogota, koje je od svih Germana otišlo najdalje na jugoistok, stiglo je do pricrnomorskih stepa. Njima na zapad naselili su se Vizigoti (otuda i njihovi nazivi Ostgoten = Istočni Goti, Westgoten = Zapadni Goti). Još zapadnije od njih, na srednjem Dunavu, na

potezu između današnjih gradova Budimpešte i Beča, bili su naseljeni Vandali. Ta su se tri naroda najviše selila, prevalila su tijekom desetljeća i stoljeća seoba najveće udaljenosti, pa je prirodno da su uzrokovali seobe drugih naroda dok su zaposjedali nova područja ili stara napuštali. Svojim seobama Goti i Vandali potakli su i stvaranje plemenskih saveza na Zapadu: u trokutu između izvora Rajne i Dunava nalazili su se Alamani, Burgundi su bili na Majni, Ripuarski Franci na donjoj Rajni. Na drugu obalu Rajne, u Toksandriju, već su oko 357. doselili Salijski Franci, kojima je naseljavanje dozvolio car Julijan. Angli i Sasi, u odnosu na druge slabije organizirani, naseljavali su krajeve uz Sjeverno more – od Rajne na zapadu do Labe na istoku. Još dalje na istoku nalazili su se Langobardi, o čijoj se povijesti u to vrijeme vrlo malo zna. Na velikom prostoru koji su u srednjoj Europi naseljavali Germani postojali su i drugi plemenski savezi; međutim, ovi narodi koje smo spomenuli igrat će u europskoj povijesti u sljedećim desetljećima i stoljećima najvažniju ulogu.

U ratu poražena plemena tražila su načina udaljiti se od onih koji su ih pobijedili ili od drugih potencijalnih protivnika. Pobjednička plemena tražila su više prostora za svoj, sve veći i moćniji narod. Čak i kada nije bilo vanjskog pritiska, pleme je moralo seliti zbog toga što bi primitivne zemljoradničke metode iscrpljivale zemlju ili zbog toga što ispaše za stoku nije bilo dovoljno ili je bila nezadovoljavajuća. Postojala je, osim toga, opća želja otići u sunčane prostore na jug gdje zimske studeni nisu bile tako strašne, gdje nije bilo toliko šuma i močvara. Tako su u 1. stoljeću Cimbri i Teutoni pokušali zauzeti dolinu rijeke Po, dok su Helveti željeli u Burgundiju. Ovi su napadi odreda propali, pa i kasniji direktni napadi na Carstvo nisu rezultirali zaposjedanjem ni većih ni značajnijih teritorija.

Pritisak koji će Germani praviti na granice Carstva od sedamdesetih godina 4. stoljeća ne bi se dogodio da je Europa bila izolirana od zbivanja u Aziji. Međutim, vrata Urala – između Uralskog gorja na sjeveru i Kaspijskog jezera na jugu – na granici Europe i Azije, bila su idealan prolaz svakoj dobro organiziranoj konjici prema južnoruskim stepama. U tim stepama, pak, nije bilo nikakve državne tvorevine koja bi ju mogla zaustaviti u daljnjem prodiranju na zapad. Od 4. do 13. stoljeća, Huni i Mađari, Avari i Bugari, Pečenezi i Mongoli prolazili su kroz ta vrata te su potom na razne načine utjecali na europsku povijest ili u njoj našli mjesto.

Svi su ti napadači pripadali istoj grupi naroda – uralo-altajskoj. Bili su nomadi čija su prapostojbina bile prostrane visoravni središnje Azije. Bili su izvrsni jahači, naviknuti i na ekstremne hladnoće i ekstremne vrućine. Znali su putovati tisućama kilometara između prostora ljetne i zimske ispaše. Mogli su krenuti u proljeće s mjesta stalnijeg stanovanja, napasti narode koji su živjeli četiri-pet tisuća kilometara daleko i prije jesenskih snjegova vratiti se kući. Međutim, njihova je slabost bila da su se, kao tradicionalno nomadski narod, teško mogli transformirati u organiziranu ratničku skupinu – u pravilu su bili organi-

zirani kao više odreda, sastavljenih od nekoliko porodica, imali su vrlo malo međusobnih kontakata. S druge strane, ta slabost je mogla značiti da bi sposoban vođa i ratnik mogao nad njima zavladati s relativno malo ljudi i snage. Raštrkana nomadska plemena i porodice ne bi se mogla oduprijeti čak ni manjoj vojsci, a većina bi ih žurila pokoriti se osvajaču kako bi izbjegla sve strahote i teškoće koje bi bile rezultat vojnog poraza. Bio je to obrazac prema kojem su mogle rasti vojske u nomadskih naroda – poput lavine. A poput lavine te su se vojske i spuštale zastrašujućom brzinom prema velikim priobalnim civilizacijama Kine, Indije i Europe. Na taj se način mogla u dvadesetak godina stvoriti država površinom veća od Rimskoga Carstva.

Takav su napad u 4. stoljeću nomadi središnje Azije izveli na Kinu. Huni, koji su predstavljali samo manju skupinu među pobjednicima, bili su istisnuti iz podjele plijena i konačno izbačeni iz zemlje. Potom su se počeli seliti prema zapadu, okupljajući pritom ostatke plemena koja se nisu uspjela pridružiti prethodnom napadu na Kinu. Njihova je vojska rasla na uobičajen način, poput kotrljajuće grude snijega, pa kada su sredinom 4. stoljeća prošli vrata Urala i pristigli u južnoruske stepe, nije bilo germanskog plemena ili naroda koji bi im se mogao oduprijeti. Ostrogoti, koji su im prvi stajali na putu, bili su poraženi gotovo do istrebljenja, a drugi su se Germani uspaničili. Povjerovali su da su Huni potomstvo zajednice vještica i nečistih duhova. Izgled hunskih napadača, barem kako su ih vidjeli Germani, podržavao je ovakva praznovjerja: Jordan, autor *O podrijetlu i djelima Gota*, tvrdi da su Huni bili „mali, smrdljivi i jako mršavi“. Bizantski historičar Prokopije iz Cezareje (o. 500- o. 565), kao predstavnik tipičnog mediteranskog kulturnog kruga, zapisao je da su Huni imali „ružan izraz lica“ te da su njihova lica bila puna bora. Budući da se radi o klasičnom izgledu mongoloidne skupine, znamo da su njihovi nosevi bili široki i tupi. Oblačili su grube platnene tunike koje nisu skidali sve dok se ne bi poderale, a na glavama su nosili „svojevrsnu kacigu napravljenu od koža divljih štakora koje su bile povezane“. Suvremenici su vjerovali da jedu sirovo meso, a grijali su ga između bedara svojih konja.

Strah koji su izazivali Huni potakao je Germane da se počnu seliti – prvo su nasrnuli jedni na druge, potom na već posve oslabljeno Carstvo. Tako su mnogi germanski narodi prešli dunavsko-rajnski limes, sa ili bez pristanka carske vlasti.

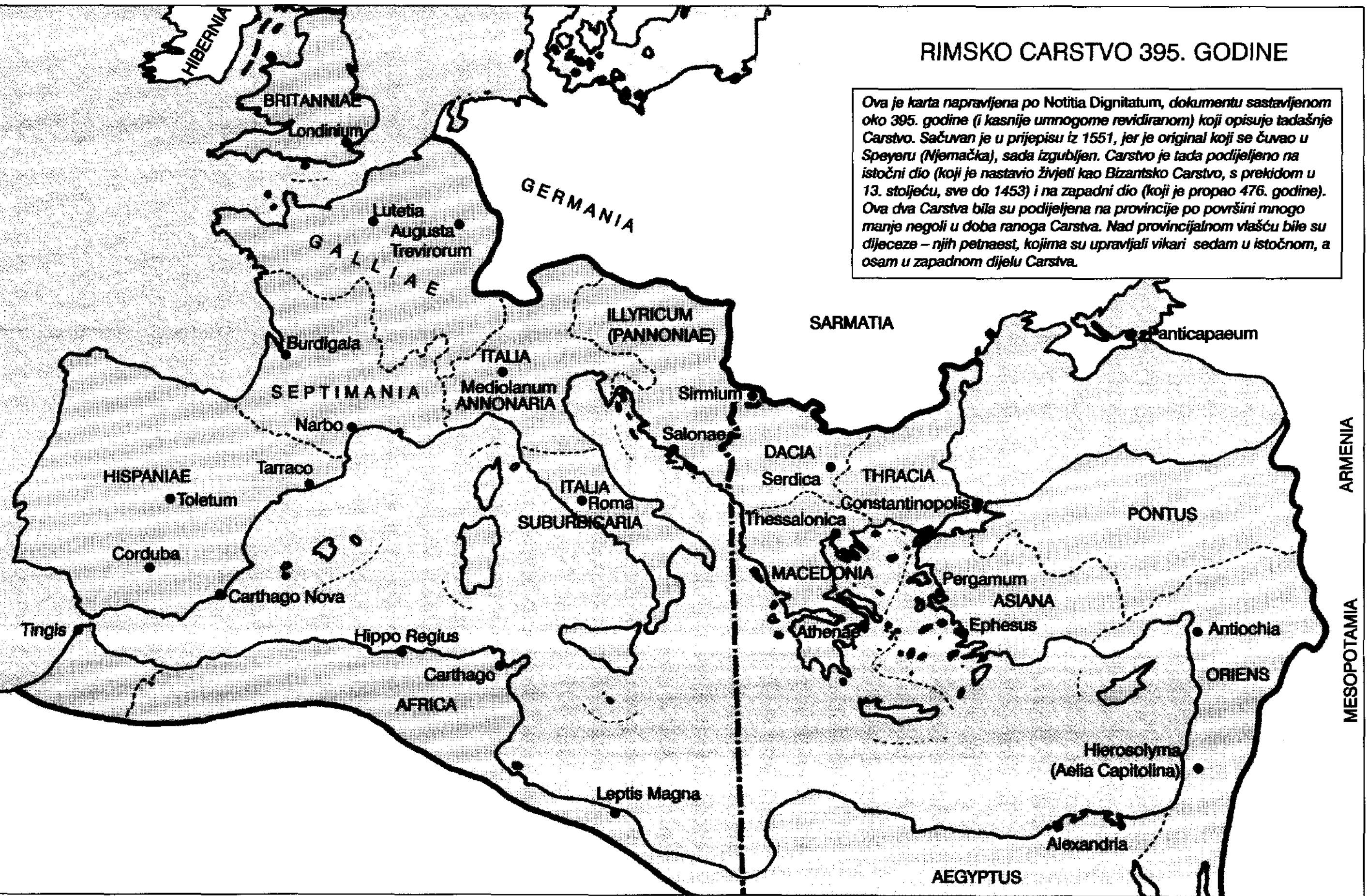
Propast Ostrogotskog Kraljevstva značio je da su Vizigoti prvi na hunskom udaru. Smatrali su da u sukobu protiv Huna nemaju nikakve šanse, pa su ponizno molili cara da ih zaštiti, odobravajući im da prijeđu donji Dunav (s područja današnje Rumunjske u današnju Bugarsku). Oni su već bili rimski saveznici (federati), pa su i dobivali određenu svotu novca od Rimljana. U njihovu zahtjevu nije bilo ništa neuobičajenog – uostalom, mnoga su manja plemena u sličnim situacijama prelazila na teritorij Carstva. Štoviše, Vizigoti su se već na mnoge načine približili rimskoj civilizaciji – neki od njih prihvatili su arijansko

kršćanstvo već i prije koncila u Nikeji 325. godine. Mnogo više njih pokrstio je Ulfila, veliki misionar među Gotima. Ulfila je bio Vizigot koji je u Carigrad dospio još u mladosti, vjerojatno kao talac. U gradu je stekao naobrazbu, naučio grčki i latinski i postao arijanac. Bio je posvećen za biskupa misionara 341. godine te je do smrti propovijedao Kristov nauk svojim sunarodnjacima. Preveo je veći dio *Biblije* na gotski, preskočivši *Knjigu o Samuelu* i *Knjige o kraljevima* koje obiluju borbama. Kao što je rekao: „Moj je narod već tako zavolio ratovanje, i trebao bi se malo smiriti, što se ratovanja tiče." Da bi uopće mogao prevesti *Bibliju*, Ulfila je morao izmisliti gotsko pismo, zasnovano na grčkom alfabetu, dodajući neke oblike slične starim gotskim runama i latinskoj abecedi. Velik dio njegova prijevoda ostao je sačuvan i danas je temelj proučavanja ranogermanskih jezika. Zahvaljujući Ulfilinu misionarskom radu, mnogo je Vizigota bilo pokršteno, a potom su kršćanstvo prihvatili i drugi germanski narodi. Međutim, arijanska verzija kršćanske dogme koju je Ulfila naučavao u međuvremenu je pravovjerna Crkva osudila kao herezu. Stoga se dogodilo da su mnogi Germani, koji su sebe smatrali dobrim kršćanima, bili neugodno iznenađeni jer su, nakon dolaska na teritorij Carstva, bili prezreni, pa čak i proganjani.

U takvoj se situaciji moglo činiti da Vizigoti – kao kršćani i saveznici, a prestrašeni nadolazećim Hunima – uistinu ne predstavljaju opasnost, ako prijeđu na područje južno od Dunava. Pa ipak, car Valens/Valent (364-378) je oklijevao ispuniti njihovu molbu, vjerojatno zato što se radilo o velikoj masi ljudi, jednom od najvećih germanskih naroda. Kada je 376. godine car konačno dopustio Vizigotima da prijeđu Dunav, zatražio je i da predaju oružje. Međutim, rimskim odredima koji su bili upućeni da provedu tu naredbu u djelo bilo je više na pameti da pljačkaju i siluju negoli da vizigotskim ratnicima oduzimaju mačeve i koplja. Hvatali su mlade žene, djecu prodavali u roblje i oduzimali kola na koja su Vizigoti stavljali svoju imovinu. U trenutku kada su svi Vizigoti prešli Dunav, rimski su ih dužnosnici nastavili tlačiti – prodavali su im lošu hranu po nestvarno visokim cijenama. Prema Amijanu Marcelinu, Rimljani su „sakupivši pse iz svih dijelova grada, s nezasitnom gramzivošću ih mijenjali za jednak broj robova, među kojima je bila i nekolicina iz odličnih porodica".

Naposljetku, revoltirani tim nedjelima, Vizigoti su se pobunili. Počeli su pljačkati zemlju. Car Valens/Valent je, nakon nekoliko beznačajnih okršaja, odlučio slomiti vizigotski bunt. U klasičnoj bici kod Hadrijanopola/Adrianopola (danas Edirne u sjeverozapadnoj Turskoj), 9. kolovoza 378. godine, „vojni su se redovi sudarili". Nakon teških borbi Rimljani su bili potučeni do nogu – car je bio ubijen, a stradao je i golem broj vojnika.

Vojnike i odrede koji su stradali kod Adrianopola Carstvo više nikada nije uspjelo nadomjestiti ljudima istih vojničkih kvaliteta i lojalnosti. Bio je to još jedan od razloga zašto od toga trenutka Rimsko Carstvo više nije bilo sposobno čuvati svoje vanjske granice. Pa ipak, neposredni učinci vizigotskog trijumfa

Karta 1. Rimsko Carstvo 395. godine

nisu za Carstvo bili tako porazni. Koliko god to paradoksalno izgledalo, Vizigoti nisu znali kako iskoristiti pobjedu – trebali su vrhovnu vlast koja bi ih na neki način angažirala i plaćala. Dotad su uglavnom lutali i bavili se pljačkom, a sada je trebalo u Carstvu uspostaviti neovisnu vlast: o tome nisu znali ništa. Kada je na mjesto ubijenog Valensa/Valenta izabran Teodozije (379-395), posljednji car koji je vladao jedinstvenim Carstvom, brzo su s njim uglavili primirje te su sljedećih godina naselili Donju Meziju (Dobrudžu u današnjoj Bugarskoj) i lojalno ratovali u korist Carstva. Do smrti 395. godine Teodozije je, zahvaljujući svojim vojničkim sposobnostima i vještini dogovaranja s Germanima, očuvao jedinstvo Carstva.

Teodozije je ostavio Carstvo dvama sinovima, Arkadiju i Honoriju; prvi je vladao u Carigradu, drugi od 401. u Ravenni. Oba su bili maloljetni. Tako je stvarna vlast u istočnom dijelu Carstva bila u rukama regenata koji su se međusobno sukobljavali, a na Zapadu je najjača osoba bio Stilihon, Vandal po podrijetlu, koji je više od desetljeća praktički vladao sam, a u carevo ime.

Po Teodozijevoj smrti, Vizigoti su se s Alarikom (o. 370-410) na čelu pobunili. Krenuli su na Carigrad, ali su dobili novac, pa su odustali od napada. Osim toga, carski su ih pregovarači nagovorili da za sebe preotmu Istočni Ilirik koji je pri diobi Carstva pripao Zapadu. Nakon mnogo sporova, borbi i mirenja u koje se uključio i vojskovođa Stilihon, Vizigotima je 396. omogućeno da se nasele u Epiru, a Alarik je postavljen za vojskovođu Ilirika. Ta je titula Alariku i Vizigotima dala za pravo da prošire vlast na cijeli Ilirik. Polako su se preko Srijema, Panonske nizine i Emone (današnja Ljubljana) kretali prema Italiji te su u nju prvi puta prodrli 401. godine. No, nisu imali uspjeha, pa su se morali povući u Istru i Dalmaciju. Ubrzo su prodrli opet, i opet su se morali povući, ovaj puta u Panoniju. Treću priliku im je pružio napad drugih germanskih plemena na Italiju. Stilihon je shvatio da je nemoguće uspješno ratovati na dvije strane, pa je predložio da dvor novcem kupi mir s Vizigotima. To je kod cara Honorija izazvalo sumnju u Stilihonovu lojalnost pa ga je optužio za izdaju i tajni dogovor s barbarima te ga 408. pogubio. Nakon Stilihona, rimska vojska više nije imala vojskovođu koji je na takav način spojio vojno znanje i diplomatsku vještinu.

Čim je doznao za Stilihonovu smrt, Alarik je zaprijetio. Izgleda da se nadao kako će, ucijenivši Honorija, dobiti godišnji danak u pšenici i novcu te titulu vladara sjeverne Italije. Honorije se sklonio u neosvojivu Ravennu te je zavlačio s odgovorom na Alarikovu ponudu, smatrajući valjda da je vrijeme na njegovoj strani. No, Vizigoti su izgubili strpljenje, krenuli na Rim, prvo 408. prisilili građane da im plate golemu otkupninu, a u novom naletu, u kolovozu 410, grad su i zauzeli. Potom su ga tri dana pljačkali. Pri povlačenju su poveli i mnoge zarobljenike, a carevu sestru Galu Placidiju već su i prije držali kao taokinju. No, nije bilo velikog uništavanja trajnih dobara, pa ni ubojstava (kako se moglo očekivati). Galski plemići koji su posjetili Rim nedugo po vizigotskom osvajanju svjedoče da je to i dalje velik i cvatući grad.

Vizigotsko osvajanje Rima bilo je veliki šok za Rimljane – prvi je put noga stranoga vojnika zasjela na rimsko tlo nakon punih 8 stoljeća (od galskoga prodora do Rima 387. godine pr. Krista). Osim toga, nestalo je mnogo od prestiža koji je Rim uživao u očima Germana. Preostali poganski mislioci pripisivali su zlu sudbinu grada gnjevu starih bogova čiji su oltari promicanjem kršćanstva bili oskvrnjeni. Da bi odgovorio ovim kritičarima, sv. Augustin je napisao glasoviti spis *Božja država*. U njemu je osnovna ideja bila da će „Božji grad uvijek postojati, iako je najveći grad na svijetu pretvoren u ruševine". Ta misao, pa i čitav spis, imali su golem utjecaj na srednjovjekovnu misao.

Alarik je umro samo koji mjesec po osvojenju Rima, u južnoj Italiji, pokušavajući sa svojim narodom prijeći u Afriku i tamo osnovati državu. Njegov nasljednik Ataulf (umro 415) poveo je Vizigote na put prema zapadu, kroz južnu Galiju prema Hispaniji, gdje je kralj postao Valija. U Hispaniji su ratovali za račun Carstva protiv Alana, Vandala i Sveva koji su već stigli u zemlju. Pošto su ih pobijedili, ponovo su prešli Pireneje te zaposjeli dio tadašnje Galije. Time su stvorili kraljevstvo koje se prostiralo od Gibraltara pa, u jednom trenutku (u drugoj polovini 5. st.), do rijeke Loire. Preuzeli su punu vlast nad tim prostorom, iako su i dalje tvrdili da sve to čine u službi Carstva. Da se nije radilo isključivo o pukim izlikama, svjedoči i činjenica da su se borili pod vodstvom careva vojskovođe 451. godine na Maurijakovu polju (ili Katalaunskim poljima) u bici protiv Huna. Ostali su privrženi Alarikovoj ideji da bi Vizigoti trebali postati autonoman narod unutar Carstva – narod koji bi imao pune ovlasti na određenom teritoriju, ali poštujući jedinstvo rimskoga svijeta i superiornu vlast cara.

Osebujne odnose Gota i Rimljana ilustrira romantična priča koja se u povijesnim pregledima rijetko spominje. Nesposobni carevi Honorije i Arkadije imali su sestru, Galu Placidiju, koja je, čini se, bila najzanimljiviji član obitelji. Za vrijeme svojih pohoda po Italiji zarobili su je Vizigoti. Dobro su s njom postupali dok je Alarik nastojao iskamčiti dobru cijenu za njezin povratak bratu. No, kada je Alarik umro, oženio ju je njegov brat Ataulf. Godinu dana kasnije Ataulf je ubijen, pa je Gala Placidija ostala udovica. Njegov nasljednik se prema njoj odnosio s prezirom, ali je, srećom po Galu, Ataulfa nadživio svega nekoliko dana. A novi vizigotski vladar Valija vratio ju je bratu, kako bi njegovi ratnici dobili namirnice i on od Rima potvrdu svoje vlasti. Po povratku u Italiju, udala se za nekadašnjeg prosca, sposobnog rimskog vojskovođe, koji je poslije postao car Konstancije III (421), sucar Honorija. U tom se braku rodio budući car Valentinijan. Međutim, ubrzo po rođenju djeteta umrli su i suprug i brat (Honorije) Gale Placidije. Nakon kraćeg vremena u nemilosti, u vrijeme vladanja uzurpatora, Valentinijan je priznat za vladara. Međutim, kako je u to doba imao samo sedam godina, Gala Placidija je postala regent i u sljedećih 25 godina, od 425. do 450, bila je praktički vladar Zapada. To je tek kraća skica životopisa ove iznimne

žene, gotske kraljice i rimske carice – njezin grob u Ravenni postao je jedan od najvažnijih arhitektonsko-likovnih spomenika toga razdoblja.

Kada su Vizigoti pod vodstvom Alarika upali u Italiju, rimska je vojska bila pozvana s rajnskog i dunavskog limesa. Germani koji su se nalazili s druge strane limesa, iskoristili su priliku i ušli u Carstvo. Pri tome su im pomagali neki rimski vojni zapovjednici, koji su se nadali da će im Germani pomoći u nastojanju da postanu carevi u Galiji. Među prvima (406) koji su prešli u Carstvo – u Galiju – bili su Vandali; pratile su ih manje grupe iz drugih naroda (Alani, Svevi). Iz Galije su 409. krenuli u Hispaniju i osvojili je te osnovali četiri kraljevstva (dva vandalska te po jedno svevsko i alansko). No, na taj prostor ubrzo su stigli Vizigoti koji su ih, u carevo ime, u dugotrajnom ratu, i pobijedili. Vandalski kralj Gajzerik poveo je svoj narod u novu seobu – prema Africi. Prije nego što su prešli Gibraltarski tjesnac, kralj je naredio da se obavi popis, pa je navodno izbrojeno osamdeset tisuća muškaraca, uključujući starce i dječake, sve do dojenačke dobi. Izvještaje o brojkama iz ovih vremena valja uzimati s krajnjim oprezom (brojke se često dodaju u tekst ne da bi informirale, već da bi impresionirale) – moguće je da se radi o ukupnom broju Vandala, što, naravno, uključuje i žene. Vjerojatno oko polovice ukupnog broja muškaraca bilo je sposobno za borbu. Istovremeno, računa se da je u Hispaniji živjelo oko 5 milijuna ljudi – Hispanorimljana. Lako je zaključiti da su Vandali u ovom slučaju, a i Germani općenito, bili praktički beznačajna manjina u odnosu na ukupno rimsko stanovništvo.

Rimske vlasti nisu bile složne u odnosu prema nadirućim barbarima, ni u Galiji, ni u Hispaniji, pa ni u Africi. Stoga su Gajzerik i njegovi ljudi bez većih problema podvlašćivali jednu rimsku provinciju za drugom, iako relativno polako. Bili su zaustavljeni pred gradom Hipon Regijem (danas Annaba u Alžiru), gdje je kao biskup stolovao sv. Augustin – bezuspješno su ga opsjedali punih četrnaest mjeseci. Ostarjeli biskup završio je posljednje djelo za vrijeme opsade, ali je umro prije negoli su Vandali odustali od opsade. Kada je 439. godine Kartaga pala u vandalske ruke, oni su zagospodarili sjevernom Afrikom. Ubrzo su se okrenuli moru i još brže postali gusari na zlu glasu. Do polovine 5. stoljeću zauzeli su i Baleare, Korziku, Sardiniju te privremeno i Siciliju. Na taj su način stvorili „Vandalsko pomorsko carstvo", kako ga se u historiografiji često naziva. Njihova gusarska aktivnost bila je tako intenzivna da su neki istraživači zaključili da su Vandali prouzročili prvi veliki prekid komuniciranja Sredozemljem i time značajno pridonijeli svakovrsnoj krizi u Carstvu. Godine 455. zaletjeli su se na Rim te su ga polako i temeljito dva tjedna pljačkali. Papa Leon I Veliki (440-461) pokušao je odvratiti ih od toga, pa su mu obećali da neće ubijati, mučiti i paliti, a riječ su i održali. Napravili su malo štete iz puke obijesti i agresivnosti, pa ipak iz te je povijesne epizode stvoren pojam „vandalizam", iako Vandali u tom napadu nisu bili gori od mnogih drugih napadača i pobjednika, u raznim vremenima.

U Africi su Vandali uništili sloj rimskih bogataša oduzimajući im dvije trećine njihove zemlje i nametnuvši teške namete na ostatak. Kako su bili arijanci, u

pravilu su uništavali crkve pravovjeraca ili su ih prepuštali arijanskim ili drugim nepravovjernim zajednicama. Međutim, nastojali su, koliko su mogli, ići na ruku siromašnima, pa čak su i pravovjerni suvremenici priznavali da je socijalna osjetljivost i pravednost u Vandalskom Kraljevstvu bila veća negoli u Carstvu.

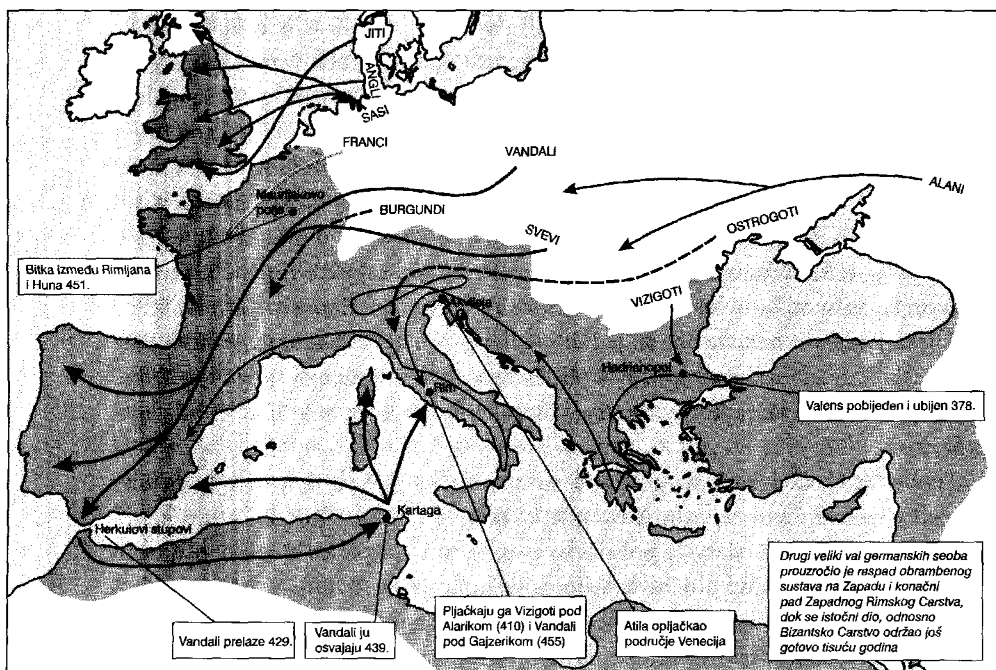
Vandalska je država za Gajzerikova života bila važna sredozemna sila. Nakon njegove smrti 477. godine, njezina je snaga znatno oslabila. Kako Vandali nisu bili brojni, njihovo brzo miješanje s Rimljanima uzrokovalo je umanjivanje borbenih sposobnosti. Vjerojatno su, asimilirajući različite aspekte rimske kulture i civilizacije, prihvatili i neke njezine političke i ekonomske slabosti. Godine 534. vandalska je država nestala nakon jednog jedinog pohoda bizantskog vojskovođe Belizara, a Vandali su kao narod nestali. Potom su se stanovnici sjeverne Afrike žalili na bizantske metode utjerivanja poreza, mnogo gore negoli za vandalske vladavine.

Seobe Vizigota i Vandala posebno su zanimljive, jer su dva naroda prošla kroz sve dijelove Carstva, osim Britanije i krajnjeg Istoka. One dokazuju kako je Carstvo iznutra bilo slabo, i politički i ekonomski, da političke elite više nisu imale nikakve vizije osim obično kratkotrajne koncepcije držanja vlasti po svaku cijenu te da je stanovništvo bilo posve indiferentno na promjenu vlasti. Seobe drugih barbarskih naroda izložit ću tek u glavnim crtama, jer velikih razlika između njihovih seoba i vizigotske te vandalske, u društvenom i političkom smislu nema.

Kada su čuli za seobu Vizigota i Vandala, i Burgundi su postali nemirni, pa je i njima carska vlast dozvolila da prеđu na teritorij Carstva. Kada su zauzeli više nego što su im Rimljani namijenili, došlo je do sukoba u kojem su Burgundi pretrpjeli težak poraz. Ostatku naroda dopušteno je naseliti se oko Ženevskog jezera. S toga prostora Burgundi su se opet počeli širiti prema dolini Rhône, gdje su osnovali Burgundsko Kraljevstvo.

Ostrogoti koji su pobjegli pred Hunima, prešli su granicu Carstva na donjem Dunavu. U borbama koje su uslijedile nakon pogibije cara Valensa/Valenta morali su pristati na nagodbu sa Carstvom. Ti su Ostrogoti dobili pravo da se nasele u Panoniji. Oni Ostrogoti koji su ostali uz Hune stigli su zajedno s njima u sjevernije dijelove Panonije (oko Balatona). Od tridesetih godina 5. stoljeća neki dijelovi ostrogotskog naroda angažirali su se na strani Huna 451. u bici na Maurijakovu/Mauričkom polju (Katalaunskim poljima blizu današnjeg Troyesa, 120 km jugoistočno od Pariza). Ostrogoti su se borili na strani Huna, a Vizigoti na strani Rimljana, pa su se tako u toj znamenitoj bici borili jedni protiv drugih. Protokom desetljeća vraćala im se snaga koju su nekoć imali te se probijaju na jugoistok, u Donju Meziju (današnja Bugarska). Pod vodstvom Teodorika Ostrogoti su se vješto upleli u unutarnje sukobe pomažući, ali i boreći se protiv cara Zenona (474-475, 476-491).

Početkom 5. stoljeća, kada su Vizigoti zaprijetili Rimu, po nalogu Stilihona rimske su legije počele napuštati Britaniju, a posljednji su vojnici otišli do 410.

Karta 2. Seobe barbara u 4. i 5. stoljeću

godine. S njima se pokrenulo i rimsko i romanizirano stanovništvo. Ponijeli su sa sobom i svu imovinu koju su mogli ukrcati na brodove. S njihovim odlaskom upotreba latinskog jezika iščezava, rimske institucije propadaju, a dio Engleske koja je bila pod rimskom vlašću postaje ponovo keltska zemlja. To se razdoblje zove keltska renesansa (preporod). Kelti nisu uspjeli stvoriti neku jaču ili veću državu, već je otok bio razgrađen u mala, autonomna područja, pa je navala Angla, Sasa i Jita 441/442. praktički prošla bez pravog otpora. Došljaci su stvorili kraljevstva u južnoj i središnjoj Engleskoj, a Kelti su se povukli prema zapadu. U borbama koje su trajale punih stoljeće i pol, rimski gradovi, rimska baština, kao i kršćanstvo, praktički su nestali iz Engleske, u mnogo većoj mjeri negoli u ijednoj drugoj europskoj zemlji.

Dok su pogranične provincije izmicale jedna po jedna izravnoj carskoj vlasti, Italija je ostala pod kontrolom cara. Tijekom duge vladavine slabog Valentinijana III, dvorskom je politikom dominirala njegova majka Gala Placidija, dok je u vojsci glavnu riječ imao Aecije. Aecije je bio Rimljanin, a djetinjstvo je proveo među Hunima kao talac. Brzo je napredovao u vojničkoj karijeri i postao posljednji veliki rimski vojskovođa na Zapadu. Vješto koristeći snagu nekih barbarskih naroda, povremeno uspijevajući nagovoriti ih da zarate jedni na druge, uspijevao je održavati rimsku vojsku kao značajan čimbenik u zbivanjima. Štoviše, tim je postupcima postigao da se održi privid carske vlasti čak i u nekim provincija-

ma koje su carske legije definitivno napustile. Osim toga, 437. zaustavio je Burgunde; uspijevao je zadržati Franke na samom sjeveroistoku Galije, pa čak je obuzdao i moćne Vizigote. Kako je mladost proveo s Hunima, ostao je s njima u dobrim odnosima te je njihove odrede često koristio u pohodima protiv Germana. Pa ipak, kada je osjetio da Huni postaju preopasni, angažirao je Germane da ih slome. Ukratko, Aecije je vrlo dobro naučio koristiti rimsko načelo „zavadi pa vladaj". Nitko od njegovih nasljednika nije više imao mogućnosti ponašati se kao on, ali, čini se, nije imao ni takvih sposobnosti.

Huni su držali vrhovništvo nad mnogim germanskim plemenima i narodima koja su potkraj 4. i početkom 5. stoljeća boravila u srednjoj Europi. Međutim, njihove su glavne snage dosta dugo bile koncentrirane prema istočnom dijelu Carstva koje je, sukladno tome, propatilo zbog hunskih napada više od Zapada. Hunska je vojska po naravi tendirala funkcioniranju u manjim skupinama. No, od početka 5. stoljeća počinje se ujedinjavati pod vrhovnim vladarima, a vrhunac tog procesa dogodit će se za vladavine Atile (434-453). Po strahotama koje je njegova vojska počinila kasnija ga je tradicija nazvala „Bičem Božjim". Napadajući istočnu polovicu Carstva, prisilio je cara Teodozija II (408-450) na plaćanje godišnjeg danka. Naposljetku se okrenuo i protiv Zapada i napao Galiju s vojskom u kojoj je bilo mnogo Germana. Rimska vojska pod vodstvom Aecija, u kojoj je također bilo mnogo Germana (ponajprije Vizigoti, potom Franci, Burgundi, Alani i drugi) dočekala ga je u ljeto 451. na Maurijakovu/Mauričkom polju. Atilin je napad slomljen, ali njegova je vojska ostala sačuvana – sljedeće je godine upala u Italiju, srušila Akvileju te opljačkala i uzela otkupninu u mnogo drugih gradova. Po predaji, mnogi su prestrašeni dolaskom Huna pobjegli iz gradova prema muljevitim lagunama i tamo stvorili prva naselja. Jedno, i najvažnije od njih, kasnije će postati Venecija (naziv nastao prema rimskoj oblasti Venecija i Histrija). Atila se čak približio Rimu, ali su hunsku vojsku ugrožavali rimski odredi, a napala ih je i bolest i glad. Papa Leon I Veliki uspio je Atilu nagovoriti da sklopi mir i da se mirno povuče. Kasnija je tradicija uspjeh papina posredovanja pripisivala čudu, posve zanemarujući druge okolnosti. No, valja primijetiti da je prvi put papa, a ne car, nastojao zaštititi Rim. Atila je umro sljedeće, 453. godine, vjerojatno nasilnom smrću, pošto se vratio u Panonsku nizinu. Njegovom smrću slomila se i navalna moć hunske države.

U historiografiji i publicistici znala se pobjeda Aecijeve vojske 451. godine proglašavati „povijesnom" i „sudbonosnom", tobože onom koja je onemogućila Hunima da značajnije utječu na europsku povijest. Međutim, to nije bio niti presudan hunski poraz, niti je Atilina država slomljena zahvaljujući pobjedničkim akcijama rimske vojske. Huni nisu značajnije ugrozili niti Europu, niti tadašnju europsku civilizaciju. Huni su u vrijeme Atiline vladavine već prošli vrhunac svoje moći i umnogome je njihova vojna snaga ovisila o germanskim saveznicima. Uostalom, i na prostorima na kojima su vladali više desetljeća, nisu u civilizacijskoj slici ostavili nikakav trajniji pečat.

Pobjeda nad Hunima Aeciju nije pred carem donijela nikakav probitak. Valentinijan je prirodno morao biti rezerviran prema vojskovođi koji je bio iznimno pametan i sposoban, ali istovremeno poznat kao spletkar. Cara je bilo lako uvjeriti da je Aecije izdajnik, pa ga je 454. Valentinijan ubio vlastitim rukama. Aecija su osvetila dvojica Gota u carevoj službi, iskoristivši prvu priliku da ubiju cara. Ubrzo nakon ova dva ubojstva uslijedio je napad Vandala na Rim. Ako se ijedan datum može uzeti kao kraj carske političke moći na Zapadu, onda su to ova ubojstva. Nakon 455. godine niti su carevi ni bilo koji od njihovih vojskovođa imali značajniji utjecaj na zbivanja izvan Italije.

Carevi na Zapadu koji su naslijedili Valentinijana uistinu su bili nevažne ličnosti. Uglavnom, radilo se o marionetama; stvarnu vlast i moć na Zapadu imali su vojni zapovjednici, ali – kako su godine prolazile – i njihova je moć bila svedena gotovo ni na što. Posljednji od tih zapovjednika, Rimljanin Orest, 475. proglasio je svoga 12-godišnjeg sina Romula za cara. Romul je dobio nadimak „Augustulus", odnosno deminutiv od „august", dakle „carić" (jer sufiks *-ulus* na latinskom jest deminutiv i odgovara hrvatskom -ić), sukladno svojoj dobi i ovlastima koje je imao. Sljedeće godine barbarski su se odredi pobunili protiv njegova oca. Vođa pobune, vojskovođa Odoakar, germanskoga podrijetla, svrgnuo je Romula, „ali mu je poštedio život, sažalivši se nad njegovom dobi, te i stoga što je bio pristala izgleda". Odoakar nije postavio novu marionetu za cara. Umjesto toga, rimski je Senat odaslao u Carigrad pismo da car na Zapadu nije potreban te da je dovoljan jedan za čitavo područje Rimskoga Carstva. Italija će biti pod vlašću cara iz Carigrada. Tada je car Istoka, odnosno bizantski car Zenon (474-475 i 476-491) proglasio Odoakra vrhovnim zapovjednikom vojske za Italiju te rimskim patricijem, što znači da mu je prepustio da Italijom vlada s punim ovlastima, ali u njegovo ime.

Taj događaj, koji se zbio 476. godine, često se naziva „pad Zapadnoga Rimskoga Carstva". Radi se nedvojbeno o davanju pretjeranog značaja događaju koji nije bio niti jedinstven, a ni katastrofičan. Sve što se dogodilo jest da je još jedan dio nekadašnjeg Carstva došao pod vlast germanskog zapovjednika. Za ponekog suvremenika dogodilo se nešto strašno, jer se germanski vladar ustoličio na prostoru gdje je bilo staro središte Carstva. Međutim, ni taj događaj nije bio presedan. Italijom su *de facto* kao vojni zapovjednici vladali barbari i polubarbari, još od vremena Stilihona početkom 5. stoljeća, a od 330. godine, kada je prijestolnica Carstva preseljena u Carigrad, bilo je i trenutaka u kojima nije bilo cara na Zapadu. Rim i Italija gubili su na važnosti od 330. godine, pa čak i prije, jer je kasnoantička kriza gradova zahvatila Italiju i neke druge provincije, a Mala Azija i dijelovi sjeverne Afrike uspješno su joj se odupirali. Snaga Carstva bila je potkraj 5. stoljeća na Istoku i Odoakrovi postupci nisu ugrozili vlast cara u Carigradu. Zapravo, tek se kasnije počelo smatrati da je Zapadno Rimsko Carstvo propalo 476. godine ili da se Italija otada nalazi izvan Carstva, kao što su sugerirali mnogi mislioci i historičari 16. stoljeća i oni kasnije. Uvijek je postojalo samo jedno Carstvo, bez obzira da li je vladao jedan ili više careva; uvijek je postojalo

samo jedno Carstvo, čak i kada bi barbarski narodi proglašavali da imaju neovisnu vlast nad nekadašnjim teritorijima Carstva, ponajprije kada su vladali Italijom, a još više kada su vladali Rimom. Pošto je Odoakar zadobio vlast, Zenon je, kao jedini car, odmah istakao da posjeduje vrhovne ovlasti na Zapadu.

U postizanju toga cilja car je posegao za već iskušanim sredstvom – jedan je germanski narod naveo da zarati s drugim. Iako su u jednom trenutku Ostrogoti pod vodstvom Teodorika pomogli caru Zenonu, u sljedećem su se pobunili i zaprijetili stabilnosti države – stigli su pod zidine Carigrada. Ostrogotski vođa Teodorik imao je bogato životno iskustvo – neko je vrijeme proveo u Carigradu kao talac, potom je postao vojskovođa u carskoj vojsci. Bio je veliki poštovalac rimske civilizacije; konačno, priskrbio je sebi visoke titule patricija i konzula. Pa ipak, kao i većina Germana u to doba, Teodorik je smatrao da njegov narod zaslužuje više političke vlasti u Carstvu i rimskoga bogatstva nego što je dobio. U isto vrijeme, Odoakar je ušao sa svojim četama u Dalmaciju i južnu Panoniju čime je izazvao nezadovoljstvo carigradskog dvora. Bio je to razlog za njegovo svrgavanje. Po sporazumu koje su car i Teodorik sklopili, ostrogotski je vođa trebao podvlastiti Odoakra i zavladati Zapadom kao carski predstavnik. Na taj je način carska vlast trebala biti potvrđena tamo gdje je *de facto* bila najslabija, a opasni Ostrogoti su maknuti iz države.

Plan je ostvaren, na zadovoljstvo obiju strana – nakon žestoke borbe, Odoakar je bio pobijeđen i ubijen, pa je Teodorik 493. zavladao Italijom. Stvorio je ostrogotsku državu u kojoj su se rimske društvene i kulturne tradicije donekle čuvale. Prihvatio je vrhovništvo bizantskoga cara te je careva slika bila otisnuta na ostrogotskom novcu. Rimska administracija je nastavila raditi. Međutim, u svakodnevnoj praksi Teodorik je bio samostalni vladar Italije. Njegov odnos prema drugim Germanima bio je sličan Aecijevu – vještom diplomacijom i prijetnjama silom održavao je ravnotežu snaga i među narodima na Zapadu očuvao, ako ništa drugo, sjećanje na nekoć jedinstveno Carstvo. No, uz svo poštovanje rimskih tradicija Teodorik je prvenstveno bio germanski kralj, a tek potom rimski vojskovođa. Dolazak Teodorika na vlast u Italiji označio je trenutak kada su se na čitavom Zapadu stvorila barbarska kraljevstva.

7. Barbarska kraljevstva na Zapadu

Potkraj 5. stoljeća, zahvaljujući spletu povijesnih okolnosti, Rimsko Carstvo na Zapadu bilo je mrtvo. Preživjelo je kao politički ideal, njegova kultura i civilizacija su u raznim vidovima ostale nazočne na svim područjima koje je Carstvo nekoć obuhvaćalo, osim u Britaniji. Međutim, politička povijest zapadne i dijelom srednje Europe od prijeloma 5. u 6. stoljeće

više nije povijest Carstva, već povijest barbarskih kraljevstava. Teodorikova vlast u Italiji onemogućila je caru da direktno intervenira na Zapadu. Drugim barbarskim kraljevima (franačkom, vizigotskom, burgundskom) bila je važnija činjenica da je Teodorik ostrogotski kralj, nego da je *de iure* predstavnik carske vlasti u Italiji.

Podjela Zapada na odvojena kraljevstva kojima su vladali barbari pokazatelj je temeljnih slabosti Carstva. Germani su prilikom dolaska na teritorij Carstva bili manjina, u većini slučajeva vrlo mala manjina. Pa ipak, rimsko je stanovništvo prihvatilo njihovu vlast i čini se da nije žalilo ni zbog gubitka političkog jedinstva ni zbog raspada carskog administrativnog sustava. Političko jedinstvo nije uspjelo očuvati ekonomsku međuovisnost regija na Zapadu, pa se čini da njihov raspad na samostalna kraljevstva nije ekonomsko stanje učinio značajno gorim negoli prije raspada. Svakodnevna se trgovina već i prije raspada odvijala ponajviše na lokalnoj razini, a trgovina luksuznom robom, koja je uglavnom stizala s Istoka, i nije bilo bitno ugrožena nestankom političkog jedinstva. Stanovništvo nekadašnjeg Carstva nije trebalo žalovati zbog njegova nestanka, jer ono u posljednjim godinama svoje egzistencije nije davalo nimalo ekonomske i osobne sigurnosti, pogotovo u razmjeru s visinom poreza koje je carska administracija prikupljala. Ljudi koji su izgubili osobnu slobodu nisu imali nikakva interesa za politiku, politički život u gradovima je bio mrtav, a sloj zemljoposjednika, koji je vodio izoliran život na svojim zemljoposjedima, čini se da se nadao kako ih novi vlastodršci neće ometati u njihovu relativno komfornom, gospodskom životu.

Ukratko, stanovnici Zapada osjećali su da nisu vrijedni napora pokušaji da se Carstvo očuva. Mnogo je razloga koji su pridonosili takvu osjećaju. Smanjivanje broja stanovnika i ekonomska kriza onemogućavali su da se efikasno financira razvijena administracija i brane granice. U siromašnijim slojevima društva smjerna religioznost zamijenila je patriotizam. Stoga je teško ne zaključiti kako su sve ove pojave tek površinska manifestacija nemogućnosti prilagodbe novim ekonomskim i općedruštvenim prilikama, što je sve prouzročilo nestanak inicijative, krizu gradova i sveopću apatiju. Najbolja potvrda ispravnosti ove tvrdnje jest da je Carstvo na Istoku preživjelo. Istok je, doduše, patio od istih ili vrlo sličnih bolesti kao i Zapad: upravljanje je bilo loše i pogrešno, porezi su isto tako bili visoki, dapače nepodnošljivi; stanovništvo Istoka bilo je etnički i vjerski raznorodnije negoli na Zapadu, njegova bazična kultura (helenizam) bila je starija od bilo koje od eklektičkih na Zapadu. Konačno, na Istoku je interes za kršćanstvo i za transcendentalno (u suprotnosti prema materijalnom) čak bilo veće negoli na Zapadu. Međutim, velika razlika između istočnog i zapadnog dijela Carstva bila je u uspješnosti ekonomije. Na Istoku se očuvala intenzivna trgovina, pa čak i neki od velikih pogona serijske proizvodnje (keramike i sl.). Trgovci s Istoka (iz Palestine, Sirije itd.) bili su posrednici između Sredozemlja s jedne, i Perzije, Indije i Kine, s druge strane. Mnogi gradovi na Istoku živjeli su intenzivnim

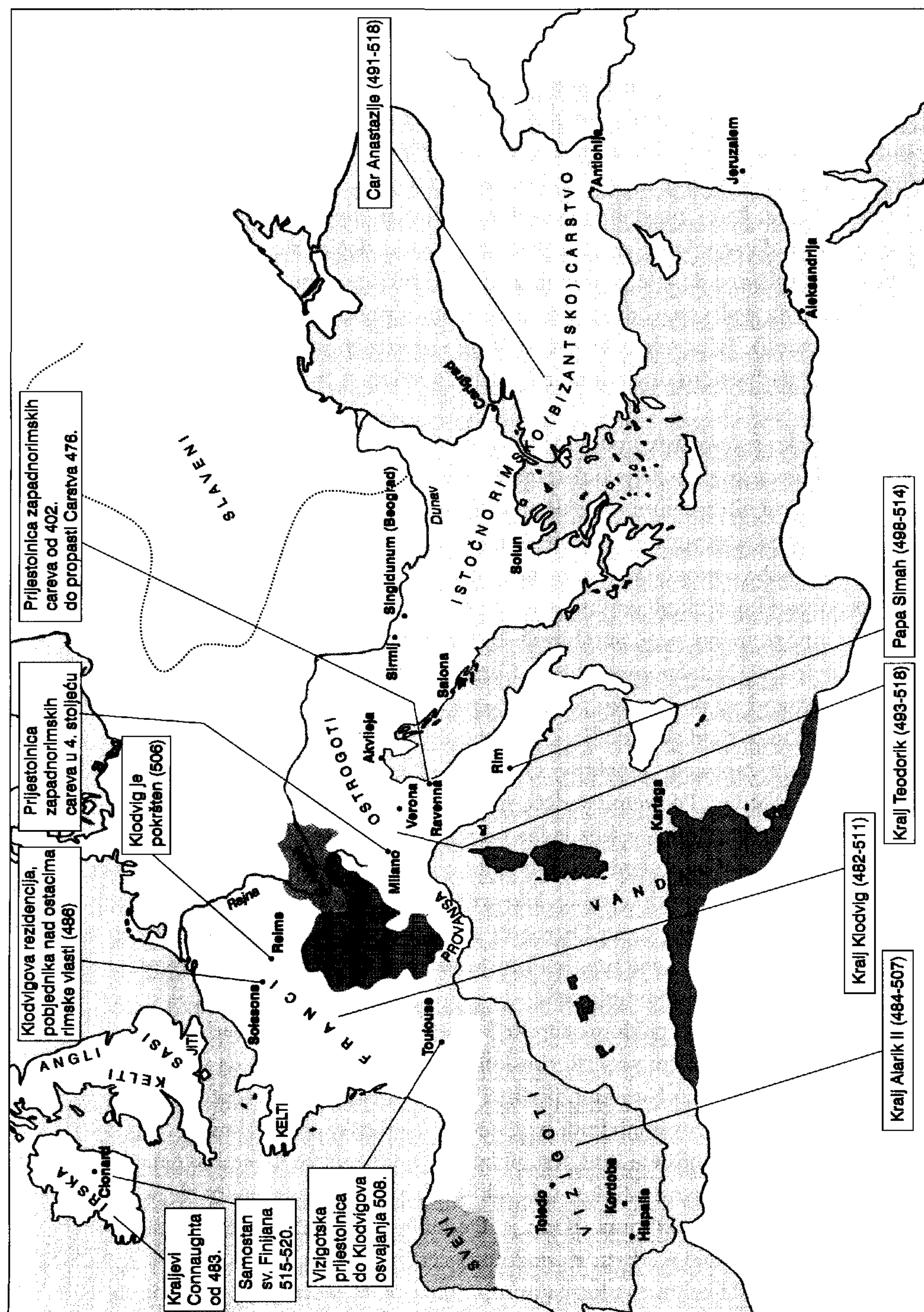
gospodarskim životom u vrijeme kada je on u gradovima na Zapadu praktički zamro. Istočni dio Carstva imao je još prednosti nad zapadnim, ali se čini da je ekonomski čimbenik bio najznačajniji.

Na Zapadu je prevladavala svijest da se ne može očuvati rimska politička organizacija i ona se sama od sebe srušila, ali se nastojalo očuvati neka od obilježja društvenog i ekonomskog života. Čini se da je to bila zajednička želja i novodoseljenih barbara, kao i rimskih starosjedilaca. Barbari su željeli očuvati rimski način života a da se više ne moraju pokoravati caru, dočim su Rimljani željeli živjeti kao Rimljani a da više ne moraju podnositi teški porezni teret i kompliciranu birokraciju (valja znati da se niti jednima niti drugima na dulji rok ti interesi nisu ostvarili). Taj se odnos prema prošlosti i suvremenosti očituje u svim novostvorenim barbarskim društvima, ali je najočigledniji u Italiji pod Teodorikovom vlašću.

Italorimsko stanovništvo pod Teodorikovom je vlašću očuvalo vlastito sudstvo i administraciju. Visoke je dužnosnike imenovao kralj, ali kako su Rimljani iz dobrih obitelji bili spremni mu služiti, zauzimali su, jer su bili najobrazovaniji dio društva, i najodgovornije položaje. Izgleda da je izvršna vlast bila poštenija i efikasnija u doba ostrogotske vladavine negoli za posljednjih careva. Ostrogoti su u potpunosti kontrolirali vojsku te su imali posve izdvojeno sudstvo, ali kako ih je bilo mnogo manje nego autohtonih Italorimljana, bile su to činjenice relativno periferna značaja. Sporove između Ostrogota i Rimljana sudili su mješoviti sudovi. Ostrogoti su po sustavu tercije (raspodjele po trećinama) trebali dobiti trećinu prihoda s rimske zemlje, i to samo onu koju su u obliku federatske trećine već prije zaposjeli Odoakrovi Germani, ali su tu raspodjelu organizirali italorimski službenici. Po svemu sudeći, u tome poslu, ako je i bilo nezadovoljnika, nije bilo prisile. Italija je bila jedna od regija u kojoj se očigledno broj stanovnika smanjio, pa je i slobodne zemlje bilo u izobilju. Moguće je i da su neki Germani, koji su ranije stigli u Italiju, kao primjerice, Odoakrovi vojnici, također dobili zemlju na uživanje, pa su Ostrogoti samo preuzeli te posjede. Ostrogoti su najvjerojatnije jednostavno preuzeli rimski način proizvodnje u poljoprivredi, uključujući i način funkcioniranja *villa*.

Teodorik je bio veliki poklonik rimske kulture. Nastojao je poticati svakovrsni kulturni rad pozivanjem vodećih rimskih intelektualaca i pisaca na svoj dvor. Tako je njegov tajnik bio Kasiodor, podrijetlom iz rimske aristokratske obitelji, inače jedan od najobrazovanijih ljudi svoga doba. Vladarske odluke koje je on pisao vrlo su osebujan književni žanr, jer njihov autor nije mogao ispisati ni najjednostavniju administrativnu odluku, a da zaključak ne okiti raspjevanim elegantnim stilom i nejasnim podacima. Kada je Teodorik trebao odlučiti što učiniti s ubojicom koji se sklonio u crkvu, Kasiodorova verzija presude glasila je:

„Odlučujemo da se smrtna kazna oprosti zbog poštovanja prema mjestu na koje se sklonio, ali će on biti protjeran na Vulkanske otoke (Lipari – op. I. G.),

Karta 3. Europa oko godine 500.

gdje će živjeti daleko od roditeljske ljubavi, ali stoga blizu plamena, kao daždevnjak, koji je mala i nježna životinja, srodna sluzavu crvu, a prekrivena žutom kožom. Bit vulkana koji se stalno razara jest nerazjašnjiva snaga prirode koja se stalno obnavlja. Vulkanski su otoci nazvani po Vulkanu, bogu vatre, a bili su uništeni erupcijom one godine kada se Hanibal otrovao na Pruzijinu dvoru. Na njima je prekrasno jer se plamenovi iz planina gotovo utapaju u morskim valovima."

Ubojici gotovo da je morala biti utjeha dobiti ovako zanimljiv tekst presude. U isto vrijeme tekst pokazuje kako je rimska kultura stalno propadala. Teodorika se ne može kriviti za jezik i stil teksta, jer je svome tajniku dao slobodne ruke da u tim stvarima čini što hoće. Može se reći da su rimsku književnu tradiciju prije barbarizirali sami Rimljani, a manje barbari.

Još jedan glasoviti rimski učenjak u Teodorikovoj službi bio je Boecije (o. 480-524). Kao i Kasiodor, podrijetlom je bio iz ugledne obitelji i dobio je najbolje moguće obrazovanje. Iako je u Teodorikovoj administraciji držao visoko mjesto, njegov je glavni interes bila književnost. Suprotno mnogim svojim suvremenicima, bio je svjestan vrijednosti grčke kulture te je preveo mnoga grčka djela i time zadužio zapadnu kulturu. Zahvaljujući Boeciju, dijelom su sačuvana djela Aristotela o logici, Euklidova geometrija, Aristotelova mehanika, Pitagorine muzičke teorije te Ptolemejeva astronomija i tako prenesene u srednjovjekovne rukopise – bio je to temelj srednjovjekovne naobrazbe. Bili su to, naravno, samo djelići grčke znanosti i učenosti, ali je Boecijev doprinos i dalje golem. Boecije je kasnije bio optužen za izdaju, nije jasno da li s pravom ili nepravom, te je bačen u zatvor. U zatvoru je napisao svoj posljednji veliki rad, *Utjeha filozofije*, spis koji je bio vrlo popularan više od tisuću godina. Kao što i naslov sugerira, Boecije je pokušao utješiti se u svojoj nevolji meditirajući o filozofskim, odnosno etičkim temama. Ubrzo pošto je završio taj spis, Senat ga je po Teodorikovoj zapovijedi osudio te je pogubljen.

Teodorik je nastojao očuvati i neke druge aspekte rimske kulture i civilizacije, osim književnosti. Poticao je poljoprivrednu proizvodnju, popravljao je zapuštene ceste i nastojao održavati akvedukte u funkciji. Poklanjao je pažnju i očuvanju javnih zgrada i spomenika, čak je izgrađivao i nove. Naposljetku, nastavio je i staru tradiciju „kruha i igara" za rimski proletarijat. Za njegove vladavine Italija je uživala dugo razdoblje mira, nedosegnuto u nekoliko ranijih desetljeća, baš kao ni u sljedećim stoljećima. Granice ostrogotske države proširio je sve do Rhône i Dunava. Međutim, nije bio u mogućnosti stvoriti državu koja bi bila stabilne i dugotrajne egzistencije ili osigurati preživljavanje civilizacije koju je toliko cijenio.

Jedan od razloga toj nemogućnosti bila je činjenica da su Teodorik i njegov narod bili arijanci. On je sam bio tolerantan, kao što pokazuje pismo koje je diktirao:

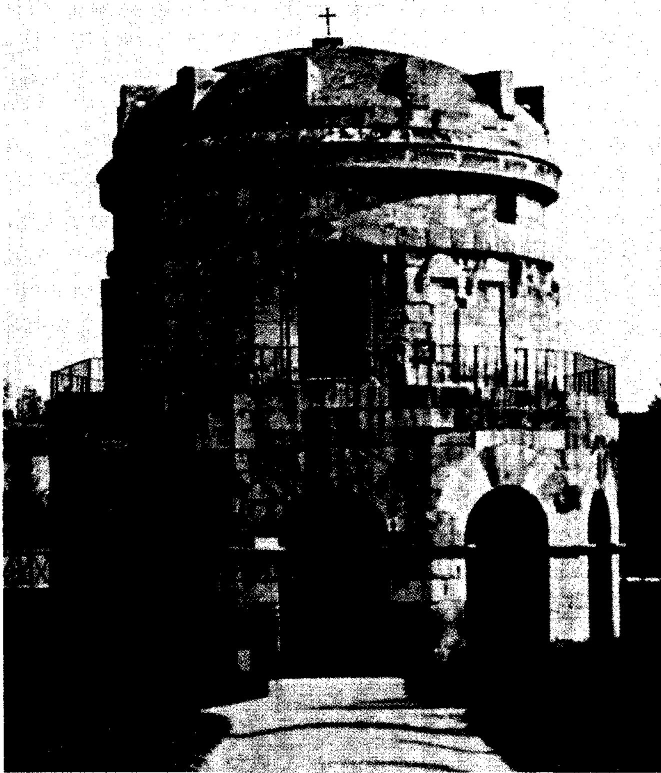
„Ne možemo nametnuti vjeru jer nitko ne može biti prisiljen protiv svoje volje... Nastojanje da se vlada nad dušama je uzurpacija prava koja pripadaju samo Bogu. Moć najvećih vladara ograničena je na vanjska obilježja vlasti. Oni imaju pravo kazniti samo remetioce javnoga mira i to čini njegova garda, a najopasnija hereza bi bila onoga vladara koji bi odvojio dio svojih podložnika jednostavno stoga što oni vjeruju u ono u što on ne vjeruje."

Slijedeći ova načela, Teodorik je obdarivao i pravovjernu Crkvu, a pod njegovim se utjecajem arijansko svećenstvo suzdržavalo od propagande i širenja svoje vjere na račun pravovjerne dogme. No, prema kraju vladavine Teodorik je postao netolerantniji prema pravovjernima, a prema rimskim dužnosnicima bio je sve nepovjerljiviji. Čini se da su se oni uistinu i urotili protiv njega, pa je Teodorik 524. dao ubiti Boecija, potom i njegova tasta Simaha. Simah je bio prvak Senata te je odbio glasati za smaknuće Boecija. Smaknuti su i drugi rimski odličnici. U posljednjim godinama Teodorikove vladavine povećavala se i nesnošljivost između Ostrogota i Rimljana te pravovjernih i arijanaca.

U vrijeme Teodorikovih nasljednika prilike su se naglo počele pogoršavati – umjesto stabilnosti vlasti, stalni su prijepori uzeli maha. Naslijedio ga je unuk Atalarik, a regentica je postala njegova majka Amalasvinta. Atalarik je 534. umro, a Amalasvinta se, da bi zadržala vlast, udala za svoga bratića Teodata (Teodahad). No, Teodat je ubrzo, pod utjecajem aristokratskih krugova, zatražio za sebe i faktičnu vlast. Kako u tome nije uspio sporazumno, svrgnuo je Amalasvintu i potom je poslao u zatočeništvo gdje ju je 535. dao zadaviti. Bizantski car Justinijan (527-565) u tom se trenutku predstavio kao čuvar legitimiteta nasljeđivanja na vladarskom prijestolju. Justinijanov prvi pohod prema Zapadu bio je pokrenut na vandalsku državu u sjevernoj Africi; pohod je vojskovođa Belizar uspješno završio iste godine. To je Justinijanu dalo poticaj da 535. godine krene na Ostrogote u Italiji i u Iliriku. Ubrzo je slomljena ostrogotska obrana u kraju oko Salone (današnji Solin kod Splita) te na Siciliji, potom je bizantska vojska krenula s juga Apeninskog poluotoka prema sjeveru. Godine 541. činilo se da Bizantinci rat pobjedonosno privode kraju, ali je tada ostrogotski kralj postao Totila, čije su odlučnost i ratna vještina preokrenule stanje na ratištu. Bizantinci su bili skoro izbačeni iz Italije, zadržali su tek nekoliko izoliranih uporišta. Totili je pomagala i epidemija kuge, koja je umnogome dezorganizirala pomorski i kopneni promet, a obećavši oslobođenje robovima, potakao ih je da se gorljivo bore na ostrogotskoj strani. Bizantska protuofenziva pokrenuta je tek 544. godine, ali je trebalo čak 10 godina da Bizantinci konačno pobijede. Italija je pretrpjela velike štete, veće negoli u ijednom ratu do tada – Rim je tri puta bio pod opsadom, mnogi su akvedukti (uključujući rimski) bili prekinuti, pa su se nestankom tekuće vode dramatično pogoršali uvjeti života u tim gradovima. Tih su godina razni barbarski narodi sa sjevera prelazili u Italiju (npr. Franci iz Franačke), ali je, prema svemu sudeći, Italija od bizantske „rekonkviste" propatila mnogo više negoli od barbarskih „napada".

Slika 8. Zlatnik s likom cara Justinijana I (6. st.)

Slika 7. Grobnica Teodorika Velikoga u Ravenni (6. st.)

Justinijan je, osim Italije i sjeverne Afrike, pod vlast Carstva vratio i Sardiniju, Korziku i Siciliju te Baleare, a, zahvaljujući građanskom ratu u vizigotskoj Hispaniji, i jugoistočni dio te zemlje. Na taj je način ostvario značajan dio svoga nauma da obnovi Carstvo na Zapadu. Međutim, kako bi to proveo nametnuo je svojim podanicima na Istoku nepodnošljivo visoke poreze, a istovremeno je srušio i dva germanska kraljevstva koja su, uz franačko, svakako bila najnaprednija. Tako se dogodilo da njegova država na zauzetim područjima više nije mogla osigurati mir i ekonomsku sigurnost. Ispada da je Italija gotovo žalila za vlašću Ostrogota. Eunuh Narzes (Narzet), koji je naslijedio Belizara na mjestu vrhovnog zapovjednika bizantske vojske za gotskoga rata, upravljao je Italijom u maniri apsolutista i tako stekao nevjerojatno veliku imovinu. Stoga i nije iznenađujuće da, kada su dvadesetak godina kasnije u Italiju provalili novi napadači – Langobardi, otpora lokalnog stanovništva gotovo da i nije bilo.

Langobardi su bili germanski narod koji je u seobu krenuo iz Skandinavije u 1. stoljeću. Neko su vrijeme boravili blizu ušća Labe u Sjeverno more, da bi se potom doselili do obala Dunava u južnoj Češkoj i južnoj Slovačkoj. Za pomoć koju su pružili Carstvu za vrijeme ratovanja protiv Ostrogota, car Justinijan dozvolio je 546. da se nasele u zapadnoj Panoniji, ali uz obvezu da primi-

re Carstvu neugodne Gepide. Nakon duge borbe Langobardi su ih podvlastili, a asimilirali su i pripadnike nekih drugih naroda, ponajprije veći broj Sasa. U usporedbi s Gotima, Langobardi su imali mnogo manje kontakta s rimskom kulturom i civilizacijom.

Langobardi su preko današnjih Postojnskih vrata ušli 568. u Furlaniju, predvođeni kraljem Alboinom. Italija je bila iscrpljena bizantsko-ostrogotskim ratom, uništena zloupotrebama vlasti, pa otpor iskusnim i vještim langobardskim ratnicima jedva da se ponegdje uspio organizirati. Veći dio sjeverne Italije, odnosno doline rijeke Po, potpao je pod njihovu vlast u sljedećih godinu dana. Ravenna i okolica su se oduprli. Napadači su prodrli prema Rimu, ali ga nisu uspjeli zauzeti zahvaljujući dijelom i papi Grguru I. Ipak, u srednjoj Italiji osvojili su pokrajine Spoleto i Benevent. Alboin je ubijen 572. godine. Nitko od njegovih nasljednika nije bio dovoljno moćan i ugledan da bi zadržao apsolutnu vlast, stoga su nakon njega, iako je kraljevska dinastija i dalje postojala i vladala sjevernom Italijom, postojala i vojvodstva Spoleto i Benevent. Oko 35 vojvoda su nad svojim posjedima vladali praktički samostalno. Anarhija u Kraljevstvu zaustavila je prodor Langobarda prema jugu, pa je Bizantsko Carstvo očuvalo tamošnje posjede, čak i stoljećima pošto je langobardska država propala. Pod bizantskom su vlašću ostali Genova, Rim i Napulj te čitava obala Tirenskoga mora, uski pojas laguna na sjeveru Jadrana s Venecijom kao središtem, Ravenna, zatim područje oko Ancone („Pentapol“) i konačno, područje oko Perugie u unutrašnjosti te čitav jug i Sicilija.

Podjela Italije između Langobarda i Carstva odredila je politički i društveni razvoj tih prostora za mnoga stoljeća unaprijed. Langobardi su se ponajviše naselili na sjeveru, pogotovo u regiji kojoj su dali i ime (Lombardija); njihovi su zakoni i običaji imali znatan utjecaj. Na jugu, stanovništvo je i dalje bilo većinom rimsko, ili u najmanju ruku negermansko. Langobardsko kraljevstvo nikada nije dosegnulo snagu koje imalo na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće. Osvajanje Rima više ni izdaleka nije bilo moguće; u sljedećim desetljećima ostvarivani su tek mali teritorijalni dobici u sjevernoj Italiji, da bi tek 751. godine Langobardi osvojili Ravennu čime su srušili Ravenski egzarhat. No, kako je time pojačan langobardski pritisak na Rim, što je pak potaklo franačku akciju protiv njih, najznačajniji osvajački uspjeh Langobarda u posljednjih stoljeće i pol označio je i početak njihova kraja.

Osnovna slabost langobardskog položaja bila je što nisu osvojili čitavu Italiju. Nasuprot tome, Carstvo je i nakon 600. godine imalo velikih problema da brani dugu i teško održivu granicu prema Langobardima. Najvažniji predstavnik carske vlasti na Apeninskom poluotoku, ravenski egzarh, bio je u vrlo lošem položaju, izoliran od velikog dijela posjeda koje je morao braniti. Dobrih cesta više nije bilo, pa je uglavnom do drugih teritorija valjalo ploviti. Carstvo se stoga koncentriralo na obranu južne Italije, a i po naravi je egzarhat bio tako ustrojen

da se brani sam – u kraju oko Ravenne zemljoposjednici su postajali vojnici. Egzarhat je bio uvođenje svojevrsnog izvanrednog stanja kako bi se spasili preostali posjedi. Na čelu Rimskoga Dukata bio je duks, ali su njegove ovlasti bile vrlo male. Papa Grgur I (590-604) je slijedom svoga položaja sve više preuzimao ingerencije civilnih vlasti – papa je već tada imao veći prestiž od bilo kojeg bizantskog činovnika u srednjoj i južnoj Italiji. U dužem razdoblju to je značilo da papa počinje i stvarno preuzimati vlast u Rimu i da će sve jače iskazivati pretenzije i prema teritoriju uz jadransku obalu, oko Ancone i Ravenne. Bio je to početak, korak po korak, stvaranja ideje o državnoj tvorevini kojoj bi na čelu bio papa, a što će se oživotvoriti u papinskoj državi.

U Engleskoj su Angli i Sasi nakon doseobe 441/442. formirali desetak kraljevstava čiji se broj u kasnije doba sveo na sedam, odnosno na tzv. heptarhiju. Nortumbrija (sasvim na sjeveru), Mercija i Wessex bile su veće i jače, a mogle su se širiti i na račun Kelta. Mala primorska kraljevstva Istočna Anglija, Essex, Kent i Sussex često su postajala vazalna kraljevstva moćnijih susjeda. Kulturni i društveni pejsaž Engleske anglosaskog razdoblja mnogo je više nalikovao primitivnim germanskim društvima negoli stanju u Italiji, ili, kako ćemo poslije vidjeti, u Franačkoj. Slobodna germanska općina bila je uobičajena pojava, a ne iznimka; sudovi su i dalje bili narodne skupštine; plemići nisu uništili niti kraljevsku vlast niti slobodu običnih ljudi. To ne znači da se od 5. do 6. stoljeća anglosasko društvo nije mijenjalo. Crkva je u znatnoj mjeri potakla promjene, a kraljevi su preuzimali više ovlasti u sudovanju. U isto vrijeme jačali su i grofovi, a pojedinci i cijela sela tražili su od tih moćnika zaštitu, a zauzvrat im plaćali danak. Pa ipak, seoska općina, odnosno slobodna općina – *folk*, bila je i dalje značajan čimbenik engleskoga društva u vrijeme kada ona u Franačkoj više nije postojala, čak ni u tragovima.

Nakon propasti ostrogotske države polovinom 6. stoljeća, tako je nedvojbeno najjača i najuspješnija barbarska država na tlu nekadašnjeg Carstva postala Franačka. Franci su u prvom valu germanskih seoba preko rajnsko-dunavskog limesa bili marginalna skupina; o njima se iz toga vremena relativno malo zna. Najbolji izvor o njihovoj prošlosti je *Povijest Franaka* biskupa Grgura iz Toursa, napisana u drugoj polovici 6. stoljeća. I dok je Grgur prilično pouzdan o suvremenim ili vremenski bliskim događajima, u opisima ranije povijesti, u maniri antičkih i srednjovjekovnih historičara, brka legende i stvarnost.

Dio Franaka (nazvanih Salijskima) još se 357. preselio na lijevu obalu Rajne, blizu samoga ušća rijeke. Drugi su iskorištavali poteškoće s kojima se borilo Carstvo, pa su u prvoj polovici 5. stoljeća postupno širili svoj teritorij prema jugu, prema rijeci Sommi. Sudjelovali su u bici na Maurijakovu polju boreći se protiv Huna. Nikakve jače središnje vlasti nije bilo, već je teritorij pod franačkom vlašću bio podijeljen između mnogih oblasnih gospodara.

Oko 481. u jednoj od tih malih država na prijestolje je uzdignut Klodvig (do 511). Vladao je prostorom oko doline gornje Scheldte, oko današnjih grado-

Karta 4. Engleska u doba kralja Offe (757-796) – vidljiva je nekadašnja podjela na sedam kraljevstava

va Cambraia i Tournaia. I dalje su Franci bili pogani, prilično nesaživljeni s rimskom civilizacijom te odlični ratnici. Klodvig je svoj narod poveo u napad na rimskog namjesnika Sijagrija koji je, po nestanku središnje carske vlasti na Zapadu, samostalno vladao u međuriječju Seine i Loire. Klodvig ga je pobijedio 486. te je zavladao, između ostaloga, i gradovima Parizom (tada Lutecija Parizijaca) i Orléansom. Potom se obračunao s drugim franačkim oblasnim gospodarima – s jednim, koji mu je pomogao u pohodu protiv Sijagrija i tražio svoj dio plijena, a s drugim, stoga što mu u tom pohodu nije pomogao. Bio je majstor spletki, beskrupulozan. Ubrzo je zavladao nad Francima bez pravog suparnika, a Grgur iz Toursa ga je ovako opisao:

„Međutim, tvrdi se da je na općoj skupštini progovorio o sunarodnjacima koje je sam uništio: 'Jadan sam ja – ostao sam poput hodočasnika među strancima i nisam imao sunarodnjaka koji bi mi pomogao, kada me snašla nevolja.' No, to je rekao ne stoga da bi žalio njihovu smrt, već s lukavom mišlju da bi još mogao naći nekoga živoga među onima koje bi trebao ubiti."

Alamane je pokorio zadnjih godina 5. ili početkom 6. stoljeća. Nakon toga je pokrenuo ključni pohod na Vizigote koji su držali velik dio Galije južno od Loire (kao i Hispaniju). Usprkos vojnoj snazi Vizigota, Franci su ih u bici kod Vouilléa 507. godine pobijedili. Samo intervencijom Ostrogota koji su udarili na Burgunde, Vizigoti su zadržali najjužnije dijelove Galije, ali više nisu predstavljali značajniju silu na tom području. Time je izvan Klodvigove vlasti ostala još samo sredozemna obala Galije i dolina Rhône. Ubrzo se obračunao i s prvacima Ripuarskih Franaka. Na taj način, u svega četvrt stoljeća, Klodvig je postao bez konkurencije najsnažniji vladar sjeverno od Alpa.

Jedan od važnih događaja u njegovu životu bilo je pokrštavanje. Oženio se burgundskom princezom Klotildom koja je bila pravovjerna kršćanka, iako su Burgundi većinom bili arijanci.

„Kraljica Klotilda ga nije prestajala poticati da spozna pravoga Boga i napusti vjerovanje u svoje bogove. No, nije ga se moglo na to nagovoriti sve dok nije zaratio protiv Alamana. Kada su se dvije vojske sukobile, došlo je do teške borbe i krvoprolića. Klodvigova je vojska u jednom trenutku bila na rubu uništenja. Vidjevši to, Klodvig je podigao svoje oči prema nebu, bio je tronut, i sa suzama u očima je rekao: Isuse Kriste, Klotilda mi je rekla da si Ti sin živućega Boga, da pomažeš onima u nevolji te da donosiš pobjedu onima koji u Tebe vjeruju: ja ponizno molim Tvoju pomoć. Ako mi sada dodijeliš pobjedu protiv ovih neprijatelja, pa ja tako doživim Tvoju snagu koju su ljudi posvećeni Tvome imenu već osjetili, povjerovat ću u Tebe i pokrstit ću se. Ja sam se dosad pozivao na vlastite bogove; no, kao što vidim, oni su me napustili."

Klodvig je pobijedio i održao obećanje; navodno je tri tisuće njegovih boraca bilo pokršteno kada i on. I ostatak Franaka ubrzo je slijedio primjer svoga kralja i prihvatio pravovjerno kršćanstvo. Doduše, to masovno pokrštenje nije unijelo bitne promjene u ponašanje Klodvigovih ratnika – i dalje su bili ratoborni te su, poput ostalih barbara, slijedili mnoge obrasce ponašanja naslijeđene iz pretkršćanskih vremena. Međutim, posljedice toga pokrštenja bile su dalekosežne, pogotovo iz aspekta politike: Klodvig je bio prvi germanski kralj koji je postao pravovjerni kršćanin, svi drugi Germani u tom su trenutku ili bili još pogani, ili, što je bilo češće, arijanci. Sukladno tome, pravovjernima koji su živjeli pod arijanskim vladarima činilo se da je on neusporedivo bolji izbor od njihovih gospodara – u to vrijeme vladar čija je vjera različita od one njegovih podanika u mnogo je manjoj mjeri mogao računati na njihovu odanost, negoli da im je vjera ista. Vidjeli smo kako je Teodorikova vladavina, bez obzira na sve njezine dobre strane, bila značajno destabilizirana prijeporima pravovjernih kršćana i arijanaca.

S druge strane, činjenica jest da su franački suparnici i neprijatelji – Vizigoti i Ostrogoti, iako arijanci, bili romanizirani u mnogo većoj mjeri negoli Franci. Neki su se Rimljani borili s Vizigotima protiv Franaka u bici kod Vouilléa, a u južnoj Galiji za dugo je vremena bilo očigledno da su mnogi nevoljko prihvatili franačku vlast.

Tako su, ipak, pravovjerni Franci, usprkos relativno niskom stupnju romanizacije, vrlo brzo dobili podršku biskupa u Galiji, što je dodatno pridonijelo njihovu ugledu i snazi. Zahvaljujući pravovjernosti, njihovo je barbarstvo bilo zanemareno. Stoga je Grgur iz Toursa na ovaj način govorio o Klodvigu: „Gospodar je dan za danom napadao svoje neprijatelje, pa je i uvećao svoje kraljevstvo, jer je hodao pred Njim otvorena srca i činio je ono što mu je godilo." Privrženost kršćanskom pravovjerju vjerojatno je bilo ključni razlog da mu je bizantski car Anastazije dodijelio titule počasnog konzula, što ga je na pravi način legitimiralo pred njegovim galorimskim podanicima.

Klodvig je koristio vjeru i da bi opravdao osvajačke ratove. Tvrdi se da rat na Vizigote najavio ovim riječima: „Ne mogu podnijeti da ti arijanci drže i najmanji dio Galije. S Božjom pomoći krenut ćemo na njih i osvojiti njihove zemlje."

Klodvig je umro 511. godine, a kraljevstvo je, prema franačkom običaju, podijeljeno četvorici njegovih sinova. Naime, Franci su običavali očevinu ravnomjerno dijeliti sinovima, a ne, kako je bio običaj u drugih germanskih naroda, jednom od sinova (obično najstarijem ili najsposobnijem) dodijeliti kraljevsku titulu, a ostale zadovoljiti nižim častima. Klodvigovi sinovi i njegovi nasljednici vladali su Galijom gotovo 250 godina. Ova se dinastija naziva Merovinzi, odnosno merovinškom dinastijom, prema manje ili više mitskom Klodvigovu prethodniku (i djedu) Meroveju. Tijekom merovinškog razdoblja unutar vladarske obitelji često su izbijale teške svađe i sukobi. Jedan od osnovnih razloga nesuglasicama bio je franački običaj podjele očevine svim sinovima. Svaki je vladar nastojao lišiti svoje suparnike njihova nasljedstva. Tako je Klotar ili Lotar, najmlađi Klodvigov sin, uspio 558. godine opet ujediniti kraljevstvo. Da bi to postigao, ubio je dva svoja nećaka i uklonio buntovnog sina spalivši živa njega i njegovu obitelj. Franci su odahnuli kada je Klotar 561. godine umro. Međutim, Klotarovi sinovi nisu u raspodjeli očevine bili ništa manje ratoborni, pa je šezdesetih godina počeo niz građanskih ratova koji je završen 613. godine, kada je zemljom opet zavladao jedan kralj.

Usprkos podjelama zemlje koje su izazvale sporove i ratove, tijekom 6. stoljeća Franci su i dalje širili svoju vlast. Pogotovo se to odnosi na razdoblje vladavine Klodvigovih sinova, koji su se svađali, ali i plodno surađivali. Čak i u vrijeme najžešćih građanskih ratova Franci nisu gubili teritorij i ostajali su najjači germanski narod na Zapadu. U doba Klodvigovih sinova najznačajniji teritorijalni dobitak bilo je podvrgavanje Burgundskog Kraljevstva u dolini Rhône. Burgundski je kralj bio pravovjerni kršćanin, ali je većina njegovih ratnika bila arijanske vjere. Stoga su Franci uspješno iskoristili vjerski element kao opravdanje da bi pokrenuli rat protiv Burgunda i pobjedonosno ga 534. i završili. Provansu su osvojili kada je ostrogotska država propala pod naletom bizantske vojske. Preko Rajne su nešto kasnije osvojili Bavarsku i južnu Tiringiju.

Ovi se uspjesi čine iznenađujućima, ako uzmemo u obzir da su Franci u značajnoj mjeri bili zaokupljeni problemima u vlastitoj kući. Međutim, nad svojim barbarskim suparnicima imali su velike prednosti: kao što smo vidjeli, favorizirala ih je Crkva, a na duži rok, domicilno galorimsko stanovništvo davalo im je više podrške negoli drugim barbarima. Osim toga, na ruku su im išle i neke povijesne i zemljopisne okolnosti: u doba Klodviga i sinova Franci nisu izgubili kontakt s Germanijom i sa svojom starom postojbinom na ušću Rajne. Izbjegli su teške gubitke ratnika i naroda općenito za vrijeme dugih i napornih seoba, kao što se to dogodilo Vizigotima, Ostrogotima i Vandalima. Broj ratnika koje su izgubili uvijek su mogli nadomjestiti ljudima koje bi doveli iz Germanije.

Vrlo su odmjereno osvajali teritorije nekadašnjeg Rimskoga Carstva u odnosu na osvajanja u germanskim zemljama; na taj su način broj germanskih ratnika koji im je stajao na raspolaganju uvećavali u skladu sa sve većim potencijalnim problemima s kojima su se mogli suočiti. Još je važnija činjenica bila da je stvarna snaga njihove države bila u sjevernim dijelovima Franačke – čak i u 8. stoljeću broj Franaka u južnim dijelovima, u odnosu na broj nekadašnjih Galorimljana, bio je gotovo zanemariv. Stoga prijetnje s juga i s istoka tu teritorijalnu jezgru franačke države jednostavno nisu mogli doseći – Bizantsko je Carstvo za Justinijana uništilo vandalsku i ostrogotsku državu, potom su i muslimani, došavši iz Afrike, srušili vizigotsku državu. Franci nikada nisu bili u ozbiljnijoj opasnosti od ove dvije velike sile; jedini put kada bi se moglo reći da je tako bilo (732. kod Poitiersa), Franci su pobijedili. Konačno, krivo bi bilo zaključiti da je podjela Kraljevstva između sinova-nasljednika uvijek nedostatak. I u 6. i u 7. stoljeću germanskom je vladaru i dalje bilo vrlo teško (jer nije imao sredstva vlasti) upravljati velikim prostranstvima i kontrolirati udaljene podanike. Franačko je Kraljevstvo bilo odveć veliko da bi jedan, pa čak i vrlo sposoban vladar njime uspješno vladao. U takvim okolnostima ako je vladar imao manje zemlje, podanici su ga više poštovali, a on je mogao efikasnije obnašati vlast. Nakon Klodvigove smrti, merovinška je država često bila najslabija upravo u trenucima kada je cijela bila u rukama jednoga vladara.

U starijoj je historiografiji način vladavine merovinških vladara često definiran kao „despocija pomiješana s ubojstvima". Uistinu, kralja je u njegovim postupcima jedino ograničavao strah od njegovih moćnih podanika. Nekadašnja germanska skupština svih slobodnih ljudi gotovo da se više nije sastajala ili su na njoj odluke bile puka formalnost. O svemu je odlučivao kralj osobno. On je donosio zakone, on je bio vrhovni sudac i vrhovni vojni komandant.

Čak i kada je u Franačkoj postojalo više kraljevstava, ona su bila prevelika da bi kralj osobno nametnuo sve svoje odluke. Ako je pokušavao prenijeti svoje ovlasti na niže razine vlasti, ponovo su se javljale stare političke slabosti germanskih društava. Franački kraljevi nisu, poput Teodorika, nastojali očuvati stari rimski administrativni sustav, a pri tome nisu nailazili ni na kakav otpor svojih galorimskih podanika.

Umjesto vrlo razvijene hijerarhije činovnika, sudaca, sakupljača poreza, civilnih i vojnih zapovjednika, kakva je postojala u Carstvu, franački su kraljevi svu vlast na određenom području predavali grofu (*comes*). Te su titule bile vojnoga podrijetla, preuzete iz Rimskoga Carstva. Osnovni zadatak grofa u Franačkom Kraljevstvu bio je da predvodi ratnike naseljene na svom području. Grofovi su predsjedali i sudovima, gdje su mogli dosuditi čak i smrtnu kaznu. U kraljevo ime sakupljali su i porez. Teritorij na kojem su vladali davao im je veliku vlast. Grofovija je često bila stara rimska *civitas* ili, u staroj Germaniji, područje na kojem je živjelo jedno pleme. Vojvodstvo je znalo ujedinjavati više grofovija, oso-

bito u slučaju opasnosti od vanjskoga napada. Ovakva koncentracija ovlasti u rukama lokalnih moćnika bila je osobito opasna za kraljevu vlast kada se uzme u obzir sklonost Germana da se pokoravaju neposrednom, vidljivom predstavniku vlast prije negoli udaljenom vrhovnom gospodaru te da budu lojalni prije svega osobama, a ne institucijama. Još je opasnije za kraljevsku vlast bilo da grofovi i vojvode nisu od njega primali nikakvu naknadu. Oni su se uzdržavali od prihoda prikupljenih na veleposjedima koje su naslijedili ili koje su dobili od kralja. To je značilo da će se oni poistovjećivati, odnosno da će poistovjećivati svoje interese s interesima veleposjednika, a veleposjednički su interesi obično suprotstavljeni središnjoj vlasti. Grofovi i vojvode također su dobivali dio poreza koje su prikupili, što znači da su imali stalan motiv za iznuđivanje i nepravdu. Sve u svemu, može se reći da su lokalni gospodari u merovinškoj državi bili neovisan i vrlo nepouzdan društveni sloj, pa su i kraljevi imali velikih poteškoća zadržati bilo kakve ovlasti nad njima. Nakon godine 600. moć grofova, vojvoda i veleposjednika bila je obično veća od kraljeve.

Lokalne moćnike mogla je kontrolirati vrlo jaka središnja vlast, a vlast merovinških kraljeva bila je još u povojima i neorganizirana. Nju su činili ljudi koji su živjeli uz kralja, a svaki od njih mogao je raditi bilo koji posao, ako mu je tako naložio kralj. Nije bilo nikakve razlike između osobnog služenja kralju i političke službe u državi. Tako su članovi kraljeve svite ili oni koji su bili zaduženi za njegovu sigurnost, nakon određenog razdoblja u službi, mogli odlaziti u pogranične provincije i tamo bi bili postavljani kao grofovi. *Comes stabuli* (otuda engl. *constable*) – u doslovnom prijevodu „glavni konjušar" – postao je vremenom visoki vojni zapovjednik. *Maréchal* ili maršal bio je potkivač, vremenom je značenje njegove titule evoluiralo u visokog vojnog zapovjednika i do današnje koju ima u hijerarhijama mnogih vojski. Najznačajniji među tim dužnosnicima bio je *maiordomus*, što u to vrijeme nije značilo ništa drugo doli „glavni dvorski sluga", ali se vrlo brzo pod tim pojmom počelo podrazumijevati „načelnika palače". Kao nadležan za služinčad, majordom je logično postao i nadležan za administraciju, kada se ona počela razvijati, pa je, slijedom logike razvoja, mogao zamjenjivati kralja u bilo kojoj prigodi. Bilo je prirodno da su veleposjednici žudjeli za tim mjestom, pa su konačno uspjeli učiniti majordoma svojim predstavnikom, a ne kraljevim. Tako je središnja vlast, koja nikada nije imala djelotvornu kontrolu nad veleposjednicima, bila još više oslabljena.

Franačka je država razvijala nekoliko funkcija koje su mogle služiti njezinim podanicima. Grofovi su držali sudišta na kojima su se sporovi mogli razriješiti ako zainteresirane strane ne bi posegnule za nasilnim sredstvima; kralj je organizirao vojsku koja je trebala podanike štititi od napada izvana i nasilnika u samoj zemlji. Suprotno praksi u Carstvu i u ostrogotskoj državi, niti kralj niti grofovi nisu bili posebno zainteresirani za razvoj obrazovanja, održavanja cesta ili javnih građevina. Ni središnja vlast ni one na lokalnoj razini nisu imale veliki budžet,

pa nisu ni mnogo trošile. Zapravo, sa samo nekoliko službenika na plaći, one su zahtijevale zanemarivu svotu novca. Svi slobodni ljudi bili su dužni ići u rat, a na pohodima su sami morali financirati svoju opskrbu namirnicama i oružjem. Takve javne službe bile su osobna obveza, a ljudi su željeli dobiti javnu službu zbog moći koju je ona davala, a ne zbog plaće koju bi za nju dobili. Ovakvo će stanje društvenih odnosa biti tipično za feudalizam, a situacija u merovinško doba značajno će pridonositi stvaranju feudalnih odnosa. Činjenica da su vlasti trebale relativno malo novca potaknula je mišljenje da nitko ne treba plaćati porez i da je utjerivanje poreza nemoguć posao. Dijelom je to bilo i točno, jer su se osobne kraljeve potrebe mogle namiriti i s posjeda koje je zadržao u neposrednom vlasništvu. Kako gotovo da i nije bilo javne potrošnje, svaki kralj, koji bi utjerivao porez, smatrao se krvopijom. Neki od najpopularnijih svetaca merovinškoga doba bili su oni koji su činili čuda nad sakupljačima poreza. Neki od najomrznutijih kraljeva bili su oni koji su nastojali dopuniti stare rimske porezne popise, koji su bili potpuno zastarjeli i neupotrebljivi. Priča o Hilperiku I (561-584), jednom od najjačih i najbeskrupuloznijih merovinških kraljeva, mnogo toga kazuje. On je pokušao povisiti prihode povećanjem poreza, ali su se njegovi podanici pobunili, a sinovi razboljeli. Svi su bili uvjereni da se radi o Božjoj osveti pohlepnom vladaru, pa je Hilperik, po savjetu supruge, spalio porezne popise. U takvoj situaciji, kada su se prikupljanju poreza opirali i veleposjednici i svećenstvo, kralj to nije mogao provoditi. Prikupljanje poreza prestalo je do kraja 7. stoljeća biti važniji izvor prihoda središnje vlasti.

Franci su bili romanizirani u manjoj mjeri od Ostrogota, osobito što se tiče političke organizacije, ali to ne znači da su odbijali svaki rimski utjecaj. Većina stanovništva Galije bili su Galorimljani, stara senatorska aristokracija u značajnoj je mjeri očuvala svoje veleposjede, pa su mnoga obilježja rimskoga načina života preživjela, osim na krajnjem sjeveroistoku Galije. Germani nisu voljeli živjeti u gradovima, pa su urbani centri prepuštani Galorimljanima: stoga je u prvo vrijeme franačke vlasti bilo vrlo malo promjena u životu stanovnika grada. Lokalna je administracija ostala u rukama istih ljudi, lokalna i šira trgovina bila je, doduše, u padu, ali nije doživjela teže lomove, stanovništvo gradova nije se više drastično smanjivalo, kao u posljednjim stoljećima Carstva. Međutim, kako novi gospodari nisu učinili ništa da poboljšaju gospodarske prilike u gradovima i općenito, za vrijeme Merovinga gradovi su nastavili polagano propadati. Vremenom je postalo posve nepotrebno (a i preskupo) održavati gradsku administraciju, pa je biskup postajao najznačajniji čovjek u gradu, vođa sada već malobrojnih sugrađana. Grad je bivao sve više tek siromašna rezidencija biskupa, izgubivši umnogome ili u cijelosti administrativnu, trgovačku, privrednu i prometnu funkciju, kakvu je imao u starom vijeku.

Mnogo značajnije od tek privremenog preživljavanja gradova, bilo je preživljavanja sustava *villa*. Kao i u posljednjim stoljećima Carstva, veleposjedi

su ostali dominantan oblik ekonomskog života. To i nije iznenađujuće, jer je dobar dio stare senatorske aristokracije preživio barbarske seobe, zadržao društveni prestiž te barem dio zemalja koje je imao. Mnoga mjesta u današnjoj Francuskoj nose imena Rimljanina koji ih je posjedovao kada su bili *villa*, što pokazuje kako je *villa* – veleposjed, ostao netaknuta cjelina tijekom svih ranosrednjovjekovnih prevrata. Primjerice, pariška predgrađa Passy i Clichy nekoć su bili veleposjedi u vlasništvu Galorimljana Pakcija (*Paccius*) i Klipija (*Clippius*). Prirodno je da su vlasnici te zemlje nastojali sačuvati organizaciju na svom posjedu što je duže bilo moguće, a Franci, kada su stekli veće zemljoposjede, oponašali su ih. Tako je u vrijeme merovinške dinastije poljoprivreda bila glavna djelatnost u društvu; najveći dio rada obavljali su neslobodni ili poluslobodni ljudi na veleposjedima.

Drugi čimbenik koji je pridonosio čuvanju nekih od prežitaka rimske civilizacije bilo je rimsko pravo. Germani su, u vrijeme dolaska na teritorij Carstva, svoje odnose regulirali po običajnom pravu. Jedno od njegovih načela bilo je da čovjek, gdjegod da živi, treba biti podvrgnut obvezama i kaznama, ali da mu pripadaju i prava koja proizlaze iz činjenice da je član toga germanskog plemena/naroda. Stoga je umjesto rimskoga pravnog načela univerzalnosti odnosno teritorijalnosti u ranom srednjem vijeku uveden princip personalnosti. U svakom pravnom spisu prvo je pitanje bilo – „pod kojim zakonom živiš?". Sukladno tome, svi odnosi između Rimljana regulirali su se prema rimskim zakonima, a među pripadnicima pojedinih barbarskih naroda prema njihovim zakonima koji su kodificirali običajno pravo – dakle, Franci po Salijskom ili Ripuarskom zakoniku, Vizigoti po Vizigotskom zakoniku, itd. Takvo je stanje u konkretnim slučajevima rađalo goleme probleme. Osim toga, u to doba niti su germanski vladari, a niti njihovi podanici podrijetlom Rimljani, imali dovoljno intelektualnih kapaciteta da svladaju golemu rimsku pravnu literaturu i znanost, pa su se u praksi koristili samo manjim dijelom propisa. Da bi i to bilo moguće, barbarski su vladari izdavali kratke preglede zakona ili zakonskih načela. Vizigotski je kralj za svoje hispanorimske podanike 506. godine izdao *Alarikov brevijar*, a drugi su barbarski vladari slijedili njegov primjer.

Germani su počeli zapisivati svoje običajno pravo i transformirati ga u logične zakone tek kada su postali svjesni postojanja vrlo kompliciranog rimskoga prava. Praktički od trenutka kada su ušli na teritorij Carstva počeli su preuzimati odredbe iz rimskih zakona u onim situacijama koje su, zbog doseobe u novu sredinu, bile posve nove. Stoga i najraniji barbarski zapisani zakonici, poput onih salijskih Franaka i Burgunda, pokazuju određene rimske utjecaje.

Društvena struktura koja je u najvećoj mjeri čuvala prežitke rimske civilizacije bila je Crkva. Dočim je stara politička organizacija nestajala, crkvena je organizacija nastavila živjeti. Crkveni prvaci stizali su ponajviše iz vodećih rimskih obitelji – tako se Grgur iz Toursa hvali istovremeno svojim senatorskim podrijetlom i brojem biskupa u obitelji. Crkva je bila jedina institucija koja je do-

nekle u barbarskih vođa i kraljeva izazivala strahopoštovanje, iako ih često nije uspijevala obuzdati. Tijekom 7. stoljeća utjecaj je Crkve čak i oslabio. Franačko plemstvo počelo je dolaziti na viša mjesta u Crkvi, jer su ona davala bogatstvo i moć. Tako su moral i naobrazba klera bivali sve slabiji, a crkveni se koncili nisu održavali, između ostaloga, i zbog stalnih čarki i građanskih ratova. Pa ipak, čak i u najgorim trenucima, Crkva je očuvala prestiž rimskoga imena, a učinila je i mnogo na zbližavanju Galorimljana i Franaka. Biskupi su bili prirodni posrednici između galorimskog stanovništva i germanskoga kralja; Crkva kao institucija bila je zajedničko pribježište svima koji su tražili zaštitu; samostani su prihvaćali kao članove i Galorimljane i Franke podjednako.

Latinski je bio jezik Crkve, ali je isto tako bio jezik većine stanovništva. Čak su i franački kraljevi u službenoj korespondenciji koristili latinski. Njihovi su tajnici bili Rimljani i ponajviše laici, što pokazuje da su neke gradske škole ipak morale preživjeti dolazak barbara. Međutim, velika većina stanovništva bila je neobrazovana i govorila je latinski kojeg je znanost nazvala „vulgarnim" (od lat. *vulgus* = svjetina, prost narod). Međutim, zbog toga taj jezik ne treba smatrati manje vrijednim i smatrati ga "vulgarnim" u današnjem smislu riječi. Bio je to novi jezik sa svojom novom logikom i pravilima. Radi se, zapravo, o govornom jeziku, nastalom iz klasičnog latiniteta, jednostavnijem i jasnijem od pisanog jezika. Vulgarni je latinski postupno istisnuo germanske dijalekte koje je govorila mala skupina pridošlih Franaka, kao i korektan latinski jezik kojim su govorili obrazovaniji Galorimljani. Grgur iz Toursa, ispričavajući se čitatelju zbog rustikalnosti svoga teksta, tješi se činjenicom da će ga običan čovjek lakše razumjeti nego da piše korektnim latinskim jezikom. Svi romanski jezici – talijanski, francuski, provansalski, španjolski, portugalski i rumunjski – nastali su iz vulgarnog latinskog. Razlike između njih nastale su dijelom zbog odvojenosti jedne regije od druge dok su se ti jezici oblikovali, dijelom i zbog broja i podrijetla Germana i drugih naroda koji su stigli u te regije. Međutim, razlike ne mogu zamagliti sličnosti – latinsko podrijetlo svih tih jezika očigledna je činjenica. Govorni se latinski, čak i viših klasa, toliko bio udaljio od književnog latinskog da je poznavanje ovog posljednjeg u svakodnevnom životu bila prije smetnja nego prednost. U takvim okolnostima očuvanje učenosti ovisilo je prvenstveno o klericima.

Iako je neko vrijeme postojala i laička naobrazba, najvažnije su škole već dosta dugo vremena bile u krilu Crkve. Kako je rimska civilizacija bila u stalnom opadanju, Crkva je praktički dobila monopol na obrazovanje, u svakom slučaju na prostoru sjeverno od Alpa. Nastava se održavala na latinskom, a kako je Crkva očuvala dobar dio antičke literature i znanja, obrazovani su ljudi i dalje bili sposobni čitati najznačajnija djela rimskih pisaca. No, i dalje je postojala tendencija da ih se skraćuje i sažima, pa bi ih se kao takve čitalo u školama i komentiralo. Postojao je i dalje program učenja po obrascu sedam slobodnih vještina,

ali u kraćoj verziji. Za učenje jezika (gramatika, retorika i logika) postojale su prilično dobre knjige iz kojih se moglo učiti, odnosno postojale su zbirke izvoda iz antičkih djela. Tako se student mogao nadati da će dosegnuti određeno znanje latinskoga jezika. S druge strane, znanstveni je rad uglavnom bio na margini interesa, i u najboljem slučaju bavio se vrlo jednostavnim temama koje, u odnosu na antička znanja, nisu donosile nikakav napredak. Nakon proučavanja sedam slobodnih vještina studenti su mogli otići na studij teologije, koji je uključivao proučavanje *Biblije* i tekstova crkvenih otaca.

Neki od udžbenika, korištenih u ovo vrijeme, ostali su u uporabi stoljećima, pa je stoga moguće zaključiti ponešto o osnovnim znanjima učenika i studenata u srednjem vijeku. Prvo se, naravno, učila abeceda i za tu svrhu su učenici dobivali pločice na koje su ispisivali pojedina slova. Kada su savladali sva slova, počeli su sa čitanjem psaltira ispisanih velikim slovima. Ponekad su učili čitati psaltir vrlo brzo, tako da ne bi razumjeli ni riječi. Osim toga, bila je vrlo popularna vježbenica *Katon*. Autor *Katona* je nepoznat, ali je sigurno da je živio u 3. ili 4. stoljeću. Njegova mala vježbenica vrlo je čitana punih tisuću godina. U njoj je bilo oko 150 strofa, od kojih su mnogi postali vrlo uobičajene i poznate poslovice i narodne mudrosti. Primjerice: „Glavna je vrlina znati kako zauzdati vlastiti jezik." „Dok ti je sreća naklonjena, kloni se zla, jer je kraj često vrlo različit od početka." „Siromaštvo podnosi strpljivo, jer si na svijet došao nag."

Zajedno sa čitanjem, podučavalo se i pisanje. Čini se da su učitelj ponekad koristili drvene pločice u koje bi se slova duboko urezivala. Učenici bi slijedili crte u pločicama pisalom sve dok se ruka ne bi privikla na oblik slova. Nakon toga, a neki put i prije svega, koristile su se pločice premazane voskom. Na vrhu bi učitelj ispisao tekst, potom bi vodio učenikovu ruku dok bi ovaj oblikovao slova. Konačno, najboljim bi se učenicima davala prilika da finim rukopisom ispisuju slova na pergameni. No, kako je pergamena bila vrlo skupa, mnogi takvu priliku nikada nisu dobili.

Osnovni udžbenik gramatike bilo je djelo Rimljanina Donata, koji je živio u 4. stoljeću; moguće je da je bio učitelj sv. Jeronima. O gramatici je napisao dvije knjige – *Ars minor* te *Ars maior*. Prva ima tek dvanaest stranica u suvremenom tiskanom izdanju te se sastoji od vrlo jednostavnih pitanja i odgovora te nekih deklinacija i konjugacija. U ranom srednjem vijeku bila je vrlo cijenjena i ostala je u uporabi dugo vremena, u nekim sredinama čak sve do kraja 18. stoljeća. U školama se koristio samo posljednji dio veće knjige, u kojem je obrađena retorika. Udžbenik gramatike za nešto naprednije napisao je Priscijan – bilo je to djelo puno citata klasičnih autora (najčešće Vergilija, potom Terencija Afera, Horacija, Juvenala, Salustija, Homera, Ovidija i drugih), a davalo je i određene informacije o književnosti, povijesti i mitologiji.

Pošto bi postali donatisti, odnosno dobili znanja o gramatici, dječaci koji su obećavali počeli bi čitati već spomenuto *Vjenčanje Merkura i Filologije* Marcija-

na Kapele. Valja znati da se radi o enciklopedijskom udžbeniku, čija je alegorijska poruka vrlo slabo prikrivena. Grgur iz Toursa hvalio je ovo djelo, jer je, prema njegovu mišljenju, sadržavalo sve informacije potrebne za osnovnu naobrazbu. Pa ipak, razmjerno malo učenika ovladalo je i ovim, krajnje nedovoljnim sažetkom sedam slobodnih vještina. Propadanje sustava obrazovanja, koje je počelo još u vrijeme Carstva, nastavilo se u vrijeme Merovinga, iako su neki kraljevi bili voljni pomoći piscima i znanstvenicima. Hilperik, koji je pokušao obnoviti rimski porezni sustav, pokušao je reformirati i pisanje izmišljajući nekoliko novih slova. Naredio je da se ona koriste u knjigama koje su se tada prepisivale, ali nije bio ništa uspješniji u tome negoli u reformi financija. Vladarima u 7. stoljeću nedostajao je čak i tako izopačen interes za obrazovanje.

Znanja koja su davala karolinške škole, bilo samostanske bilo katedralne, bila su zasnovana na shemi sedam slobodnih vještina. Što je, proučavajući sedam slobodnih vještina, učenik zapravo naučio? U prvom redu – čitati i pisati, što nije bila mala stvar. Kada je stekao osnovna znanja iz latinskoga, učenik je mogao čitati tekstove Priscijana (6. stoljeće), Boecija, Izidora iz Seville (570-636), Bede Venerabilisa (ili Časnoga, ili Prečasnoga, o. 673-735), Alkuina (o. 730-804) i Hrabana Maura (780-856). Poslije su mu, ako je želio poboljšati svoj stil, učitelji mogli dati izabrane tekstove nekih poganskih klasika. Ambiciozniji se čitač ne bi zadovoljio razumijevanjem gramatičkih konstrukcija jer je, prema starim tradicijama, prva od slobodnih vještina uključivala gotovo sve što bismo mi danas nazvali proučavanjem literature. To je, naravno, bio izuzetan interes i ovisio je i o talentu i znanjima učitelja.

Uobičajena naobrazba na polju retorike i dijalektike zadovoljavala se čitanjem standardnih spisa Alkuina i njegovih prethodnika. Retorika antike u potpunosti je izgubila svoje značenje i služila je samo potrebama kršćanskih propovjednika. Međutim, tada su oni morali, da bi polučili neki rezultat, govoriti jezikom naroda, a za to su im korisnije bile homilije Grgura Velikog nego teoretske diskusije antičkog razdoblja. U karolinško doba ni dijalektika nije imala veće praktične važnosti, pa čak i kada bi student želio nešto pročitati, nije imao veliki izbor. Nakon studija Boecijevih djela, mogao je prijeći na prijevod Porfirijeve *Izagoge* (druga polovina 3. stoljeća; inače „uvod" u Aristotelovo djelo *Kategorije*) i navedenog Aristotelova djela. Od Platona, na latinskom je bio dostupan samo dio jednog dijaloga. Sva ostala grčka filozofija i znanost, osim nekolicine citata, bila je na Zapadu potpuno nepoznata.

Stoga je učenje vještina kvadrivija bilo zanemarivo. Niti su Rimljani, a niti Grci prije njih napravili prodor u aritmetici, jer su i dalje upotrebljavali slova kao brojeve. Tako je zbrajanje i oduzimanje bilo vrlo komplicirano, a množenje i dijeljenje gotovo nemoguće. Kako u knjižnicama na Zapadu nije bilo ni Euklidove geometrije, od karolinških stručnjaka nije se ni moglo očekivati veliko matematičko znanje. Na raspolaganju su im bili samo teoretski spisi Boecija, Izi-

dora i Bede, a u praksi ih nije zanimalo ništa teže nego određivanje, primjerice, dana na koji pada Uskrs. Glazba je bila uključena u kvadrivij jer su Grci otkrili u ljestvici određene matematičke zakone. Međutim, to je uključivanje u sedam slobodnih vještina bilo tek tradicija, budući da su tehnika sviranja instrumenata i pjevanje rijetko bili predmet akademske izobrazbe.

Prema tome, osim osnovnog učenja gramatike, naobrazba je u karolinškim školama bila vrlo površna i nije nudila mnogo više od učenja definicija i mnemotehničkih riječi. Škole latinskoga Zapada je gotovo nemoguće u bilo kojem pogledu usporediti s mnogo naprednijim sustavom obrazovanja u tadašnjem muslimanskom svijetu. Međutim, da nije bilo entuzijazma Karla Velikoga i njegovih pomoćnika, nenadoknadivi gubici djela antičke literature i znanosti bili bi nedvojbeno veći jer su neka od njih do nas doprla preko rukopisa ispisanog u nekom franačkom samostanu.

Rimski gradovi, sustav *villa*, rimsko pravo, Crkva i latinska pismenost i književnost preživjeli su franačko osvajanje. No, kako je vrijeme prolazilo, pokazivalo se sve više da rimskim institucijama nedostaje vitalnost, sposobnost da ih se prilagodi novonastalim društvenim i političkim prilikama. Stoga su germanski običaji postajali sve prisutniji. Rimski način uprave postupno je nestao i, što još više iznenađuje, rimsku pravnu proceduru zamijenila je primitivna praksa barbarskoga prava. Čak i na onim područjima gdje su temeljni pravni propisi ostali rimski, način suđenja zasnivao se na germanskim idejama o pravu. Treba nešto reći o franačkoj pravnoj proceduri, jer je ona slična onome što se događalo i u drugim barbarskim društvima ranoga srednjega vijeka. I neke druge društvene djelatnosti jasno pokazuju nisku razinu teorije i prakse na koju se palo u to doba.

Osnovna ideja germanske procedure bila je da se zaustavi borba ili rat, a ne da se pravedno sudi. Aktualan fizički obračun trebalo je transformirati u formalni legalistički prijepor. Spor na sudu dobio bi onaj tko bi, pojednostavljeno rečeno, napravio manje grešaka. Sud je prije svega funkcionirao kao arbitrarni sudac; on je objavljivao pravila pod kojima se spor vodi, utvrđivao kada su ona prekršena te je potvrđivao tko je pobijedio. Pravila su se prije zasnivala na običajima negoli na pisanim propisima, a stariji su ih ljudi mogli mnogo bolje znati negoli grof koji je bio postavljen nedugo prije toga.

Razrješavanje spora zasnivalo se na vjerovanju da Bog ne može dopustiti da strana koja se bori za pravednu stvar počini greške koje bi uzrokovale gubitak parnice te se procedura svodila više na pozivanje na božansko, a manje na to da sudac (ili suci) ustanovi što je istina, a što nije. Stoga se smatralo logičnim da se od okrivljenoga traži da dokaže svoju nevinost, a u mnogo se manjoj mjeri tražilo od tužitelja da podastre argumente za tužbu. Kako se nevinost često mogla dokazivati relativno jednostavnim načinima (ako je optuženi uistinu bio nevin), za optuženog je obično bilo prihvatljivo da preuzme teret dokazivanja svoje nevino-

sti. Metode toga postupka potječu vjerojatno još iz poganskog razdoblja, ali ih je Crkva prihvatila i dala im vjersko opravdanje.

Ako je optuženik bio odlična roda, moglo mu se dopustiti da se pred sudom oslobodi svih optužbi isključivo vlastitom prisegom o nevinosti. Biskup Grgur iz Toursa bio je optužen zbog klevetanja kraljice, ali se očistio krivnje držeći misu na tri različita oltara i prisežući da je nevin. Time je u potpunosti oslobođen krivice, a čovjeka koji ga je optužio, kralj je strogo kaznio. Da bi se pojačala vrijednost prisege, često su se koristile i relikvije. Snaga i uvjerljivost prisege rasle su s vrijednošću relikvija. Čovjek koji bi počinio krivokletstvo dok bi prizivao svjedočenje Boga i svetaca bio bi osuđen na vječno prokletstvo. Događalo se da optuženi oklijeva ili da zamuckuje dok izriče prisegu – i to bi dovodilo do gubitka parnice; naime, tumačilo se da je Bog uzrok tome zamuckivanju, jer je na taj način kaznio krivokletnika.

Ako bi se smatralo da je optuženikova prisega nedovoljna da ga se oslobodi krivnje, pozivani su drugi ljudi da se zakunu kako smatraju da je optuženi govorio istinu. Ovaj je postupak nazivan kompurgacija i postojao je na crkvenim sudovima sve do modernih vremena. U prvo vrijeme pomoćnici u prisezi (ili kompurgatori) bili su optuženikovi suplemenici, kasnije je to mogao biti svatko tko je želio ili smatrao da može pomoći optuženiku. Broj kompurgatora je bio različit – mijenjao se ovisno o društvenom statusu optuženika, statusu tužitelja, te težini zločina. Primjerice, ako je odličnik ubio drugog odličnika, morao je imati jedanaest kompurgatora; ako je ubio slobodnog čovjeka, trebao ih je samo sedam, a ako je ubio roba, tek trojicu. Slobodan čovjek bi za ubojstvo drugog slobodnog čovjeka trebao jedanaest kompurgatora, sedamnaest ako bi ubio odličnika, te samo petoricu za ubojstvo roba.

U iznimnim je slučajevima bio potreban veći, čak i značajno veći broj kompurgatora. Kada je kralj Guntramn (561 - o. 592) objavio kako sumnja u to da je dijete koje bi trebalo naslijediti kraljevstvo njegova brata Hilperika I rođeno u zakonitom braku, u prilog optuženoj kraljici Fredegundi da se radi o Hilperikovu djetetu prisegla su tri biskupa i tri stotine odličnika.

Kompurgacija se obično dozvoljavala kada su se optužbe zasnivale isključivo na sumnji ili kada su pozicija ili fizička kondicija optuženika činili neke druge metode neprikladnima. Tako je klericima i ženama obično bilo dozvoljeno kompurgacijom odbaciti optužbe. Fizičke kušnje bile su zapravo Božji sudovi; najuobičajeniji su bili vruća voda, hladna voda, vatra ili užareno željezo. U proceduri Božjega suda s vrućom vodom, manji bi se predmet bacio u kotao s kipućom vodom. Dubina vode bila je različita, bila je veća što je i optužba bila teža. Potom bi se voda blagoslovila, a od Boga se zahtijevalo da pokaže tko je u pravu: optuženi bi tada uzeo predmet iz kotla. Njegova ruka bila bi opečena, pa bi ga tako ostavili tri ili više dana. Za to vrijeme njegova je hrana bila miješana sa solju i svetom vodom. Ako je, na kraju tog propisanog perioda, njegova ruka

bila „čista", dakle, bez infekcije i samo s malim ožiljkom, proglašen je nevinim. Božji sud s užarenim željezom bio je vrlo sličan. Optuženik je nosio užareni željezni predmet određen broj koraka i njegova bi se nevinost dokazala brzim zacjeljivanjem opekotina. U Božjem sudu s hladnom vodom optuženik je, nakon prethodnog posvećivanja vode, bio „svezan konopcem i bačen u vodu". Ako bi plutao, smatran je krivim, jer, kako je biskup Hinkmar iz Reimsa tvrdio, „čista priroda vode utvrđuje što je nečisto i stoga odbacuje da primi u sebe takvu ljudsku osobu koja je jednom bila pročišćena vodom za krštenje, ali kasnije opet bila uprljana nedjelom". Sukladno tome, da bi dokazao nevinost, optuženik je trebao potonuti. U Božjem sudu s vatrom čini se da je optuženik morao u ranija vremena staviti ruku u vatru; kasnije je bio prisiljen hodati između dva goruća drvena stupa. Težina Božjega suda bila je određena veličinom stupova i razdaljinom između njih. Ovi, ali i neki drugi oblici Božjega suda često su se koristili sve do 13. stoljeća kada je papa osudio taj običaj zbog čovjekova nepriličnog izazivanja Boga da pokaže svoju nazočnost.

Poseban oblik Božjega suda koji se zadržao još stoljećima bio je rješenje spora osobnom borbom izmedu zaraćenih strana ili pojedinaca. Ovakav način obrane nečije časti prirodno je odgovarao barbarima: kako su oni bili uvjereni da će Bog zaštititi onoga na čijoj je strani pravda, činilo da je to u konačnici najbolji način da se odluči o važnim stvarima. Na taj su način rješavani prijepori oko nasljeđivanja zemlje, pa se čak u vizigotskoj Hispaniji dvobojem rješavalo pitanje ritusa u Crkvi – da li će se slijediti arijanstvo ili pravovjerstvo. Često je optuženik mogao izbjeći druge načine izvođenja dokaza, ako bi izazvao tuženika na dvoboj. Oni koji nisu bili sposobni boriti se, poput žena i djece, mogli su dovesti nekoga drugoga da se bori umjesto njih, pa bi taj umjesto njih i dobio ili izgubio dvoboj.

Teško je racionalizirati ovakve metode izvođenja dokaza. Nije sporno da su se neki ljudi više bojali krivokletstva negoli gubitka parnice – strah od grijeha jedan je od najčešćih u ljudi srednjega vijeka. Ne bi trebalo biti ni dvojbeno da je svijest o počinjenom nedjelu mogla uzrokovati nervozu: ona je mogla potaknuti optuženika da iskrivi smisao svoga iskaza koji daje pod prisegom ili izgubi prisebnost u nekoj od provjera. No, stres zbog posve lažnih optužbi mogao je prouzročiti isto takvu nervozu. Stoga se može zaključiti da su ove barbarske metode izvođenja dokaza mogle dovesti do pravedne odluke samo slučajno. Kao što je već rečeno, njihova je jedina dobra strana bila, ukoliko se radilo o sukobu dvaju uglednika, da su dovodile do prekida borbi i ratovanja. Svaka je odluka bila bolja od krvoprolića.

Kada je čovjek bio optužen da je ranio ili ubio drugoga čovjeka, kazna je bila novčana. Smatralo se da se time pravično obeštećuje žrtvina porodica. Visina odštete bila je vrlo različita, ovisila je o težini ozljede. Mnogi zakonici proizašli iz barbarskog običajnog prava (poput Salijskog, Ripuarijskog, Vizigotskog i dru-

gih) često više nalikuju dugoj listi nedjela i kaznama za njih, negoli tekstovima koji reguliraju pravnu normu. Jedan od takvih detaljnih popisa (možda i jedan od najdetaljnijih) postoji u zakonima Alfreda Velikoga (871-899), kralja Wessexa. On je određivao da je kazna za izbijanje zuba 8 šilinga, za izbijanje kutnjaka 12 šilinga, a za ozljeđivanje oštrim predmetom 15 šilinga. Za prste je kazna bila sljedeća: kažiprst 15 šilinga, srednjak 12 šilinga, prstenjak 17 šilinga, mali prst 9 šilinga. Nokti su se naplaćivali od 1 šilinga na malom prstu do 5 šilinga na palcu.

Ako je čovjek bio ubijen, odštetno se plaćanje nazivalo *wergeld*. Njegova je visina ovisila o društvenom statusu žrtve. Prema zakoniku Salijskih Franaka *wergeld* za „slobodnog Franka ili barbarina koji živi pod Salijskim zakonom" bila je 200 šilinga; za slobodnog Galorimljanina 100 šilinga. Za Franka ili Galorimljanina koji je bio u kraljevoj službi odšteta bi se povećavala za tri puta. Ako je ubojica pokušao sakriti tijelo, kazna bi se također utrostručavala. Na taj način bi kazna za ubojstvo Franka u kraljevoj službi, čije bi tijelo ubojica pokušao sakriti, bila u konačnici 1800 šilinga. Galorimljanin koji je plaćao porez „vrijedio" je samo 63 šilinga, ali je za ubojstvo franačkog dječaka mlađeg od 10 godina kazna bila 600 šilinga. Odštete za ubojstvo žene također su bile vrlo različite; no, one su ovisile ne samo o društvenom statusu, već i o mogućnosti da žrtva ima djecu. Na taj je način odšteta za ubojstvo žene koja je bila u fertilnoj dobi iznosila 600, za onu koja je bila trudna 700, a za onu koja je ušla u menopauzu, samo 200 šilinga. Valja uzeti u obzir da su to bile iznimno visoke odštete – ona od nekoliko stotina šilinga uništila bi i bogatog čovjeka. Siromašan čovjek, prisiljen da plati tešku odštetu, nije imao mnogo izbora: mogao je bježati iz zemlje ili odmetnuti se u šumu.

Iako su prema Salijskom zakonu Galorimljani bili u podređenom položaju, to nije značilo da ih je to sprečavalo da za vrijeme Merovinga dosegnu visoke položaje u državi. Kraljevi tajnici bili su gotovo u pravilu Galorimljani, a mnogi grofovi, čak i u 6. stoljeću, nose rimska imena. Početkom 7. stoljeća prvi je Galorimljanin dosegnuo najviši položaj u državi – onaj upravnika palače (majordoma). Mješoviti su brakovi bili uobičajeni, pa je postupno razlika između dvaju naroda bila sve manja te je konačno i nestala. Polagano nestajanje prežitaka rimske civilizacije nije rezultat neprijateljstva između Franaka i Galorimljana, nego mnogo kompleksnijih društvenih okolnosti. Galorimljani nisu više bili sposobni stvarati i održavati civilizacijske obrasce kakve su nekoć imali, dočim Franci nisu bili sposobni organizirati državnu upravu koja bi očuvala takve civilizacijske dosege. Franačka je uprava zasigurno bila neefikasnija, a možda i korumpiranija negoli prethodna rimska, ali ni rimska uprava nije mogla spriječiti nasilje i represiju koju su nad rimskim građanima provodili državni službenici. Kao što smo već vidjeli, poluslobodno i neslobodno seljaštvo postalo je dominantan društveni sloj još u doba kasnoga Carstva, pa se Francima ne može prigovarati što su te načine društvenog organiziranja preuzeli od Rimljana. Nema sumnje da je na čitavom

Zapadu, pa onda i u Franačkoj, u 6. stoljeću intelektualni život nastavio propadati. Najobrazovaniji ljudi toga vremena u odnosu na one od nekoliko stoljeća ranije bili su zapravo neznalice te su robovali praznovjericama. Vođe nisu imali nikakav moralni koncept pred očima, njihova okrutnost i perfidija bila je rezultat sirovosti i divljaštva iza kojega nije stajala nikakva naobrazba ili ideja. Sve to govori više o slabostima rimskoga svijeta, a ne barbarskoga, odnosno franačkoga. Barbarski napadači u većini su slučajeva bili u velikoj manjini prema starosjediocima i u načelu nisu bili neprijatelji rimske civilizacije. No, ni u merovinškoj Franačkoj, baš kao ni u drugim barbarskim društvima, nije bilo društvene snage koja bi preokrenula stagnacijske procese u kasnome Rimskome Carstvu. Većina ljudi bila je posve indiferentna prema političkoj situaciji i nije gajila nikakvu nadu da bi im se ekonomsko stanje moglo popraviti. Njihovi interesi nisu prelazili vrlo uske zemljopisne i vremenske okvire – obično su se bavili uskom lokalnom zajednicom te su razmišljali samo o tome kako preživjeti sutrašnji dan, bez ikakvih dugoročnih planova. Stoga nisu ni mogli shvatiti kakva bi korist bila iz snažnijih organizacijskih struktura (na regionalnoj ili državnoj razini) ili iz posve specifičnih djelatnosti, poput znanosti i umjetnosti. Historičari su vrlo često pisali o vitalnosti i novoj životnoj snazi koja je s barbarima, odnosno germanskim narodima, stigla u Carstvo. Malo je dokaza o toj novoj vitalnosti, kako u merovinškoj Galiji, tako i drugdje na Zapadu.

8. Crkva u germanskim kraljevstvima

U barbarskim društvima na Zapadu Crkva je bila jedina institucija koja je nastojala održati svijest o postojanju jednoga i jedinstvenoga Carstva. Za Crkvu, Carstvo je bilo mnogo više od održavanja puke memorije – ona je, primjerice, svoje biskupije organizirala na temeljima rimskoga administrativnog sustava. Kada je Carstvo na Zapadu nestalo, Crkva je, slijedom okolnosti, postala nasljednica Rima na tom prostoru; tijekom 6. i u 7. stoljeću počela je izvlačiti korist iz te baštine. Sve je više postajala neovisna politička sila, najveći zemljoposjednik te središte naobrazbe i umjetničkog stvaranja.

Ostrogoti su, iako arijanci, ostvarivali određenu kontrolu nad papama i posebice nad izborom novoga pape. Tako se Teodorik upletao u spornim slučajevima izbora pape, slao je papu u Carigrad kako bi od cara ishodio prekid progona arijanaca; kasnije je čak imenovao papu kojeg su svi prihvatili. Nakon bizantske rekonkviste Apeninskog poluotoka polovinom 6. stoljeća, Justinijan se upletao u crkvene poslove mnogo više i neposrednije negoli njegovi germanski prethodnici. Štoviše, čini se da je njegova moć nad Crkvom bila veća negoli ijednog drugoga bizantskog cara, u svih 12 stoljeća postojanja Carstva. Crkva se jednostav-

no morala pokoriti Justinijanovoj volji – to je i činila, nekada čak i svojevoljno, jer je car vrlo često koristio snagu države na dobrobit Crkve i svećenstva. Biskupima je dao velike ovlasti, a svećenstvu široke privilegije. Priznao je i proširio ovlasti crkvenih sudova. No, uglavio je Justinijan, „rimski biskup (dakle, papa – op. I. G.) mora, prije nego što bude uveden u tu dužnost, kao i ostali, čekati pristanak cara ili njegova namjesnika u Ravenni". Pape su, konačno, imali značajne koristi od ponovnog bizantskog zauzimanja Rima.

Pa ipak, apsolutna careva vlast nije Crkvi mogla biti uvijek po volji. Car je bio daleko, u Carigradu, bizantski guverner Italije imao je svoje sjedište u Ravenni, Senat je bio mlitavo tijelo, tek sjena nekadašnje snage. Nekoliko nižih činovnika koji su i dalje stolovali na Palatinu nisu ni izbliza bili na položaju da konkuriraju papi, ni po ugledu ni po moći. Papa je nedvojbeno bio u Rimu najznačajnija osoba – predstavljao je jedinu rimsku instituciju koja je očuvala vitalnost, jedinu koja je u razdoblju opće iskvarenosti i propadanja ostala idejno i praktički svježa i poletna. Pastva je u Crkvi tražila zaštitu i vodstvo, a papa je bio na čelu Crkve.

Propast bizantske vlasti u većem dijelu Italije i langobardska osvajanja doveli su papinstvo u posve novu poziciju, ali su istovremeno još više naglasili potrebu i želju da Crkva s papom na čelu bude i dušebrižnik i vođa.

Rimski je narod u Rimu i u Italiji trebao više negoli ikada pomoć u obrani pred nadirućim Langobardima. No, iz Carigrada, koji je bio u teškoj financijskoj krizi, zaokupljen borbama na mnogim granicama, pomoć nije mogla stići. Osim što je Rim bio daleko na Zapadu, on je bio i gotovo izoliran od drugih carskih teritorija. Rimski senat, iako je i dalje postojao, nije imao nikakvog značaja, još manje moći – kada je sklopljen mir s Langobardima, on čak nije bio ni spomenut. Na taj je način do kraja 6. stoljeća papa praktički postao vladar Rima i okolice. Težnje prema samostalnosti papinske vlasti na određenom teritoriju proizašle su iz konkretnih povijesnih prilika potkraj 6. i početkom 7. stoljeća.

Autoritet papinstva, već ojačan izolacijom Rima od ostatka Carstva, osobno je ojačao snažni papa Grgur I Veliki (590-604). Razdoblje njegova pontifikata iznimno je dobar pokazatelj kako se tradicija Rimskoga Carstva usklađivala s kršćanskim idealima, a to je u konačnici vodilo prema stvaranju grandiozne crkvene organizacije u srednjem vijeku. Grgur je rođen u istaknutoj senatorskoj obitelji, dobio je najbolje obrazovanje, ponajprije iz pravnih znanosti. Brzo je napredovao u carskoj službi u Rimu te je kao mlad čovjek postao prefekt grada Rima. Stoga je donekle iznenađenje da se odjednom povukao iz svijeta i podario svoje veliko bogatstvo osnivanju samostana. Postao je običan redovnik u jednoj od svojih zadužbina, te tri godine proveo u krajnje asketskom načinu života. Poslije, kada je postao papa, zapisao je: „Sa sjetom se sjećam kako sam nekoć živio u samostanu; kako sam se u dubokoj kontemplaciji izdigao iznad svih promjenjivih i propadajućih stvari i pojava te razmišljao samo o spasu duše; kako je moja

duša, iako zatočena u tijelu, lebdjela u visini unatoč okovima koje joj je nametnulo tijelo te je gledala sa čežnjom na smrt kao na sredstvo da se uđe u život." Međutim, u Rimu su smatrali da je Grgur kao sposobna osoba isuviše dragocjen da bi mu se dozvolilo da ostatak život provede u samoći. Prvo je postavljen za jednog od sedam đakona Rimske crkve zaduženoga za administraciju, a potom ga je papa Pelagije II (579-590) poslao kao svoga izaslanika na dvor u Carigrad. Boravak na carskom dvoru (579-585) bio je za Grgura vrlo neugodan, ali nužan, kako bi politički sazrio. Sudjelovao je u životu dvora što je manje mogao, te čak nije ni naučio grčki. Međutim, vidio je kako funkcionira carski administrativni sustav pod mnogo povoljnijim uvjetima negoli u Italiji, a sklopio je i neka vrlo korisna prijateljstva. Pa ipak, čak i u Carigradu je živio asketski, provodeći koliko god je mogao, vrijeme u učenju, meditaciji ili molitvi.

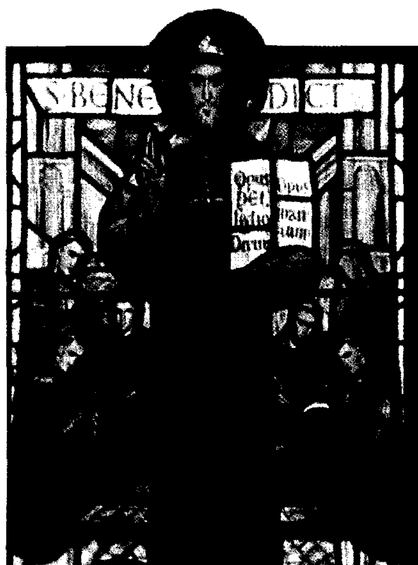
U tom je razdoblju napisao *Magna moralia*, ili komentar *Knjige o Jobu*. Kao i većina važnih djela 6. stoljeća, ovo je bio sažetak nekih već napisanih radova, ali je ipak imao veliki utjecaj tijekom srednjega vijeka. U dugim komentarima svake rečenice, Grgur je na jednostavan i lako shvatljiv način razlagao važne teološke ideje svojih prethodnika. Pređašnji autori, poput Augustina, došli su do nekih zaključaka tek nakon teških intelektualnih i moralnih napora. Grgur nije imao takvih problema – njega je zanimalo da izloži jasne doktrinarne stavove, a ne logičke korake koji su vodili do njihova stvaranja. On je želio definitivne odgovore, a ne hipoteze i razložna obrazloženja. Primjerice, Grgur je oblikovao mnogo jasniju i eksplicitniju doktrinu o čistilištu, koja je kod prethodnih autora bila prilično neodređena. Odmakavši se od intelektualizma svojih prethodnika, prilagođavao se potrebama vremena: naglašavao je alegoriju i čuda i druge nespekulativne elemente, omogućio je teologiji da preživi to razdoblje, u kojem je intelektualna aktivnost u Europi bila na vrlo niskoj razini.

Pošto se vratio iz Carigrada, Grgur je izabran za opata samostana u kojem je prije boravio. U godinama 589. i 590. strahovita epidemija kuge poharala je Rim koja je uzela život i pape Pelagija II. U doba takve pogibelji Crkva je tražila snažnoga čovjeka, pa je Grgur bio jednoglasno izabran za papu. Prema nekim vijestima, trebalo je dosta napora da ga se privoli da preuzme dužnost. Budući da je bilo teško doba, elektori su se morali žuriti i nisu imali vremena savjetovati se sa carem. Međutim, Grgur je odgodio svoje uvođenje u čast za šest mjeseci, sve dok nije stigao carev pristanak. Prvi zadatak novoga pape bio je obraniti grad pred nadirućim Langobardima. Ravenski egzarh i sam car mogli su dati samo neznatnu pomoć, ali je vještom diplomacijom Grgur spriječio novu pljačku Rima. Konačno je 599. godine zaključio mirovni sporazum s Langobardima koji je označio i kraj tridesetgodišnjega rata na Apeninskom poluotoku. Taj je čin značajno povećao papin prestiž; praktički ga je učinio vođom Italorimljana u središnjoj Italiji. Međutim, Grgura je još više zanimalo da, kao vođa Crkve na Zapadu, očuva njezino jedinstvo. Uspješno je obnovio svoj autoritet u

afričkim biskupijama, u kojima su stalno postojale hereze. Uspješno je poticao jačanje pravovjerstva među Langobardima koji su tada sve više napuštali arijanstvo i prelazili u krilo Crkve. Vizigotski kralj Rekared (586-601), u nazočnosti Grgureva izaslanika, prešao je s arijanstva na pravovjerstvo. Iz Rima je krenulo poslanstvo i u Englesku, gdje je počeo proces privođenja tamošnje Crkve pod vrhovništvo Rima. Čak i u Franačkoj, gdje su merovinški vladari smatrali crkvene položaje političkom stečevinom koji se mogu raspodjeljivati svojim prijateljima i podređenima, papa je imao nešto uspjeha u nametanju svoga autoriteta. Nije uspio podignuti moralnost franačkoga svećenstva, ali njegovi zahtjevi za tim nikada nisu bili službeno odbačeni. Još je važnije da je, postavivši te zahtjeve, napravio presedan koji je njegovim nasljednicima omogućavao da interveniraju u crkvene poslove u Franačkoj. Do smrti 604. godine umnogome je povećao svjetovnu i duhovnu moć papinstva.

U to vrijeme bitnu pomoć jačanju Crkve dalo je sve snažnije i utjecajnije redovništvo. Kao što smo vidjeli, i sam je Grgur bio redovnik, a redovnici su mu jako pomogli u pokušajima da poveća autoritet crkvama daleko od Rima. Redovnički se pokret brzo širio Zapadom tijekom 5. i početkom 6. stoljeća. No, i dalje se organizirao po obrascima kakvi su postojali na Istoku, pa mu je nedostajalo discipline i reda, kako bi postao značajan faktor kršćanskog jedinstva. Ključna osoba koja je stvorila redovnički pokret prilagođen potrebama Crkve na Zapadu bio je Benedikt iz Nursije.

Benedikt je rođen oko 480. godine u talijanskoj plemićkoj porodici koja je dala mnogo konzula i drugih službenika državi i mnogo djevica Crkvi. S navršenih 12 godina poslan je u školu u Rim. Uskoro se zgrozio nad iskvarenošću grada i nakon dvije godine otišao je iz njega – prema riječima svoga biografa Grgura I Velikog, „mudro neobrazovan i pametno nepodučen". Našao je mir u Subiacu (40 km istočno od Rima), u „strašnoj tišini koju je prekidala samo rika divljih zvijeri". U jednoj tamošnjoj pećini proveo je tri godine. Jedan prijatelj pustinjak svaki mu je dan ostavljao komad kruha, a Benedikt je dijelio sa svojim dobročiniteljem „više njegov post negoli njegovu hranu". U prvo je vrijeme Benedikt, još praktički dječak, teško podnosio iskušenja ovozemaljskih požuda, ali ih je prebrodio liježući u krevet od trnja, sve dok bol nije nadjačala sve ostale osjećaje. Naposljetku, njegovo su stanište otkrili pastiri: divili su se njegovu asketskom životu, glas se o njemu pronio, pa su se ljudi oko njega počeli okupljati tražeći utjehu i savjet. Postao je i vođa pustinjaka. Nakon nekoliko godina Benedikt je shvatio da njegovu aktivnost u Subiacu sprečavaju neki zavidni pustinjaci u okolici. Stoga je s nekoliko sljedbenika otišao stotinjak kilometara na jugoistok, na Monte Cassino, osamljeno mjesto u brdima na putu prema Napulju. Tamo je naišao na seljake koji su i dalje štovali Apolona, pa ih je s velikim zadovoljstvom uveo u kršćansku vjeru. Mnogi su ubrzo došli k njemu da ih primi u redovničku zajednicu. Njegov je novostvoreni samostan postao mir-

Slika 9. Sv. Benedikt iz Nursije, srednjovjekovni vitraj

na, dobro organizirana zajednica gdje su Rimljani i Goti, plemići i seljaci, radili i molili se jedan uz drugoga. Na Monte Cassinu Benedikt je i umro 547. godine.

Kako bi se djelotvorno upravljalo, živjelo i radilo u samostanima, nastala je glasovita *Regula sv. Benedikta* – ona se pripisuje samom Benediktu, ali nije utvrđeno je li ju uistinu napisao on ili netko od njegovih učenika. Zasnovana je na temeljnom načelu *ora et labora* – „moli se i radi" te na tri redovnička zavjeta: *conversio morum* – „promjeni običaja", drugim riječima, siromaštvu, *oboedientia sub abbate* – „poslušnosti opatu", dakle, poslušnosti, te na *stabilitas loci* – „nepromjenjivosti mjesta", dakle, kreposti. Redovnicima je bilo zabranjeno posjedovati imovinu, ali su u samostanskom zajedništvu imali sve što je za život bilo potrebno. Odjeću su dobivali sukladno potrebama i klimatskim uvjetima. Kada su trebali putovati, mogli su dobiti bolju odjeću od uobičajene. Kada bi odjeću iznosili, dobivali bi novu, a staru bi davali siromasima. Posteljine i drugih potrepština imali su koliko im je bilo nužno.

Tražila se apsolutna pokornost. Ako bi se jednom redovniku dodijelio posao koji on ne bi mogao obaviti, mogao je ponizno navesti razloge zašto je to nemoguće. „Međutim, ako nakon navođenja razloga, naredba nadležnog ostane kao prije, redovnik će shvatiti da je primjereno da se pokori, pa će to i učiniti, sa svom ljubavi i vjerom u Boga." Samostanom je upravljao opat (od *abba* = otac u aramejskom, što je preko grčkoga stiglo u latinski) kojeg su izabrali sami redovnici. Kada je jednom preuzeo dužnost, opat je imao apsolutni autoritet. Međutim, u svim važnijim pitanjima prije negoli donese odluku, morao je za savjet pitati čitavu redovničku zajednicu. U nekim manje složenim stvarima dovoljan je bio savjet starijih redovnika.

Velika slabost rane faze redovničkog pokreta bio je nedostatak discipline, što je pojedincima omogućavalo da ili u besposličarenju ili pak u asketizmu idu u ekstreme. *Regula* precizno određuje svakodnevne aktivnosti, iz sata u sat. Prvo, i najvažnije, bila je molitva. Osam puta tijekom dana redovnici su se okupljali i držali kratku službu Božju; nedjeljom i blagdanima službe su se produžavale. Potom, bilo je osobito važno da samostan bude samodostatan, odnosno, da koliko je god to moguće, sam može brinuti za vlastite potrebe. Mnogi redovnici su u rano doba redovničkog pokreta radili u poljoprivredi dok su oni s posebnim znanjima proizvodili predmete koji su drugim redovnicima bili potrebni. Ako se proizvodilo i više nego što je trebalo, moglo se prodavati izvan samostana po

cijenama nešto nižima nego što su tražili laici. Fizički poslovi su se obavljali sedam sati dnevno. U vrijeme odmora, ponajprije tijekom poslijepodneva, redovnici su morali čitati. Za to su imali dva sata vremena, a tijekom korizme nešto duže. Tekstovi su obično bili religiozni, ali neki bogatiji samostani postupno su nabavljali značajne knjige ili kompendije laičkih tekstova. Na taj je način nekoliko samostana (zasigurno ne većina!) postala važnim središtima obrazovanja – kako je antička civilizacija propadala, vrlo se mali broj knjiga očuvao izvan samostanskih knjižnica.

U benediktinskim su samostanima služena dva obroka dnevno, a u svakom od njih bilo je najmanje dvije vrste jela. Povrće se moglo jesti zajedno s glavnim jelom, ali je meso bilo zabranjeno, osim bolesnima. Sv. Benedikt je vjerovao da je bolje uzdržavati se od konzumiranja vina, ali se ipak omogućavalo da svaki redovnik dobije dnevno umjerenu količinu. Prior, koji je bio opatov pomoćnik, mogao je povećati dopuštenu količinu vina (koje se prvenstveno pilo da bi se utažila žeđ i u načelu ne samo, već pomiješano s vodom) ljeti ili onim redovnicima koji su radili osobito teške poslove. Starci i dječaci nisu se morali toliko striktno držati ovih odredbi kao drugi; čini se da im je bilo dopušteno jesti između obroka.

Redovnici su željeli živjeti izdvojeno od svijeta i smatrali su da je njihov osnovni zadatak moliti se za spas duša drugih ljudi. Stoga su smatrali da im je obveza zbrinuti one koji su došli tražiti pomoć. Siromahe je trebalo nahraniti, a putnike smjestiti, jer *Regula* kaže: „Svi gosti koji dođu bit će primljeni kao da su Krist. Najveća se briga mora iskazivati u prihvaćanju siromaha i hodočasnika: što u njima više živi Krist, to bi briga trebala biti veća." Ovo uzvišeno načelo gostoljublja bilo je od ključne važnosti tijekom srednjega vijeka, jer je tada bilo malo svratišta, a putovanja su bila i skupa i opasna.

Život u samostanu, što se tiče fizičke egzistencije, bio je lakši negoli život seljaka na veleposjedu. Fizički rad nije bio dugotrajan, a hrane je bilo dovoljno, odnosno bila je raznolika, baš kao na jelovniku obična čovjeka. Bogatijim ljudima koji su ulazili u samostan moralo je isprva biti teško: disciplina je bila vrlo stroga, s posebnim naglaskom na poniznosti, što je bio kamen smutnje za mnoge novake. Svaki redovnik nije se samo morao odreći svojih sebičnih prohtjeva, već i ponosa koji se temeljio na nekim iznimnim sposobnostima ili vještinama – obrtniku, poznatom po svojim proizvodima, u pravilu su bili dodjeljivani drugi poslovi. Redovnik nije smio razmišljati ni o čemu drugome nego kako služiti Bogu. Neki se nikada nisu mogli prilagoditi takvim ciljevima; drugima je bilo potrebno dugo razdoblje prilagodbe. Stoga su odredbe za ulazak u red bile vrlo stroge. Primani su u red samo oni kandidati koji su, činilo se, bili pripravni za život u redovničkoj zajednici; tražila se godina dana kušnje prije negoli bi novaku bilo omogućeno da konačno položi redovnički zavjet.

Broj redovnika koji su prihvatili benediktinsku *Regulu* tijekom 6. i 7. stoljeća ubrzano se povećavao. Većina samostana koji su osnovani prije Benediktove re-

forme počeli su se ili prilagođavati novim pravilima ili su im ih nametnuli biskupi i kraljevi koji su pristali uz pokret (poslije će i Karlo Veliki kapitularima iz 813. godine odrediti Benediktova pravila kao jedina dozvoljena na Zapadu). Osnovano je stotine novih samostana, gotovo svi na temelju *Regule*. Društvo i civilizacija općenito na Zapadu i dalje su bili u teškoj krizi, pa većina ljudi nije vidjela nikakvu nadu za povratak ekonomskog obilja ili efikasne vlasti. Samostani su bili utočište onima koji su samo bježali od nasilja i nereda: to im je davalo jedinstvenu mogućnost da u krizno doba služe Bogu i ljudskom rodu. Najrazličitiji su ljudi postajali redovnici. Samostan je, ako to gledamo iz perspektive čovjeka s početka 21. stoljeća, vjerojatno bio najkorisnija institucija ranoga srednjeg vijeka na Zapadu. Katkad je bio središte obrazovanja, a uvijek su u njemu mogli naći sklonište i spas oni kojima je to bilo potrebno. Još je važnije bilo da su redovnici činili iskrene napore kako bi živjeli sukladno kršćanskim idealima u doba kada se većina laika, pa čak i neki svećenici i redovnici, ponašala drugačije. Samostani su bili izvrstan primjer kako se može disciplinirano i organizirano obavljati velik posao u doba kada je izgledalo da je većina ljudi nesposobna da bude disciplinirana i organizirana. Osim toga, samostan je bio i ekonomski najbolje organizirana struktura. Samostanska je imovina bila sve veća i vrednija, dok je imovina mnogih drugih propadala. Do 8. stoljeća u samostanskim su se kompleksima izgradile tada najreprezentativnije građevine, a redovnici su koristili najbolje poljoprivredne tehnike. Zaostalo stanovništvo tadašnje Engleske i Njemačke od njih je moglo mnogo naučiti. Samostani su, konačno, bili vrlo efikasna religijska središta – od vremena Grgura Velikoga pape su sve više ovisili o redovnicima kao misionarima i o podršci samostana svojim reformatorskim pokušajima. Klasne i staleške razlike, itekako važne u okolnom svijetu, u samostanima nisu postojale. Najsposobniji bi čovjek mogao doći na vrh, čak i ako je bio skromnoga podrijetla. Sve je to značajno pridonosilo efikasnosti redovničkog pokreta.

Pokrštavanje u Engleskoj jedan je od najboljih primjera kako su redovnici bili korisni papinstvu. U vrijeme Grgura Velikog, Angli i Sasi, koji su osvojili većinu zemlje, i dalje su bili pogani. Staro keltsko stanovništvo, potisnuto na poluotok Cornwall, u Wales i u Škotsku, bili su kršćani, ali su za vrijeme anglosaskih osvajanja izgubili kontakt s Rimom. Kršćani na Britanskom otočju nisu bili heretici, ali su imali niz osebujnih običaja kojima su se značajno razlikovali od svoje braće u drugim dijelovima Europe. Nastojali su smanjiti moć biskupa, slavili su Uskrs u druge dane. Irsku je pokrstio još sv. Patrik (od 432), koji je umnogome poštivao keltske običaje, a Škotsku su pokrstili misionari iz Irske (nakon 550. godine sv. Kolumba i drugi), pa su kršćani Britanskih otoka činili moćnu, koherentnu grupu, umnogome neovisnu o papinu autoritetu.

Irski kršćani bili su gorljivi misionari – vidjet ćemo da su pokušali reformirati crkvu u Franačkoj – ali su shvatili kako je teško pokrstiti Angle i Sase, s kojima su, kao Kelti, bili generacijama u ratu. Crkva u Franačkoj bila je iskvarena; to se

na mnogo načina manifestiralo u radu s pastvom u vlastitoj zemlji, a kamoli da bi Franci imali snage slati misionare preko La Manchea. Pokrštavanje Engleske prepušteno je papi, koji je bio vrlo daleko. Poduzetni Grgur I nije mogao propustiti takvu priliku. Poslao je svoga prijatelja, opata Augustina s nekolicinom redovnika (koji su se s Monte Cassina 580. pred Langobardima sklonili u Rim), da pronese kršćanstvo južnom Engleskom. Godine 597. stigli su u Kent i odmah su postigli značajne uspjehe. Tamošnji kralj Etelbert, koji se oženio franačkom princezom (kršćankom), već je otprije bio mnogo čuo o novoj vjeri. Ubrzo se i pokrstio te dozvolio Augustinu da po cijeloj zemlji počne graditi crkve. Kako je Kent bio najmoćniji od desetak malih anglosaskih državica, Etelbertova je podrška omogućila misionarima djelovanje i izvan granica Kenta. Konačno, Augustin je postao engleski nadbiskup sa sjedištem u Canterburyju, a počela se stvarati i rudimentarna crkvena organizacija.

Po Etelbertovoj smrti 616. pokrštavanje je privremeno zaustavljeno na jugu otoka, jer je hegemonija Kenta nestala, a drugi su se vladari oprli svakoj aktivnosti koja je stizala iz nekadašnjeg hegemona. No, ubrzo se misionarima ukazala prilika na sjeveru. Nortumbrijski je kralj oženio kentsku princezu: mlada je, kao kršćanka, sa sobom povela Paulina, kojeg je papa Grgur 601. godine poslao Augustinu kao ispomoć. Potaknut Paulinovim propovijedanjem i kraljičinim molitvama, kralj se zavjetovao da će prihvatiti kršćanstvo ako u napadu na Wessex polući uspjeh. Njegova je pobjeda bila potpuna, pa je potom održana skupština na kojoj su kraljevi podanici predobiveni za kršćanstvo. Beda Venerabilis, najstariji od engleskih historičara, zapisao je priču o tim događajima. Ona ne mora biti posve točna, ali jasno pokazuje koji su argumenti bili presudni za pokrštavanje Angla i Sasa, ali i drugih Germana. Iz kršćanskih propovijedi proizlazilo je, kao prvo, da postoji život i na onom svijetu. Kao drugo, da je kršćanski Bog svemoćan a, nasuprot tome, poganska božanstva nemoćna. Na toj skupštini, pošto su govorili kršćani, jedan od starih prvaka je rekao:

„Čini se, kralju, da je čovjekov život nešto poput leta vrapca u nekoj prostoriji. Čovjek vidi tog vrapca dok sjedi uz hranu, grije se uz vatru, a vani je zima. Iako ga mami svjetlo i toplina vatre, vrapcu je teško odlučiti između nje i vanjskoga svijeta, pa potom leti prema vratima i nestaje u vjetrovitoj tami. Tako i naše oči vide samo jedan trenutak čovjekova života – ali što se događa prije i što dolazi nakon toga – ne znamo. Ako ovo novo učenje govori išta sigurno o tome, slijedimo ga!"

Tada je jedan poganski svećenik izjavio da je svojim bogovima vjerno služio, a da oni ništa zauzvrat nisu učinili. Stoga ih se odrekao te je zavitlao koplje na njihovo svetište. Kako nitko nije reagirao na vrijeđanje i napadanje poganskih bogova, uglednici su se složili s kraljevim argumentima i željama i pristali uz kršćanstvo. Kao što je Augustin postao prvi nadbiskup Canterburyja, Paulin je postao prvi nadbiskup Yorka.

Međutim, otpor pogana u Nortumbriji ipak se nije dao tako lako slomiti: Paulin se ubrzo morao vratiti u Kent, ali su irski misionari otada strpljivo radili na pokrštavanju sjeverne Engleske. Usprkos povremenim i privremenim zastojima i vraćanju na pogansku vjeru, veći dio Engleske pokršten je do sredine 7. stoljeća. Irsko je redovništvo i dalje imalo jak u utjecaj na crkvu u Engleskoj – stoga je bilo dvojbeno hoće li Crkva u Engleskoj prihvatiti rimsko vrhovništvo ili ostati izolirana, poput irskoga kršćanstva. Problem se razrješavao na sinodu u Whitbyju 664. godine. Kralj je odlučio da će slijediti sv. Petra (iako su i irski misionari priznavali da sv. Petar drži ključeve neba), što je zapravo značilo da je Rim pobijedio. Ubrzo je za canterburyjskog nadbiskupa poslan iz Rima Teodor iz Tarza, inače vrlo sposoban administrator. On je značajno osnažio organizaciju Crkve u Engleskoj, pa je irsko kršćanstvo počelo gubiti uporište. Postupno, rimski su se običaji počeli prihvaćati svugdje u Engleskoj, potom u Škotskoj, u Walesu, pa, konačno, i u samoj Irskoj.

Gorljivost irskih misionara zaprijetila je vrhovništvu Rimske crkve čak i u Galiji. Irska je bila kolijevka nove vjerske gorljivosti, na njezinim krilima su u 6. i 7. stoljeću mnogi irski redovnici i znanstvenici propovijedali evanđelje Germanima u raznim dijelovima Europe. Naime, Irci su, prihvativši kršćanstvo, preuzeli i mnoga znanja iz antičke baštine i, suprotno mnogim tadašnjim narodima sjevernijih dijelova Europe, znali ih očuvati u svojoj sredini. Zbog toga je irski kler bio vrlo obrazovan te je svugdje gdje je došao, osim evanđelja, širio i civilizacijske dosege. To vrlo dobro ilustrira život najvećeg od irskih misionara – Kolumbana (u. 597). Studirao je antičku književnost i znanost, kao i teologiju te je dugo godina živio u samostanu. Njegov je biograf zapisao da je oduvijek „želio ići u strane zemlje", pa je konačno s 12 suradnika otputovao u Bretanju. U Franačkoj je općenito zatekao navodno žalosno stanje – „u zemlji je kršćanstvo gotovo iščezlo. Samo je puko vjerovanje ostalo, ali krepost pokore i želja da se odoli požudama tjelesnoga mogli su se naći samo u nekolicine".

Kolumban i njegovi sljedbenici uspjeli su propovijedanjem i primjernim ponašanjem zadobiti naklonost kraljeva u Franačkoj. Stoga im je dozvoljeno da u šumama i brdima istočne Franačke osnivaju samostane. Mnogi koji su prešli na kršćanstvo pridružili su im se te je sve veći utjecaj irskih redovnika izazvao neprijateljstvo franačkih biskupa. Kolumban je pogoršao stvari svojim neustrašivim prokazivanjem grijeha kraljice Brunhilde i neustrijskog kralja Teoderika II, pa mu je bilo naređeno da se vrati u Irsku. Međutim, on je našao utočište kod kraljevih suparnika, koji su ga lijepo prihvatili te je nastavio misionarski rad među Alamanima i Langobardima. Kolumban nije slijedio *Regulu sv. Benedikta*, već je svojim redovnicima nametnuo ponešto stroža pravila. U isto vrijeme on i njegovi sljedbenici očuvali su irske tradicije učenosti i u samostanima koje su osnovali (Luxeuil u Vogezima – u istočnoj Francuskoj, St. Gallen – u današnjoj istočnoj Švicarskoj, Bobbio – u sjevernoj Italiji, 50 km jugozapadno od Piacen-

ze). Dakle, dok je Rimska crkva jačala svoj utjecaj u Engleskoj, irski su redovnici širili svoje aktivnosti Europom. Međutim, tijekom 8. stoljeća irski su samostani u Europi bili prisiljeni da prihvate benediktinska pravila. Pomalo je paradoksalno da ih je većinu pod autoritet Rima priveo engleski redovnik Bonifacije. Vidjet ćemo kako je u 8. stoljeću iz Engleske krenuo niz misionara koji je utjecao na veliku reformu Crkve i umnogome osnažio papinski autoritet na području sjeverno od Alpa: stoga se može reći da je na dulji rok Augustinova misija polučila veće rezultate negoli Kolumbanova.

9. Počeci oblikovanja Europe

Teritorij Zapadnog Rimskoga Carstva prolazio je od 3. stoljeća kroz niz kriznih razdoblja i zapravo polagano propadao. Uzrok tom propadanju nisu prvenstveno bili barbarski prodori, ali su mu oni nedvojbeno bitno pridonijeli. U 6. i 7. stoljeću su i Italija i Franačka, pa i Hispanija, preživljavale težu krizu negoli u 5. stoljeću. Sve veći jaz između Istoka i Zapada imao je mnogostruke nepovoljne posljedice. Kulturni su odnosi bili sve slabiji, trgovina i promet su zamirali, a ta dva velika prostora postajali su sve više područja dvije različite civilizacije – bizantske i zapadnoeuropske. I jedna i druga svoje korijene mogu tražiti u grčkoj i rimskoj civilizaciji, ali su se rodile upravo u kasnoj antici i prvim stoljećima srednjega vijeka.

Mnogi su elementi pridonijeli kidanju tih veza: smanjivanje prometa značilo je i nestajanje brodogradilišta na zapadnom dijelu Sredozemlja, što je vodilo u još veće zaostajanje. Uspostava vandalske države u središnjem dijelu Sredozemlja od tridesetih godina 5. stoljeća i njihovo gusarenje umnogome je blokiralo promet. Do 8. stoljeća sve veća moć Arapa je i konačno prekinula sve stare putove preko Sredozemlja. Taj događaj i njegova dalekosežnost potakli su glasovitog belgijskog historičara Henrija Pirennea (1862-1935) da ustvrdi kako je do prestanka sredozemne trgovine došlo zbog arapskoga prodora i da je on, a ne barbarski prodori kasne antike, presudno djelovao na početke europske krize. O toj se tezi, iako ju je Pirenne postavio još dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, vode i dalje brojne rasprave, a nove generacije istraživača postavljaju nova i nova pitanja. Bez obzira hoćemo li dati za pravo Pirenneu ili njegovim oponentima koji smatraju da je trgovina na Sredozemlju zamrla i ranije, činjenica jest da su s Afrikom, Španjolskom i Septimanijom (današnja južna Francuska) u rukama Arapa te Italijom – u stalnom ratu između Bizanta i Langobarda – zemlje sjeverno od Alpa bile izoliranije nego ikada.

Muslimanska Afrika i Španjolska su i dalje bile povezane s Egiptom i Sirijom, pa su razvile sjajne kulture, potpuno strane zemljama preko Pireneja. Ni mno-

ge talijanske luke (Ravenna, Napulj, neke u južnoj Italiji i na Siciliji) nisu prekidale veze s velikom prijestolnicom Carigradom. I dok su se Franci borili da ovladaju unutrašnjošću, pod bizantskim vrhovništvom je, umjesto sve slabije Ravenne, izrasla nova jadranska sila – Venecija. U Karolinškom Carstvu nije bilo takva razvoja. Iako je i u Franačkoj bilo naselja koja su se i dalje zvala *civitates* te su nosila latinska imena (dakle, postojao je kontinuitet gradskog života), ona nisu bila i gradska središta. Uostalom, još u doba Zapadnog Rimskog Carstva postojale su razlike: na Zapadu su, za razliku od istočnog dijela, mnogi gradovi od 3. stoljeća bili pretežno ili u potpunosti samo centri administracije i vojske, ali ne i trgovine. U ranom srednjem vijeku trgovina je iz njih potpuno nestala – oni su ostali siromašne rezidencije crkvene i svjetovne vlasti. Iako su grofovi i biskupi rado koristili bivša rimska središta za svoja sjedišta, ona nisu privlačila trgovce, već vojnike, činovnike i sluge koje su uzdržavali seljaci iz okoline. Arheološka su istraživanja pokazala da čak i u nekoć velikim gradovima, kao što su bili Köln i London, od 7. stoljeća pa u sljedećih nekoliko stotina godina nije bilo više od nekoliko stotina stanovnika.

III. PREOBRAZBA RIMA NA ISTOKU – RAĐANJE BIZANTA

10. Ranobizantsko razdoblje – od Konstantina I do Justinijana I (330-518)

Nije jednostavno objasniti zbog čega je Carstvo na Zapadu propalo, a Carstvo na Istoku se uspjelo očuvati. I Istok je patio od zloupotreba vlasti, teških poreza, gotovo u istoj mjeri kao i Zapad. Barbari su pustošili i istočne provincije Carstva.

Vjerojatno najveća prednost koju je Istok imao pred Zapadom jest očuvanje trgovine i gradske privrede. Grci i Sirijci bili su tradicionalno dobri trgovci, a njihov zemljopisni položaj dao im je praktično monopol na trgovinu luksuznom robom s Istoka. I dok se Zapad mrvio u male, lokalne jedinice, u nemogućnosti da održava dugačke komunikacije, na Istoku je regionalni i nadregionalni promet i dalje bio vrlo živ. Gradovi na Istoku, osobito oni u Maloj Aziji, i dalje su uživali u relativnom prosperitetu, dok su oni na Zapadu bili težak teret vlastima. Mnogo više ljudi na Istoku profitiralo je od velikog tržišta koje im je jedinstveno Carstvo osiguravalo i svoje su poreze plaćali redovitije. Zbog toga je car u Carigradu imao znatno veće prihode i mogao je bolje plaćati vojsku negoli zapadnorimski car u Ravenni.

Geografija je išla u prilog istočnom dijelu Carstva. Probivši rajnsko-dunavski limes, Germani su u svega nekoliko desetljeća došli i do najzabačenijeg dijela nekadašnjeg Zapadnog Rimskoga Carstva – na Istoku to nisu mogli. Na putu do najbogatijih provincija Istoka – Male Azije, Sirije i Egipta – ispriječile su im se carigradske zidine. Bilo je i drugih stranih sila koje su željele zaposjesti te teritorije, ali bez većih uspjeha. Naime, sa stoljetnim protivnicima Carstva na Istoku – perzijskom dinastijom Sasanida – vođeni su dugotrajni ratovi, s naizmjeničnom ratnom srećom, ali sve do dvadesetih godina 7. stoljeća nijedna od strana nije niti trajnije zaposjela veći teritorij protivnika, niti zaprijetila protivničkoj prijestolnici.

Germani koji su prešli limes na Dunavu morali su se zadovoljiti jugoistočnim dijelovima Europe kao prostorom za naseljavanje. U jednom trenutku neke od njih i nije bilo teško nagovoriti da krenu prema plodnijim zemljama na Zapadu.

Na početku povijesti Bizantskoga Carstva stoji grad. Naime, car Konstantin je 11. svibnja 330. godine, na mjestu gdje je već od 7. stoljeća pr. Krista stajala nekadašnja grčka kolonija Bizantion/Bizantij, svečano inaugurirao novu prijestolnicu – Konstantinopol/Carigrad. Lokacija je izabrana genijalnom pronicljivošću – na Bosporu, ključnoj točki povezivanja Europe i Azije, kao i pomorskog puta iz Egejskoga u Crno more. Izgrađen je na poluotoku: s jedne strane ga je štitio zaljev Zlatni Rog, a Mramorno more i Bospor s druge dvije, dočim je s kopna bio pristupačan samo sa sjeverozapadne strane. Na njoj je već u doba Konstantina, potom Teodozija II (408-450) podignut trostruki red zidina koje su kasnije dograđivane i poboljšavane, tako da je Carigrad s te strane predstavljao neosvojivu prepreku punih 12 stoljeća, sve do osmanskoga osvajanja 1453. godine. Praktički od osnutka Carigrad je bio i iznimno bogat, živ grad u kojem su se stjecali ljudi i utjecaji iz najudaljenijih dijelova tada poznatoga svijeta te je u tih tisuću i više godina izvršio jedinstven utjecaj na politički i kulturni razvoj Europe, Sredozemlja i Bliskog istoka.

Povijest Bizantskoga Carstva osebujna je i vrlo kompleksna. No, ipak je moguće sve specifičnosti svesti na tri elementa: rimsko državno uređenje, grčku (helenističku) kulturu i kršćanstvo. Tek spajanjem ta tri elementa nastalo je državna tvorba koju nazivamo Bizantskim Carstvom. Do toga je došlo pomicanjem težišta Rimskoga Carstva na Istok, izazvanog velikom krizom 3. stoljeća. U 4. stoljeću, kada je nastalo Bizantsko Carstvo, došlo je do masovnog pokrštavanja stanovništva Carstva, a i prijestolnica je iz Rima preseljena na Bospor, gdje se rađao Konstantinopol.

11. Neuspjeh Justinijanova projekta obnove jedinstvenoga Rimskog Carstva

Početkom 6. stoljeća, dok je Zapad tonuo u sve dublju krizu, na Istoku su se nazirali čak i znaci obnove. Okoštala grčko-rimska tradicija počela se lomiti, dok su se stari istočnjački utjecaji, dobrim dijelom stoljećima potisnuti, sve više osjećali. Postojao je prostor za nove ideje; ropsko oponašanje prošlosti više se nije nametalo kao jedina mogućnost. To se ponajprije osjećalo u umjetnosti, jer su kršćani pronašli oblike kojima su izrazili specifičnost svoje teološke poruke. Novi stil u sakralnoj arhitekturi duguje mnogo sirijskim utjecajima, ali i starijim rimskim modelima. Mnogo je više kontinuiteta bilo u ekonomiji i političkom sustavu, ali i u tome je istočni dio nekadašnjeg Carstva polako razvijao svoje institucije i svoje obrasce funkcioniranja. Kasno Rimsko Carstvo polako je postajalo Bizantsko Carstvo.

Pa ipak, valja imati na umu da se Bizantsko Carstvo uvijek, sve do konca svoje egzistencije polovicom 15. stoljeća, nazivalo Rimskim Carstvom („Romania"), a njegovi su se stanovnici uvijek nazivali Rimljanima – Romejima („Romaioi"). U mnogim razdobljima ovakvi ideološki postulati bili su samo puka teorija, ali se u doba Justinijana I (527-565), prvi put nakon propasti Carstva na Zapadu, činilo da bi se ono moglo obnoviti u svom starom sjaju i obujmu.

Na bizantsko je prijestolje 518. godine došao Justin. Bio je vrlo sposoban vojskovođa, ali bez bolje formalne naobrazbe. Do Justinove smrti devet godina kasnije sve je poluge vlasti držao njegov nećak i nasljednik Justinijan I. Kada je, po ujakovoj smrti 527. godine, i formalno preuzeo vlast, Justinijan je pokrenuo niz ratova, kako bi realizirao ideju o obnovi Rimskoga Carstva u punom opsegu. Prvo je zaratio s Perzijskim Carstvom, ali je 532. morao sklopiti „vječni mir". Potom je zaratio s vandalskom državom u sjevernoj Africi, pa s Ostrogotima u Italiji; naposljetku je osvojio i jugoistočnu Hispaniju. Usprkos svim tim uspjesima, Carstvo je u vrijeme njegove smrti bilo slabije nego u trenutku kada je došao na vlast. U svega nekoliko desetljeća izgubljeno je gotovo sve što je Justinijan osvojio, a ubrzo i veći dio Balkana te neke od najvažnijih i najbogatijih istočnih provincija.

Justinijanova osvajanja nisu uvećavala, već su raspršila vojne i financijske izvore u Carstvu. Najbolji Justinijanovi zapovjednici ratovali su na Zapadu u vrijeme kada su i na Istoku bili potrebni i vojska i novac.

Na istočnoj granici Carstva Sasanidska država (sa središtem u Perziji) vodila je stoljećima duge ratove s Rimskim Carstvom, kada je ono bilo i na vrhuncu moći. Sasanidi su bili čak i opasniji u Justinijanovo vrijeme; osim toga, uvijek su mogli naći izliku za rat s obzirom na činjenicu da granica između dviju država nikada nije bila precizno određena. Napadi Sasanida na Bizantsko Carstvo su se ponavljali, ali su strateški interesi za Justinijana bili na Zapadu, pa se protiv njih vodio isključivo defenzivni rat. Zbog toga je Sirija strahovito patila, a važna trgovina svilom s Istoka bila je često prekidana. Bizantska je administracija stoga nastojala pronaći putove prema Indiji i Kini koje Perzija ne bi mogla prekidati, ali s malo uspjeha. Na taj su način ratovi protiv Perzije ne samo uzrokovali povećanje poreza, nego i osiromašili velike trgovačke gradove o kojima je ovisilo bogatstvo Bizantskog Carstva.

U prvim godinama vladavine Justinijan je uočio slabosti državnog financijskog i administrativnog sustava. Ciljevi su mu bili smanjiti porezna opterećenja i poboljšati funkcioniranje i poštenje unutar sustava državne vlasti. Međutim, kako su godine prolazile, bio je prisiljen uvoditi sve veće i veće poreze, pri čemu su se njegovi službenici često služili i nasilnim metodama.

Lojalnost istočnih provincija Carstva, koja nije dolazila u pitanje u vrijeme germanskih napada, značajno je oslabila zbog napora koje je nametnula provedba ambicioznih Justinijanovih planova. Osobito se to odnosi na Egipat i Siriju,

gdje se dobar dio autohtonog stanovništva nikada nije u potpunosti asimilirao u grčko-rimsku kulturu, usprkos osam stoljeća vladavine Grka, a potom Rimljana. Kao što smo vidjeli, stare tradicije tih naroda počele su se ponovo pomaljati u društvu u kojem je grčko-rimska kultura proživljavala krizu. Do 6. stoljeća Egipćani i Sirijci sve su više osjećali da su njihovi interesi poprilično različiti od interesa Grka, koji su držali najvažnije položaje u državnoj službi. Takvi su se osjećaji razvili osobito nakon osvajanja na Zapadu, jer su, navodno, Grci opet iz toga izvukli korist, radeći u državnim službama, dočim je stanovništvo istočnih provincija bilo prisiljeno plaćati veće poreze.

Jaz između istočnih provincija i središnjih dijelova Carstva dodatno su produbili vjerski prijepori. Spor je izbio zbog vrlo starog pitanja o odnosu između božanske i ljudske prirode u Kristu. Je li Krist imao dvije prirode – odnosno, da li je u isto vrijeme imao sve ljudske i božanske atribute, ili je božanska priroda prevladavala? Zapadni dijelovi Carstva pristali su uz prvo objašnjenje, koje je u Justinijanovo vrijeme bilo pravovjerno.

Druga interpretacija se zbog temeljne ideje o praktički jednoj Kristovoj prirodi nazivala monofizitizam (od grč. *monos* – jedan, jedini; *fisis* – priroda). O monofizitizmu su teolozi raspravljali već u 4. stoljeću te je postao radikalna opreka nestorijanizmu, koji je prenaglasio Kristovu ljudsku prirodu. Začetnik je naučavanja egipatski monah Eutih (o. 378-454) koji je monofizitizam i proširio. Zajedno s pristašama Eutih je nametnuo svoje naučavanje 449. na koncilu u Efezu, ali je već 451. na koncilu u Halkedonu/Kalcedonu to učenje osuđeno. No, to nije spriječilo širenje monofizitskog učenja, jer su u sljedećim desetljećima mnogi ljudi na Istoku, osobito u Egiptu i Siriji, pristajali uz njega.

Razlike u shvaćanju Kristovih priroda (ili prirode) u to su vrijeme bile vrlo važne, jer su ljudi bili spremni prkositi svim državnim vlastima kako bi očuvali svoju vjeru. Justinijan je žarko želio dosegnuti kompromis koji bi zadovoljio sve dijelove Carstva, ali nije uspio. Pokušao je i nametnuti rješenje na koncilu u Carigradu 553, osuđujući neke pronestorijanske spise, ali je time izazvao nove sporove, a monofizite nije zadovoljio. I papinstvo je tek uz pritiske prihvatilo pravovjernu dogmu, a velik dio stanovništva Egipta i Sirije nije ju nikada prihvatilo. Budući da se gornji sloj u tim provincijama, uglavnom grčkoga podrijetla ili heleniziran, priklonio pravovjernoj dogmi, između njih i autohtonog stanovništva stvorena je nova razlika. Uskoro je svaka od sukobljenih strana podržala svoju Crkvu.

Neki Justinijanovi savjetnici poticali su ga da hereticima na Istoku da neke ustupke, čak i po cijenu sukoba s Rimskom crkvom. Takav je stav podržavala i carica Teodora, koju neki drže čak i sposobnijom i dalekovidnijom političarkom od njezina supruga. Zasigurno je bila vrlo niskog podrijetla, a postoji čak i priča da se bavila prostitucijom prije negoli se udala za mladog Justinijana. Svakako je bila hrabra.

Slika 10. Crkva sv. Sofije u Carigradu (kuranske sure su postavljene nakon pretvaranja crkve u džamiju 1453)

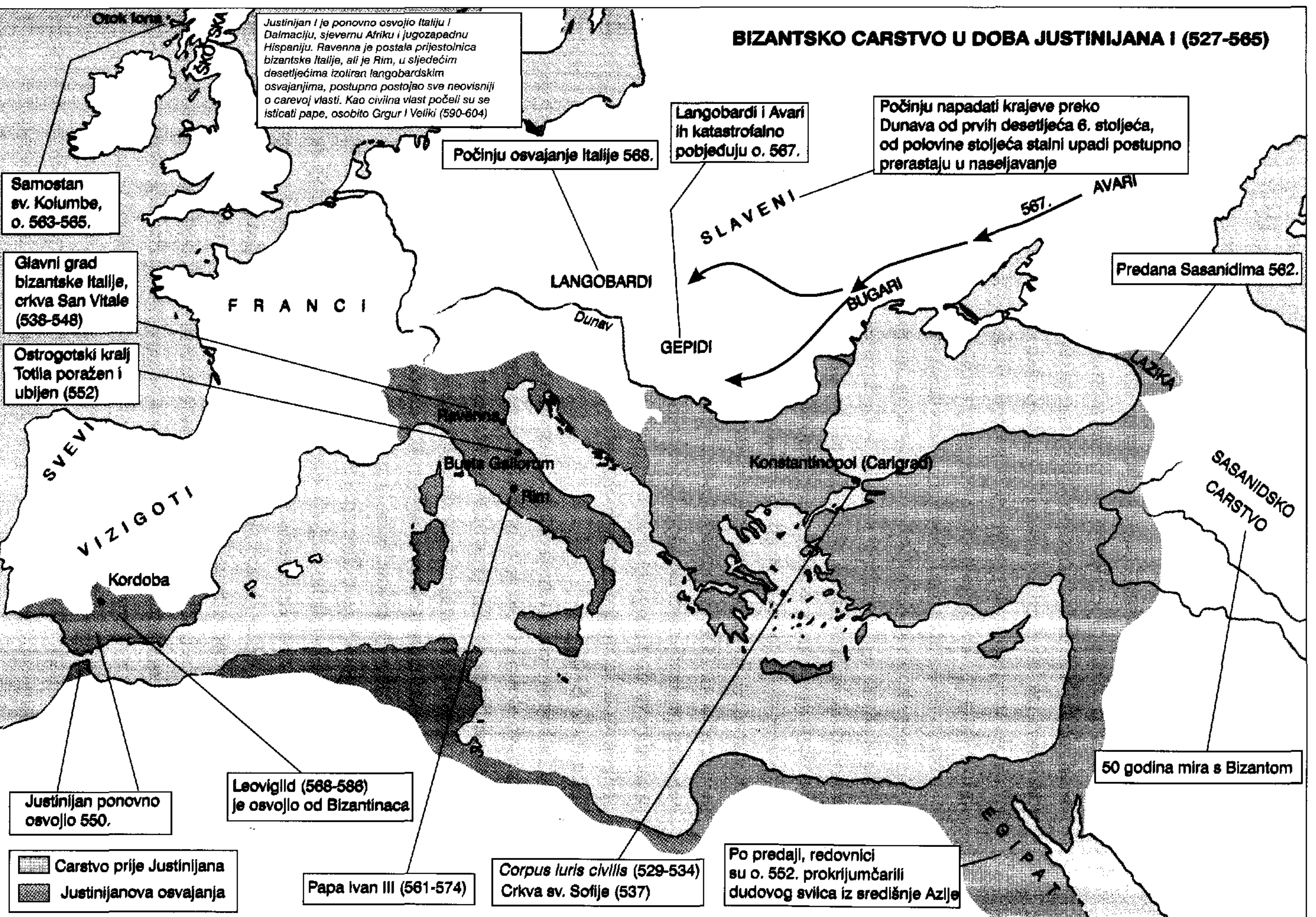
Stranke tzv. Plavih i Zelenih bile su prvotno organizacije navijača na hipodromskim trkama, ali su one vremenom prerasle u svojevrsne stranke i gradske milicije oko kojih se okupljalo gradsko stanovništvo i koje su izražavale narodne težnje. Vodstvo Zelenih uglavnom je bilo blisko interesima novog činovničkog staleža, bogatih trgovaca koji su uglavnom bili s Istoka – Zeleni su bili pristaše monofizitizma i drugih istočnih sekti, dočim su vođe Plavih uglavnom izražavali poglede stare veleposjedničke grčkorimske senatske aristokracije i stoga pristaše pravovjerne dogme. Zbog velikih ekonomskih teškoća (uzrokovanih uglavnom rigidnom fiskalnom politikom, velikim investicijama i ratovanjem) 532. godine u Carigradu su se Plavi i Zeleni zajednički pobunili – pobuna je dobila ime „nika" – po lozinki pobunjenika („pobjeđuj"). U jednom je trenutku izgledalo da se Justinijan neće održati na vlasti, pa je planirao bijeg. Međutim, Teodora ga je nagovorila da ostane i pruži otpor – rekla je da „ako mora umrijeti, to će učiniti u carskom purpuru". Justinijan je naredio vojsci da uređuje te je ona na hipodromu, gdje se okupila većina pobunjenika, napravila veliki pokolj.

Sve opasnosti Justinijanova načina vladavine i provedbe njegovih imperijalnih ideja nisu se mogle uočiti za njegova života. Mnogim Justinijanovim suvremenicima, pogotovo onima koji su živjeli u Carigradu, činilo se da Rimsko Carstvo opet pokazuje svoju vječnu snagu. Carigrad i središnji dijelovi Carstva nisu bili pogođeni ratovima, a u njima je, u okviru velikih graditeljskih radova toga doba, građeno više negoli bilo gdje drugdje u Carstvu. Najviše se gradilo u Carigradu koji je tada bez konkurencije postao najveći i najmoćniji sredozemni grad. Podizale su se javne zgrade, utvrde i crkve, pri čemu se ističe crkva sv. Sofije (u prijevodu: sv. Mudrosti), daleko najveća kršćanska crkva sve do podizanja crkve sv. Petra u Rimu. I dok se u Carigradu gradilo, Rim je, koji je i do tog vremena već značajno zaostajao, dodatno uništio i osiromašio dvadesetogodišnji bizantsko-ostrogotski rat. Antiohija je bila oslabljena ratovima protiv Perzijanaca: oni su pustošili gradsku okolicu, a kratko vrijeme 540. godine čak su zaposjeli i sam grad.

Drugi veliki spomenik Justinijanova vremena bila je kodifikacija rimskoga prava koja je ostvarena u zbirci kasnije nazvanoj *Corpus Iuris Civilis*. Rimsko pravo pisano je stoljećima, a pravna se norma stvarala na temelju tisuća vrlo različitih dokumenata – odluka Senata, carske administracije i raznih drugih tekstova. I prije Justinijana učinjeni su neki pokušaji da se svi ti propisi ujednače i organiziraju, ali nitko nije posao obavio u cjelini. Skupina vrsnih pravnika pod vodstvom Tribonijana obavila je posao za svega nekoliko godina – zakoni su kodificirani, interpretacije tih zakona bile su usustavljene, a napisan je i priručnik o načelima zakonskih propisa.

Kodifikacija prava u doba Justinijana bila je od iznimne važnosti tijekom srednjega vijeka i u ranom novom vijeku; njezin je utjecaj od pisanih djela nadmašivala jedino *Biblija*. Bio je to sažetak pravne znanosti koju je iznjedrila pravnički najsavršenija kultura staroga vijeka. U temeljima današnje pravne znanosti jest i Justinijanova kodifikacija.

Od Justinijanove smrti (565), pa sve do dolaska Heraklija na vlast (610), niz careva bez većeg je uspjeha nastojalo riješiti nagomilane probleme u Carstvu. Justin II (565-578) hrabro je odbio da nastavi plaćati danak Avarima u Panonskoj nizini i Perzijancima. Na taj je način očuvao bogatstvo u riznici, štoviše, još ga je povećao namećući nove poreze, ali je njegova nepopustljivost prema mogućim neprijateljima izložila Carstvo samo još većim opasnostima. Njegov nasljednik Tiberije II (578-582) ukinuo je neke poreze i, izabirući između neprijatelja, odlučio je plaćati Avarima, a na Perzijance je krenuo ratovati. I dok je Tiberijev vojskovođa Maurikije uspješno vodio pohod na istočnoj granici, dobiveni novac nije smirio Avare. Oni su 582. zauzeli ključnu utvrdu na sjeveroistoku Carstva – Sirmij (Srijemska Mitrovica), pa su njihovi saveznici Slaveni definitivno nagrnuli na prostor južno od Save i Dunava koji će u sljedećim desetljećima potpuno zauzeti.

Karta 5. Justinijanovo carstvo

Dolazak na vlast Maurikija (582-602) označio je epohu velikih uspjeha protiv Perzije – mirovnim sporazumom Carstvo je dobilo neke gradove u Armeniji koji su dugo bili predmet spora, čime je zadobilo i tu bogatu pokrajinu. Armenija je, osim toga, bila i izvor velikog broja sposobnih vojnika kojima je Carstvo dramatično oskudijevalo.

Pošto su Langobardi 568. provalili u Italiju te ju brzo zauzimali, Maurikije je reformirao sustav upravljanja. Umjesto starog načela razdvajanja civilne od vojne vlasti, objedinio ih je u osobi vojnog zapovjednika ili egzarha, kako bi se dotična pokrajina lakše branila. Jedan je egzarh otišao u Ravennu gdje je trebao organizirati obranu preostalih talijanskih posjeda od Langobarda, dočim je drugi otposlan u Kartagu kojoj su povremeno prijetili Berberi iz pustinje.

No, najveći pothvat Maurikijeve vladavine trebao je biti suzbijanje avarsko-slavenskog prodora preko dunavskog limesa. Nizom uspješnih pohoda do 602. bizantska je vojska potisnula došljake sjeverno od Dunava, ali je car napravio dvije teške greške. Prvo, za razliku od svojih nasljednika u 7. i 8. stoljeću nije išao u pohode s vojskom, već je ostajao u Carigradu. To ga je onemogućilo da provjerava lojalnost svojih vojnika na terenu. A oni su imali razloga za nezadovoljstvo: prvo im je car smanjio plaću, potom nametnuo neke druge nepovoljne odredbe te 602. naredio da vojska prezimi na nesigurnom i klimatski nepovoljnom području sjeverno od Dunava. Bio je to motiv za pobunu koja se ubrzo proširila sve do Carigrada, gdje je car gledao kako mu pobunjenici ubijaju svih pet sinova dok i njega samoga nisu ubili. Na vlast je vojska izdigla nižeg časnika Foku (602-610).

Za Fokine vladavine kriza je dosegnula vrhunac. Perzijski car Hozroje pokrenuo je vojsku na Carstvo tobože osvećujući smrt svoga saveznika Maurikija. Dunavski se limes urušio, pa su Avari i Slaveni posve slobodno ušli na nekadašnji teritorij Carstva. Foka se stoga suočavao sa stalnim nezadovoljstvom i pobunama koje je gušio u krvi. Za suvremenike je istovremenost epidemija kuge, stalnog ratovanja i nemira pokazivala da svijetom vlada Antikrist.

Spasitelj je stigao u liku sina kartaškog egzarha Heraklija (610-641), koji je s flotom stigao iz Afrike da bi dokončao Fokinu strahovladu. Na svim prolaznim stanicama oduševljeno je dočekivan, a kada se pojavio pod carigradskim zidinama, brzo je učinio kraj Fokinoj vladi i iz ruku patrijarha primio carsku krunu.

Fokinom smrću završila je ranobizantska epoha. Iz teške krize koju je proživio, Bizant će izaći kao nova državna tvorevina, oslobođena opterećenja stare države i ojačana novim snagama. Počela je povijest srednjovjekovnoga grčkoga carstva.

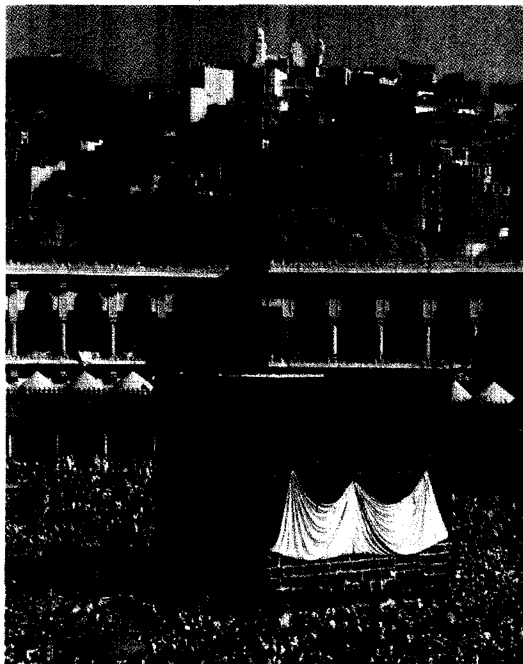
12. Islam i arapska osvajanja

Arapski poluotok bio je slabo naseljeno pustinjsko područje. Već u 6. stoljeću na tom se prostoru osjećala nazočnost kršćanstva i židovstva, potom i perzijski utjecaj, iako je većina stanovništva i dalje bila privržena starim plemenskim vjerovanjima.

Stanovništvo je bilo arapsko. Arapi su bili i jesu semiti, bliski Židovima, Sirijcima, ali i starim Babiloncima i Feničanima. Potkraj 6. i početkom 7. stoljeća većinom su bili beduini (ili nomadi), a živjeli su od napasanja stoke na golemim prostranstvima suhe unutrašnjosti poluotoka. Na jugu i duž zapadne obale poluotoka (uz Crveno more) postojali su gradovi u kojima su se malobrojni stanovnici uzdržavali trgovinom i uzgojem malog broja održivih kultura. Putevi su vodili duž obale Crvenog mora, pa sve do Sredozemlja. Neki trgovci istočnjačkom robom, koji su se bojali ploviti Crvenim morem, znali su se iskrcavati u južnoarapskim lukama i krenuti tim putevima prema Rimskome Carstvu. Ti su putevi bili u neka doba vrlo važni, tako da se u južnoj Arabiji razvila vrlo napredna civilizacija (gdje je, prema nekim mišljenjima, stolovala biblijska kraljica od Sabe), ali otkako su u 1. st. pr. Krista Rimljani zauzeli Egipat, trgovci iz Indije istovarivali su robu na zapadnoj obali Crvenoga mora mnogo više negoli na istočnoj, arapskoj. To je bio jedan od uzroka što su gradovi u Arabiji zapali u krizu te se do 7. stoljeća veliki dio stanovnika vratio nomadskom načinu života u pustinji.

Duž crvenomorske obale i na krajnjem sjeveru postojala su kraljevstva na niskom stupnju organiziranosti. Na drugim mjestima nije bilo nikakve organizirane vlasti, pa je čak i unutar plemena bilo malo jedinstva. U vrijeme mira svaka se porodica ili lutajuća skupina od nekoliko porodica brinula sama za sebe. Tek je u vrijeme rata plemenski vođa imao veće ovlasti. Takav nedostatak organiziranosti olakšavao je jakom vođi s nekolicinom odanih sljedbenika da ovladaju većim prostorima. U nekim razdobljima u bližoj i daljoj prošlosti, stanovnici pustinje selili su u bogatije zemlje na sjeveru, vjerojatno zbog prenaseljenosti ili zato što ih je vodio sposoban vladar. Feničke i židovske naseobine u Palestini primjeri su takvih seoba. No, od uspona Rima na tom području, u 1. st. prije Krista i u 1. st., Arapi nisu mogli činiti ništa više od povremenih pljački gradova uz granicu. U 6. stoljeću nitko ih nije doživljavao kao prijetnju.

Beduinska društva Arapskog poluotoka živjela su po društvenim obrascima koje je civilizirano Sredozemlje već uglavnom zaboravilo: onaj tko je to sebi mogao priuštiti imao je više žena, drugi su jedva mogli imati jednu. Slabašna i prekobrojna djeca bila bi prepuštana smrti ili bi čak bila ubijana direktnom fizičkom silom. Udovice i siročad nisu imala nikakvih prava i tretirani su poput prosjaka i robova. Svaka je porodica osvećivala svoju (prolivenu) krv te je uvijek nastojala nanijeti više štete i boli nego što je zadobila, pa se tako zatvarao začarani krug iz

Slika 11. Suvremeni hadžiluk u Meki (Kaba/Ćaba je u sredini)

kojega je teško bilo izaći. Oštećena porodica mogla je uzeti novac umjesto da se osvećuje, ali nije bilo izvanjske vlasti koja bi ju na to natjerala. Međuplemenski su ratovi bili uobičajeni. Putovanja su bila rizična, jer su zaraćene strane često znale pljačkati putnike. Na Arapskom je poluotoku bilo više stotina božanstava; svako je pleme imalo svoje. Osim toga, morali su umilostiviti nebrojene *džinove*, duhove koji su posredovali između božanstava i ljudi. Kršćanstvo i perzijske religije također su u 6. stoljeću bile prisutne na Poluotoku, a nekoliko je plemena prihvatilo i judaizam. Utjecaj tih triju vjera, osobito judaizma, počeli su osjećati i oni Arapi koji su ostali vjerni starim vjerovanjima.

Usprkos svim tim razlikama, bilo je vjerskih rituala koji su svim Arapima bili zajednički – bilo je to vrlo važno u trenutku kada je Muhamed stvarao svom narodu jedinstvenu vjeru. Primjerice, postojala su tri sveta mjeseca za čijega trajanja su sve zavade i ratovi bili prekinuti, pa su vjernici mogli pohoditi velike sajmove i vjerske svečanosti bez ikakva rizika. Meka, važno trgovačko središte blizu crvenomorske obale, bila je i vjerski centar te je uživala stalnu neutralnost. U gradu se nalazila velika bogomolja, Kaba/Ćaba, kamena građevina kvadratnog tlocrta u kojoj je bilo 360 idola, uključujući i Kristovu sliku. Stvar koja je u Kabi izazivala najveće poštovanje bio je veliki crni meteorit kojeg su Arapi štovali već stoljećima. Ova zajednička vjerovanja nisu bila dovoljna da bi se stvorila zajednička vjera, ali za budućeg proroka to je pojednostavljivalo stvari. Pomagala mu je i činjenica da je velik broj štovanih božanstava te nove vjere koje su stizale izvana slabile stara vjerovanja.

Muhamed je rođen oko 571. godine. Već je u ranom djetinjstvu postao siroče s vrlo malo imovine. Malo je suvremenih svjedočanstava o tom razdoblju njegova života – njegove izreke u *Kur'anu* samo se jednom na njega vraćaju (sura 93, jutro):

„1. Tako mi jutra
2. Tako mi noći kada se smiri
3. Nije Te ostavio Tvoj Gospodar niti zamrzio!
4. Zaista će Ti budući svijet biti bolji nego ovaj svijet,

5. Zaista će Ti Tvoj Gospodar dati, pa ćeš biti zadovoljan,
6. Zar Te nije našao kao siroče, pa Ti je dao sklonište?
7. I našao Te da nisi upućen (tj. da nije poznavao vjeru – op. I. G.), pa Te uputio,
8. I našao Te siromašnim pa Te obogatio.
9. Nemoj ponižavati siroče;
10. Nemoj otjerati prosjaka
11. I prenosi blagodati svoga gospodara!"

Tradicija koju su prenosili prorokovi sljedbenici govori da je Muhamed odrastao kao pastir te da je kasnije počeo služiti bogatoj udovici Hadidže. Na taj je način počeo putovati, pa se na tim putovanjima vjerojatno susreo sa sljedbenicima kršćanstva i judaizma. U 25. godini oženio je Hadidžu, iako je ona bila petnaestak godina starija. Vjenčanjem je stekao bogatstvo i društveni položaj.

Od djetinjstva su Muhameda mučili vrlo specifični napadi grčeva, a vremenom su ta stanja postajala sve češća. U vrijeme tih paroksizama nije bio svjestan što govori; simptomi su to snažnih groznica. Sljedbenici su prirodno ta stanja tumačili kao svete transove; kršćanski pisci, tražeći racionalna objašnjenja, zvali su ih napadajima histerije. Takva su stanja svakako poticala Muhameda na vjersku meditaciju; nakon ženidbe provodio je godišnje mjesec dana u izolaciji i molitvi. No, do otprilike 40. godine života izvori njegova nadahnuća nisu bili jasni i on nije bio siguran u to što bi trebao činiti. Tada je imao viziju da mu je stigao arhanđeo Gabrijel (u arapskom Džebrail) i naredio mu da u Božje ime progovori svome narodu kao Božji prorok (sura 96, ugrušak):

„Čitaj u ime Gospodara
tvoga koji stvara
Stvara čovjeka od ugruška!
Čitaj plemenit je Gospodar tvoj,
Koji poučava pero,
Koji čovjeka poučava
Ono što ne zna..."

Muhamed je još uvijek dvojio je li uistinu pozvan da bude prorok, ali ga je Hadidža ohrabrivala i vjerovala u njega. Postupno je u njemu sazrela vizija jednog, vječnog Boga te se počeo obraćati svojim sunarodnjacima, nagovarajući ih da napuste mnoštvo svojih bogova. O ovom razdoblju svjedoče veliki poetični dijelovi *Kur'ana* o „čudima prirode, zvijezdama na nebu, Suncu i Mjesecu, zalasku, kiši koja daje život, plodovima zemlje, životu i smrti, promjeni i propadanju – svim znakovima Božje moći, samo ako želiš razumjeti". Ovaj, najraniji dio *Kur'ana* je dugačak opis prirodnih ljepota. „Kako možeš vjerovati nego u jed-

nog, svemogućeg Boga, kada vidiš ovaj svijet oko sebe i šator neba iznad sebe?" bilo je Muhamedovo često pitanje svojim sunarodnjacima.

Muhamed je tvrdio da je Božji prorok, ali nije smatrao da ima natprirodne moći niti da ga treba posebno štovati. „Ja nisam ništa više nego čovjek; kada Vam zapovjedim bilo što u vezi s vjerom, prihvatite to, a kada Vam zapovijedim nešto u vezi sa svjetovnim stvarima, nisam ništa više nego čovjek." Tijekom života uvijek je odbacivao tvrdnje da može raditi čuda. Prorokovi prvi sljedbenici bili su njegova supruga, sluga i bratić Alija; međutim, napredak je bio vrlo polagan – u tri godine samo je 14 osoba prihvatilo njegov nauk – naime, njegovi sunarodnjaci nisu bili impresionirani prorokom koji nema natprirodne moći. Abu Bekr, Osman, Omar i Alija bili su jedini sljedbenici iz dobrih obitelji, jer je većina bila iz nižih slojeva, posebice robovi. Kada je počeo propovijedati protiv mnogoboštva, podigla se žestoka opozicija, jer je bogatstvo Meke mnogo dugovalo hodočašćima u njezino svetište. Isprva su bili progonjeni Prorokovi sljedbenici, a potom je i njegov život bio ugrožen. U jednom je trenutku pokušao pobjeći u neki drugi grad, ali nije uspio, jer su ga kamenovali s gradskih vrata. Potom je sa sljedbenicima 622. pobjegao u Jatrib, koji je preimenovan u Medinet-en-Nabi, odnosno Prorokov Grad, a danas se zove Medina. Njegov bijeg ili hidžra označio je početak muslimanske ere.

Medina je bilo središte Arapa koji su prihvatili židovsku vjeru, pa su bili manje neprijateljski raspoloženi prema monoteizmu negoli u Meki. Čini se da se Muhamed nadao kako će nagovoriti lokalne Židove da ga prihvate kao nasljednika njihovih proroka. Iako mu taj naum nije uspio, mnogi Arapi koji su slijedili plemenske bogove prešli su na njegovu vjeru. Muhamed je odjednom postao vođa velike zajednice. To mu je priskrbilo teške političke probleme. Morao je smirivati svoje sljedbenike da se ne sukobe s drugim stanovnicima Medine. Isto tako, morao je nastaviti borbu protiv neprijatelja u Meki. Ti se problemi očituju u objavama koje je imao u to doba – u njima je mnogo manje poezije, a mnogo više razmišljanja o pravu i zakonima. Naime, govori se o pravilima o kažnjavanju kriminalaca, podjeli nasljedstva, vjenčanim običajima. U isto vrijeme konačno su oblikovani i vjerski rituali.

Mnogo je priča o Prorokovu životu u Medini i čine se autentičnijima negoli priče o njegovu djetinjstvu i mladosti. Vodio je jednostavan život; izbjegavao je luksuz, ali i asketizam. Uobičajena su mu hrana bile datulje, ili ječmeni kruh i voda; rijetko bi priuštio sebi zadovoljstvo da pojede nešto mlijeka i meda. Odjeća mu je bila ravna, jednostavna, ali i otmjena; kada bi se iznosila, sam bi šivao novu. Kod kuće je palio vatru, čistio pod, muzao koze te radio i druge poslove, ako je bilo potrebno. Volio je životinje i djecu. Rado je sudjelovao u dječjim igrama; nakon što se oženio Ajšom, koja je još bila dijete, često joj je pomagao u igri s lutkama. Pred njegovim je vratima uvijek stajala klupa na koju je bilo koji siromah mogao sjesti i nešto pojesti. Prijatelji su mu bili neograničeno privrženi, i

nikada nijednog od njih nije izgubio. Usprkos svoj svojoj snazi i autoritetu bio je, po Ajšinim riječima, „sramežljiv kao djevica pod velom".

Za vrijeme dugog boravka u Medini Muhamedova je snaga postupno rasla. Pobjeđivao je u nekim sporadičnim borbama s građanima Meke, te je konačno pridobio na svoju stranu toliko saveznika da je 630. mogao direktno napasti grad. Meka je pala bez mnogo otpora te je Muhamed konačno očistio Kabu od lažnih idola, pa je ona postala prikladna za središte njegove vjere. On je, uostalom, od početka tvrdio da su Kaba i crni kamen ostaci hrama koji je podigao Abraham i da niz proročkih nasljeđivanja, započet Abrahamom, završava njim samim. Na taj je način nova vjera bila u mogućnosti preuzeti najdragocjenije lokalitete u Meki za sebe – na taj je način i očuvala poziciju grada kao vjerskog središta Arabije. Osvajanje Meke snažno je dojmilo Arape, pa je većina plemena na poluotoku odmah priznala Muhamedovo vjersko i političko vodstvo. Pa ipak, Arabija je i dalje bila daleko od jedinstvene države u trenutku Prorokove smrti 632. godine.

Međutim, Muhamed je iza sebe ostavio *Kur'an*, zbirku svojih objava, pa su se njegovi sljedbenici i dalje mogli držati njegovih načelnih stavova. Prorok je rekao: „Neka Vam *Kur'an* bude vodič. Radite ono što Vam naređuje ili dozvoljava; klonite se onoga što Vam zabranjuje." Arapi su vjerovali da u *Kur'anu* stoji sve što čovjeku valja znati. Bog je pripremio ovaj vodič za ljudsku vrstu, on je uvijek postojao na nebu. Međutim, nitko nije bio dostojan preuzeti ga prije Muhameda. I njemu ga je Bog objavljivao dio po dio, kako je on postajao sve zreliji da ga razumije ili kako su se stvarale okolnosti da se primijeni. Te su Božje objave skladne i dosljedne. Otkako je Muhamed shvatio da ima misiju, njegovi su sljedbenici nastojali sačuvati svaku njegovu riječ, zapisujući je na bilo čemu što je bilo pri ruci – papiru, pergameni, palminu lišću, kostima ili kamenju. Ovu neorganiziranu masu Muhamedovih izreka sakupio je i uredio Abu Bekr (632-634). No, u opticaju su bili i drugi primjerci Prorokovih izreka, pa su ubrzo izbili sporovi o tome koja je verzija prava. Rasprave su konačno završile u vrijeme kalifa Osmana (644-656), koji je napravio mjerodavan izbor te je naredio da se druge verzije unište. Osmanov izbor je ostao gotovo nepromijenjen sve do današnjih dana. Nijedna druga vjera nije sačuvala tako cjelovito svjedočanstvo o tome što je njezin osnivač govorio. Uz to, taj je spis nastao praktički za njegova života. Osim toga, nijedna druga vjera nije sačinila tako rano autentičnu verziju njegovih izjava. S druge strane, *Kur'an* je sastavljen u velikoj brzini, pa je njegova kompozicija zapravo vrlo loša. Prva objava, u kojoj je Muhamedu naređeno da počne svoju misiju, nalazi se u 96. suri. Općenito govoreći, najranije izreke nalaze se potkraj knjige, a dugi opisi o zbivanjima u Medini su u prvim poglavljima. Mnoge nedorečenosti, ponavljanja, proturječne tvrdnje i mnoge odluke koje su imale dnevni značaj našle su svoje mjesto u *Kur'anu*. No, pravovjerni muslimani smatraju ih savršenim po

obliku i sadržaju – velikim književnim djelom te najvažnijom objavom koja je ikada došla do ljudskoga roda.

Vjera uči da je *Kur'an* lako shvatiti i lako slijediti (sura 112, iskrenost):

„1. Reci: On je Allaha – jedan!
2. Allah je utočište svakom!
3. Nije rodio i rođen nije,
4. I niko Mu ravan nije!"

„Muhamed je njegov prorok. Pravovjerni su zapravo samo oni istinski vjernici koji vjeruju u Boga i njegove poslanike." Vjernik mora vjerovati i u uskrsnuće i u sudnji dan, na kojem će svaki čovjek biti nagrađen sukladno svojim zaslugama. Muhamed je poštivao ranije proroke, kao što su Adam, Noa, Abraham, Mojsije i Isus, iako je njihove objave *Kur'an* nadomjestio (neki od njih dobili su u islamskoj tradiciji općenito, ali i na širem hrvatskom prostoru i nova imena – Abraham je postao Ibrahim, Josip Jusuf, itd.). Mnoge starozavjetne i novozavjetne priče prenesene su u *Kur'anu*, često u tako nepouzdanom obliku da je jasno kako je Muhamed prenosio legende koje su kolale među Arapima, te da nije imao tadašnje pisane tekstove. Pa ipak, usprkos nepreciznom prenošenju, mnoga židovska vjerska pravila prepoznaju se u *Kur'anu*, a i islamska koncepcija sudnjega dana vrlo je slična kršćanskoj. Osim striktnog monoteizma, vjerovanja u život poslije smrti, te uvažavanje tradicije biblijskih proroka, *Kur'an* naglašava i predestinaciju. Ime što je sam Muhamed dao vjeri koju je osnovao bilo je islam – „podvrgavanje Božjoj volji". A i *Kur'an* kaže: „Sudbinu svakog čovjeka svezali smo oko njegova vrata."

Osnovni vjerski rituali koje je Prorok propisao vrlo su jednostavni: molitva, post, milodari te hodočašće. Dobar se musliman mora pet puta dnevno moliti: u zoru, odmah poslije podneva, sredinom poslijepodneva, za zalaska Sunca i kad padne potpuni mrak. Molitvi mora prethoditi pranje vodom, a u nedostatku vode, u pustinji, pijeskom. Mjesec ramazan je mjesec posta – vjernici ne smiju jesti i piti od zore do zalaska Sunca, već samo noću. Potreba davanja milodara posebno je bila naglašavana – „nikad nećeš dosegnuti pravedništvo sve dok ne daš u milodar ono što voliš". Omiljena izreka jednoga od kalifa bila je da nas „molitva vodi pola puta do Boga; post nas dovodi do vrata njegove palače; milodar osigurava ulazak". Svaki vjernik, ukoliko nije spriječen nepremostivim zaprekama, barem jednom za života mora hodočastiti u Meku. Naime, „samo će onaj posjetiti Božji dom tko vjeruje u njega i u Sudnji dan, te je redovit u molitvi, plaća milodar i boji se Boga".

Osim ovih vjerskih načela, *Kur'an* sadrži i principe morala i osnovne zakonske propise. Konzumiranje vina i kockanje, „đavolje sramno djelo", bili su zabranjeni (sura II, krava, ajet 219: „Pitaju te o vinu i kocki. Reci: oni donose veliku štetu, a i neku korist ljudima, samo je šteta od njih veća od koristi..."). Propisi o

prehrani, slično kao u Židova, zabranjivali su određenu hranu, posebice svinjetinu (sura II, krava, ajet 173: „On vam jedino zabranjuje: strv i krv i svinjsko meso i ono što je zaklano u nečije drugo ime, a ne u Allahovo. A onome ko bude primoran, ali ne iz želje, tek toliko da glad utoli, njemu grijeh nije. Allah zaista prašta i milostiv je..."). Još su važniji bili propisi koji su sastavljeni da bi se zauzdali nasilje i brutalnosti: sporovi između Prorokovih sljedbenika moraju se presuđivati, a ne puštati da prerastu u krvave obračune. Razrađene su i odredbe o nasljeđivanju koje su umnogome povećavale prava siročadi i ženskih rođaka. Ubojstva djece (odnosno prepuštanje djece smrti jer ih roditelji nisu mogli uzdržavati) najstrože su se kažnjavala. Učinjen je značajan napor da se položaj žene poboljša. Privremene bračne zajednice nisu bile dobrodošle, a nijedan muškarac nije mogao imati više od četiri zakonite žene. Muškarac je i dalje mogao lako dobiti razvod, ali razvedena žena nije mogla više biti otjerana bez otpremnine. Sve u svemu, Muhamed je uspio dokinuti najgore zlouporabe u arapskom društvu te je omogućio stvaranje jedinstvenijeg i solidarnijeg društva.

Slika 12. Prikaz Muhameda s njegovom vojskom. Muhamed ima pokriveno lice, jer je zabranjeno prikazivanje njegova lika.

Islam je mnogo toga preuzeo od kršćanstva i judaizma, ali u jednom važnom aspektu bio je jedinstven: nije bilo potrebe za organiziranjem svećenstva, niti je postojao ili postoji sustav sakramenata. Svaki pojedini vjernik mora dobrim ponašanjem osigurati sebi spas. Bilo koji od osnovnih vjerskih postupaka može vjernik obaviti sam: bilo je uobičajeno da se vjernici okupe petkom na zajedničku molitvu, bilo je uobičajeno da se neki ljudi posvete proučavanju i objašnjavanju svetih knjiga, ali ni za što od tih stvari nije bila potrebna vjerska zajednica, a ni školovani teolog (odnosno svećenik). Jednostavnost islama, nepostojanje formalne svećeničke hijerarhije i rituala, bili su glavni razlozi njegova brzog širenja. Svaki istinski vjernik mogao je propovijedati vjeru; svatko ju je mogao odmah prihvatiti, a da ne čeka stvaranje organizacije na tom prostoru. To je često davalo veliku prednost u misionarskom natjecanju s kršćanstvom.

Čini se da Muhamed uopće nije planirao tko će ga naslijediti po smrti. U to je vrijeme Arabiji i dalje bio potreban jak vođa; poluotok je tek djelomično bio podvlašćen – mnoga beduinska plemena i dalje su se opirala Prorokovu vrhovništvu. Čim je Muhamed umro, izbile su pobune, jer su njegovi sljedbenici bili još neiskusni i stoga privremeno bespomoćni. Konačno su odlučili izabrati kalifa, odnosno nasljednika, koji je trebao zauzeti Muhamedovo mjesto kao vođa vjerničke zajednice. Položaj je dobio Abu Bekr, jedan od prvih Muhamedovih sljedbenika i najiskrenijih vjernika. Vladao je samo dvije godine (do 634), ali mudrošću i hrabrošću uspio je prekinuti krizu te je dovršio ujedinjenje Arabije. Pod njegovim nasljednikom Omarom (634-644) počelo je doba silovitih osvajanja. Arapi su se dugo divili i zavidili svojim susjedima na bogatstvima. Sada, prvi put ujedinjeni novom vjerom, našli su se na granicama dvaju carstava, Bizantskog i Perzijskog, koja su bila znatno oslabljena dugotrajnim ratovima i unutarnjim krizama. Već smo opisivali kako su stanovnici istočnih dijelova Bizantskoga Carstva, osobito negrci, bili nezadovoljni teškim porezima, a monofiziti nezadovoljni vjerskom politikom Carigrada koja ih je učinila hereticima. Oni nisu učinili ništa kako bi se oduprijeli arapskom nadiranju, vjerojatno i zbog toga što im se činilo da će im pod novim vladarima biti bolje. Bez podrške naroda carska vojska nije mogla držati široka prostranstva, a nekoliko garnizona nije se moglo odupirati dulje vremena, pogotovo ako su im linije opskrbe bile prekinute. Na taj su način Arapi između 634. i 639. osvojili Siriju, Palestinu, Armeniju i Egipat. Istovremeno su izgradili ili od kršćana preuzeli flotu koja je isto tako brzo zavladala istočnim Sredozemljem i zauzela strateški važne otoke Cipar, Kretu i Rod (Rodos). Perzija je osvojena s gotovo istom lakoćom od 632. do 642. godine. Baš kao i Sirijci i Egipćani, i Perzijanci su bili ogorčeni svojim nasilnim i nesposobnim vladarima te su Arapima pružili slab otpor. Islam se do polovice 7. stoljeća proširio od Tripolija na zapadu do istočnih granica Perzije. Arapi su se širili na sve strane, sve dok njihovi prodori nisu bili prekinuti građanskim ratom u njihovoj postojbini.

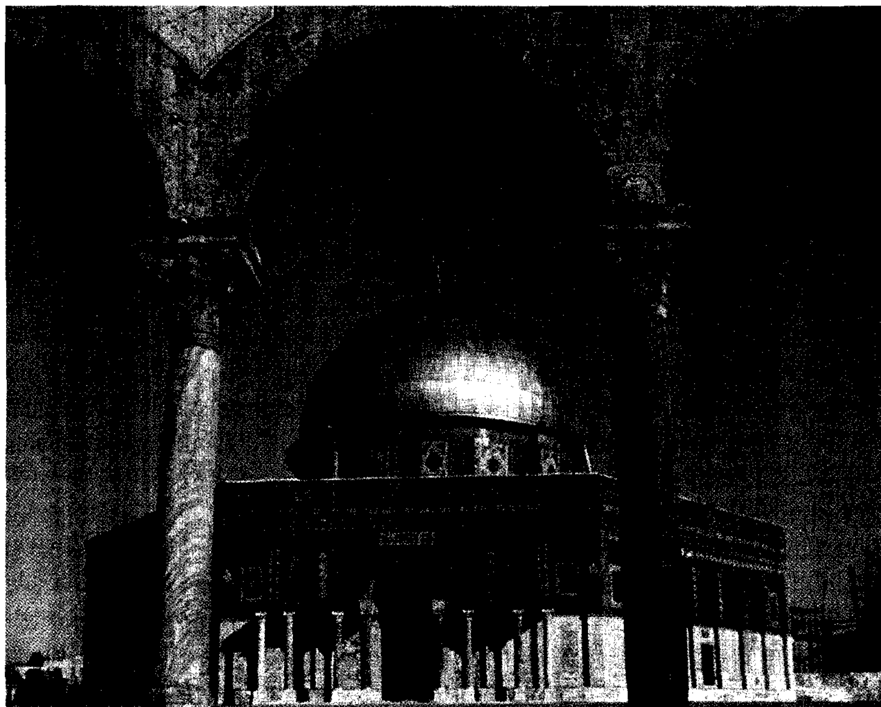
Prva dva kalifa, Abu-Bekr i Omar, uživali su opće priznavanje, ali su se u vrijeme Omarova nasljednika Osmana (644-656) vjernici podijelili u dvije stranke. Iako je Osman bio jedan od prvih Muhamedovih sljedbenika, nije bio toliko neprijateljski raspoložen prema stanovništvu Meke, kao većina onih koji su među prvima prihvatili islam. Bio je optužen da favorizira svoje suplemenike Omejade – oni su bili jedna od najuglednijih porodica u Meki i u neko doba najžešće su se suprotstavili Muhamedu. Rani Muhamedovi sljedbenici nerado su gledali na prepuštanje visokih položaja onima koji su nedavno prešli na islam. Nezadovoljstvo je toliko naraslo da je Osman 656. bio ubijen. Stanje se još više pogoršalo kada je Alija, Muhamedov nećak i posinak, postao kalif. Alija nije ništa poduzeo kako bi kaznio ubojice svoga prethodnika, pa se sumnjalo da je i on sudjelovao u uroti. Suprotstavljanje Aliji je raslo i izbila je pobuna koju je

vodila Prorokova udovica Ajša. Ubrzo pošto je skršio tu pobunu, Alija se morao suočiti s novom, koju je poveo Osmanov rođak Muavija. Godine 661. ubio ga je pripadnik jednog novoga pokreta – haridžita – koji se protivio vlasti bilo kojeg kalifa. Uklanjanje Alije s političke scene značilo je i ponovnu uspostavu jedinstva u islamskom svijetu.

Prvi omejadski kalif – Muavija (661-680) – napravio je odlučujuće korake u premještanju prijestolnice arapske države iz Meke u Damask. Nakon velikih osvajanja, Meka je unutar novostvorenih granica ostala prilično periferno, dok je Damask uistinu bio središte. Osim toga, valjalo je udaljiti vlast od onih koji su je željeli zadržati u krugu malog broja ranih Muhamedovih sljedbenika i njihovih porodica. Omejadi su vrlo labavu državnu organizaciju željeli ojačati. Zaposlili su mnogo Sirijaca i Egipćana koji su stavili svoja znanja o bizantskoj administraciji u službu novoga režima. Centralizacija poslova je rasla, uvedeni su redovni porezi, a položaj kalifa postao je nasljedan.

„Stari vjernici" u Meki i Medini bili su užasnuti takvim novinama, pa su pokušali zbaciti vlast Omejada – međutim, njihova je pobuna 680. ugušena u krvi. Od toga trenutka državom je vladala stara arapska aristokracija, a ne više bliski Prorokovi sljedbenici. Time su Omejadi zadobili podršku vojnih zapovjednika, ali su u isto vrijeme iskrsli problemi s nearapskim stanovništvom. Mnogi među pokorenim narodima prihvatili su novu vjeru; prvo, stoga što je bila privlačna sama po sebi, ali i zbog toga što je sljedbenik islama bio izuzet od teškog poreza nametnutoga inovjercima. Ti su novi vjernici bili toliko brojni da su ugrozili dominantan položaj Arapa, ali su Omejadi učinili sve da ih zadrže u podređenom položaju. Bili su prisiljeni plaćati visok porez na posjedovanje zemlje od kojega su Arapi bili izuzeti i vrlo su rijetko dolazili na utjecajna mjesta. Zapravo, čini se da su kršćani imali veće šanse dospjeti na visoke položaje negoli novopečeni muslimani. Zauzevši takav stav, a uzimajući u obzir i činjenicu da kalifi nisu nametali islam svojim podanicima, broj kršćana je u Siriji i okolnim zemljama bio takav da je trebalo proteći još nekoliko stoljeća da islam postane dominantan među nearapskim stanovništvom. Na teritoriju nekadašnje perzijske države broj prijelaza na islam bio je već u početku veći negoli u Siriji. Stoga su ti muslimani tvorili nezadovoljni društveni sloj, što je rezultiralo brojnim pobunama. Islamske sekte, koje su bile veliki protivnici režima, odnosno koje su se opirale onome što su nazivali „omejadskom uzurpacijom", uvijek su među Perzijancima imali priličan broj pristaša.

I dok su Omejadi željeli političku moć zadržati unutar arapskih krugova, nisu imali ništa protiv da se okoriste visokom civilizacijom koju su čuvali njihovi nearapski podanici. Arapska se administracija temeljila na bizantskim i perzijskim modelima, a još su gorljivije željeli preuzeti umjetnost i učenost svojih velikih prethodnika. Kršćanski i perzijski učenjaci bili su u Damasku dobrodošli, pa je započet veliki posao prevođenja medicinskih i znanstvenih djela na arapski.

Slika 13. Omarova džamija (Hram na stijeni) u Jeruzalemu. Sa stijene koja se nalazi usred džamije je, po predaji, Muhamed uzletio na nebo. Na tom brdu je, po biblijskoj predaji i Abraham žrtvovao Isaka, a u podnožju brda su ostaci (zidine) Salamonova hrama, najsvetijeg židovskog mjesta.

Prekrasne su džamije izgrađene u Damasku i Jeruzalemu (Omarova džamija ili Hram na stijeni), na kojima su sirijsko-bizantski arhitektonski obrasci usklađeni s potrebama islamske vjere. Oko omejadskog dvora u Damasku počela se stvarati nova civilizacija – arapska civilizacija – u kojoj su grčke, sirijske, perzijske i egipatske tradicije igrale veću ulogu negoli dotadašnja kultura arapskih nomada iz pustinje. Bogatstvo i profinjenost su pridošli, a izgubljeno je mnogo od jednostavnosti života u pustinji. Suprotno od Germana na Zapadu, arapski su osvajači na Istoku bili sposobni crpsti iz civilizacijske baštine Sredozemlja i stvarati nove vrijednosti gotovo od trenutka kada su zauzeli te prostore.

Završetak građanskoga rata i rastuća efikasnost omejadske vlasti omogućili su nova osvajanja. Drugo veliko razdoblje napredovanja muslimana počelo je u posljednjem desetljeću 7. stoljeća. Najprije je osvojena sjeverna Afrika – i tu su, kao i obično, osvajači bili na dobitku zbog duboke podjele između bizantske uprave i lokalnog stanovništva. U Africi, kao i u Italiji, nakon Justinijanove rekonkviste uslijedilo je nametanje teških poreza i progon heretika. Sloj romaniziranih Afrikanaca bio je financijski uništen i nastojao je napustiti zemlju. Berberi, autohtono stanovništvo koje nije prihvatilo bizantsku upravu, vrlo je brzo

odbilo pokoravati se bizantskoj vlasti. Regija je bila tako rastrzana podjelama da se nije mogao organizirati djelotvoran otpor – čak ni institucije Kartaškog egzarhata, osnovanog stoljeće prije, nisu više funkcionirale. I dok su se Berberi hrabro borili kako bi sačuvali neovisnost, iz bizantskih gradova nisu dobivali nikakvu podršku. S druge strane, gradovi su postajali prije ili kasnije plijen osvajača, jer nisu imali podršku stanovništva na širem prostoru. Kartaga je pala 697, a do 708. godine čitava sjeverna Afrika, sve do Gibraltarskog tjesnaca na zapadu, bila je u rukama muslimana.

Preko Gibraltara je bilo lako prijeći u Hispaniju. Vizigotsko je Kraljevstvo, baš kao i ono merovinško u Franačkoj, bilo u permanentnoj krizi. Plemićima je prvenstveni cilj bio kako na svaki način oslabiti kraljevsku vlast, a stanovništvo nije imalo nikakvih simpatija za vlast koja je bila neefikasna i vrlo često nasilnička. Vojska pod vodstvom Tarika (koji je dao Gibraltaru ime) prešla je preko Gibraltara te je bila dovoljna samo jedna pobjeda 711. godine da se podvlasti čitav Pirenejski poluotok. U izvorima stoji da je osvajačka vojska brojala samo 12.000 vojnika, od kojih su samo 300 bili Arapi, a ostali Berberi s novoosvojenih afričkih prostora. Ukupan broj vojnika vjerojatno nije točan, ali odnosi između Arapa i nearapa u Tarikovoj vojsci po svoj prilici stoje. Relativno malobrojno stanovništvo Arapskog poluotoka ne bi nikada moglo poduzeti i uspješno realizirati tako goleme osvajačke pothvate da nisu u svoje vojne redove vrlo brzo uključili pripadnike pokorenih naroda. Osvajanje Hispanije to vrlo dobro ilustrira – ne samo da su većinu u osvajačkoj vojsci činili Berberi, nego joj se priključilo i dosta vizigotskog plemstva. Ubrzo je čitav Pirenejski poluotok, s iznimkom planina u Galiciji, bio pod vlašću muslimana.

U nezajažljivoj osvajačkoj ambiciji, muslimani su prešli Pireneje i ušli u južnu Franačku. No, Franačka nije bila dezorganizirana kao Hispanija. Franci nisu mogli braniti jug zemlje, ali kada su osvajači krenuli na sjever, kod Poitiersa ih je 732. godine dočekala vojska pod vodstvom majordoma Karla Martela. Karlo Martel bio je prvi od majordoma koji je započeo opsežne reforme u sve slabijoj merovinškoj državi, pa je bio u mogućnosti okupiti i veliku vojsku koja se mogla oduprijeti osvajaču. Franci u bici nisu odnijeli presudnu pobjedu, kako su kasnije legende isticale (ponekad se takve tvrdnje mogu pronaći i u relativno novijoj literaturi) – naime, u njima stoji da je 375.000 napadača, zajedno s njihovim kraljem, poginulo u bici, dok su Franci izgubili samo 1.500 boraca. Međutim, činjenica jest da muslimanska vojska više nikada nije uspjela prodrijeti tako daleko na sjever. S druge strane, ona se sa poprišta bitke povukla u borbenom redu te su i u sljedećim desetljećima prijetili Franačkoj: Lyon je bio opljačkan 743, a Narbonnu su držali sve do 759. godine. Najveći udarac osvajačkim ambicijama muslimana bila je pobuna Berbera u Africi. Ona je, barem privremeno, lišila muslimane u zapadnom Sredozemlju mogućnosti angažmana najboljih odreda, a preko berberskog teritorija u sjevernoj Africi nisu mogli ni dovoditi nove odrede

s istočnog Sredozemlja. Prije negoli se stanje smirilo, Karlo Martel i njegov sin Pipin osnažili su Franačku tako da veća osvajanja više nisu bila moguća.

U istom razdoblju muslimani su i na Istoku realizirali nove osvajačke planove – pod njihovu su vlast došli Buhara i Samarkand. Tako su stigli sve do granice Kine, čime su ovladali jednim od najvažnijih trgovačkih putova u srednjem vijeku – Putom svile od Kine do Sredozemlja. Stvorili su mostobran prema Indijskom potkontinentu podvrgnuvši svojoj vlasti Afganistan i dolinu Inda. Međutim, unatoč velikim naporima, nisu uspjeli srušiti Bizantsko Carstvo. Veliki dio Male Azije ostao je pod bizantskom vlašću, a neosvojivi Carigrad podnio je dvije dugotrajne opsade. Grad na Bosporu bio je tada, kao i mnogo puta kasnije, prva linija europske obrane. Usprkos tim neuspjesima, kalifat je pod Omejadima u prvoj polovici 8. stoljeća dosegao svoj najveći opseg.

IV. POKUŠAJ OBNOVE U DOBA PIPINA MALOG I KARLA VELIKOG

13. Od Merovinga do Pipina Malog

Tijekom 7. stoljeća Franačko je Kraljevstvo slabilo i raspadalo se poput drugih germanskih kraljevstava (primjerice, langobardskog i vizigotskog). Usprkos svim naporima, kraljevi su postupno svu faktičnu vlast prepuštali plemstvu. Plemstvo nije niti željelo, a niti moglo očuvati moć centralne vlasti. Majordom, osoba koja je kontrolirala kraljevsku upravu, obično je promicao interese plemstva, a njegov autoritet nitko i nije dovodio u pitanje. Vlast je bila tako razdijeljena između pojedinaca i grupa da nitko nije mogao koristiti stvarne potencijale franačkog društva. Na primjer, pogranični teritoriji, poput Gaskonje i Bavarske, postali su praktično neovisni, a mira i sigurnosti nestalo je čak i u srcu države.

Iz ove beznadne situacije franačku su državu izvukli pripadnici jedne obitelji koji su uspjeli zadobiti nasljedno pravo nad položajem majordoma. Prvi od tih velikih majordoma bio je potkraj 7. stoljeća Pipin, čiji je otac držao majordomsku čast u prvoj polovici stoljeća. Pipin je isprva bio majordom Austrazije (sjeveroistočnoga dijela Kraljevstva, danas sjeveroistočna Francuska i sjeverozapadna Njemačka), ali je 687. pobijedio majordoma Neustrije (kraj od Pariza na zapad i jugozapad) i ovladao čitavom državom. Do neke je mjere uspio uvesti i red, a povećao je franački utjecaj u nemirnim pograničnim područjima. Mnogo je važniji bio njegov poticaj misionarskoj aktivnosti Crkve. Kako je Pipin potjecao iz istočnih dijelova države, osobito ga je zanimalo pokrštavanje germanskih pogana koji su ugrožavali istočne granice. Čini se da je bio iskreni kršćanin, suprotno većini merovinških kraljeva. Jedan od njegovih djedova bio je majordom, drugi pak biskup i svetac. Pipinu je u prvi mah najvažnije bilo da se pokrste Frizi, narod na sjeveru koji se bavio gusarstvom. Slično bizantskim carevima, i on je bio uvjeren da zaposjedanje Frizije nikada neće biti osigurano ukoliko Frizi ne napuste svoja poganska vjerovanja i postanu kršćani. Sukladno tome, poticao je aktivnosti irskih misionara, ali i tražio pomoć iz Engleske u kojoj je još uvijek postojala gorljivost novopokrštene zemlje. Dobrom suradnjom sa Crkvom Pipin je stvorio temelje srdačnim odnosima koji će kulminirati savezom papinstva i njegova unuka Karla, na korist obje strane.

Pipin je umro 714. godine, ostavivši majordomsku čast svojim mladim unucima. Međutim, Pipinov pravi nasljednik bio je njegov nezakoniti sin Karlo, kasnije poznat pod nadimkom Martel (u prijevodu – „čekić"). Pristaše mladih majordoma bojali su se Karlovih sposobnosti, pa su ga dali zatvoriti, ali nisu mogli spriječiti druge opasnosti. Plemstvo Neustrije iskoristilo je vladavinu mladih majordoma te se pokušalo osamostaliti. U prvo su vrijeme pobunjenici bili uspješni, ali je u međuvremenu Karlo pobjegao iz zatvora te poveo vojsku na Neustrijce. Vrlo brzo, 717. godine izborio je presudnu pobjedu i podvrgao Neustriju središnjoj vlasti. Austrazija ga je već i prije priznala za majordoma i otada ni merovinški kraljevi ni neustrijsko plemstvo nisu doveli u pitanje njegovu vrhovnu vlast. Osim toga, mnogi periferni teritoriji franačke države odmetnuli su se od središnje vlasti. U brzom slijedu Karlo je ponovo pokorio Švapsku, Bavarsku i Akvitaniju. Poslije je morao braniti zemlju od muslimanske vojske kod Poitiersa (732), ali je uspjeh u toj bici umnogome pridonio da Karlo konsolidira vlast. Pa ipak, Karlo je shvatio da vojne pobjede za to nisu dovoljne. Kao i Pipin, želio je pomoć Crkve u jačanju državne organizacije. Poticao je djelovanje misionara i reformatora; nastavio je, poput oca, iskazivati posebnu naklonost Englezima koji su se angažirali u tom poslu.

Najvažniji od misionara bio je Anglosas Winfrith kojem je monaško ime bilo Bonifacije. Školovao se u domovini, živio je dugo godina u samostanu prije negoli je smatrao da može propovijedati u stranim zemljama. Prva mu je misija bila u Friziju, kuda je otišao 716. godine kao četrdesetogodišnjak. Međutim, tamo je našao narod tako neprijateljski nastrojen prema njegovoj misiji da se ubrzo vratio kući. Sljedeće je godine otišao u Rim, otkuda je poslan u Tiringiju, gdje je imao više uspjeha. Potom je opet otišao u Friziju, gdje je konačno mogao početi pokrštavati, zahvaljujući pobjedama i podršci Karla Martela. Do toga je vremena Bonifacije stekao takav ugled da je pozvan u Rim i imenovan za biskupa. Taj dolazak u Rim stvorio je od njega iskrenog i dosljednog promicatelja vrhovništva pape na čitavom Zapadu: tamo je prisegnuo da će u svemu slijediti Rimsku crkvu te da neće održavati odnose sa svećenicima koji ne priznaju njezino vrhovništvo. Papa mu je dao pismo za Karla Martela, kojim je franačkog moćnika obvezao da Bonifaciju pruži svu pomoć i zaštitu. Kasnije je Bonifacije napisao: „Bez pomoći franačkog princa ne bih bio u mogućnosti upravljati svojom crkvom, niti štititi živote svojih svećenika i opatica, niti spriječiti one koji su nedavno pokršteni da se ponovo ne odmetnu i vrate poganskim običajima." Siguran da ga Karlo Martel štiti, Bonifacije se mogao odvažiti da posiječe Odinov hrast nedaleko Fritzlara i da od tog drveta sagradi kapelicu. Konačno je u Germaniji pokrstio toliko mnoštvo ljudi da je promaknut u nadbiskupa, s punim ovlastima da organizira Crkvu u toj zemlji. Bavarska i istočna Austrazija bile su podijeljene u biskupije u koje je Bonifacije postavio svoje učenike.

Bonifacije je tada smatrao da mu je velik zadatak reformirati franačku crkvu i podvrgnuti je središnjoj vlasti u Rimu. Mnogo je napora uložio da bi suzbio djelat-

nost irskih redovnika koji su mnogo učinili u pokrštavanju Franačke prije negoli je Bonifacije stigao, ali i dalje nisu željeli vrhovnu vlast Rima. Oni koji se nikako nisu htjeli prilagoditi Bonifacijevim zahtjevima, protjerani su, a na njihovo su mjesto došli benediktinci. Kako je broj redovnika rastao, podizali su se za njih novi samostani. Najznačajniji od tih postaje Fulda (danas grad sjeveroistočno od Frankfurta na Majni). Suvremenici tvrde da je u tom samostanu, smještenom u divljini, u blizini zemlje „divljih Sasa", nedugo po osnivanju bilo čak četiri tisuće redovnika (što je svakako pretjerana brojka, koja služi da bi se čitatelj impresionirao, a ne informirao). Čak i više negoli u samoj Franačkoj, benediktinci su u Germaniji radili važne poslove, jer su krčili šume i privodili zemlju obradi, uvodeći napredne poljoprivredne metode u zaostale i vrlo slabo naseljene krajeve.

Bonifacije se nije bavio samo irskim redovnicima, već i iskvarenim franačkim klerom. Uz pomoć Karla Martela organizirao je brojne koncile i na svakom od njih govorio da se dužnosti moraju obavljati te živjeti moralno. Bonifacije je uvijek ustrajavao da svi priznaju papinu vrhovnu vlast, kako u administrativnim poslovima, tako i u doktrinarnim pitanjima. Prisega koju su 748. godine položili njegovi biskupi u Germaniji pokazuje kakvu je podložnost Rimu zahtijevao:

„Mi smo objavili i odredili da ćemo obdržavati i štititi, sve do kraja života, pravovjernu vjeru i jedinstvo te podložnost Rimskoj crkvi, sv. Petru i njegovu namjesniku; da ćemo se svake godine okupljati na koncilu; da će naš metropolit od Sv. Stolice tražiti palij i da ćemo u kanonskim pitanjima slijediti sve preporuke sv. Petra, kako bismo na taj način mogli biti dio njegova stada. Svi smo se složili ili potpisali svoja imena pod ovu prisegu te smo ju odaslali kako bi se mogla pohraniti na grob sv. Petra, kneza apostolskog."

Kada je rimsko vrhovništvo bilo prihvaćeno, Bonifacije je završio svoju veliku misiju. Tada se vratio poslu kojim se isprva bavio – pokrštavanju. Svjesno ili nesvjesno, tražio je mučeništvo, pa je vrlo brzo i dočekao smrt. Njega i skupinu njegovih sljedbenika ubili su 754. ili 755. godine poganski Frizi. Sukladno svojim željama bio je pokopan u Fuldi.

Njegovo je djelo bilo od ključne važnosti kako za Crkvu, tako i za državu. Koncile kojima je predsjedao Bonifacije sazivao je majordom, a na njima su biskupi i plemići zajednički raspravljali o bitnim državnim poslovima. Obnova moralnosti i jačanje crkvene organizacije bili su značajni za državu u vrijeme kada su mnogi klerici držali visoke položaje u državi i kada je Crkva obavljala niz bitnih funkcija svjetovne vlasti. Stalna pomoć koju su Karlo i njegovi sinovi davali Bonifaciju dovela je do toga da je Crkva dozvoljavala upotrebu svoje imovine za sekularne namjene.

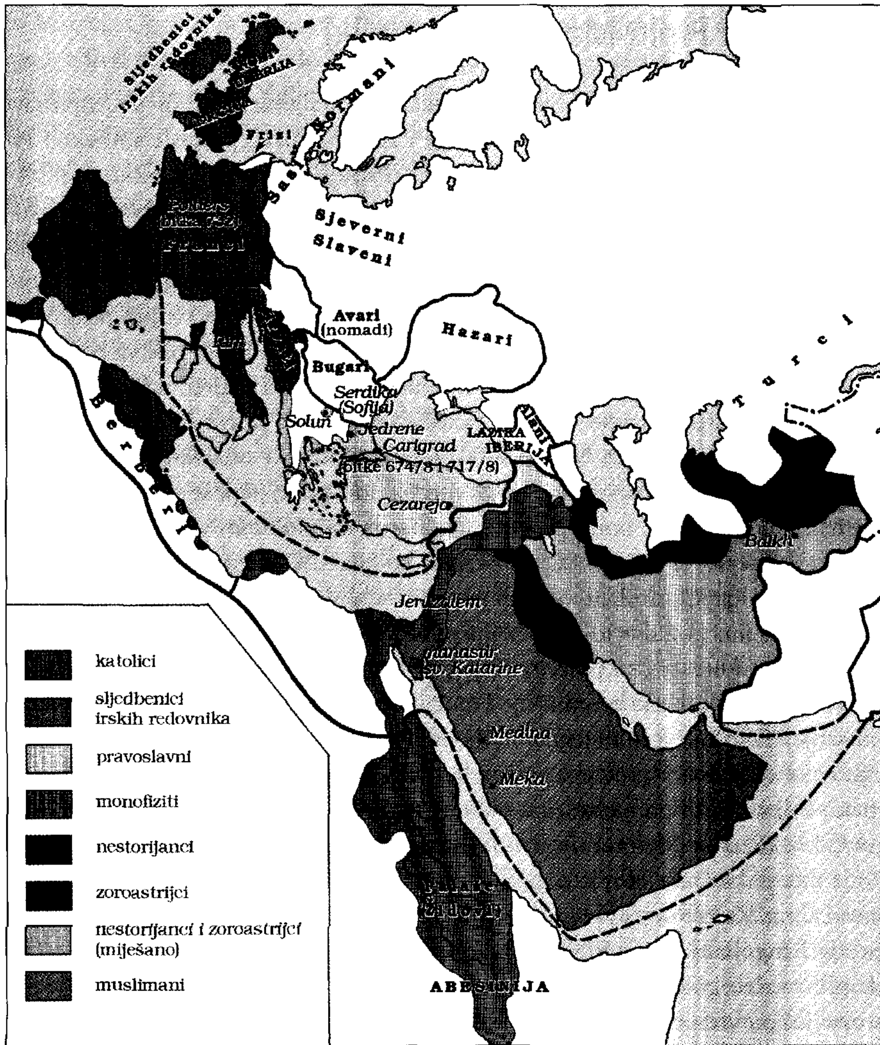
Kako bi podigao dovoljan broj konjanika da se ravnopravno nosi s muslimanima, Karlo je Crkvi oduzeo zemlju i raspodijelio je svojim ljudima. Crkva je i dalje nominalno bila vlasnik zemlje te je primala i određenu rentu, ali je veći dio prihoda zadržavao onaj koji je zemlju preuzeo. Prihod je trošio kako bi financirao

svoj odlazak u vojsku. Bio je to obrazac koji je, čini se, odigrao značajnu ulogu u stvaranju feudalnog koncepta u društvu – prepuštanje korištenja neke imovine u zamjenu za vojnu službu. Na taj je način Karlo Martel podigao vojsku koja je pobijedila muslimane kod Poitiersa. Taj su primjer slijedili njegovi sinovi: Crkva je prosvjedovala, ali se pokorila, jer je trebala pomoć majordoma. Papa je sam 739. godine tražio Karlovu podršku u borbi protiv Langobarda. Karlo je odbio pomoći, ali papa nije očajavao: papinstvo će i kasnije ustrajavati u tim molbama i konačno će dobiti franačku pomoć.

Kada je Karlo Martel umro 741. godine, naslijedila su ga dva sina – Pipin i Karloman. Treći se sin osjetio omalovaženim te se pobunio. Bio je uhvaćen i pritvoren, ali su se pobune nastavljale te su braća shvatila da valja postaviti merovinškog kralja. Nekoliko godina prije smrti Karla Martela merovinško je prijestolje ostalo prazno, pa su Pipin i Karloman samo nastavili očevu politiku. Sada su, pak, promijenili stav i prepustili krunu nasljedniku merovinške loze Hilderiku, koji je bio posve nevažan čovjek. No, njegovo je ime davalo legitimnu vlast stvarnim vladarima. Strategija je bila uspješna i nakon tri godine stalnih borbi braća su skršila pobunu. Tada se Karloman povukao u samostan. Einhard, službenik na dvoru Karla Velikog, u djelu *Životopis Karla Velikoga,* piše da „nije sigurno zbog kojih je razloga Karloman to učinio, no kako izgleda, potaknut željom za kontemplativnim životom". Valja uočiti da je Karloman, ako je to i učinio svojevoljno, učinio je to u trenutku kada je uspostavljen red. S druge strane, ako je to učinio pod prisilom, očito je Pipin čekao da se obračuna s većinom neprijatelja, pa tek onda da istisne brata iz diobe vlasti. Bilo kako bilo, pošto je počeo vladati sam, protiv Pipina se ponovo pobunio treći brat, ali ni tada nije imao uspjeha. Pipin je sada bio siguran u svoju apsolutnu vlast, pa je odlučio formalizirati faktično stanje i proglasiti se kraljem.

Einhard je opisao posljednjeg kralja iz merovinške dinastije Hilderika i njegov odnos sa svemoćnim majordomom Pipinom Malim na sljedeći način:

„Kralju nije preostajalo drugo nego da, zadovoljavajući se samim kraljevskim imenom, raspuštene kose i duge brade, sjedi na prijestolju i glumi ulogu vladara, da sasluša poslanike koji su odasvud dolazili i na odlasku im, tobože po vlastitom sudu, dade odgovore, kako mu je zapravo bilo rečeno ili čak naređeno. Osim beskorisne titule kralja i nestalnih sredstava za život (koja bi mu, kad mu se činilo zgodnim, davao majordom), nije posjedovao ništa svoga, nego samo jedno jedino imanje, i to vrlo skromnih prihoda; na njemu je imao kuću i s njega je dobivao malobrojnu poslugu da mu služi i opskrbljuje ga u najnužnijim potrebama. Kamo god je trebalo ići, išao je kolima na dva kotača koja su vukli upregnuti volovi, a njih je tjerao volar na seljački način. Tako je išao u dvor, tako je išao na opći sabor svog naroda koji se održavao jednom godišnje radi dobrobiti Kraljevstva, i tako se vraćao kući. A za upravljanje Kraljevstvom i za sve što je, bilo u miru bilo u ratu, trebalo napraviti i odrediti, brinuo se majordom."

Karta 6. Euroazijski svijet polovinom 8. stoljeća

Pipin je tražio legalnu podlogu za svoje promaknuće u kraljevsku čast, pa je uputio u Rim poslanstvo kojem je trebalo biti rečeno tko će biti kralj – on ili Hilderik. Papa je odgovorio da „je bolje da čovjek koji ima stvarnu moć bude kralj, negoli onaj koji ima samo puki naslov i nikakvu moć". Ovo usuglašavanje mišljenja s papom vrlo je značajno – njegova je važnost u kasnijoj tradiciji čak prerasla u tvrdnju da je papa svojom duhovnom snagom svrgnuo Merovinga i okrunio Pipina. Zapravo, konačni korak u postavljanju nove dinastije dogodio se na plemićkoj skupštini. Uz suglasnost plemića Hilderik je „svrgnut, obrijan i poslan u samostan", a Pipin je postao franački kralj, prvi iz dinastije Karolinga.

14. Pipin Mali i Karlo Veliki

Bliske veze papinstva i Franačkog Kraljevstva, čijoj su uspostavi značajno pridonijeli i Bonifacije i Karlo Martel, prerasle su nakon Pipinove krunidbe u politički savez. Papinstvo se našlo u teškim problemima nakon 751. godine, jer su tada, nakon gotovo dvostoljetnih borbi, Langobardi osvojili Ravennu. Time je nestao Ravenski egzarhat i velik dio bizantskih posjeda u sjevernoj Italiji (ostalo je područje Venecije), pa su Langobardi zaprijetili samom Rimu. Bizantski car nije učinio ništa da pomogne svojim posjedima u Italiji, jer jednostavno nije imao snage za to. Jedinice u Rimu bile su posve nedostatne, a ni papa nije imao nikakve mogućnosti braniti se pred nadirućim Langobardima. S druge strane, Pipinov položaj još nije bio posve siguran – bilo je i dalje težnji za pobunama. Mnogi su Pipinovi podložnici smatrali da je na prijestolje došao na nelegalan način. U takvim okolnostima, papi se učinilo da bi poziv na slanje pomoći u borbi protiv Langobarda moglo imati više odjeka.

Papa Stjepan II je 754. otišao u Franačku kako bi od Pipina zatražio pomoć. Kako je bio lijepo primljen, odmah je počeo moliti za zaštitu od Langobarda. U međuvremenu, poradio je na jačanju položaja kraljevske obitelji. Kralj, kraljica i njihova djeca bili su pomazani, poput kraljeva Izraela. Osim toga, Stjepan je pod prijetnjom ekskomunikacije Francima zabranio da izaberu kralja iz druge dinastije. Tako su Pipin i njegovi nasljednici dobili podršku i formalnu legitimaciju kakvu nijedan Meroving, pa nijedan vladar u barbarskoj Europi nikada nije imao. Bili su Božji pomazanici, a pobuna protiv njih smatrala se pobunom protiv Crkve. Papa je Pipinu i njegovim sinovima podario titule „rimskih patricija". To je bila puka čast, jer nije donosila nikakve ovlasti, pa su ih i kraljevi smatrali nevažnima. Zauzvrat za sve usluge, Stjepan II je dobio obećanje da će mu pomoć protiv Langobarda stići. Pipin je imao velikih poteškoća u nagovaranju plemića da prihvate njegovu odluku, jer su oni držali da savez s Langobardima, koji je postojao još od vremena Karla Martela, valja očuvati. No, konačno je Pipinov stav prevladao i Franci su poduzeli dva pohoda preko Alpa. U oba su bili uspješni i nakon svakoga su Langobardi, privremeno se pokoravajući sili, napustili Ravennu i neke druge gradove te obećali da neće napadati Rim. Nakon drugog pohoda 756. godine, ključevi gradova koje su Langobardi napustili svečano su odneseni u Rim i stavljeni kao dar na grob sv. Petra. Bila je to glasovita Pipinova donacija. Sve dok Langobardi nisu bili potpuno poraženi, taj je dar bio od male važnosti. No, kasnije je poslužio kao vrlo važan presedan i potaknuo Karla Velikog da on načini svoju donaciju.

Pipin je nastavio posao svojih prethodnika u ponovnom učvršćivanju vlasti u pograničnim krajevima i jačanju ustrojstva Franačkog Kraljevstva. Istjerao je 759. godine Saracene iz Narbonne i nakon osam godina borbi podvrgnuo je svojoj vlasti čitavu Akvitaniju, čime je dokončao ono što je započeo još Kar-

lo Martel. Ugušio je pobunu u Bavarskoj i počeo dugotrajno osvajanje Saske predvodivši uspješne pohode 753. i 758. godine. Njegove reforme u sustavu vladavine završio je Karlo Veliki (pa će o njima biti riječi na stranicama posvećenima Karlu). Pipin je postavio solidne temelje svome nasljedniku da sveobuhvatnim akcijama i reformama ostvari velike dosege, nemjerljive u odnosu na bilo koju drugu srednjovjekovnu državu. S druge strane, glasovitost Karla Velikoga potisnula je u zaborav mnoga velika djela njegova oca.

Kada je Pipin umro 768. godine, naslijedila su ga dva sina – Karlo i Karloman. Braća su podijelila Kraljevstvo. Potom je, prema Einhardovim riječima, „Karloman od bolesti umro nakon dvije godine zajedničke vladavine, a Karlo je... privolom svih Franaka, postavljen za jedinoga kralja". Zapravo, Karloman je umro pod nerazjašnjenim okolnostima, a ne obazirući se na nasljedno pravo Karlomanovih sinova, Karlo je odmah prigrabio sve njegove posjede. Karlomanova udovica i sinovi pobjegli su u Italiju na dvor langobardskog kralja Deziderija. Tako je Karlo zavladao sam.

Za njegove je vladavine franačka država dosegnula vrhunac i zaposjela teritorij od Sjevernog mora do Sredozemlja i od Pireneja do Panonije. Tako velika nije bila nijedna zapadnoeuropska država u srednjemu vijeku.

Zbog toga je logično da interes za Karla i njegovu vladavinu u ovih skoro 1.200 godina, koliko je proteklo od njegove smrti, nikada nije zamirao, a pitanje je da li je ikada i osjetnije slabio. Legende o njemu živjele su kroz čitav srednji vijek, crkva ga je kanonizirala, mnoge su pjesme opjevale njegove stvarne i tobožnje pothvate, a sva kasnija zapadnoeuropska i srednjoeuropska carstva (Njemačka, Austrija, Austro-Ugarska) napajala su svoje ideologije tradicijama Karlove snage i krunidbe. Mnogi zapadnoeuropski vitezovi kretali su u ratove imajući pred sobom slavna djela Karla i njegovih suvremenika, a križari su pokušavali oponašati Karlove pobjede nad poganima na južnim (Arapi u Španjolskoj) i istočnim (Sasi, Bavarci, Avari) granicama njegove države. Osim toga, Karlu je pripisano i sređivanje kršćanskih poslova s abasidskim kalifom u Jeruzalemu i Svetoj zemlji, što će se kasnije smatrati uzornim djelovanjem za dobrobit kršćanstva. Njegov pokušaj stvaranja dinastičkog braka s bizantskom caricom Irenom 802. godine bit će i kasnije simbol nedosegnutog jedinstva Zapada i Istoka Europe. Konačno, carska krunidba u Rimu otvorila je novo poglavlje zapadnoeuropske povijesti i dokinula više od tri stoljeća star osjećaj inferiornosti zbog toga što Zapad nije imao svojeg cara.

I za hrvatsku povijest i za povijest šireg hrvatskoga okruženja Karlo je bio od velikog značenja – u njegovo je doba Franačka dospjela do Jadrana i Panonije, zauzela krajeve današnje Slovenije i dijelove Hrvatske. Naposljetku, nije nevažno i to da je naziv „kralj" u našem jeziku izveden upravo iz Karlova imena („Karl" – „kral").

Za života, Karla su častili najpompoznijim imenima: Slavni (Gloriosus), Glasoviti, Pobjedonosni, također i Mudri. Ali, jedno je ime potomstvo prihvatilo

prije svih, a po tvrdnjama Karlova unuka, historičara Nitharda (o. 800-845), tridesetak godina po njegovoj smrti bilo je u uporabi među svim narodima – to je ime Karlo Veliki ili Carolus Magnus. Kasnije je to u starofrancuskom postala jedna riječ – Carlemaines ili Charlemaine, pa se otuda danas u francuskom i engleskom Karlo naziva i „Charlemagne". Dolaskom renesanse i humanizma, Karlo je iz mitova i legendi počeo prelaziti u povijesna djela. Interes za njegovu osobu i razdoblje u kojem je živio očituje se u nepreglednom broju knjiga i rasprava o njemu i njegovu dobu.

Ubrzo pošto je sam zavladao, Karlo je počeo pokazivati vojničke sposobnosti, energičnost i efikasnost te samo nastavio s realizacijom osvajačkih planova svojeg oca i djeda – narodi koji su u osnovi bili pod franačkom vlašću trebali su potvrditi svoju pokornost, a neprijateljske nastrojene susjede trebalo je pokoriti. Prvi Karlov rat bio je potaknut pobunom u Akvitaniji, koju je nedugo prije osvojio njegov otac – Karlo je pobijedio i čvrsto podvlastio taj dugo odmetnuti dio Kraljevstva. Potom se upleo u talijanske poslove, gdje je vladala stalna napetost između papinstva i langobardske države. Karlo je čvrsto vjerovao u savez s papinstvom, o čemu svjedoči i jedna rana povelja u kojoj je sebe titulirao na sljedeći način: „Karlo milošću Božjom kralj i vladar Franaka, vjeran branitelj Svete Crkve i njezin pomagatelj u svim stvarima." S druge strane, Karloman je bio prijatelj langobardskog kralja Deziderija, a Pipinova udovica je Karla Velikog oženila Deziderijevom kćeri, usprkos papinim prosvjedima protiv „ujedinjavanja s đavolom". No, Dezideriје je izazvao Karlov bijes kada je ponovo zauzeo sve gradove koji su se već otprije predali Pipinu. Dodatno je pogoršao odnose kada je ugostio Karlomanovu udovicu koja se i dalje nadala da bi mogla dobiti suprugovu ostavštinu za svoju djecu. Karlo je ljutito otjerao svoju suprugu, inače langobardsku princezu, te je pozdravio papin poziv da „pritekne u pomoć Crkvi kao što je to učinio njegov otac Pipin". Potom je Langobardima predložio uvjete pod kojima ne bi krenuo u pohod na njih, a kada su ih oni odbili, napao ih je. U dva pohoda Karlo je zauzeo sjevernu Italiju, svrgnuo kralja Deziderija kojeg je i uhvatio, a potom poslao u samostan. Godine 774. proglasio se za kralja Franaka i Langobarda. Na papin zahtjev obnovio je donaciju koju je napravio Pipin, te ju je, ukoliko se zapisu u jednom dokumentu može vjerovati, čak i proširio. Kako Karlo nikada nije prepustio neposrednu vlast na većem dijelu teritorija koji je uključen u donaciju, većina istraživača smatra da se radi o interpolacijama koje su naknadno unesene u dokument.

Najveći Karlov osvajački pothvat bio je pokoravanje Sasa, odnosno osvajanje Saske koja se prostirala na velikom dijelu današnje sjeverozapadne Njemačke. O tim događajima iscrpno svjedoči Einhard:

„Nikad nije poduzet nijedan rat koji bi bio dugotrajniji i strašniji, a franačkom narodu teži nego rat protiv Sasa. Jer Sasi su, kao gotovo svi narodi koji nastavaju Germaniju, bili po prirodi divlji, odani štovanju demona i neprijateljski

raspoloženi prema našoj vjeri, pa nisu smatrali nečasnim oskvrnuti ili prekršiti ni božanske ni ljudske zakone. A bilo je tu i drugih razloga koji su svakodnevno mogli narušavati mir: naše i njihove granice sastaju se gotovo svugdje u ravnici, osim na malobrojnim mjestima gdje veće šume ili gorski lanci između njih sigurnom granicom odvajaju polja jednih i drugih. Na tim granicama na obje strane nisu prestajala ubojstva, otimačine i požari. To je tako ogorčilo Franke da su odlučili da protiv Sasa treba krenuti u otvoreni rat, a ne više samo uzvraćati napade. Počeo je dakle protiv njih rat koji se vodio bez prestanka 33 godine, s velikom žestinom s obje strane, ipak na veću štetu Sasa nego Franaka. Mogao je, dakako, i brže biti završen, da je to dopuštalo sasko vjerolomstvo. Teško je reći koliko su se puta poraženi ponizno predavali kralju, obećavali da će izvršavati zapovijedi, davali bez otezanja taoce kako im je bilo naređeno i primali legate koji su im bili poslani. Više su puta bili tako svladani i oslabljeni da su čak obećavali kako će napustiti štovanje demona i dobrovoljno se podvrći kršćanskoj vjeri. Ali, kao što su više puta bili spremni da to učine tako su uvijek bili i brzi da to isto iznevjere, tako da se zaista ne bi moglo točno prosuditi da li su lakše činili jedno ili drugo; jer otkad je počeo rat protiv njih, nije prošla skoro ni jedna godina u kojoj oni nisu izvršili takvu prevaru. No, nikakva njihova prevrtljivost nije mogla slomiti kraljev nadmoćni duh i nepokolebljivost, postojanu u nesreći jednako kao u sreći, i nije ga mogla niti izmoriti niti odvratiti od onoga što je jednom započeo. Karlo nikad nije dozvolio da oni, nakon što bi takvo što izveli, prođu nekažnjeno, nego im se osvećivao za prevaru sam na čelu vojske ili šaljući svoje grofove s vojskom i utjerivao je od njih primjerenu kaznu. Napokon, pošto je sve koji su mu pružali otpor do nogu potukao i podvrgao svojoj vlasti, uzeo je deset tisuća ljudi među onima koji su stanovali s obje strane rijeke Labe, preselio ih sa ženama i djecom i raspršio u malim skupinama kojekuda po Galiji i Germaniji. I činjenica je da je rat koji se vukao toliko godina završio kad je kralj postavio ovaj uvjet a oni ga prihvatili – da odbace štovanje demona, ostave od predaka naslijeđene obrede, prime sakramente kršćanske vjere te ujedinjeni s Francima stvore s njima jedan narod."

Rat protiv Sasa s prekidima je trajao od 772. do 804. godine. Kao što pjesnički opisuje Einhard, taj je rat karakterističan po višestrukim, ali privremenim pokoravanjima i pokušajima prisilnog pokrštavanja. Budući da su nakon odlaska Karlovih četa i polaganja prisege vjernosti Sasi redovito podizali ustanke i protjerivali katoličke misionare, Karlo je 785. godine objavio „Kapitular o saskim krajevima" u kojem su predviđene najstrože kazne za svaki pokušaj neposlušnosti. Zakon je ublažen tek 799. godine, nakon što su Sasi na njega odvratili nizom ustanaka.

Posljednji i najuporniji otpor pružila su najudaljenija saska plemena u Nordalbingiji. Borbe su se vodile od 798. do 804. godine te su, kako svjedoči i Einhard, okončane raseljavanjem poraženih. Na njihovo mjesto naselili su se tadašnji

Slika 14. Karlo Veliki

franački saveznici, slavensko pleme Bodriča. Otada je Saska, usprkos povremenim nemirima, postala integralni dio Franačke.

Da bi završio osvajanje prekorajnskih krajeva, Karlo je 788. poveo vojsku niz Dunav i smijenio bavarskog vojvodu Tasila koji je do tada umnogome vladao samostalno. Stečene pozicije iskoristio je da bi krenuo u obračun s Avarima. Potkraj 6. stoljeća Avari su stvorili prostranu državu u Panoniji, ali je sada ona toliko oslabila da su ih Franci uzastopnim napadima između 791. i 796. uspjeli pobijediti – tada je osvojena i avarska prijestolnica, tzv. Ring (ili hring) u kojoj su Avari čuvali bogatstva prikupljena brojnim pljačkama. Istovremeno su podvlaštena i slavenska plemena na području današnje Češke i istočnijih dijelova Njemačke – „tako ih je potukao i pokorio, da se više uopće nisu usuđivali odbiti da izvrše naredbe". Svim tim prodorima Karlo je stigao i do hrvatskih zemalja. Kada je 799. godine jedan franački odred dospio do Trsata i kada su samo koju godinu kasnije Franci podvlastili i dijelove Hrvatske u zaleđu Jadrana, može se reći da je svoju istočnu granicu protegnuo od Baltika do Jadrana. Duž granice osnivao je niz teritorija s posebnom vojničkom organizacijom. Te marke ili markgrofovije su trebale od Jadrana do Baltika držati u pokornosti nemirne istočne susjede.

Čini se da je početkom svoje vladavine Karlo vjerovao da može lako osvojiti muslimansku Španjolsku. Kada je 750. godine propao Omejadski Kalifat u Damasku, jedini preživjeli član obitelji Omejada, Abd al-Rahman, pobjegao je u španjolsku Kordobu. Tamo je od 756. godine vladao kao emir i uspješno osporavao vlast abasidskog kalifa koji je i zbog toga nagovarao franačkog vladara da zbaci tobožnjeg uzurpatora. Karlo je želio zauzeti prostor od rijeke Ebro do Pireneja, ali je pohod franačke vojske 778. godine neslavno propao: odredi su se povukli u žurbi, a na povratku su ih iz zasjede u klancu Roncevaux u Pirenejima napali kršćanski Baski i uništili je. Bio je to događaj koji je inspirirao pisca glasovitog *Epa o Rolandu*, a Karlu je poslužio kao upozorenje da ne ustraje u fantastičnim planovima osvajanja zemalja preko Pireneja. Otada je njegova strategija na ovom prostoru bila strogo defenzivna, pa je nastojao osigurati dovoljno široko područje za organizaciju marke. To je i postigao po osvajanju Barcelone (801) koja je postala uporište utjecaja sa sjevera za mnoga naredna stoljeća.

Ova osvajanja učinila su Karla vladarem nad mnogim narodima; franačka se država za njegove vladavine udvostručila. Očevim titulama – kralj Franaka i *pa-*

tricius Rimljana, Karlo je pridodao i treći, prihvaćajući krunu Langobarda. Langobardski kralj, međutim, nije vladao ni Rimom ni Ravennom, pa, kada se Karlo u tim područjima ponašao kao suveren, to je činio zahvaljujući svojem rimskom patricijatu. Kakvi god bili odnosi u teoriji, Karlo je nad papinskom državom ostvarivao praktičnu vlast. Stoga je, kada je u Rimu došlo do nemira, a papa Leon III bio protjeran zbog navodna razvratna života, Karlo bio pozvan smiriti situaciju. Ušavši u grad, organizirao je veliki koncil svećenika i laika. Tamo je odlučeno da se od optužbi papa mora opravdati zaklinjanjem na evanđelja. To je on i učinio 23. prosinca 800. godine i na taj način priznat je za zakonitog posjednika papinskih insignija.

Dva dana kasnije, Leon III je predvodio svetu misu na Božić u crkvi sv. Petra u Rimu. Pošto se obratio masi, okrenuo se Karlu koji je molio pred oltarom, stavio mu krunu na glavu i rekao: „Karlu Augustu, okrunjenom od Boga, velikom i miroljubivom caru Rimljana, život i pobjeda!“ Da li treba vjerovati Einhardovu iskazu u *Životopisu* da je Karlu papa iznenada, mimo očekivanja, stavio krunu na glavu i da je Karlo osjetio takvu odbojnost prema carskom dostojanstvu, da usprkos velikom blagdanu ne bi bio pošao u crkvu, da je mogao predvidjeti papinu namjeru? Karlov biograf Einhard prenio je navodne Karlove riječi: „Nikada ne bih ušao u crkvu da sam mogao unaprijed znati papinu namjeru.“ Moguće je da se radi o dvoličnoj izjavi, uvjetovanoj kasnijim zapletima sa Carigradom. Ovakav slijed događaja i objašnjenje su gotovo nevjerojatni. Krunidba je bila suviše pozorno planiran čin (i to skoro desetljećima) da bi bila ikakvo iznenađenje.

Kasniji zapis u *Annales Laureshamenses* daje nešto drugačiju, nedvojbeno i realističniju sliku: „I papi Leonu i svetim ocima koji su nazočili istome koncilu, kao i ostatku kršćanskoga naroda, činilo se da oni trebaju uzeti za cara Karla, kralja Franaka, koji je vladao i samim Rimom, gdje su carevi obično stolovali. Vladao je i drugim zemljama – od Italije, do Galije i Germanije, pa kako mu je Bog prepustio vlast nad svim ovim zemljama, izgledalo je pravedno da s Božjom pomoći na molitvi cijeloga kršćanskoga naroda on bude proglašen za cara.“

Dakle, na Zapadu nije bilo cara od 476. godine – ako se izuzme teoretsko vrhovništvo bizantskih careva i njihova povremena stvarna vlast. Međutim, u 8. stoljeću, s teškom krizom u Carstvu i ikonoklastičkim pokretom koji je doveo do sporova s papinstvom, bizantski je car imao sve manje mogućnosti pa čak i sve manje interesa da kontrolira zbivanja na svojim talijanskim posjedima. Carska se vlast u Italiji nije osjećala, ali su tada svi i dalje vjerovali u potrebu jedinstva kršćanskoga svijeta pod vlašću rimskoga cara. Kada je 797. na prijestolje došla Irena, vrhovništvo bizantskoga cara nad Italijom i Zapadom još je dramatičnije dovedeno u pitanje: naime, nikada još Carstvom nije vladala žena, pa mnogi nisu željeli priznati Irenu i smatrali su da je prijestolje prazno. Sada je Karlo postavljen za cara – kao priznanje franačkoj moći. Dobivanje carske kru-

ne bio je vrhunac Karlove političke karijere i k tome je bila usmjerena i njegova tridesetogodišnja aktivnost. Osim toga, prijenos rimske carske funkcije na franačkog kralja mogao je izazvati i unutrašnje franačke probleme, jer su Franci u ceremonijalu krunidbe bili potpuno zapostavljeni. Dakako, nije Karlo mogao ni pomisliti da bi ga sami Franci, bez nazočnosti Rimljana, proglasili za cara ili da bi to učinio sam, jer bi „franačko" carstvo bilo juridički beznačajno i nikome ne bi ulijevalo poštovanje. Međutim, teoretski, Leon III nije imao prava da nekog uvede u carsko dostojanstvo, a ni Karlo da takvu čast prihvati, ako se pri tome ne računa falsificiran dokument, tzv. „Konstantinovu darovnicu", po kojoj je car Konstantin, tobože, preselivši prijestolnicu iz Rima u Carigrad, prepustio papinstvu svjetovnu vlast na Zapadu. Budući da je papa još ranije franačkim kraljevima podijelio naslov *patricius*, dodjeljivanje carske titule se moglo smatrati kao logičan i prirodan korak. Iako se očekivalo da će bizantski dvor prosvjedovati, jer je car u Carigradu trebao vladati nad čitavim kršćanskim svijetom, to je na Zapadu malo koga uznemirivalo. U Carigradu je, naime, vladala ozloglašena Irena.

Valja uzeti u obzir da se ideja o jednom i jedinstvenom Carstvu održavala na Zapadu dugo vremena nakon što se to područje podijelilo na više kraljevstava. Prema shvaćanju i Rimljana i barbara, tu ideju Carstva i dalje je čuvao car u Carigradu. Kada bi novi bizantski car došao na prijestolje, u barbarska bi se kraljevstva slala njegova slika kojoj bi se barbari barem formalno trebali pokloniti – to se događalo čak i početkom 8. stoljeća u udaljenoj vizigotskoj Španjolskoj, gdje se praktična snaga tada bitno oslabljenog bizantskoga cara nikako nije mogla osjetiti.

Karlova krunidba i time stvaranje Franačkog Carstva na političkom je planu značilo isto toliko dubok prevrat kao što je to na vjerskom planu bio kasniji raskol crkava (1054). Za tadašnji je svijet izgledalo posve logično da može postojati samo jedno carstvo, kao i jedna jedina kršćanska crkva. Krunidba Karla Velikoga poremetila je ustaljeni red i teško je pogodio interese Bizantskoga Carstva, jer je dotad ono bilo jedino carstvo. Carigrad je kao Novi Rim naslijedio staro Rimsko Carstvo. Čuvajući svoja carska prava, Bizantsko je Carstvo Karlovo uzdizanje u carsko dostojanstvo smatralo uzurpacijom.

Sa svoje je strane i Rim polazio od toga da može postojati samo jedno carstvo. Papa nikako nije imao namjeru stvarati još jedno carstvo pored Bizantskoga, već je nastojao staro Bizantsko Carstvo zamijeniti novim, opet univerzalnim i jedinstvenim carstvom. I jedna i druga strana priznavale su samo jedan, jedinstveni svjetski poredak: hijerarhiju država koja obuhvaća cijeli kršćanski svijet s jednim carstvom na vrhu. Međutim, potkraj 800. došlo je upravo do toga da otada postoje dva Carstva, jedno na Istoku, a drugo na Zapadu. Razlaz Istoka i Zapada, koji se davno nagovještavao i koji se jasno iskazao u vrijeme ikonoklastičke krize, došao je sada do izražaja i u političkoj sferi. Kršćanski se svijet raspao na dva dijela, različita i u kulturnom i u jezičnom i u etničkom smislu.

Potkraj života Karlo je živo nastojao dobiti iz Carigrada potvrdu svoga carskog statusa. Stoga je u Aachenu 812. godine sklopljen mirovni ugovor između Franačkog i Bizantskog Carstva. Po njemu je Bizantu priznato vrhovništvo nad područjem Venecije i primorskim dijelovima Dalmacije, a Karlu je zauzvrat priznata carska titula, ali samo kao cara Franaka (a ne i zapadnorimskog cara). Karlo je i dalje u biti bio običan franački ratnik – govorio je svoj materinji germanski („od stranih jezika latinski je naučio tako dobro da je njime govorio jednako kao i svojim vlastitim, dok je grčki bolje razumio nego što je mogao govoriti"), nosio tradicionalno germansko odijelo („tuđinsku odjeću, koliko god bila lijepa, odbijao je i nikad nije dopuštao da mu je obuku, osim što je u Rimu, jedanput kada je to tražio papa Hadrijan a drugi put na molbu njegova nasljednika Leona, odjenuo dugu tuniku i hlamidu, a obuli su mu i sandale oblikovane na rimski način") i uživao u tradicionalnim zabavama svojeg naroda.

Kada je proglašen za cara, Karlo je imao 58 godina. Einhard ga opisuje ovim riječima:

„Bio je krupan i snažan, visokog stasa koji ipak nije nadilazio pravu mjeru... Čelo mu je bilo zaobljeno, oči vrlo velike i živahne, nos malo veći od prosječnog, kosa sijeda i lijepa, lice vedro i prijazno. Zato je, bilo da je stajao ili sjedio, djelovao vrlo autoritativno i dostojanstveno. Iako mu je vrat bio debeo i nešto kraći, a trbuh možda malo izbočeniji, to je prikrivala skladnost ostalih udova. Hod mu je bio čvrst, a čitavo držanje tijela muževno. Imao je jasan glas koji, međutim, nije baš odgovarao njegovoj snažnoj pojavi. Bio je dobrog zdravlja, osim što ga je, prije nego što je umro, tokom četiri godine često napadala groznica, a potkraj života je i šepao na jednu nogu... Neumorno je vježbao jašući i loveći; to mu je bilo u krvi, jer bi se na svijetu jedva mogao naći narod koji je u toj vještini ravan Francima. Uživao je u parama prirodno vrućih voda i često je tijelo vježbao plivanjem u čemu je bio tako vješt da ga nitko nije mogao pravo nadmašiti. Radi toga je i sagradio palaču u Aachenu i ondje stalno stanovao posljednjih godina života sve do smrti. U kupelj je zvao ne samo sinove, nego i velikaše i prijatelje, a ponekad i gomilu pratilaca i čuvara, tako da se nerijetko zajedno kupalo sto ili čak više ljudi.

U jelu i piću bio je umjeren, ali je u piću bio umjereniji, jer nije podnosio da se bilo tko opija, a pogotovo ne on sam ili netko od njegovih. Od hrane se baš nije mogao uzdržavati, pa se često žalio kako post škodi njegovu tijelu. Gozbe je priređivao vrlo rijetko, i to samo za velike blagdane, no onda se gostio s velikim brojem ljudi. Svakodnevni objed sastojao se od samo četiri jela osim pečenja koje su mu lovci obično donosili na ražnju i koje je on jeo radije nego bilo koju drugu hranu. Za vrijeme objeda slušao bi kakvu glazbu ili čitanje. Čitali su mu o povijesti i djelima junaka iz davnine. Uživao je i u knjigama svetoga Augustina, posebno o onima koje nose naslov *O državi Božjoj*. U vinu i ostalom piću bio je tako umjeren da bi uz objed rijetko pio više od tri puta. Ljeti bi poslije ručka

Slika 15. Dvorska kapela Karla Velikoga u Aachenu (Njemačka), posvećena 805. godine

uzeo nešto voća i popio jedanput te, odloživši odjeću i obuću, kao što je to činio noću, dva do tri sata se odmarao."

Karlo se volio uspoređivati s rimskim carevima, ali je njegova država po mnogome bila različita od nekadašnjega Rimskoga Carstva – jedan od elemenata jest da je bila stvorena na snazi kopnene vojske: čim je krenuo u borbe na moru, kao što je to bilo u ratu protiv Bizanta na Jadranu početkom 9. stoljeća, neuspjeh je bio neminovan. Ni ratovima protiv Maura u Španjolskoj Karlo nije uspio osigurati trajniji i prostraniji izlaz na more.

Franačka pod Karlovom vlašću bila je onoliko „rimska" koliko on svojim karakterom. Uprava Karolinškog Carstva djelovala je zapravo kao proširena franačka država. Karlo je, naime, vladao Lombardijom na isti način kao i drugim posjedima. Poput svojih merovinških prethodnika, imao je prvenstveno tri funkcije: zapovijedati vojskom, biti vrhovni sudac i štititi Crkvu. Nije se smatralo da ima apsolutnu vlast. Nije ni tražio, a još manje vršio arbitrarnu kontrolu nad starim zakonima svojega naroda. Najviše se približio carskoj legislaturi nekim sudskim reformama i drugim izvanrednim mjerama, sve uz suglasnost svojih velikodostojanstvenika. U takvim se slučajevima, naravno, govori o Karlovim odlukama, ali to nisu formalne odluke. To su kapitulari; niz uputa carskim službenicima. Ponekad bi se kapitular bavio jednim predmetom – upravljanjem carskim posjedima, poboljšanjem obrazovanja, organizacijom saskih teritorija i tome slično. Češće je uključivao nekoliko skupina naloga koji su se bavili i državom, i Crkvom, i privatnim i javnim poslovima cara.

Pod neposrednom Karlovom kontrolom bili su službenici njegova dvora. Njihove su dužnosti određene još na Dioklecijanovu dvoru, a u Franačkoj su uvedeni u vrijeme Merovinga. Bili su to: komornik, kao glavni upravitelj dvora i carske blagajne; senešal ili majordom koji se brinuo za kraljevu hranu i ponekad nadgledao posjede gdje se ona proizvodila. Peharnik je bio zadužen za vladarev podrum i vinograde, a maršal ili konstabl (*comes stabuli*) za vladareve štale te za vrhovnu vlast nad vojskom. Konačno, vrlo je važan bio i kapelan, vrhovni svećenik. On je vodio računa o svetim sakramentima kralja i njegove obitelji i o činovnicima koji su pisali kraljeva pisma i druge javne dokumente. Tek je mnogo kasnije skriptorij dobio zasebnog šefa zvanog kancelar.

Kao i u merovinško doba, svi važni zastupnici središnje vlasti u pokrajinama bili su grofovi. Njih je postavljao kralj, a oni su imali sudsku, vojnu, financijsku i drugu izvršnu vlast na malom području, koje je često bilo stara rimska *civitas*. Uzduž granica, veća područja povjeravala bi se Karlovim ljudima. Oni su postajali markgrofovi ili vojvode te su imali vlast nad nekolicinom grofova. Svi su oni, u nedostatku civilnih osoba, bili franački plemići koji su uz posjed dobivali i dio prihoda s posjeda. Stoga je vladaru bilo vrlo teško djelotvorno kontrolirati svoje podčinjene. Karlo je to prvenstveno činio zahvaljujući osobnim aktivnostima, jer se stalno selio s imanja na imanje i stalno bio na čelu svoje vojske. Osim toga, on je obnovio neke običaje još iz rimskog razdoblja, inače dokinute u vrijeme Merovinga. Po kapitularu iz 802. godine, valjalo je istaknute laike i klerike slati u pokrajine kao inspektore (*missi* ili *missi dominici*). Oni su trebali nadgledati cjelokupnu upravu i države i Crkve, saslušati žalbe, proučiti sve činjenice uz pomoć zakletih svjedoka te o svemu tome obavijestiti cara. *Missi* su zapošljavali i Karlovi prethodnici, ali nitko ih nije koristio u takvom opsegu. Carstvo je bilo podijeljeno na administrativne jedinice u koje su svake godine slani po dvojica *missi*, jedan laik i jedan klerik. Tako je car pomoću *missi* mogao ostvarivati

određenu vlast nad grofovima, čak i s obzirom na činjenicu da njegovi izaslanici nisu uvijek bili ni efikasni ni pošteni kao što su trebali biti.

Iako je sužavao vlast grofova slanjem *missi*, Karlo je morao priznati njihovu sve veću važnost u vojnim poslovima. Teoretski, svaki je slobodan čovjek trebao stupiti u vojnu službu kada god bi bio pozvan, ali s obzirom na činjenicu da se za Karlove vladavine rat vodio praktički svake godine, dosljedna primjena toga pravila dovela bi do velikih poteškoća. Obično su pozivani na oružje oni ljudi koji su živjeli bliže mjestu ratovanja, ali za siromašnije posjednike su čak i tako ograničene obveze predstavljale pretežak teret. Oni su, naime, trebali na vojni poziv doći naoružani i s hranom za tri mjeseca. Najveća je poteškoća bila u tome da su morali napustiti svoje posjede u vrijeme poljoprivrednih radova. Postupno se obveza odlaska svakoga slobodnjaka u vojsku pretvorila u obvezu odlaska samo bogatih zemljoposjednika, dok bi se siromašniji udružili i dogovorili da u vojsku pošalju jednoga koji bi ih predstavljao. Primjerice, 808. godine, osobe koji su posjedovale više od četiri *mansusa* služili su osobno. Oni koji su posjedovali manje bili su razvrstani u grupe tako da bi morali slati jednoga predstavnika na ukupno četiri *mansusa*. U isto je vrijeme Karlo uočio da su veleposjednici stvorili privatnu konjaničku pratnju i da se mnogo siromaha, tražeći zaštitu od bogatih i moćnih, povezalo s njima određenim osobnim vezama. Sukladno tome, vremenom su se počele davati dozvole svima da u vojsku dolaze u odredu koji predvodi njihov gospodar, a ne, kao prije, u okviru lokalne jedinice koju je predvodio njihov grof. Na taj su način veliki zemljoposjednici postali najvažniji element u stvaranju vojske.

Za financiranje konjice ovako uglavljeni običaji bili su još važniji. Car je, naravno, mogao zatražiti određenu imovinu kako bi nabavio konje (a ne financirao plaćeničku vojsku), ali da bi se sastavio odred elitne konjice trebalo je napraviti više od jednostavnog razreza obveza po grofovijama. To su shvaćali i Karlovi prethodnici, Karlo Martel i Pipin, pa su, da bi stvorili što jaču vojsku, a u nedostatku novca, riješili problem na račun Crkve. Svojim najpouzdanijim sljedbenicima dali su crkvene zemlje kao beneficije na doživotno uživanje, odnosno kao nagradu za službu. Prvenstveno su takvi posjedi bili dodjeljivani od kraljevih stečevina. U svakom slučaju, u drugoj polovici 8. stoljeća postalo je uobičajeno da svi velikodostojnici na taj način osiguravaju odred sebi vjernih konjanika. Karlo je namjerno poticao ovu praksu i time osiguravao da u vrijeme rata novi posjednici slijede zastavu gospodara kojem služe. Začeci feudalnih odnosa i feudalizma, a upravo se to događa u Karlovo vrijeme, imat će ključne posljedice po europski srednji vijek.

Kao što je već rečeno, opće društvene okolnosti poticale su konstituiranje pravnog sustava na lokalnoj razini. Sve što je Karlo mogao učiniti bilo je da uvede neka manja poboljšanja u već ustanovljenu proceduru. U karolinško doba, a i u ranijim vremenima, u sudovima je postojala posebna skupina sudaca zva-

nih *scabini* (francuski *échevins*). Oni su morali odrediti koji zakon valja primijeniti u određenom slučaju. Međutim, u većem dijelu Italije na snazi su bile odredbe langobardskih kraljeva. Slične je kompilacije karolinška vlast napisala i za Bavarce, Alamane, Sase, Frize i druge pokorene barbarske narode, ali je u starim franačkim zemljama ostao praktički neizmijenjeni stari pravni sustav. Po tome, ukoliko je netko živio u Neustriji, sudilo bi mu se po Salijskom zakonu (odnosno zakoniku salijskih Franaka). Njegovo stvarno podrijetlo više uopće nije bilo važno.

Ranije razlike u pogledu vojne službe između galorimskog stanovništva i Franaka (i drugih barbara) u Karlovo su doba u potpunosti nestale. Uprava je sve punoljetne ljude smatrala Francima.

Financijska organizacija Carstva ostala je u osnovi nepromijenjena. Dvije glavne političke brige carske uprave – sudovanje i vojska – ostale su i dalje zasnovane na besplatnom radu pojedinaca. Na isti način, neposrednim rekvizicijama, održavali su se i javni radovi, smještanje i opskrba kraljevskih činovnika te prijevoz ljudi i robe. Beskonačan niz takvih nameta pogađao je sela još od vremena Rimskoga Carstva. Postojali su i posredni porezi, zvani *thelonea* ili daće. U Karlovo vrijeme porez su plaćali pokoreni narodi, a opći porez najčešće se plaćao ubiranjem priloga, darova (*dona*). Ostavljali su ga velikodostojnici u doba velikih skupština, a sami su na sličan način dobivali darove od sebi podčinjenih. Tako su i financije, kao i vojni sustav, sve više postajale posao koji su uređivali seniori, a ne država.

Međutim, veliki dio Karlovih prihoda ostvarivao se na njegovim vlastitim posjedima jer je on bio najveći zemljoposjednik. Ova strana careve aktivnosti poznata je iz njegova „Kapitulara o selima“ u kojem su detaljne odredbe kako se njima upravlja. Svakom je selu na čelu bio nadzornik (*maior* ili *villicus*), odgovoran višem činovniku koji se brinuo za više takvih posjeda. Nadzornik bi pokupio ljetinu i odvozio je u veća skladišta, gdje bi ona bila na raspolaganju caru. Svaki je nadzornik morao napraviti godišnji izvještaj o ukupnoj proizvodnji: žita, sijena, voća, lješnjaka, povrća, vina, piva, octa, ulja, lana, konoplje, meda, vune, kože i krzna, rogova, loja, mesa, domaćih životinja, jaja, riba, manufakturnih proizvoda. Morao je voditi računa o svim seljacima i njihovim obvezama – trebao je znati da li su iskusni majstori za određene poslove. Valjalo je popisati sve zgrade, oruđa i opremu, a bilo je i drugih zadataka. Iz opširnih izvještaja carevih opunomoćenika vidi se da su ove odredbe uistinu i poštovane.

Karlo je sebe smatrao pomazanikom Božjim i nasljednikom cara Teodozija I – zbog toga se vrlo otvoreno nametao kao vlast Crkvi. Slobodno je iskazivao stav da je Rim pod njegovom vrhovnom upravom, a da papa uživa samo autonomiju koja dolikuje tako istaknutom prelatu. Izgleda da se papa pomirio sa carskom dominacijom, jer mu je dugovao i osobnu zahvalnost. Karlovi su se kapitulari odnosili i na svećenstvo i na laike. Kada bi se pojavio isključivo crkveni problem,

biskupi bi na koncilu djelovali prema Karlovoj inicijativi i pod njegovim predsjedavanjem. Izbori biskupa bili su pod carevom kontrolom. Imenovao je i kandidate koje su morali izabrati crkveni redovi, pa je praktično kontrolirao i izbor opata samostana. I biskupi i opati imali su, s druge strane, velike koristi od careve dodjele posjeda. Vladar bi im, još od vremena Merovinga, jamčio i imunitet od grofova ili bilo koje svjetovne vlasti. Do 9. stoljeća prelati su tako postali i pravi posjednici, uživali su suverena prava i izjednačili se s grofovima u častima.

I u Karlovo vrijeme trgovina je bila u opadanju, a posljedica je bila da se praktički živjelo samo od poljoprivrede. Može se reći da su postojala uglavnom dva sloja: nekolicina su bili zemljoposjednici – crkveni ili laički, a većina neslobodno ili poluslobodno seljaštvo. U takvom društvu nije bilo mjesta za trgovce koji obično žive u gradovima. Obrti i mala proizvodnja su se, naravno, održali jer su njihovi proizvodi ljudima bili potrebni, ali su se oni izrađivali na velikim zemljišnim posjedima. Kao što opisuju „Karlovi kapitulari", obrtnici su boravili u selima te su se prilagođavali njihovoj zemljoradničkoj svakodnevici. Trgovina se svela na sitne poslove na seoskoj tržnici. U doba Karolinga kovao se samo sitan srebrni novac, iako je pravo kovanja bilo dodjeljivano svakome. Naposljetku, svaka je regija imala vlastiti novac, što je pokazatelj da je stanovništvo prisiljeno vršiti male transakcije na malom prostoru jer je kronično siromašno. Ipak, istini za volju, s Istoka su i dalje, u zabačene provincije Zapada, pristizali lutajući trgovci, općenito zvani Sirijci. Svi podaci govore da ih je bilo relativno malo i da su u svojim neredovitim posjetima donosili samo luksuzne proizvode koje su mogli kupili samo iznimno bogati. Trgovina ove vrste nije mogla biti poticaj bilo kakvom gospodarskom razvoju. Konačno, sve je to pridonijelo činjenici da Karlovo vrijeme, bez obzira na izvanjski sjaj, nije donijelo nikakav ekonomski boljitak.

Najbolji pokazatelj takvih skromnih razvojnih dosega jest i činjenica da Karlo nije imao stalnu prijestolnicu – imao je nekoliko rezidencija i tijekom godina često mijenjao boravište. Prema kraju vladavine najduže je boravio u Aachenu, gdje je podigao i poznatu dvorsku kapelu. Čini se da je taj grad mogao prerasti u glavni grad Carstva (jer je otprilike zauzimao središnju poziciju u toj velikoj državi), ali za realizaciju takve ideje ne samo da je Karlov život bio prekratak, nego se i Carstvo ubrzo počelo raspadati.

15. Karolinška renesansa

U doba Karolinga, odnosno od vremena Karla Velikoga, počeli su se obnavljati naučavanje i učenost. Sam Karlo nikada nije naučio pisati – Einhard tvrdi da, „kada je imao vremena, privikavao je ruku na oblikovanje slova. Ali slabo je uspijevao taj posao, krivo postavljen i prekasno započet". Latinski je učio tek u zreloj dobi. No, Karlo je itekako zaslužan za poticanje obnove i razvoja naučavanja i učenosti, što se u historiografiji naziva „karolinška renesansa".

Einhard svjedoči da se Karlo „marljivo bavio slobodnim vještinama; pun poštovanja prema učiteljima ovih predmeta, iskazivao im je velike počasti. Učeći gramatiku, slušao je đakona Petra iz Pise, već kao starca, a u ostalim predmetima učitelj mu je bio Albin, čiji je nadimak bio Alkuin, također đakon, Britanac saskog roda, čovjek izuzetno velikog znanja u svim disciplinama. Uz njega je Karlo posvetio vrlo mnogo i vremena i truda izučavanju retorike i dijalektike, a osobito astronomije. Učio je računati s napetom pažnjom i vrlo je pomno istraživao putanje zvijezda".

Valja uočiti da Karlu poticaj za takvu obnovu nije stigao sa Sredozemlja, kako bi se očekivalo do 5. ili 6. stoljeća, nego s britanskih otoka. Italija je, još od vremena pape Grgura I (590-604), padala u sve dublju krizu. Španjolsku su osvojili muslimani. Samo je među Ircima i Anglosasima latinska učenost i dalje cvjetala. U Franačku su krenuli kasnije glasoviti misionari sv. Kolumban i sv. Bonifacije. Ovaj drugi je bio suvremenik Bede Venerabilisa i sam učitelj prije nego što je započeo veliki posao organizacije Crkve u njemačkim zemljama. Da bismo shvatili što je to karolinška renesansa, valja se vratiti nekoliko stoljeća unazad.

Kulturna dekadencija bila je na vrhuncu u merovinško vrijeme, onda kada službeni kraljevski dokumenti pokazuju da pisar ne zna osnovna gramatička pravila. Lijepo oblikovani rukopisi pretvorili su se u nečitljivo pisanje.

Odnos crkvenih otaca prema učenosti bio je, može se reći, pragmatičan: Ambrozije, Augustin i Grgur, pa i drugi, inzistirali su na mističnosti i prvenstvenoj potrebi vjerovanja, a tek zatim na njima podređenim racionalnim snagama. Njihovi intelektualni napori, iako vrijedni štovanja, bili su posvećeni pobožnosti: preobraćenju pogana i heretika, širenju istine o Kristovoj objavi i svim drugim praktičnim načinima napredovanja kršćanstva. Uživanje u umjetnosti zbog umjetnosti smatrali su grešnim. Mišljenja osnivača samostanskih redova bila su slična, ali različitost vjerske discipline u samostanima omogućavala je i različita praktična rješenja. Irski su redovnici obično djelovali kao svećenici u narodu, pa je to nametalo i posebnu potrebu za naobrazbom. Kako im latinski nije bio ništa bliži od grčkoga, nastojali su naučiti oba jezika. Mnogi su se od njih divili klasicima te su prepisivali njihova djela. Međutim, njihov je cilj i dalje bio, prvenstveno, širenje vjere.

Izgleda da je benediktinsko redovništvo u ovim stoljećima u nešto manjoj mjeri poticalo učenost, iako u čuvenoj *Reguli sv. Benedikta* stoji kako su učenje, prepisivanje i rad na dobrobit Crkve najveća obveza. Samostani su morali imati misale za svakodnevnu službu Božju te knjige koje bi se glasno čitale u vrijeme obroka. Čitali bi ih pismeni redovnici, a da bi mogli raditi te poslove, mladi su redovnici stjecali određena znanja, a dječaci iz vanjskog svijeta su stizali u samostan. Međutim, benediktinski samostan ipak nije bio obrazovna institucija, jer se u njemu prvenstveno vodio vjerski život i povezivao sa svakodnevnim poslovima. Nadalje, budući da su benediktinci inzistirali na podvajanju običnog od samostanskog svećenstva, njihovi su samostani gubili i ono malo udjela što su mogli imati u obrazovanju svećenika. Oni postaju izolirane zajednice pod vlašću opata; ako je on imao sklonosti prema učenosti, njegova bi opatija mogla postati poznata, ali to se događalo samo iznimno. U to vrijeme, prosječna samostanska škola bila je zapravo mala skupina redovnika koji uče pisati latinski i prepisuju. Obična tamošnja biblioteka bila je rezultat prepisivanja i sadržavala mnoštvo knjiga, ponajviše vjerskog karaktera.

Tako je svjetovno svećenstvo bilo prepušteno samo sebi. Da bi mogli širiti evanđelje u narodu, trebali su posjedovati neku naobrazbu. Ako je nisu mogli steći u samostanima, morali su im je osigurati biskupi. Iako su katedralne škole postale važne ustanove u crkvenoj organizaciji, o njima se u pretkarolinško doba malo zna, a sigurno je da je svećenstvo, barem u Franačkoj, općenito bilo iskvareno. Biskupi su često bili svjetovnjaci i neznalice, provodili su život na obiteljskim feudima, u političkim intrigama, ratovanju, lovu i drugim omiljenim zanimanjima polubarbarskog plemstva. Oni izuzetni svećenici koji su mogli postati i intelektualne vođe, poput Bonifacija, trošili su energiju pokrštavajući poganske zemlje ili reformirajući kršćansku hijerarhiju u već pokrštenima. Tako je i njihov polet za poučavanjem i pisanjem nestajao. Zbog toga su i 7. i 8. stoljeće u Europi bili, po literarnoj produkciji i učenosti, vrlo siromašni. Značajnijih je pisaca bila tek nekolicina.

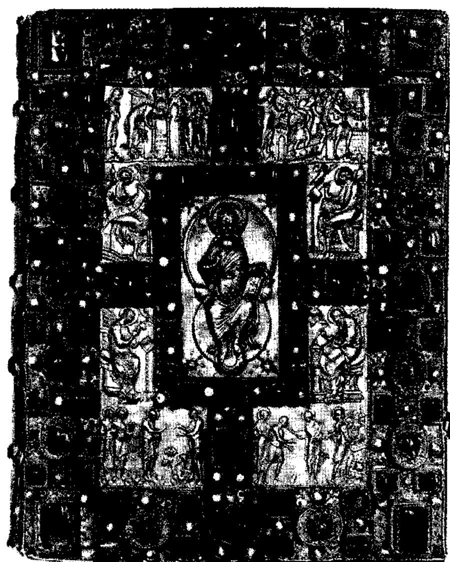
Karlo je, sudeći prema njegovim pismima i kapitularima, želio iz korijena mijenjati postojeće stanje. Već su u doba njegova oca Pipina učitelji boravili na dvoru da bi podučavali mlade plemiće. Iz ove je jezgre Karlo stvorio poznatu školu u palači te je iz Nortumbrije doveo Alkuina da joj bude na čelu. Alkuin je bio upravitelj katedralne škole u Yorku, u Engleskoj, koju su osnovali učenici Bede Venerabilisa i bio je nastavljač svijetlih tradicija. U svakom je slučaju bio prava osoba za provedbu Karlova plana. U Aachen je privukao učitelje sa svih strana: Anglosase, Irce, Italike i Hispance te Franke iz Franačke i Germanije. Iz te prve generacije samo je nekoliko imena vrijedno spomena, ali njihove su zasluge druge naravi: potakli su u svojih učenika entuzijazam za učenje i omogućili stvaranje mnogih važnih djela u sljedećem stoljeću. Ti su ljudi posjećivali velike opatije i biskupije, tamo organizirali lokalne škole, stvarali knjižnice, dali prepisiva-

ti stare tekstove, standardizirali bogoslužje i poboljšavali kvalitetu crkvene glazbe. Takvi su projekti, potpomognuti izvanrednom Karlovom energijom, ubrzo stimulirali kulturni razvoj poznat pod imenom karolinška renesansa. Međutim, krajnji rezultati i nisu bili tako blistavi – dogodilo se samo da je obrazovni sustav, nekoć ograničen na izolirane zajednice, dospio do nešto širih slojeva društva.

Iako su pojedini učenjaci karolinškog doba nadmašili u nekim aspektima Bedu, u prosjeku su za njim znatno zaostajali. Alkuinova djela nisu predstavljala ništa izuzetno – sastojala su se uglavnom od dijaloga o slobodnim vještinama i komentara *Biblije*. Njegovo je djelo nastavio s velikim uspjehom učenik mu Hraban Maur, kasniji opat samostana Fulda. Maur je pisao i djela s didaktičkom svrhom u kojima je kompilirao Izidora iz Seville, crkvene oce i razne biblijske komentare. Takav je opus općenito karakterističan za karolinšku učenost koja bi se vrlo rijetko odvažila krenuti u prostore originalnih spekulacija.

Drugi istaknuti predstavnik karolinške renesanse bio je Einhard (770-840). Najpoznatiji je kao autor *Životopisa Karla Velikoga*, kojim je stvorio obrazac srednjovjekovnih laičkih biografija. Međutim, bio je i blizak prijatelj Karla Velikog, kojem je car povjeravao nadzor nad svojim zdanjima, slao ga u važne diplomatske misije. Einhard se izdvajao iz okoline idejom da je literatura nešto više od praktične potrebe za širenjem vjere. Smatrao je, također, da divljenje klasicima i njihovo eventualno oponašanje nisu nespojivi s kršćanskim učenjem, a neki su klerici bili istoga mišljenja. Tako je Lupo, opat Ferrièresa, više vremena posvetio djelima poganskih pisaca nego teologiji. U isto vrijeme bilo je i drugih, sličnih pokušaja. Za nas je vjerojatno najznačajniji Ivan Skot Eri(u)gena (810-877), Irac koji sredinom 9. stoljeća stiže u Franačku. Izgleda da ga suvremenici nisu osobito cijenili. Grčki je znao tako dobro da je čak pokušavao na tom jeziku pisati stihove. U glavnom djelu – *O podjeli prirode* – pisanom u obliku dijaloga, nastoji pomiriti i ujediniti neoplatonistička i kršćanska shvaćanja u jedan filozofsko-teološki sustav u izrazito panteističkom smislu, što vjerojatno nitko od njegovih suvremenika nije mogao razumjeti. Eriugena se u svoje doba jedini približio velikim crkvenim piscima i nije imao nastavljača. Zapravo, tada se neko samosvojno učenje nije ni moglo razviti, te je nekritičko preuzimanje antičkih učenja značilo samo izvještačenost. Stvarni napredak postignut je tek u praktičnoj naobrazbi kakvu je zagovarao još papa Grgur I Veliki.

Za karolinške epohe utemeljen je i suvremeni sustav pisanja. Naime, u javnoj su uporabi Rimljani pisali velikim uglatim slovima, ali su se u kasnijim stoljećima počela koristiti oblija slova jer ih je bilo lakše ispisivati. Prekidom sredozemne trgovine nestalo je papirusa s tržnica na Zapadu. Valjalo je pisati na skupoj pergameni, pa je štednja prostora postala prijeka potreba. Da bi na stranicu stalo više teksta, pisar je pisao manjim slovima i stiskao ih jedno uz drugo. Neka su, da bi očuvala karakterističan oblik, pisana ispod, a neka iznad crte. Konačno je to dovelo do razvoja i sve šire uporabe minuskule (različite od majuskule) – malih

Slika 16. Zlatne korice izrađene za Karla Ćelavog (9. st.)

slova – s velikim slovima samo za naglašavanje važnijih riječi.

Točan razvoj ovog pisma teško je u potpunosti ustanoviti i neke stvari ostaju sporne. Ovdje samo valja primijetiti da je već u 8. stoljeću postojalo nekoliko čvrsto oblikovanih minuskula: irska, iz koje se razvila anglosaska, tzv. vizigotska, kojom je pisano u Hispaniji te beneventana, upotrebljavana u južnoj Italiji i okolnim krajevima (kasnije i na istočnoj obali Jadrana). Seobama stručnjaka i razmjenom rukopisa, svi su ovi rukopisi bili poznati u Franačkoj, gdje je karolinška obnova učenosti potakla sve veću potražnju za lijepo i čitljivo ispisanim knjigama. Ova je potražnja konačno i dovela do stvaranja karolinške minuskule, kojoj je svojstven okrugli oblik slova te jasnoća i jednostavnost. Ispisan vještom rukom i ukrašen iluminacijama u boji (što su usavršili irski redovnici), rukopis je postao riznica umjetnosti i erudicije. Nedvojbeno je da su knjige 9. stoljeća bile uzori koje su slijedili mnogi kasniji srednjovjekovni prepisivači, a kasnije čak i tiskari.

Izvan uskog polja latinske naobrazbe – karolinška renesansa nije postojala. Književnost na narodnom jeziku još nije bila stvorena, osim u obliku junačkih pjesama koje su pjevali putujući svirači. Einhard tvrdi da je Karlo dao zapisati te stare „barbarske pjesme", ali nijedna od njih nije sačuvana. Možemo samo pretpostaviti da su slične sagama, sačuvanima iz kasnijeg razdoblja. Od tzv. lijepih umjetnosti, sačuvan je samo jedan važan karolinški spomenik. Einhard piše da je Karlo u Aachenu izgradio „izuzetno lijepu baziliku", ukrašenu zlatom, srebrom i broncom. Kako se materijal nije mogao dobiti nigdje drugdje, donesen je iz Rima i Ravenne. Karlova crkva i danas stoji kao kapela unutar aachenske katedrale. Ona nije, kako Einhard tvrdi, sagrađena u bizantskom stilu, ali nije ni impozantna – to je oktogonalna građevina koja ima u promjeru jedva 15 metara.

Karlo nije uspio stvoriti državnu vlast koja bi se održala dugo vremena: jedan od mnogih razloga jest i taj da su društvene, ekonomske i prometne okolnosti i dalje išle na ruku centrifugalnim tendencijama, odnosno organiziranju ljudi u male cjeline, a ne centralizaciji i stvaranju snažne države. Međutim, mnogo od onoga što je u Karlovo vrijeme učinjeno, sačuvalo se. Tijekom njegove vladavine zaustavljeno je društveno i ekonomsko propadanje koje je počelo u 3. stoljeću. Stvaraju se temelji nove društvene i političke slike Europe. Razlika između autohtonog rimskoga i novodoseljenog barbarskog (germanskogs, pa dijelom i sla-

venskoga) stanovništva je nestala. Stare plemenske zakone zamijenili su carski kapitulari. Crkva je značajno ojačala – bilo je mnogo novopokrštenih, još više onih koji su se počeli ponašati sukladno kršćanskom moralu. Nedugo nakon Karlove smrti došlo je do nove krize, koja je predstavljala nazadak u gotovo svim područjima u kojima je za Karlova vremena došlo do napretka, ali taj nazadak nije značio i povratak na niske grane na koje je Zapad spao u 7. i prvoj polovici 8. stoljeća. Zapadna i srednja Europa doživjele su u Karlovo vrijeme prekretnicu – nije to više bila agonija staroga svijeta s tek sramežljivim naznakama novoga doba, bilo je to rađanje novih društvenih i političkih vrijednosti, pa i nove civilizacije. Franačka je država taj sustav vrijednosti počela širiti na svom teritoriju koji je bio veći negoli ijedna druga europska srednjovjekovna država, potom, direktno ili indirektno, i izvan svojih granica. Ti su impulsi – primjerice, širenje romanike, prvog jedinstvenog europskog umjetničkog stila potkraj 10. i u 11. stoljeću – označavali stvaranje jedinstvenih ili sličnih kulturnih i društvenih obrazaca na europskom prostoru. Za „rođenje Europe" važno je Rimsko Carstvo, ali svakako i doba Karla Velikoga.

16. Pomorska sila Sredozemlja: Venecija

Venecija je jedinstven slučaj među većim i značajnijim talijanskim gradovima – jedina je nastala u vrijeme kada je Zapadno Rimsko Carstvo nestajalo ili je već nestalo. Prodor Huna u Italiju polovinom 5. stoljeća potakao je dotadašnje stanovnike doline rijeke Po da se počnu preseljavati prema sigurnijem lagunarnom pojasu na kojem su dotad obitavali samo ribari i sakupljači soli. Dolaskom Langobarda 568. godine, broj stanovnika laguna se višestruko povećao. Male, izolirane zajednice, zapravo otoci venetsko-bizantske civilizacije kojima su Langobardi bili u neposrednom zaleđu, postali su osamdesetih godina 6. stoljeća dio Ravenskog egzarhata.

Prvi izabrani dužd (od lat. *dux*, mlet. *doge*) bio je Orso, izabran 727. kao simbol otpora bizantskom suverenitetu. Njega su naslijedili bizantski službenici, sve do 751, kada je nestao Ravenski egzarhat. Uslijedila su desetljeća unutarnjih sukoba probizantskih i antibizantskih frakcija. Početkom 9. stoljeća dužd Odelerije i njegov brat Beato sklopili su savez s Francima i stavili se pod vrhovništvo talijanskog kralja Pipina, kako bi se izmaknuli bizantskom suverenitetu.

Probizantski odgovor na ova događanja bio je da su duždevi iz dinastije Partecijaka premjestili sjedište vlasti na otočnu skupinu Rialto. Iako je franačko-bizantski sporazum iz 812. godine jamčio Veneciji političku i pravnu neovisnost o Franačkom Carstvu, on nije potvrdio nikakvu stvarnu vlast Bizantskoga Carstva. Na taj je način već 840-841. dužd pregovarao o međunarodnim sporazumima

u svoje vlastito ime. Neobičan pravni i politički položaj male neovisne države, smještene na izoliranom teritoriju između dva carstva, umnogome je pridonio njezinoj funkciji trgovačkog posrednika između Istoka i Zapada. U sljedećem razdoblju Venecija je postupno jačala da bi do kraja 11. stoljeća, kao neovisna republika, već stvorila značajne posjede na istočnojadranskoj obali i duž pomorskog puta prema Istoku, pa i na Levantu samom.

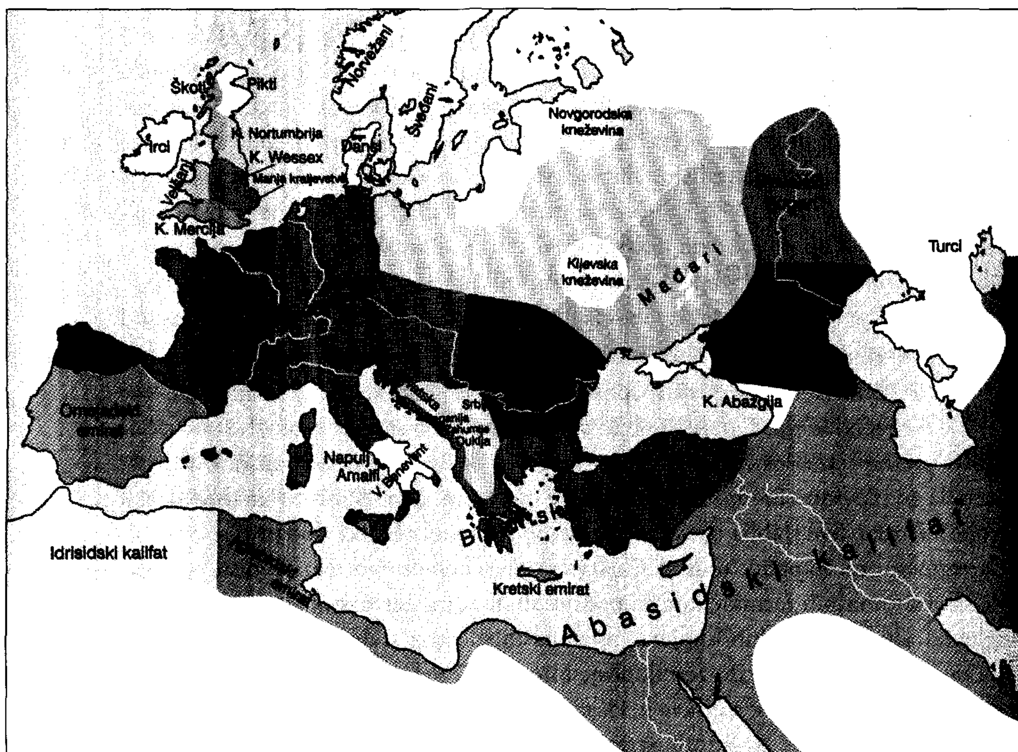
Niz teških sporova između vodećih vladarskih obitelji, rivala koji su se borili za duždevsku poziciju, nije škodio brzom rastu trgovine. Povećanje privatnih bogatstava vodio je postupnoj stabilizaciji stanja i stvaranju brojnijeg vladajućeg sloja koji je bio sposoban ograničiti duždevu vlast. Postupno se razvijala i specifična svijest pripadnosti Veneciji. Kako se razvijala Europa, pogotovo od godine 1000, tako se razvijala i Venecija. Zapravo, prije bi se moglo reći da je Venecija, odnosno da su njezina trgovačka i prometna funkcija, bili jedan od važnih elemenata toga razvoja.

V. PROPAST KAROLINŠKOG CARSTVA

17. Nasljednici Karla Velikog

Kada je Karlo Veliki umro, godine 814, teški problemi koji su bili prikriveni njegovim sposobnostima i karizmom postajali su sve očigledniji. Carstvo je bilo veliko, putovalo se vrlo sporo, a stare sklonosti prema samodostatnosti bile su jače negoli ikada. Muslimanska osvajanja učinila su plovidbu Sredozemljem krajnje opasnom, čime se bitno smanjio dotok robe s Istoka. Sve slabija opskrba luksuznom robom s Istoka dodatno je umanjila trgovinu na Zapadu: unutar Carstva trgovačke veze gotovo da nisu postojale. Sloj siromašnih ratnika, koji su podsjećali na stara germanska vremena, nekoć glavni oslonac franačkih kraljeva, osiromašili su zbog stalnih ratova te su mnogi postali ovisni o velikim zemljoposjednicima. Ti veleposjednici bili su neskloni jačanju središnje vlasti, a čitava je vlast *de facto* bila ovisna o njihovoj podršci. Oni su nadzirali sudove po administrativnim okruzima, bili su prevladavajući element u vojsci. Iz tog je društvenog sloja dolazila većina grofova i biskupa. Ti su državni službenici, kao i veleposjednici, često bili zainteresiraniji za jačanje svoje moći na lokalnoj razini negoli za izvršavanje carevih naredbi. Einhard je tvrdio da je većina grofova bili korumpirana i nepoštena, a da se čak i *missi* moraju jako pozorno nadzirati. Čak ni sam Karlo Veliki nije bio sposoban zaštititi svoje izaslanike od pritisaka grofova. Pod tim je uvjetima samo vrlo jak i sposoban vladar mogao čuvati privid reda i jedinstva. Karlovim nasljednicima, kako su bili ljudi više nego prosječnih sposobnosti, nedostajalo je njegove nevjerojatne energije i postojanosti. Pa i da su imali sve Karlove odlike, bilo bi im teško, suočenima sa svim nevoljama tijekom 9. stoljeća, održati jedinstveno Carstvo. Dezintegracija Carstva, odnosno anarhija koja je svela upravljanje na lokalnu ili u najboljem slučaju na regionalnu razinu nije se dala zaustaviti, a novi val barbarskih provala dodatno je otežao funkcioniranje središnje vlasti.

Karlov je nasljednik bio jedini sin koji ga je nadživio – Ludovik Pobožni. U historiografiji je bilo vrlo različitih mišljenja o njegovu karakteru, ali svi se slažu da je bio mnogo slabija ličnost negoli otac. Mogao je u povijesti možda i ostati zabilježen kao dobar vladar, da nije vladao u vrlo teškim vremenima. Za očeva života postao je kralj Akvitanije te je bio hvaljen zbog dobre vladavine u toj pokrajini. Bio je mnogo obrazovaniji nego otac i bio je mnogo više vezan za vjeru, jer su mu učitelji bili vodeći klerici onoga doba. Kada je stupio na prijestolje,

Karta 7. Europa, Sredozemlje i Bliski istok oko 830. godine

otpustio je sve očeve savjetnike koji su vodili nemoralan život. Zbog toga su se neki od moćnika koji su dotad najsnažnije podržavali kralja, od njega udaljili. Bio je to začetak opozicije središnjoj vlasti. Negativan odnos prema njemu bio je još veći zbog činjenice da je dugo živio u Akvitaniji i da je imao malo zajedničkog s istočnofranačkim plemićima, vrlo utjecajnima na dvoru njegova oca. Zbog velike Ludovikove pobožnosti papa i drugi crkveni visokodostojanstvenici imali su na njega veliki utjecaj. Dok mu je otac bio živ, bilo je zamišljeno da se sam okruni za cara, ali nakon Karlove smrti ipak ga je zacario papa. Tim je činom papa promicao tezu da Crkva izabire, postavlja i svrgava careve; Karlo se, nalažući sinu da se sam okruni, vjerojatno želio oprijeti takvu stavu.

Ludovikovo preveliko uvažavanje Crkve oslabilo je njegov carski autoritet, ali su glavni razlog urušavanja ipak bili problemi u obitelji. Na Ludovika su jako utjecali oni koje je volio i kojima je vjerovao, a svi ti ljudi istovremeno nisu mogli biti zadovoljeni. Dobar dio svoje vladavine Ludovik je potrošio na pokušaje da riješi nerješiv problem nasljeđivanja prijestolja, a da nitko u obitelji ne bude nezadovoljan. Stari franački običaj dijeljenja kraljevstva između vladarevih sinova, kao da se radi o privatnoj imovini, nikada nije bio zaboravljen. Loše poslje-

dice takve prakse u prethodnih stotinjak godina bile su izbjegnute nizom okolnosti, odnosno time da je na ovaj ili onaj način naposljetku ostajao samo jedan pretendent na prijestolje. Karlo Martel je imao dva sina, ali je jedan otišao u samostan. Pipin je podijelio Kraljevstvo na dva dijela, da bi Karlo i Karloman imali svaki svoj dio, ali je Karloman ubrzo umro. I Karlo Veliki je planirao podijeliti Kraljevstvo, ali je Ludovik bio jedini od sinova koji ga je nadživio. Ludovik je imao tri sina – Lotara, Pipina i Ludviga – te ga je problem nasljedstva teško opterećivao. Već je godine 817, dakle samo tri godine pošto je došao na prijestolje, odredio dijelove carstva koje će svaki od sinova dobiti, ali je u isto vrijeme želio očuvati jedinstvo države, pa je dvojicu mlađih sinova nastojao podvrgnuti najstarijem, Lotaru. Lotar je trebao biti car te je bilo predviđeno da on nadgleda vladavinu svoje braće u onim dijelovima države (čak i značajno manjim od njegova) koji su im prepušteni – Pipin je dobio Akvitaniju, a Ludvig Bavarsku. Osim toga, Lotar je postao očev suvladar, kako bi stjecao iskustvo. No, ovakav Ludovikov plan odmah je odbacio Bernard, Ludovikov nećak i Karlov unuk, koji je vladao dijelovima Italije što ih je Karlo Veliki prepustio svome sinu i njegovu ocu Pipinu (umro 811). Osjetio se ugroženim te je, podržan od nekih oponenata carskoj vlasti, pokušao zavladati svojim područjem kao neovisni kralj. Pobuna je vrlo brzo ugušena, Bernardovi su saveznici bili smaknuti, a on sam trebao je biti oslijepljen. Iako je samoinicijativno došao na stričev dvor kako bi zatražio milost, kazna je bila izvršena, a Bernard je ubrzo od komplikacija umro.

Ludovika je zbog toga čina obuzela grižnja savjesti, a kada mu je sljedeće godine umrla supruga, sve je to vidio kao znak nezadovoljstva koji je stigao s neba. Pokajništvo ga je tištilo sve do 822. godine, kada je na svom dvoru u Attignyju izvršio javnu pokoru – izjavio je da „je često bio grešan, u svom životu, u svojoj vjeri, u svojim obvezama, da mu nije moguće navesti sve okolnosti u kojima je napravio grešku". Ovakvo javno poniženje najbolji je pokazatelj Ludovikove pobožnosti, ali i razlike između njega i njegova oca – jednostavno je nemoguće zamisliti Karla koji bi se na taj način ponižavao pred svojim podložnicima. Taj je čin naškodio Ludovikovu ugledu te je vjerojatno značajno ohrabrio njegove sinove da se pobune protiv njega.

Nedugo prije javne pokore u Attignyju, Ludovik se ponovno oženio, što je bila još jedna greška. Nova carica Judita bila je prekrasna, ali energična žena te je ubrzo počela presudno utjecati na svoga supruga. Kada im se rodio sin Karlo, Judita je privoljela cara da za dječačića predvidi dio države. Ostala tri Ludovikova sina opirali su se bilo kakvim koncesijama koje bi dobio njihov polubrat te su prezirali oca. Smatrali su da se pokazao slabićem. U isto vrijeme nitko u obitelji nije volio najstarijeg sina Lotara, koji je postavši suvladar, počeo preuzimati previše ovlasti u svoje ruke. Beskrajan niz svađa u obitelji konačno je prerastao u građanske ratove. Jednom su tri starija sina ujedinila snage protiv Ludovika, pa ga čak i zatočila. Potom je Ludovik uspio ujediniti mlađe sinove pro-

tiv Lotara te tako povratiti vlast. Jedina strana koja je iz ovih besmislenih borbi izvukla korist bilo je plemstvo, koje je postajalo sve neovisnije dok su se njihovi seniori svađali i ratovali. Pipin Akvitanski umro je 838. godine, a Ludvig je bio u očevoj nemilosti. Stoga se Ludovik ponovo okrenuo Lotaru, ponudio mu je ispriku i polovicu države ukoliko bi zaštitio najmlađeg Karla i pomogao mu da zadrži vlast nad drugom polovicom. Lotar je prihvatio očevu ponudu, pa je Ludovik Pobožni konačno ispisao sporazum o nasljeđivanju koji su uključivali sve spomenute elemente, ponadavši se da je naposljetku uspješno završio sporove oko svoga nasljedstva.

Međutim, kada je Ludovik 840. umro, sve je ubrzo postalo mnogo gore negoli je bilo. Lotar se nije pridržavao sporazuma koji je prethodno prihvatio, nego je za sebe tražio čitavo Carstvo, sukladno sporazumu iz 817. godine. Logično je da se Karlo, koji je kasnije prozvan Ćelavim, tome suprotstavio i da se povezao s razvlaštenim Ludvigom Bavarskim. Tako je počeo „rat trojice braće“. Plemstvo je tijekom ratova koristilo sve mogućnosti kako bi od zaraćenih strana iznudilo što je moguće više ustupaka, pa se i priklanjalo onoj strani koja je nudila više. U interesu je plemstva bilo da nijedna od strana ne postigne potpunu pobjedu. Stoga su se oba tabora morala pomiriti sa stvarnom ili mogućom nelojalnošću u svojim redovima. Jedina velika bitka u ratu, ona kod mjesta Fontenoy-en-Puisaye 841. godine, završila je bez pobjednika, iako su obje strane potom davale umnogome pretjerane informacije o protivničkim gubicima. Suvremenici, u nemogućnosti da spoznaju prave razloge sve većih uspjeha vikinških napada, vjerovali su da je to stoga što je mnogo ljudi izginulo u građanskom ratu, pa da zbog toga nije bilo nikoga tko bi čuvao granicu. Nema potvrde da je došlo do tako dramatičnog pada broja ratnika, prije bi uspjehe Vikinga valjalo pripisati sve većoj slabosti središnje vlasti.

Ubrzo nakon bitke kod Fontenaya Karlo i Ludvig su se razišli, ali su još brže shvatili da su razjedinjeni nemoćni protiv Lotara. Stoga su se u veljači 842. sastali u Strasbourgu i obnovili savez. Svaki od njih dao je javni zavjet da podržava onog drugog, a pritom je koristio govorni jezik (a ne pisani latinski), kako bi ga razumjeli i nazočni vojnici. Kako je Karlu u različitim diobama bila prepuštana Franačka, a Ludvig je dugo godina vladao dijelom današnje Njemačke, tako je i većina njihovih sljedbenika dolazila iz tih krajeva. Sukladno tome, potom zapisane prisege svjedoče o ranim fazama razvoja jezika iz kojih su se kasnije razvili francuski i njemački. Prisega je glasila:

„Za ljubav Boga i zajednički spas kršćanskoga naroda i nas, od dana današnjega pa ubuduće, sve dok mi Bog bude davao mudrost i moć, odnosit ću se prema ovom mom bratu kao što se valja pravedno odnositi prema bratu, pod uvjetom da to isto čini i on sam. A s Lotarom neću pristati ni na kakav sporazum koji bi mogao naštetiti ovom mom bratu.“

Verzija na romanskom jeziku glasila je:

„Pro Deo amur et pro Christian poblo et nostro commun salvament, dist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo et in adiudha et in cadhuna cosa si cum om per dreit son fradra salvar dist, in o quid il mi altresi fazet; et ab Ludher nul plaid numquam prindrai, qui meon vol cist meon fradre Karlo in damno sit."

Verzija na germanskom jeziku glasila je:

„In Goddes minna ind in thes Christianes folches ind unser bedhero gealtnissi, fon thesemo dage frammordes, so fram so mir Got gewizci indi madh furgibit, so haldih thesam minan bruodher, soso man mit rehtu sinan bruodher scal, in thiu, thaz er mig sosama duo; indi mit Ludheren in noheinin thing ne gegange, the minan willon eino ce scadhen werben."

Ova je zajednička prisega dvojice braće prisilila Lotara da se prvo povuče u Italiju, a potom da se s njima konačno dogovori. Sljedeće su se godine (843) braća sporazumjela o podjeli vlasti (vidi kartu na str. 167). Bio je to ukupno deseti sporazum, a kako je potpisan u Verdunu, dobio je ime po ovom francuskom gradu. Lotar je zadržao carski naslov te mu je ostavljen najveći dio države. No, njegov je dio bio dugačak – radilo se o središnjem pojasu koji se pružao na sjeveru od ušća Rajne u Sjeverno more sve do Rima na jugu, na zapadu do Rhône i Rajne na istoku. Taj prostor, dugačak preko 1.500 km, nije bio ni politički, ni zemljopisno ni kulturno jedinstven. Bilo ga je, u teoriji, vrlo lako napasti s bilo koje strane, i, sukladno tome, krajnje teško braniti. Pogotovo stoga što granice između tih država nikada nisu jasno određene, a nisu postojale ni prirodne granice. Formiranje takve umjetne tvorevine pokazuje što su tada Franci podrazumijevali pod pojmom država: za njih je kraljevstvo bilo ponajprije skupina grofovija ili sličnih administrativnih jedinica koje se pokoravaju istom vladaru. Nikada nisu smatrali da su potrebne nekakve drugačije veze. Činjenica da je Lotar zavladao središnjim dijelom nekad jedinstvenog carstva, odredila je i dijelove koji su prepušteni drugoj dvojici braće. Ludvig Bavarski (Njemački) dobio je gotovo sve zemlje istočno od Rajne, dok je Karlo Ćelavi zavladao zapadnim dijelom nekadašnje države. Ta je podjela bio jedan od ranih čimbenika koji je uvjetovao formiranje naroda i nacija u stoljećima koja slijede – tada je franački teritorij (Zapadna Franačka), poslije Francuska, jasno odijeljen od germanskoga, poslije Njemačke (Istočna Franačka), a i Italija se vrlo brzo odcijepila od središnje vlasti. Ostatak zemalja između Francuske i Njemačke za dugo vremena neće doseći političku stabilnost i bit će mnogo stoljeća kamen spoticanja i uzrok ratova.

Lotarovo je Kraljevstvo bilo po svojoj prirodi slabo, pa je stari franački običaj „podjele očevine svim sinovima" ubrzo doveo do njegove potpune propasti. Lotar je prije smrti 855. godine dodijelio svakom od tri sina dio svoje državine. Najstarijem sinu Ludoviku II predao je Italiju. Ludovik je odnio sa sobom i carsku

titulu, ali je taj naslov za njegove vladavine izgubio svaku faktičnu vrijednost. Drugi sin, Karlo, dobio je područje između Alpa i rijeke Rhône (sve do obala Sredozemlja), područje koje će poslije postati kraljevstvo Burgundije. Treći sin, koji je nosio očevo ime Lotar, dobio je sjevernije zemlje. To je područje uskoro postalo znano kao Lotarovo Kraljevstvo, odnosno Lotaringija ili Lorraine. Valja znati da je Lorraine u to vrijeme bila mnogo veća negoli istoimena današnja francuska pokrajina – u 9. stoljeću ona je obuhvaćala i današnju Alsace, današnju Nizozemsku i značajan dio istočne Francuske i zapadne Njemačke. Lotar Mlađi umro je 869. ne ostavivši nasljednika, pa su se njegovi stričevi Karlo Ćelavi i Ludvig Njemački odmah počeli sporiti oko nasljedstva. Sporazumom u Mersenu, sljedeće godine, Lorraine je podijeljena između dvojice braće, ali ni ovaj dogovor nije trajao duže od prethodnih, pa su braća ostala u vrlo lošim odnosima. Car Ludovik II je tijekom vladavine bez većih uspjeha nastojao osnažiti svoj autoritet u Italiji. Kada je 875. umro, Karlo Ćelavi i Ludvig Njemački imali su još jedan razlog za svađu. Svaki od njih želio je carski naslov, ali je Karlo prvi stigao do Rima, gdje je na Božić 875. godine i okrunjen. Bila je to godišnjica krunidbe Karla Velikoga, ali i jedina sličnost dviju ceremonija. U relativno kratkom razdoblju od 75 godina Carstvo je postalo više fikcija, negoli realnost. Čim je dobio carsku titulu, Karlo se vratio u Francusku, a papu i Italiju prepustio je njihovoj sudbini.

Ludvig Njemački umro je 876, a Karlo Ćelavi 877. godine. Njihovi nasljednici jedva da su ih nadživjeli za koju godinu. Do 884. na životu su bila samo još dva legitimna nasljednika dinastije Karolinga – Karlo Debeli, sin Ludviga Njemačkog te Karlo Bezazleni, unuk Karla Ćelavog. Kako je Karlo Bezazleni bio petogodišnje dijete, francusko je plemstvo odlučilo prihvatiti Karla Debelog kao svog vladara. On je već nosio titulu njemačkoga kralja, a za cara je bio okrunjen 881. godine, pa je tako njegovo stupanje na zapadnofranačko prijestolje ponovo ujedinilo karolinške zemlje pod jednim vladarom. Međutim, bio je to jedini Karlov potez vrijedan pažnje, jer se radilo o posve nesposobnoj osobi. Karlo je bio svrgnut 887. godine, a umro je tri mjeseca kasnije. S njegovom abdikacijom ugasila se i zapadnofranačka grana dinastije Karolinga. Ubrzo je moćno plemstvo stvorilo nove kraljevske dinastije u Francuskoj, Njemačkoj i Italiji, dočim su Burgundija, Provansa i Bretanja postale neovisna kraljevstva. Činjenica jest da je Karlo Bezazleni ponovo došao na zapadnofranačko prijestolje 898. godine, te da su on i njegovi nasljednici formalno bili na vlasti još gotovo čitavo stoljeće, ali je njihova vlast bila krajnje nesigurna. Suparnička kraljevska obitelj, koja je potekla od pariških grofova, uvijek je bila spremna zasjesti umjesto njih na prijestolje. S druge strane, moćno je plemstvo uvijek tražilo takve ustupke u zamjenu za svoju podršku te je kralju ostalo vrlo malo stvarnih ovlasti.

18. Nove barbarske provale

Obiteljske svađe, podjele Carstva, nesposobnost pojedinaca – sve je to okarakteriziralo vladavinu posljednjih Karolinga. Veliki zemljoposjednici su na najbolji mogući način iskoristili slabosti svojih careva i kraljeva kako bi postali praktički neovisni vladari na svojim malim posjedima. U odnosu na kršćanske ideale, koji su stalno naglašavali potrebu jedinstva kršćana i kršćanstva (*ut sint unum* – „da budu jedno" – u smislu „budimo jedinstveni"), franačko je plemstvo pokazivalo krajnje malo lojalnosti. Najistaknutiji ljudi Crkve 9. stoljeća, koji su istovremeno bili i najučeniji ljudi toga doba, bili su zgroženi građanskim ratovima, neredom i lošim upravljanjem. Naime, ni Crkva nije mogla dobro funkcionirati na prostoru koji je bio razdijeljen između sitnih, posvađanih tirana. Njezinoj već prilično čvrsto centraliziranoj organizaciji to je nanosilo teške štete. Mali lokalni silnici tražili su miljenike među biskupima i opatima, pa su rezultati značajnih reformi 8. stoljeća uglavnom bili dokinuti. Pod vodstvom takvih ljudi kao što je bio Hinkmar, biskup Reimsa, Crkva se žestoko borila da očuva jedinstvo tadašnjih država. Svaki put iznova poticali su ratoborne Karolinge da se zakunu kako će živjeti u miru jedan s drugim te pomagati jedan drugom u obrani i vladavini zemljom. Svaki put iznova karolinška je obitelj ove prisege kršila zbog, kako su ljudi Crkve smatrali, pohlepe i ljubomore svojih članova. Pa ipak, Crkva nije mogla napustiti Karolinge. Kako god nesposobni i loši bili, oni su se ponešto razumjeli u vrijednosti koje donosi velika država i u metode kojima se njome vlada; za sve to njihovi protivnici – feudalci – nisu uopće imali razumijevanja. Međutim, Crkva je u svom nastojanju da očuva jedinstvo države i autoritet Karolinga imala vrlo malo uspjeha. Poput Rimskoga Carstva, i Karolinško je propalo jer nije bilo nijedne značajnije društvene grupe koja je nastojala očuvati njegovo jedinstvo i spasiti carsku vlast. Ekonomski interesi nisu nadilazili lokalnu razinu, a politička lojalnost iskazivala se puno prije i radije lokalnom moćniku negoli udaljenom vladaru. U doba Karolinga nisu niti Crkva, a niti carska obitelj mogli zaustaviti ili barem usporiti postupno rastakanje središnje vlasti, što je već razorilo mnogo jače Rimsko Carstvo.

Pa ipak, potpuna i brza propast Carstva koje je stvorio Karlo Veliki nije se dogodila samo zbog unutarnjeg rastakanja. Neki privid jedinstva vjerojatno bi se održao, u najmanju ruku izvjesno vrijeme, da se nije dogodio novi niz barbarskih provala. Počele su u prvim desetljećima 9. stoljeća i trajale više od stotinu godina. Ove su provale bile, barem što se tiče Zapadne Europe, najgore koje su joj se ikada dogodile. Po svemu sudeći, razaranja i štete bile su veće negoli u vrijeme germanskih seoba u 5. stoljeću. Za razliku od Germana, novi su napadači u prvo vrijeme bili zainteresirani ponajprije za pljačku, a tek poslije za naseljavanje. Karolinški su vladari bili bespomoćni protiv brzih napadača, jer su i svoje odrede vrlo rijetko mogli upozoriti i pokrenuti toliko brzo da bi mogli uhva-

titi lukave neprijatelje. Putevi su postali još nesigurniji negoli prije, a svako je manje područje trebalo organizirati svoju vlastitu obranu. Lokalni moćnici preuzeli su zadaću zaštite svojih posjeda, pa su tako, preuzevši obveze središnje vlasti, preuzeli i njihove ovlasti. Kada su barbarski napadi u 10. stoljeću konačno bili završeni, feudalizam se čvrsto oblikovao u Francuskoj i Italiji, a izgrađivao se u Engleskoj i Njemačkoj.

Novi su barbarski napadači bili Saraceni, Vikinzi/Normani te Mađari. Svaki od tih naroda napao je Europu s druge strane – prvi s juga, drugi sa sjevera, treći s istoka. Sa svojim malim brodovima ili pak lakom i pokretljivom konjicom uspjeli su dosegnuti praktički do svakog mjesta na europskom kontinentu. Opustošili su svaku regiju od Britanskih otoka do Sicilije i od Biskajskog zaljeva do Crnoga mora. Pljačkali su sve što se moglo odnijeti – zlato, srebro, plemenite metale, odjeću, pa čak i djecu, koju su mogli prodavati u roblje. Rušili su i palili sve što nisu mogli opljačkati, a ubili su stotine i tisuće ljudi. Slomiti njihove napade ili ih integrirati u europski civilizacijski okoliš, bilo je isto toliko teško, ako ne i teže, negoli u vrijeme germanskih napada i seoba nekoliko stoljeća prije.

Ime Saraceni označavalo je u doba rimske i prvih stoljeća bizantske vladavine jedno od semitskih plemena na Sinaju. Poslije, odnosno općenito u srednjem vijeku, a osobito za Križarskih ratova, bio je to naziv za Arape i islamizirane narode Sredozemlja. U užem smislu, u hrvatskoj historiografiji i kulturi, Saraceni su oni Arapi koji su, pristižući uglavnom iz sjeverne Afrike, od 8. do 10. stoljeća pljačkali sredozemne obale Europe.

Saraceni su stigli prvi, najdulje su napadali, a čini se da su, usprkos tome, učinili najmanje štete. Doseg njihovih napada bio je relativno ograničen na Sredozemlje i njegovo neposredno zaleđe – južnu Francusku, Italiju, hrvatsku obalu Jadrana, Grčku. Činjenica da su uglavnom stizali morem i da su za naseljavanje postali zainteresirani prije Vikinga i Mađara, rezultirala je time da su njihovi napori za privremenim zaposjedanjem ostali koncentrirani na manji broj lokacija. Osim toga, u vrijeme dok su Saraceni napadali, države iz kojih su oni potekli, zapadale su u unutarnje krize, pa su i oni sami bili osjetljiviji na eventualne protunapade. Ipak, zbog njihova zaposjedanja nekih dijelova južne Italije, čitava je Italija patila stotinjak godina, a sredozemna je trgovina zbog njih bila prilično nesigurna sve do 11. stoljeća.

Saraceni su ponajprije stizali iz sjeverne Afrike, manje iz Španjolske. Kada su Arapi početkom 8. stoljeća osvojili Španjolsku, živa želja da krenu na Franačku nagonila ih je na daljnja osvajanja, tako da su male kršćanske državice preživjele u planinama na sjeveru Pirenejskog poluotoka. Karlo Veliki je, osnovavši Španjolsku Marku, produžio egzistenciju svojevrsnih tampon-teritorija prema muslimanima u Španjolskoj. Stoga je muslimanska Španjolska bila dobrim dijelom izolirana od ostatka Europe. Na Pirenejskom poluotoku muslimani su se iscrpljivali

u napadima na kršćanske države na sjeveru i u međusobnim sukobima, pa u 9. i 10. stoljeću za Europu nisu predstavljali veću opasnost.

Za razliku od onih iz Španjolske, Saraceni sjeverne Afrike bili su velika prijetnja. Vrlo sposobni pomorci, opasni gusari i pirati postali su već polovicom 7. stoljeća, kada se, po svemu sudeći, jedan broj kršćanskih pomoraca stavio u službu novih osvajača, a drugi prešao na islam. Do 9. stoljeća njihovi su napadi od gusarenja prerasli u osvajanja. Počeli su osvajati i naseljavati otoke zapadnog Sredozemlja koji su im služili kao baza za napade na samo europsko kopno. Osvajanje Sicilije započelo je 827. godine i gotovo je završeno do polovice stoljeća, a posljednje kršćansko uporište Taormina palo je u arapske ruke 902. godine. U isto su vrijeme posve podvlaštene i Sardinija i Korzika. Napadali su i talijansko kopno, ali s manje uspjeha. Neke su gradove na jugu Apeninskog poluotoka držali i sedamdesetak godina, a Bari, osobito važan za daljnje napade po Jadranu, punih trideset (840-871). Nikada nisu osvojili dovoljno teritorija kako bi stvorili saracensku državu u Italiji, ali iz uporišta koja su čvrsto držali bili su u mogućnosti pljačkati i terorizirati čitav Apeninski poluotok i mnoga mjesta na istočnoj obali Jadrana. Muslimani su uspostavili i strateški važan mostobran na ušću rijeke Garigliano, između Rima i Napulja, koji im je omogućavao da od pape traže danak i pljačkaju Monte Cassino.

Druga saracenska pljačkaška skupina osvojila je 890. Fraksinet (današnji Frainet na Azurnoj obali) i držala ga sve do 973. godine. Iz njega su mogli nadgledati nedaleke alpske prijelaze i pljačkati trgovce. Odvjetak Karolinga koji je vladao Italijom iscrpljivao se u borbama protiv Saracena, ali ih nikada nije uspio posve istisnuti iz zemlje. Piratska je gnijezda bilo moguće eliminirati tek onda kada su lokalni magnati postali toliko prestrašeni ili zabrinuti muslimanskom prisutnošću da bi zaboravili međusobne razlike i prestali sklapati saveze s „nevjernicima". Primjerice, 871. godine bio je potreban savez italskog cara Ludovika, Bizantinaca, pape, Hrvata, Srba, Zahumljana, Travunjana, Konavljana, Dubrovčana te svih dalmatinskih gradova da bi otjerali muslimane iz južnotalijanskog Barija. Naposljetku su potkraj 9. stoljeća muslimani posve istisnuti s talijanskog kopna, ali su neki sredozemni otoci ostali pod njihovom vlašću do 11. stoljeća. Tada su talijanski gradovi postali dovoljno jaki da zagospodare Sredozemljem, a normanski su avanturisti istisnuli Saracene sa Sicilije.

Vikinzi ili Normani jedan su narod, ali su imena različitog postanka. Naziv Normani („normani" odnosno *nortmann*, zabilježen u francuskom oko godine 1000) nastao je u napadnutim europskim zemljama koje su o napadačima znale samo da dolaze preko mora, sa sjevera. Naziv „vikingr" označava u staronorveškom gusara. U historiografiji se uobičajilo da „Viking" označava te napadače u vrijeme dok samo pljačkaju, a da se o Normanima govori od trenutka kada počnu trajno naseljavati neko područje.

Za razliku od Saracena, Vikinzi su svojim napadima obuhvatili mnogo veći prostor, počinili mnogo više zločina i napravili još više štete. Napadali su praktički svaku europsku zemlju od Španjolske do Rusije, ali su najviše razarali na Britanskim otocima i u Francuskoj. Miroljubivo su naselili veći prostor – Orkneyske i Farske otoke, Island, Grenland, pa su čak, privremeno, osnovali i jednu koloniju na sjevernoameričkoj obali (na današnjem Newfoundlandu).

Nijedan izvor ne svjedoči o razlozima zbog kojih je iz relativno siromašne Skandinavije baš u tim stoljećima iselilo toliko mnogo stanovnika. Nije posve jasno ni zašto se to dogodilo baš tada, a ne prije ili poslije. Doduše, zbog oštre klime i nepovoljnih uvjeta za zemljoradnju germanska su plemena Skandinavije – pretežno s područja današnje Švedske – odlazila prema jugu već od 1. stoljeća. Čini se da je do novih seoba došlo u 5. stoljeću kada su germanska plemena napustila dijelove istočne i srednje Europe i ostavila ih praktički nenaseljenima, a resursima siromašna Skandinavija, iako relativno slabo naseljena, nije mogla prehranjivati ni one koji su tamo živjeli. Stoga je selidbeni val opet započeo i trajao s manjim ili većim intenzitetom sljedeća dva stoljeća, ali je Europa počela osjećati pritisak tek kada su novopridošla skandinavska plemena naselila svu raspoloživu zemlju. Osim toga, smatra se da je uzrok povećanja broja stanovnika poboljšanje životnih uvjeta, a da su oni i uzrok i posljedica sazrijevanja političkih prilika. To znači da je u skandinavskim društvima postojala tendencija ujedinjavanja i stvaranja većih i snažnijih političkih cjelina. Čini se da bi jedan od razloga odlaska stoga mogao biti da su lokalne vođe, koje su pobijedili jači protivnici, radije otišli iz Skandinavije nego se pokorili. Tako su se zasigurno događaji odvijali u Danskoj, gdje su kraljevi vodili duge i uspješne ratove protiv plemstva.

Skandinavci su dobro poznavali srednju i zapadnu Europu. Bili su uspješni trgovci prije negoli su postali gusari i kontrolirali su jedan od najvažnijih trgovačkih puteva u Europi. Bio je to put od Kaspijskog jezera na istoku preko trgovačkih gradova na Volgi do porječja rijeka koje se ulijevaju u Baltik. S Baltičkog mora roba je brodovima bila vožena prema Engleskoj, njemačkim zemljama, Flandriji i Francuskoj. Ovaj je put postao osobito važnim od 7. stoljeća, kada su trgovinu Sredozemljem ugrozili i značajno umanjili muslimani, pa su se mnogi trgovci orijentirali na luke i rijeke sjeverne i sjeveroistočne Europe.

Skandinavci su iskazali nemir već u vrijeme Karla Velikoga. Danci su u posljednjim godinama 8. stoljeća upadali preko sjeverne granice Carstva, a zabilježeno je i nekoliko pokušaja da se napadnu Engleska, Irska i Frizija. Ovi prvi upadi bili su relativno neuspješni, ali su ponajprije bili istraživačkog karaktera: Vikinzi su tada uočavali slabe točke u obrani europskih zemalja. Posebice je to bilo očigledno u slučaju Irske, dobrim dijelom zbog loše političke i vojne organiziranosti u toj zemlji. Na samom početku 9. stoljeća Irska je jedina bila na meti težih vikinških napada, dok su do ostalih zemalja dolazili tek povremeno. Međutim, oko 830. godine, građanski su ratovi već prilično nagrizali snagu

Franačkog Carstva, a u isto su vrijeme napadači sa sjevera počeli sve ozbiljnije prijetiti. U to doba Vikinzi su već osnivali stalne baze na neprijateljskom teritoriju – u Irskoj od 831, u Francuskoj od 843, u Engleskoj od 851. Baze su obično bile na otocima i na ušćima velikih rijeka – primjerice, otok Noirmoutier na ušću Loire, Oissel na ušću Seine te Sheppey na ušću Temze. Tada kreću u pohode ne zato što su željni avantura, već stoga jer im je pljačka postala stalno zanimanje. Za gospodare mora, a Vikinzi su to bili, nije bilo nikakvih problema da se te baze obrane, a one su istovremeno bile idealne pozicije za ulazak lakim brodicama – drakarima duboko u neprijateljski teritorij. Kada su te baze bile uspostavljene, praktički više nijedno mjesto u bližoj ili daljoj okolici nije bilo sigurno, jer su se naselja gradila, u pravilu, uz vodene tokove, kako bi voda bila lako dostupna. Vikinški drakari bili su plitkoga gaza, dugački do 23 m (a možda i više); na njih se moglo ukrcati dvadeset, pa čak i do četrdeset ljudi. Fascinantne su bile plovidbene mogućnosti tih brodova: uplovljavali su i u rijeke i rječice diljem Europe, ali i plovili do Islanda, Grenlanda i Amerike.

Vikinzi ipak nisu u potpunosti ovisili o brodovima. Kada bi bili blokirani utvrđenim ili niskim mostovima ili pličinama, ostavili bi brodove, ukrali bi konje i nastavili pljačku kao konjica. Zapravo, u zemljama u kojima su već bili prilično brojni, kao što je bilo slučaj u Engleskoj, u jednom su trenutku gotovo potpuno prestali pljačkati vozeći se brodovima: otad su se kretali, uglavnom na konjima, uzduž i poprijeko po zemlji. Glas o vikinškoj iznimnoj hrabrosti i vojničkim sposobnostima širio se velikom brzinom Europom, pa su mnogi vladari, uključujući i karolinške careve, plaćali danak kako bi izbjegli njihove napade.

Vikinški su napadi dosegnuli vrhunac tijekom šestog desetljeća 9. stoljeća, dakle, između 850. i 860. godine. U to vrijeme njihove su vojske držale više od polovice Irske i Engleske. Južni dio Frizije već je bio dodijeljen jednom od vikinških vojskovođa. Nakon što su Rouen, Pariz i Bordeaux bili opljačkani između 841. i 846, u ovom desetljeću praktički više nijedan sjevernofrancuski grad nije bio pošteđen. Osobito su stradali gradovi uz rijeke Loire, Seine i Garonne. Vikinški su napadači uspjeli popljačkati i Utrecht (u današnjoj Nizozemskoj) i Bremen (u sjeverozapadnoj Njemačkoj). Jedna se skupina pljačkaša 860. godine zaletjela u Sredozemlje, i ludom odvažnošću, napala neka mjesta u Španjolskoj, i pod kršćanskom i pod islamskom vlašću, potom u Maroku te u delti rijeke Rhône. Pohod je završen pljačkom malenog grada Lanuvija u srednjoj Italiji (30-ak km jugoistočno od Rima); prema riječima napadača, radilo se o grešci, jer su ga zamijenili za Rim. Iako se ovaj prodor Vikinzima nije pokazao osobito korisnim, on pokazuje opseg teritorija koji je mogla dosegnuti jedna jedina ekspedicija.

Do ovoga su trenutka pljačkaši postali osvajači. Kako na područjima koja su pljačkali više nije ostalo ništa za pljačku, osim preuzimanja vlasništva nad zemljom, onda su Vikinzi uzeli zemlju: stalne baze na neprijateljskom teritoriju pre-

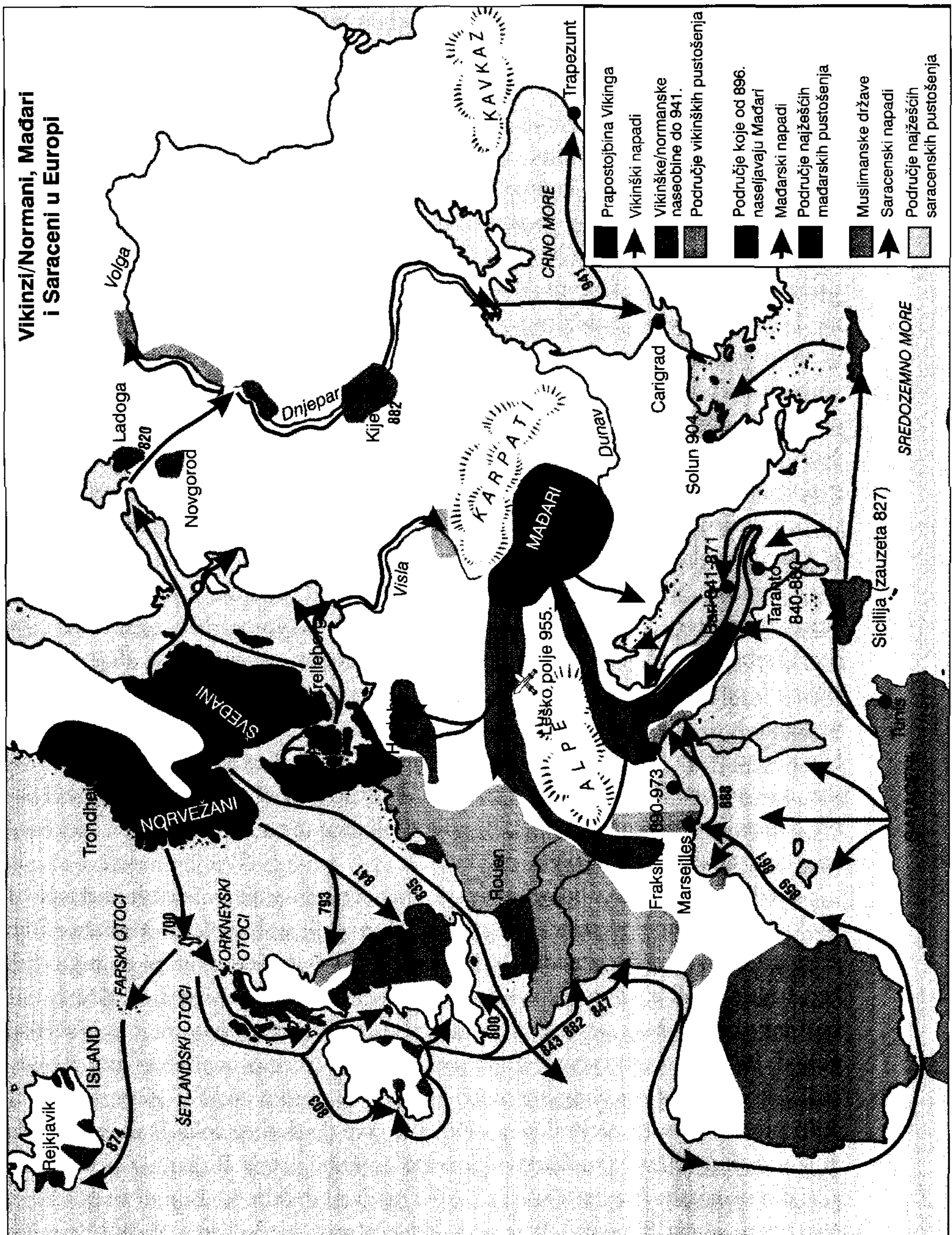
rastale su u normanske grofovije ili kraljevstva. Ta se promjena najprije dogodila u Irskoj, u zemlji koja je tijekom vikinških pljačkaških pohoda najviše propatila; normanska su kraljevstva obuhvatila više od polovice otoka, ali su u 11. stoljeću dospjela u krizu. Irsko autohtono stanovništvo nije se predavalo, a normanski su se vladari iscrpljivali u međusobnim borbama. Tako su Normani izgubili sav teritorij osim relativno malih prostora na istočnoj obali oko današnjeg Dublina i Waterforda. Ta su područja ostala pod njihovom vlašću sve do engleskog osvajanja u 12. stoljeću.

Vikinzi su imali još manje uspjeha u uspostavi stalnih boravišta u Njemačkoj. Dio Frizije ustupljen im je 855. godine, pa su imali mogućnosti za miran razvoj i suživot sa susjedima. Međutim, njihovo je vodstvo bilo suviše ratoborno – odmah su se upleli u političke prijepore u Njemačkom Kraljevstvu, u odabiru strana izabrali su pogrešnu, pa je normanski vođa bio ubijen. Njegove je sljedbenike suparnička strana praktički uništila, i tako je Frizija za Normane bila izgubljena.

Otprilike u isto su se vrijeme Normani, ponajprije Danci, već snažno angažirali u Engleskoj. Sjeverozapadni dio zemlje zauzeli su bez mnogo problema, potom ga je koloniziralo veliko mnoštvo Normana. Tragovi danske kolonizacije očitovali su se stotinama godina nakon ovih događaja (čak i u 20. stoljeću) u imenima mjesta (Norwich i druga), jeziku, poljoprivrednim metodama, osobitostima lokalne vlasti. Čak su i prema nekim antropološkim karakteristikama (učestalosti krvnih grupa) stanovnici kraja oko Norwicha bliži Dancima negoli drugim dijelovima Engleske.

Pošto su zaposjeli sjeverozapad, Normani su krenuli na Wessex i prema jugu. Zaslugom kralja Alfreda Velikog i njegovih pristaša, zadržani su sjeverno od Temze, a Alfredovi su nasljednici postupno ponovo zauzeli „Danelaw" – „Zemlju danskog zakona" – kako su je nazivali. Međutim, anglosaski kralj nikada nije mogao biti siguran u potpunu lojalnost danskih kolonista. Uostalom, u 11. stoljeću Danci su opet postali engleski kraljevi, a samo koju godinu nakon propasti danske dinastije došlo je do normanskog osvajanja.

Nakon Engleske, Vikinzi su počeli naseljavati Normandiju. Njihova baza na ušću Seine bila je neosvojiva tvrđava za karolinške vladare i njihove nasljednike. S druge strane, oni su opljačkali praktički svaki grad do kojeg su mogli lako doći, a u novim pljačkaškim pohodima na prijelazu iz 9. u 10. stoljeće nailazili su na sve organiziraniji otpor. Stoga su bili spremni na kompromis i trajni boravak na nekom prostoru. Francuski kralj Karlo III Bezazleni (898-922), sa svoje strane, smatrao je vrlo povoljnim aranžmanom da im prepusti neki prostor koji ionako više nije mogao ili nije imalo smisla braniti. Tako je 911. godine (ta se godina tradicionalno navodi, ali je ona približna) prostor s obje strane donjeg toka Seine kralj prepustio normanskom vojvodi Rolonu. Normani su odmah poduzeli sve da povećaju državinu, pa su je naposljetku udvostručili, dosegnuvši Bretanju

Karta 8. Vikinški/normanski, mađarski i saracenski napadi na Europu, 8-10. stoljeće

na zapadu, a na jugoistoku opasno se približivši Parizu. To je bio i kraj njihovih osvajanja: područje koje su osvojili, prema svojim je novim vladarima, prozvan Normandijom. Ubrzo se oporavio od uništavanja iz vremena provala te je postao relativno napredan. Normanski vođe, sada normandijski vojvode, pokazali su se vrlo sposobni da organiziraju i vode jaku i efikasnu vlast. U 11. stoljeću Normandija se po tome isticala u Francuskoj, pa i u čitavoj Europi.

Tijekom 10. stoljeća normanski su napadi postajali sve slabiji i postupno su prestali. Snaženje feudalnih država ili grofovija činilo je pljačkaške pohode sve riskantnijima, a u svakom novom napadu na isto područje bilo je sve manje plijena. U Francuskoj su feudalni gospodari manjih područja u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća zajednički organizirali uspješnu obranu. Tako je izvjesni Robert Jaki, vojvoda na prostoru između Loire i Seine, između 858. i 866. godine nekoliko puta pobijedio Normane. Robertov sin Eudes (Őd) obranio je 885. godine od Normana i sam Pariz, iako mu je tadašnji karolinški vladar Karlo Debeli vrlo malo pomogao. Takvi su uspjesi Robertovoj obitelji donijeli prestiž te su naposljetku smijenili karolinšku dinastiju na francuskom prijestolju. Čak su i Karolinzi, kako god slabi bili, u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća u nekoliko navrata porazili Normane. Njemački je kralj Arnulf normansku prijetnju uspješno otklonio s čitavog svog teritorija, a Alfred Veliki slomio je moć normanske vojske u Engleskoj. Trebalo je pobijediti Normane ne samo jednom, već više puta, ali je ukupan efekt tih poraza bio vrlo velik. Normanska je vojska gubila ratnike mnogo brže negoli ih je mogla zamjenjivati svježim snagama. Jednostavno, nije bilo dovoljno Skandinanavaca koji bi mogli osvojiti i naseliti Irsku, Englesku, dijelove Francuske, a pogotovo Rusiju. Na taj su način, do otprilike 900. godine, Normani posve odustali od svakogodišnjih odlazaka u pljačku te su samo nastojali zadržati i osigurati ono što su u to doba već imali.

Međutim, tek što se opasnost sa sjevera počela smanjivati i polako nestajati, s istoka je stigao novi neprijatelj. Baš kao i Huni prije njih, i pleme Mađara prošlo je kroz Uralska vrata, između Urala na sjeveru i Kaspijskog jezera na jugu. Baš kao i Huni, bili su nomadi uralo-altajskog podrijetla, prisiljeni da odu iz postojbine zbog vojnog poraza, ali sposobni da povlačenje pretvore u pobjednički pohod. Bili su iznimno sposobni konjanici, žestoki ratnici i nemilosrdni protivnici. Tijekom 9. stoljeća zbog opasnosti od Hazara, potom i od Pečenega, morali su seliti prema zapadu, preko Dona i Dnjepra, sve do donjeg toka Dunava. Otuda ih je ugroženo Bizantsko Carstvo pozvalo upomoć protiv Bugara. Zajedničkom akcijom bizantske kopnene vojske, flote i mađarskih odreda, Bugari su potučeni. No, ubrzo je car Simeon s Bizantom sklopio mir, a udružen s Pečenezima potukao Mađare. Tako je prisilio Mađare da krenu još dalje na zapad te su oni 895. godine stigli u svoju današnju postojbinu – u Panonsku nizinu.

No, i već koju godinu prije doseobe u Panoniju, pojavljivali su se kao pljačkaši u Moravskoj, Austriji, sve do njemačkih granica. Otada su punih 60 godina

uništavali i pljačkali po srednjoj i zapadnoj Europi. Godine 905. srušili su Velikomoravsku Kneževinu, a sljedeće godine teško porazili jaku njemačku vojsku. U njemačkim zemljama najviše su stradale Bavarska i Švapska, ali nije ostao pošteđen ni sjever. Bremen, koji je nekoliko desetljeća ranije već stradao u normanskom napadu, opljačkan je dok su Mađari pustošili Sasku. Jedna od najvećih provala dogodila se 937. godine – pljačkaši su pošli preko Bavarske, Švapske, Frankonije do francuskih pokrajina Lorene i Champagne. Putem su pljačkali i palili sve do čega su stigli u širokom pojasu kojim su se kretale njihove snage. Potom su, posve neočekivano, napravili širok krug oko Alpa – okrenuli se na jug, u pokrajine Berry i Burgundiju, pa prešli Alpe, stigli u Pijemont. Obalom Ligurskoga mora spustili su se u Toskanu, prošli okolinu Rima i Kampaniju, te se zapadnojadranskom obalom i preko Ljubljanskih vrata vratili u Panonsku nizinu.

Iako su Mađari nanijeli velike štete današnjoj južnoj Njemačkoj i sjevernoj Italiji, oni nisu bili tako ozbiljan neprijatelj kao Vikinzi/Normani: njihova je snaga vrlo brzo kopnila. Za razliku od Huna, Mađari nisu uspjeli asimilirati druge nomadske narode na svom pohodu prema Europi niti popuniti svoju vojsku borcima pokorenih naroda. Nije bilo Germana koje su Mađari mogli prisiliti da im služe. Čak su i slavenski narodi u dolini Dunava, čija je državna organizacija bila relativno slaba, uglavnom ostali neovisni (uključujući ovdje i Hrvatsku između Save i Drave) ili su bili tek djelomično podvrgnuti Mađarima. Posljedica toga bila je da je Mađarima kronično nedostajalo muškaraca sposobnih da se otiskuju na iscrpljujuće i riskantne svakogodišnje pljačkaške pohode. Jačanje njemačke države značilo je da će i mađarskim upadima uskoro doći kraj. Henrik I Ptičar (918-936) potakao je izgradnju utvrda duž granice koju su Mađari napadali, a njegov sin Oton nanio je 955. godine Mađarima odlučujući poraz u bici na Leškom polju (Lechfeld). Iako su se i prije te bitke Mađari počeli za stalno naseljavati u Panonskoj nizini, a i poslije nje izvodili manje pljačkaške pohode, činjenica jest da je Leško polje presudan događaj u mađarskoj povijesti – otada uistinu uglavnom prestaju pohodi, a počinje stalno naseljavanje na prostoru današnje Mađarske. Najznačajniji rezultat mađarskih pohoda jest njihovo trajno naseljavanje na tom prostoru. Time su napravili brešu između dviju velikih slavenskih grupa – Zapadnih i Južnih Slavena. Poljaci, Česi (i Slovaci) odijeljeni su od Hrvata, Srba (Slovenaca, Makedonaca), Germanima u gornjem toku Dunava i Mađarima u Panonskoj nizini.

Novi napadači na Europu bili su primireni tijekom 10. stoljeća na ovaj ili onaj način. Oko godine 1000. situacija u Europi potpuno se stabilizirala – svi su napadači bili ili odbačeni ili asimilirani. Europa, koja je izrasla iz razdoblja barbarskih napada i nesigurnosti, bila je posve različita od Europe iz vremena Karla Velikoga. Novi oblici upravljanja i novi tip društvenog organiziranja koji zovemo feudalnim stvoren je tijekom perioda nereda i nestabilnosti. Činjenica da je feudalizam u zapadnoj Europi uglavnom nastao u vremenima nasilja i nereda valja

uzimati u obzir kada se o njemu raspravlja. Feudalizam je samo u teoriji mogao biti koherentan, logičan, jednolik sustav iz jednostavnog razloga što društva u kojima je nastajao nisu imala niti jedno od tih obilježja.

19. Novi narodi u srednjoj i istočnoj Europi: Rusi, Česi, Poljaci

Dok su Norvežani uglavnom napadali i naseljavali Irsku, Danci Englesku i Francusku, Šveđani su prodirali prema istoku i jugoistoku. Bili su avanturisti, kao i trgovci koji su na tom prostoru nalazili jantar, krzna, divlji med, proizvode od drva – proizvodi koji su u srednjoj i zapadnoj Europi itekako bili traženi. Slaveni, naseljeni u ravnicama istočne Europe, nisu imali jaču političku organizaciju te novim osvajačima koje su nazivali Varjazima (a ne Normanima ili Vikinzima) nisu pružili gotovo nikakav otpor. Zapravo, čini se da ih je dio slavenskih plemena dočekao kao vojskovođe koji će ih braniti od njihovih susjeda. Na taj prostor stigli su i trgovci iz Irana, s Bliskog istoka i sjeverne Afrike s namjerom da trguju tim istim proizvodima, ali i da hvataju robove. Količina novca s Istoka koja je nađena na prostoru Rusije i Skandinavije potvrđuje da je trgovina cvjetala.

Povijest hazarske države neposredno je povezana s ovim procesima. Sredinom 7. stoljeća Hazari su bili savez nomadskih turskih i iranskih plemena na području sjevernog Kavkaza koji je ubrzano širio vlast prema sjeveru, zapadu i jugu. Njihove veze s Carigradom su vremenom postajale sve intenzivnije (sin cara Lava III oženio je kćer hazarskog kagana), ali to ipak nije moglo spriječiti katastrofalan poraz Hazara 737. u bici protiv Arapa na Kavkazu, kada je razorena i hazarska prijestolnica Sarkel. Tada se središte hazarske države preselilo prema sjeveru, u područje između Volge, Dona i Kavkaza. Prijestolnica je postao Itil na Volgi. Hazarska je država u sljedećim desetljećima povratila prijašnju moć. Ona je bila multinacionalna, snagu je temeljila na vojnoj moći i ratnoj vještini turskih i iranskih konjanika i iskustvu iranskih i židovskih trgovaca. U dilemi da li prihvatiti islam ili kršćanstvo, dio vladajućeg sloja prihvatio je židovsku vjeru. Hazari su očuvali snagu države tijekom 9. stoljeća, ali u sljedećem stoljeću znatno su oslabili i konačno nestali. Hazarski se element ubrzo asimilirao u okolne narode.

Prve varjaške naseobine na istočnoeuropskim ravnicama osnovane su otprilike u isto vrijeme kada i norveška kraljevstva u Irskoj, dakle, počev vjerojatno od 770. do oko 830. godine. Varjazi su bili važan etnički element koji je pridonio da velik dio Rusije do kraja 9. stoljeća bude organiziran u specifične državne tvorbe. Prvi od takvih vladara bio je Rjurik (862-879), kojeg su Novgorođani

uzimati u obzir kada se o njemu raspravlja. Feudalizam je samo u teoriji mogao biti koherentan, logičan, jednolik sustav iz jednostavnog razloga što društva u kojima je nastajao nisu imala niti jedno od tih obilježja.

19. Novi narodi u srednjoj i istočnoj Europi: Rusi, Česi, Poljaci

Dok su Norvežani uglavnom napadali i naseljavali Irsku, Danci Englesku i Francusku, Šveđani su prodirali prema istoku i jugoistoku. Bili su avanturisti, kao i trgovci koji su na tom prostoru nalazili jantar, krzna, divlji med, proizvode od drva – proizvodi koji su u srednjoj i zapadnoj Europi itekako bili traženi. Slaveni, naseljeni u ravnicama istočne Europe, nisu imali jaču političku organizaciju te novim osvajačima koje su nazivali Varjazima (a ne Normanima ili Vikinzima) nisu pružili gotovo nikakav otpor. Zapravo, čini se da ih je dio slavenskih plemena dočekao kao vojskovođe koji će ih braniti od njihovih susjeda. Na taj prostor stigli su i trgovci iz Irana, s Bliskog istoka i sjeverne Afrike s namjerom da trguju tim istim proizvodima, ali i da hvataju robove. Količina novca s Istoka koja je nađena na prostoru Rusije i Skandinavije potvrđuje da je trgovina cvjetala.

Povijest hazarske države neposredno je povezana s ovim procesima. Sredinom 7. stoljeća Hazari su bili savez nomadskih turskih i iranskih plemena na području sjevernog Kavkaza koji je ubrzano širio vlast prema sjeveru, zapadu i jugu. Njihove veze s Carigradom su vremenom postajale sve intenzivnije (sin cara Lava III oženio je kćer hazarskog kagana), ali to ipak nije moglo spriječiti katastrofalan poraz Hazara 737. u bici protiv Arapa na Kavkazu, kada je razorena i hazarska prijestolnica Sarkel. Tada se središte hazarske države preselilo prema sjeveru, u područje između Volge, Dona i Kavkaza. Prijestolnica je postao Itil na Volgi. Hazarska je država u sljedećim desetljećima povratila prijašnju moć. Ona je bila multinacionalna, snagu je temeljila na vojnoj moći i ratnoj vještini turskih i iranskih konjanika i iskustvu iranskih i židovskih trgovaca. U dilemi da li prihvatiti islam ili kršćanstvo, dio vladajućeg sloja prihvatio je židovsku vjeru. Hazari su očuvali snagu države tijekom 9. stoljeća, ali u sljedećem stoljeću znatno su oslabili i konačno nestali. Hazarski se element ubrzo asimilirao u okolne narode.

Prve varjaške naseobine na istočnoeuropskim ravnicama osnovane su otprilike u isto vrijeme kada i norveška kraljevstva u Irskoj, dakle, počev vjerojatno od 770. do oko 830. godine. Varjazi su bili važan etnički element koji je pridonio da velik dio Rusije do kraja 9. stoljeća bude organiziran u specifične državne tvorbe. Prvi od takvih vladara bio je Rjurik (862-879), kojeg su Novgorođani

862. pozvali da ih zajedno s braćom, na čelu svoje varjaške družine, zaštiti od Pečenega i štiti njihovu trgovinu.

Rusija je već od 9. stoljeća bila zemlja gradova-država, odnosno kneževina, od kojih je svakom vladao varjaški ili slavenski vojskovođa s titulom kneza. Sve su kneževine do kraja stoljeća bile povezane u labavi savez pod vodstvom kijevskog kneza. Za razliku od zapadnijih dijelova Europe, karakter političkog i privrednog života u Rusiji značajno su određivali gradovi. Naime, kao što smo već obrazlagali, važan je trgovački put išao od Kaspijskog jezera i Crnoga mora preko Rusije sve do Baltika. Bogati su trgovci živjeli u gradovima, a vladali su nad stanovnicima raspršenih sela.

Ruski su knezovi izvlačili korist iz trgovine i tako se osilili da su se 860. pojavili s flotom pred Carigradom. Iskrcali su se, opkolili grad i opustošili njegovu okolinu. Od toga vremena počinje se u Rusiji širiti bizantski utjecaj, osobito širenjem kršćanstva. U narodu, koji je Bizantincima dotad bio skoro nepoznat, snažno su razvili misionarsku djelatnost. Pokrštenje Rusa i njihovo uvođenje u bizantsku sferu utjecaja bilo je najbolje i najsigurnije sredstvo da se otkloni opasnost za samo Bizantsko Carstvo. Samo koju godinu kasnije patrijarh Focije je s ponosom isticao prve uspjehe ove misionarske aktivnosti.

Rjurikovi nasljednici vladali su Rusijom sve do 1598. godine. Rjurika je na vlasti u Novgorodu naslijedio Oleg (879- o. 913). On je 881/882. osvojio Kijev i time ujedinio prostor tzv. Unutrašnje Rusije. Kijev je tada postao središte Olegove vlasti, pa se ta država otada može zvati Kijevskom Rusijom. U sljedećim desetljećima Oleg je uspješno ratovao na mnogim stranama te proširio granice svoje države. Njegov nasljednik Igor (o. 913-945) nastavio je s takvom politikom. Baš kao i Oleg 907, organizirao je dva velika pohoda na Carigrad (941, 944), pri čemu su napadači kao ustupak dobili povoljan trgovački ugovor. Igor je ubijen gušeći ustanak jednog pobunjenog naroda, pa ga je naslijedila njegova udovica Olga (945-964). I Olga je vrlo uspješno nametala vlast okolnim narodima, a 957. je s velikom pratnjom došla u Carigrad. U njemu je primila kršćanstvo i na krštenju dobila ime Helena.

Svjatoslav I (964-972) se od 968. do 971. uključio u bizantsko-bugarske sukobe i pobijedio Bugare, a potom opustošio hazarsku državu. Na taj način Kijevska Rusija postaje značajan međunarodni čimbenik. No, Svjatoslav nije bio niti zakonodavac niti stvaralac države, svoju je važnost izgradio na vojnim pobjedama. Vrhunac moći postigla je Kijevska Rusija za vladavine Svjatoslavova sina Vladimira (980-1015). On je proširio ruske granice do njihovih prirodnih granica (slivovi Dona, Dnjepra, Dnjestra, Zapadne Dvine i gornje Volge). Vladimir je uspostavio čvrstu državnu hijerarhiju koja je omogućavala da se vlada nad golemim prostorom.

Iako je oko 960. postojala inicijativa da se Rusija pokrsti djelovanjem njemačkog svećenstva, bizantska je akcija iznijela pobjedu. Prvi su se kršćani

u Rusiji pojavili u 9 st., a tijekom 10. stoljeća pokrštavanje se intenzivira. Međutim, kada je Vladimir došao na vlast, kršćanstvo u Rusiji još nije definitivno pobijedilo. U početku svoje vladavine pokušao je stvoriti jedinstvenu pogansku hijerarhiju od plemenskih božanstava slavenskih i neslavenskih naroda sa svog državnog teritorija. U tu svrhu podigao je središnji poganski panteon u Kijevu kojem je na čelo, kao vrhovno božanstvo, postavljen Perun. No, plemenski su kultovi, premda ovako umjetno ujedinjeni, ipak potpomagali održavanje plemenskog partikularizma. Naprotiv, kršćanstvo je svojim davno izgrađenim monoteizmom i hijerarhijskom organizacijom Crkve bilo kudikamo prikladnije da kneževskoj vlasti posluži za idejno i, na toj osnovi, političko ujedinjenje podanika. Zbog toga je Vladimir 989, poslije sporazuma s Bizantincima, pozvao carigradskog patrijarha da uspostavi episkopiju. U zemlji je pokrenut intenzivan proces pokrštavanja, stvorene su osnove da se u sljedećim desetljećima širi pismenost i postigne značajan kulturi napredak.

Baš kao i u Bugara, Srba, Makedonaca i djelomice Rumunja, prihvaćanje kršćanstva u Rusiji bio je samo prvi korak u utemeljivanju bogatog odnosa s Bizantom, tako da je u tim zemljama stvoren tijekom stoljeća tipičan pravoslavno-istočnjački kulturni pejzaž, očigledan u umjetnosti, arhitekturi i društvu općenito.

Uspjesi tijekom duge Vladimirove vladavine omogućili su njegovu sinu Jaroslavu Mudrom (1019-1054) nove dosege – prodro je u baltičke zemlje, odlučno porazio Pečenege, uspostavio diplomatske i dinastičke veze s nekoliko europskih država. U doba Jaroslava (koji i zato prozvan Mudrim) napisan je najstariji dio ruskoga zakonika („Ruska pravda"), zapravo kodificirano običajno pravo. Međutim, kriza je već bila na vidiku – i sam je Jaroslav preuzeo vlast tek nakon dugotrajne borbe protiv brata Svjatopolka, a vremenom se niz oblasti počeo osamostaljivati. Kijevski veliki knezovi sve su teže obuzdavali centrifugalne sile. Vladimir je imao 12 sinova i još više unuka koji su svi imali svoje specifične interese, sukobljavajući se jedni s drugima ili protiveći se interesima jedinstvene države. Proces raspadanja pospješen je prodorom Polovaca (Kumana) koji su od 1068. pustošili južne krajeve i kidali prometne i trgovačke veze Kijeva s Crnim morem. Godine 1097. predstavnici najvažnijih oblasnih gospodara dogovorili su u Ljubeču, sjeverno od Kijeva, podjelu nekadašnje Kijevske Države – svaki je oblasni gospodar mogao zadržati svoju očevinu i nitko nije smio nastojati da ju drugome preotme. Pa ipak, raspad Kijevske Države, ali tek privremeno, zaustavio je Vladimir Monomah (1113-1125).

Rusija je bila bogata trgovačka zemlja sve dok niz napada nomada u 12. i 13. stoljeću nije prekinuo trgovačke putove prema jugu i istoku.

Na prostoru srednje Europe, od dvadesetih do pedesetih godina 7. stoljeća, postojala je Samova Država, potom je značajan dio toga prostora potpao pod kontrolu Avara, pa od kraja 8. stoljeća pod franačku državu Karla Velikoga.

Karta 9. Širenje kršćanstva u 10. i 11. stoljeću

Slabljenjem i dezintegracijom Franačkoga Carstva, stvara se Velikomoravska kneževina (830-906). Najvažniji vladar bio je knez Rastislav (846-870) za čije je vladavine došlo do masovnog pokrštavanja. Kada su na prostor Panonije doselili Mađari, središte slavenske države pomiče se prema sjeverozapadu, prema Češkoj, gdje jača dinastija Přemislovića (čitaj Pšemislović) (8-9. stoljeće). Přemyslovići potječu od legendarnoga ratara Přemysla i njegove supruge Libuše. Libuša slovi za osnivačicu Praga.

Češka je od 10. stoljeća bila u posebnim odnosima sa Svetim Rimskim Carstvom, za mnoga stoljeća unaprijed. Knez Václav (921--929) poštovan je kao zaštitnik češkog naroda i države. Ubio ga je i naslijedio brat Boleslav (929-967) koji se neuspješno želio riješiti pokroviteljstva Carstva. Vladao je kao kršćanski vladar i udao je kćer za poljskog kneza Mieszka. Naslijedio ga je Boleslav II (967-999), za čije je vladavine osnovana (973) biskupija u Pragu, podvrgnuta nadbiskupu u Mainzu.

Borbe između Boleslavljevih nasljednika značajno su umanjile snagu države i njezin opseg. Tek je Boleslavljev unuk Brˇetislav (1034-1055) preokrenuo tijek događaja. Privremeno je proširio vlast na prostor današnje zapadne Slovačke, a 1027. osvojio je Moravsku. Godine 1038. ili 1039. iskoristio je krizu u Poljskoj te osvojio dio Poljske i Šlesku, koju je držao do 1050. godine. Donio je u Prag iz poljskog grada Gniezna moći sv. Vojtjeha. Njemačko-rimski car Henrik III prisilio ga je 1041. da prizna njegovu vrhovnu vlast. Prije smrti Brˇetislav je ustanovio seniorat, po kojem ima vladati najstariji član Prˇemyslove porodice. Tako je u sljedećih 150 godina češka povijest bila umnogome određena stalnim napetostima između članova vladarske kuće. Brˇetislavljev drugi sin Vratislav II (1061-1092) dobio je 1085. od cara Henrika IV titulu češkoga kralja. Još jedan sposoban vladar – Vladislav I – dobio je 1114. titulu carskog peharnika, što je bio jedan od najvažnijih položaja na dvoru. Na taj je način češki princ bio jedan od knezova izbornika pri izboru svakog novog cara.

U sjevernijim krajevima, na području današnje Poljske, u ranom srednjem vijeku nalazila su se različita slavenska plemena, ali mnogo sličnija jedno drugome negoli njihovi germanski susjedi. Pleme Poljana, koje je nastavalo središnje područje oko rijeke Warte (kod Poznańa), dalo je ime čitavom prostoru i stvorilo državu. Od 800. do 960. bilo je na poljskom prostoru dvadesetak takvih državica (plemena Šlonzaka/Šlezana, Mazura, Kujavjana, Vislana, Pomorjana i drugih).

Kako su dijelovi Poljske došli pod vlast velikomoravskog kneza, tako se do kraja 9. stoljeća na tim prostorima počelo širiti kršćanstvo. Međutim, mnogo je važnije bilo ujedinjavanje zemalja oko Poznańa, Gnieznog i Kalisza koje su izveli Siemowit, Leszek i Siemomysł, potomci „Pjasta", legendarnog osnivača dinastije. Ta se regija kasnije počela nazivati Velikom Poljskom, a nova će se dinastija nazvati Pjastovićima.

U 10. stoljeću, duž baltičke obale, rastu gradovi, ponajprije Wolin i Szczecin na ušću Odre te Elblag i Gdańsk na ušću Visle. Oni su povezivali baltički prostor s Kijevom i Carigradom na istok i jugoistok, prema zapadu s Berlinom i dalje, prema jugu, s Regensburgom i Bečom. Kao jaka trgovačka središta, ti gradovi dosižu broj čak od 6 do 10 tisuća stanovnika. Vjerojatno su se već u to vrijeme u gornjoj Šleskoj i u središnjoj Poljskoj vadili plemeniti metali.

Kada je Siemomysłovljev sin Mieszko stupio na vlast (o. 963-992) počeo je širiti granice svoje države sve do Baltika. Time je praktički postao osnivač prve poljske države. Da bi se učvrstio na vlasti, priznao je vrhovništvo cara Otona I, a 966. prihvatio kršćanstvo. Tri godine kasnije osnovana je u Krakovu prva biskupija. Njegov sin Boleslav I Hrabri (992-1025) nastavio je očev posao – ojačao je i proširio državu koja je obuhvatila čak i Češku i Slovačku, a nakratko čak i Kijev. Proglasio se neovisnim od njemačkog cara te se 1025. proglasio za kralja. Za njegovih nasljednika partikularističke težnje velikaša i pokrajinskih kneževa oslabile su državu, koja je, uostalom, i izgubila značajan dio teritorija.

20. Što je feudalizam?

Feudalizam u užem, prvotnom i pravom smislu riječi označava feudalno-vazalske veze, odnosno, društveni sustav prava i obveza (skup društvenih institucija) zasnovan na posjedovanju zemlje i osobnim odnosima u kojima zemlju (i u mnogo manje slučajeva drugi izvor prihoda) vazali drže kao leno dobiven od gospodara (seniora).

U širem smislu, pojam obuhvaća „feudalno društvo", sustav ekonomske, društvene i političke organizacije zasnovan na vezama čovjeka prema čovjeku, u kojoj jedan sloj specijaliziranih ratnika – feudalne gospode (gospodara) – podčinjenih jedni drugima hijerarhijom veza zavisnosti, gospodari seljačkom masom koja obrađuje zemlju i stvara im uvjete za život.

Oko 1500. u francuskom se počeo upotrebljavati termin *féodalité* u značenju ukupnosti zakona i običaja koji su u Francuskoj vrijedili od karolinškog razdoblja do kraja srednjega vijeka, a bili su karakteristični po vladavini ratničkog sloja, sustavu zaštite čovjeka po čovjeku te nepostojanju javne vlasti. Samu riječ „feudalizam" prvi su počeli upotrebljavati engleski pravnici u 17. st., podrazumijevajući

pod tim pojmom pravnički režim lena, u to doba jedini živi element starog srednjovjekovnog režima Naglašavali su taj element feudalnih odnosa, ostavljajući po strani osobne odnose između vazala i seniora. Suvremena definicija, koju prihvaća većina historičara, postupno se uobličivala tijekom 19. stoljeća. Istovremeno su Karl Marx i njegovi učenici smatrali da je feudalizam „jedna od osnovnih društveno-ekonomskih formacija koja je proizašla iz robovlasničkog društvenog uređenja i stvorila uvjete za nastanak progresivnijeg kapitalističkog društvenog uređenja. Feudalizam je antagonističkog i eksploatatorskog karaktera: vladajuća klasa feudalaca eksploatira podvlašćenu klasu kmetova". Marksističko shvaćanje pojma feudalizma umnogome je utjecalo na društvene znanosti u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća.

„Feudalno društvo" uglavnom se razvijalo u autarkičnoj poljoprivrednoj ekonomiji, odnosno karakteristično je za one tipove društava gdje je poljoprivreda dominantan tip privređivanja. Međutim, feudalizam je tijekom stoljeća zadobio i neke druge opće karakteristike osim postojanja seniora, vazala i lena. U takvom društvu oni koji obavljaju neku javnu dužnost, bilo civilnu bilo vojnu, ne čine to zbog apstraktnog shvaćanja obveze prema „državi" ili svojoj javnoj dužnosti, nego zbog osobne i slobodno prihvaćene veze sa svojim seniorom. Ti su „javni dužnosnici" za svoju službu dobivali zadovoljštinu u vidu lena kojeg su nasljedno zadržavali. Zbog toga što su javne dužnosti bile usko povezane s lenom, prije negoli s osobom koja je tu dužnost obavljala, javna se vlast fragmentirala i decentralizirala. Još jedan aspekt feudalizma je lenski i seniorski sustav u kojem seniori nad neslobodnim seljaštvom imaju niz različitih policijskih, sudskih, poreznih i drugih prava.

U stoljećima propadanja Zapadnog Rimskog Carstva život malih posjednika bio je neobično težak i opasan. Često su oni, da bi se osigurali ili priskrbili neku drugu korist, predavali svoju zemlju Crkvi i dobivali je natrag kao beneficij. To bi bio doživotni posjed za koji je valjalo godišnje plaćati određenu svotu. Ponekad bi klerik ili laik i sam predavao nekom posjed, a zauzvrat dobivao neku važnu uslugu. U krajnjoj liniji, situacija bi se ponavljala i u slučaju kada bi obrađivač formalno zamolio (*preces*) da dobije zemlju. Tada bi se takav posjed zvao prekarij. U isto vrijeme bio je to beneficij jer se pokazivao kao dar (*beneficium*) vlasnika.

U formalno-pravnom pogledu dogodila se bitna stvar – zemlju u vlasništvu jednog čovjeka zapravo posjeduje netko drugi. Rimski je zakon dozvoljavao da se prekarij uživa dok god bi to želio davalac. U franačkom zakonu prekarij postaje oblik legalnog posjedovanja zemlje – za nekoliko godina, za života, za nekoliko generacija ili zauvijek. To je važan element u stvaranju društva koje nazivamo feudalnim. Međutim, ono što će se konačno nazivati leno ili feud (*feudum*) bila je posebna vrsta beneficija; poklon vazalu u zamjenu za vojnu službu. Stoga, da bismo razumjeli razvoj feudalizma, valja se vratiti u ranija razdoblja.

Izgleda da je barem prema nekim istraživačima, srednjovjekovni odnos između vazala i njegova gospodara (francuski *seigneur*, latinski *senior*) nastao iz odnosa klijenta (*cliens*) i njegova patrona (*patronus* ili *senior*) u rimsko doba. Slabost ovih argumenata je u tome što su, osim očuvanja nekolicine latinskih riječi čije je značenje vrlo neodređeno, te dvije institucije bitno različite. Vazalni odnos u srednjem vijeku bio je prvenstveno čast i vojna služba, a klijentni odnos u Rimu je, nasuprot tomu, bio oblik ekonomske ovisnosti. Kada bi postao pratilac nekog bogatog čovjeka, siromah bi dobio novac, hranu i odjeću. Stoga se čini razložnim tražiti korijene vazalnog odnosa i u germanskom komitatu kojeg je opisao Tacit. Svaki glasovitiji vojskovođa u Germaniji mogao je, ponudivši avanturu i plijen, sakupiti drugove (*comites*). Odnos je za obje strane bio častan: ljudi su dobivali vojnu opremu i hranu, a zauzvrat vjerno prate svoga vođu i omogućavaju njegove velike podvige. Pratioci su mogli biti i plemići i neplemići, jer je njihovo podrijetlo bilo nevažno u usporedbi s eventualnom hrabrošću i lojalnošću na bojnom polju. Vođa je morao prednjačiti u hrabrosti, a njegovi pratioci su stalno trebali nastojati da budu hrabri koliko i on. Ako bi ga itko nadživio u borbi, bio bi osuđen na vječnu sramotu. Pratiočeva sveta dužnost bila je biti uz vođu do smrti.

Mogućnost da se vjernim služenjem vođi i isticanjem u borbi zasluži pripadnost aristokratskom staležu jedan je od čimbenika u stvaranju feudalnog sustava. Međutim, radi se o isuviše složenom procesu da bi se mogao objašnjavati samo jednim društvenim faktorom. Sinteza običaja Galorimljana i germanskih došljaka samo je jedan od njih.

Karolinzi su se pozivali na stare tradicije germanskih ratničkih skupina, pa su time pokušavali osnažiti svoj vrlo dvojbeni autoritet nad rastućom državom. Važna mjesta u Crkvi i državi predavana su sve češće vladarevim vazalima, a uskoro je postalo pravilo da samo oni drže takve položaje. Zahvaljujući bogatim beneficijima, vazali su osiguravali vladaru brojne konjanike, a zatim dobivali važne političke funkcije i privilegije. Vojni beneficij donosio im je i službeni imunitet – upravne ovlasti na određenom teritoriju.

Dakle, razvoj europskog feudalizma počinje u doba prvih Karolinga u 8. stoljeću, kada je dodjela lena, s jedne strane, te uspostava osobnih vazalsko-seniorskih odnosa, s druge, bila povezana. U ranijim stoljećima, jedan od oblika darivanja zemlje bio je beneficij, davan samo za života uživaoca zemlje i na njegov zahtjev. Međutim, sve do druge polovice 8. stoljeća beneficij nije bio povezan s vazalstvom. Merovinški su vladari u početku svojim ljudima davali zemlju u puno vlasništvo, a tek kasnije su počeli zadržavati vlasništvo nad zemljom uz pravo vazala da ju uživa i eksploatira bez drugih ograničenja. Vladari su kao leno davali i crkvene zemlje. Njihovo ponašanje ubrzo su slijedili i mnogi pokrajinski gospodari.

Stvaranje feudalnih odnosa može se pratiti na temelju konkretnih događaja, od kojih svaki predstavlja nov pomak u procesu feudalizacije: car Karlo Ćelavi izjavio je 843. da su careve dužnosti prema velikašima obvezatna protuusluga za vjernost vazala, a 859. u jednom dokumentu vazalske su obveze definirane kao savjet i pomoć; potom kapitulari iz Quierzyja nalažu nasljednost grofovskog dostojanstva. U dokumentu iz Clunyja, 881. prvi se puta spominje ključna riječ – *leno* (u francuskom, *fief* i kasnije u engleskom). Tih se desetljeća beneficij pretvara u nasljedni leno.

Kako je snaga karolinških vladara prema kraju 9. stoljeća slabila i konačno nestala, tako su lokalni moćnici postajali *de facto* neovisni; stvarali su državice koje su često bile u ratu jedna protiv druge. I Crkva je postala dio feudalnog sustava. Sekularni gospodari, kao protuuslugu za prisegu, ustoličivali su biskupe i opate na njihove crkvene položaje koji su zadržavali sve svjetovnjačke povlastice. Zauzvrat, biskupi i opati bili su dužni svojim seniorima obavljati određene službe, čak i vojnu.

Na polju prava, feudalizam je označio nestajanje starih sudova lokalnih uglednika i njihovo pretvaranje u sud čiji su članovi vazali jednoga seniora. Posljedica toga je širenje i umnogostručavanje sudova, što je pravni sustav učinilo silno kompliciranim.

Feudalizam se s franačkim osvajanjima potkraj 8. i u samom početku 9. stoljeća proširio prema Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj, dalje prema istoku Europe, ponajprije u Ugarsku i u neke slavenske zemlje. Normani su ga prenosili u zemlje koje su osvajali – 1066. u Englesku, koju godinu kasnije u južnu Italiju i na Siciliju. Iz Engleske feudalizam se proširio u Irsku i Škotsku. Kada su potkraj 11. st. osnovane križarske države na Bliskom istoku, i one su bile organizirane na feudalnim principima. Sustav pronije razvija se u Bizantskom Carstvu od druge polovice 11. st. U osnovi, pronija nije ništa drugo nego leno, a pronijar je drugo ime za vazala bizantskoga cara. Iz Carstva se pronijarski sustav potom širi prema Bugarskoj i Srbiji.

Neke od velikih izvaneuropskih civilizacija prošle su tijekom svoje povijesti kroz feudalno razdoblje. Japanski feudalizam, na primjer, moguće je usporediti s feudalizmom Europe i latinskog Istoka. Sličan proces javlja se i u Kini već oko 2. st. pr. Kr. te traje do početka 20. stoljeća.

Vazal je „slobodan čovjek" koji svojevoljno stupa u odnos prema drugom „slobodnom čovjeku", senioru. Prema gospodaru (senioru) vazal ima određene obveze i s njim je povezan osobnom lojalnošću, odnosno „vjernošću". Senior i njegov vazal spojeni su vazalskim ugovorom. Vazal se zaklinje na vjernost svom senioru. Najstariji tekstovi u kojima se riječ „vjernost" spominje nastaju u 11. st. u Španjolskoj, Francuskoj i Njemačkoj.

U ceremoniji uspostave feudalnog odnosa, vazal stavlja sklopljene ruke u ruke seniora – koji sklapa svoje ruke preko njegovih – i izražava svoju volju da

se preda senioru ovakvom ili sličnom formulom: „Gospodaru, ja postajem vaš čovjek." Sukladno vazalskom ugovoru, vazal je dužan svome senioru *consilium*, savjet, koji se uglavnom sastoji u obvezi sudjelovanja na skupovima koje saziva senior, posebno da dijeli pravdu u njegovo ime – te *auxilium*, pomoć, uglavnom vojnu, a eventualno i financijsku. Vazal mora pridonositi administraciji, pravosuđu i vojsci seniora. Zauzvrat je senior dužan vazalu pružiti zaštitu. Protiv nevjernog vazala senior može izreći sankcije, sve do konfiskacije feuda.

Unutar društva u kojem postoji feudalizam stvaraju se različite grupe i slojevi koji zauzimaju i različite položaje u hijerarhijskoj strukturi društva. U prvoj se kategoriji nalaze oni koji su na neki način (najčešće osvajanjem) došli u posjed golemih površina zemlje koju ne mogu ni braniti ni obrađivati vlastitim snagama. Te se osobe prema zemlji ne nalaze u neposrednu odnosu, one su samo njezini vrhovni vlasnici (*dominus directus*). Da bi se zemlja obradila, vrhovni vlasnik, senior, podjeljuje je vazalima, osobama koje se svrstavaju u drugu kategoriju. Oni su koristovni vlasnici, a njihov odnos prema zemlji označuje se kao koristovno vlasništvo (*dominium utile*). Vlasništvo u feudalizmu, prema tome, ima najčešće dva nosioca: vrhovnog i koristovnog vlasnika.

Vazali su obvezni svome vrhovnom gospodaru vršiti službe višeg i odličnijeg reda, osobito one vojničkog karaktera. Da bi namaknuli sredstva za život i za potrebe vojničke službe na koju su obvezani, vazali ustupaju dijelove zemlje drugim vazalima, ili direktno kmetovima. Na kmetovima počiva cjelokupna proizvodnja u feudalizmu. Vršeći "službu nižeg reda", u korist svoga gospodara, oni uzdržavaju čitavu feudalnu hijerarhiju. Ovakvom raspodjelom zemlje uskoro se na zemlji feudalaca počinju razlikovati dvije vrste zemljišta: jedno su zemljišta koja feudalac zadržava za sebe, obrađujući ih radnom snagom svojih kmetova (u našem starom pravu takvo se zemljište zove alodijalno zemljište); drugo su opet zemljišta što ih feudalac ustupa kmetovima na obradu tako da na posjedu feudalaca postoji veći ili manji broj kmetskih selišta (*sessio colonicalis*). Po broju kmetskih selišta, a ne po veličini površina, cijenila se vrijednost feudalnih posjeda.

Kmetovi dolaze u podređen i ovisan položaj uglavnom ekonomskom prisilom: da bi se održali, prisiljeni su unajmiti zemlju od feudalca. Kmetski položaj za njih je u tom trenutku najbolje što mogu dobiti. Ako su se poslije željeli maknuti sa zemlje, njima i njihovim potomcima to je uglavnom bilo onemogućavano, i svaki pokušaj da se oslobode ili napuste zemlju sprečava se silom.

Kmetovi se obvezuju da će kao naplatu za ustupljenu zemlju davati svom gospodaru feudalnu rentu. Feudalna se renta javlja u tri osnovna oblika: radna (rabota, tlaka, kuluk), naturalna (produktna) i novčana. Radna renta, kao najprimitivnija i najlakše provediva, javlja se, u pravilu, najranije, a sastoji se u tome da kmet ne obrađuje samo svoju zemlju koju je primio od feudalca, već mora određeni broj dana raditi na zemlji koju je feudalac zadržao za svoje uzdržavanje. U uvjetima svoga rada kmet se više odvaja od feudalca kad se feudalna renta podmiruje u priro-

di, tj. u produktima. Tada kmet nije dužan feudalcu kulučiti, već mu mora dati dio od svega što proizvede. Kod naturalne rente efekt je rada u pravilu veći, jer kmet može svoj rad više koncentrirati i bolje iskoristiti. S razvojem trgovine, gradske industrije, uopće robne proizvodnje, a time i novčanog prometa, postupno se prelazi na novčanu rentu. Kod novčane rente kmet se u radu sasvim odvaja od feudalca, jer feudalnu rentu podmiruje u novcu, tako da ne mora feudalcu dopremati njegov dio u naturi, pa je zbog toga njegov položaj neovisniji, a rad produktivniji. U feudalnoj praksi ova tri oblika rente često se javljaju i usporedno. S razvitkom feudalizma, renta se grana u različite oblike podavanja, jer feudalci sve više terete kmetove, koriste njihovu radnu snagu ne samo za obradu zemlje, već i za preradu sirovina u kućnoj radinosti. Unutar općih značajka svakog feudalnog sustava, u pojedinim konkretnim prilikama razvilo se mnoštvo posebnih varijanta. Tako je u nekim tipovima feudalizma odnos između vrhovnog i koristovnog vlasnika strogo reguliran, dok je u drugima prilično neodređen ili, u osnovi, postoji samo obveza vazala da na seniorov zahtjev krene u vojsku.

U zapadnoeuropskom tipu feudalizma cijela društvena zgrada ima oblik piramide: na vrhu se nalazi glavni vlasnik, koji je, prema lenskom shvaćanju, vrhovni senior, a prema državnopravnom, vladar (kralj). On ima svoje vazale, kojima podjeljuje kao feud čitave vojvodine ili kneževine. Ovi kraljevi vazali podjeljuju opet dalje feud svojim vazalima te tako postaju njihovi seniori. Ta se hijerarhija nastavlja prema dolje, te je viši vazal senior nižega vazala. Cijela feudalna piramida počiva na kmetovima kao osnovnim proizvođačima. Položaj je kmetova, međutim, u pojedinim feudalnim sustavima vrlo različit. Stupnjevi njihove ovisnosti kreću se od tzv. kreposničevstva u Rusiji (u Njemačkoj *Leibeigenschaft, Leibeigener,* franc. *servitude, serf*), gdje je položaj kmetova *de facto*, iako ne *de iure*, jednak ropstvu, pa do gotovo slobodnih kmetova, koji su po svom položaju slični zakupniku koji plaća vlasniku zemlje godišnju zakupninu za zemlju. Iz ovih elemenata koji čine feudalno društveno uređenje, izgrađena je i feudalna država kao njegov organizacijski okvir.

U počecima organiziranja, feudalna država ima tip patrimonijalne države. Vladar je u toj državi osoba koja je na čelu oružane sile zauzela velike površine zemlje. U područjima koja su bila pod utjecajem rimskoga prava njemu se priznavalo ujedno i pravo vlasništva na zemlju, jer je zauzimanje zemlje u ratu (*occupatio bellica*) najuobičajeniji način stjecanja vlasništva, koje prelazi po pravu nasljedstva i na njegove potomke pa je po smrti očevoj dijele među sobom kao svoju očevinu, svoj *patrimonij*. U tom svojstvu vladar odstupa dijelove osvojene zemlje članovima svoje ratne družine, rodbini, prijateljima ili crkvenim dostojanstvenicima. Feudalna država patrimonijalnog tipa nije se dugo održala, jer feudalci, pošto su ojačali, nastoje da se što više emancipiraju od kraljevske vlasti i da sami sudjeluju u vladanju. Ograničava se apsolutna vlast kralja kao patrimonijalnog vlasnika zemlje, a privatnopravni karakter njegove vlasti pretva-

ra se u javnopravni. Taj se proces u nekim državama odvijao i pomoću fiktivnog pojma „krune“ (tako u Češkoj, Poljskoj, osobito u Hrvatskoj i Ugarskoj), koja postaje imaginarni nosilac suvereniteta. Privilegiji vladajućeg sloja pretvaraju se u državnopravni pojam staleža, dakle u društveni sloj koji ima poseban pravni (odnosno javnopravni) status. Tako država u kojoj je feudalni odnos bitan dio društvenog ustroja postaje staleška država i takva je ostala do kraja svoga postojanja, iako je u tom okviru doživljavala promjene.

Već od 12. st. feudalizam je u najrazvijenijim europskim zemljama (Engleskoj, Francuskoj i drugima) pod pritiskom različitih društvenih skupina i interesa. Centralizirana država već je zapošljavala službenike koji su dobivali redovitu novčanu naknadu (plaću), a plaćenička se vojska izgrađivala na starorimskim idejama o suverenitetu i čuvanju javnoga reda i mira. Stvaranjem organiziranog društva odnos senior – vazal počeo se polako zamjenjivati odnosom vladara i njegovih podložnika. Ubrzani gospodarski i društveni razvoj gradova, od kojih mnogi imaju miliciju sastavljenu od vlastitih građana, sve su više u mogućnosti nametati koncepciju društvene organizacije različitu od feudalne. Na taj način u zapadnoj Europi feudalizam u prvotnom značenju riječi od 14. stoljeća više nije značajnija politička i društvena pojava. Pa ipak, feudalizam je ostavio duboki trag u europskim društvima, jer je utjecao na stvaranje i usavršavanje suvremenih oblika ustavne vladavine. Moderni politički sustavi mnogo duguju feudalnim idejama o potrebi suglasnosti da se uvode porezi, o otporu gospodaru, ravnoteži prava i obveza između seniora i vazala, itd.

Od toga vremena preživljava samo jedan od ključnih elemenata feudalnog odnosa – onaj kojim feudalni gospodar predaje seljacima zemlju na obradu uz njihovo istovremeno vezivanje za zemlju. To je doba razvitka manufakture, doba geografskih otkrića, osnivanja kolonija, od polovice 18. st. razvoja industrijskog načina proizvodnje. Sve je očiglednije da obrada zemlje više nije profitabilna kao druge djelatnosti, štoviše, zemljišni posjedi propadaju. Potreba za novom radnom snagom uvjetuje preobrazbu seljaka – kmeta u trgovca, potom u industrijskog radnika. Kada su u pojedinim zemljama narasle nove društvene snage, prvenstveno građanstvo, kao nosilac novoga načina proizvodnje i ekonomske moći, ukida se i kmetski element feudalnog sustava. To se u Engleskoj događa u 16. st., u Francuskoj 1789, u Rusiji 1861. godine.

U hrvatskim zemljama početni oblici feudalnih odnosa mogu se iščitati iz dokumenata već potkraj 11. stoljeća. Već u 12. st. pojavljuju se prve velikaške (feudalne) obitelji. Stvaranjem centralizirane države i borbom protiv moćnih velikaša, pri čemu su najviše uspjeha u tome imali Ludovik I Anžuvinac (1342-1382) i Matijaš Korvin (1458-1490), značaj feudalnih odnosa i u Hrvatskoj postupno gubi na značaju. Dolazak Habsburgovaca na vlast 1526/1527. nov je poticaj modernizaciji, ali za dugo vremena u hrvatskom će se društvu očuvati jedan od elemenata feudalizma – kmetski odnos. On je ukinut tek 1848. godine.

21. Selo u ranom srednjem vijeku

Feudalizam je bio način upravljanja, a ne sustav proizvodnje. U srednjem vijeku, pogotovo do 13. stoljeća, u tada najrazvijenijim zemljama odnos između seniora i vazala bio je ponajprije politički, a ne ekonomski. Stoga je i osnovna proizvodna jedinica u srednjovjekovnom društvu bilo selo, odnosno seoska općina, a ne leno. Sukladno tome, proizvođače prehrambenih proizvoda ponajprije vidimo kao seljake, a ne kao feudalne podložnike. Srednjovjekovno selo nalikovalo je rimskoj *villa* na mnogo načina: grupa neslobodnih ili poluslobodnih ljudi obrađuje zemlju za račun gospodara. Rimski, potom i barbarski (ponajprije merovinški) zemljoposjednik bio je u poziciji da nadgleda rad na svojoj zemlji, ili osobno, ili putem svojih službenika. On je određivao što će se raditi na nekoj čestici – primjerice, što će se uzgajati ili će se ostavljati na ugaru. No, kako su zemljoposjednici postali dio feudalnog sustava, morali su sve više vremena trošiti na politiku i ratovodstvo, pa u načelu više nisu mogli nadgledati proizvodnju na svojim posjedima. Ljudi na posjedu bili su prisiljeni voditi brigu sami o sebi – seljaci su dobrim dijelom nastavili čuvati običaje i znanja o poljoprivredi koja su se prenosila s generacije na generaciju. U isto vrijeme, sve veća anarhija nametala je potrebu da svaka mala zemljopisna ili proizvodna cjelina postane samodostatna. Do druge polovice 10. stoljeća putovati je bilo vrlo opasno; nije se moglo računati na dobavu hrane s veće udaljenosti. Kako su se sve namirnice morale proizvoditi na malom prostoru, u istom klimatskom arealu i uglavnom na istim tipovima zemlje, to je često značilo da se zemlja ne koristi posve efikasno. Primjerice, žitarice, pa čak i pšenica, morale su se sijati i u planinskim područjima, gdje je bilo mnogo efikasnije livade koristiti za ispašu. Vinova loza uzgajala se u sjevernijim dijelovima kontinenta, gdje je vrlo teško mogla uspjeti. Na zemljišnom veleposjedu u zlatno doba Rimskoga Carstva uzgajalo se ono što je donosilo profit, a transformacija toga veleposjeda u srednjovjekovno selo značilo je i da se mijenja ono što se proizvodi – sada se prvenstveno nastoji preživjeti.

Srednjovjekovno selo bilo je isuviše mala zajednica da bi težilo prema stvarnoj samodostatnosti. U odnosu na potrebe čovjeka s početka 21. stoljeća, jasno je da je srednjovjekovno selo trebalo mnogo manje robe, ali su i proizvodni resursi u srednjem vijeku bili mnogo ograničeniji. Korištenje tih resursa trebalo je strogo urediti, jer se preživjeti moglo samo rigidnom primjenom pravila koja su se kasnijim generacijama činila apsurdnim, beskorisnim i rasipničkim. Naime, nije bilo prostora za pokuse; zbog vrlo malih prinosa premala je bila razlika između preživljavanja i gladi. Ljudi nisu smjeli eksperimentirati, pa metodom pokušaja i pogrešaka uzgajati jednu ili drugu kulturu, ili na nekoj kulturi primjenjivati drugačije metode od već iskušanih – pravo na pogrešku nije postojalo, jer je ona mogla značiti masovnu glad i smrt. Srednjovjekovno selo bilo je vrlo konzerva-

tivno, odnosno sklono tradicionalnim i starim, isprobanim rješenjima, a uz to i krajnje neefikasno. Ono je proizvodilo dovoljno hrane za svoje potrebe, i to je bila jedina ambicija seljaka, ali u doba epidemija i ratova i takva se ambicija često pokazivala neostvarivom. Ranosrednjovjekovni je čovjek stalno bio u teškoj borbi s prirodom – čovjek je pobjeđivao, ali često i uzmicao – gazili su ga glad, studen, bolesti koje su se ponavljale. U francuskom je postojao izraz *soudure*, izraz zapravo neprevediv u hrvatskom, ali koji bi označavao „sponu", odnosno količinu hrane koju seljak priskrbio ujesen i koja bi trebala dostajati do prvih proljetnih plodova. Često su se događale godine tijekom kojih te „spone" nije bilo i kada bi za kraće ili duže vrijeme zavladala pothranjenost i konačno – glad. Osim toga, trebalo se boriti na raznim frontovima, uglavnom vlastitim rukama – primjerice, obradive je površine i livade trebalo je stalno uređivati da ne bi zarasle i ubrzo se pretvorile u šumu. Preživljavali su samo oni koji su život shvaćali kao borbu.

Ma kakva bila kvaliteta zemlje ili klima, selo je ponajprije moralo proizvoditi žitarice. Kruh i razne žitne kaše bile su uistinu temeljna hrana, jelo koje je donosilo preživljavanje, do mjere koja je danas teško zamisliva. Naime, nije bilo drugih lako proizvedivih i jeftinih namirnica s velikim postotkom škroba – riža i kukuruz došli su iz Amerike tek početkom novoga vijeka. Druge namirnice koje sadrže škrob, npr. mahunarke, mogle su se uzgajati samo u malim vrtovima oko kuća. Proizvodnja i konzumacija graha širila se, primjerice, od 10. stoljeća. Kako bi se osigurala dovoljna količina žitarica, zemlju je valjalo obrađivati na specifičan način.

Kao što ćemo vidjeti poslije, selu je bilo vrlo teško uzdržavati mnogo tegleće marve. Onu koju su posjedovali, bila je malena i slaba. Kako je plug bio obično drven, trebalo je čak do osam volova da bi se izorala zemlja, a bili su rijetki seljaci koji su ih mogli imati dovoljno. Stoga su se polja morala obrađivati zajednički; svaki bi seljak u plug trebao upregnuti jednoga do dva vola. Pod takvim uvjetima bilo bi vrlo neefikasno da se zemljišne čestice parceliziraju i ograđuju. Umjesto toga, sve obradive površine bile su podijeljene na nekoliko otvorenih polja, a svaki je seljak na svakom polju obrađivao česticu zemlje, obično pravokutnog oblika. Feudalni gospodar je također imao traku zemlje na svakom polju, baš kao i seljak, osim što se često znalo dogoditi da ih ima više. Tako ustrojeni sustav obrađivanja zemlje nije samo olakšavao i pojednostavljivao sam posao, već je davao mogućnost svima da osiguraju dovoljno žita za preživljavanje, jer nitko nije imao monopol na dobru zemlju.

Gnojiva gotovo da nije bilo (neki su feudalci čak tražili stajsko gnojivo kao dio kmetskoga podavanja), a nedostatak marvene stoke umnogome je onemogućavao kvalitetnu obradu zemlje. Jedini način da se spriječi iscrpljivanje zemlje bio je zemlju, u pravilnim intervalima, ostaviti na ugaru. U sjevernijim dijelovima Europe postupno je razvijen tropoljni sustav. To je značilo da bi umjesto dvopoljnog sustava – dakle, jedne godine se na određenoj čestici sije, a sljedeće ona ostaje

na ugaru – na čestici sjeme ozimih usjeva zasijalo bi se prije zime, a žetva bi bila u proljeće. Potom bi se jari usjevi sijali sljedeće godine u proljeće, a žetva bi bila u jesen. Sljedeće, treće godine, ta bi zemlja bila na ugaru. Tako ispada da se na dvije od tri čestice obavljala proizvodnja, a zemlja, iako na ugaru svake treće godine, ne bi se iscrpljivala više negoli obradom po dvopoljnom sustavu. U južnijim dijelovima Europe takav se sustav teško mogao provoditi, jer za uzgoj jarih usjeva nije u ljeto bilo dovoljno kiše. Na tim prostorima uobičajen je bio dvopoljni sustav. Na taj je način i proizvodnja bila razmjerno slabija.

No, primjenom bilo jednog bilo drugog sustava, produktivnost je i dalje bila vrlo niska, zahvaljujući nedostatku gnojiva i slabom oranju. Prinos koji je tri ili četiri puta nadmašivao količinu posijanog sjemena smatrao se zadovoljavajućim. Stoga je u nekim razdiobama pšenice s određenog zemljišnog posjeda prinos dijeljen po četvrtinama: onome koji je radio, onome koji je vlasnik, potom četvrtina vlasniku volova, a četvrtina ostaje za sjeme za sljedeću godinu. Na taj bi način čak i selo s malo stanovnika trebalo prilično velik zemljišni posjed da bi osiguralo dovoljno hrane.

Već je veliki napor predstavljao uzgoj žitarica za prehranu ljudi, a malo se pažnje moglo posvetiti hranjenju marvene stoke koju su imali. Trava je rasla samo na prirodnim livadama duž riječnih tokova; ljudi nisu još naučili kako se opskrbiti sijenom na većim nadmorskim visinama. Stoga je problem osiguravanja dovoljno hrane za životinje bio stalan, baš kao problem osiguravanja dovoljno hrane za njihove gospodare. Prirodni su pašnjaci bili iznimno vrijedni, pa su bili podijeljeni na čestice između seljaka. Osim toga, velike površine za ispašu bile su potrebne kako bi životinje same pasle cijele godine, osim u najhladnijim mjesecima. Ti su pašnjaci bili vrlo veliki, često veći negoli sva ostala seoska zemlja zajedno, pa se u pravilu na njima napasala sva seoska stoka. Čak ni to nije bilo dovoljno, pa se stoka puštala na obradivu zemlju pošto bi se obavila žetva, tako da je mogla pasti na strnjici i možda pojesti nekoliko zalogaja žita. No, do zime su svi ovi izvori prehrane često bili iscrpljeni, pa je relativno malo životinja ostavljano da preživi do proljeća. U takvom svijetu klanje stoke uoči zimskog solsticija bilo je višestruko opravdano: nije bilo više mogućnosti da se stoka prehranjuje (svinje se, primjerice, zbog snijega više nisu mogle goniti u šumu na žir). Hladnoća je, pak, omogućavala čuvanje mesa duže vremena, a da se pri tome ne koristi dragocjena sol. Meso je trebalo dostajati do prvih proljetnih plodova i upravo su ti mjeseci, prijelaz iz zime u proljeće, bili kritični za preživljavanje. Odnosno ako hrane dugoročno ne bi bilo dovoljno, pothranjenost ili glad bi bili najžešći upravo u to doba godine. Stoka koja bi bila pošteđena klanja do dolaska proljeća bila bi slaba, kržljava i nesposobna obavljati teške poljoprivredne poslove (vuča kola ili pluga).

Budući da je bilo teško hraniti marvenu stoku, lako je zaključiti da se vrlo slabo jela govedina ili teletina, odnosno da ni kravljeg mlijeka nije bilo u izo-

bilju. Vjerojatno su se govedina ili teletina najčešće jele baš pred kraj godine. Čovjek je imao potrebu jesti meso, jer je to bio glavni izvor bjelančevina, pogotovo u sjevernijim, hladnijim dijelovima Europe. Te su bjelančevine mogle stizati i iz šume: po šumama su lutali čopori svinja, jedući žir i što god se drugo našlo. Obično je svaki seljak imao pravo u šumi ostaviti određen broj svinja, proporcionalan veličini njegova posjeda; najveći broj, naravno, mogao je ostaviti senior. Feudalci su, ovisno o svom statusu u feudalnoj hijerarhiji, imali i isključivo pravo lova u šumi. Na taj su način bili u mogućnosti poboljšati jelovnik, dok je obični seljak rjeđe jeo divljač. U južnijim dijelovima Europe šume nisu bile toliko rasprostranjene, ali ni potreba za konzumiranjem bjelančevina nije bila toliko akutna. Osim toga, u primorskim se krajevima mogla jesti riba i konzumirati maslinovo ulje, što također donosi mnogo hranjivih tvari.

Šuma je bila važna seljaku ne samo zbog prehrane svinja, nego i kao izvor građevnog materijala i goriva. Seljacima je bilo dozvoljeno koristiti meko drvo i palo drveće i grane koliko im je bilo potrebno, dok bi tvrdo drvo bilo pripadalo senioru.

Obična seljačka kuća bila je zapravo nastamba od šiblja, tako da su uzorci bili ispleteni i potom pokriveni glinom. Dimnjak, ako je kuća imala taj luksuz, bio je napravljen od istog materijala. Bio je tako građen da hvata dim, ali je unutrašnjost kuće često bila zadimljena. Krovovi su izrađivani od slame koja je stavljana na grede učvršćene središnjom motkom sljemenjačom. U krajevima gdje je kamen bio građevni materijal, osobito u krškim područjima uz Sredozemlje, kuće su bile građene od kamena. Obično se jednostavna gradnja u suhozidu nije prakticirala, već se kameni zid učvršćivao žbukom. Krov se radio od kamenih ploča također učvršćenih žbukom.

Kuće seniora bile su solidnije građene, ali do otprilike godine 1000. nisu bile mnogo luksuznije – uglavnom su to bile jednokatne drvene kuće. Do tog je vremena i gradnja kamenih dvoraca bila vrlo rijetka.

Namještaj je u svim kućama, kako seljačkim tako i plemićkima, bio vrlo jednostavan – u pravilu izrađen od drva. Seljak je imao stol na kojem su bile daske ili planke. Sjedilo se češće na daskama podloženim panjevima, jer je stolce bilo komplicirano izraditi. Krevet je obično imao drveni okvir u koji bi se umetale daske na koje bi se, pak, stavljala slama.

Plemić bi mogao dodatno uživati u luksuzu, ako je imao naslonjač, ali čak i u plemićkoj kući većina stanara, a pogotovo gostiju sjedila je na klupama i spavala na slami prostrtoj po podu. Većina oruđa bila je drvena, jer je željezo bilo rijetko i skupo. Neki su plugovi bili potpuni drveni, ali čak i oni najbolje kvalitete imali su samo željezni lemeš. Kotači kola izrađivani su od solidnog drva, jer su željezni naplatci bili vrlo rijetki. Drvo ili drveni ugljen bili su najčešće i gorivo, čak i za taljenje rude. Zbog toga selu, koje nije imalo dovoljno drva u okolici, egzistencija nije bila laka.

Kako nije bilo znanja o najosnovnijim načelima higijene, bunari su se znali zagaditi, pile su se i močvarne vode, pa je postojalo ponegdje (s pravom) uvjerenje da je voda opasna za piće. Čak su i redovnici iskazivali nezadovoljstvo ako iz bilo kojeg razloga nisu dobili svoju dnevnu količinu vina ili piva. No, to je značilo da je svako selo moralo priskrbiti sebi ne samo sve za jelo, već i za piće. U južnijim dijelovima Europe to i nije bilo tako teško, jer se vinova loza mogla lako uzgajati, pa su i relativno male površine zadovoljavale potrebe sredine. Prema sjeveru, pogotovo tamo gdje se zbog hladnoće vinova loza nije mogla uzgajati, pili su se pivo ili jabukovača (vino od jabuka). To je značilo da će se ili značajni dijelovi obradive zemlje zasaditi voćnjacima ili će jedan dio žitarica biti iskorišten za varenje piva. U godinama pothranjenosti i gladi proizvodnja piva bila je zabranjena kako bi se očuvale zalihe žitarica, ali to nije uvijek bilo lako provesti.

Na taj je način srednjovjekovno selo ovisili o vrlo uravnoteženoj, ustaljenoj uporabi svih svojih resursa. Trebalo je biti dovoljno obradive zemlje da se selo nahrani; trebalo je biti dovoljno pašnjaka da se nahrane životinje uz pomoć kojih se obrađivala zemlja; trebalo je biti dovoljno šume za opskrbu građevnim materijalom i ogrjevom.

Vrsta kultura koja se uzgajala, vrijeme sjetve i žetve, sve je to bilo regulirano općim običajima sela. Način iskorištavanja pašnjaka i šuma isto je tako bio određen starim običajima. Po agrotehničkim standardima s početka 21. stoljeća sve te odredbe i običaji za posljedicu su imali veliku neefikasnost: nije bilo nikakve specijalizacije proizvodnje i svi su proizvodili sve. Intenzivno, individualizirano iskorištavanje zemlje bilo je praktički nemoguće.

Selo je moralo uzdržavati ne samo sve suseljane, već i više slojeve koji su se brinuli za njegovu duhovnu i političku dobrobit. Tijekom karolinškog razdoblja, crkvena desetina postala je obvezna; svaki je seljak Crkvi morao davati 10 posto svojih prihoda u kulturama i stočnoj proizvodnji. Teoretski, radilo se o prihodu koji je dobivala župa, odnosno župnik, ali u doba nereda i anarhije, u vrijeme stvaranja feudalnog sustava desetina se smatrala jednim od prihoda laičkog gospodara. Često se znalo događati da je senior preuzeo pravo sakupljanja cijele ili dijela desetine koja je trebala ići nekoj župi, a to se pravo moglo čak prenositi na nekog od njegovih vazala kao leno. Čak i kada je Crkva preuzela ubiranje desetine, prihod je često odlazio direktno biskupu ili velikom samostanu umjesto župniku. Takve promjene nisu ovisile o selu, niti su ga se ticale; desetina se morala plaćati, a kazna za neplaćanje bila je ekskomunikacija, bez obzira kome je prihod išao.

Obveze sela prema svom gospodaru bile su još teže. Seljaci su plaćali niz daća i bili obvezani na niz službi. Neke su daće bile svojevrsna renta, druge pak porezi. Bilo je i službi koje su se obavljale još od vremena kada je značajan dio radne snage bio u robovskom statusu. Kao što smo vidjeli, senior je imao neposredno vlasništvo nad dijelom zemlje u selu. Ta je zemlja bila na raznim mjestima, unu-

tar seljačkih čestica, a seniorova se stoka napasala na zajedničkim pašnjacima. Međutim, selo je bilo u obvezi da određen broj dana radi na seniorovoj zemlji i da se brine o njegovoj stoci. To je značilo da su se pojedini seljaci po određenom redu trebali tijekom godine posvetiti tim poslovima (poslije se, na hrvatskim prostorima, taj namet zvao tlaka). Obveza slobodnjaka mogla je biti samo nekoliko dana oranja i žetve, dočim je poluslobodna i neslobodna radna snaga znala imati obvezu čak do dva ili tri dana tjedno, pa i više u doba intenzivnih poljskih radova. Kako je u principu senior bio vlasnik sve seoske zemlje, nakon tih radova svaki je seljak trebao platiti za kuću i za zemlju koju je obrađivao. Ovdje je visina poreza ovisila o statusu seljaka – slobodnjaci su dugovali manje, dok su poluslobodni, a pogotovo neslobodni plaćali neusporedivo više. Obično je feudalac primao određeni iznos plodina sukladno veličini posjeda te dodatno i „darove" u vidu jaja, peradi i kruha za Božić i Uskrs. Uobičajeno je bilo davati određen iznos za korištenje pašnjaka i šuma; primjerice, feudalac je mogao od seljaka tražiti svaku desetu svinju od onih koje su otjerane u šumu.

Osim nameta na zemlju gospodar je mogao tražiti i udio iz eventualnog seljakova prihoda na tržištu ili njegove imovine. Slobodnjaci su obično, iako ne uvijek, bili izuzeti iz ovog nameta, ali su neslobodni i poluslobodni bili prisiljeni plaćati visoke postotke. Na nekim posjedima nije bilo ograničenja u visini nameta koje je feudalac mogao tražiti – uostalom, sve što su seljaci posjedovali bilo je njegovo, pa su njegovi zahtjevi bili ograničeni samo njegovim smislom za umjesnost i svrsishodnost takvih postupaka. Svugdje su neslobodni trebali plaćati, na primjer, pravo da se vjenčaju s osobom iz drugog sela kao i za pravo da naslijede zemlju koju su im roditelji obrađivali. Takve nepogodnosti bile su jasno podsjećanje da je neslobodnjak jednom bio zapravo rob i da uopće nije imao imovinu te da se nije mogao legalno vjenčati, a ni legalno nasljeđivati.

Konačno, gospodar je u selu imao i neke monopole. Posjedovao je mlin, pećnicu; u južnijim dijelovima Europe i tijesak za grožđe. On ne bi dopustio nikakvu konkurenciju. Seljak, koji bi mimoišao gospodarov mlin i žito samljeo negdje drugdje, bio bi teško kažnjen.

Valja naglasiti da je prihod koji je gospodar dobivao iz sela u ranom srednjem vijeku u cijeloj Europi bio gotovo u potpunosti u naravi (naturi). To je moglo biti u redu kada je gospodar držao jedno ili dva sela. Mogao je živjeti blizu njih i hraniti i oblačiti sebe i svoju ratničku družinu onime što mu je priskrbljivao seljački rad. Međutim, onaj koji je posjedovao više sela nije nikako mogao potrošiti sve što je dobivao na ime nameta, a nije ni bilo tržišta na kojem bi prodao višak. Sela koja su bila udaljena od njegove rezidencije bila su mu od vrlo male koristi, pa mu se čak više isplatilo dati ih kao lena, osloboditi se brige o njihovoj zaštiti i sakupljanju nameta. Kao rezultat takve politike, moglo se dogoditi da vrlo moćan gospodar može neposredno posjedovati relativno malo zemlje.

Moguće je bilo, a u kasnijem razvoju feudalizma čak i vrlo vjerojatno, da selo ima više od jednog gospodara. Različiti zapleti u nasljednim pravima, kao i namjerni potezi vrhovnog gospodara, mogli su dovesti do podjele na više vlasnika. No, to je obično značilo da će se prihodi iz sela dijeliti, ali je dotično selo ostajalo gospodarska cjelina, a i zemlja se obrađivala kao cjelina, bez obzira na to je li postojao jedan ili više gospodara. Zbog istih razloga nije bilo ni pokušaja usklađivanja ili ujedinjavanja resursa dvaju ili više sela istoga gospodara. Selo je bilo osnovna jedinica proizvodnje i to je trebalo ostati, usprkos svim promjenama vlasništva.

Međutim, ovako opisano selo (ili seoska općina) nije postojalo u čitavoj Europi. Na nekim područjima, osobito u južnijim dijelovima kontinenta, i dalje su egzistirali mali, samostalni posjedi. Ponegdje je stanovništvo živjelo u malim selima: ona su bila manja, samodostatna, a iskorištavanje resursa nije bilo tako precizno regulirano kao u velikim i već tradicionalno organiziranim selima. U nekim neplodnijim regijama polja su se mogla obrađivati dvije-tri godine i onda bi ih se napuštalo, pa nije bilo ni potrebe preciznije regulirati iskorištavanje svih resursa. No, svugdje su se žitarice uzgajale na manje više sličan način, a obveze koje su se morale namirivati gospodaru su otprilike bile iste ili slične. Mali je broj seljaka mogao samostalno raditi; oni su trebali podršku i suradnju unutar seoske općine.

Jasno jest da je bilo velikih razlika u životnom standardu između seljaka. Neka su sela posjedovala bolju zemlju negoli druga; neki su krajevi imali bolju upravu ili su manje propatili od neprijateljskih vojski. Čak i u istom selu moglo je biti velikih nejednakosti. Slobodnjak koji je naslijedio cijelu česticu, koji je imao sposobnu ženu i nekoliko sinova koji se nisu vjenčali (a mogli su raditi kao odrasli), mogao je živjeti prilično dobro. Porezi su mu bili relativno podnošljivi, a žena mu je mogla uzgajati perad i obrađivati vrt oko kuće. Taj je čovjek imao dovoljno žita i svinjetine, a dodatak prehrani bili su perad, jaja i razno voće i povrće. Drugi ekstrem bio je neslobodni seljak koji je trebao očevinu podijeliti među braćom. Ta sitna čestica zemlje bila je obično premala da se prehrani on i njegova obitelj. No, čak i od tog preostalog dijela zemlje pola je proizvodnje morao dati gospodaru, a pola ili trećinu svoga radnoga vremena morao je raditi za njega. Doduše, mogao je pokušati povećati prihode tako da za svoje bogatije susjede radi teže ili nezgodnije poslove, pa čak je i tada bio suočen s pothranjenošću i prijetnjom gladi.

Još su se veće razlike među seljacima stvarale u doba nepogoda. Godine suše ili poplava, tuča ili proljetni mrazevi mogli su odnijeti veći dio ili čitav prinos, pa bi nastupala glad. Bogatiji je seljak mogao preživjeti i takve izazove, jer mu je lakše bilo imati zalihe.

Međutim, neke su nevolje seljacima bile zajedničke: svi su živjeli u nehigijenskim uvjetima, a ako bi njihov gospodar zaratio, njihovi bi posjedi i kuće

bili prvi na udaru, a ne gospodarova utvrda (zamak). Svako treće dijete nije doživjelo 5. godinu života, prosječni očekivani životni vijek bio je 27-28 godina, a rijetko je netko doživio 50., pogotovo 60. godinu života. Gotovo je čudesno kako je selo, kao organizirana zajednica, usprkos epidemijama, gladi i ratovima preživjelo rani srednji vijek.

22. Crkva u feudalno doba

Propadanje Karolinškog Carstva vodilo je sve očiglednijem povećavanju moći i prestiža Crkve u društvu. Kao što smo vidjeli, tijekom 9. stoljeća, doba punog teškoća i ratova, Crkva je bila jedina društvena institucija koja se zalagala za jedinstvo kršćana, red i mir. Crkva je držala do ideala na kojima je počivalo Carstvo više negoli sami karolinški carevi – ona se dosljedno suprotstavljala tendencijama zatvaranja i promicanja lokalnih interesa te sebičnih ciljeva magnata. Rezultat toga bio je da je Crkva preuzela političko vodstvo na Zapadu, osobito u Franačkoj, od karolinških careva. Kler je bio promicatelj pokreta koji su za cilj imali očuvanje Carstva i zaustavljanje feudalnih ratova. Nitko, ma kako moćan bio i ma kakve bile njegove potajne namjere, javno nije mogao odricati vrijednost ciljevima koje je pred sebe postavila Crkva. Nitko nije mogao zanemariti savjete i prijekore biskupa ili odbaciti ono što su oni predlagali. To je zapravo značilo da je podložnost Crkve laičkim vlastima, onako kako je funkcionirala u vrijeme Karla Velikog, ubrzo po Karlovoj smrti nestala. Do sredine 9. stoljeća stanje se stubokom promijenilo – Crkva je otada ostvarivala značajan utjecaj na svjetovnu vlast. Franački su biskupi dokazivali da je duhovna vlast iznad ovozemaljske – argumentirali su to činjenicom da biskup može uvesti cara u čast, dok obratan slučaj nije moguć. Sukladno tome, zahtijevali su pravo da sude i kažnjavaju svjetovne vladare, pa su to u nekim slučajevima i učinili. Karlo Ćelavi je prihvatio da njegovi biskupi mogu zanemariti svaki zakon koji, prema njihovu mišljenju, ugrožava prava Crkve.

U isto su vrijeme mnogi klerici smatrali da valja ojačati autoritet pape. Kada se Carstvo raspalo, biskupi su ostali podvrgnuti različitim vladarima, pa im je bilo vrlo teško ujediniti se da bi djelovali u zajedničkom cilju i interesu. Većina je biskupa, ako je ostala sama, prepuštena na milost i nemilost lokalnom velikašu, bila bespomoćna. Trebali su i tražili podršku i moralno pokriće od papinstva. Osim toga, moć nadbiskupa se u to vrijeme povećavala, a oni su nastojali kontrolirati i disciplinirati biskupe. Mnogi su biskupi odbacivali takve zahtjeve te su smatrali da se moraju podvrgnuti jedino papinu autoritetu. Činjenica da je papa bio daleko i da se praktički nije mogao baviti tim poslovima, svakako je pridono-

sila ovakvu stavu biskupa. Osim toga, nadbiskupov je položaj bio uvijek nejasan, pa tako ni u to vrijeme njegove ovlasti nisu bile preciznije određene.

Najdalekovidniji ljudi u Crkvi nastojali su pronaći načine da se oslobode tutorstva svjetovnjaka, steći pravo da savjetuju i kažnjavaju svjetovne vladare te povećaju autoritet pape u odnosu na biskupe i nadbiskupe. Vjerojatno bi te ciljeve dosegnuli i na neki drugi način, ali im je njihovo ostvarivanje olakšao glasoviti falsifikat, Pseudo-Izidorove *Dekretalije*. Ova je zbirka očigledno sastavljena sredinom 9. stoljeća. U njoj je bilo mnogo originalnih papinskih pisama i mnogo autentičnih kanonskih odredbi izglasanih na različitim crkvenim koncilima, ali kako u dokumentima nije bilo presedana koji bi opravdavali i podržavali tadašnje politiku Crkve, nepoznati kompilator nije oklijevao dodati krivotvorene tekstove. Na taj je način vrlo temeljito argumentirana želja Crkve da se oslobodi tutorstva svjetovne vlasti, kao i nastojanje da papinstvo ima čvršći nadzor nad crkvenom hijerarhijom. Tijekom srednjega vijeka ova se zbirka izvora smatrala nedvojbeno autentičnom, tek je kasnije dokazano da se radi o falsifikatu. U tim su falsificiranim dokumentima pape najranijeg razdoblja često titulirane kao *servus servorum Dei* – „sluga slugu Božjih", formula koju je, prema našim znanjima, prvi upotrijebio Grgur I Veliki. Iako se Crkva ovim falsifikatima služila dugo vremena, praktički stoljećima, njihova se važnost ne bi trebala precjenjivati. Crkva je već i u kleričkim i u laičkim krugovima promovirala ove ideje, prije negoli su lažne dekretalije i bile objavljene. Uostalom, papinska moć i utjecaj rasli su već dugo godina. U 9. stoljeću pape su bili u poziciji sami stvarati presedane, a ne ovisiti o falsifikatima.

Pontifikat Nikole I (858-867) pokazuje mnoge od odlika o kojima smo govorili. Nikola I bio je plemićkog podrijetla, velikih sposobnosti; kao papa, pokušavao je nametnuti svoj autoritet jakim laicima i klericima. Prvi je sukob imao s Bizantskim Carstvom: car Mihael III 857. smijenio je carigradskog patrijarha Ignacija te na njegovo mjesto postavio Focija (858-867, 877-886), jednog od najvještijih diplomata i političara koji su ikad bili na patrijaršijskoj stolici. Oba su pretendenta na patrijaršijsku stolicu zatražila pravorijek od pape. Nikola je poslao izaslanike da ispitaju slučaj. Oni su bili podmićeni da podrže Focija, ali kada je papa saznao za njihovo izdajničko ponašanje otpustio ih je, a Fociju 863. naredio da ode s patrijaršijske stolice – Rim je prirodno težio za održavanjem svojih univerzalnih pretenzija. Međutim, Carigrad je nastojao osigurati sebi suvereni položaj koji mu je tijek povijesnih događaja bio odredio, pa je Focije papu ekskomunicirao i optužio Rimsku crkvu za herezu. Podržao ga je i car Mihael III. No, kada je Mihael 867. ubijen, novi car Bazilije I (867-886) svrgnuo je Focija, poslao ga u manastir, a na patrijaršijski prijesto vratio Ignacija. Nikola I je uspio afirmirati svoj stav da može suditi o poslovima u Crkvi na Istoku, ali je time udaljio mnoge Bizantince od Rima: taj događaj, „Focijeva shizma", bio je jedan u nizu koji je konačno doveo do crkvenog raskola 1054. godine.

Papin položaj moralnog suca nad kraljevima kao i nad drugim članovima Crkve potvrdio se u još jednom događaju: Lotar II, burgundski kralj i carev brat (855-869), otjerao je suprugu Teutebergu, a na njezino je mjesto došla ljubavnica Valdrada. Papini izaslanici su poslani da istraže slučaj, ali su bili podmićeni te su zaključili da je razvod legalan i Valdrada zakonita supruga. Papa Nikola je bio ogorčen te je 863. smijenio i ekskomunicirao oba izaslanika, kao i biskupa koji je odobrio razvod. Bila je to duga borba, ali je papa istrajao, pa je u jednom trenutku Lotar bio prisiljen vratiti se zakonitoj ženi. Kada se ponovo razveo i vratio Valdradi, papa ga je ekskomunicirao. Konačno, nakon Nikoline smrti, Lotar se pokorio nalozima njegova nasljednika Hadrijana II (867-872). Ova je epizoda početak dugotrajnog protivljenja papa barbarskom običaju tjeranja žena i zalaganja za afirmaciju sakramenta braka, što je postignuto u 12. stoljeću i potvrđeno odlukama Četvrtog lateranskog koncila 1215. godine. U tom je trenutku papa Nikola I uspio nametnuti stav da je kralj kao kršćanin, ako je učinio krivo, dužan pokoriti se odluci Crkve.

Treći važan slučaj koji je papa Nikola I pokrenuo bio je protiv nadbiskupa Reimsa Hinkmara, jednog od najsposobnijih i najmoćnijih osoba u Crkvi u Francuskoj. Hinkmar je smijenio jednog od biskupa svoje provincije i potom ga zatvorio u samostan, odakle se biskup javio u Rim. Nadbiskup je smatrao da je on sam vrhovna vlast u nadbiskupiji i da se nitko ne može žaliti na njegovu odluku. Nikola je tvrdokorno ustrajavao na stavu da samo papa može osuditi biskupa te je odbacio Hinkmarovu odluku. Pri tome ga je podržao Karlo Ćelavi, jer je zauzvrat dobivao papinu podršku u nekim drugim stvarima, pa se Hinkmar morao opravdavati. Tvrdio je da, iako papa ima pravo kao vrhovni autoritet suditi o pitanjima doktrine, nema pravo miješati se u vođenje neke od nadbiskupija. U svom odgovoru Nikola je citirao Pseudo-Izidorove *Dekretalije* kako bi pobio Hinkmarove navode. Čini se da je Hinkmar sumnjao u autentičnost tih spisa, jer je pisao o „mišolovci da se uhvati nadbiskup", ali je, naposljetku, morao odstupiti. Nikola I je odnio potpunu pobjedu, pa je tako papa uspostavio pravo intervencije u sve poslove Crkve.

Pontifikat Nikole I za neko je vrijeme predstavljao vrhunac jačanja papina autoriteta. Devet godina njegova papinstva bilo je upravo doba kada je Crkva dobivala sve veću moć u društvu na račun sve slabijih Karolinga, ali je i ona sama uskoro teško stradala od onih snaga koje su razarale Carstvo. Građanski ratovi i novi barbarski napadi bili su glavni uzrok što su biskupi praktički postali podložnici feudalnih gospodara, a pape talijanskog plemstva. Crkva je bila ovisnija o laičkim vlastima nego što je željela vjerovati; duhovne ovlasti nisu bile dovoljne da se beskrupulozni feudalci uzdrže od najtežih pritisaka. Tijekom anarhije u 10. stoljeću učenost, moral i organiziranost Crkve doživjeli su ozbiljan pad. Koristi koje je donijela karolinška renesansa nisu posve iščezle, ali u mnogim se aspektima Crkva u tom stoljeću vratila na stanje merovinškog doba.

Karta 10. Europa, Sredozemlje i Bliski istok oko 888. godine

Raspad Karolinškog Carstva izolirao je Italiju od sjevernijih dijelova nekadašnje zajedničke države. Talijanski vladari nisu bili ništa uspješniji od onih na sjeveru u čuvanju svoga autoriteta i reda na području kojim su vladali. Sin cara Lotara, Ludovik II (843-876) bio je posljednji vladar koji je imao stvarnu vlast na Apeninskom poluotoku. Tijekom vladavine najviše je vremena morao posvetiti borbi protiv Saracena, ali čak i u tome nije imao dovoljnu podršku osiljenih feudalaca. Nakon njegove smrti stvarna je vlast prešla u ruke franačkih grofova i markiza na sjeveru zemlje i langobardskih vojvoda u srednjoj Italiji (Bizant je posjedovao krajnji jug). Tada je počeo beskonačan niz ratova, međusobnih saveza i raskida, izdaja i sporazuma. Kraljevi su bili u jednom času proglašavani, ali u drugom i zbacivani kada bi pokušali realizirati svoje vladarske ovlasti. Znalo se dogoditi da istovremeno postoje dva kralja; svakoga od njih podržavala bi izvjesna skupina magnata. Da stvari budu još gore, Saraceni su ugrožavali sve obale, i tirensko-ligursku i jadransku, a do kraja stoljeća Mađari su počeli pustošiti unutrašnjost. Bizant je čvrsto držao južne krajeve, ali nije želio imati jakog susjeda, već je gotovo u pravilu podržavao protivnike kraljevske vlasti. U takvim okolnostima i papinska je vlast bila u krizi. Talijanski velikaši nisu respektirali

papinstvo; Crkvi su uzimali zemlju i nisu se libili krenuti na sam Rim. Papa Ivan VIII (872-882) pokušao je ponoviti taktiku, staru više od stoljeća, pozvavši Karla Ćelavog da intervenira. To je Karlo i učinio. Došao je u Rim, na Božić 875. dobio krunu, ali papi nije mogao pomoći – onaj tko nije mogao vladati svojom zemljom, nije mogao dokončati ni anarhiju u Italiji. U pokušaju da se spase, pape su morale sklopiti savez s nekom od lokalnih frakcija. Na taj je način papinstvo postalo sudionikom prljavih igara u talijanskoj politici. Držali su ga odgovornim za beskrupulozne čine njegovih saveznika, pa ga je to u očima Talijana ubrzo posve diskreditiralo. Štoviše, zaštitnici papinstva prirodno su željeli postati njegovim gospodarima, pa im je to do 10. stoljeća i uspjelo.

Slučaj pape Formoza (891-896) pokazuje kako je papinstvo stradalo zbog anarhije u Italiji. Slijedeći ranije primjere, papa se pridružio frakciji koja je pozvala istočnofranačkog kralja Arnulfa Karantanskog (887-899) da intervenira u Italiji. Arnulf se odazvao i bio po propisima okrunjen za cara, ali nije, kao ni većina svojih prethodnika, mogao držati vlast u Italiji. Čim je otišao, suparnička se frakcija željela osvetiti njegovim pristašama. Formoz je u međuvremenu umro, ali se njegovi protivnici nisu dali smesti. S dozvolom novoga pape Bonifacija VI (896), ekshumirali su Formozovo tijelo i sudili mu, obučenom u papinsko odijelo i posjednutom na prijestolje. Potom je tijelo osuđeno, odijelo s njega skinuto, a tri prsta kojim je živi papa davao blagoslov – odsječena su. Naposljetku, tijelo su vukli rimskim ulicama i bacili u rijeku Tiber.

Nakon Formoza, u samo 8 godina na papinskoj se stolici izmijenilo 8 papa. Nešto veća stabilnost postignuta je kada su i Rim i papinstvo došli pod vlast lokalnog moćnika Teofilakta koji je sebe imenovao rimskim senatorom. Tada je Rim bio praktični neovisan od ostatka Italije. No, njegova vrlo utjecajna supruga Teodora je zajedno s kćeri Marozijom umnogome utjecala na izbor papa. Koliko su bile sposobne, toliko su bile i nemoralne, pa pozicija papa nikada nije bila tako degradirana kao u doba njihove vlasti. Teodora je prvo dovela na papinsku stolicu svoga bivšeg ljubavnika Ivana X (914-928). Usprkos tome, Ivan je učinio dosta na obrani Italije – za njegova pontifikata posljednji su Saraceni istjerani s Apeninskog poluotoka. No, posvađao se s Marozijom, potom je bio uhapšen te je umro u zatočeništvu. Ivanove je nasljednike imenovala Marozija – godine 931. papinsku je stolicu prepustila svome sinu Ivanu XI, čiji je otac bio, po tada općepoznatoj javnoj priči, papa Sergije III (904-911).

Marozijin je utjecaj nestao tek kada se njezin drugi sin Alberik osjetio ugroženim. Naime, njegova je majka (dva puta je ostajala bez supruga) ponudila svoju ruku Hugu, tadašnjem kralju Italije, a koji je kao miraz trebao dobiti vlast nad Rimom. Realizacija te ideje ugrozila bi Alberikove šanse da naslijedi vlast nad gradom, a zgrozila je i mnoge feudalce u zemlji, jer bi Hugo postao isuviše moćan. Zbog toga je Alberik poveo pobunu Rimljana protiv Marozije i Huga i istjerao Huga iz grada. Majku je uhapsio, a brata, papu Ivana XI, držao

je pod prismotrom. Sam je 932. zavladao kao „prvak i senator svih Rimljana". Do smrti 954. držao je apsolutnu vlast u gradu i suzio aktivnosti i ovlasti papinstva na isključivo duhovne poslove. Prije smrti osigurao je nasljedstvo svom 16-godišnjem sinu Oktavijanu na mjestu „principsa", ali i papinstva. Oktavijan je 955. postao papa Ivan XII (do 963). Od svih papa u njegovu stoljeću, bio je svakako jedan od najporočnijih i najnemoralnijih.

Izvan Italije malo se znalo o toj degradaciji papinstva te je kršćanski Zapad i dalje poštovao nasljednika sv. Petra. No, pape u 10. stoljeću ipak nisu mogli imati mnogo utjecaja izvan Italije, pa je Crkva prestala funkcionirati kao administrativna cjelina. Kler je u svakoj regiji bio prisiljen braniti svoja prava i privilegije bez mnogo pomoći iz Rima – u čemu, uglavnom, nisu imali uspjeha. Feudalna anarhija koja je razgradila Karolinško Carstvo, sada je prijetila posve rastrojiti i Crkvu.

Crkva je na Zapadu posjedovala goleme zemljišne posjede koje su joj vjernici, generaciju za generacijom, oporučno ostavljali. Kao i mnogi drugi vlasnici nekretnina, Crkva je shvatila da ne može nadzirati tu zemlju bez zaštite feudalne vojske. Stoga su crkveni visokodostojanstvenici organizirali skupine naoružanih vazala, kojima su vrlo brzo počeli davati lena. Na taj je način dobar dio crkvene imovine prešao u ruke njezinih vazala i potpuno se sekularizirao. Ti su vazali u doba rata trebali vođu, što je crkvene prvake stavljalo pred još veće teškoće. Bilo je krajnje neprilično da biskup sudjeluje u bici kao vođa svojih ljudi, iako mnogi nisu imali skrupula, pa su to i učinili. Pobožniji bi klerici tražili nekoga od susjednih feudalaca da za njih obavi ovu krajnje laičku dužnost. Te su feudalce zvali „advokati", ali bi takav aranžman često završio tako da bi „advokati" nakon nekog vremena počeli smatrali vazale Crkve svojim vazalima, a crkvenu zemlju – svojom zemljom. U isto su vrijeme vojvode i grofovi nastojali vazale i imovinu Crkve staviti pod svoju kontrolu. Tražili su od biskupa i opata vojnu pomoć, prisvajali su prihode od crkvene imovine, a postupno su zadobivali kontrolu i nad izborima za većinu crkvenih položaja.

Od karolinškoga doba kler je obavljao mnoge javne dužnosti – bio je to najobrazovaniji i najsposobniji društveni sloj. Feudalcima je bilo stalo da ih imaju na svojoj strani, pa je bila i logična njihova želja da crkvene dužnosti obavljaju njihovi pristaše odnosno da se povjere njihovim pristašama. Tako se, na ovaj ili onaj način, događalo da biskupe tretiraju kao vazale. Biskupi su *de facto* davali prisegu feudalnom gospodaru i on ih je *de facto* uvodio u biskupsku čast, baš kao što bi laički vazal od tog istoga gospodara dobivao leno. Obično su biskupi bili feudalcu vjerniji od laičkih vazala, jer su zadobili svoj položaj zahvaljujući njegovu izboru i nisu se mogli oslanjati na snagu svoga oružja, za razliku od barem nekih laičkih vazala.

Lako se domisliti kakve su sve nevolje proizlazile iz ovakva stanja. Kako su klerici postajali dio feudalnog sustava, sve su više zanemarivali svoje duhovne

obveze. U potpunosti su ih zaokupljali poslovi koje su obavljali kao vazali – bili su prije vojnici i političari negoli vjerski vođe. Feudalci su zloupotrebljavali ovlasti koje su imali nad crkvenim poslovima i položajima: prodavali su biskupske položaje najboljem ponuđaču, vanbračnoj djeci ili mlađim sinovima (koji nisu mogli dobiti značajniji dio očevine). Jedan normandijski vojvoda je za biskupe postavio četiri člana svoje obitelji. Moćna obitelj s juga Francuske kupila je mjesto nadbiskupa Narbonne za svoga desetgodišnjeg sina, a on je, prodavši pokrivače za oltar i kaleže, prepustio mjesto mlađem bratu.

Pa ipak, Crkva nije u potpunosti zaboravila svoje stare ideale. Feudalci nisu posve zaboravili vjerske osjećaje. Poneki su put imenovali sposobne i dobre biskupe i često su znali štititi samostane koji su čuvali stare moralne ideale. Osim toga, redovništvo je bilo manje iskvareno negoli svećenstvo. Ono je imalo manje imovine i manje političkog utjecaja, pa je tako izbjegavalo i neka od najvećih zala koja su spopala svećenički sloj. Tada više negoli prije, u samostane su odlazili sposobni i pošteni ljudi, zgroženi neredom i iskvarenošću izvanjskoga svijeta. Tijekom najgorih desetljeća 10. stoljeća u samostanima se pripremala velika reforma Crkve koja će osloboditi Crkvu laičke kontrole i bolesti koje su je mučile i obnoviti papin autoritet. U isto vrijeme, neki od najodličnijih biskupa pokušavali su siromašnije zaštititi od strahota feudalnih ratova i pozivati vitezove da budu svjesni svojih kršćanskih dužnosti. No, ti će pokreti donijeti značajne plodove tek u 11. stoljeću.

VI. MOSTOVI PREKO TAMNIH VREMENA

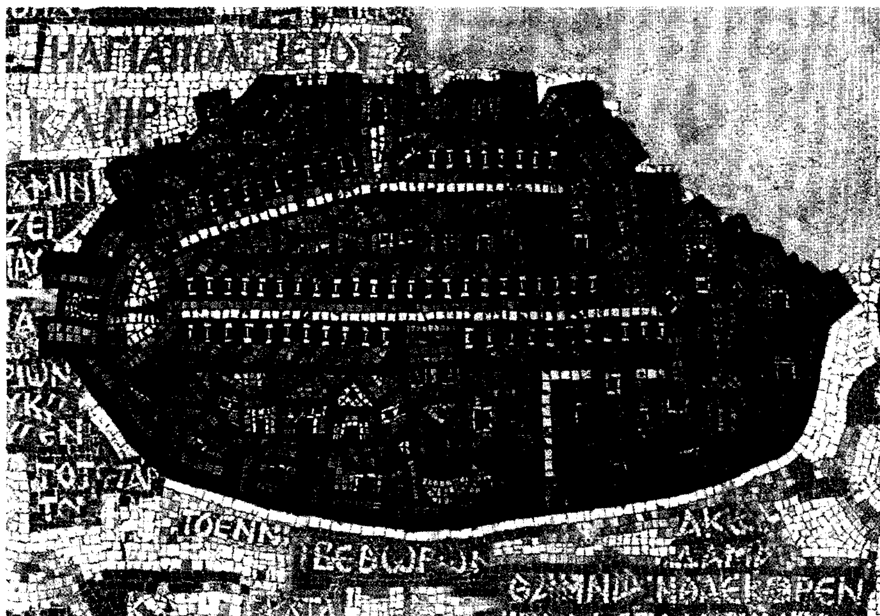
Europski je Zapad tijekom 9. i 10. stoljeća postupno padao u sve dublju krizu. Politička organiziranost i ekonomske aktivnosti bile su svedene na lokalnu razinu. Čak je i univerzalna Crkva patila od tih bolesti, pa je njezina organizacija postala slaba, a kler se iskvario. Društvo koje je jedva zadovoljavalo egzistencijalne potrebe malo je vremena moglo izdvojiti za kulturu, obrazovanje i umjetnost. Karolinška je renesansa nestajala zajedno s Karolinškim Carstvom. Pa ipak, baština prošlosti nije se posve izgubila u ovim vremenima krize, iako su ljudi na Zapadu s njom izgubili svaku vezu. Za razliku od njih, Bizantinci i Arapi na Istoku sačuvali su znanja koja su baštinili od antičkoga svijeta, čak su stvarali i nove civilizacijske vrijednosti.

Do kraja 10. stoljeća temelji na kojima je izgrađeno Karolinško Carstvo preneseni su u Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti. Ta, novostvorena država omogućila je dobrom dijelu Europe da premosti razdoblje najteže krize. Novo carstvo, zajedno s Bizantskim Carstvom i Abasidskim Kalifatom bili su svojevrsni mostovi preko tamnih vremena.

23. Civilizacije Istoka – Bizant i Arapi

Za velik dio Europe 9. i 10. stoljeće bili su razdoblje krize, ali to je bilo doba vrhunskih domašaja u Bizantskom Carstvu i arapskom svijetu. U tim stoljećima Carigrad i Bagdad središta su trgovine i obrtništva, umjetnosti i intelektualne djelatnosti. Tek će za nekoliko stoljeća europski Zapad iskoristiti postojanje dviju naprednih civilizacija na svojim istočnim granicama. Intelektualni i gospodarski oporavak Zapada nakon godine 1000. umnogome je potaknut doticajima s bizantskim i arapskim svijetom.

Veliki engleski historičar Edward Gibbon (1737-1794) opisivao je bizantsku povijest kao „dosadnu i jednoličnu priču o slabosti i bijedi". Njegov autoritet, potom i slične ocjene Voltairea, Montesquieua, Tainea, prouzročili su da takvo mišljenje dominira europskom kulturom u 19. stoljeću, pa i kasnije. „Bizantski" se kao epitet čak i danas ponekad upotrebljava u pejorativnom kontekstu (u smislu „jedno misli, drugo govori, treće radi"). No, stručnjaci i velik dio javnosti svjesni su danas koliki je značajan udio Bizantskoga Carstva u stvaranju današnje europske civilizacije. Osam stoljeća su pravna znanost, književnost, umjetnost, proizvodnja i trgovina cvali u Carigradu i drugim bizantskim gradovima. U to doba taj grad nije samo čuvao domašaje antičke civilizacije, već je i ostatak Eu-

Slika 17. Prikaz Jeruzalema na mozaiku (6. st.)

rope štitio od napadača s Istoka, sve dok Zapad nije bio u mogućnosti iskoristiti i preuzeti te civilizacijske tekovine. Danas smo svjesni činjenice da je Bizantsko Carstvo iskazivalo tijekom 12 stoljeća svoga postojanja nevjerojatnu vitalnost i snagu obnavljanja.

Te su karakteristike bizantskog društva bile iznimno značajne tijekom 7. stoljeća, kada je Carstvo bilo pritisnuto neprekidnim napadima na svoje granice.

Heraklije (610-641) se, preuzevši vlast, prvo morao suočiti s opasnim prodorima Avara, Slavena i Perzijanaca. Avari su 617. zamalo uhvatili cara za vrijeme pregovora pod carigradskim zidinama. Perzijanci su prodrli u Malu Aziju, potom okrenuli na jug te zauzeli Jeruzalem i egipatsku Aleksandriju.

U takvoj, gotovo bezizlaznoj situaciji, Heraklije je ipak pronašao tri elementa koji su poraz pretvorili u pobjedu. Prvi je bio korjenita društvena reforma čiji je obrazac već postojao u Ravenskom i Kartaškom egzarhatu. U doba stalnog ratovanja, civilni su poslovi postali neodvojivi od vojničkih: Carstvo nije moglo sakupljati poreze, štititi Crkvu i pravni sustav, ako nema vojnu snagu koja bi uspostavljala red i mir. Egzarhati su već do tada pokazivali svoju vitalnost, pa je Heraklije primijenio slično načelo vojne uprave na maloazijskom području, dajući svojim vojskovođama (stratezi) i vojnu i civilnu vlast.

Drugo, Herakliju je manjkalo novca, ali je imao mnogo zemlje koju je car Foka za strahovlade konfiscirao od pobunjenika. Stoga su stratezi mogli davati zemlju na uživanje svojim vojnicima koji su, uz vojnu službu, imali i obvezu

podavanja poreza. Kako su vojnici iz jedne jedinice obično dobivali zemlju na određenom teritoriju, na taj se način termin „tema", koji je prvotno označavao samo „vojni odred", počeo upotrebljavati i za upravnu jedinicu. Sustav tema (tematski sustav) počeo se razvijati u 7. stoljeću i bio ključan element u razvoju i jačanju Bizantskoga Carstva u sljedećih gotovo pola tisućljeća.

Kada je Heraklije 622. pokrenuo sedmogodišnji rat protiv Perzijanaca, iskoristio je treći element za postizanje uspjeha – vjeru. Ratovanje je predstavio kao sveti rat, jer ga je dijelom financirala Crkva, carski su vojnici zazivali Boga da im pomogne u bitkama te su se pouzdali u čudotvornu Isusovu sliku koja je bila nošena ispred bojnih redova.

U međuvremenu su 626. Avari i Slaveni opsjeli Carigrad, ali ih je bizantska mornarica teško porazila. Avarska se vojska povlačila u rasulu. Naposljetku su i Perzijanci poraženi, a car Hozroje bio je zbačen i smaknut. Tako je velika kriza bila prevladana.

Pa ipak, značaj Heraklijeve vladavine nije u njegovim vojnim i diplomatskim uspjesima, jer su plodovi velikih pobjeda na Istoku ubrzo nestali. Naime, zemlje povraćene od Perzijanaca koje desetljeće kasnije zauzeli su Arapi. Ono što je pak ostalo trajno, bila je nova vojna i upravna organizacija Carstva.

Heraklijevo je doba bilo prekretnica i u kulturnom pogledu. Završio je rimski, a počeo bizantski period u pravom smislu. Potpuna helenizacija i sve veća teokratizacija daju novi identitet Carstvu. Ranobizantska država je uporno održavala latinski jezik u službenoj upotrebi, pa su praktički 300 godina narod i vlada govorili dva različita jezika, ali je u Heraklijevo doba grčki jezik, jezik Crkve i naroda, u središnjim dijelovima Carstva, postao službeni. Osim toga, Heraklije je prestao koristiti kompliciranu latinsku titulaturu te je uzeo narodni grčki naziv – *basileus* (*bazilej*).

U posljednjim godinama Heraklijeve vladavine nad Carstvo se nadvila nova opasnost – Arapi. Nakon pobjede nad bizantskom vojskom na rijeci Jarmuku (u blizini Galilejskog jezera) 636, oni su vrlo brzo osvajali teritorij Carstva. Ostarjeli car nije više bio sposoban nositi se s njima. Njegovi nasljednici Konstans II (641-668), Konstantin IV (668-685) te Justinijan II (685-695, 705-711) u tome su još manje uspijevali. U svega nekoliko godina Arapi su osvojili Palestinu, Siriju, Egipat i sjevernu Afriku i time, za duga stoljeća, podvlastili praktički dvije trećine nekadašnjeg Carstva.

Činilo se da krizi Carstva nema kraja. U jednom trenutku – u doba Konstansa II – bilo je čak i upitno može li Carstvo uopće preživjeti takve katastrofalne „amputacije" svoga teritorija. Car je, vjerojatno i zbog tih razloga, posljednjih osam godina života proboravio u Grčkoj i Italiji. Osim toga, prva vladavina Justinijana II okončana je pobunom u kojoj je caru odsječen nos (jer se smatralo da je tako unakažen nesposoban preuzeti prijestolje) te je poslan u progonstvo. Deset godina kasnije Justinijan se vratio u Carigrad i usprkos unakaženosti ponovo

zasjeo na prijestolje (pa je tako praksa sakaćenja potencijalnih kandidata za prijestolje bila prekinuta). Njegova druga vladavina bila je ispunjena brojnim osvetama stvarnim i potencijalnim neprijateljima. Konačno je i Justinijan II ubijen čime je završilo razdoblje vladavine Heraklijeve dinastije.

Međutim, posljedice gubitka tolikih teritorija nisu bile samo negativne. Kao što smo vidjeli, sirijsko i egipatsko stanovništvo u velikoj se većini opiralo mnogim inicijativama koje su stizale iz Carigrada, osobito kada je bila riječ o vjerskoj politici. S druge strane, kada su carevi nastojali postići kompromis s istočnim provincijama, napali bi ih pravovjerni Grci u prijestolnici. Muslimanska osvajanja dokončala su takve svađe; u Carstvu više nije bilo tako široko izraženih nezadovoljstava. U isto vrijeme većina trgovine koja je dotad prolazila kroz Antiohiju ili Aleksandriju prebacila se u Carigrad, pa su carevi i dalje mogli računati na velik i redovit prihod od trgovačkih poreza. Carigrad je bez dvojbe bio najveća luka kršćanskoga svijeta. Tematski sustav, odnosno nova organizacija vojske počela je davati prve dobre rezultate, jer se sam Carigrad uspio othrvati prvoj velikoj arapskoj opsadi (674-678).

Pa ipak, oporavak od lomova 7. stoljeća bio je vrlo spor. Tijekom 8. stoljeća Arapi su bili i dalje vrlo opasni, pa su opet zaprijetili Carigradu velikom opsadom (717-718. godine). Baš u vrijeme kada su Arapi pripremali opsadu, na prijestolje je stupio Lav III (717-741).

U vrijeme Lava III izbio je ikonoklastički sukob koji je ponovo podijelio bizantsko društvo. Ikonoklazam je bio struja u Crkvi koja se radikalno protivila prikazivanju Trojstva, Krista, Bogorodice, anđela i svetaca te javnomu (Crkva, liturgija) i privatnomu štovanju svetih slika (ikona). Ikonoklazam se naziva i ikonoklastija, kipoborstvo i ikonoborstvo, a umjerenija struja je ikonomahija (od grč. *ikone* – slika, grč. *klao* – lomim, grč. *mahe* – boj, bitka). Teološki mu je temelj neizrecivost Božje transcedencije, a poticaji su mu došli iz *Staroga zavjeta*, iz židovstva i islama, a osobito iz kršćanskih učenja koja zapostavljaju ljudsku narav u Kristu (monofizitizam, doketizam, nestorijanizam).

Lav III je prvi put javno istupio protiv kulta ikona 726. godine, a oštrije je mjere poduzeo četiri godine kasnije. Nametanje ikonoklastičke politike u bizantskom je društvu uvijek nailazilo na velik otpor: primjerice, stanovništvo Carigrada je na vijest o skidanju Kristove ikone u blizini carskog dvora ubilo oficira koji je to učinio. Odupirale su se i mnoge pokrajine, osobito one na Zapadu, velik dio Crkve te osobito monaštvo. Razlog monaškog nezadovoljstva ležao je i u činjenici da im je car oduzimao zemlju. Pape su također bili protivnici ikonoklastičkih careva, pogotovo Konstantina V (741-775). Na sveopćem crkvenom koncilu 754. u Carigradu, žešće je negoli ikada prije ili poslije podržana careva ikonoklastička politika. Upravo u to vrijeme papinstvo svog novog zaštitnika, umjesto Bizanta, pronalazi u dinastiji Karolinga koju su sami ustoličili. Na taj je način utjecaj Carstva u Italiji i na Zapadu općenito dodatno oslabio. Čini se da je baš u to doba

postao očigledan sve veći jaz između Istoka i Zapada Europe, nekada prostora jedinstvenoga Rimskoga Carstva. Razlozi tome su jezična razlika između grčkoga i latinskoga, papino suprotstavljanje ikonoklastičkoj politici, općenito kidanje veza i sve teže komuniciranje između tih dvaju prostora.

Carstvo je oko polovine 8. stoljeća opet bilo posve zaokupljeno borbom s Arapima – naneseni su im porazi u pomorskoj bici kod Cipra, zatim i u Siriji i Armeniji. Nisu postignuti neki značajniji teritorijalni dobici, ali se vidjelo da je prošlo vrijeme borbe za opstanak Bizantskoga Carstva. Buduće borbe imale su karakter pograničnog ratovanja, sve dok Carstvo nije preuzelo inicijativu. Maloazijska visoravan davala je odlične vojnike, a bogatstva Carigrada, koja su ostala sačuvana tijekom velikih ekonomskih kriza i političkih lomova, davala su Carstvu snagu da izdrži teške i praktički neprekidne ratove. Do kraja 10. stoljeća Kreta, čitava Mala Azija, sjeverna Sirija uključujući Antiohiju, bili su opet pod vlašću Carstva.

Snažnog Konstantina V na bizantskom su prijestolju naslijedili mnogo slabiji vladari – njegov sin Lav IV (775-780) i unuk Konstantin VI (780-797). Zbog nerazboritosti i nasilne politike, Konstantin VI je izgubio svaku podršku u državi, pa ga je njegova majka Irena dala oslijepiti. Bio je zbačen s prijestolja, a Irena, inače neko vrijeme regentica, sada je postala prva žena na bizantskom prijestolju. Bilo je to doba krize, jer su potkraj stoljeća i Bugari i Arapi u značajnim bitkama uspjeli nadvladati bizantsku vojsku i Carstvo je opet bilo u podređenom položaju, prisiljeno da plaća danak. Irena je 802. bila svrgnuta i poslana u progonstvo na otok Lezb. Tako je skončala Izaurijska dinastija koju je osnovao Lav III.

Irenin nasljednik, Nikefor I (802-811), pokušao je financijski stabilizirati Carstvo, a potom se 811. zaputio uništiti bugarsku državu koja je opasno prijetila. Osvojio je i razorio bugarsku prijestolnicu Plisku, odbio ponizne molbe bugarskog kana Kruma (803-814) za mir te pošao u potjeru za njim. U planinskim klancima bizantska je vojska opkoljena i skoro potpuno uništena. I sam car je poginuo, a Krum je od njegove lubanje napravio pehar iz koga je slavodobitno pio na gozbama.

Nesagledive su za Carstvo bile posljedice te posve neočekivane katastrofe. Bugari su snažno zaprijetili i koju godinu poslije sklopili povoljan mirovni sporazum. No, teži od vojnoga poraza bio je udarac koji je zadobio ugled Bizantskoga Carstva. Još od 378. godine i bitke kod Hadrijanopola nije car poginuo u bici od barbarske ruke.

Povijest Bugara počinje doseljavanjem Slavena na Balkan potkraj 6. i početkom 7. stoljeća. Bugarsko ime, pak, potječe od Bugara, turkijskog naroda koji se prvi put u izvorima spominje u 5. stoljeću, kada je nastavao pricrnomorske stepe. Kada su Bugare 642. napali Hazari, oni su se podijelili na pet skupina. Jedna od njih, pod vodstvom Asparuha, odselila je prema zapadu, u Besara-

biju, a potom je prešla Dunav gdje su ubrzo pokorili tamošnja slavenska plemena. Bizantski car Konstantin IV nije ih uspio zaustaviti, pa je 681. morao sklopiti mirovni sporazum kojim je formalno priznao Bugarima pravo na zemlju između Dunava i Balkana, a obvezao se i na plaćanje danka. Asparuhov nasljednik, Tervel (701-718), pomogao je Justinijanu II da se vrati na prijestolje i stoga dobio titulu cezara. Međutim, tijekom 8. stoljeća bizantsko-bugarski odnosi bili su neprijateljski; mnogo je bilo borbi u kojima su Bizantinci uglavnom pobjeđivali. Bugarska je povratila snagu tek u doba već spomenutog Kruma.

Mihael II (820-829) bio je rodonačelnik Amorijske dinastije. Za vrijeme njegove vladavine, potom za njegova sina Teofila (829-842) i unuka Mihaela III (842-867), nazire se novi razvoj koji će pogodovati stabilizaciji države. No, Arapi su ipak 826/827. osvojili Kretu i u to vrijeme počeli napadati Siciliju. Jedan od faktora te stabilizacije bilo je okončanje ikonoklastičke politike, jer je sinod u Carigradu 843. godine odobrio štovanje svetačkih slika u crkvama.

Na prijestolje je 867. došao Bazilije I (867-886), rodonačelnik Makedonske dinastije. U doba dok su vladali carevi te dinastije (do 1028) Bizantsko je Carstvo proživljavalo zlatno doba. Bizantska je vojska pokrenula dugotrajnu ofenzivu protiv Arapa na istočnim granicama. Razvijala se i kultura, a došlo je i do značajnih pomaka u pravu i vođenju države.

Ponovno jačanje bizantske kopnene i pomorske sile na Istoku započelo je 856. pobjedom vojskovođe Petrone. Gotovo dva stoljeća radilo se o borbi Carstva za opstanak, a tih godina inicijativa definitivno prelazi u ruke Bizantinaca. Usprkos uspjesima, bilo je i poraza: 902. Arapi su dovršili osvajanje Sicilije, ali su, s druge strane, istisnuti iz svih uporišta u južnoj Italiji. No, najviše je štete donijelo arapsko osvajanje Krete, jer su se s gusari 904. otisnuli prema Solunu kojeg su, nakon trodnevne opsade, i osvojili. U gradu su izvršili strahovit pokolj prije nego što su se povukli s mnogobrojnim zarobljenicima i golemim plijenom. Car Lav VI (886-912) poslao je 911. na Kretu kaznenu ekspediciju, ali su se bizantski brodovi morali povući. Naposljetku, na povratku s Krete, kod Hiosa, arapski brodovi pod vodstvom dvojice grčkih renegata napali su bizantsku flotu i praktički je uništili.

Tijekom druge polovine 9. stoljeća kulturni i vjerski utjecaj Bizantskoga Carstva širio se daleko preko njegovih granica. Bugari i Slaveni u jugoistočnoj Europi bili su u velikoj većini pokršteni do kraja 9. stoljeća, a civilizacijski su im utjecaji u to vrijeme stizali uglavnom iz Bizanta ili bizantskih posjeda na tom prostoru. Bizantski car Mihael III (842-867) je, na zahtjev moravskoga kneza Rastislava, poslao Konstantina (redovničko mu je ime bilo Ćiril) i Metodija, „svetu braću", „slavenske apostole", redovnike rodom iz Soluna, da propovijedaju kršćanstvo na slavenskom jeziku među Slavenima na srednjem Dunavu i u Moravskoj. U sukobu s njemačkim svećenicima, prijašnjim misionarima u Moravskoj (u razdoblju oštrog bizantsko-franačkog i carigradsko-rimskog suparništva), Ćiril i Me-

todije dobivaju podršku pape Hadrijana II. Metodije je postao panonski nadbiskup (Ćiril je u međuvremenu umro u Rimu), ali nakon papine smrti 885. Rastislav progoni njegove učenike. Prijevodom liturgijskih i biblijskih knjiga Ćiril i Metodije udarili su temelje slavenske pismenosti, a slavensko bogoslužje i pismo (glagoljica) šire se u mnogim slavenskim zemljama. Posljedica toga je da su Česi i Slovaci postali rimokatolici. Već prema kraju 9. stoljeća i Hrvati su se posve okrenuli Francima i papi. Što se tiče Bizanta, gubitak utjecaja u nekim slavenskim zemljama umnogome je kompenziran u Rusiji, koja je pokrštena iz Bizanta.

Tijekom 8. i u prvoj polovini 9. stoljeća nekad turkijski narod Bugara postupno se asimilirao u većinski slavenski narod i s vremenom prihvaćao njegovu kulturu i jezik. Ti su procesi svakako bili olakšani širenjem kršćanstva. Bugarski kan Boris I (852-889) pokrstio se 864. godine. Prihvatio je bizantske političke obrasce, smatrao je da je vladar „milošću Božjom", a nova vjera omogućila mu je da progoni političke protivnike koji su i dalje bili pogani. Pred kraj života Boris se povukao u manastir, a prijestolje je prepustio trećem sinu Simeonu I (893-927). Simeonova vladavina bila je vrhunac prve bugarske države. Simeon se školovao u Carigradu, postao je iskreni štovatelj bizantske umjetnosti i kulture. Poticao je izgradnju palača i crkava, širenje manastirskih zajednica, kao i prevođenje grčkih knjiga na staroslavenski. Preslav, kojeg je umjesto Pliske imenovao prijestolnicom već njegov otac Boris, trebao je postati prijestolnica dostojna rivalstva sa samim Carigradom. Keramika izrađena u Preslavu izvožena je i u Kijevsku Rusiju i u Carigrad.

Simeon je bio sposoban vojskovođa. Proširio je bugarske granice i 913. stigao pod carigradske zidine. Bilo je jasno da ne može osvojiti grad, ali je od tadašnjeg regenta malodobnog Konstantina VII Porfirogeneta, patrijarha Nikole Mistika, dobio carsku krunu kao i obećanje da će se mladi car oženiti njegovom kćeri. Tako je stvoreno Prvo Bugarsko Carstvo. Tim činom je, pošto je točno stoljeće ranije Bizantsko Carstvo priznalo Karlu Velikom naslov „car Franaka", sada Simeonu dodijeljena titula „car Bugara". Kako je bizantski car i dalje bio samo „car", dakle, vladar čitave kršćanske ekumene, ovim je ustupcima bizantska vlada nastojala obraniti prvenstvo u hijerarhiji kršćanskih država.

U vrijeme Simeonovih nasljednika Bugarska je oslabila pod udarima Pečenega, Mađara i Bizanta. Car Ivan I Cimisk osvojio ju je 971. godine.

U međuvremenu je Bizant bio u snažnoj ofenzivi u protuarapskim ratovima. U vrijeme Romana I Lakapena (920-944), pod vodstvom vojskovođe Ivana Kurkuasa (inače Armenca) osvojene su Melitena (934) i Edesa (943), dva ključna uporišta duboko u maloazijskom kopnu, strateški važna za ovladavanje gornjim tokom Eufrata. Budući car Nikefor II Foka (963-969), tada tek vojskovođa, osvojio je 961. Kretu i uništio arapsku flotu koja je 150 godina terorizirala Egejsko more. Na taj je način obnovljena bizantska pomorska prevlast na istočnom Sredozemlju. Sljedeće je godine nastavio pobjedonosnu kampanju

na istočnoj granici te je u tom naletu osvojio sirijski grad Aleppo. Kada je 963. izabran za cara, imenovao je drugoga armenskog vojskovođu, Ivana Cimiska, za vrhovnog zapovjednika na Istoku. Ubrzo su Arapi potisnuti i sa Cipra. Do 975. gotovo su čitava Sirija i Palestina, od Cezareje do Antiohije, kao i velik dio Mezopotamije, bili pod bizantskom vlašću. Bizantsko je društvo tada bilo poneseno velikim uspjesima, obuzeto željom i uvjerenjem da će teritorij koji su muslimani zauzeli u 7. stoljeću ubrzo biti u potpunosti vraćen. Radilo se o svojevrsnoj križarskoj gorljivosti, o osjećaju koji je obuzeo Zapad tek na samom kraju 11. stoljeća.

Među carevima-ratnicima 10. stoljeća po mnogo čemu se izdvajao Konstantin VII Porfirogenet/Grimiznorođeni (913-959). Imao je samo sedam godina, kada je umro njegov otac Lav VI, pa je umjesto njega vladao stric Aleksandar (912-913), potom regentsko vijeće na čijem je čelu bio patrijarh Nikola Mistik. Godine 920. regent je postao Roman I Lakapen, čijom se kćeri Helenom Konstantin oženio. Za razliku od svojih neposrednih prethodnika i nasljednika na prijestolju, Konstantin je bio više književnik i znanstvenik negoli državnik. Ljubitelj knjiga, marljiv istraživač s jakim interesom za povijest, uistinu je volio samo znanstveni rad i živio je više u prošlosti no u sadašnjosti. Zanimao se, doduše, i za politiku, pa i za vojne znanosti, ali samo u teoriji, kao što se zanimao i za svako drugo područje ljudskoga znanja. Od povijesnog je značaja ne njegova slaba i pasivna državnička djelatnost već neobično plodna znanstvena i književnička aktivnost. Sastavio je obimnu enciklopediju, punu raznovrsnih podataka izuzetne vrijednosti, pod naslovom *Knjiga o ceremonijama* te vanjskopolitički traktat *O upravljanju carstvom* u kojem je sakupio izvještaje o stranim zemljama i narodima, među ostalima i najranije vijesti o povijesti Hrvata.

Snaga i prosperitet Bizantskoga Carstva u 10. stoljeću imali su i svoje naličje: kako su se granice širile, a sigurnost, čak i na perifernim područjima države obnavljala, tako je i zemlja postajala sve vrednija. Moćni i bogati (dinati) sada su se pomamili za zemljom, a stratioti – mali zemljišni posjednici, vječno angažirani u ratovima i pritisnuti teškim porezima, rado su se njima predavali u zaštitu. Zemljoposjednička aristokracija vrlo je brzo preuzela velike komplekse obradivih površina, čime je središnja vlast izgubila i vojnike i porezne obveznike. Carevi su, ponajprije Roman I Lakapen, pokušavali spasiti sitni seljački posjed uvođenjem prava prvokupa za seljakove rođake i susjede, potom i drugim mjerama. No, nerodica i glad snižavali su cijene, pa su velikaši kupovali zemlju od izgladnjelog stanovništva po najnižim cijenama.

Tako se u čvrstoj, centraliziranoj i jakoj državi, kakva je bila bizantska, prvi put počinju javljati boljke kakve su već razgradile Karolinško Carstvo – lokalne tendencije razgradnje države i feudalna anarhija. Pa ipak, Bizantsko je Carstvo bilo mnogo jače i tim se nedaćama odupiralo dugo vremena, praktički sve do 13. stoljeća.

Naime, već u 10. stoljeću, za vladavine najjačeg cara – Bazilija II (976-1025) – izbija pobuna koju su potaknuli predstavnici zemljoposjedničke aristokracije – Barda Skler i Barda Foka. Pobuna je konačno skršena tek 989. godine, kada su caru u presudnom trenutku pomogli ruski odredi.

U trenutku kada je Bazilije stupio na prijestolje, dakle, u vrijeme najžešće ofenziva protiv Arapa, činilo se da će pod bizantsku vlast pasti i Jeruzalem i Egipat, ali to se nije dogodilo. Pa ipak, uspjesi za vrijeme Bazilijeve vladavine nisu izostali – Kraljevstvo Iberija (Gruzija) priključeno je mirovnim sporazumom Carstvu. Dio Armenije je osvojen, a preostali dio je morao pripasti Bizantskom Carstvu po smrti armenskoga kralja. Bazilije je osobno vodio dva pohoda protiv lokalnih arapskih vladara u Siriji, ali se u načelu njegova istočna politika ograničavala na čuvanje već stečenoga. Glavni vojni cilj Bazilijeve politike bila je borba protiv Samuilove države čije je središte bilo u Makedoniji, a koja je preuzela Simeonovu carsku tradiciju. U gotovo tridesetogodišnjim borbama (976-1014) u kojima se često i sam angažirao, car je konačno odnio pobjedu nakon bitke na makedonskoj Belasici 1014. godine. Oslijepivši, navodno, tisuće zarobljenika, Bazilije je dobio nadimak „Bugaroubojica". Četiri godine kasnije, Bazilije je ušao u nekadašnju Samuilovu prijestolnicu Ohrid.

Smrt Bazilija II predstavlja prekretnicu u bizantskoj povijesti. Počinje doba slabih careva kada Carstvo, u odnosu prema drugim državama, živi od slave prethodne epohe, a u svom unutarnjem razvoju podliježe snagama feudalne dezintegracije. Carstvo je izgledalo nepobjedivo, ali upravo u to mirno doba, dakle nakon Bazilijeve smrti, počelo je rastakanje državnog sustava koji je još Heraklije stvorio u 7. stoljeću, a Bazilije posljednji branio.

Bazilije II nije imao muških potomaka, ali su se njegovi rođaci održali na prijestolju sve do 1056. godine. U doba nakon njegove smrti društvene napetosti stvarale su se između dvorske aristokracije koja je živjela u Carigradu i zemljoposjedničke aristokracije u provinciji. Svaka od suparničkih stranki nastojala je da se prilikom izbora novoga cara, izabere osoba iz njihova kruga. Profinjena gradska aristokracija željela je na tom mjestu vidjeti osobu koja bi njih i njihove obitelji obdarila lukrativnim dvorskim službama i raznim titulama te obogatila društveni život prijestolnice. Malo im je, ili im uopće nije bilo stalo, do jačanja vojske. S druge strane, pak, vojničke obitelji, čija je snaga bila u zemljišnim posjedima u provinciji, favorizirala je careve – vojnike. Kako je 11. stoljeće protjecalo, vidjelo se da je ova druga stranka realističnija, odnosno, da vojna snaga Carstva više nije dovoljna da brani državu od brojnih neprijatelja.

Nesrećom za Bizantince, vojno i društveno slabljenje Carstva tijekom 11. stoljeća podudarilo se sa stvaranjem nove sile u islamskom svijetu. Od 9. stoljeća Turci su igrali važnu ulogu u muslimanskoj politici kao plaćenici i vojskovođe, ali u zemlje pod vlašću bagdadskog kalifa ulazili su pojedinačno ili u malim skupinama. Polovicom 11. stoljeća prvi su put Turci Seldžuci provalili u kalifat kao ho-

Slika 18. Krist Pantokrator, manastir Dafni kod Atene, o. 1000, jedan od najpoznatijih slikovnih prikaza iz doba makedonske renesanse u Bizantu

mogena narodnosna skupina i vrlo brzo ovladali velikim prostorom od istočnog Sredozemlja do Indije. Kao nomadskim ratnicima, selidba, osvajanje i pljačka bili su smisao života, pa su se i dalje širili prema bizantskim posjedima u Maloj Aziji. Naposljetku je car Roman IV Diogen (1068-1071) 1071. poveo vojsku na njih. Imao je veliku i moćnu vojsku, ali je nizom krivih postupaka i nesretnih okolnosti upao u klopku neprijatelja i doživio katastrofalan poraz kod Manzikerta u blizini jezera Van na istoku Male Azije (današnja istočna Turska). Bizantska je vojska uništena, car je zarobljen, a Seldžuci su nesmetano mogli osvajati Malu Aziju. U sljedećem desetljeću Turci su proširili vlast na veći dio Male Azije. Na nekim mjestima približili su se Egejskom moru, čak i samom Carigradu. Iako će potkraj 11. i u 12. stoljeću Carstvo poduzeti neke uspješne ofenzive, nikada se nije vratilo na granice prije seldžučkih napada.

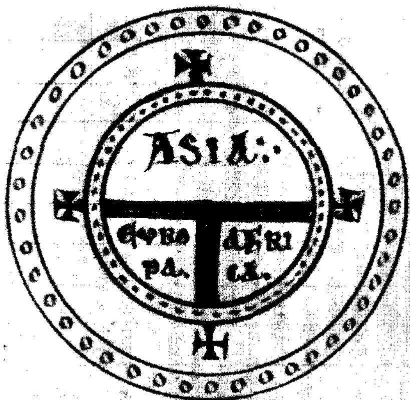
U 11. stoljeću Bizantsko je Carstvo zapalo u vojnu i društvenu krizu, ali je istovremeno prolazilo kroz kulturni procvat. Procvat se više ticao grčke književnosti negoli znanosti, više Homera i Platona negoli Aristotela. U pravnim znanostima isticao se Ivan Ksifilin, u filozofiji Mihael Psel. Psel je u svojim spisima, između ostaloga, svjedočio i o Carigradu svoga vremena, o prijestolnici svijeta – o bogatom kulturnom, znanstvenom i društvenom životu u gradu, o tome kako se na njegovim ulicama govore razni jezici, poput ruskoga, armenskoga, hebrejskoga ili arapskoga.

Bizantska umjetnost jedan je od najdragocjenijih ostataka tih vremena. Dok je na drugim poljima iskazivala konzervativizam, bizantska je sredina stvorila posve novi umjetnički stil koji se širio prema Zapadu – u Veneciji je crkva sv. Marka umnogome građena prema bizantskim uzorima, a mletački su umjetnici utjecali na slikarstvo i crkvenu arhitekturu na širokom prostoru od Dalmacije do jugozapadne Francuske. Međutim, bizantski utjecaj, iako važan, na Zapadu nikada nije bio dominantan.

Oporavak trgovine na Zapadu od oko 1000. dobrim se dijelom dogodio zahvaljujući kontaktima s Bizantom. Sva indijska i kineska roba mogla se naći u Carigradu, a i sami Bizantinci bili su glasoviti proizvođači luksuzne robe. Prema predaji, u 6. stoljeću, za vladavine Justinijana, dva su misionara iz Kine u

Slika 19. Crkva sv. Marka u Veneciji, jedan od najpoznatijih primjera snažnog utjecaja Bizanta u umjetnosti

Slika 20. Srednjovjekovna slika svijeta (shematski su prikazani kontinenti, na taj način je Jeruzalem u središtu)

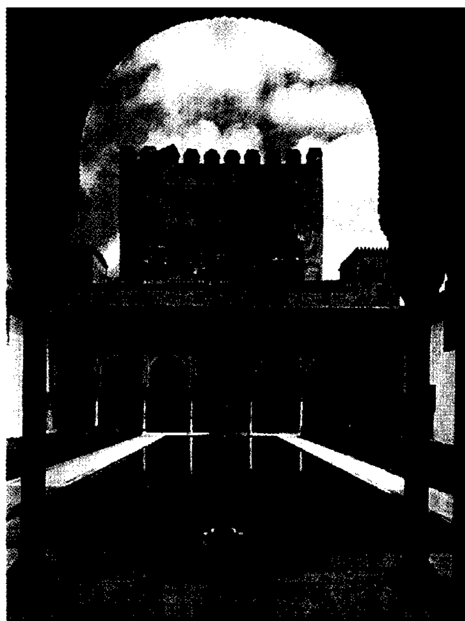
šupljem štapu prokrijumčarila dudova svilca na Sredozemlje i u Europu. Proizvodnja svile tada je prestala biti brižljivo čuvana kineska tajna – Bizantinci vremenom sve više stječu reputaciju izvanrednih svilara. Sve do 12. i 13. stoljeća malo im je tko u Europi bio ravan u izradi brokata, baršuna, finog tekstila ili u bojadisanju svile. Zapad, čak i kada je bio vrlo siromašan, uvijek je rado pribavljao bizantsku luksuznu robu. Također su se isticali kao zlatari i draguljari, a za njihovim radovima od emajla i bjelokosti potražnja je u pravilu bila veća od ponude. Klerici na Zapadu trebali su skupocjenu odjeću za svečane prilike, dragulje za oltarno posuđe, tamjan za službe Božje. Kraljevi i prinčevi tražili su istu robu da bi oplemenili svoje dvorove. Usprkos naletima muslimana, barbarskih i nomadskih naroda, trgovački putevi između Zapada i Carigrada nikada nisu bili posve blokirani.

Naposljetku, bizantski novac – nomizma – koji direktno nastavlja tradiciju rimskog solida, bio je dugo vremena (sve do 13. stoljeća) jedini zlatni novac kovan u Europi. Nije gubio vrijednost sve do 11. stoljeća, odnosno carevi ga nisu kvarili, pa je stoljećima bio svojevrsni „dolar" srednjega vijeka.

Do 12. stoljeća sjeverniji dijelovi Europe dobivali su bizantsku robu preko Kijevske Rusije. Kada je taj put u kasnijim stoljećima zbog Zlatne Horde bio blokiran, tradicionalni plovidbeni putevi Sredozemljem – preko Ravenne i Venecije, pa preko Alpa – dobili su još više na važnosti. Iz te je trgovine najviše profita izvlačila Venecija. Njezin položaj na lagunarnom otoku zaštićivao ju je razaranja i teških posljedica ratova koji su se vodili na kopnu, a nalazila se na idealnom položaju za prekrcavanje brodova na karavane koje su kretale preko Alpa. Venecija i drugi talijanski gradovi trgovali su, usprkos crkvenim zabranama, i s islamskim svijetom, ali su ti poslovi uvijek bili opasni i nesigurni. U 10. stoljeću talijanski su gradovi bili čimbenik međunarodne trgovine prvenstveno zahvaljujući vezama s Bizantskim Carstvom, a već će u sljedećem stoljeću značajno pridonijeti početku velikog ekonomskog i društvenog oporavka Zapada.

Islamska civilizacija cvala je u doba Omejada, ali je za Abasida dosegnula još više vrhunce. Abu Abas, osnivač nove dinastije, bio je po volji svima koji su bili nezadovoljni omejadskom vlašću. Tvrdio je da mu je jedan od predaka Muhamedov ujak, pa je tako zadovoljio neke od legitimista koji su inzistirali da smiju vladati samo bliski Prorokovi rođaci. Svoju je vjeru manifestirao u javnosti mnogo dosljednije negoli Omejadi, koji su znali šokirati suvremenike relativnom nezainteresiranošću za vjeru odnosno za islamsku baštinu. Najvažnije od svega, Abu Abas je uspio do-

biti podršku novih preobraćenika, ponajprije u Iranu. Podržao je i sve veće nezadovoljstvo u Siriji, proizašlo iz otpora dominaciji arapske aristokracije. Do polovice 8. stoljeća Abu Abas je dovoljno osnažio da je smio pokrenuti pobunu. Omejadski je kalif potučen u odlučnoj bici 750. godine. Bio je to događaj poznat kao Abasidski prevrat ili Abasidska revolucija – osim što je prijestolnica preseljena iz Damaska u Bagdad, dogodile su se još neke važne promjene. Od ovoga događaja, islamska civilizacija umjesto snažnijeg vezivanja za sredozemne i helenističke tradicije, sve više dobiva karakteristike tipične civilizacije Mezopotamije, Irana, pa čak i još istočnijih područja. Bagdad je postao središte te civilizacije.

Slika 21. Dvorac Alhambra u Kordobi, 10. st., jedan od najpoznatijih primjera islamske umjetnosti u Španjolskoj

Novi je vladar nastojao poubijati sve članove stare dinastije, kako bi već u korijenu suzbio nove pobune. Jedini Omejad koji se spasio bio je Abd al-Rahman. Pobjegao je na krajnji zapad, u Španjolsku, gdje je 755. osnovao samostalni kalifat. Iako je ostatak islamskoga svijeta priznavao i dalje abasidskog kalifa, bio je to početak stvaranja i drugih država na prostoru bivšeg jedinstvenog kalifata – taj će se proces ubrzati u stoljećima koja slijede.

Pa ipak, propadanje kalifata odvijalo se vrlo polako; tijekom prvih stotinu godina vladavine Abasida oni su i dalje bili vrlo moćni i bogati suvereni. Pokrajine na krajnjem zapadu, koje su prve otpale od kalifata, malo su pridonosile vojnoj i financijskoj snazi kalifata. Sve dok su Bliski i Srednji istok bili u cjelini lojalni središnjoj vlasti i uredno plaćali porez, Abasidi su bili vrlo jaki. Po svemu sudeći, vladavina Haruna al-Rašida (786-809) predstavlja vrhunac vlasti Abasida, ali su i njegovi neposredni nasljednici bili isto tako sposobni i moćni. Pa čak i kada je moć kalifata počela opadati, islamska je civilizacija nastavila svoj procvat. Nije bilo više političkog jedinstva, ali je islamski svijet i dalje bio povezan mnogim sponama: postojala je zajednička vjera – islam, postojao je zajednički jezik uprave i učenosti – arapski. Najvažnija od svega bila je mreža trgovačkih veza koje su se protezale od Španjolske do Indije. Postojanje većeg broja država na tom golemom prostoru nije onemogućavalo kretanje – svaki se musliman slobodno kretao po svim prostorima koji su priznavali islam kao službenu vjeru. Bagdad je ostao kulturni centar islamskog svijeta dugo vremena pošto je nestalo njegovo političko vrhovništvo.

Trijumf Abasida značio je i kraj nadmoći Arapa u kalifatu. U to vrijeme svi muslimani postaju jednaki, a nearapi vrlo brzo stječu političku moć. Omejadski Kalifat održavao se kao jedinstvena država umnogome zahvaljujući arapskoj aristokraciji koja je u svim novoosvojenim zemljama bila vladajući sloj. Kada je njezina moć počela opadati, i kalifat se počeo rastakati. Ponovo se javljao potisnuti lokalpatriotizam, pa čak i u doba dok je kalifat bio na vrhuncu – i u doba Haruna al-Rašida izdvajale su se pojedine pokrajine. Maroko se osamostalio 788, a ostatak sjeverne Afrike 800. godine. Egipat se izdvojio nakon 868; sjeverne i istočne iranske pokrajine otprilike su u isto vrijeme postale praktički autonomne. I u krajevima u blizini Bagdada kalif je imao teškoća skršiti ambicije provincijskih upravitelja da stvaraju manje ili više neovisne države. Vremenom je kalif postajao sve ovisniji o svojim vojskovođama, koji su nakon 900. postali stvarni vladari teritorija pod nominalnom vlašću kalifa.

Omejadski kalifi bili su zainteresirani za čuvanje i razvijanje helenističke i perzijske kulturne i znanstvene baštine i pozivali su učene ljude na svoj dvor. Nažalost, gotovo da nema djela koje se sa sigurnošću može datirati u omejadsko razdoblje; stoga je vrlo teško ocijeniti kakav je napredak postignut u to vrijeme. Pa ipak, kakvi god da su bili dosezi omejadskog razdoblja, nema sumnje da je zlatno razdoblje arapske kulture i znanosti bilo u doba Abasida. U umjetničkim i znanstvenim krugovima arapskoga svijeta postojala je snažna želja da se prikupe sva znanja starijih civilizacija. Praktički, cjelokupni korpus grčkih znanstvenih spisa preveden je na arapski. Prevođena su i djela s perzijskog i hindu jezika, pa je tako mnogobrojnim studentima bila dostupna velika količina znanstvenih spisa na njihovu maternjem jeziku. U prvo vrijeme su učenjaci u kalifatu uglavnom prerađivali i sintetizirali djela svojih prethodnika, ali su ubrzo počeli davati originalne radove. Najveći je napredak napravljen u matematici. Grci su poznavali osnovna načela algebre i trigonometrije, ali su ta znanja izražavali u prilično kompliciranim formama. Arapi su unaprijedili sustav pisanja i razvili nove načine primjene obiju disciplina. Najvažnije je bilo preuzimanje hinduskog brojčanog sustava, što je uključivalo nulu i primjenu dekadskog sustava pri baratanju brojevima. Na taj je način aritmetika postala školski predmet i polje svakodnevne primjene, a ne više teško razumljiva znanost koju su učili samo malobrojni studenti. Vrijednost te novine lako je shvatiti samo ako se pokuša napraviti nekoliko aritmetičkih operacija s rimskim brojkama.

Doprinos Arapa astronomiji nije toliko značajan. Sačuvali su znanja i teorije Grka u stoljećima kada se za njih praktički nitko nije zanimao. Dodali su nešto novih činjenica i neke hipoteze. Velik broj imena zvijezda arapskog podrijetla svjedoči o temeljitosti njihova proučavanja neba. Međutim, dok su kalifovi učenjaci mogli prilično precizno izračunati opseg Zemlje, najviši doseg astronoma u kršćanskoj Europi bio je izračun datuma kada pada Uskrs.

U medicini, arapski doprinos sličan je onom u astronomiji – osnovne su teorije preuzeli od Grka, ali su istražili i ustanovili niz novih pojedinačnih činjenica. Primjerice, razvili su izvrsne teorije o simptomima malih boginja i ospica. Najtrajnije su vrijednosti rasprave o oftalmologiji – na tom su polju arapski liječnici imali mnogo iskustva, zbog velike učestalosti očnih bolesti na Istoku. Kirurgija i anatomija jedva da su mogle napredovati u odnosu na Grke, jer je vjerski zakon zabranjivao seciranje. No, arapski je svijet koristio medicinska, baš kao i astronomska znanja u stoljećima kada Europa, pogotovo europski Zapad, nisu imali dovoljno učenih ljudi da ta znanja uopće prihvate. Za razliku od Europe, u velikim gradovima Istoka otvarane su bolnice, a u 9. stoljeću u Bagdadu se studirala medicina i na temelju znanja dobivale diplome.

Arapska kemija bila je u velikom dijelu zapravo alkemija – drugim riječima, pokušavalo se od osnovnih elemenata stvoriti zlato. U tim nastojanjima učinjeni su brojni pokusi pa su na taj način otkrivene mnoge važne kemijske reakcije. Riječi kao što su alkohol (*al-kuhl*), alkali (*al-qilwi* – lužina), nitrati (*nitr* – salitra) i mnoge druge, jasno pokazuju arapski utjecaj na ovom polju.

Arapski su učenjaci bili veliki poštovaoci grčke filozofije, osobito Aristotela. Poznavali su i mnoga neoplatonistička djela, od kojih su neka dospjela do njih kao tobože Aristotelova. Tako su arapski krugovi umnogome bili uvučeni u golem i beznadan posao da se pomire Platonova i Aristotelova načela, posao u kojem se u narednim stoljećima iscrpljivala energija i brojnih kršćanskih filozofa. Arapski interes za filozofiju bio je potaknut nastojanjem da se razriješi još jedan vječan problem – pomirenja ili usklađivanja vjere i racionalnog. Aristotel je usavršio metode logike koja je proturječila i kršćanskim i islamskim dogmama: primjerice, teorija da svijet nije stvoren nego da oduvijek postoji. Uvažavanje Aristotela bilo je i u islamu (i poslije, u kršćanstvu) preveliko da bi se taj stav odbacio, ali ni temeljne vjerske ideje nisu mogle biti gurnute u stranu. Arapski su filozofi nastojali odgovoriti na pitanje – je li moguće pomiriti ova dva stava ili valja prihvatiti da filozofska i vjerska istina nisu identične. Nikada nije nađen posve zadovoljavajući odgovor, ali su diskusije arapskih učenjaka o tom problemu vrlo temeljito iščitavali kršćanski učenjaci koji su se s istim pitanjem suočili u 12. i 13. stoljeću.

Odnos arapskog svijeta prema znanosti bio je u to doba bitno različit od onoga njihovih kršćanskih suvremenika. Na europskom se Zapadu većina znanja o znanosti izgubila čak i prije pada Zapadnoga Rimskog Carstva, a bizantski učeni krugovi tek su očuvali neka od njih. Samo je u arapskom svijetu postojao dubok i relativno širok interes za probleme koje je mogla riješiti samo znanost, samo su u arapskom svijetu vladari trajno poticali učenjake da se bave tim problemima. Osim toga, u arapskom svijetu ti su interesi nadilazili vjerske i nacionalne barijere. Kršćanski su liječnici pohodili kalife; Židovi su napisali neke od najvažnijih arapskih filozofskih spisa (primjerice Moše ben Majmon ili Majmonides koji je

značajno utjecao na Tomu Akvinskog). Učenjaci nisu bili sputani vjerskim okovima i smjeli su vrlo slobodno misliti, što je tek na prvi pogled začuđujuće. Iako su se mnogi pravovjerni islamski teolozi bunili protiv tih sloboda, kalifi i njihova okolina bili su svjesni da samo sloboda misli omogućava napredak, pa je nikada nisu ograničavali. Kada se sav doprinos Arapa uzme u obzir, vjerojatno je ovo dosljedno zagovaranje slobode ono što je najvažnije i najtrajnije.

Umjetnost i književnost doživjeli su u vrijeme Abasida procvat, ali je na tim poljima islamski utjecaj na Europu bio neusporedivo manji negoli u znanosti. Pa ipak, čini se da je zašiljeni luk, tipičan za gotičku arhitekturu, prvo razvijen u islamskom svijetu. Moguće je da je i predanost islamske poezije ljubavnim temama utjecala na Europu u doba kurtoazije. U ranom srednjem vijeku čeznutljive pjesme o dragoj ili za svoju dragu bile su praktički nepoznate. Prvi autori ljubavne poezije u srednjovjekovnoj Europi bili su trubaduri u južnoj Francuskoj, a izgleda da su pisali po uzorima koji su do njih stizali iz muslimanske Španjolske. Doduše, nije to bio jedini izvor – keltske legende su vjerojatno bile čak i važnije – ali je utjecaj muslimanskih zemalja pridonio stvaranju romantičnih elemenata u europskoj književnosti i posve nove kulturne i društvene atmosfere u 12. i kasnijim stoljećima.

Arapi su razvijali i poljoprivredu. Vrlo su brzo preuzeli metode koje su se koristile u Mezopotamiji, Siriji i Egiptu, a provodili su i znanstvena istraživanja. Proučili su stare spise i pisali nove o korištenju navodnjavanja i gnojenja tla, cijepljenju voćki, sadnji biljaka i uništavanju štetočina. Mnoge vrste povrća, voća ili cvijeća uzgajali su u svojim vrtovima, potom ih prenosili u druge zemlje. Tim su putovima mnoge vrste s Istoka stigle do europskih zemalja koje su muslimani osvojili. Prema predaji, jedini je preživjeli Omejad, Abd al-Rahman, sa sobom u Španjolsku donio mladicu palme te ju je pažljivo uzgojio. Je li baš prvi kalif donio palmu sa sobom nemoguće je ustanoviti, ali da su to učinili Arapi, nema dvojbe. Podaci, odnosno priče o prijenosu nekih drugih biljki još su teže provjerljive, čak je moguće da su neke bile poznate u Europi i prije dolaska Arapa. Poznato je da su se na Siciliji i Španjolskoj uzgajale riža i šećerna trska, koje su vjerojatno stigle iz Indije, dudovo stablo je dopremljeno iz Perzije, marelice, breskve, limuni iz Sirije, banane s Arapskog poluotoka. Čini se da su Arapi potakli i uzgoj pamuka, šipka, šafrana i mnogih cvjetova, uključujući ružu i slak. Međutim, postoje priče da su spomenute biljke u Europu prenijeli drugi narodi ili da su one prenesene u drugačijim okolnostima – primjerice, da su marelicu u Europu donijeli križari, odnosno trgovci koji su za njima išli. S druge strane, nema sumnje da je poljoprivreda europskih krajeva pod muslimanskom vlašću i njima susjednih, doživjela korjenite promjene.

Arapska trgovina bila je vrlo intenzivna i izbalansirana. Luksuzna roba, kao svila, dragulji, mirodije, importirani su s Dalekog istoka, ali su i sami Arapi imali vrijedne proizvode koje su nudili u razmjenu. Osobito su bile cijenjene njiho-

ve tkanine, kao i izrada sagova. Željezo iz Damaska i Toleda, koža iz Kordobe, staklo iz Sirije – sve je to imalo prođu na tržištima diljem ondašnjeg svijeta. U 9. i 10. stoljeću trgovina između arapskog i kršćanskog svijeta bila je i dalje povremena i povezana s mnogim opasnostima, ali čak i u takvim uvjetima na europskom se Zapadu polako stvarao ukus koji je pogodovao sve intenzivnijem uvozu roba koje su donosili „nevjernici". Baš kao i Bizantinci, i Arapi su oko godine 1000. dali značajan stimulans razvoju trgovine na europskom Zapadu.

24. Obnova Zapadnog Carstva

Tijekom 9. stoljeća Karolinško se Carstvo raspalo, a vladari, sada već odijeljenih područja, pokazali su se nesposobnima obraniti svoje podanike od barbarskih napada i unutrašnjih nereda. Isprva se činilo da je propadanje podjednako zahvatilo sve dijelove nekadašnjeg Carstva. Međutim, do sredine 10. stoljeća postalo je jasno da njemačke zemlje pate manje od zajedničkih nevolja negoli drugi krajevi. Čak se neko vrijeme činilo da bi Njemačko Kraljevstvo moglo biti buduća jezgra nekog novog europskog okupljanja, ali to se nije dogodilo. Duže od stoljeća Njemačko je Kraljevstvo bilo najjača europska država te je više negoli ijedna druga sljednica očuvalo ideale i način funkcioniranja Karolinškog Carstva.

Pomalo je paradoksalno da se njemački dio pokazao snažnijim od drugih, jednom kada se Carstvo raspalo. Država koju je 843. preuzeo Ludvig Njemački bilo je relativno mala, siromašnija od drugih dijelova i vrlo slabo naseljena. Ona nikada nije bila tako dobro organizirana kao zapadniji dijelovi nekadašnjeg Carstva – neka područja nikada nisu bila pod vlašću grofova ili drugih kraljevskih dužnosnika. Osim toga, civilizacijska baština na njemačkom prostoru bila je slabija negoli u drugim dijelovima Carstva, jer dobar dio toga prostora nikada nije bio u Rimskome Carstvu. No, neki od ovih nedostataka pokazali su se u kriznim vremenima – 9. i 10. stoljeću – kao svojevrsna prednost. Relativno siromaštvo njemačkih zemalja bilo je jedan od razloga zašto su Vikinzi/Normani ponajprije napadali Francusku. Tadašnje stanovništvo Njemačke bilo je značajno manje pod utjecajem rimske baštine negoli njihovi suvremenici u Francuskoj i Italiji, ali su bili mnogo vičniji oružju. Nekadašnje autohtono stanovništvo Rimskoga Carstva stoljećima je bilo navikavano da se bavi civilnim poslovima i da mu vojna služba uglavnom bude strana. Nasuprot tome, u Njemačkoj su stare tradicije da svi slobodni ljudi moraju ujedno biti i vojnici itekako bile žive, čak i u 11. stoljeću. Odgovornost za obranu zemlje nije bila povjerena malobrojnom sloju profesionalnih vojnika, što predstavlja i dio odgovora zašto se Njemačka efikasnije oduprla barbarskim napadačima negoli Francuska i Italija. To isto objašnjava zašto se u

Njemačkoj i feudalizam razvijao relativno polako. I tamo je bilo velikih feudalnih gospodara, ali im je trebalo vremena da prisvoje sve ovlasti u vojnim i civilnim poslovima, jer se i dalje većina slobodnjaka mogla sama braniti. Osim toga, njemački je kralj mogao održati određenu kontrolu nad cijelom zemljom i stoga je imao veće ovlasti nego bilo koji vladar na Zapadu.

Konačno, za razliku od Francuske i Italije, Njemačka je očuvala dignitet kraljevske vlasti. Nakon zbacivanja Karla Debelog 887. godine, Francuska je proživjela gotovo stotinu godina građanskog rata između Karolinga i obitelji pariških grofova, dok je Kraljevstvo Italije bilo razgrađeno feudalnim međusobicama. S druge strane, u Njemačkoj su grofovi za svoga kralja izabrali Arnulfa Karantanskog (887-899), nezakonitog unuka Ludviga Njemačkog. To je značilo obnavljanje starogermanskog običaja izbora kralja. Izgledalo je da bi to moglo osnažiti plemstvo, a oslabiti kralja i samu instituciju, ali se dogodilo suprotno: Njemačka je u Arnulfu dobila jakog vladara, u vrijeme kada ga je uistinu trebala. Arnulf je zaustavio napade Slavena na istočne granice svoje države i napad Normana velikom pobjedom 891. godine kod Louvaina (u današnjoj Belgiji). Ta je bitka podigla Arnulfov ugled i ojačala autoritet njegovu Kraljevstvu tako da je mogao, poput Karolinga, istaknuti čak i pretenzije na Italiju. Osvojio je dolinu rijeke Po 894, a sljedeće godine stigao je do Rima gdje ga je papa Formoz okrunio za cara. Tada je njegovu vojsku napala neka bolest, pa se u žurbi vratio preko Alpa. Brutalnost Arnulfovih vojnika i njegova osobna žestina toliko su razgnjevile Rimljane da je opoziciji ubrzo uspjelo zavladati gradom i Arnulf više nikada nije vratio vlast nad njim. Čitava bi se epizoda mogla smatrati i nevažnom da nije postala presedan za njemačke intervencije u Italiji.

Arnulfa je nakon smrti 899. naslijedio njegov šestogodišnji sin Ludvig IV Dijete (900-911). Bio je to posljednji Karoling na prijestolju – tijekom njegove kratke vladavine izbile su na površinu sve bolesti koje su razgrađivale državu – feudalci su međusobno ratovali, a Slaveni, Danci i Mađari pustošili su Kraljevstvom. Propast središnje vlasti ohrabrio je lokalističke tendencije, baš kao i u Francuskoj i Italiji, ali lokalne jedinice koje su izrasle iz te anarhije bile su ponešto drukčije od onih u drugim zemljama. U Njemačkoj je još živjela svijest o pripadnosti starim germanskim plemenima, pa je postojala tendencija da se na toj osnovi stvaraju i lokalne jedinice. Osim toga, feudalizam je još bio relativno slab i na njega se teško moglo osloniti u stvaranju lokalnih vlasti. Moćnici koji su tu moć stekli tek nedavno pokušavali su postati vođe bivših pripadnika plemena, a ne seniori nad vazalima. Kao rezultat svih tih čimbenika, Njemačka je bila podijeljena na pet velikih vojvodstava, a vladari su nad svakim od tih prostora imali mnogo veću moć negoli obični feudalni gospodari.

Najjači od njih bio je vojvoda Saske, pokrajine na sjeveru zemlje. Iako su se morali pokoriti Karlu Velikom, Sasi nikada nisu izgubili svijest o svojoj plemenskoj posebnosti koja je vremenom evoluirala u osjećaj regionalnog identiteta.

Mentalitet im se nije mnogo izmijenio – ostali su ratoborni i sa snažnom željom da budu neovisni. Većina ih je prihvatila da im na čelu bude vojvoda, bez obzira hoće li biti u zajednici s drugim njemačkim pokrajinama ili ne. Bavarski vojvoda, najsnažniji na jugoistoku zemlje, također je izvlačio korist iz postojanja svijesti o plemenskom identitetu. I Bavarci su, usprkos franačkom osvajanju, očuvali poseban identitet. Švabe koji su nastavali područje u gornjem toku Rajne isto su tako imali vojvodu, ali njegova je moć bila neusporedivo manja od moći bavarskog i saskog vojvode. Postojalo je i Vojvodstvo Frankonije na srednjoj Rajni, ali u njoj nije bilo obitelji koja bi dominirala, već su se početkom 10. stoljeća vodile žestoke borbe za prevlast. Peta pokrajina bila je Lotaringija koja je postala dio Njemačkog Kraljevstva 925. godine, nakon što je pola stoljeća vrhovništvo nad njom prelazilo iz ruku franačkoga u ruke njemačkoga vladara i obratno. U Lotaringiji je stanovništvo bilo miješano – veći je bio utjecaj antičke baštine, a i feudalizam je bio razvijeniji negoli u drugim vojvodstvima. Sukladno tome, i lotaringijski je vojvoda imao manje stvarne moći negoli druge vojvode.

Kada su za vladavine Ludviga IV Djeteta vojvode naglo ojačale, činilo se da bi mogli ovladati zbivanjima u Njemačkoj za dugi niz godina. Posjedovali su velika bogatstva, realnu vojničku snagu, kao i podršku nekadašnjih plemenskih, odnosno sadašnjih regionalnih identiteta. Međutim, njihov je autoritet ipak ovisio o osobnim sposobnostima i uspješnosti da se u svojim grofovijama nametnu lokalnom plemstvu kao vrhovna vlast. Osim toga, iako je bio slab, njemački je kralj i dalje očuvao utjecaj na grofove. Imao je određene ovlasti i u crkvenim poslovima, osim u Bavarskoj, te je tu moć znao često koristiti u sporovima s vojvodama. Naposljetku, i vojvode su, baš kao i drugi dužnosnici, bili barem u teoriji kraljevi podložnici, koje je on mogao po svojoj volji postavljati i smjenjivati. Poslije su kraljevi mogli vrlo efikasno koristiti to pravo. Na taj način vojvode nikada nisu imali potpunu kontrolu nad svojim vlastitim vojvodstvom, baš kao što nisu ni bili posve neovisni o kralju.

Ludvig Dijete je umro 911. godine ne ostavivši nasljednika. Tako je utrnula karolinška loza u Njemačkoj. Plemstvo je ponovo zahtijevalo pravo da izabere vladara. Posve su ignorirani zahtjevi francuske loze Karolinga, pa je za kralja izabran vojvoda Frankonije – Konrad. On je imao vrlo malo stvarne moći izvan granica svoga vojvodstva; štoviše, za njegove su vladavine druge vojvode i dalje jačale vlast. Nije uspio stvoriti ni dinastiju, jer, kada je umro 918. godine, za kralja je izabran saski vojvoda. Dolaskom saske dinastije na njemačko prijestolje raspadanje monarhije je zaustavljeno. U stotinjak godina, koliko je ta kuća držala prijestolje (919-1024), potisnula je Slavene prema istoku, dobila krunu u Italiji te zaustavila rast vojvodske moći.

Rodonačelnik saske dinastije bio je Henrik I, koji je kasnije dobio nadimak Ptičar (919-936). U trenutku njegova izbora priznavale su ga samo Frankonija i Saska, ali je ubrzo prisilio i Bavarsku i Alamaniju da učine to isto. Uspio je vra-

titi Lotaringiju u Njemačko Kraljevstvo, pa sporova o njezinoj pripadnosti neće biti nekoliko stoljeća. Zaštitio je istočnu granicu izgradnjom nizom utvrda koje je poslije koristio kao baze za napad na Slavene između Labe i Odre. Taj veliki osvajački napor kojim se proširivao njemački etnički prostor nije mogao biti završen za njegova života, čak ni u tom stoljeću. No, Henrik I je počeo „Drang nach Osten" – „prodor na Istok", što je postala konstanta njemačke politike u sljedećim stoljećima.

Isto tako važan Henrikov uspjeh bile su dvije pobjede nad Mađarima 933. godine. One su, zajedno s Arnulfovom pobjedom nad Dancima, bitno pridonijele očuvanju jedinstva njemačke monarhije i obeshrabrivanju feudalnih tendencija. U Francuskoj i Italiji, gdje su se kraljevi uglavnom bezuspješno suprotstavljali bilo Normanima, bilo Saracenima, bilo Mađarima, stanovništvo se priklonilo lokalnim moćnicima koji su ih bolje mogli zaštititi. U Njemačkoj i Engleskoj, gdje su kraljevi bili uspješni, odnosno sposobniji i bolji vojskovođe, bilo je manje razloga za prepuštanje svih ovlasti lokalnim moćnicima. Pa ipak, dok je Henrikova obitelj stjecala moć, i njemu je, kao i njegovu prethodniku, nedostajalo i dalje snage da kontrolira zbivanja izvan svoga vojvodstva. Nije se najbolje slagao ni sa Crkvom, jedinom snagom koju je mogao koristiti protiv grofova na teritorijima pod njihovom vlašću. Zbog toga, ali i zbog nekih drugih čimbenika, Henrik je vrlo malo utjecao na funkcioniranje lokalne vlasti koju su obnašali grofovi i sitniji feudalci.

Henrika je naslijedio sin Oton I (936-973), kojem se obično pridodaje nadimak Veliki, jer je za njegove vladavine saska dinastija doživjela vrhunac moći. Čim je došao na prijestolje, pobunila su se njegova braća i grofovi te mu je samo lojalnost saskih ratnika očuvala prijestolje. No, od početka vladavine Oton je pokazao ambiciju da bude mnogo više negoli samo nesporni vladar Saske. Na svojoj krunidbi dao je istaknuto mjesto Crkvi i istakao svoj položaj zaštitnika svih kršćana u Kraljevstvu. Time se prema Crkvi postavio drugačije negoli otac: zapravo, obnovio je savez sa Crkvom poput Karla Velikoga i taj mu se savez, baš kao i Karlu, pokazao vrlo korisnim. Kada bi mu laički podložnici uskratili vjernost, Oton je uvijek mogao podignuti veliku vojsku regrutirajući ljudstvo s imanja biskupa i samostana koji su ga i dalje podržavali.

U isto vrijeme dok je tražio pomoć od Crkve, Oton je prepustio upravu nad Saskim Vojvodstvom dvojici svojih podložnika, oslobađajući sebe za značajnije poslove. Taj je potez naviještao njegovu ambiciju da zavlada čitavom Njemačkom, pa je to bio uzrok nizu novih pobuna, čak opasnijih negoli onih na početku vladavine. Tek je 941. ugušena posljednja pobuna, pa je Oton zavladao čitavim Kraljevstvom.

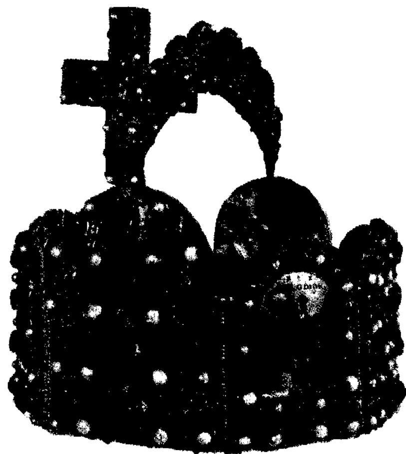
Otonove pobjede nad pobunjenicima umnogome su uvećale njegovu moć. Vojvode Lotaringije i Frankonije bili su ubijeni tijekom pobuna, a moć vojvoda Švapske i Bavarske značajno je umanjena. To je Otonu omogućilo da sva vojvod-

stva stavi pod kontrolu vlastite obitelji. Frankonijom je vladao sam, a Lotaringiju je predao u vlast lojalnom plemiću koji mu je uskoro postao zet. Njegov brat i sin vjenčali su se ženama iz vojvodskih obitelji Bavarske i Švapske, pa su naslijedili vlast u tim vojvodstvima 947, odnosno 949. godine. Istodobno je darovao Crkvi velike posjede te joj omogućio utjecaj na civilne poslove. Politika vladanja Njemačkom dinastičkim brakovima i savezom sa Crkvom pokazala se vrlo uspješnom – za njegove vladavine kraljeva je vlast bitno ojačala, a moć vojvoda je u značajnoj mjeri ograničena. Pa ipak, sam sustav vladanja uopće nije bio tako strukturiran da bi trajno osiguravao jaku kraljevsku vlast. Nije bilo osjećaja lojalnosti prema državi ili prema monarhiji – veze koje su bile važne bile su vjerske (pokoravanje vjerskim autoritetima) i osobne (podložnost kralju ili vojvodi). Ni na jednu od tih veza nije se moglo osloniti na dulji rok – Crkva je bila sklona voditi samostalnu politiku, a i osobna vjernost znala je biti kratkoga vijeka. Čak su i obiteljske veze znale pucati – i za Otonova života vojvode Švapske i Lotaringije, njegov sin i zet, pobunili su se. Srodnici u drugom ili trećem koljenu još su manje bili obvezani krvnim srodstvom, da bi ih to sprečavalo da zarate.

Bez obzira na trajnu slabost unutarnje politike, Oton I je bio najsnažniji vladar na Zapadu. Bio je u poziciji da značajno utječe na zbivanja u većini susjednih zemalja i da proširi vlast Njemačke u srednjoj Europi. Njegova vanjska politika postala je obrazac za većinu nasljednika na njemačkom prijestolju. Ona bi se mogla svesti na nekoliko strateških postavki: prvo, da Francuska ostane slaba, ali ni on ni njegovi nasljednici nisu imali ambicija širiti se na zapad; potom, da potiče svoje podložnike da osvajaju i naseljavaju slavenske teritorije na istoku te da se on sam angažira na širenju i održavanju vlasti u Italiji. Oton je bio vrlo uspješan u provedbi svih tih ciljeva, što je imalo dugoročne posljedice po europsku povijest.

U odnosu prema Francuskoj Oton je imao veliku prednost – bio je šogor i karolinškom kralju i vođi suparničke obitelji kralja Roberta I Jakog. Često su ga sukobljene strane zvale da intervenira kao miritelj, a to mu je omogućavalo da kontrolira kako nijedna strana ne bi dobila značajnu prednost nad drugom ili pobijedila. Tako je Francuska ostajala slaba i podijeljena, a očajnički pokušaji posljednjih Karolinga da obnove svoj autoritet bili su blokirani. To je značilo da je Otonova zapadna granica sigurna, osobito nedavno zadobiveno Vojvodstvo Lotaringije.

Na istoku se Oton morao posljednji put suočiti s mađarskom opasnošću. Pobijedio je Mađare na Leškom polju (Lechfeld) (vidi str. 145), što je označilo kraj njihovih upada u Njemačku. Oton je poveo i nekoliko pohoda na Slavene na desnoj obali Labe, ali je brigu o istočnoj granici uglavnom prepuštao svojim podložnicima u Saskom Vojvodstvu – Hermanu Billungu i Geru. Ta su dva čovjeka održavala stalan pritisak na Slavene, dovoljan da ih se uporno potiskuje dalje na istok te da ih se obeshrabruje u izvođenju gerilskih akcija. Zahvaljujući takvim napori-

Slika 22. Vjerojatno kruna cara Otona I upotrijebljena u krunidbenoj ceremoniji (962) – sastoji se od osam zlatnih ploča povezanih šarkama pričvršćenih iglama s glavama od bisera, tako da se lako mogla rastaviti na dijelove ili složiti pri putovanjima (što je često bilo potrebno). Četiri ploče su popunjene grubo brušenim dragim kamenjem u zlatnom filigranu, a četiri emajliranim pločicama na kojima se vidi Bog (s natpisom *Per Me Reges Regnant* – „Preko mene kraljevi vladaju") te Salamon, David i Ezekiel s Izaijom. Gornji dio krune s lukom i križem simbolizira nebeski svod, odnosno apsolutnu vlast koju kršćanski car ostvaruje nad poznatim svijetom

ma, područje između Labe i Odre dobivalo je sve više njemački karakter. Oton je pomagao germanizaciju tih krajeva potičući osnivanje biskupija, pokazujući još jednom koliko mu je važna bila suradnja sa Crkvom.

Uska suradnja sa Crkvom dobrim dijelom može objasniti zašto je Oton u posljednjim godinama vladavine toliko ustrajavao u nastojanjima da osvoji Italiju. Kontrolirao je zbivanja u Crkvi u Njemačkoj – brat mu je bio nadbiskup u Kölnu, a jedan od sinova nadbiskup u Mainzu. No, Crkva u Njemačkoj bila je još od vremena sv. Bonifacija usko povezana s Rimom. Kako nije bilo nikakvog jamstva da će pape uvijek biti tako slabi kao u prvoj polovici 10. stoljeća, trebalo je uznastojati da se i njih (pape) neposrednije kontrolira, pogotovo stoga što je postalo jasno da snaga Njemačkog Kraljevstva bitno ovisi o podršci Crkve. Puka želja za stjecanjem bogatstva i teritorija teško može biti jedino objašnjenje za uzastopne Otonove pokušaje da intervenira u Italiji. Osim toga, Oton je želio baštiniti tradicije rimskih careva, pa je u Italiji proveo deset od posljednjih dvanaest godina vladavine.

Oton se upleo u talijanske poslove kada ga je Adelaida, mlada udovica Lotara od Provanse, sina italskog kralja Huga (926-947), zatražila da joj pomogne u borbi protiv novoga kralja Berengara II, koji ju je prisiljavao da se uda za njegova sina. Otonov prvi pohod na Italiju završio je 951. godine trijumfalnom vojničkom pobjedom; uz to spasio je i oženio Adelaidu. Tada nije mogao podvlastiti Italiju, čak niti jedan njezin dio, ali je jasno pokazao što su mu buduće nakane. Njegova pobjeda nad Mađarima, koji su harali i uništavali po Italiji gotovo isto koliko i po Njemačkoj, osigurala mu je među Talijanima veliki prestiž. I papa i nominalni kralj bili su vrlo slabi, a njihovi podložnici nelojalni. Nijedan od njih nije bio sposoban održavati red u zemlji, pa je novi poziv Otonu da intervenira stigao iz Italije 960. godine. Oton je spremno prihvatio poziv i sljedeće godine ušao u Italiju, gdje ga je većina magnata priznala za kralja. Produžio je do Rima, gdje je 2. veljače 962. godine bio okrunjen za cara. Nakon krunidbe, Oton je obnovio i proširio Pipinovu i Karlovu donaciju papama, ali je u isto vrijeme inzistirao da papu prije njegova uvođenja u dužnost mora potvrditi car. Iz njegova ponašanja bilo je jasno kako svoje ovlasti nad papinstvom nije shvatio kao puku formu. Papu Ivana XII (955-963) mnogi nisu voljeli – Oton

nije toliko pridavao važnosti njegovu raskalašenu životu, već ga je razgnjevilo papino pregovaranje s njegovim neprijateljima. Sazvao je sinod u Rimu da bi sudio papi zbog ubojstva, razbojstva, krivokletstva i drugih teških zločina. Jasno da je ovaj postupak bio više nego dvojbenog legitimiteta, ali Oton je bio moćan, a papa nepopularan: stoga je sinod smijenio papu i izabrao čovjeka koji je imao bolje odnose sa carem. To je bio presedan na temelju kojeg su u sljedećih stotinjak godina carevi često birali pape, usprkos mnogim prosvjedima Rimljana.

Oton je obnovio Zapadno Carstvo. Za buduće odnose u Europi, taj je čin bio isto toliko važan kao i prva obnova Carstva u doba Karla Velikog. U trenutku kada je Oton postao car, proteklo je više od stoljeća otkako je neki car na Zapadu imao stvarnu vlast. Uostalom, od 924. više nije bilo nikoga tko bi nosio carsku titulu. Oton se proglasio nasljednikom Augusta, Konstantina I i Karla Velikog, ali u stvarnosti njegovo je carstvo bilo bitno drugačije od careva čijim se nasljednikom proglašavao. Ime države po kojem je ostala zabilježena u povijesti – Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti – u velikoj je mjeri odgovaralo onome što je ona uistinu i bila. Bilo je ujedinjavanje rimske carske titule s njemačkim prostorima. Doduše, novo carstvo nije obuhvatilo samo Njemačku, već i dvije trećine Italije. No, ono je i prostorom i idejom univerzalnosti bilo vrlo daleko od Rimskoga Carstva, pa i daleko od Franačkoga Carstva u doba Karla Velikoga. Poput Karlova Carstva, i temelji Otonove države zasnivali su se na savezu Crkve i države, ali to jedinstvo više nije bilo tako skladno kao u Karlovo doba. Naime, vremenom su interesi nekadašnjih partnera postajali sve različitiji. Oton nije mario za moral svojih podložnika, kao što su to činili Karolinzi. Stoga mu Crkva nije bila potrebna kao moralni korektiv u društvu, već je na nju gledao kao na političku snagu kojom valja ovladati. Sa svoje strane, pape više nisu vjerovali u to da moraju slijediti careve ambicije kako bi očuvali kršćanstvo. Kršćanstvo na europskom Zapadu više nije bilo ugroženo, pa su pape sada bili u mogućnosti stvarati vlastite političke planove. Sve u svemu, Otonsko je Carstvo bilo i slabije i lošije organizirano od karolinškog – na taj je način još više ovisilo o snazi i prestižu pojedinog vladara.

Pa ipak, usprkos svim slabostima, obnovljeno je Carstvo nosilo veliko ime Rima, a na spomen toga imena čak ni ljudi 10. stoljeća nisu bili ravnodušni. I dugo vremena nakon što je postalo jasno da je Otonova politika doživjela propast, nasljednici su ustrajavali na njegovim političkim shemama. Za njih i njihove podložnike bilo je od ključne važnosti da kršćanstvo bude politički i vjerski jedinstveno. Kako bi kršćani mogli iskazivati svoje kršćanske osjećaje, ako su zbog svađa razdijeljeni u male državice? Jasno je da su zbog takvih shvaćanja i Njemačka i Italija trpjele, jer se nijedan od tih prostora nije mogao konačno formirati kao cjelovita država, već se nametalo državno jedinstvo na temelju tradicionalne ideje o vječnom Carstvu. Njemački carevi su se iscrpljivali u pohodima na Italiju, a u svojoj vlastitoj zemlji nisu stvarali jaču državnu strukturu. Zbog stalnih intervencija njemačkih careva, Italija se nije mogla formirati kao

državna cjelina, pa čak je bilo teško stvarati zajednički identitet. Obje su zemlje u sljedećim stoljećima kaskale za bolje organiziranim zemljama europskoga Zapada (Francuska, Engleska). No, gledajući iz perspektive 10. stoljeća, nije jasno kako bi se bilo koji vladar ponašao drugačije od Otona.

Oton je posljednje godine života proveo u širenju svoje vlasti u Italiji. Slijedio je iste političke obrasce kakve je već koristio u Njemačkoj – davao je političku moć Crkvi kako bi ona bila protuteža laičkim gospodarima. Većini sjevernotalijanskih biskupa predana je vlast u njihovim gradovima i na okolnim teritorijima, jer je smatrao da će novodobivenu moć iskoristiti kako bi podržali cara. Crkva je Otonu dala dužnosnike, novac, čak i vojsku koja mu je nedostajala. Tako je prikrivala činjenicu da Carstvo nije imalo ni središnjih institucija, ni razvijenije administracije, kao ni adekvatnih financijskih temelja. U Italiji, kao i u Njemačkoj, podrška Crkve omogućila je Otonu da umnogome kontrolira visoko plemstvo i čuva fikciju kako su oni javni dužnosnici podvrgnuti caru.

Otona je naslijedio Oton II (973-983). Usprkos činjenici da je bio sin talijanske princeze Adelaide te da se oženio bizantskom princezom Teofano, nije dozvolio da ga njegovo sredozemno-istočnjačko podrijetlo odvraća od djelovanja u Njemačkoj. Morao se suočiti sa tada već uobičajenom pobunom vojvoda, od kojih su većina bili njegovi rođaci. Ugušio je pobunu i počeo provoditi politiku kojom je posve dokončao njihovu moć. Središte pobune bila je Bavarska, pa je Oton II pokušao oslabiti neprijateljsko Vojvodstvo davanjem velikih zemljišnih posjeda onima koji su mu bili lojalni. Od jugoistočnog dijela Vojvodstva, preko kojeg se kontrolirao prolaz prema Italiji, nastalo je Vojvodstvo Kranjske, a istočni dio, na granici prema Mađarskoj, postao je Istočna Marka ili Austrija. Ponovo je zadobio vlast nad Crkvom u Bavarskoj, jer je u njoj počeo imenovati svoje ljude. U isto je vrijeme značajno proširio teritorij bavarskog biskupa. Otonovi su nasljednici nastavili provoditi tu politiku i ona se pokazivala uspješnom kada je trebalo ostvariti neposredne ciljeve – skršiti moć vojvoda. No, nije mogla uništiti centrifugalne težnje plemstva, što znači da na dulji rok nije mogla spriječiti ni stvaranje manjih ili većih praktički samostalnih tvorevina unutar Carstva.

Pošto je sredio poslove u Bavarskoj, Oton II se osjećao dovoljno jakim da se opet angažira u Italiji. Kada je u nesmotrenoj žurbi krenuo da osvoji i najjužnije dijelove Apeninskog poluotoka, doživio je 982. katastrofalan poraz. Slomljen i načet bolešću, umro je sljedeće godine u 28. godini života, ostavljajući trogodišnjeg sina kao nasljednika.

Položaj saske dinastije do tog je trenutka bio tako jak da je nejaki Oton III (983-1002) bio priznat za kralja Njemačke i Italije bez ozbiljnije opozicije, iako su Nijemci gajili razumljive predrasude prema malodobnim kraljevima. Još jedno negiranje tradicije dogodilo se kada je dječakova majka, nekadašnja bizantska princeza Teofano, inače rođakinja cara Ivana Cimiska, bila imenovana za regenta. Bila je sposobna i obrazovana žena, ali nije uvažavala zapadnorimske i german-

ske tradicije, već je sina obrazovala u bizantskom duhu, puneći mu glavu bizantskom idejom Carstva. Mladi je Oton učio grčki i latinski i bio ponosan na svoju grčku učenost, suprotstavljajući ju navodnom germanskom barbarizmu. Njegov je učitelj bio Gerbert (vidi str. 206-208), jedan od najučenijih ljudi svoje generacije na Zapadu, pa je mladi car ubrzo postao čuven po širokoj naobrazbi i velikim ambicijama. Nije stoga ni čudo da se više brinuo kako da se ostvari rimski aspekt ideje Carstva negoli germanski. Njegov uzor bio je Karlo Veliki, a kroničar tvrdi da je godine 1000. svečano otvorio Karlov grob i s njegova prsta skinuo prsten koji je nosio do smrti. Ako je Oton I imitirao Karla možda i nesvjesno, Oton III je to činio posve namjerno.

Oton je sebe prozvao *Italicus, Saxonicus, Romanus* (italskim, saskim i rimskim carem) – čime je imitirao rimske careve, potom i *servus Apostolorum, servus J. Christi* (apostolski sluga, sluga Isusa Krista) – što je htio baštiniti od Karolinga. No, te su titule, koje je Oton ponosno nosio, imale malo veze s realnošću. U Njemačkoj je plemstvo ojačalo u odnosu na središnju vlast; drugim riječima, polako su se izgrađivale feudalne veze u društvu, čime je carska vlast gubila kontrolu nad zbivanjima. Po cara je bilo još pogubnije što se napredovanje na istočnoj granici Carstva znatno usporilo, odnosno čak i zaustavilo. Naime, Poljska i Češka prihvatile su u međuvremenu kršćanstvo, pa se paralelno s time počela stvarati i sve jača politička organizacija na tom prostoru. Tako je argument da se radi o poganima kao izlika za napade na Slavene otpao, a u isto vrijeme vojna snaga Slavena se povećala. Uslijedio je ustanak Slavena na području između Labe i Odre, a pomagali su im Poljaci. Ustanici i njihovi pomagači izvlačili su korist iz činjenice da su i Oton II i Oton III u vrijeme tih zbivanja boravili uglavnom u Italiji. Na taj se način više od polovice teritorija koji je zauzeo Oton I vratilo pod slavensku vlast. Nijemci nikada nisu uspjeli osvojiti Poljsku, a Češka je prihvatila status vazalnog kraljevstva tek nakon ratova koji su trajali dugo u 11. stoljeće.

Ti gubici na istoku nisu bili kompenzirani povećanjem utjecaja Carstva u Italiji. Talijani nisu voljeli Otona III, iako je čak neko vrijeme živio u Rimu. U posljednjoj godini njegove vladavine urotili su se protiv njega, a nakon njegove smrti izbila je i pobuna protiv njemačke vlasti.

Mladi je car jedini uspjeh polučio u odnosu prema papinstvu. Njegovi djed i otac ostavili su papinstvo u rukama Rimljana, ali su tražili da se papa prisegne caru na lojalnost. Ta je praksa davala loše rezultate, jer su se Rimljani žestoko opirali bilo kakvu nadzoru izvana, pa se i nekoliko papa pokazalo vrlo neprijateljski raspoloženo prema Carstvu. U vrijeme maloljetnosti Otona III rimsko je plemstvo pokušalo vratiti kontrolu nad papinstvom koju je nekoć imalo. Kako je postajao punoljetan, Oton III je želio dokončati te probleme izborom papa koji nisu bili ni Rimljani, pa čak ni Talijani. Prvo je svoga bratića Brunu postavio kao papu Grgura V (996-999), a po njegovoj smrti na papinsku je stolicu došao Otonov bivši učitelj Gerbert. Uzeo je ime Silvestra II (999-1003), a tijekom njegova

kratkog pontifikata ideal o skladnoj suradnji carstva i papinstva gotovo je postao realnost. Otonov izbor Nijemca i Francuza na papinsku stolicu nije samo ojačao njegov položaj u državi, već je značajno utjecao i na povijest papinstva: do tog trenutka, unatrag 250 godina, samo dva pape nisu bili rođeni u Rimu ili u bližoj okolici grada, a nakon toga pape su birani iz svih dijelova tadašnjeg kršćanskog svijeta. Ta je promjena istakla univerzalni karakter papinstva te ga je oslobodila pogubnog utjecaja rimskoga plemstva. Doduše, kada su koju godinu poslije Oton III i Silvestar II umrli, sve se opet vratilo na staro, ali presedan nije bio zaboravljen – Otonovi nasljednici slijedili su njegov primjer i stvorili uvjete za istinsku reformu u Rimskoj crkvi.

Po smrti Otona III 1002. godine, činilo se kao da su postignuća saske dinastije posve nestala: izbila je pobuna u Italiji, a njemački izborni knezovi ponovo su željeli izabrati kralja po svom ukusu. Pa ipak, saska je dinastija očuvala nešto od prestiža, stoga je izabran bavarski vojvoda Henrik, direktni potomak Otona I Velikog. Postao je car Henrik II (1002-1024): iako fizički nejak i u ratovanju bez puno sreće, posjedovao je inteligenciju i upornost koja ga je učinila značajnim vladarom. Suočio se s uobičajenim nevoljama – pobunama u prvim godinama vlasti, otporom njemačkoj vlasti u Italiji, ratovima protiv Slavena na istočnoj granici – ali održavajući strpljivom diplomacijom stalan pritisak na svoje neprijatelje uspio je obnoviti mnogo od snage koju je Carstvo izgubilo tijekom vladavine Otona III. Ponovno je osvojio Italiju, dijelom potisnuo Slavene te je u nekoj mjeri kontrolirao plemstvo u Njemačkoj. Kao i njegovi prethodnici, umnogome je ovisio o podršci Crkve, pa je, kao i oni, Crkvi velikodušno poklanjao posjede, a klerike imenovao na visoke dužnosti. Zemlje bez gospodara u pravilu su darivane klericima. Pa ipak, Henrik II nije na Crkvu gledao samo kao na sredstvo političke borbe, on je iskreno bio zainteresiran za dobrobit društva. Kao što ćemo poslije vidjeti, pokret za reformu Crkve počeo je u nekim samostanima potkraj 10. stoljeća. Car je poticao njegov razvoj, nesvjesno pripremajući preduvjete za raspad Carstva. U tom trenutku niti on niti njemu suvremeni crkveni reformatori nisu mogli predvidjeti da će reformirana Crkva nastojati prekinuti sa Carstvom, jer, između ostaloga, nije mogla pomiriti svoje duhovne ideale s političkim obvezama koje joj je nametao otonski sustav.

Henrik II nije ostavio nasljednika kada je umro 1024. godine te su izborni knezovi još jednom morali izabrati nasljednika saskoj dinastiji. Izbor je pao na vojvodu Frankonije Konrada, koji je saskoj dinastiji bio u rodu po ženskoj liniji. Konrad je radikalno izmijenio neke od aspekata svoje politike: feudalizam se u Njemačkoj već dulje vremena razvijao, ali čak i 1024. mnogo ljudi i zemljišnih posjeda još nije bilo uključeno u feudalne veze, a ni nasljedno pravo nad javnim dužnostima i lenima još nije bilo uspostavljeno. Bio je to dijelom rezultat očuvanja plemenskih osjećaja među Nijemcima, dijelom i snage saskih vojvoda koji su nametali vlast u svim dijelovima Kraljevstva i zanemarivali nasljedna

prava u vojvodstvima i grofovijama koje su darovali drugim magnatima. Čini se da je Konrad II (1024-1039) namjerno ojačavao položaj onih koji su nasljeđivali javne dužnosti i lena, osobito ako su pripadali nižem plemstvu. Razloge takvu djelovanju vjerojatno valja tražiti u činjenici da su on i njegovi nasljednici bili u opasnosti da izgube prava i ovlasti koje bi striktnom provedbom feudalnog prava imali. Car se pribojavao oslona isključivo na Crkvu te je tražio nove saveznike. Izgleda da je prestao vjerovati klericima, a zasigurno mu se učinilo vrlo korisnim savezništvo s nižim plemstvom, kada se više plemstvo u prvim godinama njegove vladavine pobunilo. Kada je red ponovo uspostavljen, Konrad je pokušao niže plemstvo učiniti slojem nasljednih službenika krune. To mu je umnogome omogućilo da kontrolira zapošljavanje klerika u svojoj administraciji; osim toga, neposredno je kontrolirao i imenovanja u viša crkvena zvanja. Dodatno je slabio pozicije biskupa potičući oslobađanje samostana od njihove kontrole, što je predstavljalo promjenu u odnosu na politiku Henrika II. Pokušavajući uravnotežiti utjecaj laika i klerika, nižeg plemstva u odnosu na više, opata u odnosu na biskupe, Konrad je osigurao mir i red u zemlji. No, i taj mir i red i njegova moć zasnivali su se na nestabilnom odnosu snaga koje on nije u potpunosti kontrolirao. Kada bi se, u teoriji, niže plemstvo ujedinilo s višim, ili opati s biskupima, vrlo bi se brzo pokazalo da car nema vlastitih snaga. Lokalna uprava i izvori prihoda bili su ili u rukama plemstva ili klera, a središnja vlast nije imala vlastitu administraciju.

Konrad je u priličnoj mjeri održao kontrolu nad zbivanjima u Italiji, baš kao i Henrik II, te je polučio i neke uspjehe protiv Slavena na istočnoj granici, ali mu je najveća zasluga pripajanje Burgundskog Kraljevstva. Taj dio nekadašnje države Lotara, sina Ludovika Pobožnog, protezao se današnjom zapadnom Švicarskom i prostorom od Rhône do Alpa. Kraljevstvo je umnogome bilo nagriženo centrifugalnim silama feudalne anarhije, te su burgundski kraljevi postupno ostali bez ikakve moći. Jedina važna odluka posljednjeg burgundskog kralja Rudolfa III bila je da naslov prepusti Konradu. Konradovo su pravo doveli u pitanje dalji rođaci burgundskog kralja, ali je on ipak 1033. godine preuzeo vlast u Kraljevstvu. Međutim, zaokupljeni drugim poslovima, Konrad i nasljednici nisu nikada u anarhičnim burgundskim prilikama uspjeli uspostaviti čvršću kraljevsku vlast. Jedina neposredna korist koju su iz posjedovanja Burgundije imali bila je vlast nad zapadnijim prijelazima preko Alpa u Italiju.

Prema nekim mišljenjima, srednjovjekovno Njemačko Carstvo dosegnulo je vrhunac za vladavine Konradova sina Henrika III (1039-1056). Henrik je bio sposoban i uspješan vladar, ali je za njegove vladavine urođena slabost Carstva postajala još očiglednija. Teškoće da obuzda krupno plemstvo bile su stalne, osobito u Lotaringiji, gdje se priličan broj magnata želio posve osamostaliti. U vojvodstvima koja je kontrolirao dovodio je na vlast nove obitelji, kako mu ne bi posve izmaknula iz ruku. Nizom vojnih pohoda održavao je staru politiku širenja

utjecaja prema istoku i jugu: na taj je način prisilio vladare Poljske, Češke i Ugarske da prisegnu kao vazali Carstva, ali je samo češki knez uistinu bio lojalan. Henrik je imao i podršku Crkve, jer je poticao reformne snage u njoj, ali je tim postupcima nesvjesno jačao Crkvu koja je vrlo brzo bila u mogućnosti da se proglasi neovisnom o Carstvu. Štoviše, provodeći takvu politiku prema Crkvi, Henrik je, poput svojih prethodnika, duboko upleo Njemačku u talijanske poslove.

Henrik II i Konrad II organizirali su vojne pohode na Italiju te su imali načelnu vlast nad talijanskim teritorijem, osobito njegovim sjevernim dijelom. Konrada je podržavalo niže plemstvo i u Njemačkoj i u Italiji, jer im je priznavao nasljedna prava na njihova lena. No, nijedan od dvojice vladara nije pokušavao održati odnose s papinstvom kakve je imao Oton III. Rezultat toga bio je da je rimsko plemstvo ponovo zadobilo kontrolu nad izborom papa. Kada je Henrik III postao car, grofovi Tuskula, potomci Marozije i Teodore, upravljali su i gradom i papinstvom. Iz te su obitelji izabrana trojica papa – dok je prvi bio sposoban i pošten reformator, Benedikt IX je bio poznat po poročnom ponašanju. Za papu Viktora III (1086-1087) tvrdi se da su pljačke i ubojstva bili među njegovim manjim zločinima. Tijekom zime 1044/1045, Rimljani su protjerali Benedikta iz grada i na papinsku stolicu izabrali Silvestra III. Uz pomoć pristaša Benedikt se ubrzo vratio, ali kako je bio u stalnoj životnoj opasnosti, prepustio je za novac papinsku stolicu pripadniku reformnog pokreta koji je uzeo ime Grgur VI (1045-1046). O stanju u Crkvi dovoljno govori upravo taj podatak – da je pristaša reforme postao papa davši nekome novac. Benedikt se vrlo brzo pokušao vratiti na papinsku stolicu, a Silvestar se i dalje smatrao papom, pa je 1046. Rim bio podijeljen između tri suparnika za jedno mjesto.

Tada je Henrik III bio pozvan u Italiju kako bi razriješio nepodnošljivu situaciju. Radosno je prihvatio poziv, ne samo da bi obnovio ovlasti Carstva na tom području, već i stoga što je žarko želio reformirati Crkvu. Neki historičari smatraju da je Henrik ustvari bio naivan, jer da mu je od početka trebalo biti jasno kako reformni pokret stremi otimanju Crkve bilo kakvoj laičkoj kontroli. No, to nije posve korektno – Henrik je želio imati Crkvu kao saveznika, a reformne su struje u njoj već ionako bile toliko snažne da je suprotstavljanje Crkvi bilo vrlo opasno. Osim toga, polovicom 11. stoljeća reformni je pokret kao svoje prvenstvene ciljeve postavio uvođenje discipline u redovništvo, zabranu prodaje i nasljeđivanja crkvenih dužnosti i neke druge. Ostvarivanje tih ciljeva moglo je naškoditi interesima nekog feudalca, ali je Henriku moglo biti na korist. On je želio da sposobni ljudi budu na važnim crkvenim položajima, jer je Crkva podržavala njegovu vlast. S druge strane, činjenica jest da su otprilike u pola njegove vladavine najviši njemački klerici počeli iskazivati neobičnu samostalnost te su inzistirali na tome da se car ne upliće u čisto crkvene poslove.

Za Henrikova se života takva politika činila prilično uspješnom. Prešao je Alpe 1046. s vojskom koju mu je uglavnom osigurala Crkva u Njemačkoj. U

Paviji je održao sinod na kojem je osudio simoniju, čime je zadobio simpatije pristaša reforme. Car se obvezao ta načela primijeniti na područjima kojima je neposredno vladao. To je istovremeno značilo da sam sebe lišava značajnih prihoda, jer se od kandidata za biskupske i druge položaje očekivalo da plate za svoje imenovanje. Potom je nazočio sinodu u Sutriju (30 km sjeveroistočno od Rima), na kojem je trebalo riješiti spor oko trojice papa. Grgur i Silvestar su se pojavili, priznali da su krivi zbog simonije, te su bili zbačeni. Benedikta, koji je odbio doći u Sutri, smijenio je naknadno održani koncil u Rimu. Potom je Henrik uspio privoljeti rimsko plemstvo da mu prepusti ovlasti u nominiranju novoga pape. Izabrao je bliskog prijatelja Sudgera, inače biskupa njemačkog grada Bamberga, i na Božić ga uveo u čast kao Klementa II (1046-1047). Sa svoje strane novi je papa odmah Henrika okrunio za cara. No, Klementova smrt deset mjeseci kasnije omogućila je zbačenom papi Benediktu da se vrati u Rim i opet zasjedne na papinsku stolicu. Benedikt je još jednom zbačen, a Henrikov čovjek, inače Nijemac, umro je ubrzo pošto je preuzeo čast. Henrikov treći izbor bio je biskup Tula, koji je bio žestoki pristaša reformnog pokreta. On je 1049. godine s hodočasničkim štapom došao u Rim, gdje je dočekan s oduševljenjem i potom izabran za papu pod imenom Leon IX (1049-1054).

Prvenstveni Leonovi ciljevi bili su da iskorijeni simoniju i svećeničku ženidbu. Da bi to postigao, trebao je ponovo uspostaviti autoritet pape na prostoru sjeverno od Alpa, gdje se nije ni osjećala od anarhičnih vremena 10. stoljeća. Jedan od prvih poteza novog pape bio je održavanje koncila u Reimsu na kojem je trebalo raspravljati o pitanjima reforme. To je razljutilo francuskoga kralja, jer papa nije tražio njegovo dopuštenje za takav saziv. Nastojao je spriječiti francuske biskupe i opate da odu na koncil, pozvavši ih na skup svojih vazala. To ih je dovelo u težak i nezavidan položaj – trebali su se oglušiti ili na svoje vazalne ili na svoje kleričke obveze. Oko trećine francuskih biskupa i opata došlo je u Reims; one koji nisu stigli, papa je ekskomunicirao. Potom je optužio nekolicinu visokih crkvenih dužnosnika za teška zlodjela – simoniju i slično. Nije želio biti previše radikalan, pa je prebacio sve te slučajeve na svoj sud u Rimu. Na taj je način obnovio veze između Rima i sjevernijih dijelova Europe bez da je svoje protivnike natjerao na očajnički otpor.

Henrik III bio je papi od velike pomoći – oni su zapravo bili na zajedničkom poslu. No, mnoge papine pristaše osjećale su da se Crkva mora osloboditi bilo kakvog upletanja laika, ako se uistinu žele dosegnuti ciljevi reforme. Leon je umro 1054, a Henrik dvije godine kasnije – bilo je to u vrijeme kada taj problem još nije bio akutan. Da su i poživjeli dulje, pitanje je bi li ova dvojica sposobnih i složnih ljudi izbjegli spor koji se sve više nazirao. Henrik III je završio posao koji su počeli vladari saske dinastije – definitivno je oslobodio papinstvo teških utega lokalne rimske politike. Papa, sa svoje strane, više nije trebao pomoć njemačkih vladara i mogao je biti mnogo neovisniji. Leon IX je *de facto* dogotovio posao koji

su započeli još pape Grgur I i Nikola I – papa je sada uistinu bio na čelu Crkve, i u administrativnim poslovima i u doktrinarnim pitanjima. Kler se sada trebao posvetiti služenju papi, a ne više caru. Te su promjene potresle čitavu strukturu na kojoj je bilo izgrađeno Carstvo što će ubrzo izazvati teške nevolje.

Sve u svemu, obnovljeno Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti proživjelo je do 1056. neke od ključnih trenutaka svoje povijesti. Ono nije donijelo neke radikalne novine u europsko društvo, već je tijekom anarhičnih vremena čuvalo neke od njegovih vrijednosti. Bilo je utemeljeno na idejama Karolinškog Carstva – idejama koje su do 11. stoljeća već bile preživjele. Kao i Karlo Veliki, i njemački su carevi smatrali feudalizam pukim privatnim ugovorom između svojih podložnika, a ne sustavom vladavine. Kao i Karlo Veliki, smatrali su da svojim osobnim autoritetom mogu kontrolirati magnate, a da im pri tome ne prepuste nikakve civilne ili vojne poslove. Kao i Karlo Veliki, zasnivali su funkcioniranje svoje vlasti na snazi Crkve i osoblju koje je iz nje dolazilo; pokušavali su ujediniti vjerovanje u osnovne kršćanske istine s lojalnošću prema Carstvu. Rezultat toga bio je da je obnovljeno Carstvo (kao Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti) imalo samo jedan povezni element i jednu instituciju središnje vlasti – osobu cara. Nije bilo vrhovnih sudova i profesionalnih činovnika koji bi nadgledali rad lokalnih vlasti; samo su neke političke i ekonomske aktivnosti u pojedinim dijelovima Carstva ovisile o nekom drugom dijelu. Vladalačka energija svakog pojedinog cara umnogome je određivala koliko će aktivna biti njegova vlast. No, Carstvo je bilo preveliko, razjedinjavali su ga različiti jezici i kulturni areali te ekonomska raznovrsnost. Ta urođena slabost bila je prikrivana iznimnom energijom i sposobnošću careva.

Pod egidom Svetog Rimskog Carstva u 10. i 11. stoljeću počelo je pokrštavanje Slavena i Mađara na istočnim granicama, što je značilo njihovo uključivanje u kršćansku civilizaciju. U nekoliko je navrata Carstvo spasilo papinstvo da ne postane marioneta u rukama rimskoga plemstva. Usprkos svim zahtjevima koje je postavljalo pred kler, Crkva u Njemačkoj više je pažnje posvećivala učenosti i bila moralnija nego u bilo kojoj drugoj europskoj zemlji. No, Carstvo se više nije moglo prilagoditi novim okolnostima u drugoj polovici 11. stoljeća. Nakon 1056. godine bilo je na silaznoj putanji svoje snage i, unatoč tome što je imalo i velikih vladara i povremenih oporavaka, propadanje se nije moglo zaustaviti.

VII. OPORAVAK ZAPADA

Do 11. stoljeća zapadna i srednja Europa preživjele su najteže opasnosti. Pljačkali su je Normani, Saraceni i Mađari. Potom su se Normani i Mađari naselili na relativno malom dijelu teritorija. Propast Franačkoga Carstva označila je stvaranje feudalnog sustava, ali je taj proces ipak predstavljao mnogo više od otkliznuća u puku anarhiju.

Tijekom 10. stoljeća činilo se da je kriza na vrhuncu. No, do 1150. velika renesansa već je bila u punom zamahu. Političke strukture i ekonomski život bili su obnovljeni; umjetnost, književnost i obrazovni sustav burno su se razvijali. U sljedećih 100 do 150 godina, do oko 1300. godine, srednjovjekovna će civilizacija dosegnuti vrhunac.

Razlozi takvog brzog oporavka očigledno su vrlo komplicirani i historičarima je veliki problem kako ih objasniti. Prilično je teško razaznati sjeme budućeg procvata u društvu koje je većini ljudi jedva osiguravalo osnovnu egzistenciju. Koje su to skrivene društvene snage omogućile takav oporavak?

Neki od uzroka oporavka su psihološke prirode – postupno zamiranje barbarskih napada oslobađalo je stanovništvo nakupljenog straha. Pljačka, uništavanje imovine i odvođenje ljudi u roblje je prestalo, sada se moglo pristupiti obnovi i izgradnji. Međutim, nestanak najgorih manifestacija nereda ne znači da će automatski doći do oporavka. Oporavak u 11. stoljeću rezultat je svjesnog napora tisuća ljudi. Oni su djelovali u mnogim oblastima društvenog života, a napor svakoga od njih stvarao je bolje uvjete onome drugome. Stoga je nemoguće utvrditi koji je od tih čimbenika bio primarni uzrok oporavka, odnosno – da li je uopće ijedan to bio. Oporavak se može definirati kao vjerski, politički i ekonomski, ali i te faktore valja promatrati u cjelini – vjerska je obnova pomogla političkom, jer je poticao poštivanje zakona i želju za mirom, ali do vjerskog oporavka ne bi moglo doći da nije bilo pomoći laičkih moćnika. Na isti je način ekonomski oporavak pogodovao većoj sigurnosti za koju se zalagala Crkva i osiguravale laičke vlasti, ali je pomogao i Crkvi i državi dajući im, kroz poreze, veću moć. Moglo bi se čak tvrditi da nikakav politički i ekonomski oporavak nije bio moguć dok Crkva nije pridobila i elitu i mase u Europi, iskreno, za svoj nauk. Također, može se tvrditi da nikakav politički i ekonomski oporavak nije bio moguć sve do onoga trenutka kada su kraljevi i feudalci osigurali minimum sigurnosti života i imovine. Naposljetku, može se tvrditi kako vjerski i laički moćnici nisu posjedovali nikakvu moć sve dok im povećana ekonomska aktivnost nije stvorila višak ljudi i dobara koji su omogućili napredak na drugim poljima. No, najsigurnije je zaključiti da su se sva ta tri procesa odvijala simultano te da nijedan od njih nije isključivi uzrok druga dva.

25. Vjerska obnova

U poglavlju o Svetom Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti spomenuli smo reformni pokret u Crkvi koji je znatno ojačao do polovice 11. stoljeća. Počeci toga pokreta datiraju iz prethodnoga stoljeća, u razdoblju kada se činilo da je Crkvu, baš kao i druge organizacije u društvu, zahvatio snažan proces dezintegracije. U 10. stoljeću Crkva se sve više uklapala u feudalni sustav i značajan broj klerika, ponajprije onih visokih, mislili su samo kako priskrbiti što više bogatstva i moći. Visoke crkvene dužnosti su se kupovale, a mnogi, koji su postavljeni na taj način, bili su ogrezli u nemoral. Pa ipak, kršćanski ideali nikada nisu bili zaboravljeni i mnogi su i tada prosvjedovali protiv općeg stanja Crkve. Najviše je takvih prosvjeda bilo u samostanima u koje su, u načelu, odlazili moralniji ljudi negoli u svećenike. Redovnici nisu imali mnogo mogućnosti dosegnuti visoke crkvene položaje, pa su ambiciozniji ljudi samostane izbjegavali. U isto vrijeme bilo je nazočno i staro vjerovanje da je monaštvo najviši oblik kršćanskog života, pa su osobito pobožni ljudi i oni predani radu na boljitak drugoga bili orijentirani na odlazak u samostane. Stoga je logično da se reformni pokret u 10. stoljeću rađao u samostanima, a ne u svećeničkim krugovima. On je započet gotovo u isto vrijeme u mnogim udaljenim područjima, neovisno jedan o drugom. No, samostan Cluny u Burgundiji ubrzo je, zahvaljujući povoljnom zemljopisnom položaju i izvrsnoj organizaciji, postao najznačajnije središte reformnog pokreta.

Samostan u Clunyju osnovao je akvitanski vojvoda Vilim 910. godine. Uočavajući dobro probleme s kojima se suočavala Crkva, želio je svoju zadužbinu osloboditi tih zala, pa ju je podvrgnuo neposredno papi. Tako ni susjedni feudalci, pa ni biskupi, nisu nad samostanom imali nikakvih ingerencija. Osim toga, prvi su opati istovremeno bili posvećeni vjeri, ali i izvrsni administratori, te su u nekim aspektima bili utjecajniji od njima suvremenih papa. Jedna od prvih mjera bila je prihvaćanje verzije *Regule sv. Benedikta* u kojoj se više nije toliko naglašavala potreba za fizičkim radom i patnjom, već ostavljalo vrijeme za intelektualne i vjerske aktivnosti. Istovremeno se inzistiralo na strogoj disciplini i poštivanju visokih moralnih standarda. Cluny je ubrzo postao glasovit kao samostan na kojeg se trebalo ugledati. Redovnike iz Clunyja često su pozivali i laički moćnici, kako bi reformirali samostane u njihovim zemljama. Oni su, naravno, ostajali u uskoj vezi sa svojim matičnim samostanom, a clunyjevski su opati iskoristili tu tendenciju kako bi se stvorila nova crkvena organizacija, svojevrsna redovnička kongregacija. Slabost drugih reformnih pokreta bila je njihova ovisnost o pojedincima i nedostatak jasno predstavljenih ciljeva. Po njima, svaki je samostan smatran izdvojenom jedinicom; kada bi opat reformnih nazora umro ili otišao u drugi samostan, domašaji njegovih aktivnosti ubrzo bi nestali. Cluny je, međutim, prisvajao samostane koje su njegovi redovnici reformirali. Opati tih

samostana jednostavno su postajali priori koje je postavljao opat Clunyja i bili su podvrgnuti općim pravilima kakva su vladala u clunyjevskom samostanu. Povremeno su održavani zborovi na kojima se raspravljalo o poslovima kongregacije, a u međuvremenu je opat Clunyja obilazio svoje samostane diljem Europe. Niz je samostana prišao clunyjevskoj kongregaciji, bilo dobrovoljno, bilo pod pritiskom laičkih moćnika koji su bili skloni reformnom pokretu. Clunyjevski su redovnici osnovali i mnogo novih samostana. Iz Francuske se pokret brzo proširio u Englesku, Njemačku, Španjolsku, Italiju i u druge zemlje. Smatra se da je na vrhuncu snage Clunyju bilo podvrgnuto preko 200 samostana. Jasno je da je tako golema organizacija pružala velike mogućnosti da se Europom šire nove ideje. Utjecaj Clunyja u širenju određenih arhitektonskih i literarnih obrazaca može se vidjeti na čitavom europskom prostoru. No, najvažnije je bilo širenje ideja reformnog pokreta.

U prvo vrijeme najpreči je cilj clunyjevskih opata bio obnova redovničkog života kakav je nekad bio. Osim toga, redovnici su trebali voditi kršćanski život koji bi svim vjernicima služio za primjer. No, nemoguće je bilo da bi reforma života jednog dijela redovništva, mimoišla druge dijelove Crkve. Tako su se visoki crkveni dužnosnici u 11. stoljeću, potaknuti primjerom Clunyja i drugih reformiranih samostana, počeli sve više baviti pitanjima koja su se ticala života svećenika.

Temeljni problemi svećenstva bili su simonija i nikolaitizam. Moćni su feudalci imenovali biskupe. Takva su imenovanja ili prodavana onome koji je nudio najviše novca, ili su predavana članovima obitelji ili prijateljima kao neka vrsta sinekure. U svim takvim slučajevima novopostavljeni svećenik nije mnogo držao do svojih vjerskih obveza. Neki je put i sam biskup bio moćan feudalac, pa je nastojao biskupiju održati pod kontrolom svoje obitelji i priskrbiti joj još posjeda. Mnogi su župnici bili oženjeni, pa su željeli svoje župe ostaviti vlastitim sinovima. Tako su crkvene službe smatrane privatnim vlasništvom te se činilo nemogućim da bi svećenstvo moglo djelovati na dobrobit vjerničke pastve i čitave zajednice sve dok se stanje radikalno ne promijeni.

Reformatori su žestoko napali ova zla. Prodaja crkvenih časti javno je žigosana i prokazana kao simonija, a najradikalniji sudionici pokreta vrlo su brzo proširili pojam simonije na sva imenovanja laika na crkvene dužnosti, pa i onda kada za takav čin nije dan novac ili neka protuusluga. Takoder je žestoko osuđivana i ženidba svećenika. Reformni je pokret izborio prvu veliku pobjedu polovinom 11. stoljeća, a do 1100. reformatori su postigli mnogo od prvotno zacrtanih ciljeva. Najgori oblici uplitanja laika u crkvene poslove su prestali; otvoreno trgovanje crkvenim častima gotovo je nestalo. Opasnost da bi biskupije mogle postati nasljedna lena je otklonjena. Zabrana svećeničke ženidbe je vrlo uspješno nametnuta. Činjenica jest da usprkos žestokim sukobima tijekom borbe za investituru reformatori nisu mogli spriječiti snažnije feudalce da utječu na izbor nekih

klerika, ali ipak se taj utjecaj nije mogao više ostvarivati na posve neodgovoran način. Štoviše, povećanje papinske moći u vrijeme Leona IX (1049-1054) i njegovih nasljednika omogućilo je papama da nadgledaju aktivnosti biskupa koje su imenovale laičke vlasti, što u 10. stoljeću nisu mogli.

Dakle, „reformom iznutra" do kraja 11. stoljeća Crkva je bila oslobođena utega, što joj je omogućilo da se založi za promicanje drugačijih ciljeva. To će ostaviti dubok trag u tadašnjem europskom društvu. Kakav je utjecaj, dakle, imala Crkva na oporavak Europe u to doba?

Kao prvo, obnovu unutar Crkve slijedio je razvoj pučke pobožnosti. Da bi postigli svoje ciljeve, crkveni su se reformatori morali obraćati laicima, pa su u tom procesu snažno poticali vjerske osjećaje. Pučka pobožnost dosegnula je vrhunac u 12. stoljeću, ali se već u 11. stoljeću u nekoliko navrata pokazalo koliko je bila snažna. Emocionalni odgovori na poticaje vjerskih vođa bili su dublji negoli prije – jedan od najboljih primjera jest masovan pokret prema Jeruzalemu pošto je papa 1095. pozvao zapadno kršćanstvo da oslobodi Kristov grob. Nema sumnje da su ljudi činili stvaran napor da prakticiraju kršćanske vrline.

Jedan od najpoznatijih primjera jest razvoj dvaju srodnih pokreta – Božjeg mira i Božjeg primirja. Crkva je oduvijek propovijedala protiv nasilja; sada je odlučila učiniti nešto protiv njega. Pod vodstvom biskupa osnivana su udruženja koja su trebala održavati mir. Njihovi su članovi bili muškarci s područja pod biskupovom ovlasti, a novcem od obvezne članarine stvarala bi se oružana sila koja je štitila od zločinaca, što je bila prilično efikasna mjera za suzbijanje sitnog kriminala i nasilja nižeg plemstva, ali ta udruženja nisu mogla spriječiti krupne feudalce da pokrenu svoje privatne ratove. Pokušavali su, s određenim uspjehom, humanizirati ratovanje zabranjujući napade na seljake, trgovce i sve druge koji nisu nosili oružje te su javno žigosali uništavanje ljetine i rušenje nebranjenih nastambi.

Božje primirje (*Tregua Dei*) bio je manje uspješan pokušaj da se umanje ratne nevolje zabranjivanjem borbi na neke dane ili doba godine koji su bili sveti (tj. na nedjelje i blagdane). Da se to Božje primirje u potpunosti poštivalo, moguće bi bilo voditi ratove oko 80 dana godišnje. Međutim, nema dokaza da su te zabrane ikada shvaćane posve ozbiljno i da su imale stalan utjecaj na laičko društvo. S druge strane, Božji mir je imao važan utjecaj na razvoj laičke vlasti. U središnjoj Francuskoj, u regiji rastrojenoj feudalnom anarhijom, udruženja Božjega mira zadržala su svoj izvorni oblik sve do kraja 13. stoljeća. Na drugim područjima u pokret su se uključili, i zapravo preuzeli kontrolu nad njim, kraljevi i visoko plemstvo: bili su oduševljeni činjenicom da imaju dobar izgovor kako bi nametnuli vlast svojim buntovnim podanicima. Nije posve jasno da li je ideja o kažnjavanju prekršitelja Božjega mira potekla iz crkvenih ili iz laičkih krugova. Kako bilo da bilo, podrška Crkve morala je biti od velike koristi u nametanju tako revolucionarne ideje ljudima koji su bili vrlo sumnjičavi prema bilo kakvoj tendenciji centralizacije.

U to vrijeme počeo je rast životnog standarda običnog čovjeka, što se događalo vjerojatno ponajprije zahvaljujući povoljnijoj ekonomskoj situaciji, a manje zbog crkvenih reformi. Doduše, Crkva je stalno tvrdila da je oslobađanje robova bogougodno djelo, ali se darivanje roba samostanu prihvaćalo kao i svaki drugi dar. I dok je Crkva korila feudalce koji su svoje podložnike gulili do gole kože da bi iskamčili danak, biskupi i opati nikada nisu oklijevali od svojih podložnika tražiti strogo ispunjavanje obveza. Crkva je pridonijela sazrijevanju uvjerenja da pisani dokument – urbar – mora precizno odrediti obveze neslobodnih i poluslobodnih podložnika i na taj ih način zaštititi od neosnovanih utjerivanja. Crkva se zalagala za dostojanstvo rada – naime, da čovjek u bilo kojem društvenom statusu može služiti Bogu tako da dobro obavlja svoj posao. Tijekom srednjega vijeka u određenim se krugovima gajio prezir prema fizičkom radu, ali je srednjovjekovni odnos prema radu ipak velik napredak usporedimo li ga s rimskim. Naime, robovski rad u klasičnom rimskom smislu riječi je nestao: srednjovjekovni servi i famuli bili su poluslobodna radna snaga ili kućna služinčad i bili su u manjini u odnosu na kmetove i slobodnjake. U srednjem su vijeku izumljene naprave koje su značajno smanjivale udio ljudskoga rada (mlinovi, hidraulički strojevi, itd.), a bile su nepoznate Grcima i Rimljanima. Poštovanje rada, koje se otad razvija, ma koliko manjkavo bilo, postalo je do današnjega dana jedna od temeljnih društvenih vrijednosti. Crkva je svakako pridonijela da se ta vrijednost etablira.

Važna posljedica vjerske obnove bili su križarski ratovi, potom začetak prvoga sveeuropskog umjetničkog stila – romanike te, konačno, novi interes za obrazovanje. Križarskim su ratovima posvećena naredna poglavlja – no, ipak valja reći da su ti ratovi najočiglednija potvrda utjecaja koji je Crkva zadobila. Tisuće ljudi iz svih dijelova Europe na papin su poziv napustili domove i krenuli na jedno od najrizičnijih putovanja koje je čovjek ikada poduzeo, što pokazuje kako je Crkva nadrasla sve lokalizme te da je svim ljudima u Europi prenijela neke zajedničke vrijednosti i interese koje oni nikada dotad nisu posjedovali. Romanika je također rezultat novog poštovanja koje je Crkva priskrbila u društvu. Crkva, a osobito reformirani samostani, dobivali su brojne i vrijedne darove (ponajprije zemlju), pa im je uvećano bogatstvo omogućavalo da više troše na izgradnju crkava, što se posebice odnosi na clunyjevske redovnike koji su se međusobno natjecali tko će izgraditi što impozantniju crkvu. Bili su posvećeni promicanju ovozemaljskih ljepota mnogo više negoli bi se očekivalo za ljude koji su se odrekli mnogih zemaljskih ugoda. Logično jest da je sa sve većim brojem podignutih građevina i sa sve većim predviđenim novcem za izgradnju svake građevine, postizan i napredak u gradnji. Tehnika izgradnje u kamenu, koja je na Zapadu uglavnom bila zaboravljena (jer se gradilo od drveta ili u suhozidu), ponovo se otkrivala. Praksom i pokusom stvarana su mnoga građevinska pomagala (koloturi i sl.). O detaljima ponovnog procvata graditeljstva govorit ćemo u poglavljima koja slijede, ali glasoviti citat burgundskog kroničara Raoula Glabera mnogo toga kazuje: „Kako se

približavala treća godina koja je uslijedila po tisućitoj godini, vidjelo se u skoro cijeloj zemlji, a naročito u Italiji i Francuskoj, kako se obnavljaju crkvene zgrade, iako kod većeg dijela vrlo dobro građenih to nije bilo potrebno; pravo nadmetanje gonilo je svaku kršćansku općinu da posjeduje još veličanstveniju crkvu od crkve njezina susjeda. Reklo bi se da se i sam svijet stresa da bi se oslobodio svoje starosti i da se zaogrće na svim stranama bijelim ogrtačem crkava. Onda, skoro sve crkve biskupskih sjedišta, crkve samostana posvećene svim mogućim sveti-teljima, pa čak i male seoske kapele, vjernici ponovo izgradiše još ljepše."

Impulsi koji su potakli obnovu umjetnosti i graditeljstva potakli su i veći interes za naobrazbu. Reformatori su javno izražavali prezir prema neznanju, a ekonomski napredak i porast opće sigurnosti stvarali su uvjete za osnivanje obrazovnih ustanova. Katedralne škole, osnovane još u karolinško doba, doživjele su snažan procvat (tako je Treći lateranski koncil 1179. odredio da se uz katedralne crkve osnivaju škole). Samostanske škole, poput one u Clunyju, bile su gotovo isto toliko važne. Naobrazba koja se stjecala u tim sredinama nije bila ni originalna, a niti jako temeljita. No, trebalo je u tom razdoblju ovladati osnovnim činjenicama iz prošlosti kako bi neki napredak uopće bio moguć – to je i učinjeno u 10. i prvoj polovici 11. stoljeća. Tek u trenutku kada su najučeniji ljudi mogli svojim vlastitim riječima prenijeti osnovne misli antičkih autora ili crkvenih otaca, bili su sposobni iskoristiti ih za nova promišljanja. Osim toga, jedan od preduvjeta intelektualnog napretka bilo je i unapređivanje znanja latinskog. Nije bilo moguće razmišljati a da se to razmišljanje ne izrazi riječima – no, svi govorni jezici toga vremena, ali i u nekoliko naknadnih stoljeća, bili su toliko siromašni riječima i toliko nejasni u sintaksi da su za filozofiju i srodne discipline bili neupotrebljivi. Latinski je, nasuprot tome, bio jezik koji je omogućavao jasno izražavanje i logičan slijed misli. Sve do 13. stoljeća bilo kakva rasprava o nekom religioznom ili laičkom problemu mogla se odvijati samo uz upotrebu latinskoga. Tako je renesansa obrazovanja i pravne znanosti, kao i teologije i filozofije, umnogome ovisila o poznavanju latinskoga.

Sve veći interes za naobrazbu, potom i sve veći utjecaj učenih ljudi, dobro ilustrira karijera Gerberta d'Aurillaca (o. 940-1003). Bio je sin siromašnog seljaka iz južne Francuske. Stupio je u samostan Saint-Géraude d'Aurillac (u južnoj Francuskoj, 150 km sjeveroistočno od Toulousea), u čijoj se školi ubrzo istakao. Na molbu vojvode Španjolske Marke upućen je u samostan Vic u Kataloniji, gdje se od 967. do 970. uvodi u arapsku znanost, osobito u matematiku. Potom ide u Rim u kojem dolazi u neposredni dodir s antičkom kulturom i izaziva pozornost pape koji ga preporučuje caru Otonu I. Car ga je primio na svoj dvor, ali je sljedeće godine Gerbert zatražio da ode studirati filozofiju u Reimsu. Tamo je postao šef katedralne škole. Njegova reputacija privlačila je svake godine u školu sve više studenata. Za njegov se rad zainteresirao čak i car Oton II te je organizirao raspravu o metafizičkim problemima između Gerberta i jed-

nog njemačkoga teologa. Nazočili su i car i njegovi suradnici, pa su oni cijeli dan slušali nadmetanje o metafizici o kojoj vjerojatno nisu znali ništa. Raspravljalo se o definicijama, a Gerbert je dobio pljesak. Za nagradu mu je car dodijelio mjesto opata u glasovitom samostanu Bobbio. No, u samostanu je disciplina bila slaba, a dobar dio imovine protraćen. Njegovi pokušaji uvođenja reda priskrbili su mu neprijatelje, a smrću Otona II izgubio je i ključnu osobu koja ga je podržavala. Bio je prisiljen vratiti se u Reims, iako je zadržao titulu opata samostana Bobbio. U Reimsu se sve više angažira u politici te se ističe kao vjeran pristaša carske obitelji, odnosno tadašnjega cara Otona III. U doba careve malodobnosti pomogao je da se spriječe Francuzi u nastojanju da ponovo dobiju Lotaringiju. Uključio se u prijepore između posljednjih francuskih Karolinga i njihovih suparnika te je igrao važnu ulogu u dolasku Huga Kapetovića na prijestolje. Hugo ga je iz zahvalnosti imenovao za nadbiskupa Reimsa. Međutim, ubrzo se vratio na dvor Otona III, koji ga je za lojalnost nagradio postavljanjem za nadbiskupa u Ravenni, a 999. i za papu. Kao papa, uzeo je ime Silvestar II, te je radio na jačanju i papinstva i Carstva. Zajedničke planove Otona i Silvestra poremetila je brza smrti obojice (Oton 1002, Silvestar sljedeće godine). Iako je kao papa priskrbio sebi najbolje ocjene, proširila se legenda da je bio čarobnjak, pa čak i oni koji su mu bili naklonjeni smatrali su da je isuviše pažnje pridavao laičkoj naobrazbi. Tako su ime Silvestar pape ubuduće izbjegavali, s iznimkom protupape Silvestra III, koji ga je uzeo prije negoli je legenda konačno oformljena.

Gerbertov nauk nadmašili su mnogi učeni ljudi već u nekoliko sljedećih generacija, ali je on za svoje dane ostao veličina. Ovladao je mnogim znanjima, osobito se zanimao za znanost koja je dotada bila prilično zanemarena. U proučavanju astronomije koristio je globuse i druge instrumente. Propagirao je i upotrebu abaka koji je omogućavao rješavanje jednostavnih aritmetičkih problema, čak i uz upotrebu krajnje nespretnih rimskih brojki. Gerbert je bio važniji kao učitelj nego kao istraživač, ali ni u tom poslu nije bio usamljen. Renesansu vjere i obrazovanja stvorili su i mnogi drugi učeni, poznati i nepoznati.

26. Politička obnova – Francuska

Usprkos moći koje je Sveto Rimsko Carstvo imalo u 10. stoljeću, ono nije uspjelo stvoriti i organizirati državu na način da preživi na dulji rok. Vlast se organizirala na već zastarjelim konceptima za koje je postalo jasno da su posve neprimjenjivi u dobu napretka koji je uslijedio nakon godine 1000. Valja se vratiti u Francusku u kojoj su ponajprije zaživjeli koncepti vladavine koji će se postupno proširiti zapadnom i srednjom, potom i istočnom Europom.

U Francuskoj u 10. stoljeću bilo je vrlo malo političke stabilnosti i sigurnosti. Do samog kraja stoljeća zemlja je bila rastrzana prijeporima između Karolinga i Robertovaca (nasljednici francuskog kralja Roberta I, vladao 922-923). Robertovci su vladali do 936, kada su se na prijestolje vratili Karolinzi. No, nijedna od obitelji nije uspijevala trajnije osigurati vlast. Karolinzi su ostajali na prijestolju samo zahvaljujući naklonosti krupnoga plemstva. Nisu imali stvarnih ovlasti, osim ako ih krupno plemstvo nije željelo prihvatiti kao ratne vođe. Robertovci su imali veći utjecaj na sjeveru Francuske, ali nisu bili mnogo bogatiji. Teoretski su posjedovali većinu vrlo bogate zemlje između Seine i Loire, ali su zapravo većinu te zemlje morali prepustiti vazalima kako bi stekli njihovu vojnu pomoć. U takvoj situaciji suparnici su tražili njemačku pomoć. I Oton I i Oton II su logično nastojali da nijedna od obitelji ne stekne značajniju premoć, kako bi Francuska bila podijeljena i slaba. Gerbert je igrao važnu ulogu u provedbi te politike. Kraljevska je vlast propadala kako je protjecalo 10. stoljeće, iako su posljednji Karolinzi bili ustrajni i energični. No, oni su bili privrženi tradicionalnim oblicima vladanja kakvi su postojali u obitelji i nisu se prilagođavali novim prilikama. Umjesto da usmjere snage na vladanje jednom regijom, nastojali su vladati cijelim kraljevstvom; umjesto da izgrađuju vazalnu hijerarhiju koja bi im bila privržena, pokušavali su vladati dogovarajući se s krupnim plemstvom. Ne treba se čuditi Karolinzima što su tako vladali – takav koncept funkcionirao je i u Njemačkoj, a ni prvi Kapetovići ga nisu odmah odbacili. No, feudalizam se u Francuskoj razvijao tako brzo da kraljevi više nisu mogli osigurati podložnost značajnijeg broja vazala. Kraljevi su gotovo u potpunosti izgubili pravo sudovanja, a praktički sva vojna moć bila je u rukama krupnih feudalaca. Kada bi i podignuli znatniju vojsku, ona je iscrpljivala snagu u dugim opsadama brojnih utvrda koje je imao svaki moćniji magnat. Ukratko, potkraj 10. stoljeća feudalizam je očigledno posve zagospodario teritorijem Francuske.

Kraljevi iz dinastije Kapetovića u znatnoj su mjeri centralizirali Francusku u 12, a pogotovo u 13. stoljeću. No, 987. godine, kada je na prijestolje došao rodonačelnik dinastije Hugo, stanje je bilo potpuno drugačije. On je, kao Robertovac, vojvoda Ile-de-Francea (kraja oko današnjeg Pariza), bio saveznik krupnoga plemstva. Predstavljao je feudalizam, a ne monarhiju. Okolnosti u kojima je izabran pokazuju da su plemstvo i visoki kler željeli ograničiti kraljevsku vlast, a ne uspostaviti novu jaku dinastiju. Kada je Karoling Ludovik V umro, a da nije ostavio izravne nasljednike, kruna se mogla prepustiti njegovom jedinom rođaku, vojvodi Lotaringije. No, on je bio vazal cara Otona III i u lošim odnosima s mnogim francuskim feudalcima. Na plemićkoj skupštini u Senlisu (40 km sjeverno od Pariza) raspravljalo se o mogućem rješenju, a nadbiskup Reimsa govorio je vrlo uvjerljivo u prilog potrebi da francuska monarhija mora birati vladara. Nazočni su pozdravili prijedlog, jer im je to davalo priliku iskazati moć, pa je Hugo izabran za kralja s razmjerno malo otpora. Smatralo se da odluka nije neo-

poziva – iako su Karolinzi bili zbačeni, moglo ih se opet izabrati, ali samo ako bi to išlo u prilog plemstvu.

Hugo je bio na prijestolju svega 9 godina i jedva da je napravio išta više od čuvanja vlasti od karolinškog pretendenta. U trenutku kada je postao kralj imao je tek nešto više zemlje od svojih prethodnika; morao je već predati većinu svoje zemlje pristašama, a njegovi najvažniji vazali bili su praktički neovisni. Hugovi nasljednici, Robert II Pobožni (996-1031) i Henrik I, učinili su malo kako bi ojačali kraljevski autoritet. Robert je osvojio Burgundiju, ali su ga magnati prisilili prepustiti ju drugima. Njegov je prestiž dodatno bio umanjen dugim i izgubljenim sporom s papinstvom zbog drugoga braka. Prema kanonskom pravu, njegova mu je supruga bila u prebliskom srodstvu da bi brak bio valjan. Papa je uspio razvrgnuti brak, što je za ono doba, potvrdilo snagu reformnog pokreta.

Henrik I (1031-1060) imao je, čini se, najmanje neposredne vlasti od svih Kapetovića prethodnog razdoblja. On i njegovi prethodnici i dalje su bili vezani za karolinšku tradiciju – nisu vodili mnogo računa o zemljama pod njihovom neposrednom vlašću, već su nastojali imati ovlasti nad čitavim kraljevstvom. Robertovo beskorisno osvajanje Burgundije primjer je takva ponašanja. Međutim, ti su kraljevi sačuvali teoretsku postavku da je vladar svemoćan. Uostalom, oni su imali bolje odnose sa Crkvom nego većina njihovih vazala, te su svoju dinastiju čvrsto ustoličili na prijestolju za više od 300 godina. Ostaje otvoreno pitanje je li se to događalo zbog njihove uspješne politike, ili zbog pukog stjecaja okolnosti: Kapetovići su živjeli relativno dugo, a rađali su im se i sinovi. Naime, između 987. i 1314. godine prosječno trajanje vladavine jednog kralja bilo je 29 godina, što je neobično dugo s obzirom da je tada prosječni, očekivani životni vijek bio jedva nešto dulji. Svakog je kralja naslijedio njegov sin. Na taj način plemstvo i nije imalo prilike raspravljati o načelima nasljeđivanja, pa je princip izbora, tako žestoko zagovaran 987, bio ubrzo zaboravljen.

Za Henrikova sin Filipa I (1060-1108) polako je počeo jačati položaj monarha, iako je to i dalje bilo u vrlo skromnim razmjerima. Pošto je imao samo 6 godina kada mu je umro otac, u prvih 7 godina vladavine imao je regenta, poslije je vladao samostalno. Kao i njegovi prethodnici, precjenjivao je svoje snage, pa je nastojao kontrolirati situaciju u čitavoj Francuskoj, ali je bio i prvi iz dinastije koji je nastojao proširiti i učvrstiti svoj posjed. Taj posjed, zapravo komad zemlje koji se protezao od Pariza do Orléansa (oko 130 km), bio je ostatak vojvodstva Ile-de-France kojeg je Hugo Kapetović nekada posjedovao, a njegovi su ga nasljednici zanemarili. Niže plemstvo zaposjelo je zamkove samo nekoliko kilometara daleko od Pariza i bilo je isto toliko nepokorno koliko i moćni vladari Normandije ili Akvitanije. Pa ipak, taj teritorij u srcu Francuske imao je stratešku važnost mnogo veću od svoje veličine. On je razdvajao velika lena na sjeveru Francuske i otežavao stvaranje protukraljevskih saveza. Nalazio se na križanju svih važnih puteva i iz njega se lako odlazilo u bilo koji dio zemlje. Dvojbeno je da li je Filip

shvaćao te prednosti; on je u pokušajima da ujedini i pacificira svoj posjed uglavnom oponašao ono što su u drugim dijelovima Francuske radili i drugi moćni feudalci. U tome je imao manje uspjeha negoli većina njegovih vazala – i u posljednjim godinama vladavine prkosilo mu je sitno plemstvo koje se ne bi usudilo suprotstaviti normandijskom vojvodi ili flandrijskom grofu. Njegovu slabost dobro ilustrira važnost koju je pridavao osvajanju Montlhéryja, dvorca jedva dvadesetak kilometara južno od Pariza (danas pariško predgrađe). Dogodilo se to nedugo prije njegove smrti: „Čuvaj pažljivo ovaj zamak", poručio je nasljedniku, „učinio me starim prije vremena; zloća i vjerolomstvo onih koji su njime vladali nije mi ostavljala ni trenutak mira." Iako nije polučio velike uspjehe, Filip je uvećao svoj posjed i ojačao autoritet u njemu. Zadobivši relativno snažnu kontrolu nad svojim posjedom, stvarao je uvjete da se monarhija ravnopravno nosi s krupnim plemstvom. Kako su takvu politiku provodili i njegovi nasljednici, Filipova je vladavina prekretnica u povijesti Kapetovića.

Međutim, Francuskom su u 11. stoljeću vladali krupni feudalci, a ne kraljevi. I između krupnih feudalaca bilo je velikih razlika – neki su bili vrlo slabi, drugi su izgrađivali vlast koja je bila značajno organiziranija i naprednija od one njihova seniora – kralja. Vojvode Akvitanije, Bretanje i Burgundije bile su relativno slabi. Akvitanija je u to vrijeme bila jednostavno prevelika da bi njome mogao efikasno vladati jedan čovjek. Vazali akvitanskog vojvode bili su ratoborni i buntovni, oni u unutrašnjosti, u Centralnom masivu, praktički neovisni. U sličnoj je situaciji bio burgundski vojvoda – mnogi od njegovih vazala iskoristili su poziciju na hodočasničkom putu za Rim i postali drumski razbojnici. Bretanja, od ostatka zemlje izolirana i zemljopisno i jezikom, bila je pokrajina u kojoj su živjele keltska pobožnost i stare legende, ali i snažna sklonost ratovima i bezakonju. Bretonski je vojvoda jedva zadržavao titulu u posjedu svoje obitelji i to mu je bio krajnji domašaj.

Neki drugi vladari uspjeli su osobno ovladati svojom državinom, a da nisu stvorili složeniji administrativni sustav. Grof od Anjoua je izgradio malen i kompaktan posjed u bogatoj dolini rijeke Loire. Imao je neusporedivo jaču vojnu moć od susjeda – bretonskog vojvode. Grofovije Blois i Champagne, istočno i zapadno od kraljevskog posjeda, bile su relativno stabilne. Dugo su bile u ratu sa susjedima, ali je Champagne preživjela tegobe početnog razdoblja i postala jedna od najjačih feudalnih državina. Na jugu je Tuluško Vojvodstvo uspjelo ovladati većinom grofovija u susjedstvu, a značajne je prihode imalo i od obnove sredozemne trgovine. U nekim je aspektima kulturnog razvoja Vojvodstvo Toulouse prednjačilo u Francuskoj, ali je imalo malo utjecaja na ostatak zemlje. Naime, postojalo je tek nekoliko elemenata koji su Toulouse vezali uz regije sjeverno od rijeke Loire – po jeziku, kulturi, običajima – Vojvodstvo je bilo mnogo bliže Italiji i Španjolskoj negoli Normandiji ili Ile-de-Franceu.

Konačno, tek su u nekoliko feudalnih državina vladari razvili institucije i običaje koji su im davali nešto više od jednostavne osobne vlasti – primjerice, u Flandriji i Normandiji. U obje je pokrajine vladar mogao prenijeti neke od elemenata vlasti, a da nije posve izgubio kontrolu nad tim poslovima. Vikonti u Normandijskom Vojvodstvu i kaštelani u Flandrijskoj Grofoviji služili su svom senioru kao sudski i financijski povjerenici i nikada nisu postali posve neovisni. U obje pokrajine vladar je zadržao pravo sudovanja što je značilo da može suditi na cijelom području kojim je vladao. Normandijski je vojvoda sebi ostavio sve slučajeve u kojima se mogla izreći smrtna kazna. U obje pokrajine vladar je imao visoke prihode od poreza i trgovačkih pristojbi, a stizali su iz svih krajeva Vojvodstva (Grofovije). Osim toga, te su obveze uglavnom plaćane novcem, a ne u naturi, što je vlasti olakšavalo kasnije transakcije. I normandijski vojvoda i flandrijski grof imali su dosta uspjeha u sprečavanju nasilja i nereda. Doduše, nisu mogli zabraniti međusobne ratove, ali su zabranili napade na nenaoružane ljude i pljačku imovine, vjerojatno pod utjecajem Božjeg mira. Zahvaljujući normanskim ratničkim tradicijama i precizno određenim pravilima vojne službe, normandijski je vojvoda imao najbolju vojsku u čitavoj Europi. Drugdje je dužina službe koju je vazal bio dužan senioru ovisila o osobnim simpatijama i drugim okolnostima. Ako je želio biti jako lojalan ili je bio u strahu, doveo bi sve svoje ljude da pomognu senioru. Obično je dovodio toliko ljudi koliko je smatrao da odgovara prilikama. No, u Normandiji je već početkom 11. stoljeća, uglavljen točan broj vojnika koji je u seniorovu vojsku trebao dovesti svaki vazal. Broj je bio proporcionalan snazi vazala. Tako je moćni i bogati biskup Bayeuxa bio dužan doći sa 120 vojnika, a razmjerno siromašni biskup Avranchesa samo s njih petoricom. Još jedan izvor vojvodske moći bila je činjenica da su u obvezi prema njemu bili svi vazali – i klerici i laici. Čak i kada bi se, primjerice, protiv njega pobunili neki ili većina laičkih vazala, on je i dalje mogao podignuti veliku vojsku sastavljenu od vojnika njegovih biskupa i opata. Normandijski je vojvoda imao, više negoli ijedan magnat u Francuskoj, potpunu kontrolu nad Crkvom na svojem posjedu. Sve u svemu, on je mogao koristiti resurse na svom posjedu mnogo efikasnije negoli itko drugi u Francuskoj; stoga je u zemlji za dugo vremena bio najmoćniji vladar.

Do kraja 11. stoljeća velik dio Francuske već je imao relativno stabilnu vlast te se oslobodio najgorih oblika nasilja i nereda. To se više osjećalo u sjevernijim krajevima negoli na jugu, ali i na jugu je bilo značajnih poboljšanja. Doduše, teško je to zaključiti nakon čitanja kronika 11. stoljeća u kojima su stalni opisi ratova, uništavanja, poplava i nerodica. No, dvije činjenice pokazuju da je stanje bolje.

U prvom redu, u drugoj polovici stoljeća javljaju se nedvojbeni znakovi da se seljačko stanovništvo povećavalo. Desetljećima i stoljećima nema podataka o njihovim selidbama, a sada su očigledno morali seliti, jer je stanovništva na dotad

raspoloživim poljoprivrednim površinama bilo previše. Od onih koji odlaze neki počinju krčiti šume i osnivati nova sela, dočim drugi postaju trgovci pokućari ili obrtnici.

Sa sve većim zahtjevima u ratovima, nekad pretežno vojska pješaka pretvarala se u konjaničku ili u onu u kojoj je konjica bila glavna udarna snaga. Kako je konjanik morao biti vitez, a konj i oprema za njega bili su vrlo skupi, vitez je morao imati značajan komad zemlje kako bi se mogao uzdržavati i financirati svoje ratovanje. No, do 1100. godine tako formiran stalež boraca postupno se pretvarao u zemljišnu aristokraciju. Većina vitezova već je dobila leno, a kada su jednom postali zemljoposjednici, ratovanje im više nije bilo glavni posao, čak i ako je ostalo omiljena zabava. Oni koji su i dalje žarko željeli ratovati, koji su željeli veće posjede ili ih uopće nisu imali ili su ih morali dijeliti s braćom, shvatili su da Francuska nudi sve manje mogućnosti onome kome je rat zanimanje. Počeli su tražiti avanture i sreću u inozemstvu, jer je kod kuće više nije bilo, a odlazak ratobornih i pohlepnih ratnika pomogao je da se prilike u samoj Francuskoj srede. Paradoksalno je da su ti emigranti možda i nesvjesno prihvatili ideje koje su ih natjerale da se isele: kada su se sigurno smjestili u stranoj zemlji, nastojali su stvoriti stabilne feudalne državine kakve su postojale u Francuskoj. Na taj se način francuski tip feudalizma proširio Europom i sve do Bliskog istoka. Njegovo širenje olakšala je činjenica da je, unatoč svim nedostacima, bio najbolji sustav vladanja u onodobnoj Europi. Europa je i dalje bila isuviše siromašna da bi uzdržavala profesionalnu birokraciju (kakva će se stvoriti u narednim stoljećima) i isuviše razjedinjena da bi se pokoravala kraljevima ili carevima. Feudalna je država osiguravala relativno jeftino funkcioniranje osnovnih poluga vlasti, a bila je i dovoljno malena da ima određenu razinu kohezije.

Francuski su se feudalci i vitezovi selili praktički u sve europske zemlje – u Njemačku, Italiju, anglosasku Englesku. Još ih je više otišlo u Španjolsku, gdje su pomagali da se iz zemlje istjeraju Saraceni. Na tom su prostoru stvorene utjecajne obitelji, pa su prvi kršćanski vladari Portugala bili potomci burgundskog vojvode. Francuski će feudalci i vitezovi biti glavna snaga u križarskoj vojsci koja je osvojila Jeruzalem 1099. godine.

No, polovicom stoljeća najznačajniji pothvati francuskih feudalaca i vitezova bili su osvajanje južne Italije i Engleske. U obje zemlje francuski su avanturisti postali vladajući sloj te je francuski feudalizam postao osnova za stvaranje vrlo snažnih država.

27. Politička obnova – Sicilija i Engleska

Početkom 11. stoljeća politička situacija u južnoj Italiji bila je vrlo zamršena. Bizantsko Carstvo u teoriji je vladalo teritorijem koji se na sjever pružao praktički sve do Rima, ali je stvarna vlast bila ograničena na mnogo uži prostor na samom jugu. Unutrašnjost i tirensku obalu držala su langobardska vojvodstva koja su bila u stalnim sporovima. Sicilija je bila pod vlašću Saracena, ali su nekadašnji vladari Sredozemlja bili bitno oslabljeni nizom građanskih ratova. Napulj i Amalfi bili su gradovi-države koje su napredovale zahvaljujući trgovini s Istokom, ali u stalnoj opasnosti od moćnijih susjeda.

Takvo je stanje bilo 1016. godine, kada je skupina normanskih vitezova krenula na hodočašće te se na proputovanju iskrcala pokraj Salerna. Lokalno stanovništvo je brzo shvatilo da se radi o vrlo sposobnim ratnicima, pa ih je lokalni vladar pokušao unajmiti kao vojnike. Odbili su, ali su obećali da će to javiti prijateljima. Ubrzo su u južnu Italiju počeli stizati mnogi siromašni vitezovi, mlađi sinovi koji su ostali bez zemlje, hajduci i neprijatelji normandijskog vojvode. Normani su bili izvrsni borci, znali su u pravom trenutku promijeniti stranu, pa su tako 1030. dobili Grofoviju Aversa (u predgrađu Napulja) kao nagradu za vjernu službu. Aversa je postala mjesto gdje su Normani željni plaćeničke službe dobivali posao: svaki magnat u potrazi za svježom vojskom mogao ih je tamo unajmiti.

Među Normanima koji su stigli u Aversu bili su i Vilim Željezne Ruke i Drogon, dvojica od dvanaest sinova (i neutvrđenog broja kćeri) Tankreda od Hautevillea (s poluotoka Cotentin u Normandiji). Služeći prvo Bizantince protiv Saracena, potom srednjotalijanska vojvodstva protiv Bizantinaca, nije im trebalo dugo da bi shvatili kako bi se mogli boriti za vlastiti račun. Podršku su im dali mnogi Normani, pa su dvojica braće postali *de facto* njihove vođe. Svojim su sljedbenicima obećavali dio plijena, pa su počeli uporno napadati bizantske posjede. Nekoliko puta nisu uspjeli, čak su im se i vlastiti ljudi bunili, ali su ipak malo-pomalo osvajali teritorij. Naposljetku, vojvoda od Salerna je Vilima 1043. imenovao grofom od Apulije. Tako su njih dvojica od svojevrsnih razbojničkih vođa postali značajan čimbenik južnotalijanske politike.

U međuvremenu su i mlađa braća stigla iz Normandije u južnu Italiju. Vilim i Drogo nisu bili baš sretni zbog toga, pogotovo jer su im to bila polubraća. No, došljaci se nisu dali obeshrabriti – Robert Guiscard stvorio je svoju državinu u Kalabriji, dočim je najmlađi brat, Roger, zadao sebi težak i iscrpljujući zadatak istjerati Saracene sa Sicilije. Kako su Vilim i Drogo ubrzo umrli, Robert Guiscard je postao vođa Normana, usprkos protivljenju nekih njegovih rođaka. Pritiskao je Bizantince na jugu Italije sve dok i posljednje njihovo uporište na tom prostoru nije 1071. godine palo u njegove ruke. Guiscard je bio čovjek silne energije i nezasitne ambicije, pa se odvažio, iako bez kvalitetne mornarice, preći na drugu

stranu Otrantskih vrata: zauzeo je Drač i krenuo dalje, dopro do središnje Grčke, ali se morao vratiti zbog ustanka u južnoj Italiji. U međuvremenu je Roger osvajao Siciliju, točku po točku. Saraceni su bili razjedinjeni i nisu mogli istjerati normansku vojsku, ali su se hrabro borili za svaku utvrdu i konačno su poklekli 1091. godine. U tom su ratovanju dolazili do izražaja upornost i izdržljivost vojnika mnogo više negoli vojni genij zapovjednika. Rogeru je, doduše, u ključnim trenucima pomogao i Robert Guiscard, ali se uglavnom morao oslanjati na vlastite snage. Na mnoge je načine normansko osvajanje Sicilije bilo veći podvig negoli mnogo poznatije osvajanje Engleske – otpor je bio žešći, a napadači su bili malobrojniji.

Guiscardovi nasljednici uglavnom se nisu istakli vladavinom na jugu Apeninskog poluotoka, ali je grof Roger na Siciliji ostavio dostojnog nasljednika – Rogera II. Kada je Guiscardov unuk umro 1127. ne ostavivši nasljednika, Roger II je zaposjeo njegovu državinu i normanske su države bile ujedinjene.

Tada Roger više nije bio zadovoljan titulama sicilskog kralja i apulijskog vojvode, već je poželio nešto više – sporovi oko papinskog naslova ubrzo su mu dali priliku. Jedan od kandidata priznao mu je kraljevsku titulu 1130, a drugi je to bio prisiljen učiniti 1139. pošto ga je Roger pobijedio i uhvatio. Tako je stvoreno Kraljevstvo Obiju Sicilija, a unuk siromašnog viteza s Cotentina postao jedan od najmoćnijih vladara u čitavom kršćanstvu.

Iako su njegovu državu stvorili plaćenici i beskrupulozni osvajači i pljačkaši, Roger je njome želio vladati kao neprijeporni suveren. Naime, Kraljevstvo nije bilo homogeno – na kopnu Vilim, Drogo, pa čak i Robert Guiscard nisu imali pune ovlasti. Nije čak sigurno ni da su svi Normani imali obvezu služenja vojske u zamjenu za zemlje koje su dobili ili da je pozicija normanskoga vođe bila u načelu nasljedna. Kako je bilo nekoliko pobuna, i Robert Guiscard i Roger II pokušavali su ojačati svoju vlast. Na Siciliji je stanje bilo jasnije. Roger ju je osvojio s plaćeničkom vojskom koju je uredno financirao. Stoga je netko mogao držati zemlju samo ako bi mu je grof dodijelio i pod uvjetima koje je grof odredio. Moć koju je imao na Siciliji omogućila je Rogeru da zadobije stvarnu vlast i na kopnu. Na kraju tog procesa, kraljevska vlast u Kraljevstvu Obiju Sicilija dosegla je višu razinu negoli bilo gdje u Europi – običaji koje je uveo normandijski vojvoda primijenjeni su i prošireni. Postojale su precizne kvote broja vojnih obveznika sa svakog lena, koje su kralju osiguravale jaku vojsku. Ista su pravila ograničavala privatne ratove, a u konačnici ih i zabranjivala. Osim toga, normanski su kraljevi na tom prostoru naslijedili birokratski sustav iz prijašnjih vremena, kada su njima vladali Bizantinci i Saraceni. Tako su iznimno efikasnu vlast sicilskog kralja činili arapski emiri, bizantski logoteti i normanski baruni. Sicilsko Kraljevstvo bilo je jedan od prostora na razmeđi Istoka i Zapada na kojem je različitost utjecaja bila iznimno plodonosna.

U Engleskoj su, za razliku od južne Italije, normanski osvajači bili mnogo disciplniraniji, pa je njihovo zaposjedanje zemlje teklo mnogo organiziranije. Trebalo je gotovo cijelo stoljeće da Normani na Siciliji stvore jako kraljevstvo – u Engleskoj je uglavnom taj posao završen za jedno desetljeće. Kako u Engleskoj nije bilo baštine koju je valjalo uvažavati, feudalni su odnosi igrali ključnu ulogu u stvaranju jake monarhije. Zapravo, vlast koja je stvorena odmah nakon normanskog osvajanja, najbolji je primjer kako funkcioniraju feudalne institucije pod energičnim i sposobnim vladarem.

Engleska je zbog germanskih provala propatila više negoli, primjerice, Franačka. Velik dio tragova rimske civilizacije je nestao i otok je bio podijeljen između mnogih malih kraljevstava, keltskih i germanskih. Nijedan vladar nije uspio ujediniti otok, jer su Kelti zadržali vlast nad Walesom. Prihvaćanje katoličanstva imalo je presudan utjecaj u Franačkoj, ali je u Engleskoj polučilo malo rezultata, jer nijedan od kraljeva nije iskoristio katoličanstvo kao izliku da bi pokorio druge. Kako su sve te državice bile vrlo male, nije bilo mogućnosti da se formira sloj moćnih grofova i drugih magnata, kao u Franačkoj. Osim toga, kako je rimski sustav *villa* bio gotovo ili posve nestao, nije bilo ni veleposjednika koji bi utjecali i na taj način slabili vlast. Rezultat toga bio je da je Engleska do 9. stoljeća mnogo više nalikovala primitivnim germanskim društvima negoli stanju u Franačkoj ili Italiji.

Vikinške provale i normanska osvajanja prouzročila su u engleskom društvu goleme promjene. Kao što smo vidjeli, samo je jedna anglosaska država, Wessex, preživjela to razdoblje. Kralj Wessexa, Alfred, zaustavio je Dance, a njegov sin i unuk posve su potisnuli osvajače. Sada je to bilo Kraljevstvo Engleske – državu je stvorila vladajuća obitelj, ali da bi dobro funkcionirala bile su joj potrebne neke institucije. Engleski kraljevi 10. stoljeća trebali su stvoriti administrativnu podjelu, jer je sada njihova država bila isuviše velika da bi njome vladali izravno kralj ili njegovi bliski suradnici. Morali su unaprijediti i vojni sustav kako bi spriječili pobune Danaca, kojih je još mnogo ostalo u sjeveroistočnom dijelu otoka. Valjalo je poboljšati i sudski sustav, ne samo stoga što bi to značilo jačanje kraljeva autoriteta, već i zato što je Crkva tražila da se u društvu ostvaruju kršćanski ideali. Najutjecajnija osoba engleskog društva toga doba, izvan kraljevske obitelji, bio je Sv. Dunstan, nadbiskup Canterburyja (909-988, nadbiskup od 960). On je uporno nastojao reformirati Crkvu i državu. Kao i njegov veliki suvremenik Gerbert, i Dunstan je smatrao da se ciljevi njegova posla mogu postići samo uskom suradnjom laičkih i crkvenih vlasti. Koncili biskupa i plemstva koje su organizirali Dunstan i kraljevi, proglašavali su reformne zakone za Crkvu i odredbe koje su jačale države. Čini se da nigdje u Europi u 10. stoljeću suradnja između Crkve i države nije bila tako dobra, što bi mogao biti jedan od razloga uspješnosti engleskih kraljeva u tom poslu.

Najvažnije i najdugotrajnije reforme dogodile su se u funkcioniranju lokalne vlasti. Nakon razdoblja traženja rješenja, Engleska je bila podijeljena u grofovije – tada nose ime *shire* (kasnije se termin mijenja u *county*). Grofovije su podijeljene u kotareve (*hundred*), a u Zemlji danskog zakona u *waspentakes*. I grofovije i kotarevi imali su vlastite sudove koje su činili slobodni ljudi iz te administrativne jedinice, a predsjedao mu je kraljev službenik – upravnik (*reeve*). Upravnici su isprva bili prilično nevažni službenici koji su sakupljali porez s kraljevih posjeda, ali kako su njihove političke odgovornosti rasle, tako je rasla i važnost njihova položaja. Upravnik na razini grofovije (*shirereeve*) je bio šerif, koji je u konačnici postao vrlo moćan službenik. Bio je odgovoran za red i mir u grofoviji i nadgledanje lokalnih sudova, sakupljao je većinu kraljevskih poreza, a povremeno je lokalne odrede vodio i u rat. Pa ipak, usprkos svoj moći koju je imao, nije svoj položaj mogao pretvoriti u osobni posjed, kao što su to učinili grofovi u Francuskoj. Kako je ovlasti stekao u bliskoj prošlosti – u usporedbi s onima krupnoga plemstva – šerif to plemstvo nije mogao ugroziti ni prestižem ni društvenim položajem. Ako je itko mogao postati neovisni vladar na lokalnoj razini to je bio krupni feudalac, a ne šerif-skorojević. Šerif je bio jak samo kao kraljev predstavnik i morao je ostati lojalan kralju ako je želio sačuvati položaj. Taj sustav lokalne vlasti bio je najveći domašaj anglosaskih kraljeva. Njime se sprečavalo plemstvo da preuzme vlast na lokalnoj razini, a kralju je omogućavalo da protegne svoj utjecaj diljem države. U oba aspekta bio je mnogo efikasniji od svega što je tada postojalo u kontinentalnoj Europi. Vilim Osvajač shvatio je sve prednosti toga sustava i nastojao je očuvati i grofovske sudove i položaj šerifa te su oni ostali tradicionalne institucije anglosaksonskih društava.

S novim sustavom lokalne uprave došla je i reforma sudstva. Kraljevi su u 10. stoljeću smatrali da su odgovorni za suzbijanje nasilja, da moraju pomoći oštećenoj strani kako bi osigurala zadovoljštinu. Bila je to potpuna promjena u odnosu na stare običaje po kojima su svi sporovi zapravo privatne stvari, a sudovi su ponajprije mjesta gdje se arbitrira. Sada je kralj smatrao da su neki teški zločini oštetili i njega, baš kao i žrtvu, pa je naredio da se u takvim slučajevima i njemu plaća određena globa. Naredio je upravnicima i šerifima da prisile ljude da dođu na sud i tražio je dosljedno provođenje sudskih odluka. Ljudi su se u svakoj grofoviji organizirali kako bi progonili zločince, a za one na zlu glasu valjalo je naći svjedoke koji bi jamčili za njihovo dobro ponašanje. Kako su vlasti preuzele zadatak progona i kažnjavanja zločinaca, krvna je osveta postala rijetka. Novi koncept kraljeve odgovornosti za provedbu pravde nije, naravno, dokinuo kriminal u Engleskoj. I dalje je bilo vrlo teško uhapsiti i osuditi čovjeka, ako nije uhvaćen na djelu, a zahvaljujući instituciji kompurgacije i osuditi okorjelog lažljivca. Pa ipak, nove odredbe o kaznenom pravu važne su jer su umnogome ojačale kraljevsku vlast. Pravda nije više bila stvar obitelji ili uže zajednice, već je postajala briga kralja i njegovih službenika. Običaj više nije jedini izvor pra-

va, već su kralj i njegovi savjetnici stvarali zakone kako bi suzbili nasilje i krađu. Kontrola sudova i kontrola zakona bili su neophodni temelji svakog moćnog, dobro organiziranog sustava vladavine. Anglosaski kraljevi nisu uspjeli stvoriti takav sustav, ali su stvorili neke temelje koje su njihovi nasljednici iz Normanske dinastije konačno razvili.

Međutim, u sustavu koji su ustrojili engleski kraljevi u 10. stoljeću postojale su dvije slabosti. Prva je bila vojničke prirode: u teoriji su svi slobodni ljudi imali vojnu obvezu, ali ta milicija nije bila jako efikasna. Običan slobodnjak je sada bio seljak, a ne ratnik; njegovo je oružje bilo slabo, a i on je vrlo loše znao njime rukovati. Najbolji su vojnici bili oni koji su pripadali uskom krugu oko plemića i kralja, ali njih nije bilo mnogo. Osim toga, oni su bili korišteni za mnoge druge poslove koji uglavnom nisu imali veze s vojskom. Englesko je društvo već nadraslo fazu kada su stvarane plemenske vojske, a još nije dosegnulo mogućnost da ima feudalnu vojsku. U tom je smislu bilo slabije od većine europskih zemalja.

Druga je slabost bila slabost institucija centralne vlasti. Novi sustav vlasti na lokalnoj razini i novi zakoni kojima se progone zločinci mogli su funkcionirati samo ako bi lokalni službenici i sudovi bili stalno nadgledani i provjeravani. No, središnja vlast je još bila isuviše nejaka da bi odgovorila tim izazovima. Kraljev dvor bio je malen i malen ga je broj ljudi okruživao, a sukladno tome nisu se ni mogli specijalizirati za određene funkcije – praktički je svaki čovjek mogao raditi svaki posao. Tajnički je posao bio još u povojima i čuvalo se samo nekoliko pisanih dokumenata. Nije bilo ni inače uobičajenih žalbi s lokalnih sudova na kraljev sud. Rezultat toga je bila krajnje neredovita kontrola lokalne vlasti, pa su tek teški slučajevi nepravdi stizali pred kralja. Još opasnija po kraljev autoritet bila je činjenica da nije bilo sredstava kojima bi se kontrolirali veleposjednici, jer su oni vremenom postajali isuviše moćni da bi ih mogao nadgledati lokalni službenik. Baš kao i u Francuskoj, i u Engleskoj su grofovije rasle i jačale, kako je rasla i jačala kraljevska vlast, pa do godine 1000. ljudi u Engleskoj većinom su bili i grofovi, ali i kraljevi vazali. Kralj je poticao razvoj takvih odnosa, jer je bilo lakše sprečavati kriminal: naime, ako bi svaki čovjek imao svoga seniora, taj senior bio bi odgovoran da se taj čovjek, ako treba, pojavi na sudu. Seniori su također svoje najbolje ljude slali da služe u kraljevoj vojsci, a bili su korisni kralju i na druge načine. No, bili su odgovorni, ako ne i krivi, za druge nepravde, a i sami su često željeli uvećati osobnu moć na štetu opće koristi. Samo bi moćan kraljev sud, koji bi se sastajao redovito i često, mogao te moćnike prisiliti da se pokore kraljevim naredbama. No, takav sud u 10. stoljeću nije postojao, već je postojala samo skupština *witan*, „mudrih ljudi", koja se neredovito sastajala i raspravljala o problemima što ih je pred njih donosio kralj. No, ona nije imala mogućnosti stalno nadgledati lokalne poslove. „Mudri ljudi" bili su biskupi, članovi kraljevske obitelji, veleposjednici – osobe koje su se smatrale prevažnima da bi ih se zamaralo detaljima o dosadnim administrativnim poslovima. Oni su

mogli savjetovati kralja u državnim poslovima, davati suglasnost za zakone koji su im bili predloženi, ili biti suci u važnim slučajevima, ali su bili beskorisni za rutinske poslove. Međutim, tek se obavljanjem mučnih rutinskih poslova, stalnim slanjem naredbi i traženjem izvještaja, moglo lokalne službenike i moćnike držati pod kontrolom. Witani su bili od male pomoći jakome kralju, a umjesto slaboga kralja nisu mogli voditi zemlju.

Ove slabosti novostvorenog Engleskog Kraljevstva postale su očigledne u 11. stoljeću. Slabi kralj Etelred II (978-1016) nije više mogao kontrolirati ojačale magnate i suzbiti njihove ratove. U to doba, već otprilike od 980. godine, obnovljeni su napadi Normana na engleske obale. Etelred nije svoje podložnike mogao nagovoriti da se udruže kako bi potisnuli napadače, pa je morao prihvatiti beznadno rješenje da plati danak. Kako bi dobio novac za tu, svojevrsnu ucjenu, nametnuo je porez na cijelu zemlju – godišnji danak Dancima – Danegeld. Bio je to prvi opći porez u engleskoj povijesti i bio je to i vrlo koristan presedan, ali je u tom trenutku samo ohrabrio Dance. U prvi su mah uglavnom samo pljačkali, da bi 1013. godine, kada su shvatili koliko je Engleska slaba, počeli s osvajanjem zemlje. Etelred je bio preslab da im se suprotstavi, pa je pobjegao u Normandiju. Njegov sin Edmond pružio je junački otpor, ali je nakon Etelredove smrti 1016. danski kralj Knut bio priznat za kralja čitave Engleske (do 1035. godine).

Knut je obnovio jaku kraljevsku vlast kakva je u Engleskoj postojala u 10. stoljeću. Bilo je to dobrodošlo razdoblje za iscrpljenu zemlju. Primjerice, mnoge je anglosaske starosjedioce i dalje imenovao na istaknute položaje. Iako je vladao Danskom, Norveškom, ali i Škotskom i Irskom te slavenskim Pribaltikom, Knut je Englesku smatrao središtem svoje države i najviše je vremena provodio u Engleskoj. Nakon Knutove smrti Englezi su odbacili dansku dinastiju: Edvard, najmlađi Etelredov sin, vratio se iz izbjeglištva u Normandiji, pa se loza Alfreda Velikog nastavila.

Edvard, kasnije nazvan Ispovjednik (1042-1066), nije bio jak vladar, ali je bio tvrdoglav i ta mu je osobina donijela mnoge nevolje. Odrastao je u Normandiji (majka mu je bila sestra normandijskog vojvode Roberta I Đavla), materinji mu je bio francuski. Sa sobom je u Englesku doveo mnoge Normane i postavio ih na važne položaje, što je značajno ugrozilo lojalnost njegovih anglosaskih podanika. Međutim, njegove nevolje ne proizlaze samo iz njegovih mana ili grešaka: Engleska je u 11. stoljeću bila u sličnom stanju kao Francuska u 10. stoljeću. Zemlja je bila prevelika da bi njome vladao kralj, a nije bilo središnjih institucija koje bi mu pomogle u vladanju. Moć lokalnih magnata sporo je rasla i lokalni kraljevi službenici nisu ih u tome mogli spriječiti. Sve je više ljudi postajalo podložnicima grofova, a ne više kralja, pa su slobodne seoske općine praktički nestale. Danci su na čelo pojedinih grofovija postavili svoje ljude koji su se ponašali kao samostalni vladari. U engleskom društvu u 11. stoljeću očigledno su jačale tendencije prema feudalizaciji, iako tada institucija lena još ne postoji. No, grofovi

imaju vlastite vojske koje ratuju protiv drugih grofova ili protiv samoga kralja. Državni službenici su svoje položaje počeli smatrati nasljednima. Većina grofova je stvorila vlastite sudove. Dakle, postoje privatne vojske, privatni sudovi, nasljedne službe – sve su to osnovni elementi feudalizma, ali institucija lena još ne postoji.

Ima još sličnosti između Engleske u 11. i Francuske u 10. stoljeću: postoje suparničke magnatske obitelji koje su vrlo brzo postajale moćnije od legitimne dinastije. Jednu od frakcija predvodio je grof Godvin, rođak Knuta Velikog. Bio je toliko moćan da je Edvarda Ispovjednika prisilio da se oženi njegovom kćeri. Nekoliko su godina on i njegovi sinovi praktički vladali zemljom, čime su izazvali gnjev drugih magnata. Kada se 1051. Godvin nije pokorio jednoj nepravičnoj Edvardovoj naredbi, njegovi su se neprijatelji ujedinili protiv njega i prisilili ga da ode u progonstvo. Iz tog su događaja korist izvukli Normani, koji su znatno ojačali utjecaj na dvoru. U to je vrijeme, naime, normandijski vojvoda Vilim posjetio Edvarda koji mu je vjerojatno tada obećao prijestolje, jer nije imao nasljednika. Vilim je bio Edvardov bratić, ali po ženskoj lozi (njegova je majka Ema bila Vilimova teta), pa nije mogao polagati pravo na krunu. Kada je englesko plemstvo saznalo što je Vilimu obećano, toliko se razbjesnjelo da gotovo nije pružilo otpor kada su sljedeće godine Godvin i sinovi napali Englesku. Godvin je potom vratio sve posjede i postupno priskrbljivao sve više moći tako da je većinu grofovija raspodijelio članovima svoje obitelji. Nakon smrti ga je naslijedio sin Harold, a Edvard Ispovjednik je na samrtnoj postelji priznao Harolda za nasljednika te su ga sljedećega dana *witan* proglasili kraljem.

Teoretski, Harold je, kao glava najmoćnije engleske obitelji, trebao biti jači negoli omrznuti Edvard. Međutim, njemu je dolazak na prijestolje, poput Huga Kapetovića, oslabio a ne ojačao politički položaj. Njegova grofovija Wessex ostala mu je lojalna, ali su drugi magnati bili zavidni nekome tko nije bio potomak kraljevske obitelji. Magnati, osobito grofovi na sjeveru zemlje, držali su se po strani, ali su bili više negoli ikad prije odlučni da sačuvaju neovisnost.

Harold je, baš kao i Hugo Kapetović, mogao sačuvati kraljevsku titulu po cijenu da dopusti raspad Engleske u poluneovisne pokrajine. No, on nije za to imao ni priliku, jer se ubrzo morao sukobiti s moćnim protivnikom koji je posjedovao premoćnu vojnu silu. Normandijski vojvoda Vilim bio je 1066. već jedan od najsnažnijih europskih vladara. Bio je grof od smrti svoga oca 1035. godine, te je Normandijom vladao usprkos snažnoj opoziciji. Njegova majka bila je kožareva kćer, te je nosio nadimak „Kopile", sve dok nije dobio drugi i slavniji. Kako je naslijedio vojvodstvo u dječjoj dobi (rođen 1027. ili 1028), rodbina njegova oca bila je zgranuta činjenicom da je nezakonito dijete dobilo vlast. Stoga su, logično, uslijedile pobune Vilimovih vazala. Međutim, godine 1047. odnio je nad pobunjenicima briljantnu pobjedu, pri čemu mu je pomogao kralj Henrik I, očigledno računajući samo na kraći rok. Potom je mirno vladao Vojvodstvom, unapređujući odnose sa

Slika 23. Tapiserija iz Bayeuxa (Zlatni sag kraljice Matilde), o. 1100, linearno i plošno prikazuje normansko osvajanje Engleske 1066. godine

Crkvom. Na važne položaje u Crkvi doveo je sposobne ljude, poput Lanfranca iz Pavije, koji je normandijski samostan Bec učinio značajnim obrazovnim središtem. U jednom je trenutku porazio i svoga seniora, francuskog kralja, i svoga susjeda, grofa od Anjoua, pa je grofoviju Maine pripojio svojoj državini. Očigledno, kada je 1066. osvojio Englesku, više se nikako nije mogao smatrati brzopletim avanturistom. Radilo se o sredovječnom čovjeku s 30 godina vladalačkog iskustva. Nema sumnje da je bio mudar diplomat i sposoban vojskovođa.

Vilim je računao da će on sam naslijediti Edvarda, pa ga je Haroldova uzurpacija razbjesnila. Znao je da veličina i resursi Normandije nisu dovoljni da bi se osvojila Engleska, pa je spor internacionalizirao. Tvrdio je da mu je Edvard obećao prijestolje, a da je Harold pristao u tome mu pomoći. Ovo posljednje vjerojatno je bila istina, jer je Harold jednom doživio brodolom pred normandijskom obalom, pa je, pavši u Vilimove ruke, morao dati nekakvo obećanje da bi se izbavio. Sve u svemu, Vilim je optužio Harolda za krivokletstvo – ta mu je optužba davala pravo zatražiti papinu pomoć. Papa je to rado prihvatio, jer su i Harold i Godvin bili protivnici reformnog pokreta, a teško su pogazili i prava Crkve. U kampanji protiv Edvardovih saveznika protjerali su canterburyjskog nadbiskupa, inače Normana, te postavili Anglosasa Stiganda koji je stanje učinio još gorim, uzevši palij od protupape. Vilimova podrška reformnom pokretu u Normandiji bila je u oštroj suprotnosti prema ovakvu ponašanju. Stoga je papa poslao Vilimu posvećeni stijeg, što je njegovoj ekspediciji na Englesku dalo biljeg legalnosti i svetosti, a mnoge ljude privuklo u njegovu vojsku. Normanski pjesnik Wace napisao je: „Vojvoda se jako razveselio dobivši od pape stijeg i dozvolu da krene u pohod. Okupio je drvodjelce, kovače i druge majstore, pa je u svim normandijskim lukama vladala velika živost... oni su cijelo ljeto i jesen gradili flotu."

Budući da vazali nisu bili obvezni slijediti ga preko mora, Vilim im je morao ponuditi velike beneficije kako bi to ipak učinili: „U zemlji nije bilo nikoga odvažnog i u dobi za ratovanje – ni viteza, ni narednika, ni strijelca, ni seljaka – kojeg vojvoda nije pozvao da ode s njim u Englesku, obećavši zemlju vazali-

ma i čast barunima... Glas o normandijskom vojvodi proširio se vrlo brzo mnogim zemljama – o tome kako namjerava preći more da bi zaratio protiv Harolda koji mu je preoteo englesku krunu. Potom su se vojnici počeli okupljati... a on ih je sve zadržao, dajući im mnogo i obećavajući još više. Mnogi su došli temeljem sporazuma koji su sklopili unaprijed; mnogi su se cjenkali za zemlju, ako bi u Engleskoj pobijedili; neki su zahtijevali plaću, naknadu i darove unaprijed. Vojvoda je često bio prisiljen davati unaprijed onima koji nisu mogli čekati rezultat pohoda."

Tako se polako sakupljala vojska od nekih desetak tisuća ljudi. U njoj su Normani bili većina, ali je bilo mnogo ljudi i iz drugih dijelova Francuske. Okupljene su stotine brodova, ali se dugo nije isplovljavalo, već se čekao povoljan vjetar.

Harold je, naravno, znao za Vilimove pripreme te je sakupio vojsku iz onih dijelova Engleske koji su mu ostali lojalni. No, kako je vrijeme protjecalo, a Vilim se nije pojavljivao, on je sve teže držao vojsku na okupu. Za vjernost svoje ratničke družine nije se trebao brinuti, ali s drugima je imao problema – niži plemići (*thegns*) nisu bili toliko pouzdani, a seljaci (*fyrd*) su željeli ići kući kako bi obradili zemlju. Kako je Vilimov napad bio odgođen, mnogi seljaci su otišli kući obaviti žetvu. Upravo je tada stigla vijest da se norveški kralj Harald Hardrada (1047-1066) iskrcao u Nortumbriji, tražeći kao Knutov nasljednik englesku krunu za sebe. Harold je u međuvremenu pobijedio grofove na sjeveru i zauzeo York te je samo nastavio kretati se ususret norveškoj vojsci. Usiljenim maršem je iznenadio neprijatelja kod Stamford Bridgea – Harald Hardrada je ubijen u bici, a njegova vojska teško potučena. Novi normanski napad sa sjevernih strana time je zauvijek otklonjen. No, na jugu, u La Mancheu, vjetar se promijenio i Vilimova je flota prešla u Englesku.

Još je jednom Harold žurio kroz Englesku, ovaj puta s nedovoljnim snagama. Grofovi sa sjevera nisu mu se pridružili, pa se Harold morao osloniti gotovo samo na svoju ratničku družinu i na niže plemstvo te na vojsku iz Wessexa. Osjećao se nedovoljno snažnim, pa se stacionirao na jednom brdu sjeverno od Hastingsa (grada na obali La Manchea). Na tom se mjestu 14. listopada 1066.

godine odigrala odlučujuća bitka. Isprva Normani, iako su imali brojniju konjicu i strijelce, te bili bolje naoružani, nisu mogli probiti englesku obranu. Haroldova družina sa svojim velikim dvoručnim danskim sjekirama čvrsto se držala oko svoga vođe i zastave. No, Vilim je bio iskusan taktičar, a imao je i discipliniranu vojsku. Dio normanske vojske počeo je bježati, što je čini se bilo unaprijed dogovoreno. Tada su Englezi izašli iz čvrstoga vojničkoga reda i počeli goniti neprijatelja, a normanska je vojska u tom trenutku progonitelje odsjekla od glavnine vojske i lako naoružane seljake jednostavno uništila. Vojska oko Harolda bila je opkoljena, ali se žestoko borila sve do večeri. Kada su Harold i njegova braća poginuli, otpor je prestao.

Iako je Harold bio mrtav, Engleska nije bila osvojena. S Londonom i jugoistokom zemlje nije bilo problema, jer nije bilo vojske koja bi ih mogla braniti. Stoga je Vilim za Božić bio okrunjen u Londonu. No drugdje, osobito na sjeveru, bilo je uzastopnih pobuna, pa je Vilim uspostavio vlast u čitavoj zemlji tek 1072. godine. Pobune nisu uspjele jer su bile individualne, a nije bilo vođe koji bi okupio nezadovoljnike. Osim toga, Vilim je pobunjene krajeve kaznio tako strogo da su se ostali prestrašili. Poharao je okolicu Yorka te je u njoj vladala pustoš i 20 godina kasnije. Kao što je kroničar rekao: „Nikoga nije bilo da bi pokopao mrtve, jer su svi bili uništeni ili mačem ili glađu, ili su otišli od kuće zbog gladi. Nitko nije obrađivao zemlju. Između Yorka i Durhama sva su sela bila pusta, a divlje zvijeri i razbojnici užasavali su putnike."

Vilim je morao obratiti pozornost ne samo na Engleze, već i na svoje vlastite vojnike. Njegova je vojska bila miješana; mnogi nisu ni bili njegovi vazali, a čak su i njegovi Normani ratovali više kao dobrovoljci negoli kao vazali. Tim je ljudima prvenstveni cilj bio uvećati svoju moć i bogatstvo, a ne Vilimovo. Stoga neki čak nisu oklijevali pridružiti se Englezima u njihovim pobunama. Vilim je iskazao iznimne sposobnosti – ne samo pobijedivši kod Hastingsa, nego još više – pri stvaranju jake države, unatoč tome što je stanovništvo dobrim dijelom bilo prema njemu neprijateljski orijentirano, a vojska nedisciplinirana.

Vilim je iskoristio dva izvora moći. Kao prvo, stalno je isticao da je on zakoniti kralj Engleske, i kao Edvardov nasljednik i po izboru *witan*. Na taj je način zadržao sve ovlasti anglosaskog kralja, koje su i dalje bile velike, iako je njegova moć pretkraj anglosaskog razdoblja bila značajno umanjena. Očuvao je i lokalne vlasti, osobito instituciju šerifa, koji mu je bio vrlo koristan kako bi kontrolirao svoje ratnike. Zadržao je i prava sudovanja koja su imali njegovi prethodnici. No, Vilim nije bio samo kralj Engleske, već i vođa Normana: on je uveo normandijski tip feudalizma, sa svim pravima koja on daje vrhovnom vladaru te ga je proveo čak i rigidnije negoli u Normandiji. U svega nekoliko godina po osvajanju Engleske svim vazalima točno je određen broj vojnika koji moraju dati, uvedena su pravila protiv privatnih ratova, a lojalnost prema senioru bila je neupitna. Stvarajući feudalne odnose između sebe i magnata, Vilim je onemogućio

postupnu uzurpaciju lokalnih vlasti. Lokalni magnat imao je samo one ovlasti koje mu je dao Vilim, a morao ih je izvršavati kako bi i dalje držao svoj leno. Engleska je u svega nekoliko godina preskočila iz anarhične prve faze feudalizma u uređene, mirne prilike kakve su vladale samo u nekim francuskim pokrajinama i u Sicilskom Kraljevstvu. Engleska, koja je do tog vremena po društvenom razvoju kaskala za mnogim zemljama u Europi, sada je najednom bila gotovo ispred svih.

Vilimovo osvajanje bio je veliki šok za Engleze, osobito za više slojeve. Kako je Vilim bio zakoniti nasljednik krune, svi koji su podržavali Harolda i svi oni koji su se kasnije pobunili protiv kralja, bili su buntovnici te su ostali bez svojih zemljišnih posjeda. Praktički je sva zemlja u Engleskoj prešla u kraljeve ruke, a on ih je dalje predavao kao lena – ne više kao privatne posjede. Tako je privatno vlasništvo zemlje u Engleskoj prestalo postojati, čime je stvoren najčišći sustav feudalnih odnosa u Europi. Kako se osvajanje odvijalo postupno, tako su i zemlje darovane najvažnijim vazalima bile raspršene – svakom je pristaši Vilim darivao zemljišnu česticu kada bi taj dio zemlje bio osvojen. To je uglavnom onemogućilo stvaranje kompaktnih lena na većem prostoru koji bi mogli postati opasni po središnju vlast, ali je Vilim sam formirao takva lena na granici prema Walesu i Škotskoj. Engleski zemljoposjednici bili su potpuno i brzo razvlašteni. Neki od manjih zemljoposjednika ušli su u normansku službu i na taj su način uspjeli zadržati zemlju. Normanski su magnati između 1066. i 1100. naseljavali svoje ljude na zemlju i dodjeljivali im lena, u pravilu na štetu Engleza. U *Knjizi strašnog suda*, koja registrira stanje u osamdesetima, Englezi su držali tek 8 posto zemlje. Seljaci su, pak, nastavili obrađivati zemlju za nove gospodare kao što su to činili za stare, ali su i oni, promatrano na dulji rok, došli u nepovoljniji položaj, jer su se počela primjenjivati vrlo precizna normanska načela o seniorstvu i vazalstvu. Mnogi seljaci koji su se za vladavine Edvarda Ispovjednika smatrali slobodnima, iako donekle ovisnima o gospodaru, do 13. stoljeća postali su uglavnom kmetovi. Mnogi su gradovi stradali u Vilimovim pohodima, ali su poslije izvlačili korist iz povećanog opsega trgovine unutar Engleske i s inozemstvom. U njima su se naselili mnogi normanski i flamanski trgovci.

Dogodile su se i mnoge dalekosežne promjene u Crkvi. Postojala je hitna potreba za reformom, jer se promjene koje je uveo Dunstan nisu održale, pa se po naobrazbi i moralu mnogi klerici nisu razlikovali od laika. Kao što smo vidjeli, Vilim je poticao reformu kada se ona nije kosila s njegovim osobnim prerogativima. Mnogo je dugovao papi, pa je pozdravio dobru izliku kako bi smijenio domaće prelate i zamijenio ih ljudima koji su svoj položaj njemu dugovali. Lanfranc, koji je postao canterburyjski nadbiskup zamijenivši Stiganda, postao je najmoćniji klerik u Engleskoj, a istovremeno je bio gorljiv Vilimov pristaša. Engleske biskupe i opate zamijenili su došljaci iz Francuske, a moć tih novih prelata se uvećavala. Osnovani su posebni crkveni sudovi te su parnice koje se tiču „vla-

davine dušama", a koje su prije bile procesuirane na običnim kotarskim sudovima, sada bile u isključivoj crkvenoj nadležnosti. Rezidencije biskupa bile su preseljene iz sela u važne gradove. Odredbe protiv ženidbe klerika, koje su dotad u mnogo slučajeva bile mrtvo slovo na papiru, trebalo je ubuduće dosljedno provoditi. I dok je Vilim bio spreman reformirati Crkvu, odbijao je i samu pomisao o ispuštanju kontrole nad njom. Vilim nije bio spreman na popuštanje papi, iako je papa to tražio kao protuuslugu za svoju podršku prilikom osvajanja. Vilim nije htio prepustiti pravo da imenuje biskupe i opate, pa je čak ustrajavao i na tome da se papinsko pismo u zemlji ne može objaviti bez njegova pristanka.

Vjerojatno je najznačajnija novost Vilimove vladavine jačanje središnje vlasti. Veliko vijeće koje je kralj sazivao praktički samo da bi čulo njegove odluke ili da bi ga savjetovalo, na mnogo je načina nalikovalo skupštini *witana* iz doba anglosaskih kraljeva. U njemu su bili i biskupi, važniji opati i najveći zemljoposjednici, a obično se sastajalo na Božić, Uskrs i za Duhove. Veliko vijeće bilo je više od skupštine magnata – bio je to zapravo feudalni sud engleskoga seniora. Na njemu se, kao takvom, moglo suditi magnatima koji bi se odmetnuli od kralja, a obično se u tim pitanjima umnogome uvažavao kraljev stav. To je tijelo bilo vrlo korisno sredstvo za održavanje kontrole nad magnatima. Čak je i važnije bilo Malo vijeće koje je uvijek bilo uz kralja i pomagalo mu u svim administrativnim poslovima. Malo vijeće, sastavljeno od klerika i vazala koji su bili vični upravljanju državom, preuzimalo bi sve ovlasti velikog vijeća. Zapravo, i nije bilo jasne razlike u ingerencijama između Malog i Velikog vijeća – oba su se zvala *curia regis* – kraljevski sud; oba su imala ovlasti savjetovati kralja po bilo kojem pitanju. Engleski grofovi nisu baš uživali boraveći većinu vremena na dvoru i pomažući Vilimu da upravlja zemljom – bili su sretni ako su mogli nekome prepustiti svoje ovlasti za rješavanje tekućih pitanja. Malo vijeće je moglo odlučivati o rutinskim problemima, ali je sam kralj mogao procijeniti kako je nerazumno da ono sudi nekom grofu. Tako je Vilim imao ono što je anglosaskim kraljevima nedostajalo – tijelo koje je moglo kontrolirati rad lokalnih službenika. Bilo je nemoguće upravljati Engleskom izravno iz Londona, pa je velik dio moći ostao u rukama grofova i šerifa. Broj feudalnih sudova se povećavao, a njihove ingerencije širile; tome se kralj nije ni htio suprotstavljati, jer se nije mogao baviti lokalnim problemima. Ostatak kraljevih ovlasti u upravi je u grofovijama preneseno u ruke šerifa, a oni su obično bili prilično važni vazali. Međutim, niti magnati niti šerifi nisu mogli postati neovisni, jer je kraljevo vijeće uvijek bilo pripravno podsjetiti ih na ograničenja njihovih ovlasti i obveze koje imaju prema kralju.

Vilim je, sukladno normanskih tradicijama, želio imati velik i redovit prihod. Za sebe je zadržao mnoge posjede (*manor*), a šerifi su bili odgovorni za svakogodišnje prikupljanje točno određene sume. Prihodovao je i uobičajene feudalne daće te dio sudskih globa od većine sudova. Danegeld je raspisao tri puta. Da bi ustanovio koliko može izvući od svojih podanika, 1086. je naredio da se

sačini glasovita „Knjiga strašnoga suda". Vjerojatno ništa ne svjedoči bolje o Vilimovoj snazi i djelotvornosti njegova upravnog aparata od ovog popisa – nijedan drugi europski vladar nije mogao napraviti tako nešto. Kraljevski službenici poslani su u sve administrativne jedinice da bi anketirali njihove predstavnike. Obično bi se radilo o svećeniku, sucu i četiri slobodna čovjeka. Podatke su davali pod prisegom. Pitanja su bila poput ovih: Tko je sada vlasnik vašeg posjeda? Tko je bio vlasnik u vrijeme kralja Edvarda? Koliko je velik? Koliko ima oranica? Koliko kmetova, a koliko slobodnjaka? Koliko šume, livada i pašnjaka? Koliko mlinova i ribnjaka? Kolika je bila vrijednost svega toga u vrijeme kralja Edvarda? Kolika je vrijednost svega toga sada?

„Tako ih je strogo popisivao da nije bilo nijednog zemljišnog posjeda (*hide*) pa ni malog komadića zemlje (*rood*), niti – sramota je reći, iako on smatra da nije – nije bilo ni vola ni krave ni svinje koja nije bila uvrštena u popis." Ovaj dokument nije poslužio samo da bi se povećali kraljevi prihodi, on je pomogao razriješiti mnoge sporove između posjednika zemlje koji, u oduševljenju osvajanja, nisu uspjeli točno odrediti granice posjeda i jurisdikcija. Nažalost, u sačuvanom dokumentu nedostaju podaci o gradu Londonu i o grofovijama na sjeveru. Osim toga, dokument je izrađivan za potrebe onoga vremena, a ne za suvremene historičarske analize. Bez obzira na sve to, za historičare je „Knjiga strašnoga suda" izvanredan izvor podataka o engleskom društvu 11. stoljeća i o promjenama koje je donijelo normansko osvajanje.

Vilimovi podložnici nisu bili zadovoljni time što se popis izrađivao, pogotovo stoga jer je poslužio kako bi se proširile šume predviđene za lov. Najviše se kralju prigovaralo što je uredio Novu šumu (New Forest) zbog koje je konfiscirao mnogo zemlje oko Winchestera, uništivši pritom mnoga sela. U kraljevskim šumama nitko nije mogao loviti bez posebne dozvole, a krivolovci bi bili oslijepljeni: kružila je glasina da kralj voli visoku divljač kao da joj je otac. Ubrzo se proširio i glas da je Nova šuma začarana, a mržnje prema uredbama o šumama odražava se i u legendama o Robinu Hoodu.

Pošto je normansko osvajanje dokončano, izbila je samo još jedna pobuna 1075, koja je bila lako ugušena. Administrativnim sustavom koji je ustanovio, Vilim je lako držao Englesku pod kontrolom. Novi korak načinio je 1086, kada je u Salisburyju pozvao „sve važnije zemljoposjednike u Engleskoj, bez obzira čiji su vazali bili", gdje su se „svi njemu podložili i postali njegovi ljudi te su mu dali vazalsku prisegu da će mu biti vjerni protiv svih ostalih". Iako nije posve jasno kakav je značaj prisege iz Salisburyja, nema dvojbe da su trebale obeshrabriti slijepu pokornost feudalcima, pogotovo onima koji su bili u sporu ili su se čak pobunili protiv kralja.

Normansko osvajanje donijelo je engleskoj kulturi velike promjene. Gotovo sve važne službe, laičke i crkvene, dobili su Normani. Gradovi su bili puni Normana i drugih stranaca, a mnogo Engleza se odmetnulo – nastupila je oštra

podjela između autohtonog stanovništva i došljaka. Viši su slojevi govorili francuski, a dokumente su ispisivali na latinskom. Iako je engleski, jezik većine stanovništva, nakon nekog vremena prevladao, do tog se trenutka znatno promijenio. Većina je konjugacija i deklinacija nestala, a u jezik su ušle tisuće francuskih riječi. I kulturni se pejsaž promijenio – stari engleski običaji ostali su kao supstrat, a iz Francuske su umnogome stigli novi arhitektonski i literarni obrasci te naobrazba. Sve je to utjecalo na život viših slojeva. Ukratko, Engleska je svim time umnogome dokinula veze sa skandinavskim sjeverom i bila povezana s kontinentalnim kulturnim središtima, osobito s Francuskom.

Velikim dijelom to je zasluga Vilima Osvajača i njegovih ratnika. On je umro u Francuskoj 1087, ostavivši Normandiju najstarijem sinu Robertu, a Englesku drugom sinu Vilimu II Riđem (1087-1100). Čak su i Anglosasi, koji su zbog njega mnogo propatili, priznali njegovu veličinu. Jedan od pisaca *Anglosaske kronike* tvrdi: „Kralj Vilim bio je vrlo mudar i velik čovjek, bio je cjenjeniji i moćniji od bilo kojeg prethodnika. Bio je blag prema dobrim ljudima koji su voljeli Boga, ali strog preko svake mjere prema onima koji su se suprotstavili njegovoj volji... Među stvarima koje se ne smiju zaboraviti jest red koji je Vilim uspostavio: bilo koji čovjek mogao je putovati cijelim Kraljevstvom s džepovima punima zlata, a da ga nitko ne bi napao; nijedan se čovjek nije usudio ubiti drugoga, ma koliko bila ozljeda ili šteta koju mu je taj počinio... Bio je i vrlo strog i naprasit čovjek, tako da se nitko nije usudio išta učiniti protiv njegove volje... Uistinu je bilo mnogo žalosti i nevolja u to doba; on je poticao gradnju zamkova, a siromašne je ugnjetavao. Kralj je bio vrlo strog, svojim je podložnicima uzeo mnogo marki zlata i stotine funti srebra, i to i s pravom i nepravom i bez prave potrebe... Bogati su prigovarali, a siromašni su gunđali, ali on je bio tako nepopustljiv da o tome uopće nije vodio računa; oni su morali željeti sve što je kralj želio, ako su htjeli živjeti ili zadržati svoje zemlje."

Vjerojatno ni Vilim ne bi mogao ništa više ili bolje reći o samome sebi.

28. Ekonomski oporavak

Vjerska obnova dala je Europi moralno i intelektualno vodstvo koje dugo nije imala. Politička obnova mnogim je područjima na kontinentu donijela veću sigurnost i bolju vlast. Ekonomski oporavak donio je relativno viši životni standard i povećao mogućnosti profesionalizacije. Tijekom 11. i početkom 12. stoljeća proizvodnja osnovnih prehrambenih proizvoda značajno je porasla, kvaliteta obrtničkih proizvoda se povećala, a gradovi postaju sve važniji čimbenik u ekonomskom životu.

Temelj ekonomskog oporavka bila je zemljoradnja. U ranom srednjem vijeku svaka je regija u Europi, pa dijelom i svako selo, moralo biti samodostatno, jer se eventualni manjak nekog proizvoda zbog teškoća oko transporta i male proizvodnje nije mogao nadoknaditi ni iz drugih regija. Tek kada su seljaci počeli proizvoditi više nego što je potrebno za preživljavanje njih i njihove najuže okoline, mogli su tu hranu iznositi na tržište, odnosno prodavati onima koji su živjeli u gradu i bavili se trgovinom i obrtništvom. Uzroci povećanja poljoprivredne proizvodnje oko godine 1000. nejasni su. Nema dvojbe da je sigurnost bila veća – barbarski su napadi prestali, uvedena je, pa i provođena, institucija Božjega mira, a i feudalni je poredak postao stabilniji. To je, ako ništa drugo, barem spašavalo živote i proizvodnju seljaka. To je moglo značiti i da će preživjeti više djece, pa da će više ruku moći raditi u proizvodnji. Međutim, ova dodatna radna snaga mogla je biti i teret (jer su to istovremeno bila i usta koja treba hraniti), a ne pomoć, da u isto vrijeme nije došlo i do poboljšanja u poljoprivrednoj tehnici. Povijest tih poboljšanja i danas je slabo poznata. Mnoga od njih u nekim su područjima bili poznati stoljećima, ali se čini da nisu bili u širokoj upotrebi sve do 10-11. stoljeća. Osim toga, nekoliko je poboljšanja trebalo koristiti zajedno kako bi se došlo do značajnijeg povećanja proizvodnje.

U sjevernijim dijelovima kontinenta prva značajna promjena bila je opća upotreba teškog pluga s drvenom odrgnjačom. Taj plug duboko ore brazdu, a otklanja nekvalitetni površinski sloj. Teška, vlažna zemlja – npr. sjevernijih dijelova Francuske, mogla se efikasno iskorištavati tek otkako se koristio takav plug. Neki dijelovi pluga nađeni su u arheološkim istraživanja predrimskih naselja, ali plug u cjelini nije tako star. Štoviše, čini se da se ni u ranom srednjem vijeku ti dijelovi nisu koristili na svim područjima gdje su mogli biti korišteni. Primjerice, novi se plug počeo koristiti na području između Labe i Odre pošto je Njemačko Carstvo pobijedilo Slavene i počelo naseljavati Nijemce.

Da bi se plug kvalitetno koristio, bilo je potrebno mnogo životinjske snage. No, vidjeli smo već da je srednjovjekovnom selu bilo vrlo teško uzdržavati životinje za vuču. Za kvalitetno pluženje trebalo je osam volova, a čitavo je selo trebalo nekoliko desetaka volova. Volovi su bili spori; konji su bili nešto brži, ali se konje nije moglo dobro zapregnuti. Tradicionalna metoda koju su još koristili Rimljani bila je da se zaveže konopac životinji oko vrata i da ona onda vuče. Težak bi teret gušio konja – teoretski, moglo se zapregnuti više konja, ali je konj bio iznimno skup i stoga je ta mogućnost otpala. Već u karolinško doba, a možda i prije, Europljani su počeli naširoko koristiti ular, što su naučili od nomada s Istoka. To je premjestilo težinu tereta na konjska leđa, što je životinji omogućavalo da iskoristi svu snagu. Ular je učinio konja efikasnijim od vola, ali je trebalo proći dugo vremena dok se novost efikasno mogla iskoristiti u svakodnevnim seljačkom radu. Konj je mogao biti efikasniji, ali ga je teže bilo hraniti: u pravilu, u srednjovjekovnom selu štednja hrane je uvijek bila važnija od efika-

snosti. Pa ipak, konji su se koristili sve više i više kako je vrijeme prolazilo, što je omogućavalo da se obradi više zemlje i da se to učini brže.

Treće poboljšanje bilo je korištenje tropoljnog sustava, o kojem je već bilo riječi. Ni ova ideja nije bila nova, ali njegova opća primjena jest. Tropoljni je sustav omogućavao da se žitarice siju na dvije trećine obradivih površina umjesto na polovici, a zemlja bi se odmarala gotovo isto koliko i prije. No, valjalo je mnogo više obrađivati plugom. Do 12. stoljeća tropoljni se sustav proširio zapadnom i srednjom Europom, odnosno prostorima koji su imali dovoljno kiša u ljeto da omoguće sijanje proljetnih usjeva. Svugdje gdje se taj sustav koristio donosio je povećanu proizvodnju hrane.

Nove proizvodne metode i veća sigurnost poticali su rast stanovništva. Postojeća sela više nisu mogla prehranjivati svoje stanovništvo, pa je bilo potrebno osnovati nova naselja. Na mnogim područjima nije bilo teško pronaći zemlju za višak stanovnika. Vrlo malen postotak zemlje, pogotovo sjeverno od Alpa, bio je do ranoga srednjega vijeka iskrčen. Bilo je šume i neobrađenog tla u izobilju. Vlasnici zemlje su bili sretni da tu dotad beskorisnu zemlju daju skupini seljaka pod vrlo povoljnim uvjetima, pa su se nova sela osnivala diljem Europe. Agenti tih vlasnika čak su odlazili u stara sela kako bi zagovarali pogodnosti odlaska na nove prostore. Stotine sela i gradova imaju u sebi pridjev novi (Newport, Neuville, Neustadt, Bourgneuf, Nieuwpoort, Villeneuve itd.) i pokazuju kako je unutarnja kolonizacija bila jaka. Prve naseobine osnivane su uglavnom u riječnim dolinama i uz postojeće putove, ali u 12. stoljeću mnogo je novih naselja u šumovitoj okolini. Rezultat je porast obrađenog zemljišta, prema procjenama za trećinu ili čak više u Europi sjeverno od Alpa i Pireneja i zapadno od Labe. Porast teritorija i poljoprivrednih prihoda dao je velik poticaj europskom gospodarstvu.

U nekim zemljama taj je proces bio od ključne, presudne važnosti. Stanovništvo Nizozemske počelo je dugu borbu protiv mora, isušujući primorske močvare i gradnjom nasipa povećavajući obradive površine na račun mora. Nijemci su, pošto su isprva krčili vlastite šume, krenuli u zemlje istočno od Labe iz kojih su potiskivali Slavene. Migracija je postala osobito važna tijekom 12. stoljeća; ljudi su se selili stotinama kilometara preko Njemačke kako bi stigli na prostor koji im je davao novu životnu priliku. U seobama nije bilo i nije moglo biti pojedinačnih pokušaja – ekonomska, politička i osobna sigurnost postojala je samo ukoliko je čovjek živio u seoskoj zajednici. Kolonisti su se osjećali ekonomski i osobno sigurniji jer su zajednički krčili, štitili se od šumskih zvijeri i na druge se načine ispomagali u prvim, neizvjesnim godinama nakon migracije. Feudalac ih je štitio od eventualnih napadača izvana.

Unutarnja kolonizacija Europe donijela je vrlo važne rezultate. Proizvodnja hrane se značajno povećala, ne samo zbog toga što se obrađivalo više zemlje, već i zato što je nova zemlja bila vrlo plodna (primjerice, bogata humusom). Zemljo-

posjednici su kolonistima davali posebne povlastice, jer su oni morali krčiti zemlju – bio je to i težak, ali i vrlo opasan posao – prijetili su glad i životinje iz nedalekih šuma. Samo su slobodni ljudi mogli kolonizirati novu zemlju, neslobodnih u novim selima gotovo i nije bilo. Imena novih naselja pokazuju kako su važni bili ti procesi – primjerice, deseci Villafranca u Italiji i Španjolskoj, Villefranchea u Francuskoj, Freiburga i Freiberga u Njemačkoj i Švicarskoj. Zemljoposjednik bi obično izdao povelju, kojom bi ograničio svoja potraživanja od novih podložnika te ih često oslobađao teških carina i globa. To je poticalo razvoj novih sela, ali i oslabilo stari sustav (srednjovjekovnog) ropstva. Sposobniji i ambiciozniji seljaci bježali su iz sela u kojima su bili prepušteni gospodaru na milost i nemilost, u nova sela gdje su bili slobodni. Jedini način da zemljoposjednici spriječe bježanja bio je da se i starim selima daju iste ili slične privilegije. Tako je broj slobodnjaka postupno rastao, a seljaci su se navikavali na činjenicu da selidbom u drugo mjesto mogu popraviti životne prilike. Oba ova čimbenika pomogla su osnivanju i rastu gradova.

Ove promjene u poljoprivredi nisu se, naravno, dogodile odjednom, pa čak niti u razdoblju od jedne ili dvije generacije. Porast broja stanovnika, krčenje šuma, osnivanje novih sela, oslobađanje robova, dugotrajni su procesi koji se diljem zapadne i srednje Europe odvijaju i tijekom 12. i 13. stoljeća. No, čak i u ranijem razdoblju ti su procesi vrlo važni, posebice stoga što su potakli nastanak i rast gradova. Do 1100. Europa je proizvodila više poljoprivrednih proizvoda nego što joj je trebalo, stanovništvo je raslo, a postojao je i višak radne snage. Višak poljoprivrednih proizvoda, zapravo hrane, omogućavao je određenom dijelu stanovništva da se zaposli u djelatnostima koje nisu neposredno vezane uz poljoprivredu: to su bili obrti i trgovina. Kako su gradovi rasli, poticali su razvoj poljoprivrede u okolini jer se stvaralo tržište za poljoprivredne proizvode. Na taj se način sve više krčilo i osnivalo više sela, a to je omogućavalo i novi rast gospodarske aktivnosti u gradovima.

Povijest trgovine i gradova u 9. i 10. stoljeću teško je pratiti; istraživači dvoje o mnogim osnovnim činjenicama. Uglavnom, nema sumnje kako je do godine 1000. bilo vrlo malo trgovine koja ne bi bila lokalna. Stoga ni gradovi nisu mogli biti središta trgovine i obrtničke proizvodnje. Zapravo, često se događalo da su to isključivo siromašne rezidencije biskupa. Francuski historičari tvrde da grada – *ville* (čitaj: vil) – sve do godine 1000. zapravo i nije bilo, već govore o svojevrsnom utvrđenom naselju – *cité* (čitaj: site). Razlika između grada i sela gotovo da nije bilo – može se reći da je jedina bitna razlika u načelu bilo posjedovanje zidina, iako su i neka sela imala (drvene) palisade.

Na početku toga procesa – u 9. stoljeću – bilo je bitno manje trgovine, značajno manje gradova i mnogo manje stanovnika negoli u rimskom razdoblju. Na kraju – na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće – trgovina i obrtnička proizvodnja koja ponegdje prerasta u industrijsku odnosno serijsku bili su mnogo važniji ne-

goli ikada u vrijeme Rimskoga Carstva. Kako se to dogodilo? Koji su čimbenici sudjelovali u tom vrlo kompliciranom procesu? Može se reći da su prestali saracenski, normanski i mađarski napadi diljem Europe, da su se u sjevernijim dijelovima kontinenta stvorili važni gradovi, jaka središta obrta i trgovine, da su trgovci putovali više negoli ikada prije i omogućavali udaljenim regijama da razmjenjuju višak svojih proizvoda za ono što im nedostaje. No, kako je bilo moguće poraziti ili smiriti Saracene, Normane ili Mađare baš tada, nakon stoljeća neuspjeha? Kako to da je industrijska proizvodnja postala najednom moguća i profitabilna, prvi put nakon gotovo tisuću godina? Kako su trgovci mogli izvući profit iz putovanja i trgovanja po kontinentu koji je bio podijeljen na male, međusobno posvađane feudalne države, a nisu mogli profitirati iz trgovačkih mogućnosti koje im je davalo veliko Rimsko Carstvo?

Na ta se pitanja može samo pokušati odgovoriti. Pritisak sve brojnijeg stanovništva vjerojatno može objasniti velik dio promjena. Nepromjenjivost seljačkog života više nije postojala – Europom su putovali mnogi ljudi koji su tražili nove mogućnosti za rad i život. Važno je bilo i nestajanje robovskoga rada te transformacija vladajućeg sloja iz zemljoposjedničke aristokracije u feudalno plemstvo. Obje ove promjene otežavale su očuvanje zemljišnog posjeda kao samodostatne cjeline. Feudalac nije kmetu mogao po svojoj volji narediti da radi određeni posao, kao što se to moglo (srednjovjekovnom) robu. Sami feudalci su, kako su se sve više bavili politikom i ratovanjem, sve manje brinuli o vođenju svojih posjeda. Osim toga, kako se feudalizam razvijao, mnogi su se veleposjedi razmrvili u male dijelove, a nijedan feudalac nije mogao posve kontrolirati sve aktivnosti na posjedu. Broj obrtnika koji su živjeli na veleposjedima ubrzano se smanjivao; oni su nastojali okupiti se u trgovačkim središtima, čime im je izlazak na tržište šire regije bio olakšan. Sve veća važnost sjevernijih dijelova Europe poticala je trgovinu, jer su se otvarala nova tržišta za robu sa Sredozemlja. U doba Rimskoga Carstva većina europskog stanovništva živjela je na obalama Sredozemlja i nijedna regija nije imala monopol u proizvodnji bilo kojeg od strateški važnih proizvoda. No kada se broj stanovnika u Engleskoj, Skandinaviji, Njemačkoj i u sjevernijim dijelovima Francuske značajno povećao, potrebe za uvozom robe sa Sredozemlja su porasle. Zauzvrat, te su regije južnijim krajevima mogle ponuditi određene proizvode, prije svih vrlo kvalitetnu vunu. Konačno, Crkva je ustrajavala na isticanju dostojanstva rada i time je poticala obrtnike da se ponose svojim poslom – bila je to društvena inicijativa kakve u kasnom Rimskom Carstvu nije bilo. Sve je to zasigurno poticalo proizvodnju, a vjerojatno i razvoj tehnike tipične za srednji vijek.

Kakvi god da su bili temeljni uzroci ovih procesa, rezultati su jasni. U Italiji, gdje su gradovi u ranom srednjem vijeku očuvali gradske funkcije u mnogo većoj mjeri negoli u sjevernijim dijelovima kontinenta, primorski su gradovi iskazivali svoju moć, osobito Venecija, već od 9. stoljeća. Ti gradovi su tradicionalno ima-

li veze sa Carigradom i često su ilegalno trgovali sa Saracenima – ovo posljednje je donosilo velik profit. No, do polovice 11. stoljeća oni postaju ključni čimbenici sveeuropske i sredozemne trgovine. Broj njihovih brodova i njihove maritimne sposobnosti naglo rastu. Otprilike u isto vrijeme islamski se svijet raspadao u male, nejake države i bio oslabljen građanskim ratovima. Koristeći te slabosti, Genova i Pisa počele su istiskivati muslimane iz zapadnog Sredozemlja. Do polovice 11. stoljeća pobijedili su saracensku flotu, opljačkali gusarska uporišta Bone i Mehdiju u sjevernoj Africi, a Korziku i Sardiniju definitivno vratili pod kršćansku vlast. Normansko osvajanje Sicilije bilo je vrhunac u tim osvajanjima. Roger II uspio je čak privremeno ovladati jednim dijelom sjevernoafričke obale, čime je praktički dokončano razdoblje muslimanske piraterije na Sredozemlju. Do po početka Prvoga križarskog rata (1095) talijanski su brodovi mogli mirno ploviti do Palestine, a opasnosti za europske brodove u Sredozemlju nije bilo ni u sljedećim stoljećima, sve do dolaska Turaka Osmanlija.

Pobjede talijanskih gradova i Normana značajno su potakle trgovinu. U Europu je roba s Istoka stizala i u stoljećima najveće krize, ali je bila rijetka i skupa. Sada su odjednom svila, fine tkanine, mirodije, lijekovi, nakit i druga luksuzna roba pritjecali u Europu slobodno – kao i u vrijeme Rimskoga Carstva. Da bi se ona distribuirala diljem kontinenta bio je potreban angažman mnogih ljudi, ponajviše sjevernjaka, jer su se Talijani uglavnom bavili pomorskom trgovinom. Tim su trgovcima na putovanjima bila potrebna sigurna mjesta na kojima bi prespavali, sklonili se od nepogoda ili prezimili. Širenjem poslova vrlo se brzo iskazala potreba za stvaranjem više ili manje stalnih svratišta. Nekadašnji rimski gradovi koji su imali zidine, sela smještena na križanjima puteva, gazovi na rijekama koje su štitili zamkovi ili samostani ubrzo su počeli privlačiti trgovce i obrtnike. Trgovci su, pak, privlačili druge ljude. Na taj su način duž prometnica nastajali i rasli gradovi. Prva značajnija naselja takva karaktera stvorena su u dolini rijeke Po, potom u dolinama Rajne i Rhône; poslije su se razvijala duž manje važnih puteva.

Renesansa trgovine nije bila jedini uzrok stvaranja i rasta gradova. Industrijska proizvodnja vremenom je počela igrati sve važniju ulogu u europskoj ekonomiji, što je također poticalo rast gradova. Najočigledniji primjer takvoga razvoja jest proizvodnja tekstila u Flandriji. Na tom se prostoru proizvodnja tekstila razvijala vrlo sporo. Močvaran, ravničarski primorski kraj nije bio posebno pogodan za zemljoradnju, ali je zato imao sve uvjete za uzgoj ovaca. Flamanci su vrlo rano proizvodili vunu, pa onda i tekstil, više negoli im je bilo potrebno. Jedini način da se višak proda bio je da bude dovoljno kvalitetan kako bi se prodao u inozemstvu. To se već događalo u karolinško doba, kada su carevi slali bagdadskom kalifu flamansku odjeću na poklon. Rastu izvoza nesumnjivo je pridonosio i idealan položaj flamanskih luka u odnosu na značajna tržišta u Engleskoj, Skandinaviji i sjevernijim dijelovima Njemačke. Flandrija je bila teško pogođena nor-

manskim napadima, ali ni u jednom trenutku tradicija proizvodnje tekstila nije zaboravljena, a ni izvoz u sjevernije dijelove Europe nije prekinut. Od trenutka kada su flamanski grofovi mogli jamčiti sigurnost na svome području, dakle, od otprilike 1000. godine, flamanska proizvodnja tekstila počela je iznenađujuće brzo rasti. U sljedećim desetljećima velik je dio europskih bogataša kupovao proizvode flamanskih tkalaca. Flandrija je u toj proizvodnji pred drugim regijama imala značajne prednosti: u njoj je stanovništvo vjerojatno raslo najbrže u tadašnjoj u Europi, pa je višak radne snage mogao biti angažiran vrlo jeftino. Flamanska je vuna bila izvrsne kvalitete, a ubrzo se u zemlju počela uvoziti i vuna iz Engleske, koja je bila još kvalitetnija. Konačno, valja uzeti u obzir da je proces izrade tkanine iz vune bio dug i vrlo zamoran, pogotovo kada je trebalo izraditi tešku, vodonepropusnu tkaninu, uobičajenu u srednjem vijeku. Vunu je trebalo očistiti i grebenati, ispresti i rezati, valjati i bojiti. Na selu u to doba nije bilo mogućnosti za takvu prilično sofisticiranu proizvodnju – samo su u gradovima živjeli ljudi koji su imali sva potrebna specijalistička znanja. Flamanci su prvi unaprijedili proizvodnju tkanina, druge su ih regije nastojale slijediti, ali su oni tijekom čitavog srednjega vijeka očuvali prvenstvo pred drugima.

Nastanak i razvoj velikih proizvodnih središta na sjeveru nije bio neposredno vezan za snažne poticaje trgovini na Sredozemlju i za razvoj talijanskih gradova. Međutim, kako su Flandrija i Italija potkraj 11. i početkom 12. stoljeća bile dva najrazvijenija europska područja, prirodno su se željele povezati. Na putevima između dvije zemlje ubrzo je dovelo do stvaranja i rasta gradova. U 12. stoljeću velik dio zapadne i značajni dijelovi srednje Europe imali su lokalna središta proizvodnje u kojima su se mogle kupiti tkanine, koža, željezna roba, kućne potrepštine i drugi neophodno potrebni proizvodi. U nekima od tih gradova proizvodnja se razvila tako da je kvalitetom nadmašivala druge sredine, pa je tako maleni Dinant u Normandiji postao čuven po proizvodnji bakrene i brončane robe, Kordoba po koži, francuski Montpellier po obojanim tkaninama.

Čak i kada je tržište bilo limitirano na nekoliko desetaka kilometara oko grada, gradska ekonomija se mogla razvijati. Sve je vidljivija bila razlika između seoskih i gradskih naselja – u selima se proizvodila hrana, u gradovima se za bogatije proizvodila razna roba, a trgovci su prodavali ono što su uvozili. Paradoksalno jest da je Europi stoljećima nedostajala jasna podjela funkcija između grada i sela – rimski gradovi, pogotovo oni u kasnoantičko doba, prije su bili paraziti nego proizvođači; a gradovi u ranom srednjem vijeku bili su premali da bi proizveli iole znatniju količinu robe za tržište. Trgovina luksuznom robom nikada se, ni tijekom ranoga srednjega vijeka, nije prekidala, ali je ona bila preslaba da bi potakla cjeloviti razvoj. Osobito nije mogla pridonijeti podjeli poslova između regija te gradova i sela. Renesansa trgovine i koncentracija obrtničke proizvodnje u gradovima oslobodila je zemljoradničke krajeve teškoga tereta da moraju proizvoditi sve što je potrebno za život, pa su se počeli specijalizirati za

one kulture koje su na svom prostoru mogli najlakše uzgajati i koje su donosile najveće prihode. Trgovina luksuznom robom još je dugo vremena izazivala u Europi najviše interesa i bila najprofitabilnija. No trgovina robom široke potrošnje doživljavala je polagan, ali vrlo stabilan rast. A upravo je roba široke potrošnje dovela do revolucije u ekonomskom životu. Talijanski su gradovi trgovali skupom robom s Istoka i na tome gradili dobar dio bogatstva, ali su gradovi na sjeveru Europe ponajprije bili zainteresirani za trgovinu vinom, solju, ribom i žitaricama te za proizvodnju tkanina, kože i željezne robe. Čak ni u Italiji obični građanin nije bio preprodavač mirodija ili nakita – on je bio pekar, kovač ili tkalac. Veliki porast uvoza s Istoka stimulirao je ekonomski oporavak europskih gradova, ali ih taj uvoz nije mogao uzdržavati. Srednjovjekovni je grad bio središte snažnog poljoprivrednog područja – seljaci su dolazili u nj prodati svoju robu i kupiti ono što nisu proizvodili. Dodatna su se bogatstva ostvarivala ukoliko su ti gradovi bili na važnim putevima ili su organizirali velike sajmove koji bi privukli mnogo trgovaca.

Rast gradova ubrzao je već pokrenute promjene u poljoprivrednoj organizaciji i proizvodnji. Sve veća napučenost gradova značila je da se poljoprivredni proizvodi sve više traže, pa se logično i trgovina hranom povećavala i postajala sve značajnija. To je poticalo nova krčenja, a stare obradive površine intenzivnije su se obrađivale. Poljoprivredne regije nisu više ovisile toliko same o sebi: primjerice, kraj oko Bordeauxa u Francuskoj mogao se specijalizirati za vinogradarstvo, istočni dijelovi Engleske za uzgoj ovaca. Stanovnici grada su, kako je vrijeme protjecalo, sve radije primali novac, a ne robu. Za feudalca je bilo mnogo jednostavnije opskrbiti se svim potrebnim u gradu nego od seljaka prikupljati vagane žita i potom ih spremati za zimu. Za feudalca je tada bilo efikasnije svoju vlastitu zemlju obrađivati tako da plati ljude negoli da ovisi o sporom radu nezadovoljnih i nestimuliranih kmetova. No, da bi se tako ponašao, feudalac je morao imati dosta novca, a da bi ga stekao morao je izmijeniti (komutirati) način plaćanja: umjesto plaćanja u naturi i izvođenja tlake, obveze su se počele plaćati u gotovini – dogodila se „komutacija robne rente u novčanu“. To je seljake-kmetove dovelo u posve novu poziciju te ih učinilo svojevrsnim rentijerima zemlje – oni su plaćali gotovinsku rentu feudalcu, a svojom su proizvodnjom raspolagali na način na koji su mislili da je najbolji. Ti ljudi nisu bili kmetovi u pravom smislu riječi, jer su često mogli skupiti dovoljno novca da dobiju formalno priznanje svoje neovisnosti. Taj se proces u zapadnoj i nekim dijelovima srednje Europe polako odvijao tijekom 12. i 13. stoljeća. Tisuće kmetova tako je kupilo svoju slobodu, ali ne i svi. Usprkos postojanju određenog broja kmetova, razdoblje kada su veleposjedi mogli funkcionirati kao autarkična cjelina bilo je završeno. U zapadnoj i dijelovima srednje Europe zemljoposjednici su željeli robu za koju su na slobodnom tržištu dobivali najbolju cijenu ili bi tražili novac. Veleposjed više nije bio način života, on se polako pretvarao u investiciju.

Dotad je europsko društvo perfektno odgovaralo tradicionalno trodijelnoj podjeli svih predindustrijskih društava – onako kako je to oko 1020. biskup francuskog grada Laona Adalbéron objašnjavao francuskom kralju Robertu II Pobožnom (996-1031) – „kuća Božja, koja je jedna, ipak je podijeljena na tri: na *one koji se mole, one koji se bore i na one koji, naposljetku, rade*". *Adalbéron* je naglasio da su oni koji rade „sluge", da su podvrgnuti „gospodarima" koje moraju hraniti, a oni ih, zauzvrat, štite i brane.

Obnova gradskog života u Europi potakla je i stvaranje novog društvenog sloja i nove vrste moći – tradicionalna trodjelna podjela nadograđena je činjenicom da je sve veći broj stanovnika gradova počeo tražiti određeni društveni i politički status. Kler i plemstvo željeli su konzervirati stanje u društvu te su smatrali da će ti zahtjevi razoriti društvo. No, nisu uspjeli spriječiti građane da polako postignu većinu svojih ciljeva. Ti su ciljevi bili trovrsni: osobna sloboda, oslobođenje od financijskih obveza prema feudalcima te samouprava.

Prvi je zahtjev bilo najlakše ispuniti. Mnogi koji su nahrupili u gradove bili su slobodnjaci *de facto*, ako ne i *de iure*. Bili su to seljaci ili beskućnici koji su odlutali toliko daleko od kuće da ih više nijedan feudalac nije mogao vratiti natrag. Useljenici iz okolice nisu bili te sreće – oni su uglavnom bili kmetovi, pa su i u novoj sredini takvima smatrani, s istim ili sličnim obvezama prema feudalcu. No, feudalac bi ubrzo shvatio da bi novonastali trgovac ili obrtnik teško mogao spojiti novi posao s kmetskim obvezama. Osim toga, trgovac ili obrtnik je svome gospodaru mogao više donositi negoli još jedan par ruku na polju. Prosperitetni grad umnogome je povećao prihode koje je feudalac dobivao od carina i poreza. Stoga je feudalac obično vrlo rado priznavao osobnu slobodu stanovnika grada, pogotovo ako je za takvo priznanje dobio i određenu svotu novca. Na prvi pogled bio je to za feudalca vrlo dobar aranžman, ali je postojala i druga strana medalje – naime, davanje sloboda obično se davalo i svim budućim naseljenicima u gradove. U mnogim krajevima, kmet koji je živio godinu i jedan dan u gradu i kojeg ne bi feudalac tražio, postajao je automatski slobodan čovjek. To je, naravno, ohrabrivalo druge kmetove da bježe u gradove.

I drugi zahtjev građana – oslobođenje od financijskih obveza prema feudalcima – bilo je relativno lako postići. Jednom, kada su građani postigli osobne slobode, feudalac u pravilu više nije imao pravo samovoljno nametati poreze. Obveze građana svodile su se na godišnji porez: feudalcu je odgovaralo da ima zajamčen i relativno visok prihod umjesto da od svakog podložnika traži neki mali iznos na ime poreza. Osobito su bili zadovoljni kada su vidjeli da niži porezi i carine, zbog porasta poslovanja, donose u konačnici i veće prihode. Ukupan iznos financijskih obveza grada prema feudalcu ovisio je o ekonomskoj snazi grada i zahtjevima feudalca.

Treći zahtjev – gradska samouprava – bilo je najteže ispuniti. Bilo je jasno da se u gradovima moraju stvoriti neki novi upravni organi – feudalne su institucije

bile nespojive s gradom. Primjerice, feudalni su sudovi bili posve nesposobni baviti se trgovačkim pravom. Oni su se uglavnom bavili zemljišnim sporovima, prvenstveno su razmišljali u kategorijama posjedovanja, a ne vlasništva. Dozvoljavali su beskonačne odgode i zahtijevali ispunjavanje bezbrojnih formalnosti. Trgovcima su bili potrebni sudovi koji će djelovati brzo, prije negoli dužnik, uvijek sklon prijevarama, ne pobjegne; sudovi koji će potvrditi jednostavan ugovor napisan u dućanu ili na tržnici. U gradovima je postojao i specifičan problem sigurnosti – trebalo je sprečavati krađe i hvatati profesionalne lopove, trebalo je spriječiti ili rastjerivati masovne tuče i pobune koje su se znale izroditi iz sitnih uličnih svađa. Stoga je valjalo oformiti policiju, jer ratnička družina feudalnog gospodara nije mogla obavljati takve zadatke. Konačno, grad je trebao neko tijelo koje će kontrolirati izgradnju, održavanje ulica i zidina te najvažnije, sakupljanje novca koji valja dati feudalnom gospodaru. Svaki je feudalac uviđao da je gradu potreban novi tip upravljanja i uprave, ali je problem nastao kada je trebalo odlučiti tko će tu upravu kontrolirati. Građani su, prirodno, željeli biti neovisni, a feudalni se gospodar bojao da bi gubitkom kontrole vlasti izgubio i prihod.

Pa ipak, mnogi su gradovi i bez većih teškoća dobili izvjesnu razinu samouprave. Slabiji feudalni gospodar često nije imao ni faktične moći ni dovoljno administrativnih službenika koji bi efikasno mogli upravljati gradom. Oni moćniji shvatili su da je pametnije prepustiti određene poslove gradskoj samoupravi negoli sebi nametnuti obvezu organiziranja upravljanja gradom i upetljati se u, često beskonačne, prepirke s građanima. Većina trgovačkih gradova u Europi u pravilu je vrlo brzo dobivala pravo birati službenike koji će predsjedati sudovima za trgovačke sporove i društveno manje opasna djela. Te su osobe često bile odgovorne i za gradsku upravu te im je omogućeno prikupljati porez neophodan za funkcioniranje zajednice. Feudalni je gospodar mogao sačuvati pravo biranja gradskog načelnika ili odobriti nove poreze, ali o rutinskim poslovima građani su odlučivali sami.

No, stvari nisu uvijek bile bez problema, bilo je feudalnih gospodara koji su se opirali svakom zahtjevu za samoupravom, a bilo je i gradova koji su se opirali svakom presizanju feudalnog gospodara. U 11. stoljeću francuski je kralj bio krajnje nesklon davati bilo kakve ustupke važnim gradovima na svom posjedu, pa čak ni Pariz tada nije imao nikakve stvarne samoupravne ovlasti. Ako bi biskupsko sjedište ili opatija bili jezgra grada, u tom su slučaju i biskup i opat znali imati značajne ovlasti – i oni su ih se nerado odricali. S druge strane, stvarna želja većine građana nije bila gradska samouprava, već potpuna neovisnost. Većina srednjovjekovnih gradova neprekidno je nastojala, štoviše, borila se za smanjenje ovlasti feudalnih gospodara; dobar dio njih bili su tako uspješni da su se pretvorili u komune, slobodne kraljevske gradove, itd., i na taj način postali posve neovisni, odnosno ovisni samo o kralju ili caru. Iako su gradovi bili

često saveznici careva i kraljeva, razlog je bio politički oportunitet – oni su trebali njihovu pomoć kako bi se oslobodili presizanja ili prijetnji lokalnih feudalnih moćnika.

Budući da su feudalni gospodari nijekali gradovima pravo na samoupravu ili ga oduzimali, građani su se bunili, vrlo često neuspješno. Ti su ustanci bili pravi šok za stari srednjovjekovni poredak stvari. Bilo je vrlo neobično da relativno brojan društveni sloj neplemića postane bogat i utjecajan, ali je još bilo neobičnije da su oni tražili i konačno da su uistinu dobili prava koja su dotad bila rezervirana samo za njihove feudalne gospodare. Kler i plemstvo nisu se slagali u mnogim pitanjima, ali su u ovome bili jedinstveni. Pravo da se krene u rat i pravo upravljanja bili su privilegija vladajućih slojeva – „onih koji se bore" i „onih koji se mole", pa bi njihove pozicije bile ugrožene ako bi ta prava dali i dijelu „onih koji rade". Samoupravni grad bio je nijekanje vrlo bitnih elemenata na kojima je bilo izgrađivano tradicionalno srednjovjekovno trodijelno društvo. Protivljenje tim tendencijama koje je postojalo među feudalcima i klerom, u nekim je slučajevima moglo biti i vrlo djelotvorno, ali ni izdaleka nije bilo toliko jako da bi zaustavilo proces u cjelini. Broj gradova koji su imali značajnu samoupravu, pa i onih koji su stjecali potpunu neovisnost o feudalnim gospodarima, postupno je rastao. Ti su se gradovi organizirali kao „komune" – *communitas* – nazvane tako jer su građani bili kolektivno tijelo ili zajednica koja je imala pravnu osobnost. Komune su se vrlo brzo, već u 11. stoljeću, organizirale u Zapadnoj i dijelovima Srednje Europe, a na hrvatskom prostoru potkraj sljedećeg stoljeća.

Tako su se unutar tradicionalnog srednjovjekovnog svijeta stvorile strukture oslobođene feudalne ovisnosti i podvrgnute središnjoj vlasti, s upravno-teritorijalnom samostalnošću, sa strogo uređenim unutarnjim ustrojem, s prvenstvenim ciljem da svoje članove ("građane") štite od izvanjskoga svijeta. Gradovi organizirani u komune, sa svim društvenim i intelektualnim novinama koje takva organizacija stvara, u značajnoj će mjeri pridonijeti i konačnom nestanku srednjega vijeka.

Valja uočiti još jednu posljedicu jačanja europskih gradova – u svim je zemljama tradicionalna ravnoteža snaga u društvu bila ozbiljno poremećena. Gradovi su bili bogati, u pravilu su se nalazili na strateški važnim mjestima, a neki od njih razvili su i značajne vojne snage te trgovačku i ratnu mornaricu. Vladar, koji je bio njihov saveznik, mogao je skršiti svaku unutarnju opoziciju, a vladar koji nije mogao kontrolirati gradove na svom posjedu, imao je vrlo malo vlasti. Pokazalo se da je to jedan od ključnih čimbenika u najvažnijim procesima na europskom prostoru u 12. i 13. stoljeću. Francuski i engleski kraljevi su uspjeli ovladati svojim gradovima što im je omogućilo stvoriti jake i jedinstvene monarhije. U Nizozemskoj je vlast nad gradovima bila u rukama feudalnih gospodara koji su postali praktički neovisni prinčevi. Talijanski su gradovi uz pomoć pape zadobili potpunu slobodu i na taj način rastočili carsku vlast.

često saveznici careva i kraljeva, razlog je bio politički oportunitet – oni su trebali njihovu pomoć kako bi se oslobodili presizanja ili prijetnji lokalnih feudalnih moćnika.

Budući da su feudalni gospodari nijekali gradovima pravo na samoupravu ili ga oduzimali, građani su se bunili, vrlo često neuspješno. Ti su ustanci bili pravi šok za stari srednjovjekovni poredak stvari. Bilo je vrlo neobično da relativno brojan društveni sloj neplemića postane bogat i utjecajan, ali je još bilo neobičnije da su oni tražili i konačno da su uistinu dobili prava koja su dotad bila rezervirana samo za njihove feudalne gospodare. Kler i plemstvo nisu se slagali u mnogim pitanjima, ali su u ovome bili jedinstveni. Pravo da se krene u rat i pravo upravljanja bili su privilegija vladajućih slojeva – „onih koji se bore" i „onih koji se mole", pa bi njihove pozicije bile ugrožene ako bi ta prava dali i dijelu „onih koji rade". Samoupravni grad bio je nijekanje vrlo bitnih elemenata na kojima je bilo izgrađivano tradicionalno srednjovjekovno trodijelno društvo. Protivljenje tim tendencijama koje je postojalo među feudalcima i klerom, u nekim je slučajevima moglo biti i vrlo djelotvorno, ali ni izdaleka nije bilo toliko jako da bi zaustavilo proces u cjelini. Broj gradova koji su imali značajnu samoupravu, pa i onih koji su stjecali potpunu neovisnost o feudalnim gospodarima, postupno je rastao. Ti su se gradovi organizirali kao „komune" – *communitas* – nazvane tako jer su građani bili kolektivno tijelo ili zajednica koja je imala pravnu osobnost. Komune su se vrlo brzo, već u 11. stoljeću, organizirale u Zapadnoj i dijelovima Srednje Europe, a na hrvatskom prostoru potkraj sljedećeg stoljeća.

Tako su se unutar tradicionalnog srednjovjekovnog svijeta stvorile strukture oslobođene feudalne ovisnosti i podvrgnute središnjoj vlasti, s upravno-teritorijalnom samostalnošću, sa strogo uređenim unutarnjim ustrojem, s prvenstvenim ciljem da svoje članove ("građane") štite od izvanjskoga svijeta. Gradovi organizirani u komune, sa svim društvenim i intelektualnim novinama koje takva organizacija stvara, u značajnoj će mjeri pridonijeti i konačnom nestanku srednjega vijeka.

Valja uočiti još jednu posljedicu jačanja europskih gradova – u svim je zemljama tradicionalna ravnoteža snaga u društvu bila ozbiljno poremećena. Gradovi su bili bogati, u pravilu su se nalazili na strateški važnim mjestima, a neki od njih razvili su i značajne vojne snage te trgovačku i ratnu mornaricu. Vladar, koji je bio njihov saveznik, mogao je skršiti svaku unutarnju opoziciju, a vladar koji nije mogao kontrolirati gradove na svom posjedu, imao je vrlo malo vlasti. Pokazalo se da je to jedan od ključnih čimbenika u najvažnijim procesima na europskom prostoru u 12. i 13. stoljeću. Francuski i engleski kraljevi su uspjeli ovladati svojim gradovima što im je omogućilo stvoriti jake i jedinstvene monarhije. U Nizozemskoj je vlast nad gradovima bila u rukama feudalnih gospodara koji su postali praktički neovisni prinčevi. Talijanski su gradovi uz pomoć pape zadobili potpunu slobodu i na taj način rastočili carsku vlast.

VIII. PREVLAST CRKVE NA ZAPADU

Velika, sveobuhvatna obnova na Zapadu započela je sredinom 11. stoljeća. Ona je dobrim dijelom bila posljedica napora Crkve na vlastitoj obnovi i oslobađanju od svjetovnih utjecaja. Ta se borba, koju su započeli clunyjevski redovnici i papa Leon IX (1049-1054), nastavila do kraja srednjega vijeka. Nju su uzrokovali rastući izazovi društvenom položaju Crkve od strane novonastalih društvenih slojeva i sve jačih svjetovnih vladara. Crkva je stoga morala ojačati unutarnju stegu, poboljšati organizaciju i odlučno braniti vlastita prava.

No crkvene su ambicije bile znatno šire. Crkva je željela postati predvodnik čitavoga društva. Tome su pogodovale i opće tendencije društvenog razvoja – ka slabljenju raznih lokalizama. Sveprisutnost Crkve učinila ju je organizacijom koja je svugdje mogla poslužiti kao model novog društvenog ustrojstva. Crkva je krajem 11. i početkom 12. stoljeća stekla prvenstvo u zapadnom društvu, da bi krajem 12. i početkom 13. stoljeća uspjela u borbi da ga zadrži. Unatoč svim svjetovnim vlastima i ostalim skupinama interesno suprotstavljenima Crkvi, ona je ipak do 1250. uglavnom zadržala prvenstvo u društvu.

29. Veliki crkveni raskol. Odnos Crkve i Carstva

Do konačnog raskola crkava na Istočnu ili Pravoslavnu i Zapadnu ili Katoličku došlo je 1054. godine. Uzroci toga raskola složeni su i povijesno uvjetovani. Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, na Zapadu se nije oblikovala trajnija državna organizacija koja bi objedinila čitav taj prostor te je tamošnja Crkva trajno težila što većoj samostalnosti u odnosu na svjetovne vladare. Na Istoku, crkvena se organizacija dugo vremena poklapala s teritorijem bizantske države i njezinim državnim interesima te je došlo do tijesne simbioze državne i crkvene vlasti, uglavnom s prevlašću one – državne. Zapadna je Crkva, osim toga, već odranije bila zahvaćena snažnim reformskim strujanjima (clunyjevska reforma i slično) koja su išla za obnovom ćudoređa i duhovnosti Crkve. Kako se do ovoga vremena Zapadna Europa već oblikovala kao mozaik posebnih država, ideje o spasenju i preporodu Crkve i vjernika išle su ruku pod ruku sa zamislima o prevlasti crkvenih vlasti nad svjetovnima.

Bizant nije mogao prihvatiti crkvenu prevlast Rima i Zapada i zbog vlastitog vjerskog i političkog univerzalizma, koji je do sredine 11. stoljeća već posti-

gao velike uspjehe, primjerice na Balkanu i u Rusiji. Razlike dviju Crkava bivale su vremenom sve veće i na mentalnom, osjećajnom i dogmatskom planu, o čemu je već bilo riječi. Do konačnog i nepovratnog zaoštravanja došlo je upravo sredinom 11. stoljeća.

Papa Lav IX (1048-1054) bio je bratić cara Konrada II i veliki pristaša clunyjevskih reformi. Uz potporu kardinala Humberta i opata Hildebranda (budućega pape Grgura VII), održao je od 1049. do 1053. diljem Europe niz crkvenih sinoda na kojima je osuđivao pojave svjetovnjačke investiture, simonije i svećeničkih brakova. Ovakva su se shvaćanja žestoko sukobila s nazorima carigradskoga patrijarha Mihaela Kerularija (r. 1005-1010, patrijarh 1043-1058, u. 1059). Na strani Istočne crkve, u rasprave i polemike strastveno su se uključile još neke značajne osobe. Tako je ohridski arhiepiskop Leon, Grk po narodnosti, ponavljao prigovore Rimu iz vremena patrijarha Focija zbog celibata, posta subotom te pričešćivanja beskvasnim kruhom (hostijom). Studitski redovnik Nikita Stetat tome je dodao poricanje rimskoga nauka da Sveti Duh potječe i od Oca i od Sina, a ne samo od Oca (takozvana formula *Filioque*). Rimski krugovi su, kao podstrekača svih tih zamisli, optuživali patrijarha.

Do vrhunca krize došlo je 1054, kada je Lav IX poslao u Carigrad kardinala Humberta i još dvojicu izaslanika. Zadaća im je bila ishoditi obustavu prijepora i polemika te dobiti priznanje rimskoga prvenstva u Crkvi. Iako je car Konstantin IX bio sklon kompromisu, obje crkvene strane kruto su se držale početnih pozicija. Konačno su 15. srpnja 1054. papini izaslanici prekinuli pregovore te na oltar crkve svete Sofije u Carigradu položili papinsku bulu o izopćenju patrijarha Kerularija i svih njegovih sljedbenika iz Crkve. Patrijarh je na to reagirao poticanjem carigradskoga puka na pobunu protiv vlasti, bude li se car usudio prihvatiti rimske zahtjeve. Zatim je sazvao sinod istočnih crkvenih poglavara koji je papu i njegove izaslanike 25. srpnja iste godine prokleo, a papinska bula od 15. srpnja je spaljena. Tako je nastao trajni crkveni raskol, neprevladan do današnjih dana.

Nakon crkvenoga raskola s Carigradom i stvaranja Rimske ili Zapadne crkve, za samu Crkvu je najvažniji zadatak bio osloboditi se kontrole carstva. U vrijeme smrti pape Lava IX (1054), car je još uvijek bio najjači europski vladar, a carstvo jedina svjetovna institucija koja je mogla pretendirati na univerzalnu vlast i autoritet. Međutim, tadašnje političke okolnosti u Europi bile su vrlo povoljne za ostvarivanje nakana papinstva. Neovisnost papinstva učvršćena je odredbom o načinu izbora pape (donesenom 1059) kojom se nastojao suzbiti svaki svjetovni utjecaj na taj postupak. Papa je trebao birati i kardinale. Nakon izbora pape, njega je trebao potvrditi rimski narod, ali samo formalno. Zahvaljujući odnosu snaga, od tada carevi zaista više nisu mogli imenovati pape, a kardinali su stekli veliku važnost i utjecaj u Crkvi. Oni su tvorili kardinalski zbor te vodili crkvenu upravu i crkvene službe. Postupno su u kardinalski zbor počeli, sve više, ulaziti članovi iz različitih dijelova Europe, a ne samo iz Rima i Italije.

U isto vrijeme dok je papinstvo jačalo svoj položaj, njemačka je monarhija bivala sve slabija. Nakon smrti Henrika III, na prijestolje dolazi njegov maloljetni sin Henrik IV (1056-1106) i tada su u potpunosti izašle na vidjelo sve slabosti Carstva. Nestale su institucije središnje vlasti, a plemstvo je stvarno steklo nasljedno pravo upravljanja posjedima. Ono nije željelo biti pokorno regentici, carevoj majci, a zemlju je zahvatio pravi građanski rat. Mladi car je, dočekavši punoljetnost i poučen stečenim iskustvom, naumio obnoviti središnju vlast. Shvatio je da je jedini učinkovit način kako bi se to postiglo stvaranje kompaktne vladarske domene, kao izvora bogatstva i vojne snage, te dvorskoga činovništva odanog njegovim interesima. Domenu i prihode pronašao je u južnoj Saskoj, s njezinim bogatim rudnicima srebra, a u upravi je sve više koristio usluge takozvanih ministerijala, sloja koji predstavlja njemačku posebnost – bio je to sloj neslobodnih ljudi u važnoj upravnoj službi na pojedinom posjedu. No, u provedbi tih mjera car je postupao prilično grubo i netaktično, čime je od sebe odbio najveći dio plemstva. Posljedično, kada su se pobunili Sasi, nitko iz redova svjetovnoga i crkvenog plemstva nije podržao Henrika te je on morao odustati od glavnine svojih stečevina. U takvoj situaciji, Henrik se za pomoć, i to na vrlo ponizan način, obratio papi. No, vođe crkvene reforme nisu bili nimalo skloni pomoći njemačkoj monarhiji.

Papa je tada bio jedan od najvećih vođa i reformatora u povijesti Crkve – Grgur VII (1073-1085). Poznat do svoga izbora kao opat Hildebrand, igrao je važnu ulogu u papinskim krugovima već od vremena pontifikata Grgura VI i Lava IX, a osobito za pontifikata svoga neposrednoga prethodnika Aleksandra II (1061-1073). Na papinsku stolicu izabran je aklamacijom i uz suglasnost Henrika IV. Budući papa proveo je dosta vremena u Clunyju te je bio pod njegovim nesumnjivim utjecajem, ali je svoj reformski program odveo znatno dalje od isključivo ćudorednih pitanja. Prema njegovim nazorima, svi su katolici morali slušati papinske odluke o tome što je društveno poželjno. Papa je trebao suditi i osuditi i vladare ako su grešnici.

Postavši papa, Grgur VII energično je započeo s reformskim zahvatima. Prvo je zabranio brak svim svećenicima, a već oženjenima naložio da se rastave od žene i napuste obitelj, pod prijetnjom oduzimanja njihovih župa. Ovakva je odredba izazvala snažne otpore, posebice sjeverno od Alpa gdje je svećenički brak bio vrlo česta pojava. Ipak, ovaj je zahtjev bio većinom dobro prihvaćen te je sproveden u relativno kratkom roku, bez velikih potresa. No, papi je mnogo teže išlo nametanje društveno znatno zahtjevnije reforme. Radilo se o zabrani, pod prijetnjom izopćenja, bilo kakve svjetovnjačke investiture, odnosno uvođenja biskupa u čast. Tehnički gledano, radilo se o zabrani da svjetovnjaci, u ime vladara, prigodom investiture dodjeljuju znakove biskupske časti, štap i prsten. No, prema shvaćanjima reformnog papinstva, zabrana svjetovnjačke investiture značila je i mnogo više; svjetovni dužnosnici nisu smjeli imati nikakvoga

udjela u izboru crkvenih službenika. Da bi Katolička crkva bila potpuno neovisna i mogla nametati društvu vlastite standarde, ovakva je mjera bila neophodna. Poteškoća je, međutim, bila u tome što su biskupi i opati istovremeno bili i feudalci te tako ujedno i službenici svjetovnoga vladara. Svaka je svjetovna vlast, stoga, u značajnoj mjeri ovisila i o crkvenim resursima i osoblju u upravnim tijelima, uredima i pisarnama, kao i pri suzbijanju nepokornih i neposlušnih svjetovnih velikaša. Proturječja imanentna samoj naravi položaja crkvenih dužnosnika u društvu neumitno su vodila sukobu svjetovnih i crkvenih vlasti, a problem je postao praktički nerješiv, jer nijedna strana u sukobu nije mogla dopustiti da se liši usluga Crkve.

Upravo je njemački vladar bio najovisniji o njihovoj podršci. Henrik IV bi ionako vrlo vjerojatno prosvjedovao protiv papinih namjera koje su ga zatekle upravo u vrijeme kada je počeo uspješnije učvršćivati vlast, nakon pobjede nad saskim pobunjenicima. Stoga mu papini zahtjevi nisu mogli doći u nezgodniji trenutak. Sve navedeno navelo ga je da objavi rat papi 1076. godine. Henrik je, uz to, prisilio njemačke biskupe, prisutne na svom dvoru, da odbiju priznati Grgura kao papu. Čim su ove vijesti stigle do pape, on je izopćio Henrika iz Crkve a sve njegove sljedbenike oslobodio obveze poslušnosti prema vladaru. U isto vrijeme Henrik je zatražio potporu njemačkih velikaša i prelata. Bilo je mnogo onih koji su bili voljni pomoći vladaru, ali je još brojnija bila stranka papinskih pristaša, s obzirom da je reformni pokret uživao sve veći ugled u društvu, posebice na ćudorednom planu. Stoga su mnogi stali na papinu stranu, iako osobno nisu bili u sporu s Henrikom. Stanje se za vladara ubrzano i neprekidno pogoršavalo, tako da je do listopada 1076. praktički ostao sam u otporu prema papi. Tada su se pobjednički velikaši sastali kako bi se dogovorili o njegovu zbacivanju s prijestolja, na što je Henrik reagirao spremnošću na davanje najvećih mogućih ustupaka, samo da mu ostanu vjerni. Velikaški sabor odlučio je Henrika staviti pod stražu kao običnoga čovjeka te ga smijeniti ako u roku od godine dana papa ne povuče izopćenje. Osim toga Henrik je morao obećati potpunu poslušnost i pokornost papi Grguru.

Jedini izlaz za Henrika u ovakvoj situaciji bilo je priznanje grijeha i spremnost na pokajanje iako je to bilo i veliko osobno poniženje. Ubrzo je pobjegao iz pritvora te krenuo s odanim dijelom vojske prema Italiji, gdje je papa vijećao s pobunjenim njemačkim velikašima o načinu Henrikova uklanjanja s prijestolja. Uplašen pred mogućnošću napada Henrikovih postrojbi, Grgur se zatvorio u utvrdu Canossa. No umjesto napada, Henrik je osobno došao pred papu u jednostavnoj pokorničkoj odjeći, s konopcem oko vrata, moleći milost i oprost grijeha. Papa ga je pustio čekati na zimskoj studeni, ali ga je na kraju ipak primio te ga je razriješio izopćenja. Tako je papa odnio veliku moralnu pobjedu, ali je politički dobitnik, u stvari, bio Henrik, s kojeg je papa "skinuo" izopćenje, omogućivši mu postupnu obnovu moći i vladarskoga autoriteta; međutim, Grgur je time izgubio najjače političko oružje.

Ipak, Grgurova moralna i načelna pobjeda imala je velikih posljedica. U naredna dva stoljeća nijedan svjetovni vladar više nije mogao dulje vrijeme voditi politiku protivnu papinstvu. Gubitak saveza s njemačkim velikašima bio je, s papinskog motrišta, žrtva koju je bilo vrijedno podnijeti za više ciljeve. Iako je Grgur inzistirao na tome da "skidanje" izopćenja nije riješilo problem, tabor Henrikovih protivnika nakon toga je vidno oslabio. Henrik je sve više jačao svoje pozicije, da bi ga papa 1080. ponovo izopćio. No, taj put malo je njemačkih velikaša stalo na papinu stranu: sada su većinom stajali uz Henrika, osjetivši se izdanima Grgurovim ranijim napuštanjem zajedničkog saveza. Henrikovi pristaše izabrali su čak i protupapu, a iste, 1080. godine, poginuo je u borbi i Henrikov protukandidat. Pokorivši potpuno Njemačku, Henrik je zatim s vojskom krenuo na Italiju, umarširao u Rim te iz grada protjerao papu. Protupapa, postavljen na Grgurovo mjesto, krunio je Henrika na Uskrs 1084. carskom krunom, dok je Grgur VII izbjegao u Salerno, gdje je naredne, 1085. godine, preminuo.

Iako je careva pobjeda djelovala kao potpuni uspjeh, golom silom se ipak nije mogao uništiti stečeni prestiž papinstva. Grgurovi nasljednici nastavili su s politikom suprotstavljanja Henriku, a ubrzo su uz njih ponovo stali brojni njemački velikaši, iz osobnih političkih i gospodarskih interesa, uvijek u opoziciji vladarskim pokušajima jačanja države i središnje vlasti. Pobunili su se i Bavarci, pobunili su se čak i Henrikova žena i sin. Iako je Henrik sve suzbio, napetosti, neriješeni odnosi i problemi trajno su ostali prisutni. Plemstvo i Crkva nisu podnosili Henrika koji je predstavljao sve ono protiv čega su se borili. Konačno ga je mlađi sin, rimski kralj Henrik V, odlučio ukloniti s vlasti prije nego prestiž monarhije nepovratno izblijedi. Uz pomoć velikaša, prisilio je oca na abdikaciju. Stari je car ubrzo (1106) preminuo, ali mu ni mrtvome nisu dali mira s obzirom da je umro izopćen, tako da mu je tijelo nekoliko puta premještano sve dok ga Henrik V nije dao svečano pokopati.

Vladavina Henrika IV jasno je pokazala sve slabosti Carstva. Vladar je previše ovisio o velikašima koji su tehnički bili kraljevski službenici, a stvarno nasljedni knezevi na svojim domenama, te o Crkvi i njezinim resursima. Henriku nije uspjelo stvoriti takvu kraljevsku domenu i administrativni aparat koji bi mu bili oslonac u borbi za prvenstvo u društvu. Tijekom njegove vladavine obnovljeno carstvo otonske dinastije praktički je propalo, izgubivši temelje.

Car Henrik V (1106-1125) odlučio je promijeniti odnos prema Crkvi u odnosu na svoga prethodnika. Za razliku od prijašnjih careva, odlučio je težište vladarske djelatnosti pomaknuti ka Crkvi, poglavito prema papi. Henrikov prvi dolazak u Italiju s vojskom 1111. završio je pravim trijumfom. Osim što se u Rimu krunio za cara, on je silom nametnuo svoju prevlast papi i kardinalima. No papa Paskal II (1099-1118) je, pod pritiskom klera, već 1112. odbacio sporazum. Nesporazumi i sukobi carstva i papinstva trajali su do 1122. godine, kada su car i papa Kalist II (1119-1124) sklopili takozvani Wormski konkordat. Car se

odrekao investiture prelata znakovima crkvene vlasti, prstenom i štapom, čime je konačno ukinuta svjetovna investitura u užem smislu. U Italiji i Burgundiji car se nije ni na koji način više smio miješati u izbor prelata, dok su se u Njemačkoj svi izbori morali obavljati uz nazočnost cara ili njegova zastupnika. U Njemačkoj prelati su ujedno bili i krupni feudalci koji su morali položiti prisegu vjernosti caru, a on je nepoćudne kandidate mogao odbiti. Unatoč ovim odredbama, carevi nikada više nisu imali moć nad Crkvom nalik na onu careva iz otonske dinastije. Wormski konkordat nije riješio sukob carstva i papinstva, već ga je premjestio na novu razinu. Temeljni razlozi sukoba i dalje su postojali.

Rastuća moć teritorijalnih kneževa u Carstvu jasno je došla do izražaja prigodom smrti Henrika V 1125. godine jer car nije imao muških nasljednika. Najviše mogućnosti za prijestolje imala su dvojica carevih nećaka, kneževi Švapske i Frankonije, s prezimenom Hohenstaufen – prema njihovoj najznačajnijoj utvrdi. No otpor papinstva, crkvenih pristaša i konkurentskih kneževa, otvorio je put ka prijestolju Lotaru II (1125-1137), knezu Saske. Ovakav izbor doveo je do dugog i teškog rata novog vladara s Hohenstaufovcima. U vezi sa sukobom javili su se prvi put i nazivi gvelfi (Lotarovi pristaše) i gibelini (pristaše Hohenstaufovaca). Kako su gvelfi uglavnom bili prijateljski naklonjeni prema Crkvi, tim se imenom sve više označavala strana u Carstvu koja podupire papinstvo, a nazivom gibelini pristaše prevlasti cara. Konačno su oba naziva postali oznake za dvije najčešće stranačke struje u talijanskim gradovima-državama.

Lotarova vladavina obilježena je i slomom slavenskog otpora na istočnim granicama Carstva te novim, velikim zamahom procesa njemačke kolonizacije na istok. Do 1200. naseljavanje je došlo do poljskih granica. Tako je za njemačke trgovce otvoren bazen Baltičkog mora i osnovan je veliki i značajan trgovački grad na Baltiku, Lübeck (1143). Navedena zbivanja imala su goleme posljedice na širem prostoru. Započele su velike migracije iz Porajnja u područja oko rijeke Odre, što je na tim područjima dovelo do velikih promjena u seoskom životu. Velikaši s istočnih njemačkih prostora postajali su vremenom sve moćniji i značajniji unutar Carstva, na štetu zapadnih velikaša što nije bilo posebno povoljno ni za careve, čija je moć bila, obično, najveća u Porajnju. Nijemci nisu mogli osvojiti Poljsku, ali su zato tijekom narednih stoljeća, predvođeni viteškim redovima, osvojili Istočnu Prusku i značajne dijelove današnjih baltičkih republika. Njemački utjecaj na zapadnoslavenske narode postao je čimbenik od prvorazrednog značenja. Češka je, kao vazalno kraljevstvo Carstva, naseljena brojnim njemačkim kolonistima. Poljska, te dijelom i ruske kneževine, zapadnu civilizaciju ili njezine utjecaje gotovo isključivo su primali preko Nijemaca.

Stalni sukobi s Hohenstaufovcima onemogućili su Lotara da bilo što značajnije učini na jačanju carske vlasti. Nakon njegove smrti, 1137. godine, izabran je Hohenstaufovac Konrad III (1137-1152), čime je vraćeno na snagu načelo legitimnog nasljeđivanja prijestolja. Tim vladarom započinje doba dinastije Hohen-

staufovaca. Lotarovi nasljednici, predvođeni Henrikom Lavom, nastavili su mu osporavati pravo prijestolja, što je ostalo trajan izvor nestabilnosti Carstva. No, Konrad je ipak uspio učvrstiti svoju obitelj na prijestolju i uvećati vladarske posjede, te je omogućio da ga bez većih problema naslijedi Fridrik I Barbarossa (1152-1190). Kao Hohenstaufovac, ali i gvelf po majci, Fridrik je bio izvor nada u pomirenje sukobljenih strana te u dolazak razdoblja mira i napretka. U početku se zaista činilo da će njegova vladavina krenuti tim putem. Svima je priznao zatečena prava i povlastice, a sam je počeo raditi na jačanju vladarske domene u Porajnju. Dodjelom trgovačkih prava privukao je na svoju stranu rastuće i sve snažnije gradove u Porajnju. Pod svoju je zaštitu stavio mnoge značajne samostane, a pomoću novog tipa činovnika, takozvanih ministerijala, postavljao je svoje ljude u sva značajnija središta Carstva, posebice u utvrde. Sve Fridrikove mjere očito su išle prema jačanju središnje vlasti i države, što bi caru omogućilo neovisnost od ostalih središta moći, ali je to bilo teško ostvarivo u okolnostima sve jače vlasti teritorijalnih kneževa. Nade u uspjeh plana ipak su postojale, ali je najveću prepreku predstavljalo carevo miješanje u talijanske poslove. Prvi carev pohod u Italiju zbio se 1154. godine. Kralja je na pohod potaknula i ambicija da pod svoj nadzor stavi cvatuće sjevernotalijanske gradove. Važna je bila i činjenica da je u to vrijeme papa bio zaokupljen talijanskim unutarnjim odnosima te načelno naklonjen Fridrikovoj intervenciji.

Slika 24. Car Fridrik I Barbarossa (1152-1190) na prijestolju, okružen sinovima – kraljem Henrikom i grofom Fridrikom, minijatura, 1179-1191.

Sredinom 12. stoljeća pape su imali velikih problema sa svojom vlašću nad gradom Rimom. Pod utjecajem radikalnih ideja Arnolda iz Brescie, učenika teologa i filozofa Petra Abelarda, rimski puk pobunio se 1143. protiv pape i velikih rimskih feudalnih obitelji tražeći samoupravnu komunu. Tijekom pobune ubili su 1145. i papu Lucija II (od 1144). Nakon ubojstva, Arnold je stigao u Rim i osobno se stavio na čelo ustanika. Papinstvo se tako suočilo s ujedinjenim snagama vjerskog radikalizma i radikalizma dijela novonastalog građanskog sloja čemu u tom trenutku nije bilo doraslo. Arnold i ustanici pokušali su dobiti potporu cara Fridrika. No on za takve saveznike tada nije bio zainteresiran. Okrunivši se 1154. u Paviji za kralja Italije, brzo je slomio otpor nekolicine sjevernotalijanskih gradova. Došavši pred Rim, okrunjen je za cara iz ruku novog

pape Hadrijana IV (1154-1159), ali zbog pobune građana nije mogao ući u sam grad. Ohrabren dolaskom cara, papa je prokleo Rim, znatno otežavši njegov gospodarski položaj, s obzirom da su građani upravo od hodočasnika imali najveće gospodarske koristi. Papa je odlučio opozvati prokletstvo tek kada su Rimljani iz grada istjerali Arnolda iz Brescie. Pri bijegu Arnold je u Toskani uhvaćen i prema naredbi cara Fridrika spaljen na lomači u Rimu još iste, 1154. godine. No prije nego je papa uopće uspio obnoviti vlast nad gradom, car je s vojskom napustio Rim, omogućivši mu višegodišnju neovisnost.

Odnosi carstva i papinstva ubrzo su se ponovo počeli kvariti, što se već očitovalo za pontifikata pape Hadrijana IV. Papa je u caru počeo prepoznavati veću opasnost od svih talijanskih komuna, dok je car papu doživljavao kao glavnu prepreku vlastitoj kontroli nad čitavom Italijom. Stoga se papinstvo postupno politički približava sjevernotalijanskim komunama. Iako zazorno mnogim crkvenim dužnosnicima zbog heretičkih ideja, sukoba s lokalnim prelatima i sličnoga, sjevernotalijansko građanstvo bilo je gospodarski snažno, vojnički dobro organizirano, a uza sve to interesni je savez Crkve i gradova imao zajedničkog neprijatelja – cara Fridrika. Među sjevernotalijanskim gradovima snagom se i hegemonističkim težnjama isticao Milano. Stoga je ubrzo postao meta careve politike. Uz pomoć nekih Milanu suprotstavljenih komuna kralj je prisilio grad na pokornost i iskaze lojalnosti. Vodeći gradski magistrati otada su morali tražiti carevu potvrdu o imenovanju. Osim toga, car je u veće sjevernotalijanske gradove počeo postavljati nove službenike zvane podestà, carske predstavnike koji su obvezno morali biti došljaci.

Prednost novih dužnosnika bila je u njihovoj nepristranosti, to jest neuključenosti u političke, stranačke i gospodarske prijepore u lokalnoj sredini. No, za vladajuće slojeve u gradovima bilo je tada već posve neprihvatljivo da nakon dugog razdoblja samostalnosti prihvate nekoga tko nije neovisni upravitelj, već djelatni predstavnik strane vlasti. Posebno je snažan otpor pružen pokušajima obnove feudalnih daća i ostalih plaćanja caru. U Milanu je protiv uvođenja novog dužnosnika izbila prava pobuna. Car je opsjeo grad 1159. ali su mu trebale pune tri godine da ga izgladnjivanjem prisili na predaju. Careva odmazda za neposluh bila je drastična. Grad je dobrim dijelom razoren uz pomoć pljačkaša iz susjednih, Milanu neprijateljskih gradova, vodeći građani odvedeni su za taoce, a Fridrik je zabranio njegovu obnovu. Milanska sudbina privremeno je primirila i ostale careve protivnike u Italiji.

Novoga papu Aleksandra III (1159-1181) događaji u Milanu mogli su samo dodatno potaknuti na savezništvo s talijanskim komunama. Kao odgovor, Fridrik je imenovao protupapu kojeg je priznavala samo manjina kardinala, i to isključivo njemačkih, te je 1166. car morao pokrenuti novi pohod na Italiju. Neuspjeh je uzrokovan epidemijom među Fridrikovom vojskom, što je cara prisililo na povlačenje, unatoč činjenici da je u tom trenutku na prepad ušao u Rim.

Povratak desetkovane carske vojske u Njemačku ohrabrio je sjevernotalijanske gradove da se okupe u protucarsku, takozvanu Lombardsku ligu (1167). Prva akcija nove lige bila je obnova razrušenog Milana koji je iznenađujuće brzo vratio raniju gospodarsku i političku moć. Savezu su pristupili i gradovi poput Venecije i Bologne te čak i neki od starih neprijatelja Milana, dok je za središte Lige izabrana Alessandria, novi grad, nazvan tako u čast pape Aleksandra III.

Nakon sedmogodišnjeg boravka u Njemačkoj i sređivanja tamošnjih prilika, posebice sukoba saskih kneževa i vladara nedavno osvojenih istočnih područja, car Fridrik I ponovno se 1174. pojavio u Italiji. No, ova je njegova akcija završila potpunim slomom. Nakon neuspjele opsade Alessandrije i propasti pokušaja razbijanja Lige, lombardska je vojska carevoj, 1176. kod Legnana, nanijela težak poraz. Trijumf Lige i papinstva bio je potpun. Fridrik je od tada težio sporazumu sa svojim protivnicima. Ubrzo je ishodio pomirenje s papom kao i potvrdu većine svojih imenovanja prelata u Njemačkoj tijekom raskola, a zatim je 1183. s Lombardskom ligom sklopio mir u Konstanzu. Njime je zadržana careva nominalna vrhovna vlast nad sjevernotalijanskim gradovima, ali su potonji imali pravo birati vlastite službenike i prikupljati vlastite poreze. Carevo napuštanje talijanske politike ubrzo je dovelo do ponovne nesloge među gradovima-državama, međusobnih ratova i slabljenja svih strana, uključujući i papinstvo čiji se autoritet na mnogim mjestima osporavao.

Izgubivši nadu u stvaranje jake carske vlasti u dolini rijeke Po, car je svu snagu usmjerio na njezino ostvaranje u Njemačkoj. No, pri tome se namjerio na snažne teritorijalne kneževe, izravne protivnike jačanja carske vlasti. Među njima posebice se isticao Henrik Lav, saski i bavarski knez koji je i sam stekao mnogo neprijatelja na putu stvaranja svoje vlasti. Za obračun s Henrikom car je iskoristio Reichstag 1179, kada je pozvao kneza da odgovori na sve optužbe. Nakon što je tri puta uzastopce odbio se odazvati pozivu, Henrik je lišen svih dobara i dužnosti. U svega dvije godine Fridrik je pokorio čitavu Sasku i Bavarsku te protjerao Henrika u izbjeglištvo iz kojeg se ovaj vratio poslije nekoliko godina, ali su mu vraćeni tek ostaci ostataka ranijih posjeda. Osim što je ovim uspjehom slomio moć najsnažnijeg takmaca u Njemačkoj, Fridrik je pokazao kako se feudalne obveze mogu u vještim rukama iskoristiti i za jačanje središnje monarhijske vlasti. Sličan proces zapažen je tada i u Francuskoj i u Engleskoj. No dok je ondje s uspjehom nastavljen, u Njemačkoj je ubrzo zaustavljen a da nije polučio trajnije rezultate. Fridrikovi nasljednici bili su preslabi za nastavak politike centralizacije te previše zaokupljeni Italijom i tamošnjim odnosima.

Fridrikove posljednje godine prošle su uglavnom uspješno. Brakom sina Henrika s Konstancom, normanskom princezom s juga Italije, Fridrik je oslabio položaj papinstva u Italiji. Paradoksalno je da je car upravo u borbi za stvar vjere, u Trećem križarskom ratu, izgubio život utopivši se u Maloj Aziji 1190. na putu za Svetu zemlju.

Papinstvo se nakon Fridrikove smrti osjetilo posebno ugroženo, jer je njegov nasljednik, Henrik VI (1190-1197), preko žene Konstance tražio i krunu Normanskog Kraljevstva na jugu Italije. Iako je Normansko Kraljevstvo oslabilo u usporedbi s 11. stoljećem, ono je još uvijek bilo najcentraliziranija država onovremene Europe. Sada su tako dobro organizirana država i koncentrirana moć trebali preći u ruke papina prirodnog suparnika koji bi okružio papu i njegov teritorij i sa sjevera i s juga. Strah od prevelike Henrikove moći ujedinio je protiv cara niz različitih protivnika u Italiji. Oporba među sicilskim plemstvom za kralja je izabrala grofa Tankreda iz Leccea (1190-1194), kojeg je podržao i papa Klement III (1187-1191). Unatoč tome, na kraju svoga pontifikata Klement je nevoljko obećao, a njegov nasljednik Celestin III (1191-1198) zaista je i okrunio 1191. u Rimu Henrika VI za cara. Ali ni novi papa nije caru priznao vlast na jugu Italije, već je nastavio podupirati Tankreda. Henrik se, ipak, vješto snašao u tipičnoj zavrzlami kakva je ranije mnoge careve u Italiji dovodila do neuspjeha. Zarobivši engleskoga kralja Rikarda Lavljeg Srca (1189-1199) prigodom njegova povratka iz Križarskog rata, Henrik je ishodio veliku otkupninu, čime je znatno ojačao vlastiti položaj u Njemačkoj i u Italiji. Prvo su se s carem pomirili i nagodili buntovnici u Njemačkoj. Kada je zatim car krenuo protiv Tankredove državine na jugu Italije, Tankred je umro, a normanski se otpor iste godine raspao. Učvrstivši se u čitavoj Italiji, car je postao neprijeporni gospodar prostora od Baltika do Sicilije, što do tada nije uspjelo ni jednom njegovom prethodniku. No on je već 1197. mlad umro. Uslijedila su otprilike dva desetljeća slabe središnje vlasti bez pravoga vladara. Slabost Carstva u punoj je mjeri iskoristilo papinstvo kako bi konačno nametnulo prevlast nad svjetovnim vlastima, čime je pripremilo teren za propast srednjovjekovnog Carstva.

30. Križarski ratovi

Preuzimanje Crkvenog vodstva nad europskim Zapadom iskazalo se još jače u križarskim ratovima nego u sukobu oko investiture. Ti ratovi jasno pokazuju kako je Crkva znala usmjeriti novi polet i energiju Zapada prema postizanju vlastitih ciljeva. Ideje o obnovi kršćanske vlasti u Palestini u vrijeme kada je tek završeno doba seobe naroda na europskom kontinentu, jasno govore o optimizmu Zapada. Križarskim ratovima u užem smislu prethodili su pohodi vođeni pod egidom vjerskoga rata, poput istjerivanja Saracena iz Italije, spore i postupne rekonkviste muslimanske Španjolske te njemačkih napada na poganske baltičke Slavene. Naročito su se u ratovanju po Španjolskoj mogle uočiti mnoge značajke budućih križarskih ratova. Od početka se zapažala i bliska veza između reformskih elemenata u Crkvi i nastajućeg križarskog pokreta. Sve

se češće, primjerice, u krugovima oko pape postavljalo pitanje pomoći Bizantu protiv sve jačeg muslimanskog pritiska s istoka.

Krajem 11. stoljeća, naime, Turci Seldžuci izbili su na obale Egejskoga mora i zaprijetili samom Carigradu. Pomažući Bizantu, papa se nadao da bi mogao prevladati crkveni raskol te osigurati veći broj hodočasnika na putu prema Svetoj zemlji; hodočasnici su se, naime, suočavali s rastućim teškoćama i rizicima, poglavito na područjima pod seldžučkom vlašću u Maloj Aziji. Ovakve okolnosti u velikoj su mjeri zaintrigirale pape i pružale im dobre razloge za miješanja u maloazijske i bliskoistočne poslove. Postojali su, naravno, i značajni unutarnji razlozi zbog kojih je Europa okretala pozornost k Istoku. Stvarnost europskih društava još uvijek je, dobrim dijelom, bila obilježena raznovrsnim nasiljem. Stoga je odlazak dijela pripadnika ratobornih svjetovnih elita na Istok mogao olakšati Crkvi nametanje poželjnog društvenog reda i poretka. Stvaranje velike križarske vojne sile pod izravnom papinskom kontrolom omogućavalo je Petrovu nasljedniku i veliku prednost u prijeporima s carem.

Godine 1095. stvoreni su uvjeti za pokretanje akcije na Istoku zasnovane na navedenim postavkama. Na koncilu u Piacenzi pojavili su se poslanici bizantskoga cara Aleksija I Komnena (1081-1118) i zatražili pomoć Zapada, ali prema svemu sudeći, ograničenog opsega. Papa Urban II (1088-1099) iskoristio je to kao povod da sazove, u dogovoru s južnofrancuskim velikašima, koncil u Clermontu. Dana 25. studenoga 1095. godine, pred velikim brojem okupljenih, Urban je održao jedan od najpoznatijih govora u povijesti papinstva. Njime je izazvao veliki zanos i tisuće dragovoljaca počelo se javljati sa željom da uzmu na sebe znak križa i krenu u oslobađanje svetih mjesta, posebice Isusova groba i čitave Svete zemlje. Na Urbanovo iznenađenje, osim vojnika počelo se u križare javljati mnogo neboračkog stanovništva oba spola, starih i mladih, vrlo dvojbenih ratničkih sposobnosti. Zabrinuti papa pokušao je raznim odredbama spriječiti odlazak takvih skupina na Istok, ali u tome nije uspio. Nakon razdoblja oduševljenja, postavljaju se konkretna pitanja: prvo, tko će pohod voditi? Prvi se za odlazak javio grof Rajmond Tuluski, najmoćniji velikaš juga Francuske, a slijedili su ga u uzimanju znaka križa normandijski vojvoda Robert, zatim Gotfrid Bujonski, flandrijski grof Robert, normanski prinčevi s juga Italije Boemond i Tankred te mnogi drugi.

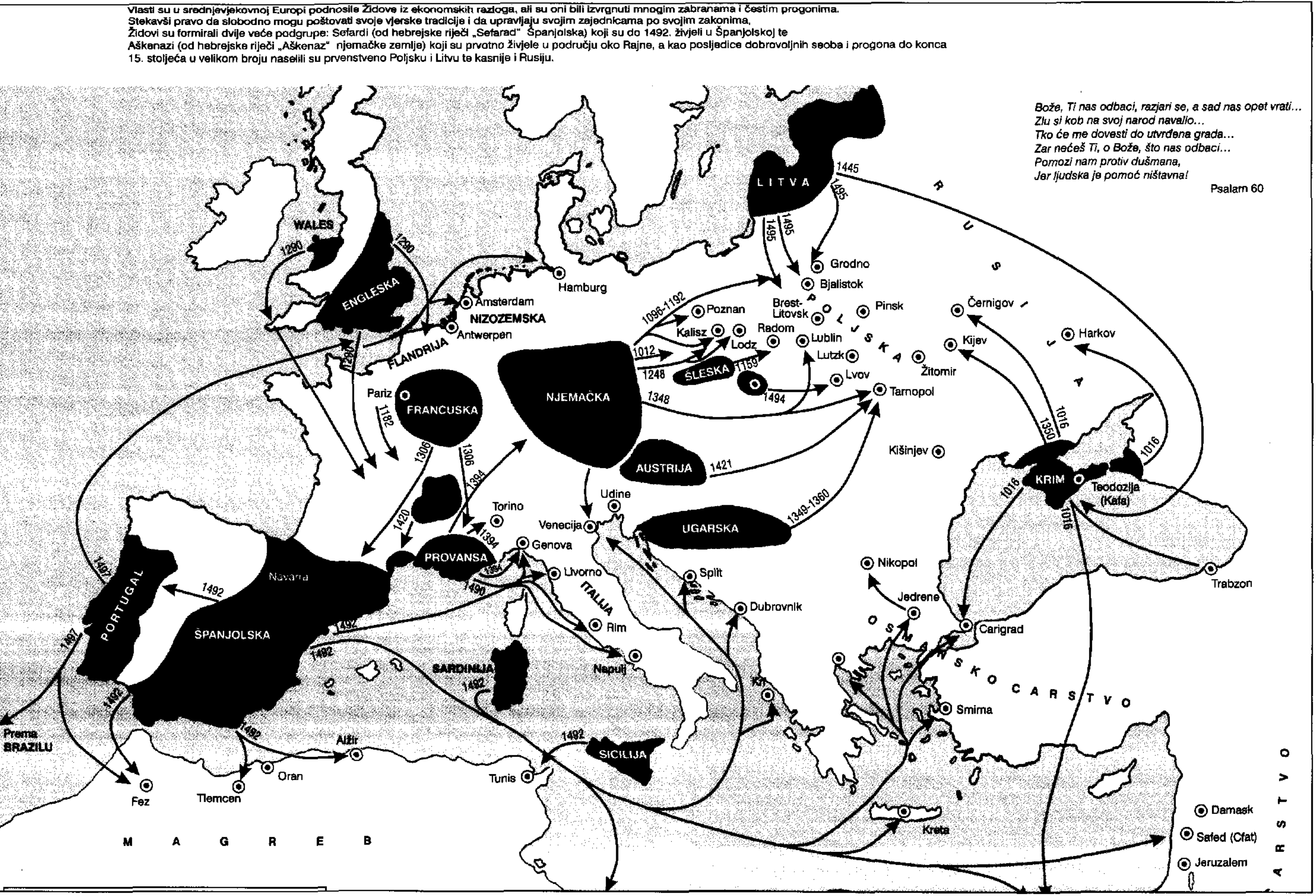
Križarski pohod bio je znatno više od običnog političkoga i vojnog pothvata. Bio je poglavito izraz nove osjećajnosti ljudi kršćanskoga Zapada, njihove potrebe i želje žrtvovanja za vjeru, što ni papa nije mogao obuzdati. Pojavili su se brojni putujući propovjednici koji su poticali puk na masovan odlazak u rat, potpuno zanemarujući organizacijske probleme, tvrdeći da će sama pojava križara navesti neprijatelje vjere na predaju. Najuspješniji propovjednik diljem Francuske bio je Petar Pustinjak, veliki pokretač masa, kojeg su mnogi već tada držali svecem. Kada je stigao do Kölna u ožujku 1096. godine, iza sebe je već imao tisuće sljed-

benika, pretežito iz nižih društvenih slojeva, spremnih slijediti ga do Svete zemlje. Oni nisu prihvaćali nikakvo odlaganje pohoda i posebne pripreme, već su u dvije dvije velike skupine od po nekoliko tisuća križara krenuli kroz Njemačku, Ugarsku i Bugarsku prema Carigradu. Prva je skupina bez većih problema napredovala, ali je druga od početka pokazala sklonost ispadima. Stoga je imala velikih problema s domaćim stanovništvom u krajevima kroz koje je prolazila, posebice u Bugarskoj.

Bilo je i običnih ljudi, seljaka, koji su potaknuti vjerskim zanosom, željom za novim životom, pljačkom, krenuli prema Svetoj zemlji. Neke od tih skupina loše su prošle. U Podunavlju, naročito u Ugarskoj, stanovništvo nije imalo nimalo razumijevanja za nasilne postupke pojedinaca te su ih doslovce desetkovali. Među lokalnim križarskim vođama u Porajnju bilo je i onih koji su svjetinu poticali na pogrom protiv Židova tvrdeći da su oni jednaka, ako ne i veća opasnost za pravu vjeru od muslimana, ali su zato u neposrednoj blizini i nadohvat ruke križarima. Unatoč otporu pojedinih klerika unutar te grupacije, u Porajnju, dijelu Podunavlja i u Pragu zabilježeni su okrutni pogromi. Židovskom imovinom najvećim su se dijelom osobno okoristili upravo vođe svjetine, ujedno i glavni poticatelji nasilja.

Kada su te skupine, odnosno ono što je od njih ostalo, stigle u Carigrad, Bizantinci i posebice car Aleksije bili su neugodno iznenađeni. Umjesto profesionalaca i organizirane vojske stigla je kaotična svjetina, sastavljena pretežito od seoske sirotinje. No car ih je dolično primio, osiguravši im smještaj u sabiralištu nedaleko Carigrada, upozorivši ih da se ne usude krenuti dalje na svoju ruku. Zaredali su incidenti te je Aleksije odlučio prebaciti ih na maloazijsku obalu, ponovno ih upozorivši da ne kreću sami dalje. Bezvlašće među tom grupom križara, praćeno stalnim nedostatkom hrane, navelo ih je da, unatoč savjetima, napadnu i počnu pljačkati seldžučke teritorije. Odgovor je bio silovit. Seldžuci su brzo okupili vojsku koja je teško potukla i gotovo do zadnjeg pobila navedenu grupu križara.

Glavnina križara krenula je na Istok u nekoliko valova u ljeto i jesen 1096. godine. Vojske su se kretale različitim pravcima, sa zajedničkim ciljem okupljanja u Carigradu. Gotfrid Bujonski vodio je vojsku kroz Podunavlje, preko Ugarske i Bugarske. Rajmond Tuluski išao je putem kroz Italiju, zatim preko istočnojadranske obale i Grčke. Većina ostalih vođa prešla je sa svojim vojskama u nekoliko navrata brodovima s juga Italije u Grčku i odatle su nastavili put prema Carigradu. Bizantski car Aleksije imao je svoje posebne interese i strahove. Bojao se velike mase stranih vojnika na svome tlu, ali ih je u isto vrijeme i trebao. Stoga je mješavinom lukavosti, laži, podmićivanja i sile jednog po jednog križarskog zapovjednika tješnje vezivao za sebe i vlastite interese. Konačno su mu svi prisegnuli na vjernost i u zamjenu za obećanu carsku pomoć svečano obećali da će sve gradove i teritorije, koje na Istoku osvoje (osim Svete zemlje) vratiti Bizantu, kojem su navedeni prostori povijesno pripadali.

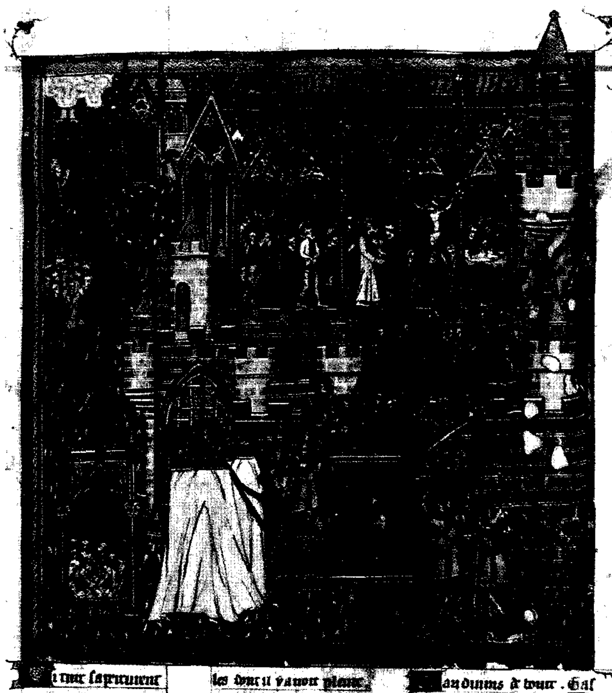
Karta 11. Razmještaj židovskih zajednica i progoni

Međusobno nepovjerenje križarskih vođa predstavljalo je poseban problem. Službeni predvodnik križarskog pohoda bio je papin legat, biskup Ademar, koji je prvi na sebe u Clermontu uzeo znak križa. Uz to, imao je težak i nezahvalan zadatak mirenja i posredovanja među svjetovnim vođama pohoda, što je mogao činiti jedino uvjeravanjima i obećanjima. U tome se pokazao vrlo vješt, tako da se kohezija križarske vojske održala. Štoviše, Prvi križarski rat (1096-1099) postigao je začuđujuće uspjehe, unatoč brojnim unutarnjim proturječnostima. Križarima su posao olakšale unutarnje slabosti i početak procesa raspadanja Seldžučkog Carstva, praćeni seldžučkim sukobom s Egiptom oko prevlasti nad Sirijom. Stoga križari nisu imali jedinstvenu oporbu i mnogi su im se seldžučki mjesni zapovjednici predavali bez prave borbe. U ljeto 1097. križari su opsjeli Nikeju. No, kada su već bili nadomak zauzeću grada, građani su istakli bizantski stijeg, kako bi izbjegli pljačku i progon nakon osvajanja. Tada su mnogi križari počeli sumnjati da car i Bizantinci imaju pretenzije i na Svetu zemlju. Takve je sumnje privremeno smirio sam Aleksije, doznačivši velike svote križarskim vođama u ime naknade za Nikeju.

Dok je Aleksije nastavio učvršćivati vlast na zapadu Male Azije, križari su odmah krenuli dalje na istok prema Antiohiji. Križarsku vojsku, podijeljenu u dvije grupe, na putu je mučila nestašica vode i hrane. U takvom stanju dočekali su ih i napali Seldžuci. Unatoč lošem početku, bitka je završila potpunim trijumfom križara kojima se tako širom otvorio put dalje na jugoistok. U istočnim dijelovima Male Azije, na području bez ikakve snažnije vlasti, zatekli su mnoštvo Armenaca i drugih kršćana, prema križarima prijateljski raspoloženih. Ovakvo stanje predstavljalo je iskušenje mnogim križarskim vođama da pokušaju teritorijalizirati svoju vlast već na tim prostorima, dok su preostali među njima i dalje bili usmjereni na glavni cilj, Svetu zemlju i Jeruzalem. Jedinu novu teritorijalno-političku jedinicu velikog strateškog značenja, Edesku Grofoviju, stvorio je na tom prostoru Balduin, brat Gotfrida Bujonskog. Krajem 1098. glavnina križara stigla je pred Antiohiju.

Osvojiti Antiohiju, ključ Sirije, bio je vrlo zahtjevan zadatak. No Boemond Tarentski pronašao je izdajicu na važnom položaju među braniteljima grada te su ubrzo križari kroz otvorena vrata ušli u grad i osvojili ga. Opuštanje i slavlje u dobro opskrbljenom gradu umanjili su pozornost križara te su ih ubrzo opkolili Seldžuci. Križarima je s vojskom pohitao u pomoć i car Aleksije. Čuvši od bjegunaca da je grad u bezizlaznom položaju, povukao je trupe, time još više produbivši križarsko nepovjerenje prema sebi i Bizantu. Za to vrijeme je izvjesni križar-seljak u Antiohiji, Petar Bartolomej, doživio niz ukazanja u kojima je, navodno, vidio da je u gradu zakopano Sveto Koplje kojim je Isus proboden na križu. Iskapanjem je zaista i pronađeno nekakvo koplje koje je križarima vratilo borbeni zanos. U protunapadu, zahvaljujući vjerskom žaru križara i teškim greškama seldžučkih zapovjednika, opsada je razbijena. Uslijedio je slom muslimanske

obrane na čitavom prostoru sjeverno od Jeruzalema, a križari su se počeli otimati za osvojene teritorije. Najprije je sam Boemond preuzeo vlast u Antiohiji. Ubrzo umire biskup Ademar, jedina osoba s duhovnim i moralnim autoritetom nad svim križarima. Došlo je i do prijepora oko autentičnosti Svetoga Koplja. Većina križara željela je što prije krenuti dalje prema Jeruzalemu. Vodstvo nad njima preuzeo je Rajmond Tuluski, dok je Balduin ostao u Edesi, a Boemond u Antiohiji. Većina križara stigla je 7. lipnja 1099. pred Jeruzalem, osvojivši grad nakon opsade 15. srpnja iste godine. Uslijedio je jedan od najkrvavijih i najbezdušnijih pokolja u sveopćoj povijesti ratovanja.

Slika 25. Križarsko osvajanje Jeruzalema 1099. godine bilo je popraćeno teškim pokoljem stanovništva, muslimana i Židova. Rukopis iz 12. st.

Ubrzo se postavilo pitanje što učiniti s novozauzetim područjem. Dvojba je postojala između stvaranja svjetovnog kraljevstva i pretvaranja tog područja u crkvenu domenu poput Rima. Nakon dugih pregovora, Gotfrid Bujonski imenovan je "barunom i braniteljem Svetoga Groba". No bilo je to tek privremeno rješenje. Problem je ponovo otvoren Gotfridovom smrću 1100. Uz pristanak novoizabranog jeruzalemskog patrijarha, glavara Crkve na tom području, novi vladar postao je Gotfridov brat Balduin, doveden iz Edese, čime je stvoreno feudalno Jeruzalemsko Kraljevstvo. Nova monarhija preslikala je zapadne društvene i državne institucije. Osiguranje opstanka novog Kraljevstva predstavljalo je još teži zadatak od njegove uspostave. Velika većina križara, smatrajući da je njihov zadatak i hodočasnički cilj zauzimanjem Jeruzalema ostvaren, vratila se na zapad ostavivši Balduina sa šačicom vitezova. Jedini spas križarske države privremeno je predstavljala velika razjedinjenost njezinih muslimanskih neprijatelja.

Odnosi dviju strana u Svetoj zemlji, katolika i muslimana, nisu bili obilježeni isključivo suprotnostima. Svakodnevne životne potrebe i postupna akulturacija došljaka u novu sredinu rezultirali su raznim oblicima suživota. Izražavao se kroz političku i vojnu suradnju pojedinaca u lokalnim prijeporima, kroz međusobne kontakte, posjećivanja, čak i prava osobna prijateljstva, do sudjelovanja i natje-

canja u omiljenom sportu obaju strana – lovu. Postupno je sve više starosjedilaca stupalo u službu katoličkih gospodara u Kraljevstvu, obavljajući razne poslove i dužnosti. Zbog maloga broja doseljenika, pripadnici križarske elite stalno su trpjeli nestašicu potrebne radne snage te im je angažiranje muslimana za razne poslove predstavljalo jedino trajno rješenje. Međusobno miješanje i zajednički život vodili su i do prihvaćanja kulturnih i civilizacijskih utjecaja druge strane. Doseljenici se, primjerice, sve češće odijevaju istočnjački, bolje prilagođeno lokalnom podneblju. U prehrani su prihvatili uporabu različitih začina i šećera. Ukusi u stanovanju sve više slijede domaće obrasce. Jeruzalemski katolici prihvatili su muslimanske liječnike i njihova znanja kao nadmoćne. Zabilježeni su slučajevi izrazite vjerske snošljivosti, poput molitvi različitih vjernika u istim svetištima. Jaki osjećaji protiv krivovjernika i raskolnika, snažni na onovremenom Zapadu, među katolicima Svete zemlje u 12. stoljeću rjeđe su prisutni.

Neslogu katoličkih država na Istoku, okolni muslimani dugo nisu uspijevali iskoristiti zbog još veće vlastite razjedinjenosti. Tako se Jeruzalemsko Kraljevstvo do 1130-ih proširilo i na sjeveru i na jugu te osvojilo gotovo sve sredozemne luke u Svetoj zemlji. U osvajanju i držanju luka značajno su im pomogli talijanski pomorski gradovi Pisa, Genova i Venecija, koji su zauzvrat od jeruzalemskih kraljeva stekli značajne povlastice i prava na tim prostorima. No odmah nakon zauzimanja uporišta, talijanski trgovci okretali su se miroljubivoj trgovini i više im nije bilo u interesu zastupati križarsku osvajačku politiku. Kako su, uz to, jeruzalemski vladari tradicionalno bili u lošim odnosima s vitezovima templarima i ivanovcima, jedini oslonac u pokušajima teritorijalnog širenja mogle su im predstavljati postrojbe fanatičnih hodočasnika. No na njihovu odanost kralj nije mogao bezuvjetno računati i općenito je nad njima imao ograničenu snagu autoriteta.

Teškoće su za križare na Istoku počele kada su muslimanski vladari i vojni zapovjednici okolnih zemalja počeli prevladavati unutarnje nesuglasice i sve jedinstvenije nastupati protiv njih. Tako su sve križarske stečevine došle u pitanje. Prva na udaru bila je Edeska Grofovija koja je 1144. zajedno sa svojim središtem dospjela u ruke muslimana. Pad Edese potaknuo je ujedinjavanje svih muslimana sjeverno od matičnog križarskog teritorija, čime su preostale križarske države stavljene u težak strateški položaj, stalno izložene napadu s leđa. Loše vijesti s Istoka izazvale su uzbunu na Zapadu, izazvavši kao odgovor okupljanje vojski za Drugi križarski rat (1147-1149). Ključnu ulogu u organizaciji pohoda imao je francuski teolog i filozof Bernard iz Clairvauxa (1090-1153). Odziv nije bio masovan kao prigodom Prvoga rata. Vodeću ulogu preuzeli su u pohodu francuski kralj Luj VII (1137-1180) te njemački car Konrad III (1137-1152). Na istok su krenuli 1147. godine, ali je već od samog početka sve pošlo po zlu. Tijekom prolaska kroz Malu Aziju, praćenog mnoštvom sukoba, Konradove su trupe desetkovane. Kada je križarska vojska konačno došla do Jeruzalema, odlučeno je

da će cilj napada biti sirijska prijestolnica Damask. Osvajanjem Damaska nadoknadio bi se djelomice pad Edese i znatno otežala međusobna komunikacija okolnih muslimanskih zemalja. No, opsada je završila potpunim neuspjehom, međusobnim optuživanjima Luja i Konrada te njihovim povratkom u Europu. Križarski žar time je ohlađen na dulje vrijeme.

Još veća opasnost križarima je zaprijetila nakon 1174. kada je umro vladar Damaska i okolnih teritorija Nuredin. Njegove posjede prigrabio je egipatski sultan Saladin te su križarske zemlje bile sa svih strana okružene teritorijima pod Saladinovom vlašću. U odnosu na prvu polovicu 12. stoljeća, situacija se potpuno promijenila. Sada se snažan muslimanski vladar, iza kojeg su jedinstveno stali svi okolni muslimani, suprotstavio slabim i razjedinjenim križarima čiji je borbeni duh sve više slabio. Nesloga među križarima dovela je i do konačne katastrofe. Pokušaji tripolijskoga grofa Rajmonda da osigura mir sa Saladinom za sve križare, iako su pregovori dobro započeli, nisu uspjeli zbog opstrukcije jeruzalemskih dvorskih krugova. Saladin je, stoga, odlučio zadati križarima odlučujući udarac. Suočeni s takvom opasnošću, križarski su se vođe pokušali ujedinjeno oduprijeti, ali su ubrzo ponovo izbile međusobne trzavice. U odlučujućoj bici kod Galilejskog jezera 1187. godine, križari su potučeni, a jeruzalemski kralj i najznačajniji vođe križara su zarobljeni. Križarska se uporišta zatim redom počinju predavati te je konačno 3. listopada 1187. grad Jeruzalem, nakon 88 godina, pao u muslimanske ruke.

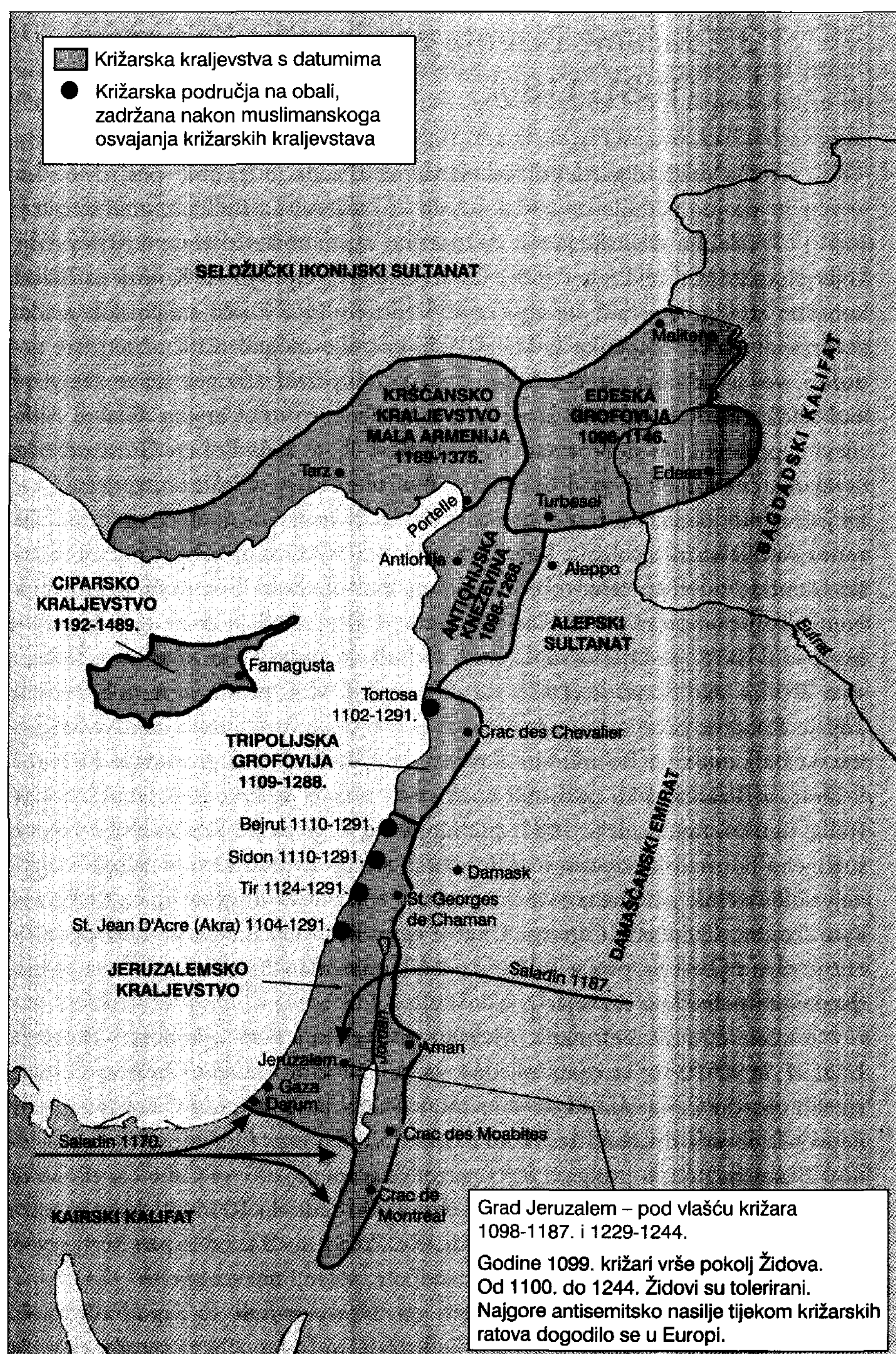
Pad Jeruzalema izazvao je u Europi pravi šok. Na poticaj papinstva pregovaralo se o pomirenju Engleske i Francuske koje su najveći dio 12. stoljeća provele u međusobnim sukobima. Engleski kralj Henrik II (1154-1189) i njegov sin Rikard Lavljeg Srca (1189-1199), francuski kralj Filip II August (1180-1223) te car Fridrik I Barbarossa (1152-1190) osobno su predvodili vojsku koja se zaputila u Svetu zemlju. Za financiranje skupoga pothvata na Istoku bila je, na poticaj papinstva, u Engleskoj i Francuskoj skupljana takozvana Saladinova desetina kao jedinstveni porez u čitavom Kraljevstvu. Svatko s određenom imovinom morao ju je plaćati, uključujući i svećenstvo. Iako se ovaj porez prigodno skupljao, spomenuti vladari i njihovi nasljednici ubrzo su shvatili da im može dobro poslužiti kao još jedno od sredstava jačanje središnje vlasti, umjesto ranijih feudalnih obveza, te su ga nastavili prikupljati i poslije.

Treći križarski rat (1187-1192) bio je dobro planiran i financiran, a vodila su ga trojica tada najznačajnijih europskih vladara. Unatoč tome, pokazao se velikim promašajem, dijelom i zbog nepredvidljivog spleta nepovoljnih okolnosti. Obnovljen je sukob Henrika II i Filipa II Augusta. Henrikovom smrću 1189. godine, sukob Engleza i Francuza je okončan, ali je u međuvremenu Barbarossa već sam krenuo na Istok, gdje se 1190. u Maloj Aziji utopio. Najveći dio njegovih križara poslije toga se vratio kući. Za to vrijeme Rikard i Filip August krenuli su sa svojim trupama put Palestine morem. Rikard je bio znatno zaintere-

siraniji za križarski pohod nego Filip koji se na odlazak odlučio pritisnut javnim mnijenjem. On je daleko više bio zaokupljen učvršćenjem središnje vlasti u Francuskoj. Rikard je bio skloniji sukobima te se na putu zapleo u sicilska unutarnja pitanja, izazvavši protiv sebe cara Henrika VI (koji će ga poslije, pri povratku, zarobiti) i Bizantince zbog osvajanja Cipra. Križari su se konačno okupili pred Akrom, najvažnijom palestinskom lukom. Nakon duge opsade, koja je trajala 21 mjesec, praćene velikim napetostima između Engleza i Francuza, Akra se predala križarima 12. srpnja 1191. godine.

Osvajanjem Akre križari nisu mnogo postigli. Filip II August se ubrzo vratio kući gdje je nastavio protuenglesku politiku, potičući unutarnje pobune protiv Rikarda i napadajući engleske posjede na današnjem francuskom ozemlju. Rikard se nastavio hrabro boriti, ali nije bio u stanju postići značajnije rezultate zbog Saladinove premoći. Konačno se i on morao povući, pritisnut engleskim unutarnjim problemima. Saladin je, i sam željan mira, ponudio engleskom kralju prihvatljive uvjete primirja koje je konačno sklopljeno u rujnu 1192. godine. Prema mirovnim odredbama, katolici su od tada mogli posjećivati Jeruzalem koji je ostao u muslimanskim rukama, ali isključivo kao miroljubivi i nenaoružani hodočasnici. Ostatak Jeruzalemskog Kraljevstva s Akrom ostao je u križarskim rukama; Jeruzalemsko Kraljevstvo preživjelo je još stotinjak godina, ali svedeno na uski pojas priobalnih utvrda na Sredozemnom moru. Nakon svega, Rikarda je pri povratku zarobio car Henrik VI, koji je za njega tražio veliku otkupninu, dok je Filip II August nudio velike svote da car Rikarda zadrži u zarobljeništvu. Rikard je morao platiti za otkup 100.000 funti, što je nadmašivalo trogodišnje prihode engleske krune. Novac za otkup namaknut je novim općim porezom u Engleskoj koji je, paradoksalno, neizravno pomogao daljnjem jačanju središnjih vlasti.

Rikardova zarobljenička sudbina bila je nezgodan "udarac" i papinstvu, jer se pokazalo da ono nije u stanju sudionicima pohoda jamčiti zaštitu od sličnih nevolja. Bio je to još jedan u nizu vidljivih pokazatelja ograničenosti križarskog ideala i papinskog političkog programa nadređenosti svjetovnim vlastima i nametanja vlastitih političkih rješenja diljem Europe. Opći se mir u Europi nije ostvario, iako su Engleska i Francuska privremeno stišale međusobne sukobe. Štoviše, tijekom pohoda na Istok razbuktali su se i novi sukobi unutar križarskih redova. I nakon Trećega križarskog rata papinstvo je nastavilo povremeno koristiti križarski ideal kao izliku za miješanje u europsku politiku i nametanje ideala europskog mira, što je ponekad davalo određene rezultate. No ishodom toga rata konačno su propale nade da bi se čitavo ujedinjeno katoličanstvo moglo staviti na raspolaganje papi i boriti se isključivo pod njegovim vodstvom.

Karta 12. Križarske države

31. Jačanje Bizanta za dinastije Komnena (1081-1185)

Do razdoblja Aleksijeve vladavine Bizant je izgubio posjede i vlast na jugu Italije te u Maloj Aziji, a i utjecaj na Balkanu znatno mu je oslabio. Aleksije je tek djelomično uspio obnoviti vlast u Maloj Aziji, koja je stoljećima bila izvor moći Carstva, dok je upravo za Komnena Bizant konačno izgubio prevlast na istočnom Sredozemlju u korist talijanskih gradova-država. Protiv Seldžuka u Maloj Aziji car nije mogao ništa učinkovito poduzeti, već je priznao zatečeno stanje, sačuvavši privid vrhovne bizantske vlasti nad seldžučkim posjedima kao saveznicima (federatima) Carstva. Glavni Aleksijevi neprijatelji bili su Normani s juga Italije, čiji je vođa Robert Guiscard težio osvajanju čitavoga Carstva i Carigrada. Na tom putu prvi mu se isprriječio Drač na jadranskoj obali. Za ratne operacije protiv Normana, posebice na moru, Bizantu su bili nužni saveznici koje je pronašao u Mlečanima. Veneciji je normanska zamisao o ovladavanju objema jadranskim obalama bila posebice zazorna. Nanijeli su pomorski poraz Normanima kod Drača, ali su ovi ipak s kopna, u listopadu 1081. godine, osvojili grad. Odatle su nastavili osvajati sve do Larise u Tesaliji. No ubrzo je (1082) na jugu Italije izbio protunormanski ustanak koji je Roberta prisilio na povlačenje i predaju zapovjedništva nad postrojbama na Balkanu sinu Boemondu Tarentskom. Mlečani su u protunapadu zauzeli Drač, a Bizantinci su potisnuli normanske snage. Robert je ustanak na jugu Italije ugušio, međutim je 1085. preminuo od kuge te je tako na dulje vrijeme suzbijena normanska opasnost. Mlečani su skupo naplatili svoje usluge caru, a najvažnije su bile goleme trgovačke povlastice mletačkim trgovcima u Carigradu i po drugim dijelovima Carstva. Unatoč očuvanju formalnoga podložništva Venecije caru i Carstvu, ona je od tada postala presudan čimbenik njegova gospodarskoga i političkog razvoja.

Tek što se riješio Normana, Aleksiju je zaprijetila nova opasnost – Pečenezi. U zimi 1090-1091. oni su, zajedno sa seldžučkim emirom Smirne Čahom, izvršili opsadu Carigrada s kopna i s mora. Aleksije se za pomoć u obrani protiv napadača obratio drugom stepskom narodu, Kumanima. Oni su na kopnu, zajedno s Bizantincima, u proljeće 1091. razbili Pečenege, dok se Čahe car riješio uz pomoć njemu suparničkih seldžučkih emira. Od tada do 1094. Aleksije je vodio i tri pohoda protiv raškoga župana Vukana. Zatim su Bizant napali bivši saveznici Kumani, prodrijevši sve do Hadrianopola, ali su i oni suzbijeni.

Novi čimbenik bizantske povijesti od 1095. postali su zapadnoeuropski križari. Od Zapada Bizant nije očekivao križare, već pomoćne postrojbe za svoju vojsku i oslobađanje Palestine koja je bila stari bizantski posjed. Palestina je, prema bizantskim shvaćanjima, poput ostalih bivših, a tada izgubljenih bizant-

skih posjeda u Maloj Aziji i na Bliskom istoku, trebala biti vraćena svom legitimnom vladaru – caru. Zamisao križarskoga rata kakvu je gajio Zapad Bizantincima je bila potpuno strana, jer su oni već stoljećima bili u neprekinutim ratovima i sukobima s nevjernicima za vlastito održanje. Dolazak križarske vojske u Bizant car je dopustio, ali je bio vrlo sumnjičav i nepovjerljiv prema njihovim pravim namjerama, pogotovo što su mu poremetili već pripremljene planove o oslobađanju istočnih krajeva. I bizantsko stanovništvo je od početka prema križarima bilo vrlo nepovjerljivo. Do sredine 1097. godine, bizantska je vlast, uz pomoć križara, obnovljena u većem dijelu zapadne Male Azije. Međutim, savez s Bizantincima slomio se sredinom 1098. nakon zauzeća Antiohije, kada križarske vođe nisu ni pomišljale taj bogati grad vratiti caru. Uz cara je jedino ostao nekada najljući protivnik Bizanta, Rajmond Tuluski, zaobiđen prigodom podjele osvojenih teritorija među križarskim vođama.

Bizant je puno lakše otrpio stvaranje Jeruzalemskoga Kraljevstva nego gubitak Antiohije. Nakon što su Seldžuci križarima zadali 1104. težak poraz, Aleksije je iskoristio prigodu te zauzeo niz važnih tvrđava i sirijskih obalnih gradova sve do Tripolija. Poraženi Norman Boemond Tarentski, vladar Antiohije, povukao se na zapad organizirati akciju protiv Bizanta, a sam je bio najzaslužniji za širenje protubizantske promidžbe na Zapadu o navodnom izdajstvu prema križarima. Boemond je napao Carstvo 1107. kod Valone, ali je potučen. Stoga je 1108. morao priznati vazalitet caru, a zauzvrat je dobio Antiohijsku Kneževinu kao carsko leno. No, njegov nećak Tankred nije priznao nagodbu te je nakon Boemondove smrti 1111. ostao jedini stvarni gospodar u Antiohiji. Od početka 12. stoljeća sve su važniji odnosi Bizanta s Ugarskom koja je zavladala Hrvatskom i Dalmacijom. Carev sin Ivan oženio se, stoga, s ugarskom princezom.

Aleksijeva vladavina označila je uspon i jačanje vojne moći Carstva, ali je i niz negativnosti u državi – poput davanja državnih poreza u zakup, opsežnih imuniteta zemljoposjednicima i kvarenja novca – dobilo još veći zamah. Morem su zagospodarili Mlečani, a car je 1111. opsežne povlastice izdao i pizanskim trgovcima. Za Aleksijeve vladavine uvedeni su brojni novi, stvarni i počasni naslovi u državnom vojnom i činovničkom aparatu te je došlo do njihove inflacije. Istovremeno je opadalo tematsko uređenje, a opseg i značaj tema značajno su se smanjili. Aleksijevu unutarnju politiku određivali su vojna pitanja i financijska kriza. Car je zvaničnim odredbama konačno priznao da je bizantski zlatnik (nomizma) izgubio dvije trećine izvorne vrijednosti. Porezne obveze stanovništva istovremeno su se za polovicu realno povećale. Položaj poreznih obveznika se zbog svih navedenih razloga znatno pogoršao. Tome treba pridodati raširene i često teške zloporabe skupljača i zakupaca poreza. Brojne su i goleme bile i obveze davanja državi u naturi i radu, zalaznine i drugo. Osobito je težak teret bio uzdržavanje vojske, po tipu plaćeničke i sastavljene od brojnih različitih narodnosti. Postupno je na značaju sve više dobivala feudalna vojska pod vodstvom pojedinih pronijara,

dok je tematska stratiotska vojska gubila na važnosti. Ovakve će razvojne tendencije ostati značajke Carstva sve do njegove propasti. No, pronija nije bila privatno vlasništvo. Vlasnik pronije bila je država. Pronijar je uživao doživotni posjed s obrađivačima zemlje-paricima, pod uvjetom vjernoga vršenja vojne službe. Ubrzala se i produbila feudalizacija Bizanta.

I u ovo doba nastavljeno je povećano dodjeljivanje takozvanih haristikija, davanje manastira i manastirskih posjeda na upravu svjetovnjacima, što je dodjeljivao osobno car, izazivajući ogorčenje u dijelu crkvenih krugova. Ono je povećano i carevom zapljenom crkvenih vrijednosti 1082. za financiranje rata s Normanima što je ponovljeno, unatoč carevu obećanju, i nekoliko godina poslije. Car je ipak bio pretežito dobro prihvaćen u crkvenim krugovima, unatoč navedenim problemima, jer se odlučno borio protiv bogumilskoga krivovjerja koje se tada raširilo Carstvom, posebice na Balkanu. Bogumilskog vođu Bazilija, i njegove sljedbenike, dao je spaliti na lomači. Filozofa i mislioca Ivana Itala izopćio je iz Crkve i smijenio ga sa svih položaja. Autoritet carske vlasti je, sve u svemu, za Aleksija znatno porastao, ali je stvoren novi, feudalni, a ne više centralistički poredak kao za makedonske dinastije. Spomenute činjenice treba uvažavati kada se raspravlja o uzrocima brzoga sloma Bizanta nakon nestanka dinastije Komnena. Feudalizaciju su zasigurno ubrzali i dodiri sa Zapadom. Odnosi vazaliteta križarskih vođa prema caru donijeli su u carstvo i nova državnopravna shvaćanja. U kasnome Bizantu, vazalski odnosi postali su važna sastavnica društvenoga poretka.

Cara Aleksija naslijedio je sin Ivan II Komnen, prema ocjeni suvremenika najveći od Komnena. Nastavio je odlučno provoditi očevu politiku. Glavno vanjsko pitanje za njegove vladavine bila je borba s Antiohijskom Kneževinom pod vlašću Normana. Car je neuspješno pokušavao ograničiti povlastice mletačkih trgovaca u Carstvu te im je konačno morao novim ugovorom (1126) potvrditi iste. Ivan je teško porazio Pečenege u Trakiji 1122. godine, čime je njihova opasnost po Carstvo zauvijek suzbijena. Zatim je pokorio i Srbe te raškoga velikoga župana prisilio na priznavanje vrhovne bizantske vlasti. Zbog Srba i dinastičkih veza Komnena i Arpadovića, pri čemu se Ivan počeo upletati u ugarska unutarnja pitanja, došlo je i do sukoba s ugarsko-hrvatskim kraljem Stjepanom II (1114-1131). Ugri su na početku zauzeli Braničevo, ali su ih Bizantinci ubrzo odatle istjerali. Nakon uspjeha na Balkanu, Ivan II se oko 1130. okrenuo Istoku. Godine 1135. ovladao je dotadašnjim Melitinskim Emiratom, da bi 1137. pokorio Kneževinu Malu Armeniju u Kilikiji, čime je stvorio uvjete za napad na Antiohijsku Kneževinu. Već iste godine Antiohija je pala, a tamošnji normanski vladar Rajmond od Poitiersa položio je caru vazalnu prisegu.

Zbog krunidbe Rogera II za sicilskoga normanskoga kralja, na Božić 1130, Bizant se osjetio podjednako ugrožen kao i Njemačko Carstvo. Stoga je između dva carstva došlo do političkoga zbližavanja, a protunormanskom savezu

priključila se i Piza. Osiguravši se tim savezom na Zapadu, Ivan se mogao ponovo okrenuti Antiohiji, s obzirom da je 1142. antiohijski knez, potaknut lokalnim katoličkim svećenstvom, raskinuo preuzete obveze prema caru. Ivan je planirao pohod na Antiohiju koji se, prema nekim podacima, trebao nastaviti i na Palestinu, ali je stradao u lovu (1143), ostavivši iza sebe ojačano Carstvo, kako na Balkanu tako i u Maloj Aziji.

S obzirom da su Ivanovi stariji sinovi umrli još za njegova života, naslijedio ga je četvrti, najmlađi sin Emanuel. Taj veliki vladar ujedinio je u sebi viteške ideale zapadnoga tipa s bizantskom zamisli univerzalnoga carstva i sa strašću za teološkim raspravama. Dvaput se ženio, oba puta zapadnjakinjama, što je dodatno pridonijelo jačanju zapadnih utjecaja na dvoru i u državi općenito. Uvedeni su do tada nepoznati običaji, primjerice viteški turniri, a mnogi stranci-zapadnjaci zauzimali su visoke položaje u Carstvu, često uz nemalo nezadovoljstvo domaćih ljudi. Za razliku od oca koji je bio pretežito zaokupljen zbivanjima na Istoku, Emanuel se okrenuo put Zapada, upustivši se u borbu za moć na Sredozemlju s drugim sredozemnim silama. U toj borbi ponovo je snažno istaknuo bizantske univerzalističke pretenzije, međutim, za razliku od oca, pokušao ih je i provesti u djelo, ne vodeći računa o stvarnim mogućnostima.

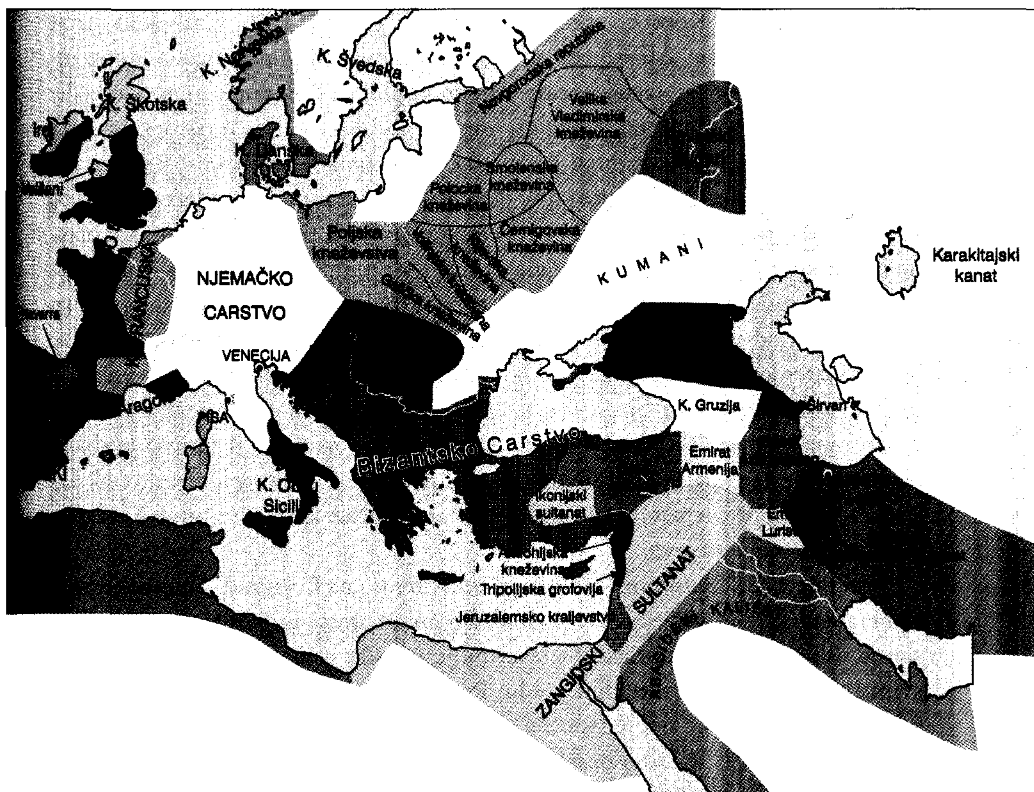
Emanuel se oženio rođakinjom cara Konrada III i želio je učvrstiti savez s Njemačkim Carstvom protiv sicilskih Normana. No, sve mu je planove poremetio Drugi križarski rat koji nikako nije odgovarao bizantskim interesima, a u njemu je Konrad III aktivno sudjelovao. Prolazak križarske vojske kroz Bizant, praćen već uobičajenim poteškoćama i izgredima, dodatno je poremetio odnose dvaju careva. Još lošiji bili su Emanuelovi odnosi s francuskim kraljem Lujem VII, drugim nosiocem pohoda, koji je bio otvoreni saveznik Normana. Kao i njegovi prethodnici, Emanuel je nastojao križare što prije otpremiti što dalje u Malu Aziju, obvezati ih na vazalnu prisegu i na povrat svega osvojenog Bizantu. Križari su loše prošli u tome ratu, o čemu smo već govorili, a bizantsku zauzetost s njima iskoristili su Normani s juga Italije te su 1147. osvojili tada bogate grčke gradove – Korint, Tebu i otok Krf. Odnosi Bizanta i Njemačke popravljaju se od trenutka kada se poraženi Konrad III 1147. vraćao preko Carigrada kući. Tada su Bizantinci, Nijemci i Mlečani sklopili protunormanski savez koji je prve rezultate polučio 1149. preotimanjem Krfa iz ruku Normana. Ovi su odgovorili potporom Konradovim protivnicima u Njemačkoj i Italiji, ali i Ugrima i Srbima u protubizantskom stavu. Godine 1149. pobunila se protiv Bizanta Raška, a zatim je uslijedio niz ugarsko-bizantskih ratova. Čitava se Europa podijelila na dva velika tabora – u jednom su bili Bizant, Njemačka i Mleci, a u drugom Normani, gvelfi, Francuska, Ugarska i Raška, a pritajeno i papinstvo. Obje strane tražile su saveznike sve do Rusije i Engleske.

S Konradovim nasljednikom Fridrikom I Barbarossom (od 1152) car Emanuel nije mogao naći zajednički jezik, zbog obostrano isključivih univerzalističkih

pretenzija. Interesi su im se poglavito sukobljavali u Italiji. No Emanuel je uspio učvrstiti svoj položaj na Balkanu. Istovremeno, umrli su Roger II na Siciliji te Juraj Dolgoruki u Rusiji, obojica neprijatelji Bizanta. Sve je to ohrabrilo Emanuela da poduzme veliku ofenzivu na Italiju kojom se krenulo 1155. iz Ankone. Ubrzo je cijelo obalno područje, odatle do Taranta, palo u bizantske ruke. No, nesrazmjer planova o obnovi univerzalnoga carstva i stvarnosti bio je velik još u Justinijanovo doba, a sada su takvi pokušaji unaprijed bili osuđeni na propast. Sredstva za ostvarenje carevih ciljeva bila su daleko slabija negoli u 6. stoljeću, a otpori izvana daleko snažniji. Sve sile zainteresirane za Italiju odmah su se ujedinile protiv Emanuela. Godine 1156. Normani su kod Brindisija teško porazili bizantsku vojsku, čime je u začetku spriječena uspostava nove bizantske vlasti u Italiji. Primirje s Normanima, uz papino posredovanje, sklopljeno je 1158, a bizantska se vojska morala povući iz Italije, čime su praktički uništeni snovi o obnovi univerzalnoga carstva.

Na Istoku je car Emanuel imao mnogo više uspjeha. Dovršio je pokoravanje Male Armenije, a podložila mu se i normanska Antiohijska Kneževina. Čak se i jeruzalemski kralj stavio pod Emanuelovu zaštitu. Prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu kojega je, izgleda, želio u potpunosti pokoriti, car je nastupio vrlo agresivno. Nakon rata, mirom iz 1164, ugarski je prijestolonasljednik Bela poslan u Carigrad pod carevu kontrolu. Međutim, ubrzo je izbio novi rat na kraju kojega su, 1167. godine, Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Srijem kratkotrajno potpali pod bizantsku vlast. Princ Bela, nazvan u Carigradu Aleksije, oženio je carevu kćer i Emanuel ga je pripremao za univerzalnoga nasljednika Bizanta i Ugarske, međutim je otpor takvoj zamisli bio vrlo snažan u obje zemlje. No, Bela je ipak uspio 1172. zasjesti na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Srbi su se tih godina učestalo bunili protiv vrhovne bizantske vlasti, ali je 1172, nakon Belina preuzimanja vlasti u Ugarskoj, raški veliki župan Stefan Nemanja odustao od otpora i priznao bizantsku vrhovnu vlast.

Zbog svih navedenih zbivanja bitno su se pokvarili nekada odlični odnosi Bizanta i Mletaka. Emanuel je 1169. i 1170. izdao povlastice i genoveškim te pizanskim trgovcima. Mlečani su teško mogli prijeći i preko careva zauzimanja Dalmacije. Sukob je dostigao vrhunac 1171, kada su svi mletački trgovci u Carstvu uhićeni, a brodovi im zaplijenjeni. Mletačka je flota odgovorila okupacijom otoka Lezba i Hija. Međusobni su odnosi tada prekinuti u sljedećih desetak godina. Bizant je bivao sve osamljeniji na međunarodnoj pozornici. U osvojenim zemljama otpor prema novoj vlasti bio je jak, a pregovori o crkvenoj uniji Rima i Carigrada razbijali su se o zid obostrane mržnje i isključivosti. S druge strane, ikonijski sultan Kilidž Arslan iskoristio je carevu zauzetost na Zapadu te je 1175. napao Bizant. Emanuel mu je krenuo ususret sa svojom vojskom, ali je 1176. doživio kod Miriokefalona strašan poraz; sam ga je usporedio s onim kod Manzikerta stoljeće prije. Tako je pred kraj Emanuelove vladavine Bizant na svim

Karta 13. Europa, Sredozemlje i Bliski istok oko 1173. godine

bojišnicama došao u težak položaj i sva je agresivnost i sve imperijalne težnje su nestali pred surovom stvarnošću.

Velike i teške bile su i unutarnje posljedice izazvane prenaprezanjem Carstva na svim stranama. Žrtve koje je takva politika zahtijevala Bizant nije mogao podnijeti ni u gospodarskom, ni u vojnom smislu. Već je nešto ranije Ivan II pokušavao naseljavanjem ratnih zarobljenika u Maloj Aziji (i drugdje) obnoviti stratiotski sustav, a Emanuel je nastavio s istim pokušajima. Uzelo je maha i dodjeljivanje pronija, ponekad čak i strancima, uz obvezu vojne službe caru. Car je, pak, suočen sa starim suparništvom crkvenih i svjetovnih veleposjednika, odlučno stao na stranu velikaša a posebice pronijara. Mnogo je još bilo i plaćeničke vojske, za čije su uzdržavanje troškovi bili veći nego ikada ranije. Vojničko je zanimanje postalo najunosnije i tko god je mogao pokušao je postati dijelom vojske, vladajućega sloja u državi čijim se interesima sve žrtvovalo i podređivalo. Radno stanovništvo bilo je većinom u teškom stanju, rasli su porezi, kao i zloporabe skupljača poreza. Produbio se proces feudalizacije, a nerijetki su bili i slučajevi odlaženja iz sela u grad za sluge i robove u gospodskim kućama. Varljivi sjaj Bizanta Emanuelova doba ubrzano je odvodio Carstvo u propast.

Car Emanuel Komnen preminuo je 24. rujna 1180. Naslijedio ga je dvanaestogodišnji sin Aleksije II, a udovica i majka Marija preuzela je regentstvo. No, stvarnu vlast uzeo je u ruke caričin ljubimac, Emanuelov nećak također po imenu Aleksije Komnen. Kako on nije bio osobito omiljen u narodu, a carica još manje zbog svoga zapadnog podrijetla, protuzapadni osjećaji u Bizantu dodatno su se razbuktali. Osobito su se usmjerili prema zapadnim plaćenicima koji su tvorili jezgru carskih postrojbi te prema talijanskim trgovcima. Sve jača oporba regentstvu jedinog je vođu mogla pronaći u Emanuelovu bratiću Androniku Komnenu, tada upravitelju jedne oblasti na Crnom moru. Već od ranije poznat kao hrabar i odvažan, britka jezika i mača, ali i beskrajno ambiciozan i tašt, bio je s podozrenjem motren već za vladavine cara Emanuela te je velik dio vremena proveo u svojevrsnom izbjeglištvu u Rusiji i kod muslimanskih vladara. Sukob Andronika i Emanuela bio je osobne naravi, zatim, naravno, i tipična borba za vlast, ali i neslaganje političkih koncepcija. Andronik je bio veliki protivnik Latina i feudalnoga plemstva, za razliku od cara i carice koji su se upravo oslanjali na te društvene slojeve.

Godine 1182. Andronik je s pristašama krenuo na Carigrad. Najprije je zauzeo Halkedon, a zatim je u Carigradu došlo do prevrata: Emanuelov rođak Aleksije je oslijepljen i zatamničen, a svjetina je izvršila veliki pokolj i pljačku nad svim Latinima koje su zatekli u gradu. Praćen oduševljenim mnoštvom, Andronik je u svibnju 1182. pobjedonosno umarširao u grad. Najprije je, tobože štiteći dječaka Aleksija II, prisilio nesretnika potpisati smrtnu presudu vlastitoj majci Mariji, da bi mu se u rujnu 1183. nametnuo za suvladara. Već u studenom iste godine Andronik je dao zadaviti mladoga cara, a sebi je uzeo za ženu njegovu udovicu Agnezu-Anu, kćer Luja VII.

Glavna politička smjernica njegove kratkotrajne vladavine bila je obračun s plemstvom i dokidanje njegove prevlasti u Carstvu. Pri tome se služio najbrutalnijim sredstvima i metodama, čime su se njegova vladavina i, u načelu, točno uočavanje glavnih društvenih problema izrodili u strahovladu i vladavinu terora. Andronik je ustrojio sposoban i nepotkupljiv činovnički aparat, a svaku naznaku korupcije drakonski je kažnjavao. Tako je nestalo i zloporaba pri skupljanju poreza. Jednako oštrim mjerama suzbio je i barbarski običaj pljačkanja potopljenih brodova. Naravno, plemstvo nije mirno sjedilo i pasivno čekalo na svoje uništenje. Odmah su zaredale zavjere i ustanci protiv cara, na što su slijedile još veće i teže represalije. Spirala nasilja tako se stalno povećavala i Bizant se našao u stanju neprekidnog građanskoga rata. No, kotač povijesti nije se mogao vratiti unatrag, jer su o plemstvu, za razliku od prijašnjih stoljeća, sada ovisile i država i vojska. Mjere protiv korupcije dale su dobre rezultate, ali su antagonizmi koji su carevom politikom izazvani iznutra, kao i bijes Zapada prema Bizantu, na dulji rok bili katastrofalni za sam opstanak države. Carstvo je naglo slabilo, što se već vidjelo i na bojnom polju, gdje je trpjelo poraz za porazom.

Već 1181. ugarsko-hrvatski kralj Bela III Bizantu je oduzeo Hrvatsku, Dalmaciju i Srijem. Ugri su, u savezništvu sa Srbima Stefana Nemanje, 1183. opustošili Beograd, Braničevo, Niš i Serdiku (Sofiju). Stefan Nemanja svoju je državu osamostalio u odnosu prema Bizantu i teritorijalno se proširio na račun Carstva prema istoku i jugu. U Maloj Aziji zaredali su protucarski ustanci, a Izak Komnen se na Cipru čak proglasio samostalnim vladarem i kovao vlastiti novac. Sa zapada su 1185. udarili Normani koji su osvojili Drač, Krf, Kefaloniju i Zakint, da bi konačno, s kopna i mora, opsjeli te 24. kolovoza iste godine zauzeli Solun, drugi grad Carstva. Uslijedili su veliki pokolj i pljačka, svojevrsna osveta za carigradska događanja 1171. i 1182. godine. Glavnina normanske vojske zatim je krenula put Carigrada. U tako nastaloj situaciji prijestolnicom je zavladala panika, a car se i dalje bavio krvavim obračunima s protivnicima. Na to ga je 12. rujna iste godine pobješnjela gradska svjetina izvukla iz dvora na ulicu i rastrgnula na komade. Njegovom smrću nestalo je dinastije Komnena.

32. Reformski pokret u Crkvi u 12. stoljeću

Vjerska gorljivost 11. stoljeća potrajala je i sljedećih stotinu godina te predstavlja jedno od temeljnih obilježja tog povijesnog razdoblja. Papinstvo je u jačanju vlastite upravne uloge unutar Crkve imalo veliku pomoć redovništva, čija je uloga bila presudna i u jačanju pučke pobožnosti. U tom se razdoblju znatno povećao broj redovnica i redovnika te su osnovani brojni novi redovi. Jačanje redovništva potaknuto je istim promjenama u osjećajnosti i mentalitetu srednjovjekovnih ljudi koje su dovele i do Križarskih ratova. Osim toga, odlazak u samostan za mnoge je vjerski gorljive pojedince značio prikladniju i prihvatljiviju alternativu odlasku na Istok, posebice nakon prvih križarskih neuspjeha. Clunyjevski redovnici zadržali su veliki utjecaj iz 11. stoljeća. Njihovu organizacijsku shemu, centralizaciju pod jednim glavarom reda, slijedili su i mnogi novi redovi, jačajući time unutarnju stegu te povećavajući vlastiti utjecaj. Sada su se i benediktinski samostani počeli okupljati u kongregacije. No izvorna benediktinska pravila, čiju su dosljednu primjenu tražili clunyjevci, bila su razmjerno liberalna te su vodstva novih redova tražila u duhu sve većeg asketizma i strogosti, veću stegu i osobno žrtvovanje redovnika za stvar prave vjere.

Pokret za što veći asketizam započet je tijekom 11. stoljeća u Italiji osnivanjem reda kamaldoleza, čiji su redovnici živjeli pustinjački. Posebice se strogošću isticao red kartuzijanaca, osnovan u Francuskoj, krajem 11. stoljeća, u planinskom području kraj Grenoblea. Kartuzijanci su, primjerice, smjeli govoriti samo u krajnjoj nuždi. Možda baš zbog takve strogosti, pogodivši duh vremena, pridobili su mnoge nove članove oba spola i u Engleskoj, Švicarskoj i u Ita-

liji. Vjerojatno su najutjecajniji od novih redova bili cisterciti. Ubrzo su postali glavni takmaci clunyjevaca, od kojih su tijekom 12. stoljeća postupno preuzimali prvenstvo među redovništvom. Nadmašili su ih unutarnjom stegom, strogošću pravila, organizacijom te jednoobraznošću vjerskih praksi u cijelom redu.

Utemeljitelj, tj. reformator, koji na temelju *Benediktove regule* organizira novi red cistercita iz 12. stoljeća, Bernard iz Clairvauxa (1090-1153), najbolji je primjer moći koju su reformirani redovnici uživali tijekom 12. stoljeća. Mnogi ga autori smatraju stvarnim poglavarom Crkve između 1125. i 1153. godine. Osobno je riješio, primjerice, raskol u papinstvu 1130, zatim je pomirio cara Lotara i Hohenstaufovce, pospješio završetak unutarnjih sukoba u više njemačkih i talijanskih gradova itd. Bio je i glavni poticatelj i organizator Drugoga križarskog rata. Prvi je zapazio novu opasnost za katoličanstvo od krivovjerja (hereza) koja su stizala s Istoka. Bernard je osobno zaslužan i za postupnu promjenu u katoličkoj pobožnosti tijekom 12. stoljeća. Dotad sveprisutan motiv Strašnog Suda i Krista kao suca, postupno se zamjenjuje sviješću o Kristu kao čovjeku i jača kult Blažene Djevice Marije. Bernard je nametnuo cistercitima izolaciju od svijeta, samostani su podizani na prostorima daleko od ljudi, bez škola koje bi privlačile svjetovnjake. Redovnici su sami kuhali i proizvodili sve potrebno za život. Nisu smjeli ukrašavati svoje crkve. Unatoč velikoj strogosti i raznovrsnim ograničenjima broj cistercita je ubrzano i stalno rastao. Na tisuće ljudi iz raznih društvenih slojeva priključivalo se cistercitima, tako da je krajem 13. stoljeća samo muških samostana bilo već više od 700. Budući da su samostane redovito podizali na pustim ili zapuštenim područjima, vremenom su cisterciti postali znalci isušivanja močvara i raščišćavanja terena, posebice na sjeveru Europe. U Engleskoj su postali istaknuti uzgajivači ovaca i najznačajniji trgovci vunom. Za razliku od ranosrednjovjekovnih redovnika koji su na svojim posjedima zapošljavali brojnu ovisnu radnu snagu, cisterciti su vlastite posjede davali u gospodarski isplativiji zakup, osiguravši stalne prihode s puno manje rizika. Ovakvu praksu ubrzo su počeli oponašati i svjetovni zemljoposjednici, posebice u Francuskoj i Engleskoj. Cisterciti su u pravom smislu riječi bili prvaci napredne poljoprivrede na Zapadu u 12. stoljeću. Tako su se postupno značajno obogatili na štetu redovničke stege te u 13. stoljeću više nisu imali osnovice predbacivati clunyjevcima i drugim redovima nedostatak iste.

Reformski pokret među redovništvom utjecao je i na neke druge grupacije unutar svećenstva. Poseban problem za Crkvu predstavljali su katedralni službenici – kanonici, vrlo bogat i utjecajan sloj. Za vlastito uzdržavanje kanonici su uživali dio posjeda biskupije zvan prebenda. Nju su praktički držali poput privatnog posjeda i jasno pokazivali težnju prerastanja u feudalno plemstvo. Kanonici su često živjeli vrlo svjetovno, bili oženjeni i sl., a za vjerske dužnosti postavljali bi zamjenike – vikare. Stoga su biskupi, čiji su gotovo prirodni takmaci najčešće bili kanonici, pokušavali sve češće na kanonička mjesta postavlja-

ti redovnike ili kanonicima nametati određena redovnička pravila. U tu svrhu stvoreni su i neki potpuno novi redovi, poput premonstratenzijanaca (ili norbertinaca, prema osnivaču Nijemcu Norbertu). Od 1120. ovaj red je ubrzano rastao i razvijao se, organiziran u dvostruke samostane u kojima je polovica prostora bila rezervirana za redovnice, a druga polovica za redovnike. Red je postao najznačajniji među kanonicima koji su slijedili redovnička pravila. Reformirane kanonike odlikovala je manja strogost u usporedbi s klasičnim redovnicima. Mnogi od njih bavili su se pastoralnim radom po župama ili karitativnom djelatnošću, a značajan dio bio je vrlo aktivan među građanstvom.

Posebnu grupu novih redova unutar Crkve predstavljali su takozvani viteški redovi, nastali u sklopu križarskih ratova, koji su spajali redovničku stegu s dužnošću borbe protiv nevjernika. Bio je to ponajprije viteški red templara (hramovnika, božjaka), čiji su osnivači bili osmorica francuskih vitezova. Oni su stvorili udrugu za zaštitu hodočasnika na putu prema svetim mjestima, preuzevši redovničke zavjete siromaštva, poslušnosti i duhovne čistoće. Od jeruzalemskog kralja dobili su sjedište u dijelu palače nedaleko nekadašnjeg Salomonova hrama, prema kojem su i dobili naziv. Crkveni koncil u Troyesu 1128. potvrdio je pravila novoga reda. Među templarima postojali su svećenici, vitezovi plemenita roda i pomoćnici iz redova slobodnjaka. Red se naglo razvio nakon 1128, stekavši utvrde po Svetoj zemlji i bezbroj posjeda diljem Palestine i Europe kao osnovicu svoje djelatnosti. Vladari i pape dali su im povlastice koje su ih izuzimale od bilo kakvih svjetovnih ili crkvenih jurisdikcija. Dobro organizirani i disciplinirani, mnogo su učinili za stvar katoličanstva na Istoku, ali su jeruzalemskom kralju predstavljali i trajan problem zbog nepriznavanja njegove nadležnosti nad svojim redom. Ubrzo su se templari počeli baviti gospodarskom djelatnošću, poglavito bankarstvom. Najveće prihode stjecali su u Europi, a najviše troškova imali su na Bliskom istoku. U bankarstvu su se izuzetno izvještili te su tijekom 13. stoljeća postali glavni bankari i blagajnici francuskih kraljeva. Kako su se sve više bogatili i sve češće premještali u Europu, počeli su gubiti veliki ugled koji su u početku uživali u širim slojevima.

Najveći takmaci templara bili su vitezovi ivanovci (hospitalci, danas malteški vitezovi). Jezgra ovoga reda bila je mala grupa ljudi koja je držala hospital sv. Ivana u Jeruzalemu, namijenjen za bolesne hodočasnike. Oponašajući templare, i oni su na sebe preuzeli redovničke zavjete. Poput templara i oni su postali financijski moćni te su se od početka s njima sukobljavali oko premoći u Jeruzalemskom Kraljevstvu, što je tijekom 12. stoljeća stalno iznutra slabilo križarsku državu. Iako su se manje bavili gospodarstvom i financijama nego templari i stoga bili donekle popularniji, i ivanovci su tijekom 13. stoljeća sve češće bili izloženi žestokoj kritici.

Ostali viteški redovi, uglavnom nastali oponašanjem ta dva najjača, nisu nikada prerasli lokalni značaj. Teutonski red (Njemački viteški red) nastao je

nakon Trećega križarskog rata također u Svetoj zemlji, ali je vrlo brzo središte djelatnosti premjestio u Europu. Vremenom je postao predvodnik njemačke kolonizacije na istok Europe, postupno otimajući teritorije neprijateljskim Slavenima i Prusima. Središte djelatnosti toga reda postalo je i do kraja ostalo šire baltičko područje. Razni španjolski viteški redovi djelovali su kod kuće, vodeći vjerske ratove protiv lokalnih Maura. Novi viteški i ostali redovi mnogo su više nego ranosrednjovjekovni benediktinci vrednovali djelatnost među svjetovnjacima. Takve su značajke imali još neki od novih redova nastali krajem 12. stoljeća, primjerice trinitarci koji su otkupljivali zarobljenike od muslimana. Na prelasku 12. u 13. stoljeće papinstvo se zabrinulo zbog inflacije novih redova i njihove suviše uske specijalizacije. Stoga je Četvrti lateranski koncil 1215. pokušao zabraniti osnivanje novih redova, ali bez uspjeha.

Rast redovništva u 12. stoljeću bio je u isto vrijeme posljedica vjerske obnove kao i temelj njezinog daljnjeg jačanja. No, iako u suštini vjerski pokret, on je imao i važnu praktičnu dimenziju. Redovnici su znatno olakšavali provedbu papinskih reformskih mjera vlastitim utjecajem na javno mnijenje. Pape su sve uspješnije oblikovali i nadzirali unutarnju upravu nad Crkvom. Sve je važnija uloga papinske kurije kao vrhovne sudske instance. Papin utjecaj na izbor visokih crkvenih dužnosnika bivao je postupno sve veći, kao i mogućnost kažnjavanja neposlušnih prelata. Visoki kler postajao je sve neovisniji u odnosu prema svjetovnim vladarima, koji su morali sve više priznavati papin vrhovni autoritet kada se radilo o moralnim pitanjima. U svemu tome papa je uživao veliku pomoć redovništva, nagradivši ih zauzvrat velikim povlasticama i izuzećima od mnogih jurisdikcija. Stalno je rastao broj samostana sudski podložnih jedino i izravno papi. Sve veći prestiž i brojne javne dužnosti koje su obavljali redovnici doveli su do velikog priljeva darovanih posjeda i pokretnina samostanima tijekom 12. stoljeća. Njihovi glavari bili su sve više zaokupljeni upravnim i političkim dužnostima.

Mnogi su svjetovnjaci, opterećeni raznim problemima u svakodnevnom životu, stupali među redovnike kako bi živjeli udobnije i uz znatno manje odgovornosti. Značajan dio takvih redovnika zapao je u jedan od sedam smrtnih grijeha (lat. *accidia*) – osjećaj ispraznosti, besmislenosti i beskorisnosti života – što je kod mnogih rezultiralo lijenošću i nebrigom za redovničke dužnosti, a u krajnjim slučajevima i samoubojstvima. Neki su redovnici pod raznim izlikama odlazili lutati i nikada se više ne bi vraćali u matični samostan, što je sablažnjavalo onovremene moraliste. Unatoč svim nedostacima, redovnički ideal je u 12. stoljeću još uvijek bio snažan i privlačan te visoko cijenjen u širim slojevima. Nova književnost na narodnim jezicima bila je prepuna hvale kada se govorilo o redovničkim vrlinama. U pučkom pjesništvu bilježe se primjeri štovanja vrlina poniznosti i isposništva kao tipičnih svetačkih značajki, što dovoljno jasno govori o dubokom dojmu kojeg su na srednjovjekovna društva ostavljali crkveni reformatori i redovništvo tijekom 12. stoljeća.

33. Uspon Europe – renesansa 12. stoljeća

Osim političke i gospodarske obnove – pod crkvenom kontrolom i stegom, 12. stoljeće dalo je i velika djela umjetnosti i znanosti, stvorivši brojne kulturne obrasce koje i današnja Europa slijedi; to je doba ponovnog rađanja europske civilizacije. Obilježeno je remek-djelima književnosti na narodnim jezicima Europe, vrhuncem romanike i počecima gotike u likovnoj umjetnosti, obnovom proučavanja prava, prihvaćanjem znanstvenih dostignuća istočnih naroda te pojavom prvih sveučilišta. Mnoga postignuća toga vremena leže i danas u temeljima zapadnih društava. U mnogo vidova renesansa 12. stoljeća bila je izvornija, potpunija i utjecajnija od znatno poznatije renesanse 15. i 16. stoljeća.

U 12. stoljeću uglavnom su već bili poznati klasični autori koje i danas znamo, a njihova su djela čitana i proučavana u onovremenim crkvenim školama. Središta klasičnih studija bili su Orléans i Chartres u Francuskoj. No većina autora 12. stoljeća nije pisala klasičnim stilom, već je koristila klasični latinski za usavršavanje vlastitih znanja i vještina. Dobar primjer takvoga pristupa poznati je filozof, znanstvenik i povjesničar, ujedno i klerik, Ivan iz Salisburyja (oko 1115-1180). Ivanov latinski, kao i ostalih njegovih suvremenika, ima srednjovjekovnu sintaksu i rječnik, s obzirom da je latinski tada još bio vrlo živ jezik; koristilo ga se u Crkvi, školama i državnoj upravi po čitavoj Europi. Nova latinska terminologija bila je životna nužda jer klasični latinski nije posjedovao, primjerice, riječi kojima bi označavao pojmove iz kršćanske teologije, arapske matematike ili sustava feudalnih obveza. Srednjovjekovni latinski bio je suvremenicima mnogo razumljiviji od klasičnoga, naglasak je stavljao na preciznost pojmova, a ne kao ranije na stil, čime je postao znatno pogodniji za uporabu u znanosti i upravi, ali je imao slabije umjetničke i izražajne kvalitete.

Od pjesništva iz 12. stoljeća vrijedi izdvojiti velike crkvene himne i njima nasuprot golijardsko pjesništvo, pjesme lutajućih studenata. Obje su krajnosti tipične za 12. stoljeće. Golijardi su većinom bili klerici, međutim često nisu bili nimalo suzdržani u svom ponašanju. Sastavljali su romantične, ali i lascivne ljubavne pjesme, zatim satiričke političkoga karaktera, kao i prigodne nazdravičarske pjesme. Vjerojatno se većina tih pjesama izvodila uz glazbu. Svjetovno pjesništvo bilo je životno, izražavalo je pučka nadanja i vjerovanja, te je izvršilo veliki utjecaj na književnost na narodnim jezicima. Ozbiljniji tekstovi, poput teoloških, filozofskih, povijesnih, prirodoznanstvenih ili političkih rasprava, i dalje su se pisali isključivo na latinskom. Od živih europskih narodnih jezika prvi je u književnost – već od početka 12. stoljeća – zabilježen francuski, a do kraja stoljeća tome su se pridružili talijanski, španjolski, katalonski i njemački. Književnost na narodnom jeziku pisana je poglavito za zabavu bogatijih društvenih slojeva, plemstva i građanstva. Francuski jezik je u književnosti ostvario prvenstvo te su u drugim

Slika 26. Vitraj iz katedrale u Chartresu. Kristov ulazak u Jeruzalem, oko 1150.

zemljama radovi francuskih autora prevođeni ili oponašani. Popularan žanr predstavljale su takozvane *chansons de geste*, duge epske pjesme koje su opisivale živote legendarnih junaka, hvaleći poželjne vrline s motrišta srednjovjekovnih ljudi poput hrabrosti, pravičnosti, odanosti, velikodušnosti, borbe protiv nevjernika itd. U njima nema mjesta za žene i romantičnu ljubav. Vrlo su dragocjen izraz mentalnoga ustroja onovremenog ratničkog sloja. Najstarija i najveća među njima slavna je *Pjesma o Rolandu* (*Chanson de Roland*). Ovakve pjesme današnjem čitatelju u mnogo slučajeva djeluju grubo ili čak brutalno. Vremenom su se postupno razvile u žanr avanturističkog romana (*roman d'aventure*) koji će u književnosti ostati prisutan i biti uvjerljivo najpopularniji sve do duboko u 18. stoljeće.

Iako kod suvremenika nisu uživali veću popularnost, neke od pjesama nastalih ili prerađenih u 12. stoljeću izvršile su mnogo jači utjecaj na kasnije čitatelje, poput pjesme o Tristanu i Izoldi, o Svetome Gralu ili o kralju Arturu i vitezovima okrugloga stola. Vrlo je zanimljiva i onovremena pojava motiva keltskih le-

Slika 26. Vitraj iz katedrale u Chartresu. Kristov ulazak u Jeruzalem, oko 1150.

zemljama radovi francuskih autora prevođeni ili oponašani. Popularan žanr predstavljale su takozvane *chansons de geste*, duge epske pjesme koje su opisivale živote legendarnih junaka, hvaleći poželjne vrline s motrišta srednjovjekovnih ljudi poput hrabrosti, pravičnosti, odanosti, velikodušnosti, borbe protiv nevjernika itd. U njima nema mjesta za žene i romantičnu ljubav. Vrlo su dragocjen izraz mentalnoga ustroja onovremenog ratničkog sloja. Najstarija i najveća među njima slavna je *Pjesma o Rolandu* (*Chanson de Roland*). Ovakve pjesme današnjem čitatelju u mnogo slučajeva djeluju grubo ili čak brutalno. Vremenom su se postupno razvile u žanr avanturističkog romana (*roman d'aventure*) koji će u književnosti ostati prisutan i biti uvjerljivo najpopularniji sve do duboko u 18. stoljeće.

Iako kod suvremenika nisu uživali veću popularnost, neke od pjesama nastalih ili prerađenih u 12. stoljeću izvršile su mnogo jači utjecaj na kasnije čitatelje, poput pjesme o Tristanu i Izoldi, o Svetome Gralu ili o kralju Arturu i vitezovima okrugloga stola. Vrlo je zanimljiva i onovremena pojava motiva keltskih le-

gendi u književnosti, posebice u Francuskoj i Engleskoj. U tim pjesmama govorilo se o magijskim činima i romantičnoj ljubavi. Lirsko pjesništvo u 12. stoljeću bilo je slabo razvijeno na sjeveru, ali na jugu Francuske jedva da je išta drugo i postojalo. Bilo je to veliko doba južnofrancuske, provansalske kulture i njezinih glavnih predstavnika – trubadura, iskaza razvijenog i bogatog lokalnog građanskog i plemićkog sloja. Riječ je o autorima koji su bili i željeli biti poznati, koji su uveli pjesnička natjecanja, vodili međusobne prepiske ili kritizirali svoje protivnike. Radilo se znatno više o izvornom izrazu i obliku sredozemne kulture i civilizacije, sličnijem Italiji i Španjolskoj, nego li o nekakvoj francuskoj tradiciji i kulturi. Ljudi s juga današnje Francuske bili su tada kulturom i običajima znatno bliži Italiji i Španjolskoj nego Parizu i sjeveru. Trubadurske pjesme su prije svega sadržavale lirske, ljubavne motive. Slični motivi mogu se naći u arapskoj književnosti te se pretpostavlja da je na provansalsko pjesništvo značajno utjecala književnost maurske Španjolske. Bez obzira na podrijetlo, trubadursko pjesništvo izvršilo je veliki utjecaj na europsku književnost, kako u Francuskoj, tako i u Italiji, Njemačkoj i drugdje. Provansa je oživjela lirsko pjesništvo te osmislila nove oblike izražavanja. No, kada je zlatno stoljeće provansalskog trubadurskog pjesništva minulo, malo je što novoga u europskom pjesništvu oblikovano sve do kraja srednjega vijeka.

Znanost 12. stoljeća, nasuprot pjesništvu, nije bila stvaralačka već obnoviteljska. Glavna zadaća znanstvenika toga doba bila je prepisivanje arapskih i grčkih tekstova koji su sadržavali znanja antičkoga svijeta, njihovo spašavanje od propasti i zaborava te upoznavanje Europljana s tom velikom baštinom. Nova je i zainteresiranost znanstvenika 12. stoljeća za prirodne pojave, za što se interes izgubio već u kasnoj antici. Među školovanim pojedincima javlja se potreba za razumnim objašnjenjem svijeta koji okružuje ljude. Pri tome se bez zazora počelo koristiti literaturu podrijetlom iz nevjerničkih ili raskolničkih zemalja. Veliki broj učenjaka odlazio je tijekom 12. stoljeća u maurski dio Španjolske kako bi se upoznao s dostignućima arapske znanosti, a manji broj je odlazio i u Carigrad kako bi proučio grčku baštinu. Na normanskom jugu Italije manje je bilo učenjaka, ali su tamošnji vladari poticali svoje muslimanske podanike na znanstveni rad, a kršćanske na prevođenje i sažimanje arapskih knjiga na latinski. Carigrad, Palermo i Toledo bile su tri "ulazne luke" grčke znanstvene baštine u srednjovjekovnu Europu. Odatle se novo znanje brzo širilo i već tijekom 13. stoljeća steklo značajno mjesto na većini europskih obrazovnih institucija. Među prevoditeljima isticao se i naš Herman Dalmatin (1110-1154), rođen u Istri. Autor je dvadesetak izvornih tekstova i prijevoda čime je dao značajan doprinos filozofiji i prirodnim znanostima. Suvereno je vladao latinskim, grčkim i arapskim. S arapskoga je na latinski preveo mnoga značajna djela. Radio je i na prijevodu *Kur'ana*. Njegovi prijevodi s arapskoga predstavljaju nezaobilaznu sastavnicu takozvanoga *Toledskoga korpusa* tekstova o islamu.

Prevoditelji grčke i arapske znanstvene i filozofske literature imali su vrlo težak zadatak, bez rječnika, gramatika i drugih priručnika, teško ovladavajući posebice arapskim jezikom. Problem je često bilo nepostojanje odgovarajućih pojmova u latinskom kojima bi se primjereno prevelo pojmove s arapskoga. No, prijevodi su, iako često s brojnim pogreškama, većinom bili uspješni te su pogađali glavni smisao teksta. Greške u prijevodima postupno su, u dolazećim stoljećima, ispravljali europski znanstvenici. Iako su prevoditelji ulagali mnogo energije u posao, problem je bio i u lošem odabiru tekstova koje se prevodilo. Često se previše energije ulagalo u manje vrijednu literaturu, dok su neka krupna djela ostajala izvan žarišta pozornosti. Unatoč poteškoćama, do sredine 13. stoljeća većina najvažnijih znanstvenih i filozofskih djela bila je već s grčkoga i arapskoga uspješno prevedena na latinski. Tadašnji prevoditelji puno su vremena i truda uložili u prijevode astroloških i alkemičarskih djela. Takvim djelima današnja znanost osporava znanstvenost, ali su prema shvaćanjima učenih ljudi 12. stoljeća, o čemu je tada postojalo potpuno suglasje, ona tvorila važan sastavni dio ukupne znanosti.

Iako je u europskoj misli i dalje prevladavao platonizam, prevoditelji su se usredotočili na Aristotelova djela i arapske tumače tih djela. Stoga ih se kasnije često optuživalo da su slijepo slijedili veliki autoritet. Činjenica je da su prvo morali prevesti i svladati staro znanje kako bi mogli sami stvarati dalje. No, prevlast Aristotelove misli nije bila posljedica njihova svjesnog izbora, već činjenice da su do 12. stoljeća Aristotelovi tekstovi većinom došli sačuvani, u izvorniku ili u prijevodu. Kako je većinu jasnih i primjerenih odgovora na mnoga pitanja bilo moguće pronaći jedino kod Aristotela, ne začuđuje što su se mnogi autori na njega pozivali. Pa ipak, Aristotel u to doba nije bio jedini autoritet, jer se tijekom 12. stoljeća prevodilo i brojne druge grčke i arapske autore, a Aristotelove se teze nisu uvijek slijepo i nekritički prihvaćale. Sve do Tome Akvinskog, u drugoj polovici 13. stoljeća, bilo je mnogo autora koji su propitivali Aristotelove postavke, a neki su ih i ozbiljno dovodili u pitanje. Tek je od kraja 13. stoljeća, od Tomina vremena, Aristotel postao najveći autoritet, ali je i tijekom 14. i 15. stoljeća bilo protivnika njegove filozofske i znanstvene paradigme.

Unatoč tome što su se isuviše strogo pridržavali literature i tradicije, velika zasluga autora 12. stoljeća bila je oživljavanje znanstvene misli, odnosno postavljanje pitanja i sumnja u postojeće istine. Bile su to glavne značajke i antičke grčke misli. U 12. stoljeću postavljaju se ista pitanja kao i u antička vremena, pa je rasla i vjerojatnost da će se naći novi odgovori. Treba napomenuti kako su i prva velika znanstvena otkrića novovjekovnog razdoblja upravo nastala provjeravanjem hipoteza koje su u Europu donijeli i prvi postavili učenjaci 12. stoljeća. Prijevodi s grčkoga i arapskoga igrali su veliku ulogu u nastojanju filozofije i teologije 12. stoljeća da se cjelokupno ljudsko iskustvo organizira u racionalni sustav. Pri tome su ključnu ulogu odigrali prijevodi Aristotelovih filozofskih

i logičkih rasprava, uglavnom dovršeni do kraja 12. stoljeća. Nemjerljiv je bio doprinos arapskoga posredništva i njihovih komentatora u procesu europskoga usvajanja baštine klasične misli. Utjecaj novog znanja na europsku intelektualnu povijest nije bio ništa manji ni manje značajan od kasnijih otkrića poput Newtonovih ili Darwinovih. No Aristotelova misao, sustavnošću i sveobuhvatnošću te mogućnošću primjene logičke metode na različitim područjima, bila je nadmoćna slavnim nasljednicima.

Iako su Aristotelova filozofija i njegov logički sustav davali mnoga nova oruđa intelektualnim analizama, njihovi su dosezi, odnosno mogućnost primjene, ipak bili u značajnoj mjeri ograničeni naučavanjima vjere i njezinim temeljnim istinama. Primjena Aristotelove logike postala je i svojevrsna intelektualna moda vremena, pa se ponekad počela primjenjivati i na područja za koja objektivno nije bila prikladna. No u krajnosti se rijetko zalazilo, zbog već tada snažnog otpora novim idejama. Protuteža novoj misli bili su, primjerice, proučavatelji klasike koji nisu prihvaćali preveliko naglašavanje logike, zatim pravnici i liječnici, zaokupljeni svojim strukama, nisu obraćali pažnju Aristotelovim djelima. I mnoge znanstvenike više su zanimali stvarni Aristotelovi istraživački rezultati nego njegova metoda. Brojni istaknuti predstavnici Crkve, poput Bernarda iz Clairvauxa, bili su sumnjičavi prema preširokoj uporabi Aristotelove misli u vezi s kršćanskim naukom, tvrdeći da previše logike i filozofije u pitanjima vjere može lako okliznuti prema krivovjerju.

Unatoč svemu, sredinom 12. stoljeća bilo je jasno da su teologija, filozofija i logika postale nova i važna područja istraživanja. Privlačile su sve veći broj studenata po Europi, posebice u Francuskoj, gdje su djelovali najbolji stručnjaci. Osoba koja je predstavljala nova strujanja u europskoj misli i postavila temelje obrazovnog sustava kasnijih stoljeća srednjega vijeka bio je logičar, filozof i teolog Petar Abelard (1079-1142), sitnoplemićki sin iz Bretanje. Odlučio je napustiti svjetovne dužnosti i obiteljsko nasljedstvo te se okrenuti znanosti, filozofiji i teologiji. Privlačna snaga i doseg novih ideala i nove misli najbolje se vidi na Abelardovu primjeru, s obzirom na njegovo relativno skromno podrijetlo i rodnu regiju koja je, prema razvojnim značajkama, bitno zaostajala za ostatkom Francuske. Studij je završio u Parizu, gdje je ubrzo postao poznat po polemičkom stilu i nastupima kojima je stekao mnoge sljedbenike, ali i žestoke osporavatelje, čak neprijatelje. Oni su ga konačno uspjeli istjerati iz Pariza, ali je Abelard postupno stvarao uvjete za povratak. Kada se uspio vratiti, počeo je oko sebe okupljati daleko najveći broj studenata logike i teologije, izazvavši kod protivnika još jaču zavist i neprijateljstvo. Tada je, izgleda, počinio ključnu pogrešku.

Abelard je zaveo djevojku Heloizu kojoj je bio privatni učitelj. Stoga ju je morao oženiti, ali je pokušao zatajiti brak tako što je suprugu poslao u samostan. Njezini rođaci na to su burno reagirali, unajmivši nasilnike koji su noću upali u Abelardov stan i kastrirali ga. Osramoćeni Abelard sklonio se u pariški samostan

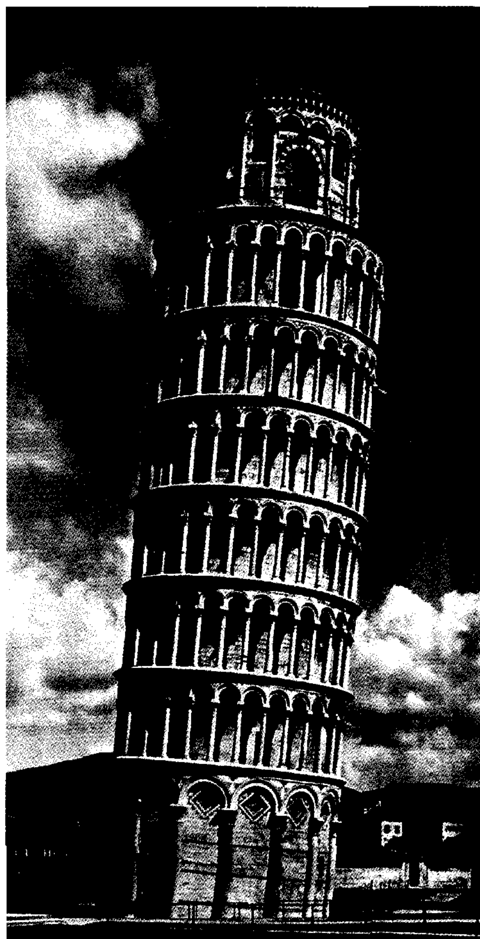
Slika 27. Abelard i Heloiza: romantična i tragična ljubav, inspiracija mnogim umjetnicima

Saint Denis, a zatim u Bretanju. No, nije se mogao prilagoditi samostanskom načinu života te je i s redovnicima došao u sukob. Stoga je, iako službeno redovnik, ubrzo nastavio svoj osnovni predavački posao, i to u mjestima što je moguće bliže Parizu. Njegove su metode poučavanja izazvale veliku sumnjičavost značajnog dijela crkvenih krugova. Iako je vjerovao u crkvena naučavanja, Abelard je smatrao i da sve vjerske istine može dokazati razumskim putem. Štoviše, držao je da uporabom logike može doći i do brojnih novih zaključaka o vjeri. Crkvene krugove posebice je razljutio knjigom o Svetom Trojstvu, gdje je, prema njihovom shvaćanju, previše naglašavao različitost njegovih triju sastavnica. Znamenita rasprava *Sic et non*, vježbenica iz logike, zadala je Abelardu još više problema. Glavna neopreznost bila je što je za primjere logičkog rasuđivanja mnogo više koristio vjerska i dogmatska nego svjetovna pitanja. Iako Abelardova namjera nije bila dovesti u pitanje temeljne vjerske istine, ipak su logičke vježbe sa stavovima za i protiv uključivale i propitivanja dijela tih istina. Stoga je kod nekih studenata sve to moglo potaknuti radikalizam i skepticizam, što se, primjerice, u slučaju Arnolda iz Brescie i dogodilo. Najjači Abelardov kritičar bio je Bernard iz Clairvauxa koji je smatrao da vjera mora biti zasnovana na mističnom i intuiciji, a ne na razumu. Konačno je Abelardova rasprava o Svetom Trojstvu odbačena i osuđena, a njemu je praktički bilo zabranjeno podučavati. Abelard se sklonio u Cluny gdje je 1142. umro.

Činjenica da su kasniji teolozi uspješno primjenjivali Abelardove metode i nisu nikada bili optuženi za krivovjerje dobar je argument za tvrdnju da su njegova naučavanja u osnovi bila pravovjerna. Metodu prikupljanja argumenata obiju strana (za i protiv) slijedili su svi značajniji teolozi 12. i 13. stoljeća. Posebice se ovakva metoda učvrstila na školama i sveučilištima, gdje su se u usmenim raspravama najprije iznosile suprotstavljene teze, zatim ih se argumentiralo te se konačno dolazilo do rješenja. No, drugi su teolozi u pisanim radovima bili oprezniji od Abelarda. Uz iznošenje suprotstavljenih teza uvijek su čitatelju sugerirali koja je od teza pravilna, odnosno pravovjerna i u skladu s autoritetima. To je Abelard rijetko činio te je stoga često i imao problema. Proučavanje lo-

gike i teologije naročito se razvilo u sjevernoj Francuskoj.

U Italiji i na jugu Francuske najjači su bili studiji prava i medicine. Krajem 11. stoljeća obnovljen je interes za proučavanje Justinijanova kodeksa, temelja srednjovjekovnog pisanog prava. Ostaci rimskog prava u običajnom obliku nisu više bili dovoljni za reguliranje sve složenijih društvenih i gospodarskih odnosa. Tijekom 12. stoljeća, nakon što je u Bologni 1088. osnovana visoka škola pravnih znanosti, grupa tamošnjih vrlo aktivnih profesora prava počela je detaljno proučavati i komentirati čitav Justinijanov kodeks. Posebno značajan profesor bio je Irnerije, najzaslužniji za organiziranje sustavnog proučavanja rimskog prava. Uskoro je proučavanje rimskog prava postalo jedno od najpopularnijih područja studija te je do kraja 12. stoljeća pravnika, školovanih u rimskom pravu, već bilo diljem Europe, najviše naravno u Italiji i na jugu Francuske. Ponovno otkriće rimskog prava imalo je za srednjovjekovna društva učinak mjerljiv s ponovnim otkrićem Aristotelove misli. Rimsko pravo jasno je ukazivalo na nesavršenost i jednostavnost raznih lokalnih običajnih odredbi. Stoga su se pravni običaji tijekom 12. i 13. stoljeća svugdje u Europi revidirali sukladno rimskom pravu. U južnom dijelu Europe, gdje su pravni studiji i rimska pravna tradicija bili najjači, rimsko je pravo uskoro potpuno potisnulo običajno, dok je na sjeveru kontinenta otpor lokalnih običaja i tradicija bio znatno snažniji i organiziraniji. Rimsko pravo je, uz sve veću vladarsku moć i razvoj profesionalne uprave, pridonijelo značajnom razvoju pravnih institucija tijekom 12. stoljeća.

Slika 28. Zvonik katedrale u Pisi (Toskana), 12. st. poznat i kao Kosi toranj u Pisi

Tijesno povezan s razvojem rimskoga bio je razvoj kanonskog (crkvenog) prava. Crkveni sudovi postupno su postajali sve značajniji i zaposleniji kako je rasla moć papinstva, razvijala se crkvena uprava i Crkva zadobivala sve veći utjecaj na svjetovnjake. Kanonsko pravo je do tada, iako slično rimskom, patilo od necjelovitosti i često od raznih proturječnosti. Rad na usavršavanju kanonskoga prava do vrhunca je doveo redovnik Gracijan (umro oko 1150) u svom djelu

Decretum Gratiani (1140), u kojem je kanonsko pravo svedeno na logičan sustav. Poput Irnerija utemeljio je novu znanost, a i njegovi sljedbenici su se okupljali u Bologni. Studij kanonskoga prava ubrzo je postao vrlo popularan. Osim što je studentima davalo jamstvo buduće uspješne crkvene karijere, kanonsko pravo postalo je važno sredstvo širenja pisanoga prava u dijelove Europe koji su se tvrdoglavo držali vlastitih običajnopravnih odredbi. Izvršilo je veliki utjecaj i na svjetovne institucije. Područje uređivanja ugovornih odnosa kanonsko je pravo dijelilo sa svjetovnim, dok je glavnu riječ imalo u pitanjima braka i nasljeđivanja, izvršivši tim putem krupan utjecaj na pravne sustave i tradicije raznih europskih zemalja i naroda.

Nešto je manju važnost u europskim razmjerima imao studij medicine, ali je u sredozemnim zemljama i on privlačio mnoštvo studenata. Krajem 11. stoljeća najpoznatija škola liječništva bila je u Salernu kraj Napulja, poznata po dobrom poznavanju medicinskih tekstova iz grčkoga i rimskoga razdoblja, kao i onih arapskih. Sredinom 12. stoljeća u Salernu i vjerojatno u još nekim središtima već je postojao organizirani sustav podučavanja medicine. Znanje koje se prenosilo na studente bilo je više knjiškoga tipa, teoretsko, a manje praktično. Liječnici su unatoč tome uživali ugled u javnosti, iako ne ravan onom pravnika i teologa.

Rast želje za znanjem diljem Europe u 12. stoljeću Crkvi je stvorio nemale probleme. Studenti su lutali Europom od sveučilišta do sveučilišta u potrazi za kvalitetnim i zanimljivim predavačima. Mnoštvo knjiga sve se brže prevodilo s grčkoga i arapskoga te širilo kontinentom. Učitelji poput Abelarda otvarali su škole slabo povezane s crkvenim središtima. Službeni crkveni krugovi postajali su prema svemu tome sve sumnjičaviji. Sumnjivo je bilo sve: grčka znanost i logika, lutajući studenti koji, iako službeno klerici, nisu bili podložni nikakvoj stvarnoj vlasti, a ponajviše podučavatelji. Njih, iako su bili dio klera, isto tako nije bilo lako kontrolirati jer nisu bili ni redovnici ni kanonici. Bilo je unutar Crkve i radikalnih glasova da sve novo treba suzbiti i zabraniti, ali vrhovi Crkve nisu nikada željeli ići tako daleko. Nasuprot tome, napore su usmjerili na stvaranje mehanizama učinkovite kontrole. U tu svrhu odlično su im poslužila novonastajuća sveučilišta, putem čije se organizacije i hijerarhije moglo kontrolirati nazore studenata i profesora te korištenu literaturu. Iako prva sveučilišta nije utemeljila Crkva, kasnije je preuzela u svoje ruke osnivanje većine novih te je pomoću sveučilišnih upravnih tijela uspijevala nadzirati obrazovanje i istraživanje.

Prva sveučilišta bila su privatne udruge, nastale iz potrebe da profesori i studenti urede međusobne odnose u obrazovnom procesu. Time se izbjegavala pojava nekvalitetnih pojedinaca u obje grupacije. Osim toga, s obzirom da su se sveučilišta od početka smještala u gradove, redovito su se javljali problemi s gradskim vlastima i stanovništvom, posebice glede cijena smještaja i prehrane. Profesori i studenti mogli su, prema potrebi, kao zajednica prijetiti kolektivnim bojkotom i odseljavanjem kako bi zaštitili vlastita prava i spriječili name-

tanje previsokih cijena. Danas još uvijek nije potpuno jasno koje je najstarije, odnosno koja su najstarija europska sveučilišta. Moguće je da je najstarije bilo ono u već spomenutom Salernu. Tamo je krajem 12. stoljeća već postojao studij medicine o kojem se, inače, malo zna. Najpoznatije talijansko sveučilište iz 12. stoljeća bilo je bolonjsko, čije je ustrojstvo mnogo bolje poznato. Na njemu je glavnu ulogu imao studij prava. Dok su studenti sedam slobodnih vještina većinom bili tinejdžeri, većina studenata prava bila je starija i već su završili slobodne vještine. Među studentima prava bilo ih je mnogo koji su već držali važne položaje u državnoj ili crkvenoj upravi te im je studij bio nužan za napredovanje u karijeri. Na bolonjskom studiju prava profesori su u izvršavanju svojih obveza bili pod velikim pritiskom i kontrolom studenata, jer su polaznici željeli što prije i učinkovitije završiti studij. Studenti prava i drugih disciplina u Bologni, a posljedično i profesori, formirali su udruge za zaštitu svojih posebnih interesa. U profesorske udruge nije se moglo ući ako se ispitom pred povjerenstvom nije dokazalo potpuno vladanje predmetom podučavanja.

Tako su se u Bologni do 1200. oblikovale glavna obilježja jednog sveučilišta (predavanja, ispiti, diplome, dozvola za podučavanje), što je označavalo veliki pomak u odnosu na klasične obrazovne metode, zasnovane poglavito na pojedinačnom podučavanju učenika ili studenta. Sveučilišno obrazovanje bilo je jeftinije od antičkoga i znatno demokratičnije. Bologna i ostala talijanska sveučilišta zadržala su tradicionalno snažnu svjetovnu sastavnicu te nad njima Crkva nikada nije uspjela uspostaviti temeljitu kontrolu kao u ostatku Europe. Sveučilišta su se oblikovala kao zajednica studenata i profesora u kojoj su studenti imali presudnu riječ. No, ipak, najvećem dijelu Europe model je postalo pariško sveučilište na kojem su dominirali profesori, a Crkva imala potpunu kontrolu. Prema pariškom uzoru nastala su sveučilišta u Oxfordu i Cambridgeu te ostala sveučilišta sjeverno od Alpa. U kasnom srednjem vijeku Pariz je postao središte obrazovanja u europskim razmjerima, a Francuska je, uz obrazovanje, prednjačila u likovnoj umjetnosti i književnosti.

Pariško sveučilište nastalo je najvjerojatnije postupnim razvojem iz katedralne škole nalik onoj u Chartresu, Orléansu i ostalim francuskim biskupijskim središtima. Tijekom 12. stoljeća, profesori poput Abelarda postupno su se u sve većem broju počeli okupljati u Parizu, vjerojatno privučeni bogatstvom, dobrim prometnim položajem i stalnim napretkom grada. Neprekidnim priljevom studenata i profesora dotadašnja katedralna škola postala je pretijesna te su se pridošlice počeli smještati na lijevoj obali rijeke Seine, u takozvanoj Latinskoj (odnosno učenoj) četvrti. Iako su se u drugoj polovici 12. stoljeća studenti i profesori počeli organizirati u udruge, nisu uspjeli ostati neovisni od Crkve. Osim što su katedralni službenici zadržali vodeće položaje na sveučilištu, pape su pokazivali sve veći interes zbog uloge pariškog sveučilišta kao središta teoloških studija u Europi. Pape su mu stoga izdali mnoge povlastice, ali su zauzvrat do-

bili veliki utjecaj na oblikovanje nastavnog programa i izbor profesorskog kadra te su tako uspostavili čvrstu kontrolu. Stoga je pariško sveučilište ostalo središte pravovjerja, utjecajno diljem Europe, i na njemu su se teško mogle širiti krivovjerne knjige i ideje. Među profesorima pariškoga sveučilišta bilo je i Hrvata, poput Jurja iz Slavonije (Jurja Slovinca, 1355/1360-1416) s početka 15. stoljeća, poslije kanonika katedrale u Toursu.

Svakodnevni život na srednjovjekovnim europskim sveučilištima nije za studente obično bio osobito lagodan. Sveučilišta nisu posjedovala vlastite zgrade za smještaj studenata te su mnogi bili prisiljeni stanovati u neodgovarajućim uvjetima. Školarina je obično bila niska, ili ju siromašni studenti uopće nisu plaćali, ali su knjige bile izuzetno skupe, čak ako bi se samo posudile. Siromašni studenti često su prihode stjecali prošnjom. Studij je bio mukotrpan, trajao je i do 15 godina za diplomu iz prava ili teologije. Na predavanjima nije bilo klupa i stolova, studenti su sjedili po podu na slami i pisali bilješke na komadićima pergamene. Kako je malo tko imao knjige, sve se svodilo na pažljivo slušanje i bilježenje na predavanju, i po nekoliko puta istih predavanja ako je bilo potrebno, kako bi se što više doslovce zapamtilo. Razlog tomu bili su opširni, dugotrajni i strogi usmeni završni ispiti, prigodom kojih je znalo doći i do fizičkih obračuna nezadovoljnih studenata s profesorima. No nije sve u životu srednjovjekovnih studenata bilo loše. Nije bilo uvjetnih upisa, obveznog pohađanja nastave, čvrstih ispitnih rokova ni propisanog roka završetka studija. Bilo je dosta studenata koji su ozbiljno i redovito izvršavali obveze. No mnogi među njima su se znali dobro zabavljati, kockajući i pijući po krčmama, upadajući u ljubavne avanture ili sudjelujući u uličnim sukobima. Znalo je studentskom krivnjom doći i do ubojstva, ali bi studenti u tom slučaju uživali povlašteni položaj, jer su bili izuzeti od nadležnosti svjetovnih sudova. Ako bi studentu dosadio boravak na jednom mjestu ili bi zapao u teškoće, uvijek je mogao bez posljedica odseliti na drugo sveučilište. Pokretljivost studenata bila je opća, jer je nastavni jezik bio jedinstven (latinski) a nastavni programi i literatura bili su većim dijelom ujednačeni. Osim toga, poznate i zanimljive predavače bilo je isplativije slušati uživo i zbog toga otrpjeti troškove putovanja, jer je sve to bitno manje koštalo od njihovih knjiga. Golijardsko pjesništvo i danas je najpoznatiji izraz mentaliteta i duha srednjovjekovnih studenata.

U likovnoj umjetnosti i arhitekturi 12. stoljeća naročito je bila važna uloga Crkve. Sve najvažnije građevine i likovna djela ovoga stoljeća crkvene su provenijencije. Crkva je bila jedina dovoljno bogata i organizirana društvena snaga koja je mogla sustavno organizirati zahtjevne radove i projekte uz angažiranje mnoštva stručnih radnika različitog profila. Likovna umjetnost i arhitektura najsnažniji su i najvidljiviji pokazatelji velike crkvene uloge u obnovi civilizacijskih dostignuća tijekom renesanse 12. stoljeća. Ujedno su i najbolja ilustracija izvornosti srednjovjekovne kulture.

Krajem 11. stoljeća diljem Europe sve se više uviđalo da dotada prevladavajući oblik bazilike, naslijeđen iz kasne antike, crkvenim građevinama, više ne odgovara. Konstrukcijske poteškoće bazilika bile su laka zapaljivost drvene krovne građe i nedostaci ravnoga krova u europskim područjima s oštrijom klimom i većom količinom padalina. Izumom krova položenog na dva bačvasta svoda koja su se preklapala na svojim desnim kutovima omogućeno je proširiti i povisiti pobočne lađe crkava te tako povećati čitavu gradevinu. Posljedično, moglo se povećati prozore i crkve ispuniti svjetlošću. Samostani, posebice Cluny, bili su predvodnici razvoja novog tipa arhitekture i likovne umjetnosti koja se uobičajeno naziva romanikom, budući se velikim dijelom oslanjala na rimske uzore. Romanika je bila prisutna u svim dijelovima Europe, s time da je svaka regija razvijala vlastite posebnosti i stilske inačice. Najsnažnija je romanička umjetnost bila u Italiji i na jugu Francuske, dok je u ostatku Francuske bila izvornijih oblika i motiva.

Sredinom 12. stoljeća u području oko Pariza javljaju se težnje ka napuštanju pravila romaničke umjetnosti. One su samo djelomice bile uvjetovane tehničkim poteškoćama prigodom izgradnje romaničkih objekata. Najvažnije su bile promjene u mentalitetu ljudi 12. stoljeća, posebice crkvenih krugova. Nova pobožnost, usmjerena na Kristovu ljudskost, općenito na emocije i majčinstvo (marijanski kult), tražila je izraz u likovnoj umjetnosti i arhitekturi. Težilo se mističnom, osjećajnom, uzvišenom, usponu prema nebu. Mnogi ljudi Crkve maštali su o građevinama koje će se vinuti uvis i nadmašiti sve ranije viđeno, kako veličinom tako i ljepotom. Za što romanički stil, zasnovan pretežito na rimskoj klasičnoj umjetnosti, obilježen praktičnošću, preciznošću i čvrsto prizemljen, nije više odgovarao. Među prvim središtima novoga stila isticao se samostan Saint Denis nedaleko Pariza, u čijem se sklopu nalazila i grobnica francuskih kraljeva. Zahvaljujući istaknutom opatu toga samostana, Sugeru, već u prvoj polovici 12. stoljeća započela je obnova samostanske crkve u skladu s novim nazorima, da bi se slične promjene do kraja stoljeća ostvarile na većini samostana i katedrala u tom području.

Već do 1200. oblikovana su glavna načela novog, gotičkog stila u arhitekturi, iako još ne s potpuno razvijenim oblicima. Njegove glavne značajke bile su velika visina građevina i obilje svjetlosti u njihovoj unutrašnjosti. Okomite linije prevladavale su nad vodoravnim, a prozorske površine bile su znatno veće nego u romaničkim crkvama. Nove tehnike, odnosno presvođivanje, omogućile su gradnju do tada najviših ikada izgrađenih objekata. Zašiljeni lukovi davali su vizualni dojam da su građevine još i više nego u stvarnosti. Zašiljenost lukova gotičkih građevina postupno se povećavala, sve do krajnjih arhitektonskih primjera krajem 13. stoljeća. Nasuprot tome, ranogotičke građevine još uvijek su zadržavale nešto od romaničke umjerenosti i ograničenosti u oblicima i veličinama. Pedesetak godina nakon početaka gotičkoga stila romanika je potisnuta sa sjevera Francuske, a u narednih pola stoljeća sagrađene su neke od

najljepših i najsavršenijih gotičkih crkava. Ostale grane likovne umjetnosti – kiparstvo, slikarstvo i iluminiranje rukopisa, općenito su pratile razvojne smjernice u arhitekturi.

IX. USPON ZAPADNIH MONARHIJA

Krajem 11. stoljeća stanovnici Europe bili su podložni brojnim i različitim autoritetima. Seljaštvo, golema većina stanovništva, bilo je podređeno neposrednom feudalnom gospodaru koji je nad njima u svakodnevnom životu imao najviše ovlasti. On je prikupljao i najveći dio njihovih različitih davanja. Uz vlastelina, bilo je obično još nekoliko osoba na feudalnoj ljestvici s određenom sudskom nadležnošću ili pravima prema stanovništvu. Na vrhu ljestvice stajao je kralj kojem se iskazivala nejasno određena poslušnost. Visoki politički autoritet bio je i papa, a crkveni sudovi također su nadzirali mnoge odnose među ljudima. Među različitim moćnicima i dužnosnicima s raznim ovlastima kraljevi se uglavnom nisu ničim posebno isticali, niti su predstavljali neupitne vrhovne autoritete. Mnogo češće je osnovna lojalnost puka bila upućena neposrednom feudalnom gospodaru koji je imao gospodarsku i sudsku vlast te lokalnom knezu, grofu ili županu, nositelju vojne moći u regiji. Tijekom 11. stoljeća u cijeloj su Europi feudalne, partikularističke elite igrale glavnu ulogu. U srednjoj i istočnoj Europi takav se pravac razvoja nastavio i produbio od 12. stoljeća nadalje, a kraljevi su većinom postali još slabiji. No, u Francuskoj, Engleskoj i Španjolskoj središnja (kraljevska) vlast postupno se tijekom stoljeća, uz uspone i padove, uspijevala učvrstiti. Ravnotežu snaga u društvu tamošnji su kraljevi uspješno pomaknuli u svoju korist, nametnuvši određeni stupanj političke kontrole svim podanicima i pretvorivši navedena kraljevstva u sve učinkovitije teritorijalno-političke tvorbe.

34. Engleska

Krajem 11. stoljeća Engleska je nesumnjivo bila najnaprednije europsko kraljevstvo, ali s još vrlo ograničenom središnjom vlašću i stupnjem političkog jedinstva zemlje. Podjele između normanskoga i anglosaskoga dijela stanovništva bile su još uvijek snažne i duboke. Posjedi i interesi engleskih kraljeva i velikaša na europskom kopnu često su ih odvlačili od života i problema na otoku te su interesi i potrebe same Engleske trpjeli zbog takve orijentacije vladajućih elita. U prikupljanju vojske za rat i vođenju središnje uprave kralj je još uvijek ovisio o velikašima.

Godine 1100. umro je kralj Vilim II. Njegov najmlađi brat Henrik I (1100-1135) prigrabio je kraljevsku riznicu i okrunio se za kralja, unatoč živućem starijem bratu Robertu Normandijskom. Velikašima je poveljom s povlasticama

zajamčio dotadašnji status i prava, stvorivši tako presedan za kasnija ugovorna rješavanja odnosa između njih i kraljevske vlasti. Oženio je Editu, Engleskinju iz loze Alfreda Velikog, želeći tako približiti normansku dinastiju starosjedilačkom anglosaskom stanovništvu. Pokušao je smiriti i odnose s Crkvom. Stoga je pozvao natrag u zemlju protjeranog nadbiskupa Canterburyja i primasa Engleske – Anselma (1033-1109). No, novi sukob oko investiture nije se mogao izbjeći. Sporazumom iz 1106. Henrik se odrekao investiture znakovima duhovne časti, ali je zadržao pravo na zakletvu vjernosti prelata, kako bi u stvarnosti očuvao kontrolu nad njihovim izborom. Henrik je stekao potporu većine Engleza, posebice kada je ušao u sukob s bratom Robertom i oduzeo mu vlast nad Normandijom, unatoč protivljenju francuskoga kralja. Znatno ojačavši, Henrik je mogao krenuti putem daljnjeg jačanja kraljevske vlasti i širenja njezinog autoriteta, bez straha od oporbe.

Na Henrikovu dvoru, odnosno u njegovoj kraljevskoj kuriji, započeli su odvajanje, specijalizacija i profesionalizacija financijske službe te sudstva. Pojavila se skupina uvježbanih upravnih službenika, povećan je broj kraljevskih činovnika i poboljšano je čuvanje spisa. Od toga vremena sustavno su se čuvali financijski spisi u obliku svitaka (rola), što je tipično za Englesku. Iz Henrikova vremena očuvan je samo jedan takav svitak, ali od 1154. do 19. stoljeća postoje neprekinuti nizovi, kao nigdje drugdje u Europi, što omogućava odlično poznavanje engleskoga upravnog sustava u usporedbi s ostatkom Europe. Jačanje središnjih financija imalo je nemjerljiv učinak i posljedice, jer je kralju omogućilo, prije svega, prevlast nad barunima (velikašima) u Kraljevstvu te siguran i trajan izvor prihoda, i to vrlo rano u europskim razmjerima. Kralj je tako postajao sve neovisniji u odnosu prema velikašima. Državno činovništvo, s druge strane, sve je čvršće kontroliralo šerife, pokrajinske upravitelje iz redova feudalnoga plemstva, onemogućavajući im prisvajanje kraljevskih prava i ovlasti. Kraljevi su, zbog svega navedenog, imali znatno bolji uvid u opće stanje Kraljevstva te su bili sposobni, prema potrebi, brže i učinkovitije reagirati.

Kralj Henrik nije uspio profesionalizirati sudski sustav tako temeljito kao upravu. Na sudu kraljevske kurije i dalje su prevladavali velikaši, ali je na lokalnim sudovima kralj mogao s reformama otići znatno dalje. Kako su šerifi zanemarivali ili nisu bili u stanju učinkovito obavljati sudske dužnosti na vlastitom području, Henrik je počeo slati članove kurije s punim ovlastima na teren da djeluju kao kraljevski suci. Oni su bili bitno uspješniji od šerifa u sudskim poslovima, budući da su im navedeni poslovi bili jedina dužnost. Krajem Henrikove vladavine kraljevski suci već su obilazili sve dijelove Kraljevstva. Većina kraljevskih sudaca i šerifa u Henrikovom vremenu bila je iz redova nižega plemstva, a ne velikaškoga kao ranije. Stoga su vlastitu moć i status dugovali isključivo kralju, kojem su bili izuzetno odani. Henrik nije ukinuo feudalnu rascjepkanost, ali je svakako naznačio put njezina nestanka u 13. stoljeću. Velikašima nije oduzeo moć i ovlasti, posebice ne na vlastelinstvima, ali je spriječio ekscesne poja-

ve i produbljivanje rascjepkanosti. Uspjeh reformi, odnosno nove uprave i sudstva, donio je Henriku nadimak "Lav Pravde", omogućio je mirno razdoblje napretka te rezultirao kraljevom znatno većom popularnošću u narodu u odnosu na prethodnike. Ojačana je i kohezija raznih sastavnica engleskoga društva.

Nakon Henrikove smrti, 1135. godine, učinci njegovih mjera stavljeni su na ozbiljnu kušnju. Jedini nasljednik bila mu je kćer Matilda. Ona se udala za grofa od Anjoua, velikog normanskog neprijatelja, te je time stekla brojne protivnike u samoj Engleskoj. Nasuprot njezinom isticanju prava na očevo prijestolje, velikaška oporba istakla je drugoga kandidata, unuka Vilima Osvajača po imenu Stjepan (Stephen) od Bloisa (1135-1154). On se pokazao bržim i vještijim od Matilde te se uspio nametnuti za kralja. Zauzvrat je plemstvu morao izdati novu povelju sa slobоštinama i dati ustupke Crkvi. No Matilda i njezin suprug nisu odustali od prijestolja te su napali Normandiju i zapad Engleske, pokrenuvši građanski rat koji je jedino velikašima donio korist. Mijenjanjem strana u pravom trenutku mnogi baruni stalno su povećavali posjede te stjecali sve veće ovlasti i moć. U ratu je najteže stradalo seljaštvo, objekt pljački i pustošenja obiju strana. Iako je Crkva postala neovisnija od svjetovnih vlasti, i ona je tijekom rata pretrpjela značajne materijalne štete. Unatoč teškim problemima Stjepan se uspio održati na vlasti, a djelomice je opstao i kraljevski upravni te sudski aparat. Niže plemstvo nije bilo voljno ratovati, naročito ne ako bi to vodilo jačanju moći velikaša. Sve rasprostranjenija nespremnost na ratovanje vremenom je dovela do potrebe nalaženja kompromisa između zaraćenih strana. Kako se to vremenski poklopilo sa smrću Stjepanova sina i nasljednika rješenje je nađeno tako da Stjepan prizna Matildina sina Henrika za nasljednika, nakon čega je ubrzo, 1154. godine i Stjepan umro.

Novi kralj Henrik II Plantagenet (1154-1189), iako je zavladao u mladenačkoj dobi, već je imao iskustva u ratu i upravi, a od 1150. vladao je Normandijom. Godinu dana kasnije od oca je naslijedio Anjou i Touraine, a 1152. oženio se najbogatijom nasljednicom u Francuskoj, Eleonorom Akvitanskom. Ženidbom je došao do Poitoua, Guienne i Gaskonje te je polagao prava na čitav jugozapadni dio današnje Francuske. Još prije dolaska na englesko prijestolje postao je najveći zemljišni gospodar na francuskom ozemlju, čija je domena opsegom znatno nadmašivala onu kojom su neposredno vladali francuski kraljevi iz kuće Kapetovića. No, Henrikovo francusko podrijetlo, jezik i obrazovanje te činjenica da je većinu posjeda imao na francuskom području bitno su odredili prioritete njegove vladavine. Stoga su vrijeme i energija koje je posvećivao Engleskoj bili znatno manji, odnosno Engleska je imala drugorazrednu važnost u njegovim planovima. Unatoč tome, pomalo paradoksalno, pokazao se jednim od najznačajnijih promicatelja kvalitetne uprave, pravnog sustava i vlasti u Engleskoj.

Naime, za velike potrebe i troškove u Francuskoj, kralj je trebao raspolagati dostatnim prihodima. Njih mu je mogla omogućiti jedino dobro organizirana i birokratizirana engleska monarhija. Henrik je i osobno bio izrazito zainteresi-

ran za pitanja uprave, javnih financija i pravosuđa, čemu je posvećivao veliki dio vremena, uz zavidno znanje i radnu energiju. U provedbi vlastite politike bio je uporan, krut, katkada i okrutan. Unatoč svemu dobro je osjetio potrebe vremena nakon anarhičnog razdoblja Stjepanove vladavine te ga nasilnički postupci, bez obzira na protivljenje Crkve i velikaša, nisu lišili popularnosti. Glavni Henrikov zadatak bila je obnova poretka iz vremena njegova djeda i imenjaka, u čemu je velikim dijelom uspio. Prisiljavao je velikaše da mu predaju utvrde ili ih unište, istjerao je bande plaćenika iz zemlje i vraćao je kraljevske posjede i prava u svoje ruke. Obnovio je središnju upravu te pozvao natrag u službu neke od starih i iskusnih službenika. Središnji upravni i sudski službenici ponovo su mogli nesmetano djelovati na čitavom teritoriju Kraljevstva.

Henrik II otišao je u reformama znatno dalje od svoga djeda. Namećući prvenstvo državnoga sudstva nastojao je da svi važniji sporovi budu vođeni pred kraljevskim sucima. Time je dodatno povećao vlastite prihode i smanjio moć baruna. Ojačao je pravnu zaštitu središnjih vlasti, odnosno kraljevskog sudstva, nad nižim i srednjim plemstvom, čime je znatno oslabio velikaški autoritet. U građanskim, a posebice u krivičnim parnicama, uveo je istragu čime je znatno poboljšao kakvoću sudskoga postupka. Odlukom porotnoga suda u Clarendonu 1166. putujući suci i šerifi bili su dužni tražiti na terenu pouzdane ljude, porotnike, čija je dužnost bila pod zakletvom otkriti imena osumnjičenika za krivična djela. Znatno je time oslabljena krivičnopravna nadležnost feudalaca, jer su svi važniji slučajevi od tada dospijevali pod kraljevu jurisdikciju. Velika porota u nekom okrugu morala je kralju dostavljati podatke o njegovim pravima i posjedima na tom području te podnositi izvješća o ponašanju i radu lokalnih kraljevskih službenika. Okružni kraljevski suci bivali su sve važniji u odnosu na šerife, kojima su preostajali manje važni slučajevi. Okružni suci dobivali su pri preuzimanju dužnosti točno određene zadatke te su morali detaljno izvješćivati dvor o svom radu. Kao rezultat njihove istrage smijenjeno je 1170, zbog velikih propusta u radu, 15 od ukupno 22 šerifa u čitavom Kraljevstvu.

Posljednja kraljeva sudska reforma bila je stvaranje središnjega suda. Njegovo formiranje uzrokovano je velikom važnošću pojedinih sudskih predmeta nad kojima je kralj želio osobno zadržati potpunu kontrolu i željom istaknutih stranaka da se, inače često dugotrajni postupci, ovim putem ubrzaju. Zbog tehničkih razloga – velika brojnost osoblja, postalo je nepraktično da o tim slučajevima odlučuje čitava kraljevska kurija, već su iz njezinih redova birani istaknuti pojedinci, vični pravu, koji su na sebe preuzimali nove zadatke. Time je nastavljen i produbljen proces profesionalizacije državnog sudskog aparata. Pred sve članove kurije tada su se od iznosili samo pojedini, najvažniji slučajevi.

Sudske reforme i želja za kontrolom sudstva u Kraljevstvu dovele su Henrika do sukoba s Crkvom. Podrškom kralja Stjepana, te uvođenjem kanonskoga prava, Crkva je tijekom stoljeća znatno ojačala utjecaj u sudstvu. Osim bračnih odnosa i oporuka, što im je već općenito bilo priznato, klerici su težili

da i svi slučajevi u kojima su oni jedna od stranaka pripadnu crkvenim sudovima. Kako se i na zakletvu gledalo kao na svojevrsnu duhovnu obvezu, tražili su da i svi slučajevi kršenja zakletve dođu pred crkvene sudove, što bi znatno oslabilo i smanjilo prihode kraljevskih sudova. Crkveni sudovi bili su popularniji jer su u prosjeku izricali blaže kazne, procedura je na njima bila uređenija i jasnija, a kanonsko pravo nesumnjivo je kvalitetom bilo nadmoćno onovremenom svjetovnom pravu. Kralja Henrika posebice je ljutila i uznemirivala pojava ili mogućnost da se razni prijestupnici, pod izlikom da su stvarno ili tobože dio svećenstva, utiču zaštiti crkvenih, izbjegavajući kazne na svjetovnim sudovima. Želja za dokidanjem zloporaba te pokušaj ograničenja sudske nadležnosti glavnog društvenog takmaca – Crkve, odveli su kralja izravno u sukob s glavarom Engleske crkve, canterburyjskim nadbiskupom Thomasom Beckettom (oko 1118-1170).

Zanimljivo je da je Thomas ranije bio najbolji prijatelj i vjerni suradnik kralja Henrika. Prije nego je postao nadbiskup, sudjelovao je u pregovorima koji su doveli Henrika na prijestolje. U međuvremenu, obavljao je i dužnost canterburyjskog arciđakona, odnosno upravljao je svim svjetovnim poslovima nadbiskupije. Nakon smrti dotadašnjeg nadbiskupa, kralj je Thomasa odmah, bez oklijevanja, postavio na canterburyjsku nadbiskupsku stolicu. Tim je imenovanjem želio postići potpunu suradnju Engleske crkve u jačanju središnje vlasti i uprave. No, kod Thomasa je, imenovanjem za nadbiskupa, došlo do potpune preobrazbe. Ranije potpuno svjetovno usmjeren, poznat po raskošnim odajama, zabavama i visokim troškovima, Beckett je počeo voditi gotovo svetački način života, obilježen skromnošću, poniznošću i isposništvom, sve češće i oštrije kritizirajući kralja, da bi ga konačno počeo nazivati tiraninom. Razlozi ovakva obrata u Thomasovu držanju bili su, vjerojatno, višestruki. Osim zbog značenja i osobina same nadbiskupske dužnosti, Thomas se promijenio i jer je bio ponosan i samosvjestan čovjek koji je, prema svemu sudeći, na novoj dužnosti želio iskazati što veću neovisnost i individualnost. No, presudan čimbenik navedenoga obrata bilo je, izgleda, iskreno i potpuno vjersko obraćenje novoga nadbiskupa koji je vjeru prihvatio kao stvarnu ideju vodilju u svom životu. Stoga su njegovo isposništvo i oporba svjetovnom vladaru bili prirodne posljedice navedenog obrata.

Sukob kralja i nadbiskupa kulminirao je 1164. godine u žestokom sporu oko nadležnosti nad suđenjima službenicima. Razljućeni kralj inzistirao je da Beckett poštuje običaje Kraljevstva, što je ovaj učinio tek pod velikim pritiskom ostalih prelata koji su se bojali posljedica otvorenoga sukoba s kraljem. Henrik je odmah zatim sazvao koncil u Clarendonu, zatraživši da se na njemu pismeno utvrdi englesko običajno pravo. Konačni dokument proizašao s tog zasjedanja poznat je pod nazivom "Clarendonske konstitucije". Beckett ga je odbio potvrditi po cijenu vlastite smrti, kako je izrijekom sam naveo. Konstitucije su, naime, išle u pravcu korjenitog smanjivanja prava Engleske crkve; primjerice, branilo se prelatima napuštanje Kraljevstva bez kraljeva odobrenja, zabranjen im

Slika 29. Umorstvo Thomasa Becketta, 1170.

je priziv papi te su na najmanju mjeru svedene nadležnosti crkvenih sudova. Konstitucije su više izražavale model odnosa Crkve i države iz vremena Henrika I nego aktualno stanje. S obzirom na tu činjenicu te veliku zaokupljenost pape borbom s carem Fridrikom I, većina engleskih prelata nije pružila jači otpor konstitucijama. Thomas je ustrajao u otporu kraljevim mjerama, što ga je konačno prisililo na izbjeglištvo i odlazak u Francusku. Zatim je pokušao steći potporu novoga pape Aleksandra III, ali ju nije dobio. Papa, tada u velikim problemima s carem, nije želio još jednog moćnog zapadnog vladara okrenuti protiv sebe te je uskratio potporu Beckettu. Papinim posredovanjem kralj i nadbiskup su se nevoljko izmirili te je Beckettu dopušten povratak kući; međutim, sporna su pitanja ostala neriješena.

No nadbiskup je tvrdoglavo ustrajao u zaoštravanju stava prema kralju. Izopćio je iz Crkve biskupe koji su u nedavnim događanjima stali na kraljevu stranu, kao i velikaše koji su se usudili preuzeti nadbiskupijske posjede tijekom njegova izbivanja iz zemlje. Time je čitav prijepor vraćen na početak. U nastupu bijesa Henrik II je, čuvši novosti za boravka u Francuskoj 1170, postavio pitanje: "Zašto nemam dovoljno odanih sljedbenika koji bi me riješili ovog lažnog svećenika?" Četvorica kraljevih vitezova shvatili su pitanje kao izravnu naredbu te su otputovali za Canterbury i u samoj katedrali ubili Becketta. Kao žrtva ubojstva i mučenik, Beckett je posmrtno ostvario pobjedu. Kralj je danima postio i žalovao, mučen grižnjom savjesti zbog nepromišljene izjave. Uz to se javno zakleo da nije kriv za ubojstvo te je u znak okajanja grijeha javno žestoko izbičevan u Canterburyju. Morao je i opozvati neke od odredbi konstitucija iz 1164. godine. Vraćeno je pravo priziva papi te pravo da se svećenstvu za krivične prijestupe sudi pred crkvenim sudovima. Time su propali kraljevi pokušaji da crkveno sudstvo pokori poput velikaškog. Crkveni sudovi zadržali su važnost do reformacije.

Beckettovo ubojstvo bilo je dobar povod nezadovoljnom dijelu plemstva za ustanak protiv kralja. Osim smanjenih feudalnih i sudskih nadležnosti, velikaši su gubili i raniju vojnu funkciju, jer je kralj umjesto vojne službe sve više tražio novčanu naknadu koju je koristio za najam plaćenika, dodatno slabeći društvenu ulogu velikaša. Bio je to, u stvari, nastavak slične politike Henrika I. Ujedinjena svjetovna i crkvena oporba počela se demonstrativno okupljati oko Beckettova groba, kao simbola kraljeve tiranije i progona. Kralj je pomoću plaćenika suzbio ustanike kojima je u pomoć bio pritekao i škotski kralj. No, on je zarobljen te je morao postati Henrikov vazal. Uz pomoć svojih pristaša kralj je proširio i učvrstio vlast i nad dijelom Irske. Unatoč uspjesima, ustanak je označio početak

zastoja u procesu jačanja središnje vlasti. Mjere centralizacije znatno su usporene nakon 1173. godine. Uz to, nadbiskup Beckett, kraljev najveći protivnik, ubrzo je proglašen svecem. Posljednje razdoblje Henrikove vladavine obilježeno je sve većim ambicijama njegovih sinova da se što prije dočepaju posjeda i moći, u čemu ih je javno i tajno podržavao francuski kralj Filip II August. Pred samu smrt 1189. Henrik je s francuskim kraljem bio, stoga, prisiljen sklopiti nepovoljan mir koji je, izgleda, ubrzao i njegov osobni kraj.

Unatoč tome što je Henrik pri kraju, kao i njegov sin i nasljednik Rikard Lavljega Srca (1189-1199) za cijele vladavine boravio izvan Engleske, zemlja to nije značajnije osjećala. Tome je uzrok bio već dovoljno razvijeni upravni i sudski aparat koji je mogao djelovati prema vlastitoj unutarnjoj dinamici i bez fizičke prisutnosti vladara. Za Rikarda u Engleskoj je uveden porezni sustav, skupljao se novac za kraljev otkup iz njemačkog zarobljeništva, dok su porezi na posjede, prihode i nekretnine izdašno financirali ratove u Francuskoj. Iako je do tada bilo nezamislivo biti bez vladara u Kraljevstvu dulje vrijeme, nisu zabilježeni značajniji prosvjedi protiv takvoga stanja. Iako je porezima iscrpio Englesku, Rikard je bio i ostao popularan zbog osobnih kvaliteta i vojničke uspješnosti. Naslijedio ga je brat Ivan Bez Zemlje (1199-1216), nesimpatična osoba, izrazito nepovjerljiva prema okruženju, što je pridonijelo da ostane zapamćen kao jedan od najneuspješnijih engleskih kraljeva, čija je vladavina bila obilježena greškama, krivim procjenama i porazima. Uz to, bio je loše sreće, pa je za najveće protivnike imao jednog od najvećih papa u povijesti (Inocenta III) i jednog od najsposobnijih francuskih kraljeva (Filipa II Augusta).

Filip je iskoristio nominalno seniorsko pravo nad Ivanom da u jednom, naizgled nevažnom slučaju, pozove engleskoga kralja pred svoj sud, što je ovaj odbio. Ivanova ogluha poslužila je Filipu kao izgovor da mu oduzme sve feude na francuskom području i objavi rat. Kako bi dodatno otežao Ivanov položaj, Filip je priznao Ivanova nećaka Artura Bretonskog za legitimnog nasljednika većine anžuvinskih posjeda. Dječaka Artura Ivan je zarobio, da bi ga zatim dao ubiti, što je protiv njega izazvalo normandijsko i anžuvinsko plemstvo koje se stavilo u Filipovu službu. Tako je francuski kralj, bez većega napora, zauzeo sjeverne anžuvinske posjede, a Ivan je do 1204. izgubio sve francuske posjede osim Gaskonje i dijela Poitoua. Ivanov ugled je tim porazom znatno uzdrman, a ojačala je i velikaška oporba u Engleskoj. Među gubitnicima posjeda u Normandiji bilo je mnogo engleskih baruna koji su za nesreću krivili kralja. Gubitak Normandije i rat s Francuzima doveli su do sve većeg udaljavanja od francuskoga jezika i kulture, kako na dvoru tako i među narodom. Od početka 13. stoljeća anglosaska sastavnica engleskoga društva postupno je postajala sve značajnija i vremenom je stekla potpunu prevlast. Velikaši su se od 1204. sve više mogli predstavljati kao branitelji zemlje, njezinih tradicija i interesa pred kraljevima – strancima, usmjerenima k europskom kopnu. Nakon Ivanove smrti engleski jezik postao je, konačno, i jezik pisane kulture.

Ivanu je, nakon gubitka Normandije, slijedila duga i ogorčena borba s Crkvom, također završena potpunim neuspjehom. Nakon smrti dotadašnjeg canterburyjskog nadbiskupa, 1205, pojavila su se dva kandidata, jedan s potporom klera, a drugi kralja. Spor su iznijeli pred papu Inocenta III (1198-1216) koji je odbio izbor obojice, tražeći da se čitav postupak ponovi pred njim, u papinskoj kuriji. Pod papinskim pritiskom izabran je za novoga nadbiskupa Englez Stephen Langton, pariški profesor teologije. Unatoč tome što su mnogi srednjovjekovni vladari sukobe s papinstvom oko investiture znali uspješno riješiti izravnim dogovaranjima s papom oko obostrano prihvatljivog kandidata, Ivan je ustrajao na vlastitoj potpunoj kontroli izbora. Odbio je postavljanje Langtona iz proceduralnih razloga te zauzeo posjede canterburyjske nadbiskupije. Nakon niza upozorenja, Inocent III prokleo je čitavo Englesko Kraljevstvo. Kralj je uzvratio zapljenom cjelokupne crkvene imovine te prijetnjama prelatima koji su zbog toga svi, osim dvojice, pobjegli iz zemlje.

Neposredne posljedice prokletstva nisu bile osobito teške za stanovništvo, jer je kralj zapljenom crkvenih dobara došao do velikih materijalnih sredstava. Za prokletstvom uslijedilo je 1209. izopćenje kralja Ivana iz Crkve. No ni ova mjera nije polučila željene učinke u Engleskoj, tako da je papa morao uptrijebiti posljednje i najjače sredstvo. Ovlastio je Filipa II Augusta da u njegovo ime kazni Ivana, obećavši mu englesku krunu kao nagradu. Suočen s premoćnim snagama svjetovnih i crkvenih neprijatelja, udruženih s ravnodušnošću podanika nespremnih da mu pomognu, a ne i da za njega ginu, Ivan je morao priznati poraz. U svibnju 1213. pomirio se s papom. Morao je priznati Langtona za novog primasa Engleske te vratiti sva crkvena dobra i prihode. Te obveze nikada nije u potpunosti izvršio, ali ih je izvršavao u dovoljnoj mjeri da zapadne u financijske poteškoće. Stoga je morao otrpjeti i najveće poniženje. Predao je Englesku papi, da bi ju dobio natrag kao leno, izravno time priznavši da je papin vazal. No, velikaši nisu time bili oduševljeni. Nije ih smetalo kraljevo poniženje, već činjenica što je Ivan stekao novog i moćnog saveznika.

Dotadašnja neugodna iskustva tijekom vladavine nisu primirila Ivana. Povezao se s njemačkim carem Otonom IV (1177-1218) i nekim buntovnim francuskim velikašima kako bi vratio ranije posjede na francuskom ozemlju. Njegovi saveznici trebali su napasti Filipa II Augusta sa sjevera, dok je Ivan sa svojom vojskom trebao napasti s juga, iz Akvitanije. Najveća slabost toga plana bila je u tome što je Ivan za ratovanje bio potpuno financijski ovisan o potpori engleskih baruna koji mu potporu nisu željeli dati, već su ga ucjenjivali: pod vodstvom nadbiskupa Langtona tražili su jamstva o poreznim izuzećima poput onih iz vremena Henrika I. Stoga je kralj odlučio sam, vojnim putem, riješiti problem. No, ponovno je doživio poraz. Čim je francuski zapovjednik krenuo na njegovu vojsku, Ivan je izgubio hrabrost i povukao se, dok su njegove sjeverne saveznike Francuzi teško porazili u bici kod Bouvinesa 1214. godine. Ovim je porazom Ivan bio potpuno diskreditiran kao vladar. Svi su se velikaši i prelati ujedinili protiv

njega te mu zajednički podnijeli zahtjeve koje je on, u prvi mah, bijesno odbio. Velikaška vojska zatim je zauzela London, uz potporu građanstva, čime je kralj stavljen u bezizlazan položaj. Stoga je bio prisiljen potvrditi neophodne reforme koje su tražili buntovnici.

Dana 15. lipnja 1215. Ivan je kraljevskim pečatom ovjerio takozvanu "Veliku povelju sloboda" (*Magna Carta*) koja označava prekretnicu u određivanju položaja i uloge središnje, kraljevske vlasti. Tim dokumentom započeo je proces ograničavanja kraljevske vlasti. Nije riječ o ustavnoj povelji, uvođenju parlamentarizma, parlamentarne monarhije ili čemu sličnom, već o tipično srednjovjekovnom dokumentu koji su sastavili velikaši, čija je svrha poglavito bila zaštititi svoje političke i gospodarske interese. Glavni interes baruna bio je ograničiti vlastita novčana davanja kruni. O tome se u povelji detaljno govori, dok primjerice o kmetovima, njihovim pravima i interesima, nema ni spomena. Na građanstvo se odnosilo nekoliko prilično neodređenih članaka, dok je Crkva dobila tek općenito obećanje da će biti slobodna. Unatoč ograničenjima, *Magna Carta* predstavlja veliki korak u razvoju europskoga i svjetskoga prava zbog dviju važnih odredbi. Prva govori da je kralj (vladar) obvezan poštovati zakone i običaje kraljevstva te da, ako navedene odredbe prekrši, može biti kažnjen. Druga odredba navodi da su velikaši (baruni) kao kolektivno tijelo dužni kontrolirati da li kralj poštuje navedene zakone. Centralizacija do 1215. donijela je, dakle, Engleskoj, osim teritorijalnog zaokruživanja i jačanja središnjih organa vlasti, stvaranje ujedinjenog velikaškog sloja koji je kao kolektivno tijelo nastupao u ulozi protuteže kralju. Takav razvoj nije se dogodio u srednjem vijeku ni u jednoj drugoj europskoj zemlji. Od toga vremena organizirane grupe, najprije baruni, poslije svi viši društveni slojevi, branili su u Engleskoj svoje povlastice i engleske zakone u odnosu prema kralju. Kontrola nad središnjom vlašću postala je engleskim povlaštenim društvenim slojevima nasušna potreba, a ne isključivo dosadna i zahtjevna dužnost kao prije.

Središnja ideja povelje nije bila, dakle, potkopavanje središnje vlasti, već onemogućavanje krivih ili nepravednih postupaka. Među barunima i prelatima bilo je mnogo onih koji su zagovarali umjereni pristup i takvi su konačno prevladali. Najviši slojevi društva morali su voditi računa i o interesima i raspoloženju svojih službenika, sitnoga i srednjega plemstva. Ono je tijekom posljednjih stotinjak godina izrazito podržavalo centralizaciju, jer im je omogućila učvršćenje i jačanje osobnog društvenog i pravnog položaja. Upravo su sitni i srednji plemići u povelju uspjeli ubaciti članak kojim se određuje da kraljevski suci moraju četiri puta godišnje obići svaku grofoviju i saslušati sporove u vezi s feudalnim posjedima i pravima. Sve u svemu, odredbama *Magna Carte* kralj je izgubio tek nekoliko svojih prava. Ograničenja kraljeve sudske vlasti bila su minimalna, a brzo su ih i lako zaobišli dvorski pravnici. Značajnija su bila ograničenja kraljeve financijske moći. Od feudalnih prava kralj se mogao nadati samo ograničenom dohotku te su mu raznovrsni porezi od tada postali glavno sredstvo prihoda. Nijedan kralj

nakon Ivana nije više uspijevao nametnuti važne poreze bez pristanka baruna. Velikaši se nisu u značajnijoj mjeri suprotstavljali kraljevu preuzimanju najvećeg dijela vlasti, već su se protivili da jedini za to snose posljedice. Ni oni nisu željeli povratak feudalne rascjepkanosti i anarhije nego ispravljanje i nadzor propusta, grešaka i zloporaba središnjih vlasti. Odnosi kralja i velikaša i naredna dva stoljeća kretali su se unutar navedenih okvira.

No godina od donošenja Povelje do Ivanove smrti protekla je burno. Ivan je pokušao izbjeći ograničenja prizivom papi Inocentu III koji je na kraljev nagovor poništio Povelju. Baruni su tada pozvali u pomoć Filipa II Augusta. Francuski vladar poslao je u Englesku vojsku pod vodstvom sina Luja. Usred rata Ivan Bez Zemlje iznenada je 1216. umro. Na prijestolje je došao njegov devetogodišnji sin Henrik III (1216-1272). Pobuna je odmah oslabila, a ubrzo je iste godine umro i papa Inocent III. Istaknuti barun William Marshal, regent u ime maloljetnoga kralja, ponovno je izdao *Magna Cartu*. U novom izdanju Povelje izbačeno je nekoliko članaka koji su ograničavali kraljevu vlast, ali je sada jamac Povelje postao najistaknutiji velikaš. Promijenjenu Povelju potvrdio je i papinski legat. Sve je to dovelo do brzog osipanja Lujevih pristalica te se ovaj, uz časno primirje, povukao iz Engleske. Engleski vladari više nikada nisu mogli poništiti odredbe Velike povelje i vratiti status *quo ante*.

35. Francuska

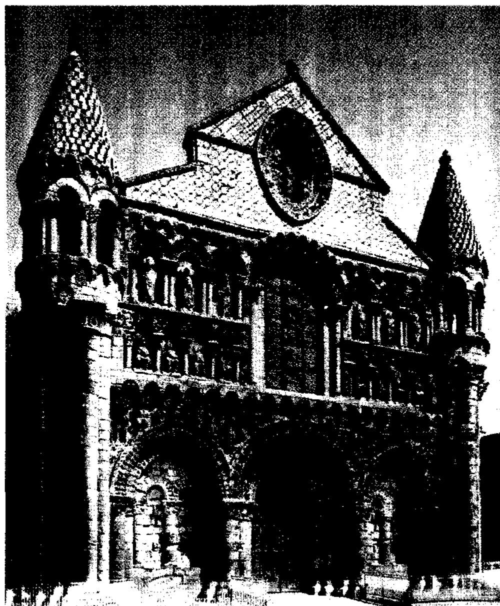
Početkom 12. stoljeća francuski je kralj imao ograničenu moć. Stvarnu vlast držao je u području od Pariza do Orléansa, a i tu je imao brojne probleme s velikašima. Još je manje vlasti imao u ostatku Kraljevstva u kojem su velikaši stvorili prave državine, praktički potpuno neovisne od središnjih vlasti. Ti su velikaši rijetko kada dolazili na kraljevski dvor, a uprava na njihovim područjima bila je potpuno neovisna od središnje uprave. Nakon 1100. kraljevsku vlast stvarno je obnašao Luj VI Debeli kojemu je otac Filip I (1060-1108) u potpunosti prepustio upravljanje Kraljevstvom. Kao potkralj i zatim samostalan vladar (1108-1137), Luj se posvetio kažnjavanju najnasilnijih vazala u području Ile-de-France (Pariz – Orléans). Na poziv gradova, samostana i ostalih kojima su kršena prava, kralj je obilazio područjem, kontrolirao i kažnjavao, uspjevši do kraja vladavine u potpunosti učvrstiti vlast nad kraljevskom domenom. No, vlast nije uspio proširiti izvan toga područja. Dugim ratom s engleskim kraljem Henrikom I oko Normandije nije ništa postigao, jer je Normandija ostala vezana uz Englesku. Uspio je nametnuti svoga kandidata za flandrijskoga grofa, ali se ovaj pokazao nedoraslim toj dužnosti te je ubrzo zbačen, a Luj je u Flandriji izgubio ugled. Samo jednom uspio je Luj stvarno djelovati kao francuski kralj, a ne jedino gospodar područja Ile de France. Car Henrik V zaprije-

tio mu je 1124. vojnom intervencijom zbog podrške papi tijekom borbe za investituru. Prijetnja je okupila oko kralja sve najvažnije velikaše francuskoga sjevera. Iako navedenu epizodu djelomice možemo promatrati i kao rani iskaz francuskoga protonacionalizma, ona nije imala neposrednih posljedica u smislu jačanja kraljevske moći.

Stvarni Lujev doseg bilo je podizanje uprave na kraljevskoj domeni na razinu boljih feudalnih država. Borba za javni red, mir i poredak donijela mu je potporu Crkve, građanstva i sitnoga plemstva. Iz tih slojeva stizali su kralju ljudi za službenike tijela središnje uprave. Pod kraj Lujeve vladavine dvor je počeo djelovati kao stalno tijelo vlasti. Povećani kraljev prestiž ogledao se u dvjema činjenicama: prvo, na kraljevu sudu počeli su se javljati slučajevi s područja izvan neposredne kraljeve domene. Drugo, akvitanski vojvoda Vilim dao je kraljevu sinu Luju VII (1137-1180) kćer Eleonoru za ženu. Luj VI nije se stigao time okoristiti jer je ubrzo umro, ali su se njegovu sinu brakom otvorile značajne perspektive. Vojvodstvo Akvitanija obuhvaćalo je oko četvrtine Francuskoga Kraljevstva, a vojvoda je imao čvrstu vlast u području od rijeke Loire do Bordeauxa. Da je Luj VII uspio naslijediti Akvitaniju, vjerojatno bi poštedio Francusku budućih teških ratova, a ujedinjenje zemlje dogodilo bi se znatno ranije.

U početku je Luj VII vladao energično. Bio je pod jakim utjecajem supruge Eleonore te se, uz njezin poticaj, sukobio s velikašima i Crkvom. Kralj je i sam bio odgojen na jugu, svjetovnijem i prosječno obrazovanijem od francuskoga sjevera. Papino prokletstvo prisililo je kralja na pomirenje s Crkvom, ali je u ostalim vidovima vladavine prvih osam godina bio razmjerno uspješan. Njegovi problemi i neuspjesi započeli su Drugim križarskim ratom, u koji se osobno uključio na valu velikog vjerskog poleta. Tijekom križarskoga pohoda, Luj je u Antiohiji zapao u bračne probleme s Eleonorom zbog njezina navodna preljuba. Za vrijeme kraljeva odsustva iz zemlje, Francuskom je kao regent upravljao Suger, opat samostana Saint Denis. Niskoga podrijetla, ali vrlo sposoban, posebice kao upravitelj crkvenih posjeda, Suger je već stekao povjerenje Luja VI i bio je u dobrim odnosima s vodećim osobama onovremene Francuske. Za Luja VI je bio jedan od glavnih kraljevskih službenika, ali mu je dolaskom Eleonore Akvitanske na dvor privremeno opao utjecaj. Novu moć stekao je kada je postao regent. Suzbio je sve nerede i pažljivo je kontrolirao kraljevske financije. Iako je bio protiv pokretanja Drugoga križarskog rata, nakon njegove propasti predložio je da iz vlastitih sredstava financira novi rat. Ogromno bogatstvo za jednog onovremenog opata stekao je Suger poslovnom darovitošću, unatoč redovničkom statusu i zavjetima. No prije pokretanja novog križarskog pohoda Suger je umro, ne ostavivši nikoga iza sebe tko bi bio u stanju izvršiti njegov naum.

Suger je, kao regent, bio izričito za očuvanje braka Luja VII i Eleonore Akvitanske, znajući da je to najsigurniji način da francuska kruna zadrži Akvitaniju. No, nakon Sugerove smrti odnosi kralja i Eleonore dodatno su se pogoršali. Uzrok je bio mladi engleski princ i budući kralj Henrik II koji je prigodom posjete fran-

Slika 30. Katedrala Notre Dame la grande u Poitiersu (srednja Francuska) oko 1150.

cuskom dvoru stupio, izgleda, u ljubavnu vezu s Eleonorom. Bio preljub stvaran ili tek dio Lujeve uobrazilje, francuski kralj odlučio je povući jedinice iz Akvitanije. Zatim je 1152. nagovorio dvorsko vijeće na poništenje braka s Eleonorom, temeljem navodno prebliskog srodstva. Svega dva mjeseca nakon razvoda Eleonora se preudala za Henrika II. Slijedio je dvogodišnji rat bivšeg i novog Eleonorina supruga, iz kojeg je 1154. Henrik izašao kao pobjednik, stekavši titulu akvitanskog vojvode. Nekoliko mjeseci poslije okrunjen je i za engleskoga kralja. Time je u svojim rukama držao Englesku, Akvitaniju, Normandiju i Anjou, prijeteći daljnjim proširenjem na Toulouse i ostale posjede na jugu Francuske. Sljedećih pola stoljeća Plantageneti su ozbiljno prijetili moći Kapetovića na čitavom francuskom ozemlju. Luj VII imao je snage jedino za obrambene poteze. Tako je, primjerice, 1159. uspio slomiti Henrikovu opsadu Toulousea. Većih pomaka na terenu nije bilo ni tijekom Henrikovih teškoća u Engleskoj, primjerice za vrijeme sukoba s nadbiskupom Beckettom. Do 1180. promjene su bile minimalne, ali je francuski kralj ipak bio u nešto povoljnijem položaju negoli na početku.

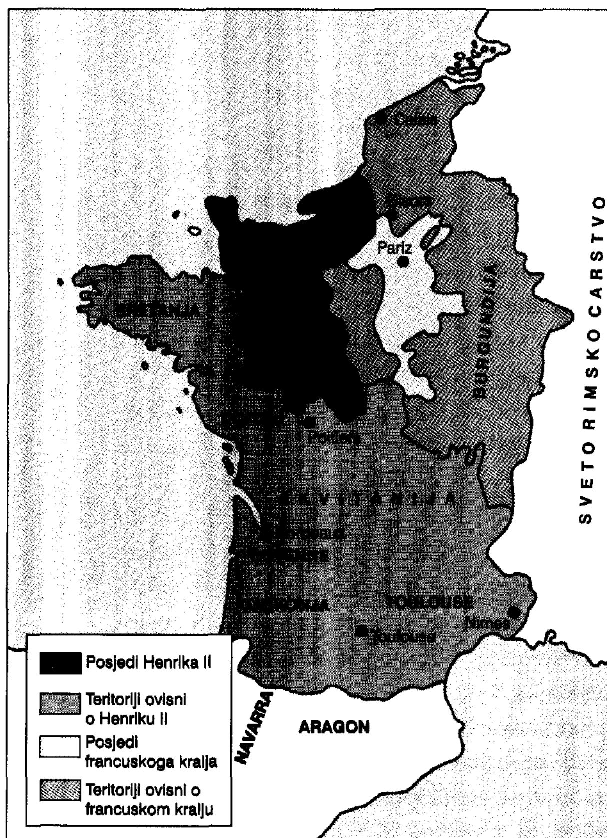
Jačanje francuske monarhije jasnije se očitovalo u drugim vidovima. Kralj je pružio utočište papi Aleksandru III tijekom sukoba s carem Fridrikom I, čime je ojačao savez francuske krune i Crkve. Crkva i samostani diljem Francuske sve češće su se obraćali kralju za zaštitu vlastitih prava i posjeda od susjednih, nasrtljivih velikaša. Kralj nije uvijek mogao pomoći. Pa ipak, činjenica da su molitelji u Luju vidjeli stvarnoga zaštitnika dovoljno govori. Sitno plemstvo je u mnogim mjestima ustupalo dio uprave na svojim posjedima kralju, kako bi ih ovaj zaštitio od jačih susjeda. Gradovi su od kralja tražili i dobivali povelje o pravima i povlasticama. Sve češće se događalo i da vodeći velikaši i prelati iznose sporove pred kraljevski sud, na kojem započinje proces stvaranja profesionalnog osoblja. U središnjoj Francuskoj utjecaj monarhijske vlasti postao je prevladavajući na područjima sitnoplemićkih feuda. Ni velikaški feudi uz granice Kraljevstva nisu oko 1180. bili više potpuno neovisni od kralja. Jačanje kraljevske vlasti bilo je ponajviše posljedica renesanse 12. stoljeća, najjače upravo u Francuskoj. Učenost, naraslo poznavanje prava i sve razvijenija trgovina mogli su dalje napredovati jedino uz snažnu središnju vlast. Podršku narastajućega građanskoga sloja Luj VII

nije stekao posebnom naklonošću; kralj uopće nije bio dosljedan podupiratelj komunalnoga pokreta. Dok je iz usko političkih razloga podržavao gradove na velikaškim područjima, one na kraljevskoj ili crkvenoj domeni kočio je u razvoju i stjecanju prava i povlastica. Gradovi, pak, nisu imali izbora: za zaštitu su se mogli obratiti samo kralju, pojmu mira i sigurnosti. Sve u svemu, Luj VII nije uspio značajnije iskoristiti obnovu ideje snažne središnje monarhijske vlasti.

Međutim, njegov nasljednik Filip II August (1180-1223) iskoristio je centralizaciju do krajnjih granica. Cijeli život širio je kraljevske posjede i usavršavao središnju upravu. Iako je tijekom vladavine često bio sudionik teških unutarnjih i vanjskih sukoba, zadržao je potporu većine plemstva, Crkve i građanstva. Oženio se nećakinjom flandrijskoga grofa koja mu je u miraz donijela bogatu pokrajinu Artois, čime se teritorijalno proširio prema La Mancheu i znatno povećao vlastite prihode. Kasnije je flandrijskoga grofa prisilio na daljnje teritorijalne ustupke na sjeveru. Filip je stalno spletkario protiv engleskoga kralja Henrika II, podržavajući do 1189. njegove buntovne sinove Rikarda i Ivana. Treći križarski rat, u koji je Filip krenuo zajedno s Rikardom, privremeno je prigušio englesko-francuske sukobe. Nakon Rikardove smrti (1199), u svega pet godina uspio je Filip od slaboga Ivana Bez Zemlje oduzeti najveći dio plantagenetskih posjeda na francuskom području. U međuvremenu, Filip je započeo dugu borbu s Crkvom oko poništenja svoga drugog braka.

Godine 1193. francuski se kralj, nakon smrti prve supruge, oženio danskom princezom Ingeborg, kako bi dobio potporu danske flote u ratu s Englezima. No, zbog osobnih problema u braku kralj je tražio poništenje braka zbog, navodno, prebliskoga srodstva. Tadašnji papa Celestin III (1191-1198) nevoljko je reagirao, ali kada je papa postao Inocent III (1198-1216) pitanje se zaoštrilo do krajnjih granica. Kako je Filip odbio papin zahtjev da otjera treću suprugu Agnezu i vrati se Dankinji, Inocent je 1200. bacio prokletstvo na Francusku. Filip je zatim počeo taktički popuštati. Službeno se pomirio s Ingeborg, iako je nastavio živjeti s Agnezom. Papa je najprije povukao prokletstvo, ali kada je otkrio prijevaru zaprijetio je još težom kaznom. Tek nakon dugih i mukotrpnih pregovora te Agnezine smrti, Filip se 1213. pokorio papi, nadajući se njegovom dopuštenju za napad na Englesku. Ingeborg je vraćena na položaj kraljice, uz sva prava i časti, te je na kraju i nadživjela supruga.

Posljednja Filipova bitka bila je protiv koalicije koju je 1213-1214. organizirao Ivan Bez Zemlje. Mnogi buntovni velikaši sa sjevera, uključivši i flandrijskoga grofa, stavili su se na stranu Engleza i Nijemaca, ali su svi kod Bouvinesa 1214. potučeni i kažnjeni. Ovom pobjedom osigurane su dotadašnje Filipove stečevine te prevlast središnje vlasti i uprave nad najvećim vazalima. Od tada do 1223. Filip se posvetio unutarnjoj izgradnji zemlje, postavši u pravom smislu riječi utemeljitelj centralizirane i birokratizirane francuske države. Slično Engleskoj, uveo je središnje sudske službenike koji su obilazili teren i kontrolirali lokalnu upra-

Karta 14. Francuska 1189. godine

vu, sudili u važnim slučajevima te o svemu izvješćivali dvor. Filip je otišao i korak dalje. Postavljao je lokalne upravitelje zvane *baillis* (na jugu senešali) za određeno područje, s punom vlašću na četiri-pet godina u upravi, sudstvu i vojsci. Uz njih je djelovalo i mnoštvo službenika, a sve ih je izravno postavljao kralj. Trajanje i ovlasti novih upravitelja i službenika ovisili su isključivo o njihovom učinku. Oni su potpuno ovisili o kralju i bili su za srednjovjekovna mjerila izrazito učinkoviti. U pokrajinama pod njihovom upravom nisu zabilježena značajnija buntovnička gibanja.

U Filipovo vrijeme nastavljeno je jačanje središnjega kraljevskoga suda, ali još uvijek nije dostigao položaj i značaj onoga u Engleskoj. Uvode se središnji računi prihoda i rashoda te pohranjuju važni dokumenti. Filip je izrazito naklonjen gradovima i trgovini i u tome je bio bitno dosljedniji od Luja VII. Zaposlio je istaknute građane u središnjem upravnom aparatu, a veliki kraljevski pečat i kraljevsku riznicu, tijekom svog izbivanja iz Kraljevstva za Trećega križarskog rata, povjerio je na upravu šestorici bogatih pariških trgovaca. Kralj je izdao brojne povlastice francuskim građanima i štitio je strane trgovce na francuskom ozemlju. Naplatom povlastica gradovima te porastom poreznih prihoda i carina od trgovine znatno su povećani kraljevski prihodi. U godini Filipove smrti (1223), on je prvi put do tada bio najmoćniji i najbogatiji čovjek u Francuskoj. Kraljevi posjedi bili su najveći, a središnja uprava učinkovito je prikupljala prihode s velikoga područja. Filipova vladavina označila je prekretnicu u procesu jačanja središnje vlasti u Francuskoj, odnosno točku s koje nije bilo povratka na razdoblje velikaške premoći i rascjepkanosti Kraljevstva. U narednih stotinu godina Filipovi nasljednici mogli su nastaviti i usavršiti Filipovu politiku i dostignuća na čvrstoj osnovici postavljenoj u doba njegove vlasti.

X. DOBA BORBE CRKVE ZA OČUVANJE PREVLASTI U DRUŠTVU

Tijekom 13. stoljeća Crkvi je postajalo sve teže očuvati vodeći položaj u društvima Zapada. Naime, renesansa 12. stoljeća i značajne preobrazbe svih društvenih struktura omogućile su nastanak niza, Crkvi sučeljenih, interesnih grupa i središta moći. Više europskih monarhija uspjelo je osigurati odanost podanika u prvom redu središnjoj svjetovnoj vlasti, uvjerivši ih da posebni državni interesi imaju prednost pred općim interesima katoličanstva. Porast materijalnog blagostanja kod svjetovnih je elita vodio relativizaciji vjerskih uputa i propisa za neporočan i krepostan život. S druge strane, papinska uprava postala je i sama dobro organizirana i birokratizirana, kao i uprava mnogih samostana, redova, biskupija i dr. Brojni su biskupi, opati i pape bivali poglavito zaokupljeni upravljanjem i stjecanjem prihoda od velikih materijalnih dobara, a sve manje zainteresirani za duhovni utjecaj nad svjetovnjacima. No zahvaljujući pregnućima mnogih istaknutih ljudi, Crkve, ona je sve do pred kraj 13. stoljeća ipak zadržala prevlast u većini europskih društava. Oštroga prekida s 12. stoljećem, stoga, nije bilo, ali je Crkva stalno morala ulagati dodatne napore kako bi očuvala prvenstvo. U posljednjoj četvrtini 13. stoljeća Crkva je počela gubiti korak i oko 1300. već je bila znatno manje moćna nego stotinu godina ranije.

36. Papa Inocent III

Krajem 12. stoljeća prvenstvo Crkve bilo je na mnogim mjestima i s raznih strana podvrgnuto iskušenjima. Osim francuskih i engleskih kraljeva, probleme je papinstvu naročito zadavao car Henrik VI vlašću nad Italijom. Papinstvo je imalo sve više teškoća s narastajućim građanskim slojem, posebice zbog njegove svjetovnosti i raznih krivovjerja koja su diljem Sredozemlja uzela maha, s najjačim uporištem upravo u gradovima. Učestali su napadi na svećenstvo i redovništvo zbog škrtosti i svjetovnosti. Papa Celestin III (1191-1198) nije bio dovoljno energičan u suočavanju s izazovima crkvenom prvenstvu. To je, međutim, itekako bio njegov nasljednik Lothario Conti, od 1198. papa Inocent III, podrijetlom iz jedne od najvećih rimskih patricijskih obitelji. Postao je kardinal u dobi od 29, a papa s 37 godina. Naumio je ostvariti plan prema kojem je papa glava kršćanstva i vođa čitave Europe, svojevrsni vrhovni

sudac u svim važnim prijeporima koji sprječava sukobe među kršćanima i čuva njihovo jedinstvo. Inocentova kurija zamalo je postala vrhovni svjetovni sud pri rješavanju svih velikih onovremenih političkih sukoba.

Da bi uspio u nakanama, Inocent je prvo morao učvrstiti vlast nad samim Rimom. Uspio je, tako, izboriti pravo imenovanja vodećeg rimskoga senatora, ali je otpor građana Rima prema papi i dalje bio jak, tako da je u prvih deset godina pontifikata barem dva puta Inocent bio prisiljen pobjeći iz grada. U ostatku papinske države brže je uspio uspostaviti kontrolu, ostvarivši veću vlast od svih svojih prethodnika.

Priliku da bude sudac Inocent je dobio nakon smrti Henrika VI, kada se izabirao novi car. Gibelini u Carstvu izabrali su za cara Henrikova brata Filipa Švapskog (1198-1208), dok su gvelfi izabrali Otona IV od Brunswicka, sina Henrika Lava. Bila je to savršena prilika za papu da pokuša odigrati omiljenu mu ulogu presudnoga čimbenika u važnim političkim pitanjima. Nakon tri godine Inocent je, očekivano, podržao Otona koji se odrekao svih pretenzija na papinska područja, čime su za sljedećih gotovo šest stoljeća određene granice papinske države. Njemački velikaši cjenkali su se s objema stranama, tražeći sve veće ustupke, da bi se prema 1208. sve više priklanjali Filipu. No, car je te godine ubijen u atentatu čiji motivi nisu imali veze s ovim prijeporima. Filipovo ubojstvo otvorilo je put Otonu do carskoga prijestolja te je on, oženivši Filipovu kćer, najprije 1208. izabran za njemačkoga kralja, a zatim 1209. za cara (do 1215). Iako ga je Inocent okrunio, Oton se ubrzo pojavio u Italiji tražeći carska prava i teritorije. Razočarani papa tada se okrenuo protukandidatu, Fridriku II Hohenstaufovcu (Sicilskom), sinu Henrika VI (njemački kralj od 1212, car 1215-1250). Davši Inocentu obećanja da nikada neće tražiti spajanje Sicilije i ostatka Carstva, uz punu podršku pape i njemačkih gibelina, Fridrik je ubrzo potisnuo Otona. Pokušavajući obnoviti moć, Oton je napao Francusku, ali je 1214. poražen kod Bouvinesa, što je označilo njegov kraj. Svi su ga pristaše ubrzo napustili te je zbačen s prijestolja, a za cara je postavljen Fridrik II. Novi car u početku je svima izgledao kao vjeran službenik papinstva.

Inocent se zaista uspio nametnuti većini europskih vladara. Vidjeli smo kako je to činio u Engleskoj i Francuskoj. Leonskoga i kastiljanskog kralja Alfonsa IX (1188-1230) prisilio je na rastavu braka s prebliskom rođakinjom. Inocent je odigrao važnu ulogu i u prijestolnim borbama u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Kraljevi Engleske, Aragona i Portugala stavili su svoja kraljevstva pod vrhovnu vlast pape, dok je Sicilija već bila papinski feud. Inocent je savjetovao i vladare Češke, Danske i Poljske te se miješao u sva važnija europska politička pitanja.

Unatoč Inocentovoj velikoj zauzetosti svjetovnima, on nije zapostavio ni vjerska pitanja. Četvrtim križarskim ratom i zauzećem Carigrada privremeno je nestalo raskola, iako tijek rata i postupci križara nisu uvijek bili prema pa-

pinu shvaćanju. Pravim križarskim pohodom Inocent je uništio krivovjerce s juga Francuske. Tijekom njegova pontifikata sveti Franjo Asiški dobio je potvrdu svoje djelatnosti te je stvoren franjevački red. Konačno je papa 1215. sazvao Četvrti lateranski koncil s ciljem ponovnog zauzimanja Svete zemlje i provođenja crkvene reforme. Koncilu su se odazvali brojni važni prelati i izaslanici europskih vladara. Veliki pad utjecaja Crkve među svjetovnjacima trebalo je spriječiti većom pobožnošću, boljim obrazovanjem i većom stegom u svećeničkim redovima. Biskupima je naređeno imenovati sposobne ljude za propovijedanje i poduku siromašnih studenata. Navedeni povjerenici morali su se brinuti da kandidati za svećenike budu propisno podučeni i da svećenici često i redovito služe misu. Svećenici se nisu smjeli odavati svjetovnom načinu života i svjetovnim užicima. Naređeno je na koncilu i da se svećenicima uvijek ostavi dovoljna količina crkvenih prihoda kako bi mogli dostojno živjeti, s obzirom na to da ih je bilo mnogo siromašnih. Uzroci takva stanja dijelom su proizlazili iz prevelikog uplitanja moćnih svjetovnjaka u upravljanje crkvenim prihodima i posjedima.

Koncil je odredbama pokušao smanjiti i ograničiti rastuću moć birokracije na papinskom i biskupskim dvorovima, ali bez većeg učinka. Mnogi su prelati i ostali visoki crkveni dužnosnici do tada koristili položaje za osobno materijalno bogaćenje, nerijetko primajući mito, iznude i poklone, prijeteći izopćenjima i sličnim. Na koncilu reformatori su sve navedene i slične prakse osudili kao vidove simonije. Pa ipak, simonije u užem smislu, kupovine crkvenih dužnosti i časti za novac od strane svjetovnjaka, bilo je bitno manje nego prije. Duhovnika na lošem glasu tada je bilo sve manje i rjeđe među visokim svećenstvom, a češće među nižima, koji su djelovali kao upravni savjetnici na kraljevskim i velikaškim dvorovima. Problemi s tim kleričkim slojem još su dugo opterećivali Crkvu. Koncil je zabranio i prodaju svetačkih moći te naredio da se nikakve nove moći ne smiju štovati ako kult nije osobno odobrio papa. Trgovina lažnim ili dvojbenim svetačkim moćima naglo je porasla otkako su pokrenuti križarski ratovi, a posebice nakon pada Carigrada 1204. i velike pljačke tamošnjih crkava i manastira. No, odluke Četvrtoga lateranskoga koncila ni na ovom planu nisu rezultirale značajnijim uspjehom.

U razvoju svjetovne vlasti i uprave vrlo su važne bile dvije koncilske odluke. Prvom se strogo zabranilo svećenstvu sudjelovati prigodom sudskih dvoboja ili ordalija. Ovim su odredbama navedeni sudski postupci, tipični za rani srednji vijek, praktički dokinuti, jer je njihova učinkovitost ovisila o duhovnim sankcijama koje je zazivala Crkva, odnosno svećenik. Promjena je odmah provedena u Engleskoj, a do kraja 13. stoljeća i u ostatku Europe prevladale su racionalne metode sudskoga postupka. Druga važna odluka išla je prema učvršćenju rastuće protužidovske nesnošljivosti u Europi, odredivši različita ograničenja za Židove, među ostalim i obvezu nošenja židovske oznake na odjeći. Odredbe Četvrtoga lateranskoga koncila govore o brojnim zloporabama u crkvenim redovima, ali i o

snazi Crkve koja je još uvijek imala mogućnosti, volje i sredstava obračunati se s najnegativnijim pojavama. Pravo opadanje snage Crkve započelo je poslije, kada je Crkva mnoge nepravilnosti počela doživljavati kao neizbježne i više nije imala moći za ozbiljnije reformske pokušaje.

37. Krivovjerja (hereze) i prosjački redovi

Na Četvrtom lateranskom koncilu strogo su osuđeni krivovjerci (heretici) – valdenzi i albižani. Njihovi pripadnici koji bi odbili pokajanje trebali su biti strogo kažnjeni. Stroge i odlučne odredbe koncila ukazuju na veličinu i važnost problema krivovjernih pokreta početkom 13. stoljeća na europskom Zapadu. Od vremena arijanstva početkom srednjega vijeka nije bilo ovako opasnoga izazova pravovjerju. Krivovjerna učenja bila su do tada, najčešće, pojedinačna zastranjenja istaknutih mislilaca. Suprotno tomu, krivovjerni pokreti s kraja 12. stoljeća izrasli su u puku, a ne među intelektualcima te su iza njih stajale na tisuće sljedbenika. Stoga je i Crkva morala pronaći nove metode borbe protiv takvoga izazova, za što joj je bilo potrebno određeno vrijeme. Glavna pokretačka snaga krivovjernih pokreta bilo je nezadovoljstvo izazvano ponašanjem svećenstva. Pred svećenstvo su se, u odnosu na prijašnja razdoblja, postavljali znatno viši standardi. Tražila se djelatna pobožnost, više vjerske poduke i propovijedanja uživo, a ne čitanja iz knjiga. Svjetovno usmjereni dio svećenstva, zaokupljen materijalnim dobrima, gubio je ugled. No, za mnoge probleme u Crkvi i postavljanje visokih kriterija svećenicima djelomice je odgovorno i papinstvo. Od vremena grgurovskih reformi župljanima je bilo dopušteno odbiti svećenika (župnika) iz moralnih razloga, što je otvaralo vrata opasnim presedanima. Vođe krivovjeraca od tada su redovito imali to na umu u pokušajima potkopavanja autoriteta i ugleda katoličkih svećenika. Grgurove odredbe da svećenici koji žive u grijehu ne mogu dijeliti sakramente vodile su, neželjeno, obnovi donatističkoga krivovjerja. Ono je naučavalo da sakramenti nemaju vrijednosti ako ih je udijelio grešni svećenik. Iako je i sam papa Grgur VII pokušao ublažiti značenje te odredbe, posljedice su ostale. Krajnji rezultat ovakvoga načina razmišljanja bio je drastičan – ako su grešni svećenici bezvrijedni, a vjernik nikada ne može biti siguran kakav je određeni svećenik, onda su oni općenito bezvrijedni i nepotrebni.

Tako je crkvena reforma, želeći postaviti visoke standarde svećenstvu, neizravno pomogla jačanju krivovjernih pokreta čemu su pridonosili i pojedini crkveni autori i reformatori, poput Bernarda iz Clairvauxa, koji su oštrim riječima kritizirali negativnosti u Crkvi. Svi su se krivovjerci u osnovi slagali da je svećenstvo bezvrijedno i nepotrebno, koliko god su se razlikovali prema ostalim značajkama svojih naučavanja. Naročito su utjecajni i brojni krivovjerci bili u gradovima.

Sjevernotalijanski gradovi, primjerice, nosioci grgurovskih reformi stoljeće ranije, postali su glavna uporišta krivovjerja krajem 12. stoljeća. Građanstvo nije željelo obične službe Božje i rutinu, grijeh i potkupljivost. Ono je bilo sklono raspravama, posebice o vjerskim pitanjima koja su igrala veliku ulogu u svakodnevici srednjovjekovnoga čovjeka. Neuobičajene ideje su se tim putem, kao i trgovačkom razmjenom i kontaktima, lako i brzo širile na velikom prostoru. Tako je u sjevernotalijanskim i južnofrancuskim gradovima oko 1200. godine veliki dio građanstva prihvatio raznovrsne krivovjerne ideje, a preostali građani bili su vrlo kritični prema Crkvi i njezinoj praksi.

Jedan od prvih vođa krivovjeraca u Italiji bio je već spominjani Arnold iz Brescie, čiji su sljedbenici bili poznati kao arnoldisti ili siromasi. Najvažniji protusvećenički pokret pokrenuo je Petar Vald, bogati trgovac iz Lyona. On je odlučio svu svoju imovinu razdijeliti sirotinji. Posvetio se propovijedanju evanđelja, smatrajući da je redovno svećenstvo u tome zakazalo. Uskoro je oko sebe okupio grupu sljedbenika poznatu pod nazivom "lyonski siromasi". Pokušao je od dvojice papa dobiti potvrdu pravila svoje organizacije kao novoga crkvenog reda, ali je oba puta bio odbijen. Izgleda da mu se predbacivalo premalo poštovanje prema crkvenoj hijerarhiji te nedovoljno razlikovanje svjetovnjaka i svećenika. Treći lateranski koncil iz 1179. konačno je odbacio valdenge, izravno ih gurnuvši prema krivovjerju. Iako su im i protivnici priznavali vrline, oni su postajali sve više protusvećenički usmjereni. Valdenzi su odbijali poslušnost papama i episkopatu te su držali da svi svjetovnjaci, uključivši i žene, mogu i smiju propovijedati. Moliti se moglo bilo gdje, ne nužno u Crkvi. Valdenzi su bili i djelatni misionari, šireći vlastitu vjeru od Španjolske do Češke.

Krivovjerni pokreti su, dakle, prihvaćali kršćansku vjeru, ali su odbacivali svećenstvo. Još su opasniji za Crkvu bili pokreti koji su odbacivali cijelu organiziranu Crkvu kao instituciju. Takva učenja stare sljedbe manihejaca proširila su se s Istoka, preko Balkana, trgovačkim putovima i kontaktima, na Zapad u gotovo sve važnije gradove. Posebice je ovo krivovjerje bilo jako na jugu Francuske, u Languedocu, gdje su njegovi sljedbenici bili poznati pod imenom albižana (albigenza), prema gradu Albiju u kojem ih je bilo u velikom broju. Navedeni su krivovjerci poznati i pod imenima Bugara (odakle je krivovjerje navodno stiglo), ili katara (čistih, jer su tvrdili za sebe da su duhovno pročišćeni). Širenju krivovjerja u Languedocu pogodovala je svjetovna usmjerenost domaćega plemstva te stare, tradicionalne veze i utjecaji muslimanskoga i židovskoga kulturnog kruga na ovo područje. Izgleda da je tada u Languedocu, zbog raznih razloga, katoličko svećenstvo ostalo praktički bez ikakva ugleda.

Vođe krivovjernih pokreta bili su sposobni ljudi koji su živjeli na strogo isposnički način, zasjenjujući vjerskim žarom i ustrajnošću katoličko svećenstvo i redovništvo. Ubrzo su se krivovjerja iz gradova počela širiti među plemstvom i u seoske sredine. Uspjehu novih pokreta pogodovala je i činjenica što se, za razliku

Slika 31. Propaganda protiv albižanske hereze: heretici zavode pravovjerne kršćane (lisica u vrhu, simbol hereze), 13. st.

od "savršenih", kako se nazivalo krivovjerne vođe u krajnjem isposništvu, od običnih vjernika – tražilo malo. Vjersko učenje bilo je znatno jednostavnije od katoličkoga, a za obične vjernike bilo je malo ograničenja. Vjernici su na samrti primali takozvanu "utjehu" od strane "savršenog". Bili su i bitno manje zabrinuti za vlastitu posmrtnu sudbinu od katolika, budući da nisu vjerovali u postojanje pakla i čistilišta. Većina krivovjeraca bila je dualističkoga svjetonazora, zasnovanog na učenjima sljedbe manihejaca. Vjerovali su da je sav materijalni svijet djelo sila zla. Starozavjetni Jahve bio je za njih također zli bog, koji je ubio Krista, te je, smatrali su, borba dobra i zla i dalje u toku. Najbolji način pročišćenja od zla i grijeha bilo je krajnje isposništvo. Ukoliko ono iz bilo kojega razloga nije bilo moguće, mnogo se za spas duše moglo postići primanjem sakramenata i utjehe od strane "savršenih".

Na jugu Francuske, u Languedocu, katoličko svećenstvo nije bilo u stanju suprotstaviti se naletu krivovjernih pokreta. Papa je, stoga, poslao legate i misionare da pokušaju obratiti njihove sljedbenike na pravovjerje. No, riječima se postiglo malo te je papa ubrzo odobrio propovijedanje takozvanoga križarskoga pohoda protiv onih koji odbijaju uvidjeti jedine vjerske istine, nudeći njegovim sudionicima slična obećanja i povlastice kao i sudionicima prvih Križarskih ratova. U početku odziv je bio skroman, ali se sve promijenilo kada su 1208. službenici grofa Rajmonda Tuluskoga, poznatoga zaštitnika krivovjeraca, ubili papinskog legata. Posebice je veliki odziv za pohod bio na sjeveru Francuske, dobrim dijelom zbog političkih i gospodarskih razloga. Ubrzo se okupila velika vojska pod vodstvom grofa Simona od Montforta te je krenula na jug. Rat je ubrzo izgubio vjerske značajke i prerastao u borbu za političku neovisnost juga. Katolici s juga pridružili su se krivovjercima u otporu sjevernjacima, a pomoć izvana braniteljima je pružio i aragonski kralj. Montfort je, međutim, u zauzetim područjima ubijao redom sve pred sobom, bez obzira na vjeru. Sukob je odlučila vojna nadmoć sjevernjaka te su veliki zemljoposjedi na jugu podijeljeni između sjevernih velikaša. Time je zaustavljen politički i kulturni razvoj Languedoca. Ukinuta je politička autonomija područja, a provansalski je prestao biti jezik društvene elite.

Križarski rat protiv albižana više je značio u političkom, nego u vjerskom smislu. Preživjeli krivovjerci su se pritajili te ubrzo ponovno izašli u javnost, stekavši za kratko vrijeme brojne nove pristaše. Smrću Simona de Montforta i politički rezultati pohoda došli su u pitanje. Njegov sin nije bio u stanju obraniti očeve stečevine te su južni velikaši počeli vraćati stare posjede. Pokazala se potreba za pokretanjem novoga križarskoga rata na jug Francuske u kojem je ovoga puta vodeću ulogu odlučio uzeti osobno novi francuski kralj. Bio je to Luj VIII (1223-1226) koji je sada sam zahtijevao Montfortovu baštinu te je vojnim pohodom uspio ostvariti sve ciljeve. Najveći dio Languedoca izravno je priključen kraljevskim posjedima, a uživatelji ostalih feuda na tom području čvrsto su vezani uz Crkvu i francusku monarhiju. Time je Crkvi omogućeno izravno suočavanje s krivovjerjem. Tijekom druge četvrtine 13. stoljeća glavno vodstvo u progonu krivovjerja na jugu Francuske preuzela je crkvena inkvizicija. Do tada su ovu dužnost obavljali biskupi koji se često nisu mogli, zbog raznih razloga, posvetiti tome u dovoljnoj mjeri. Sada su inkviziciju, prema odobrenju pape Grgura IX (1227-1241), preuzeli znalci dogmatskih pitanja, članovi novih crkvenih redova franjevaca i dominikanaca. Kako je glavna dužnost obaju redova bila upravo borba protiv krivovjerja, oni su stvorili razvijenu organizaciju pronalaženja i suđenja krivovjercima. Biskupi su formalno zadržali inkvizicijske ovlasti, ali su ih od tada u praksi rijetko koristili. Inkvizicija je bila vrlo uspješna. U stotinjak godina smanjila je broj krivovjeraca na beznačajnu razinu, da bi ih do kraja 14. stoljeća potpuno iskorijenila.

Inkvizitori su postigli visoku razinu učinkovitosti posebnim načinom vođenja sudskoga postupka koji je optuženicima ostavljao minimalne mogućnosti u izbjegavanje osude. Svjedoci su ispitivani jedan po jedan, i to tajno, tako da optuženik nikada nije mogao vidjeti one koji ga terete, niti čuti dokaze protiv sebe. Uvijek je bilo potrebno i da optuženici priznaju krivnju. Stoga su bili podvrgavani dugotrajnim i detaljnim ispitivanjima kojima ih se željelo navesti na optuživanje samih sebe. Ako bi svi postupci iznude priznanja zatajili, kao posljednje rješenje pristupalo se tjelesnom mučenju, zbog čega je crkvena inkvizicija vremenom i stekla loš glas. Za razliku od suvremenog prava, gdje je svatko nevin dok mu se ne dokaže krivnja, na inkvizicijskim sudovima vrijedilo je obrnuto pravilo: svatko je kriv dok ne dokaže da je nevin, a dokazati nevinost bilo je praktički nemoguće. Ipak, ne može se tvrditi da je izricanje smrtne kazne optuženiku uvijek bio glavni cilj inkvizicije. Za manje prekršaje vjerske naravi inkvizicijski sudovi izricali su blaže kazne, poput pokore hodočašćem ili javnim priznanjem grijeha i samoponižavanjem. Tko bi priznao ozbiljnije duhovne prekršaje bivao bi najčešće osuđen na zatvorsku kaznu. Jedino optuženici koji su do kraja tvrdokorno nijekali optužbe, ili bi po drugi put bili pred sudom zbog krivovjerja, predavani su svjetovnoj vlasti, što je značilo smrtnu kaznu.

Suvremenom, svjetovno usmjerenom čovjeku teško je shvatiti kako su se mogle izricati tako stroge kazne za duhovne prekršaje. No, valja uzeti u obzir da je ljudima srednjega vijeka duhovnost bila ispred ovozemaljske, svjetovne i materijalne sfere. Lišiti nekoga imovine bio je težak prekršaj, ali je još teži, prema tadašnjem poimanju, bilo krivovjerje koje je ljude lišavalo mogućnosti spasa i vječnoga života. Osim toga, ono je prijetilo temeljima društvenoga poretka, jer je uništavalo društvene veze, slabeći autoritet glavnih institucija na kojima je srednjovjekovno društvo počivalo, kako države (monarhije), tako i Crkve. Krivovjerje u društvu doživljavalo se poput bolesti na tijelu. Bolest se moralo izliječiti, ili bolesni dio tijela odstraniti. Inkvizicija je od početka u svom djelovanju dobila veliku potporu svjetovnih vladara. Krivovjerno rušenje svih autoriteta ugrožavalo je i njihov položaj, a pritom su vladari često mogli dobro zaraditi zapljenama imovine krivovjeraca. Stoga su spremno, organizirano i u potpunosti surađivali s inkvizicijskim sudovima. Duhovno usmjereni i pobožniji vladari progon krivovjeraca doživljavali su kao vjersku dužnost, a oni svjetovno usmjereni prilikom za jačanje vlastite političke i gospodarske moći, imajući istovremeno pred papom i Crkvom snažan dokaz osobne odanosti vjeri.

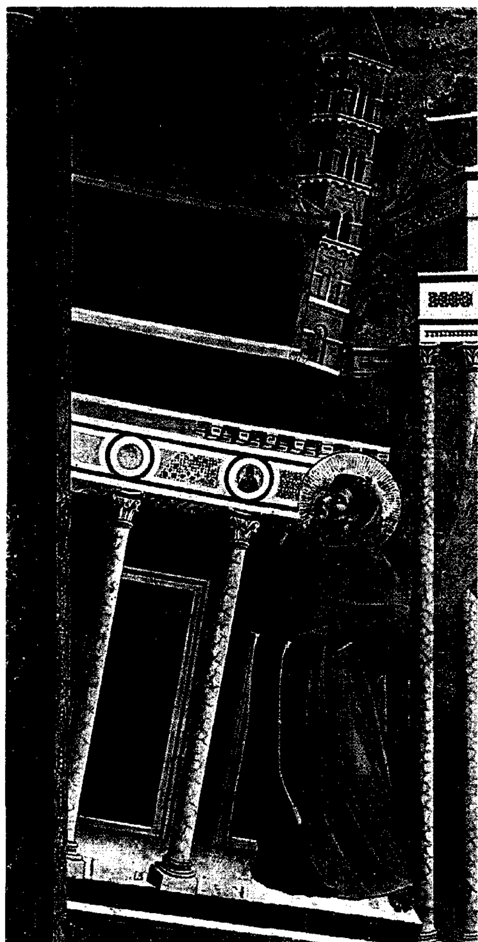
Iako je od ukupnoga broja osuđenika na inkvizicijskim sudovima bilo relativno malo osuđenih na smrt, strah koji je posijala inkvizicija diljem katoličkoga dijela Europe bio je velik. U nekim dijelovima kontinenta i usputna, šaljiva primjedba na vjersku temu mogla je pojedinca dovesti pred sud. U takvim okolnostima nije bilo moguće sačuvati tajnim ikakvo ozbiljno krivovjerno shvaćanje. Stalnim pritiskom inkvizicije na ljude uspješno je iskorijenjeno albižansko krivovjerje. Gradovi u Flandriji, Francuskoj i Italiji očišćeni su od krivovjernih sljedbi. Jedino je u udaljenim alpskim dolinama sjeverne Italije čak do 20. stoljeća opstala mala skupina valdenga. Inkvizicijski sudovi su za tri naredna stoljeća spriječili nove raskole unutar katoličanstva. Osim toga, kako je Četvrti lateranski koncil napustio ranosrednjovjekovnu sudsku praksu, inkvizicijski uzor poslužio je pri oblikovanju sudstva u većini europskih zemalja. On je, osim učinkovitosti, donio sa sobom i niz negativnosti. Europsko sudstvo od tada je dugo bilo obilježeno tajnim suđenjima, nesuočavanjem svjedoka optužbe s optuženikom, mučenjima i potpunim oslanjanjem na odluku suca. Jedini izuzetak od ovoga modela u europskim razmjerima bila je Engleska, gdje se razvilo sudstvo s porotom, a zbog relativno rijetke pojave krivovjerja, pape nisu ni zahtijevale uvođenje inkvizicijskih sudova.

Iako je na tisuće ljudi proganjano, ubijano, mučeno i zatvarano, krivovjerje nije moglo u potpunosti biti pobijeđeno sve dok god su postojali uzroci takvoga stanja, odnosno dok je postojalo nezadovoljstvo europskoga stanovništva ponašanjem i načinom života svećenstva i Crkve. Ideje koje su zastupali i neki krivovjerni pokreti poput valdenga o odricanju od ovozemaljskih dobara, o povratku apostolskom siromaštvu i propovijedanju puku, poglavito sirotinji, iako

u početku suzbijane, ubrzo su dobile pravo javnosti putem stvaranja prosjačkih redova (propovjednika, mendikanata). Među propovjednicima u Languedocu početkom 13. stoljeća isticao se Španjolac, velikaš po imenu Dominik de Guzman (1170-1221). On je još u Španjolskoj studirao za svećenika, a zatim je, prateći svoga biskupa, dospio u Languedoc gdje je započeo propovijedati krivovjercima i ostalom puku kako bi ih obratio na pravovjerje. Izgleda da je bio prilično uspješan u tome, jer je ubrzo oko sebe okupio poveću grupu sposobnih ljudi kao pomoćnike. Ohrabren uspjesima, Dominik je počeo razmišljati o stvaranju novoga crkvenoga reda. Stoga je sudjelovao na Četvrtom lateranskom koncilu i 1216. dobio pravo osnivanja novoga reda dominikanaca od strane pape Honorija III (1216-1227). Prvih je dominikanaca bilo svega 16 – iz raznih europskih zemalja, od Španjolske do Engleske.

Dominikanci su preuzeli pravila reda augustinaca. Sebe su zvali "propovjednicima". Da bi mogli učinkovito i kvalitetno raditi, morali su biti vrlo obrazovani. Nazivali su se braćom (fratrima), a ne redovnicima. Stoga su trebali živjeti među ljudima, a ne zatvoreni i izdvojeni u samostane. Glavna im je zadaća bila propovijedati katoličke ideale i nauk najširim slojevima. Godine 1217. Dominik je poslao sljedbenike diljem Europe na misionarski rad. Već do Dominikove smrti 1221. stvoreno je 60 dominikanskih središta po cijeloj Europi. Fratri dominikanci na sebe su preuzeli zavjet potpunoga siromaštva, nisu imali privatnog vlasništva niti redovite prihode. Uzdržavali su se prošnjom. Stoga su, kao i franjevci, nazivani prosjačkim redom (mendikantima). Naglasak na učenost doveo je do toga da su dominikanci bili osobito snažni u europskim sveučilišnim središtima, a mnogi istaknuti članovi reda postali su znameniti sveučilišni profesori. Time su izazvali otpor ostaloga svećenstva koje je često tražilo od pape da dominikancima onemogući prevlast u visokom obrazovanju, ali su pape uvijek čvrsto bili na dominikanskoj strani. Dominikanci su posebno snažni bili na pariškom sveučilištu, na kojem su izborili pravo stalnoga držanja nekih važnih katedri. Kako je Pariz bio vodeće teološko središte Europe, dominikanci su imali zajamčen utjecaj diljem kontinenta. Među poznatim dominikancima, istaknutim filozofima, teolozima i profesorima, ističe se otac skolastičke filozofije Toma Akvinski (1225-1274), te Vincent iz Beauvaisa (oko 1190- oko 1264), autor enciklopedije svih dotadašnjih znanja. Zbog svoje učenosti i borbe protiv krivovjerja, dominikanci su od početka bili tijesno vezani za crkvenu inkviziciju i u njoj su sudjelovali kao njezin najbrojniji i najdjelatniji dio.

Drugi veliki prosjački red osnovao je sveti Franjo Asiški (1181-1226). Poput Petra Valda, bio je sin bogatog trgovca i u mladosti je vodio bezbrižan i raspustan život. Nakon neuspjeloga pokušaja da se proslavi kao vitez i ratnik, Franjo se početkom 13. stoljeća okrenuo vjeri. Odlučio je odreći se bogatstva i obiteljskih veza te služiti Bogu u siromaštvu, milosrdnim djelima. Počeo je propovijedati i činiti dobra djela bližnjima. Ubrzo je oko sebe okupio dvanaest sljed-

Slika 32. Franjo Asiški

benika. Konačno je 1215. na Četvrtom lateranskom koncilu od pape Inocenta III zatražio potvrdu pravila svoga reda – reda franjevaca. U početku papa je oklijevao, jer su postojale očite sličnosti franjevaca s valdenzima. No, Franjo se pokazao bitno spremnijim na suradnju i poštovanje crkvene hijerarhije od Petra Valda, a i potreba za ovakvim novim redom bila je značajno veća negoli četrdesetak godina ranije. Tako je franjevcima ili "maloj braći" (minoritima) dozvoljeno djelovanje. Franjo je ustrajao na potpunom siromaštvu. Fratri su morali raditi vlastitim rukama, nisu smjeli primati novac, već samo hranu i odjeću. Sve što im nije bilo neophodno potrebno za dnevno preživljavanje morali su pokloniti sirotinji. Sveti Franjo je pokušao u što većoj mjeri slijediti i oponašati Kristov uzor. Uživao je žrtvovati se za slabije, posebice za gubavce, izopćenike s krajnjeg ruba društva. Sve je to činio uvijek u dobrom raspoloženju, propovijedajući ljudima i životinjama i diveći se prirodi. Kao izvanredan govornik privlačio je brojno slušateljstvo. Stoga ne čudi da je broj franjevaca naglo rastao i ubrzo ih je bilo na tisuće.

Razlike među osnivačima franjevaca i dominikanaca te njihovim sljedbenicima osjećale su se i poslije. Dok su dominikanci uvijek bili više usmjereni prema učenju i teologiji, franjevci su se poglavito bavili misionarskim radom u širokim slojevima. No, međusobni utjecaj propovjedničkih redova bio je stalan i snažan, a na brojnim poljima njihova se djelatnost preklapala. Franjevci, ipak, nisu bili zadovoljni što su dominikanci gotovo stekli monopol na sveučilišno obrazovanje. Stoga su i oni počeli za sebe tražiti teološke katedre na sveučilištima. Franjevac Bonaventura (1221-1274) bio je za razvoj srednjovjekovne filozofije i teologije jednako značajan kao i Toma Akvinski. Siromaštvo fratara jasno je pokazivalo da su drugačiji od ostalih klerika, optuživanih za rasipnost, luksuz i preveliku svjetovnost. Djela milosrđa, briga za slabe i nemoćne, jasno su razlikovali fratre iz prosjačkih redova od ostatka svećenstva. Običan puk često nije ni razlikovao franjevce od dominikanaca.

Najveće dostignuće prosjačkih redova predstavljala je obnova crkvenog utjecaja na svjetovnjake. Posebice su uspješni i utjecajni prosjački redovi bili među građanstvom koje je do tada oštro reagiralo na mane klerika. Fratri, posebice franjevci, kritizirali su međutim i ponašanje bogatih trgovaca i ostalih građana kada ono nije bilo u skladu s novim idejama. Prosjački su redovi, posebice u Italiji, stekli još veći utjecaj nego reformski pokreti u Crkvi u 11. i 12. stoljeću. Broj fratara u oba reda je ubrzano rastao te su i jedni i drugi morali otvoriti samostane za žene koje su željele pomagati u njihovoj djelatnosti. Osnovane su i svjetovnjačke organizacije za pridružene članove koji se nisu željeli potpuno povući iz svijeta, ali su željeli duhovnu potporu i zaštitu prosjačkih redova kako bi živjeli ispravan kršćanski život. Kod franjevaca pridružena braća zvali su se "trećoreci", a kod dominikanaca "Kristova milicija". Na tisuće svjetovnjaka pristupilo je tim grupama; u trećorece je ušao i francuski kralj Luj IX Sveti.

Pape su brzo shvatili svu vrijednost prosjačkih redova te su im izdali mnoge povlastice. Godine 1217. prosjački redovi dobili su pravo propovijedi, ispovijedi i davanja oprosta od grijeha u svim župama. Nekoliko godina potom službeno su izuzeti od svake vlasti redovite crkvene hijerarhije i podvrgnuti su izravno papi, što je omogućilo da župljani, nezadovoljni vlastitim župnikom, pozovu na njegovo mjesto nekog franjevca ili dominikanca. Prosvjedi biskupa, kanonika i župnika protiv takve prakse postali su gotovo svakodnevni, budući da su im se ugled i prihodi neprekidno smanjivali. Određeni prigovori duhovne naravi od strane redovitog klera bili su utemeljeni, ali pape nikada nisu imali snage bitno ograničiti fratarsku djelatnost. Fratri su papama bili suviše važni i korisni da bi ih se ozbiljnije ograničavalo. Postali su najbolja promidžba Crkve i imali su velikoga utjecaja na nazore i vjerovanja svjetovnjaka. Prosjački redovi preuzeli su položaj, ulogu i važnost reformskih redova u vrijeme borbe za investituru. Stoga su pape, unatoč povremenim oklijevanjima, nastavili fratrima dodjeljivati povlastice i časti. Mnogi su fratri postajali biskupi i kardinali, a do kraja 13. stoljeća i nekoliko papa došlo je iz prosjačkih redova. Iako su izazivali ljubomoru mnogih u Crkvi i izvan nje, prosjačkim se redovima može zahvaliti da se u 13. stoljeću ponovno pokušalo kršćanske ideale pretvoriti u stvarnost.

Veliki vjerski žar prosjačkih redova ipak je postupno opadao, posebice nakon smrti njihovih osnivača. Ubrzo se pokazalo da je u stvarnosti nemoguće održati ideal potpunog siromaštva. Velika popularnost redova dovela je do masovnoga priljeva darovnica, ne samo u hrani i odjeći, već i kuća, posjeda i sličnog. Rješenje je pronađeno tako da je određena grupa fratara bila nadležna za upravu nad ustupljenim dobrima u ime čitave zajednice. No, nijedan se fratar nije mogao osobno okoristiti tom imovinom, već je ona postajala vlasništvo reda koje se prenosilo s generacije na generaciju fratara. Bogatstvo je sa sobom neizbježno nosilo udobniji život te se ponovo počelo događati da novim redovima pristupaju pojedinci željni zanimljive i ne odveć naporne karijere. Manjina franjevaca bila je

užasnuta ovakvim promjenama, ali je njihov otpor ubrzo skršen. Većina fratara prednost je dala mirnijem i udobnijem načinu života. Međutim, u nekim bitnim vidovima prosjački su redovi i dalje ostali posebni, primjerice po predanosti propovijedanju, odnosno odlaženju među obične ljude i širenju Kristove riječi među njima. Do kraja srednjega vijeka prosjački redovi ostali su među pukom najutjecajnija skupina svećenstva.

38. Papinstvo i dinastija Hohenstaufovaca

Povijest Njemačke i Italije od vremena smrti pape Inocenta III (1216), do smrti posljednjeg cara iz dinastije Hohenstaufovaca (1268), obilježena je borbama papa i carske obitelji. Inocent je ostavio za sobom mladoga cara Fridrika II Sicilskog, u kojeg je polagao velike nade kao u najvećega papinskoga saveznika. No, nakon Inocentove smrti car se pokazao potpuno drukčijim, postavši vremenom nepomirljivi protivnik papinstva. Kao dječak na Siciliji, svom nasljednom posjedu, Fridrik je uživao Inocentovu zaštitu, ali je i pored toga došlo do znatnog slabljenja središnje vlasti, upravnoga aparata i veza s ostatkom Carstva. Maloljetni car često je bio predmet spletki i stranačkih obračuna pojedinih normanskih i njemačkih velikaških struja koje su se otimale za posjede, vodeći brojne sitne ratove. Caru nitko, u stvari, nije bio odan. On je predstavljao samo nemoćan simbol vrhovne vlasti kojeg bi za vlastitu korist prisvajala trenutno najjača sicilska stranka. U takvim okolnostima mladi car morao je rano odrasti, očvrsnuti, a i znati prema potrebi koristiti sva sredstva kako bi zaštitio vlastite interese. Unatoč rano iskazanim značajkama lukavog, nepovjerljivog, često i okrutnog političara, Fridrik se od početka isticao obrazovanošću i željom za znanjem. Dvor mu je uvijek bio prepun učenih ljudi. Naročito je volio znanost i s uglednim učenjacima raspravljati o složenim znanstvenim pitanjima. Pokazivao je interes i za pjesništvo. Sa sedamnaest godina postao je car. Papi je dao dva obećanja koja su opterećivala njegove političke planove još dugo nakon Inocentove smrti. No, ubrzo nakon 1216. jasno se vidjelo da car nema namjeru poštovati obećano.

Prvo Fridrikovo obećanje bilo je predaja Sicilije papi pošto postane njemački car, kako bi papinska država izbjegla opasnost okruženja. No Fridrik se nije želio odreći otoka jer mu je predstavljao glavni izvor financijske i vojne moći. Bez Sicilije Fridriku bi carski naslov značio praznu titulu lišenu stvarne moći. Prigodom krunidbe za cara u Rimu, Fridrik je obećao i da će povesti križarski rat. No, pokretanje pohoda odgađalo se punih dvanaest godina, jer je car svu energiju trošio i usmjerio na učvršćivanje vlasti u Italiji, što je bilo, u političkim obračunima, papinstvu snažan argument protiv cara. Ipak, papa Honorije III, nekoć Fridrikov

odgajatelj, nije zaoštravao sukobe oko problematičnih pitanja, ali su se odnosi carstva i papinstva zaoštrili 1227. dolaskom Grgura IX na Petrovu stolicu. Grgur je inzistirao na ispunjenju careva križarskoga zavjeta, kako bi Fridrika udaljio iz Italije.

Fridrik nije bio pretjerano voljan krenuti na Istok, što zbog Italije, što zbog pokušaja da pregovorima mirnim putem dođe do Jeruzalema, ali je ipak u rujnu 1227. krenuo u Križarski rat. Međutim, nakon svega nekoliko dana, iznenada se s flotom vratio, tvrdeći da je među križarima izbila nepoznata bolest. Papa je na to reagirao Fridrikovim izopćenjem iz Crkve. Car je nakon nekoliko mjeseci ponovo krenuo na Istok, nakon čega ga je papa opet izopćio jer je u statusu izopćenika, ne tražeći oprost, svojevoljno krenuo u pohod. Uz to, Grgur je zabranio ostalim vladarima pomagati Fridriku. No, car je u Svetoj zemlji vještom diplomacijom dobio Jeruzalem, Betlehem i Nazaret s koridorom do Sredozemnoga mora. Zauzvrat, muslimani su zadržali Omarovu džamiju i slobodu ispovijedanja vjere na tom području. Egipatskom sultanu, koji mu je navedena mjesta predao, Fridrik je obećao da ga narednih deset godina nitko od zapadnjaka neće napasti. Navedeni dogovori, te činjenica da se Fridrik u Jeruzalemu, iako izopćen, dao kruniti za kralja, još više su razbjesnili papu. Kao odgovor, Grgur je u Italiji pokrenuo takozvani križarski rat protiv cara. Nakon brzog povratka iz Svete zemlje, Fridrik je razbio papinske jedinice, ali je 1230. velikodušno prihvatio umjerene uvjete mira. Sve to nije ništa bitno izmijenilo, jer su obje strane i nakon mira nastavile politiku različitih interesa.

Do odlaska u Križarski rat 1228. godine Fridrik je gotovo potpuno uspio obnoviti kraljevsku vlast na Siciliji. "Konstitucijama Sicilskoga Kraljevstva" iz 1231. sva je vlast centralizirana u carevim rukama, dok je društvena elita umnogome lišena moći. Kleru je, primjerice, zabranjeno obavljati javne dužnosti, a gradske prvake (podestà) ili konzule zamijenili su kraljevski službenici. Plemstvu su zabranjeni privatni ratovi i oduzeta im je jurisdikcija u kriviČnim predmetima. Centralizacija je otišla dalje nego što je to učinjeno u Engleskoj. Središnjom upravom vladali su profesionalni činovnici koji su bili znatno više pod utjecajem bizantske i arapske pravne misli nego feudalnih postavki. Fridrik je na Siciliji uveo teška porezna opterećenja, ali je istovremeno rušio unutarnje prepreke slobodnoj trgovini i stabilizirao je valutu. Privukao je u sicilske luke mnoge strane trgovce te je i na njima zarađivao, a snažnom mornaricom poboljšao je sigurnost plovnih puteva u regiji. Velike dobitke Fridrik je ostvarivao i kraljevskim monopolima.

Ojačan povoljnim razvojem prilika na Siciliji, Fridrik je mogao uspješno intervenirati u srednjoj i sjevernoj Italiji. Uz podršku sve jačih *signorea* (gospodara) u pojedinim sredinama, koji su neučinkovite uprave pojedinih komuna mijenjali svojom osobnom, autokratskom vlašću, te političkih i stranačkih frakcija u tim regijama, koje je s carem i *signoreima* ujedinjavao negativan stav prema Crkvi, Fridrik je ubrzo stekao prevlast u Toskani i Lombardiji, čak i u nekim dijelovima

papinske države. Papa Grgur IX na to je pokrenuo diplomatsku protuofenzivu, dok su lombardski gradovi obnovili svoju staru, protucarsku ligu.

Kako je težište Fridrikove politike bilo na Siciliji i u Italiji, Njemačka je ostala po strani. Fridrik se zadovoljio postavljanjem sina Henrika za svoga predstavnika u tim krajevima s naslovom rimskoga kralja, ali bez ikakve stvarne moći. Njemačkom su stvarno vladali veliki svjetovni i crkveni knezevi, a Fridrik je ovakvo stanje ravnodušno prihvatio. Njemačko Kraljevstvo, dugo već u opadanju, time je u potpunosti izgubilo značaj kao politička jedinica. Od tada je ono predstavljalo tek labavu konfederaciju teritorijalnih kneževa koji su povremeno pristajali zajedno djelovati pod vrhovništvom cara, ali su uglavnom provodili zasebnu politiku.

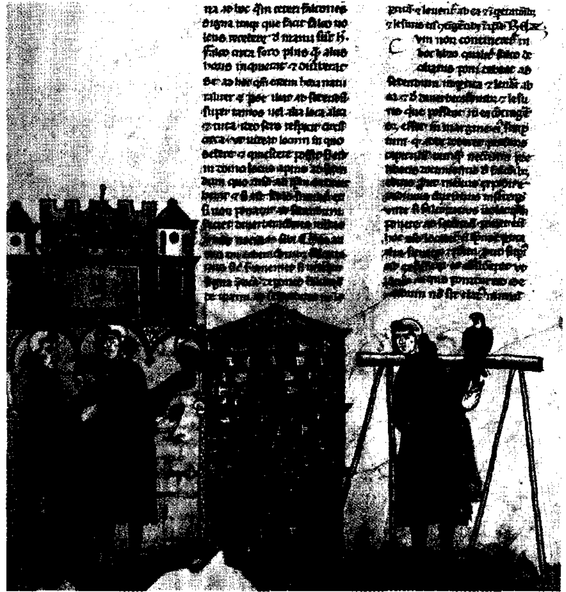
Budući da je još prije, tijekom prijestolnih borbi carska domena u Švapskoj propala, nije postojala čvrsta osnovica carske vlasti sjeverno od Alpa. Zadatak stvaranja snažne, centralizirane monarhije u Njemačkoj izgledao je neostvariv te se Fridrik s razlogom usredotočio na Italiju, gdje je naslijedio mnogo više moći i vlasti. Od njemačkih velikaša car nije očekivao ništa, ali je barem želio njihovu pasivnost i neutralnost. Nasuprot tome, oni su potakli njegova sina Henrika na pobunu protiv oca. Pobuna je ubrzo skršena, ali su je gradovi Lombardske lige shvatili kao priliku za mogući udar na cara. Njihova potpora Henriku daleko je više razljutila cara od izvorne pobune u Njemačkoj. Pobjedom u vojnom pohodu 1237. car je ponovno podvrgnuo lombardske gradove pod svoju kontrolu, što ga je 1239. dovelo do izopćenja iz Crkve.

Time je otvoreno razdoblje sukoba Carstva i papinstva koje je potrajalo sve do careve smrti (1250). Saveznike su obje strane tražile po čitavoj Europi, pozivajući se pri tome na sve osim na prave političke ciljeve i uzrok sukoba, a to je bila borba za prevlast u Italiji. Ubrzo je umro papa Grgur IX (1241). No ni njegov nasljednik Inocent IV (1243-1254), izabran čak dvije godine nakon Grgurove smrti, unatoč carevim željama nije poveo pomirljiviju politiku. Dapače, na koncilu u Lyonu 1245., car je ponovo izopćen. Izabran je i protucar te je proglašen križarski rat protiv Fridrika. Rat je vođen okrutno na obje strane, a završio je neriješeno. Fridrik je zadržao posjede na Siciliji i u Njemačkoj, ali je snagom oslabio u sjevernoj Italiji, dok je Inocent onemogućio stvaranje ujedinjenoga talijanskoga kraljevstva. Nijedna strana nije naišla na odobravanje ili potporu u Europi. Ostale zemlje izabrale su politiku neutralnosti i pažljivoga motrenja razvoja prilika.

Car Fridrik II Sicilski nesumnjivo je bio vješt diplomat, sposoban vojskovođa i kvalitetan upravitelj. To mu je omogućilo uspješnu borbu s papinstvom koje je tada bilo na vrhuncu moći. Na njegovu dvoru boravili su ili ga posjećivali znameniti ljudi različitih vjera. Mnoga su važna znanstvena djela napisana ili prevedena na carev poticaj, a sam Fridrik bio je autor glasovite rasprave o sokolarstvu, pravoga priručnika iz ornitologije. Dante ga je častio naslovom "oca talijanskoga pjesništva". Na njegovu se dvoru, izgleda, pjevalo na provansalskom, a on je sam,

navodno, poticao sljedbenike na pisanje stihova na talijanskom. Radovi njegove pjesničke škole među najranijim su svjedočanstvima talijanske poezije uopće.

Unatoč karizmatičnosti, Fridrik nije bio uspješan vladar. Njegova vladavina označila je kraj srednjovjekovnoga carstva i početak opadanja Sicilskoga Kraljevstva. Ratovi koje je vodio na sjeveru Italije doveli su jedino do potpune rascjepkanosti i razjedinjenosti prostora, dok su se njegovi križarski pothvati pokazali jalovima, jer su muslimani 1244. ponovno zauzeli Jeruzalem. Ubrzo nakon njegove smrti Toskana je preuzela od Sicilije prvenstvo u talijanskom pjesništvu, a do kraja 13. stoljeća Sicilija je izgubila značaj i u znanosti. Fridrik je, stoga, označio kraj jednog, a ne početak novoga razdoblja. Neuspjeh se može manjim dijelom objasniti značajkama njegove osobnosti, a većim dijelom njegovim nerazumijevanjem duha vremena i neusklađenošću s prevladavajućim idejnim ozračjem prve polovice 13. stoljeća. Duh vremena bilo je usklađivanje novih ideja i pokreta sa starim vjerovanjima; drugim riječima, energija velikog obnoviteljskog pokreta služila je kršćanskim idealima. Nasuprot tome, Fridrik je, izgleda, bio u vjerskim pitanjima potpuni skeptik. Osim toga, njegov dvor i pratnja u potpunosti su odisali istočnjačkim obilježjima, što mu je donijelo nadimak "kršteni sultan". Zbog svega toga, kao i zbog raznih političkih razloga, car je do kraja života ostao politički osamljen u Europi i bez pravih saveznika. Vršio je, ipak, žestoke progone krivovjeraca, ali i to poglavito iz političkih razloga, da bi ugodio papi. Osnovao je i napuljsko sveučilište, kako bi spriječio odlazak studenata s juga Italije u Bolognu. Carevoj nepopularnosti u Europi pridonosilo je i njegovo prenaglašeno vezivanje uz simboliku i retoriku preživjeloga Rimskoga Carstva te jasno isticanje nadmoći nad ostalim vladarima, čime je od sebe odbio i istaknute političke protivnike papinstva.

Slika 33. Fridrik II: O umjetnosti lova sa sokolovima (slika u rukopisu rasprave), oko 1240.

Nakon Fridrikove smrti, papinstvo je odlučilo konačno skršiti moć Hohenstaufovaca, ali mu je i za to trebalo punih osamnaest godina. Budući da Fridrikovi nasljednici ni izdaleka nisu bili radikalni u stavovima i neprijateljski nastrojeni prema papinstvu, sve je izgledalo više kao osveta nego kao stvarna politička potreba. Stoga papinstvo u navedenoj borbi nije u Europi uživalo osobitu podršku.

Mnogi su bili uznemireni korištenjem duhovnoga oružja poput prokletstava i izopćenja te duhovne vlasti za ostvarivanje prizemnih političkih ciljeva, točnije političkog uređenja Italije po mjeri papinstva. Konačan ishod ovakve politike za Crkvu nije bio nimalo povoljan. Naprotiv, nakon uništenja Hohenstaufovaca došlo je do značajnog opadanja njezina utjecaja na Zapadu.

Fridrika je u Njemačkoj naslijedio sin Konrad IV (1250-1254). Prekratko je vladao da bi ostavio zamjetan trag i nešto značajnije postigao. Nakon njegove smrti, velikaške frakcije nisu se mogle dogovoriti oko nasljednika. Pretendenti na prijestolje bili su stranci, od kojih se neki nisu ni usudili doći u navodno svoje Kraljevstvo, sve dok 1273. nije došlo do općeg suglasja oko izbora Rudolfa Habsburgovca za novoga cara. Novi vladar nije ni pokušao obnoviti carski autoritet. Za vrijeme međuvlašća, od 1254. do 1273, njemački teritorijalni kneževi nastavili su izgradnju vlastitih, praktički neovisnih država unutar Carstva. Takva teritorijalna rascjepkanost u sebi više nije, kao u 10. stoljeću, sadržavala elemente "feudalne anarhije". Sva se politička energija Nijemaca, umjesto prema izgradnji Carstva, usmjerila prema izgradnji njegovih sastavnica. Neke od njih postale su prave, snažne države, usporedive prema unutarnjoj organizaciji i gospodarskoj razvijenosti s novim, jakim monarhijama na prostoru zapadnije od njemačkoga. Porajnje je, primjerice, ostalo beznadno rascjepkano, ali su u Bavarskoj i na istoku njemačke regije oblikovane snažne države. Na zapadu Njemačke, slabosti teritorijalnih gospodara iskoristili su njemački gradovi tvoreći različite lige kojima su štitili vlastite interese i položaj. Njemački viteški red – teutonci nastavio je širenje na baltičkom području, osvajanjem i kolonizacijom Pruske. Sve u svemu, u 14. i 15. stoljeću njemačke zemlje većinom nisu trpjele teže ratne posljedice od Engleske i Francuske, niti se njima lošije upravljalo.

Na Siciliji je, nakon Fridrikove smrti, zavladao njegov vanbračni sin Manfred Sicilski, unatoč zahtjevima polubrata mu Konrada. Manfred je u mnogo čemu nalikovao ocu, stoga je u papinstvu imao velikoga protivnika. No Manfred se uspješno odupirao, čak je dijelom ojačao vlastiti položaj na sjeveru Italije. Konačno je papa pozvao u pomoć Karla Anžuvinca, brata francuskoga kralja, koji je sa svojom vojskom potukao i ubio Manfreda u bici kod Beneventa, u veljači 1266, postavši sam novi sicilski kralj. Konradov sin Konradin na te je vijesti istakao vlastiti zahtjev za sicilskom krunom, krenuo u Italiju s vojskom, ali ga je Karlo 1268. potukao i nakon uhićenja dao u Napulju pogubiti. Iako Karlov postupak nije djelovao nimalo viteški, papinstvo je postiglo glavni politički cilj: izumrli su Hohenstaufovci, a zauvijek je nestala opasnost ujedinjenja sjevera i juga Italije u carskim rukama i samim tim stavljanje papinskih posjeda u okruženje, što je prijetilo još od druge polovice 11. stoljeća, od vremena pape Grgura VII.

39. Kasniji Križarski ratovi

Unatoč neuspjehu Trećega križarskog rata, crkveni krugovi nisu željeli odustati od križarske ideje spašavanja Jeruzalema iz ruku nevjernika. Energični papa Inocent III, od samoga početka pontifikata, poduzeo je pripreme za novi rat, iako opće okolnosti u onodobnoj Europi nisu išle u prilog takvoj ideji. Najjače europske zemlje i vladari bili su okupirani unutarnjim problemima i nisu iskazivali osobiti interes za Svetu zemlju. No, ipak, do kraja 1201. dio je francuskih velikaša na sebe uzeo znak križa. Odlučili su putovati morem prema Bliskom istoku, u organizaciji nekog od talijanskih pomorskih gradova – država. Izbor je pao na Veneciju koja im je ponudila najpovoljnije uvjete. No križari su, na tipičan srednjovjekovni način, znatno pretjerali u procjeni broja ljudstva kojeg će moći okupiti te im je Venecija na raspolaganje dala mnogo veća sredstva. Stoga je i račun koji je nakon dolaska u Veneciju bio ispostavljen znatno premašivao iznos sredstava koja su križari uopće bili u stanju prikupiti. To je zaprijetilo propašću čitavoga pothvata.

Mlečani su naslutili da je u takva situacija iznimna prilika za ostvarivanje nekih od važnih ciljeva njihove državne politike. Stoga su, umjesto Egipta ili Palestine, kao vjerojatnih ciljeva pohoda, usmjerili križare najprije na Zadar, Veneciji konkurentski grad na našoj obali, uvjetujući njegovim osvajanjem podmirenje neplaćena računa. Nakon opsade 1202, križari i Mlečani su zauzeli i opustošili Zadar, unatoč otporu dijela križara i ljutitim reakcijama pape. U Zadru je križarska vojska prezimila. Za nastavak pohoda Mlečani su predložili zauzimanje grčkih područja, uz potporu bizantskog princa-pretendenta Aleksija, koja bi poslužila kao osnovica daljnjeg pothvata. Većina križara i Mlečani pristali su na ovakav dogovor, dok su oni, koji se nisu željeli upustiti u borbu za prvenstveno mletačke interese, produžili izravno ka Palestini. Mlečani su glavninu odveli put Carigrada koji je 1204, bez većeg otpora, osvojen i teško opustošen uz veliku pljačku i ispoljene okrutnosti. Inocent III, koji ih je u više navrata upozoravao da se ne usude zauzeti Carigrad, izopćio je Mlečane iz Crkve. No nakon nekog vremena papa se pomirio sa svršenim činom, vjerojatno i sam privučen mogućnošću da se na Istoku stvori snažna osnovica za daljnje napredovanje križarskih snaga te da se možda okonča veliki crkveni raskol.

Prema ranijem dogovoru savezničkih snaga, jednu četvrtinu bivšeg Bizantskog Carstva dobio je car kojeg je izabralo povjerenstvo križarske vojske, tri osmine Carstva dobila je Venecija, a preostale tri osmine ostali vođe križara. Za cara je postavljen flandrijski grof Balduin, a za carigradskog patrijarha Mlečanin. Stvorena su i podređena kraljevstva, kneževstva i grofovije različite veličine i značaja. Novo, takozvano Latinsko Carstvo, potrajalo je svega do 1261, kada je Carigrad zauzeo vladar jedne od grčkih država nastalih na ruševinama Bizanta. No obnovljeno Bizantsko Carstvo više nikada nije bilo u stanju vratiti raniju

moć i teritorijalni opseg, niti zaustaviti daljnja muslimanska napredovanja na Bliskom istoku i u Maloj Aziji.

Godine 1204. većina križara pretpostavila je ostanak u Latinskom Carstvu i uživanje pogodnosti koje su im se pružile u odnosu prema daljnjem putu u neizvjesnost na Istok. Grci su, pak, zbog strahota pri padu Carigrada postali još nepovjerljiviji prema Katoličkoj crkvi i Zapadu te su tako uništene sve nade u prevladavanje raskola. Jedinim se dobitnikom u konačnici pokazala Venecija koja je učvrstila vlast na egejskim otocima i priobalju te osigurala vlastite strateške i trgovačke interese u regiji za dulje vrijeme.

Inocent III je i nakon 1204. nastavio propovijedati križarski rat, ali s malo uspjeha. No iznenada se 1212. pojavio veliki pokret djece iz Njemačke i Francuske pod vodstvom nekolicine dječaka. Proglasivši se Božjim izabranicima, bili su uvjereni da mogu bez borbe zauzeti Jeruzalem, budući da su kao djeca lišeni grijeha koji starijima to onemogućavaju. Mnogo je djece krenulo i sa sjevera Francuske, izazvavši pozornost i zabrinutost samoga kralja Filipa II Augusta. Nakon što su ga savjetnici s pariškoga sveučilišta uvjerili da su čitava ideja i pokret nerazboriti, kralj je naredio povratak djece kućama, što je i učinjeno, pa je tako dječji križarski pokret na francuskom ozemlju završio neuspjehom.

Mnogo je uspješniji pokret bio u Njemačkoj. Pod vodstvom dječaka Nikole okupilo se na tisuće (neki izvori govore čak i o dvadeset tisuća) djece koja su krenula na Svetu zemlju. Šaroliku povorku tvorila su djeca različitih društvenih slojeva, a među njima bilo je i odraslih kriminalaca oba spola koji su se željeli okoristiti dječjom nevinošću i naivnošću. Napornim maršem djeca su, uz velike teškoće i gubitke, iz Njemačke došla do Genove gdje su im vlasti zabranile ukrcaj na brodove. Kako se more pred njima nije otvorilo, što su očekivali, dio djece otišao je na jug Italije do Brindisija. Dio djece završio je u Marseilleu, gdje su ih mjesni trgovci robljem uhvatili i prodali. Ostali su bili prisiljeni na kraju ostati u Italiji, doživjevši različite sudbine.

Teško unutarnje stanje u bliskoistočnim muslimanskim zemljama nakon Saladinove smrti (1193), prijestolne i druge međusobne borbe, pružale su povoljnu priliku za uspješan križarski pohod na Svetu zemlju, pod uvjetom da se među katolicima nađe netko tko bi bio u stanju takav pothvat zaista i organizirati. No, preostali katolici u Svetoj zemlji bili su redom trgovci, znatno više zainteresirani za miroljubivu razmjenu nego za vojne sukobe. Pohodi sa Zapada, pak, pokazali su se ili loše vođenim ili s premalo ljudstva za veća postignuća. Petim križarskim ratom (1217-1221) jedino se postiglo zauzeće važne egipatske luke Damiette, ali zbog sukoba među vođama pohoda dalje se nije nastavilo. Fridrik II Sicilski je pregovorima stigao do Jeruzalema. Fridrikova vlast u Jeruzalemu izazvala je pobunu domaćega križarskoga plemstva što su iskoristili muslimani koji su 1244. konačno zauzeli Jeruzalem bez velikog otpora, te su počeli potiskivati ostatke križara prema uskom obalnom pojasu Sredozemnoga mora.

Šesti križarski rat (1227-1229) vodio je francuski kralj Luj IX Sveti (1226-1270). Nakon ponovnoga zauzeća u međuvremenu izgubljene Damiette, kralj je nakanio napasti Kairo, ali je to izveo vrlo nespretno upavši s vojskom u područje delte Nila. Egipćani su ih na tom prostoru desetkovali, a kralja zarobili. Zarobljenike su pustili tek nakon plaćanja velike otkupnine i predaje Damiette. Kralj Luj je na pravi viteški način, ne želeći prihvatiti poraz, produžio za Palestinu umjesto da se vratio kući. U priobalju je učvrstio križarske utvrde i neznatno proširio Jeruzalemsko Kraljevstvo, ali nije uspio ponovno zauzeti Jeruzalem.

U Sedmom križarskom ratu (1270) položaj kršćana bio je praktički beznadan. Naime, muslimani na Bliskom istoku čvrsto su se u to vrijeme međusobno povezali u otporu mongolskim osvajanjima. Neuspjehu je pridonio svojom nepromišljenošću i Luj IX. Njegov brat Karlo, koji je nedugo prije toga osvojio Siciliju, nagovorio ga je na pohod na Tunis, beznačajan s motrišta borbe za Svetu zemlju, ali važan Karlu za njegove vlastite ambicije i planove. Pohod je neslavno propao, a francuska vojska doživjela je pravu katastrofu. Da bi nevolja bila potpuna, u redovima poražene vojske izbila je kuga kojoj je podlegao i sam kralj. U isto je vrijeme engleski princ Edvard poveo vojsku u Palestinu; međutim, ona je bila preslaba da bi postigla išta više od odgađanja neumitne propasti. Edvardovim odlaskom započela je završna faza muslimanskog pritiska na ostatke ostataka križarskih posjeda. Konačno je padom Akre 1291. izgubljeno i posljednje križarsko uporište u Svetoj zemlji, te je tako – potpunim neuspjehom završilo razdoblje Križarskih ratova.

Križarski pohodi u 13. stoljeću bili su manje pod kontrolom papinstva nego prije. No, propovijedanje križarskih pohoda još je uvijek bilo snažno oružje u njihovim rukama. Pozivom na križarske obveze pape su mogli upletati se u ratove i diplomatske pregovore katoličkih vladara. Isto tako, mogli su nametati velike porezne obveze svećenstvu, pod izgovorom prikupljanja sredstava za križarske pohode. Unatoč svemu, očigledno je da je promidžba za Križarske ratove u tom stoljeću izgubila na učinkovitosti u odnosu na prijašnje. Razlozi su višestruki. Brojni neuspjesi križarskih pohoda mnoge su obeshrabrili. Isto tako, križarski motiv sve se češće koristio i kao oružje protiv papinih političkih protivnika, kao u slučaju cara Fridrika II. No, najvažnija promjena bila je opadanje vjerskog žara Europljana koji su počeli gubiti interes za ideju ujedinjenog kršćanstva i bivali sve više uvučeni u lokalne, svjetovne razmirice. Sve se to vrlo dobro vidjelo oko 1270. na francuskom primjeru. U zemlji koja je nekada prednjačila u križarskom entuzijazmu svako je oduševljenje u potpunosti nestalo. Stoga i ne čudi da nikakav sličan pohod više nije pokrenut – često se govorilo i mnogo obećavalo, ali nešto bi se uvijek isprriječilo na putu realizacije novog pohoda. Križarski ideal više nije mogao pokrenuti Europljane, što je jasan dokaz opadanja utjecaja Crkve te prevlasti interesa pojedinih država nad interesima kršćanske zajednice.

Politički i vojni neuspjeh Križarskih ratova bio je djelomice nadoknađen drugim dobicima. Iz Jeruzalemskog Kraljevstva mnogi su talijanski i drugi gradovi tijekom 13. stoljeća uvozili velike količine različitih dobara. Tisuće Europljana boravilo je na Istoku i upoznavalo Europu s istočnim proizvodima. Sredozemna trgovina dobila je značajne poticaje. Brodovi iz Europe za Svetu zemlju u 13. stoljeću bili su sve veći i solidniji, a isplovljavali su redovito dva puta godišnje. Osim prijevoza robe služili su i za prijevoz hodočasnika koji su obično odlazili u dvije grupe, jedni da provedu Uskrs, a drugi Božić u Svetoj zemlji. Trgovačka i hodočasnička putovanja pridonijela su i razvoju bankarskog poslovanja u Europi te počecima uporabe mjenica i vrijednosnih papira. U vodeće bankare i kreditore vladara i velikaša za pothvate na Istoku vremenom su se profilirali vitezovi templari te društva trgovaca iz talijanskih gradova. Na Zapadu je, dalje, porasla potražnja za istočnjačkim tekstilom. Sicilija je postala važno središte manufaktura svile, odakle se ta djelatnost proširila ostatkom Italije. S Istoka je u talijanske gradove prenesen samostrel koji je ubrzo postao najvažnije pješačko oružje zapadnih vojski. U križarskim državama razvili su se pojmovi i tehnike heraldike, a zapadno plemstvo je od Grka i muslimana prihvatilo, izgleda, i običaj nošenja brade. Od početka 13. stoljeća na Zapadu su se pojavile i vjetrenjače, pod utjecajem istočnih modela, koje su ubrzo postale važan izvor energije. Sve u svemu, utjecaji s Istoka samo su ubrzali već započete procese, ali nisu donijeli ništa suštinski novo. Postali su sastavni dio zapadnoeuropske svakodnevice, ali ne i njezini odlučujući čimbenici.

40. Slom Bizanta. Pad Carigrada 1204. godine i Latinsko Carstvo

Nakon smrti bizantskoga cara Andronika Komnena (1185), na vlast je u Carstvu došla obitelj Angela koja nije pripadala staroj bizantskoj aristokraciji, ali je bila među vodećim oporbenjacima tijekom Andronikove vladavine. Dolaskom Angela na prijestolje konačno su prevladale dezintegracijske sile feudalnoga plemstva. Car Izak II Angel (1185-1195) bio je potpuna suprotnost Androniku, prepustivši daljnji razvoj unutarnjih prilika stihiji. Razmahali su se ponovo korupcija i mito. Za doba Aleksija III Angela (1195-1203), Izakova brata, prilike su se dodatno pogoršale. Normanska najezda je, ipak, zbog unutarnjih normanskih slabosti u Izakovo vrijeme spriječena, a ubrzo su Normani i potisnuti iz osvojenih područja, osim iz Kefalonije i Zakinta koje je Bizant trajno izgubio. Car Izak uspio je sklopiti mir i s ugarsko-hrvatskim kraljem Belom III, te je oženio Belinu kćer.

Novi, veliki problem Bizanta bio je ustanak Petra i Asena 1185. godine u Bugarskoj. Iako su oni u početku od Carstva za sebe zahtijevali tek pronijarski status, bili su odbijeni, da bi zatim podigli ustanak koji je konačno rezultirao odcjepljenjem značajnog dijela teritorija od Bizanta i stvaranjem Drugoga Bugarskog ili Vlaško-bugarskog Carstva. Naime, balkanski Vlasi, kao i Kumani, imali su velikoga udjela u pokretu Petra i Asena. Godine 1186. Izak II je s bizantskom vojskom napao Bugarsku, rastjerao ustanike, a Petar i Asen pobjegli su sjeverno od Dunava. Borbe su se nastavile i te i sljedeće godine. Zbog pritiska na drugim stranama, od Srba i u Maloj Aziji, Izak je konačno odustao od daljnjega ratovanja, da bi ubrzo bilo sklopljeno primirje prema kojem je Kalojan, mlađi brat Petra i Asena, zadržan kao talac u Carigradu. No, Bizant je definitivno izgubio Bugarsku, u kojoj se Asen proglasio za cara, što je nakon gubitka Srbije bio novi udarac za Carstvo na Balkanu.

Izaku su tešku brigu ubrzo nakon toga predstavljali križari iz Trećega križarskog rata, posebice Nijemci predvođeni Barbarossom. Njih su, na putu prema Svetoj zemlji preko Balkana, 1188. u Nišu dočekali srpski i bugarski izaslanici koji su im ponudili savez i vazalnu prisegu protiv Bizanta. Na to su Bizantinci obećali Saladinu da neće propustiti njemačke križare kroz Bizant, što je bizantske odnose s Nijemcima krajnje zategnulo. Kada su zatim njemački križari zauzeli Filopopol (Plovdiv) i Hadrianopol (Edirne) te zaprijetili opsadom i samom Carigradu, Izak je morao popustiti i 1190. pristati na sve njemačke zahtjeve u vezi s križarskim pohodom. Nakon Trećega križarskog rata Bizant je izgubio Cipar kojeg je preoteo Rikard Lavljega Srca, da bi na njemu vlast najprije preuzeli ivanovci, a zatim od 1192. posljednji jeruzalemski kralj Guido od Lusignana. Od tada je Cipar trajno ostao pod vlašću Zapada.

Kad su Nijemci otišli na Istok, Izak je mogao izvršiti protunapad na Bugare i Srbe te je 1190. Srbe prisilio na mir, kojim su oni izgubili dio nedavno osvojenih teritorija, ali je Bizant izrijekom priznao samostalnost srpske države, a Stefan Nemanjić, budući srpski kralj, dobio je bizantsku princezu za ženu. U ratu s Bugarima, međutim, Izak nije imao uspjeha te je zatražio i ugarsku pomoć. No, prije odlučnoga pohoda, 1195. zbacio ga je i dao oslijepiti stariji brat Aleksije III.

Promjena na bizantskom prijestolju udaljila je Srbiju od Bizanta i približila je papinstvu i Ugarskoj, a za vojni obračun s Bugarima Bizantinci više nisu imali snage. Stoga su se poslužili drugim sredstvima te su 1196. i 1197. ubijeni i Asen i Petar u zavjeri, vjerojatno potpomognutoj i izvana, iz Bizanta. No, novi bugarski car Kalojan (1197-1207) osvojio je ubrzo i velik dio Makedonije. I on se, kao i Stefan Prvovenčani, okrenuo papi za priznanje svoje vlasti. Kada je priznao papinu supremaciju, dobio je 1204. i kraljevsku krunu iz ruku legata pape Inocenta III.

Velika opasnost za Bizant predstavljao je i njemački car Henrik VI, posebice nakon što se 1194. krunio u Palermu i za sicilskoga kralja. Henrik je od Bizanta zatražio povrat teritorija od Drača do Soluna kojeg su Normani ranije osvojili, pa ubrzo izgubili, zatim plaćanje velikoga danka te pomoć u floti za namjeravani novi križarski rat. Oženivši kćer zbačenoga Izaka II, Henrik VI izvršio je dodatni pritisak na Aleksija III (1195) te su Bizantinci morali pristati plaćati težak danak, takozvani alamanski porez. Jedino je potpora papinstva u to vrijeme spasila Bizant od potpunog uništenja, a uskoro je Henrik VI 1197. godine, iznenada, preminuo. No, time velika opasnost za Bizant nije postala manja. Sada su vodstvo u protubizantskom taboru preuzeli Venecija i njezin ostarjeli dužd Henrik Dandolo. Mlečani su, naime, željeli podvlastiti i imati potpunu kontrolu nad istočnim Sredozemljem i osloboditi se nepouzdanog Bizanta, čiji su carevi i stanovništvo prema njima gajili neprijateljske osjećaje i uvijek su mogli na nepredvidljiv način reagirati. Osim toga, Venecija je nastojala potisnuti i trgovačke takmace u regiji, poglavito Pizu i Genovu. Jedino rješenje za osiguranje mletačke prevlasti u regiji bilo je – rušenje i dokidanje Bizanta. Dužd Dandolo je za ostvarenje cilja upotrijebio križarsku vojsku koja se u Veneciji okupila za Četvrti križarski rat.

Križari i Mlečani imali su u svom taboru osobu koja im je mogla poslužiti kao pokriće za namjeravani pohod, a to je bio odbjegli Aleksije Angel, sin Izaka II, koji je težio postati carem i zbaciti uzurpatora Aleksija III. Za pomoć Zapada Izakov je sin zauzvrat obećao novac, sklapanje crkvene unije i pomoć u daljnjem vođenju križarskoga rata. Nakon osvajanja Zadra 1202. i sklapanja sporazuma na Krfu s pretendentom Aleksijem, križari i Mlečani opsjeli su Carigrad. U srpnju 1203. osvajači su i ušli u grad, vratili slijepoga Izaka II na carsko prijestolje, a sina mu Aleksija postavili za suvladara. No, dvojica Angela nisu bili u stanju izvršiti dana obećanja, dobrim dijelom zbog velikoga otpora stanovništva koje ih je, štoviše, u siječnju 1204. obojicu zbacilo s vlasti i likvidiralo. Na to su se vođe križara i Mlečana dogovorili da će sami zauzeti grad, ali ovoga puta će ići do kraja, srušit će Bizant i na njegovom mjestu stvoriti Latinsko Carstvo pod svojom potpunom kontrolom. Konačno osvajanje grada križari i Mlečani izvršili su 13. travnja 1204. Uslijedio je velik pokolj stanovništva te pljačka gradskoga blaga i kulturnih dobara, od kojih su mnoga nepovratno uništena. Nakon podjele plijena, na red je došla i podjela samoga Carstva.

Podjela dotadašnjega Bizantskoga Carstva izvršena je planski i sustavno. Na njegovim ruševinama nastalo je Latinsko Carstvo (1204-1261) u kojem je za cara, na poticaj dužda Henrika Dandola, postavljen grof Balduin Flandrijski. Za latinskoga patrijarha došao je Mlečanin Tomaso Morosini. Balduin je kao car dobio četvrtinu bizantskoga teritorija, a ostatak su popola podijelili Mlečani i križari, ovi potonji dobivši ih kao lena. Caru je pripala Trakija, dio oko Carigrada s obje strane Bospora i Dardanela, te Lezb, Hij, Sam i još neki egejski otoci.

Bonifacije Montferatski osnovao je Solunsko Kraljevstvo koje je obuhvaćalo i susjedna područja Makedonije i Tesalije. Mlečani su uzeli strateške utvrde Koron i Modon na Peloponezu, Drač, jonsko otočje, Kretu, većinu otoka u Egejskom moru te najvažnije luke na Helespontu (stari naziv za Dardanele) i u Mramornom moru, čak i Hadrianopol. Poput Bizanta, podijeljen je i sam Carigrad: 3/8 date su Mlečanima, a 5/8 caru. Za razliku od križarskih feudalaca koji su svi, ipak, morali Balduinu položiti vazalnu prisegu, Mlečani su bili potpuno oslobođeni te obveze i postali su najjača kolonijalna sila na istočnom Sredozemlju.

Na ruševinama Bizanta izniknulo je složeno mnoštvo križarskih država i državica. Na Peloponezu, primjerice, nastala je francuska kneževina Ahaja ili Moreja, koja se, od svih križarskih tvorevina, i najdulje održala. S obzirom na već prije uznapredovalu feudalizaciju ovih prostora – još za bizantske vlasti, prenošenje zapadnih društvenih modela nije izazvalo veće društvene potrese, a i novi vlastodršci nastojali su što je više moguće poštovati zatečeno stanje. U biti, između pronije i zapadnih feuda i nije bilo značajnijih razlika. Tako su mnogi pronijari prelazili u službu križarskih vladara, a položaj seljaštva gotovo se uopće nije mijenjao. No, tuđinsku vlast Grci su teško podnosili pogotovo jer se radilo o staroj vjerskoj nesnošljivosti. Na dijelovima bivšega Carstva domaći su feudalci i stanovništvo osnovali nove države koje su polagale pravo na baštinu i kontinuitet Bizanta. Tako je Teodor Laskaris, zet Aleksija III, stvorio Nikejsko Carstvo u Maloj Aziji, a Mihael Angel na Balkanu Epirsku Despotovinu. Aleksije i David Komnen, unuci Aleksija I, osnovali su u maloazijskom crnomorskom prostoru Trapezuntsko Carstvo.

Latinski osvajači podcijenili su važnost Male Azije, što im se poslije osvetilo. Odmah su krenuli dalje na Teodora Laskarisa, međutim u Trakiji je izbio protulatinski ustanak, u kojem je Grcima upomoć pristigla Kalojanova bugarsko-vlaško-kumanska vojska. Ona je 1205. kod Hadrianopola teško potukla latinske vitezove. Car Balduin pao je u ropstvo, a Latinsko Carstvo moralo se potpuno povući iz Male Azije. Ovaj događaj, kao i uspjesi protiv takmaca u Maloj Aziji, Laskarisu su omogućili izgradnju nove države i prijestolnice u Nikeji. Obnovljena je i grčka patrijaršija. Sav državni i crkveni aparat ustrojen je na bizantski način. Teodor se 1208. okrunio za cara. Tako je Nikejsko Carstvo postalo nosilac državnopravnoga i crkvenoga kontinuiteta Bizanta, nasuprot Latinskom Carstvu te tamošnjem caru i patrijarhu. Nikejsko Carstvo moralo je voditi teške borbe i na drugoj strani, u Maloj Aziji, s Ikonijskim Sultanatom. U tom sukobu su 1211. Grci izvojevali važnu pobjedu. Zatim se obnovio rat s Latinima koji je 1214. završio mirom, razgraničenjem dviju strana u Maloj Aziji i uzajamnim priznanjem prava na postojanje. Nijedna strana nije još mogla prevladati i nametnuti se protivniku.

No, strane u sukobu imale su od tada različitu razvojnu dinamiku. Nikejsko Carstvo krenulo je putem oporavka i uspona, dok je Latinsko Carstvo nakon

smrti cara Henrika (1216) zapalo u krizu. U Maloj Aziji Laskaris je ojačao prema Trapezuntskom Carstvu, ali su se umiješali Seldžuci koji su osvojili prostor između tih dviju grčkih država. Time je Trapezunt zauvijek fizički odvojen od ostatka grčkih zemalja i sveden na uzak obalni crnomorski prostor, ali je i u takvom obliku ta zanimljiva država potrajala još dva i pol stoljeća, čak i nakon pada Carigrada 1453. godine. Snažan uspon imala je i Epirska Despotovina koja se u borbi za prvenstvo profilirala u najsnažnijega takmaca Nikejskom Carstvu. Tamošnji despot Teodor čak je 1219. u Albaniji zarobio i latinskoga cara Petra Courtenayja koji je iz Rima išao u Carigrad preuzeti prijestolje. Nakon nekoliko godina, Teodor je poduzeo veliki napad na križarsko Solunsko Kraljevstvo. Njega je u potpunosti zauzeo i uništio krajem 1224, proširivši granice Epirske Despotovine do Egejskoga mora, na Tesaliju i značajan dio Makedonije. Ponesen ovim uspjesima, Teodor se također proglasio carem, otvoreno time osporivši prvenstvo Nikeje.

Padom Solunskoga Kraljevstva, Latinsko Carstvo izgubilo je najvažniju vazalnu državu. Našlo se u teškom položaju, ali su mu život produljili sukobi dviju najjačih grčkih država međusobno i s Bugarskom. Nikejsko Carstvo znatno je ojačalo za vladavine Ivana III Bataca (1222-1254). Do 1225. on je oduzeo Latinskom Carstvu gotovo čitav maloazijski dio, da bi se nikejska vlast ubrzo počela širiti i po Trakiji, a konačno je bio zauzet i Hadrianopol. Kada je već izgledalo da je sudbina Latinskoga Carstva zapečaćena, došlo je do unutargrčkog sukoba Bataca s Epirom i Teodorom Angelom. Teodor je istjerao Nikejce iz Hadrianopola i krenuo prema Carigradu, a latinski car se povezao s Bugarima cara Ivana Asena II (1218-1241). Došlo je do odlučnoga sukoba Bugara i epirske vojske na Marici 1230. godine, na kojoj su zapadni Grci doživjeli težak poraz koji je označio ubrzani slom moći Epirske Despotovine. Od tada pa do Asenove smrti, Bugarska je postala dominantan čimbenik na Balkanu. Kako su se Latini u strahu od Asena počeli od njega udaljavati, tako su se Bugari sve više povezivali s Nikejom, a tom se općem, protulatinskom savezu na kraju priključio i Epir. Nikejski je patrijarh 1235. popratio politički savez s Bugarima priznanjem samostalne Bugarske crkve, odnosno patrijaršije. Uslijedila je 1235-1236. zajednička bugarsko-nikejska opsada Carigrada, ali su se Latini, uz pomoć mletačke flote, obranili.

Smrću Ivana Asena II i mongolskom provalom u Bugarsku, Ivan III Batac i Nikeja više nisu imali ozbiljnih takmaca. Ubrzo je nikejski car krenuo na Solun; međutim, morao se povući zbog mongolske provale u Malu Aziju, ali je prisilio solunskoga vladara da se odrekne prava na carski naslov te mu je priznao samo onaj despotski. Konačnu pobjedu i nad Bugarima i nad zapadnim grčkim vladarima Batac je ostvario 1246. godine kada je osvojio Solun, dokinuvši i formalno Solunsko Kraljevstvo. Do 1252. pokorio je i Epir. Time je čitav bivši bizantski teritorij, s izuzetkom malenoga Latinskog Carstva, vraćen pod vlast grčkoga cara.

Batac je bio u dobrim odnosima s njemačkim carem Fridrikom II Sicilskim, što se ne bi moglo reći za odnose s papinstvom te je pitanje crkvene unije privremeno stavljeno *ad acta*. Batac je, kao preduvjet stupanja u uniju, zahtijevao od pape da se odrekne Latinskoga Carstva. Tek se papa Inocent IV (1243-1254) pokazao voljnim prihvatiti careve uvjete, u zamjenu za sklapanje unije. No, ni od ovoga sporazuma konačno nije bilo ništa, jer ga je izlišnim učinilo daljnje jačanje Nikeje te carevo uvjerenje kako će se sam, oružanim putem, moći obračunati s Latinskim Carstvom i bez papine pomoći. Sve u svemu, za vladavine Ivana III Bataca, Nikejsko Carstvo teritorijalno se udvostručilo i stvorilo sve preduvjete za osvajanje Carigrada i rušenje Latinskoga Carstva, ali sam car ostvarenje svoga sna nije doživio.

Batac je iznutra obnovio državu – njezin upravni aparat, sudstvo i ukupnu infrastrukturu. Utvrđivao je pogranična područja, posebice istočna u Maloj Aziji, a nakon mongolske provale naselio je brojne Kumane kao profesionalne vojnike u Carstvo, poglavito u Trakiji, Makedoniji i Frigiji. Car je vodio protekcionističku gospodarsku politiku, želeći izbjeći ovisnost o uvozu i naročito o talijanskim trgovcima. Ivan III je nakon smrti proglašen svecem.

Batacov sin i nasljednik, Teodor II Laskaris (1254-1258), zapamćen je ponajprije kao vrhunski obrazovan vladar i njegov nikejski dvor postao je važno znanstveno središte. Bilo je to doba kulturnoga procvata, usporedivo s vremenom Konstantina VII Porfirogeneta. No, Teodor je, za razliku od Porfirogeneta, bio snažan i autokratski nastrojen vladar koji je želio potpunu kontrolu nad svjetovnim i crkvenim poslovima. Stoga je pitanje crkvene unije s Rimom potpuno stavljeno u drugi plan. Na Balkanu su nastavljene borbe s Bugarskom i Epirom, promjenjiva uspjeha, ali se pred kraj vladavine Teodor sukobio s aristokracijom, što je ubrzalo propast dinastije Laskarisa. Ubrzo nakon Teodorove smrti smaknut je i njegov maloljetni sin, a regentstvo je pripalo Mihaelu Paleologu, najistaknutijem predstavniku nikejske aristokracije. Već početkom 1259, Paleolog je postavljen za suvladara i okrunjen carskom krunom. Ubrzano prenošenje ovlasti u njegove ruke bilo je potaknuto vanjskopolitičkim zapletima. Novi njemački car Manfred je, naime, zbog jačanja Nikeje i sve izglednije obnove Bizanta, počeo voditi protunikejsku politiku te je 1258. zauzeo Krf, Drač, Valonu i Butrint. Time je sklopljen protunikejski savez Manfreda, Epira te križarskoga ahajskog kneza, kojem je pristupio i srpski kralj Uroš I, zauzevši Skopje, Prilep i Kičevo.

Nikejska vojska je, ipak, 1259. godine u Pelagoniji teško potukla vojsku koalicije protivnika. Više nije bilo nikoga tko bi mogao stati na put obnovi Bizanta. Jedini su problem bili Mlečani, stvarni tvorci Latinskoga Carstva, ali je Mihael sklopio sporazum s njihovim najvećim takmacima Genovom (1261), davši im, u zamjenu za vojnu i drugu pomoć, široke povlastice nalik na one

mletačke iz 1082. Time su stvoreni svi neophodni preduvjeti te je 25. srpnja 1261. osvojen Carigrad, srušeno Latinsko i obnovljeno Bizantsko Carstvo. Mihael se u rujnu dao okruniti u crkvi sv. Sofije kao car Mihael VIII Paleolog (do 1282). Maloljetnoga Ivana IV Laskarisa, prestolonasljednika i posljednjega potomka kuće Laskaris, dao je oslijepiti te je time stvorena dinastija Paleologa koja je neprekinuto vladala Bizantom do konačne propasti Carstva 1453. godine.

41. Obnova Bizanta: Mihael VIII Paleolog (1261-1282)

Bizant je ponovo postao sredozemna sila, ali je održavanje takvog položaja bilo vrlo skupo i zahtijevalo je velika odricanja. Opasnost od saveza svih protubizantskih čimbenika na Balkanu i u Europi bila je stalna i velika te je to od vladara i države zahtijevalo veliko umijeće preživljavanja, kao i vođenje oprezne i promišljene politike. U tome se Mihael pokazao izrazito vještim. Najveća opasnost prijetila je Bizantu sa Sicilije, posebice ako bi se tamošnji vladar povezao s papinstvom. Papa u početku nije dobro primio obnovu Bizanta i rušenje Latinskoga Carstva, što se moglo i očekivati. No, Mihael je znao za duboko nepovjerenje kurije prema Hohenstaufovcima, što je znalački iskoristio, obećavajući pritom i crkvenu uniju. Uslijedile su godine teških borbi u Grčkoj, s promjenjivom srećom, između Bizanta i Genove s jedne, te njihovih raznih protivnika s druge strane. No 1267-1268. Bizant je, taktizirajući, i Veneciji dao jednake povlastice kao i Genovi, čime je smanjio ovisnost o bilo kojoj talijanskoj strani. Velik problem predstavljao je Paleologu i Bizantu dolazak papina čovjeka, Karla Anžuvinca, za kralja na Siciliji 1266. godine, čime su odmah obnovljeni protubizantski planovi restauracije Latinskoga Carstva. Ahajski knez Vilim II stavio se pod Karlovu zaštitu, a uz Anžuvinca stale su i Srbija i Bugarska. Mihaelov položaj postao je složen i težak. No, Paleolog je vrlo vješto, koristeći naklonost papa Klementa IV (1265-1268) i Grgura X (1271-1276), te francuskoga kralja Luja IX Svetog, nudeći crkvenu uniju, neutralizirao anžuvinsku opasnost. Tada je, više nego ikada prije, pitanje crkvene unije određivalo smjer politike papinstva na Istoku.

Propast posljednjeg križarskog pohoda u Tunisu, te smrt Luja IX ojačali su protubizantsku obranu križarskih posjeda na Peloponezu, 1271-1272. No, glavni problem bilo je neprijateljstvo Epira, Bugarske i Srbije, koji se nisu željeli vratiti pod bizantsku vrhovnu vlast, niti Bizantu ustupiti bilo što od

svojih teritorija, a što su sve, u stvari, bile zamisli vodilje bizantske politike. U ratu s Bugarima 1272. Mihael je, ipak, ostvario određene uspjehe i pomake. Iste godine je sklopio i ugovor o prijateljstvu s Tatarima iz Zlatne Horde, koji su prije toga u dva navrata, za njegove vladavine, napadali i pustošili po bizantskom teritoriju. Dobri su bili i odnosi Bizanta s Mamelucima u Egiptu. Tako se Mihael političkim savezništvima osigurao: papom protiv Anžuvinaca, Ugarskom protiv Srba, Tatarima protiv Bugara, a Tatarima i Mamelucima s azijske strane od Seldžuka.

No, papinstvo je nakon 1272. sve jače tražilo od Mihaela sklapanje unije, prijeteći mu, u protivnom, davanjem potpore napuljskim Anžuvincima. Karlo je poslao svoje postrojbe 1273. na Peloponez (Moreju), a istodobno se učvrstio u Albaniji, gdje su ga tamošnji katolici priznali za gospodara. I Bugari i Srbi opet su prišli protubizantskom savezu. Pritisak je postao prejak te je 1274, na crkvenom saboru u Lyonu sklopljena unija. Karlo je odmah izgubio papinu potporu, a Bizantinci su trenutačno prešli u protunapad u Albaniji i Tesaliji. No, veće uspjehe nisu postigli, ali su zato gotovo potpuno zagospodarili Egejskim morem. Smrću Vilima II 1278. godine, Moreja je došla pod izravnu vlast Anžuvinaca, ali je to, u stvari, oslabilo pozicije Zapada na tom području te je bizantska vojska na bojišnici dalje napredovala.

Mnogo veći problem, međutim, Mihaelu je tada predstavljala snažna oporba u samom Bizantu, kako od strane onih crkvenih krugova i krugova iz naroda koji su bili žestoko protiv crkvene unije, a takvih je bilo jako mnogo, tako i od takozvanih arsenita, pristaša svrgnutih Laskarisa. Duboki unutarnji rascjep zahvatio je čitav Bizant. Stanovništvo se, bez razlike na društveni položaj, podijelilo na dva nepomirljiva tabora pristaša i protivnika unije, što je ojačalo i Mihaelove protivnike u Bugarskoj, Epiru i Tesaliji. Za pontifikata pape Nikole III (1277-1280) kurija je snažno poduprla unionističku politiku, što je Paleologu omogućilo uspjehe i teritorijalne dobitke na Moreji i u Egeju. Međutim, ubrzo je u Rimu došlo do velikoga preokreta. Novi papa, Francuz Martin IV (1281-1285), potpuno se stavio u službu Anžuvinaca i proglasio je Mihaela raskolnikom, zabranivši katoličkim vladarima održavanje bilo kakve veze s njim. Anžuvinci, Mlečani i izbjegli potomci latinskih careva sklopili su iste, 1281. godine, savez za obnovu Latinskoga Carstva. Tako je carev unutarnjopolitički položaj postao neizdrživ, a crkvena unija se pred oporbom i stanovništvom više nije mogla braniti. Godine 1281-1282. započeo je opći napad protubizantske koalicije (Srbi, Bugari, Tesalija), predvođene papom i Anžuvincima.

Tada je, međutim, Mihael VIII pokazao svu svoju umješnost. Pozvao je aragonskoga kralja Pedra III (1240-1285) da napadne Karla Anžuvinskoga i oduzme mu Kraljevstvo, kako bi Pedro osvetio svoga zeta Manfreda, kojem je Karlo

učinio to isto 1266. godine. Mihael je Aragoncima na raspolaganje stavio sredstva za izgradnju flote. Pored toga, Mihael je i novčano pomogao protuanžuvinsku stranku na Siciliji, što je u konačnici dovelo do glasovite "Sicilske večernje". Nestankom Karlove moći, cijeli je protubizantski plan uništen, zahvaljujući diplomatskoj vještini cara Mihaela.

XI. ŠIRENJE KRŠĆANSKE EUROPE

Osim Križarskim ratovima, kršćanstvo se širilo i na druge načine i na drugim prostorima. Do kraja 13. stoljeća muslimani su izgubili većinu svojih posjeda u današnjoj Španjolskoj, poganstvo je gotovo potpuno iskorijenjeno iz Europe (s izuzetkom Litve), a kršćanski misionari doprli su daleko na istok. Broj kršćanskih monarhija u Europi narastao je, a sukladno tome složeniji je postao i međunarodni politički sustav. Od svega toga za europsku povijest najvažnije je bilo ponovno kršćansko osvajanje Španjolske, takozvana rekonkvista. U vrijeme najveće muslimanske ekspanzije, katolicima je bio preostao samo uzak, brdoviti pojas Pirenejskog poluotoka na krajnjem sjeveru i sjeverozapadu. Na tom su području stvorena Kraljevstva Léona i Navarre. Kastilja je u početku bila tek južna, pogranična regija Léona, čuvana brojnim utvrdama po kojima je i dobila ime. Uz osvajanja teritorija prema jugu išlo je, u istom smjeru, i proširenje njezina imena. Na sjeveroistoku, od nekadašnjih franačkih posjeda profilirala se grofovija Barcelona. Tijekom 11. stoljeća, uz Navarru i Kastilju, nastalo je na sjeveroistoku i Kraljevstvo Aragon, da bi katolici 1055. osvojili Toledo, a ubrzo i Madrid. Pad Toleda, do tada njihova vjerskog i kulturnog središta, izazvao je veliku uzbunu među muslimanima te su oni u pomoć pozvali vjersku subraću iz sjeverne Afrike. Godine 1086. iskrcao se preko Gibraltara Jusuf, vođa nove dinastije Almoravida, te potukao Kastiljance. No Jusuf i Almoravidi, zbog svoje vjerske strogosti i fanatizma, ubrzo su došli u sukob s domaćim muslimanima i njihovim vođama koji su zastupali mnogo blaži i umjereniji oblik islama. Tijekom njihovih unutarnjih borbi katolici su preoteli neka uporišta, primjerice Lisabon, ali je Jusuf, pošto je porazio unutarnje neprijatelje, ubrzo pod svoju vlast vratio većinu izgubljenih područja. Iako je 1106. izgledalo da je moć muslimanske Španjolske obnovljena u potpunosti, Jusufova smrt označila je početak teških unutarnjih problema, što je dalo snažan poticaj katolicima za obnovu napada, provala i pljački prema jugu. U pljačkama i paležu posebno su teško stradale Kastilja i Andaluzija.

Najpoznatiji katolički ratnik u nešto ranijem razdoblju, krajem 11. stoljeća, bio je Rodrigo Diaz de Bivar, poznatiji kao Sid (*el Cid*), odnosno gospodar kako su ga nazivali njegovi muslimanski sljedbenici. Glasovita *Kronika o Sidu* pripisala mu je da je bio vodeći i beskompromisni borac za stvar katoličanstva. Stoga je postao pravi španjolski narodni heroj, a pripisivalo mu se posjedovanje svih kršćanskih vrlina, čak i svetost. U stvarnosti on je bio vođa bande razbojnika koja je jednako nemilosrdno i okrutno palila i pljačkala na obje strane, a i sastav njezina ljudstva bio je miješan, katoličko-muslimanski. Najpoznatiji Sidov pothvat bilo je osvajanje Valencije 1093/1094, popraćeno brojnim zlodjelima. Nakon njegove smrti 1099, njegova je žena još dvije godine branila grad pred muslimanima dok ga nije napustila, zajedno sa Sidovim tijelom.

Za Španjolce se obično smatralo da su bili u trajnom križarskom ratu, ali to se može samo uvjetno tvrditi. Naime, često se događalo da su se kršćani i muslimani obračunavali međusobno i u tim obračunima sklapali privremena savezništva, što znači katolika s nevjerničkom stranom. No, kada se ratovalo protiv muslimana obično se postizavao promidžbeni učinak križarskog pohoda, što je privlačilo i druge ratnike, primjerice Francuze, na katoličku stranu. Granično područje Portugala, koji je postao Kraljevstvo 1143, posebno je imalo koristi od križarske pomoći. Uz pomoć Engleza ponovo je osvojen Lisabon 1147, dok su ostala katolička kraljevstva tijekom 12. stoljeća primila manje križarske pomoći od Portugala. Nova opasnost s juga zaprijetila je kada su, sredinom 12. stoljeća, u muslimanskoj Španjolskoj došli na vlast Almohadi koji su zbacili Almoravide. Iz svojih sjedišta u sjevernoj Africi, šezdesetak godina, čvrsto su držali vlast na jugu Španjolske i priječili katoličko napredovanje. Do pomaka, križarskoj strani, došlo je tek početkom 13. stoljeća, poglavito zaslugom pape Inocenta III. Papa je uspio ujediniti i okupiti postrojbe svih pirenejskih katoličkih kraljevstava, s izuzetkom Léona, za križarski pohod kojem su se priključili i brojni križari iz drugih zemalja. U odlučujućoj bici s Almohadima kod Las Navas de Tolosa 1212, katolička strana odnijela je veliku pobjedu koja je označila prekretnicu u ratovanju i procesu rekonkviste.

Od tog datuma muslimanska je strana ubrzano slabila i gubila na značaju, da bi joj, svega pola stoljeća poslije, preostalo jedino maleno Kraljevstvo Granade, na krajnjem jugu poluotoka. Ono je bilo vrlo prosperitetno i gusto napučeno, među ostalim i brojnim muslimanskim izbjeglicama sa sjevera. Granada je morala plaćati danak kastiljanskim kraljevima. Međutim, Kastiljanci su zbog unutarnjih problema privremeno odustali od muslimanskog juga. Prvenstvena im je briga bila stvaranje snažne i učinkovite državne uprave. Do tada je, naime, plemstvo i svećenstvo u Kastilji imalo vrlo snažan položaj u društvu – kao rijetko gdje drugdje, ti su vladari najčešće o njima ovisili. Tijekom rekonkviste ti su povlašteni slojevi stekli velike nove zemljoposjede i povlastice. I mnogi gradovi nastali na graničnom području kao vojne kolonije stekli su vrlo visok stupanj autonomije i značajne povlastice, što je vodilo stvaranju gradskih liga, međusobnih saveza gradova s ciljem očuvanja i učvršćenja položaja protiv svih takmaca, uključujući i kralja. Zbog svega navedenog, kraljevska moć tijekom 13. stoljeća rasla je polagano i bila ograničenog dosega. Domete centralizacije u samim kraljevstvima ograničavale su i ambicije nekih vladara na prostorima izvan poluotoka, primjerice kastiljanskog kralja Alfonsa X Mudrog (1252-1284) u Svetom Rimskom Carstvu ili aragonskih vladara na zapadnom Sredozemlju (Katalonija, Baleari, Sicilija). Unatoč povremenim zastojima, oko 1300. položaj i moć aragonskog i kastiljanskog kralja nisu više u bitnom zaostajali za francuskim kraljem.

42. Skandinavija u razvijenom srednjem vijeku

Na drugom kraju Europe, u Skandinaviji, proces pokrštavanja u prijašnjim stoljećima nije uvijek tekao glatko. Kršćanstvo je dovodilo u pitanje i neke vrlo stare i ukorijenjene običaje i običajnopravne odredbe kod tamošnjih Germana. I u Švedskoj i u Norveškoj dugo su postojale snažne poganske društvene snage koje su se čvrsto odupirale vladarima i Crkvi, što je vodilo čestim unutarnjim sukobima i pravim građanskim ratovima. Snažnija od tih kraljevstava bila je Danska. Ona je tijekom 12. stoljeća stekla respektabilnu moć, pokorivši većinu okolnih slavenskih područja uz Baltik, često u savezu s Nijemcima. No, Nijemci su tijekom 13. stoljeća preoteli Dancima većinu bivših slavenskih područja, čime je Danska prestali biti država od veće važnosti.

U razvijeni srednji vijek Danska je ušla u prilično nesređenim prilikama. Naime, nakon vladavine Knuta Velikog (umro 1035) i smrti svetrojice njegovih sinova, zavladao je Svend Estridsson (1047-1076), sin Knutove sestre. Nakon umorstva Svendova posljednjeg sina, Knuta Lawarda (1131), u Danskoj počinju unutarnje borbe koje su trajale desetljećima. Konačno se na vlasti učvrstio Valdemar I Veliki (1157-1182). Položio je vazalnu prisegu njemačkom caru (1158) te od njega 1162. dobio Dansku kao leno. Razdoblje njegove vladavine označava početak velikoga uspona Danske kao sile na baltičkom prostoru. Valdemar je ugušio ustanak seljaštva u pokorenoj Švedskoj. U cijeloj je državi tada došlo do jačanja feudalnih snaga, plemstva i Crkve, i do pogoršanog položaja seljaštva. Valdemarov nasljednik na prijestolju, Knut IV (1182-1202), nije želio priznati vazalitet caru te je 1185. pokorio Pomorje i Mecklenburg, i od tada se danski kralj nazivao kraljem Danaca i Slavena. Kraljev mlađi brat osvojio je do 1201. Schleswig, Holstein, Lübeck i Hamburg. Valdemar II Pobjednik (1202-1241) osvojio je 1219. Estoniju, ali je to bio posljednji veliki uspjeh Danaca – koalicija sjevernonjemačkih kneževa i grada Lübecka pobijedila je Dance kod Bornhöveda (1227), čime je Danska izgubila dotadašnji položaj regionalne sile. Od danskih kraljeva u drugoj polovici 13. stoljeća isticao se Erik V Glipping (1259-1268), za čije se vladavine do krajnosti zaoštrio sukob plemstva i vladara za političko prvenstvo u državi. Erik je, poput engleskih vladara, bio prisiljen izdati povelju kojom se obvezao na redovito godišnje sazivanje daneborga (sabora kraljevstva).

U Norveškoj se, u vrijeme Valdemara I u Danskoj, na prijestolju učvrstio Magnus V Erlingsson (1162-1184). Iako je na vlast došao uzurpacijom, naknadno je svoj čin želio ozakoniti i okruniti se iz ruku crkvenih predstavnika. Zbog toga je dao brojne povlastice katoličkom svećenstvu, izazvavši time otpor stanovništva šumovitih područja na švedskoj granici, takozvanih birkenbeinera (brezonogih). Iz njihovih redova potekao je vođa koji se konačno nametnuo i kao novi norveški vladar – Sverre (1177-1202). On nije prihvatio načela nasljeđivanja prijestolja i nedjeljivosti države kao ni ovlast svećenstva da izabere novoga vladara ako je

postojeći nesposoban. Sve spomenute odredbe bile su usvojene za Magnussove vladavine, 1164. u Bergenu. Najjaču oporbu Sverru su pružali crkveni redovi, ali je u toj borbi kralj ipak odnio prevagu. Nakon Sverrea uslijedilo je još jedno razdoblje teških unutarnjih borbi oko nasljedstva prijestolja. Konačno na vlast dolazi Magnus Lagaaböter (1263-1280), za čijeg je vladanja došlo do sukoba s Crkvom. Konflikt je riješen tako što je Magnus dao svećenstvu velike ustupke, da bi se zatim protiv njega pobunilo i plemstvo. Nepokorne plemiće pokušao je centralizacijom i davanjem većih ovlasti državnoj upravi i činovnicima primiriti Haakon V Magnusson (1299-1319).

Početkom 12. stoljeća Švedskom je vladala kuća Stenkil, čije je razdoblje do 1130. bilo obilježeno suprotnostima opadajućeg poganstva i rastućega kršćanstva. Sa Sverherom Starijim (1130-1156) na vlast je došla dinastija Sverhera, a kršćanstvo se u zemlji dodatno učvrstilo. Od Sverherovih nasljednika isticao se Knut (1167-1197), za čijeg se vladanja širio njemački utjecaj na razvoj švedskih gradova. Prvi okrunjeni švedski kralj postao je Knutsson (1208-1216), a za Birgera Yarla (1250-1266) započelo je povezivanje Švedske i Norveške.

43. Srednja Europa u razvijenom srednjem vijeku

Do 1100. pokrstila se i većina slavenskih naroda, od kojih su Rusi i ostali Istočni Slaveni postali pravoslavni, dok su se Zapadni Slaveni – Česi, Slovaci i Poljaci, kao i Mađari, opredijelili za katoličku stranu. Preostala poganska baltička plemena pokorili su tijekom 12. i 13. stoljeća Nijemci. Dio njih je pobijen, a dio silom pokršten, te je većina ubrzo izgubila vlastite etničke identitete i bila germanizirana. Vitezovi Njemačkog viteškog reda – Teutonci i viteški red mačonoša završili su navedene procese osvajanjem letonskog, estonskog i pruskog područja, dok su se Litvanci posljednji pokrstili, tek krajem 14. stoljeća. Tako je i cijela Istočna i Srednja Europa postala kršćanska, ali je već tada bilježila primjetan razvojni zaostatak za Zapadom.

Početkom 10. stoljeća pokrštena je i Češka. Nakon zbacivanja poljske vlasti u 11. stoljeću, postala je vodeća slavenska država Zapada. Češka je bila pod još jačim njemačkim utjecajem nego Poljska. Već od kraja 11. stoljeća češki kraljevi dobivali su titulu od njemačkog cara te su i poslije uvijek priznavali carevu vrhovnu vlast. U 12. stoljeću su i u Češku počeli pristizati njemački kolonisti, a vladar i državna uprava oponašaju njemačke uzore. Tako je Češka u 13. stoljeću postala napredna i snažna država. Za razliku od nekih susjednih kraljevstava, u Češkoj se učvrstilo načelo primogeniture nasljeđivanja prijestolja od strane kraljeva sina – prvorođenca, što je smanjilo unutarnje napetosti i u ve-

likoj mjeri spriječilo prijestolne borbe. U Češku se naselio i veliki broj njemačkih rudara koji su razvili snažnu rudarsku proizvodnju, a s njima je bila povezana i razvijena trgovina, također velikim dijelom u njemačkim rukama. Iskoristivši unutarnje slabosti Carstva, vlast čeških kraljeva znatno se proširila te je 1273. Češka bila na vrhuncu moći. Anektirala je teritorije austrijskih zemalja sve do Jadrana, a čitav istočni dio Carstva Češku je držao zaštitnikom. No već 1278. Češka je, kao sila, uništena zajedničkim napadom Mađara i novoga cara Rudolfa Habsburgovca (1273-1291). Sva su osvojena područja izgubljena, matični je teritorij Češke ostao nedirnut, ali je zemlja ubrzo potpala pod stranu prevlast. Izumrla je domaća dinastija Přemyslovića i zamijenjena je kućom Luksemburgovaca, sa zapadnog ruba njemačkog prostora. Pod njihovom vlašću Kraljevstvo je još više germanizirano i bivalo sve više upleteno u unutarnje odnose i sukobe u Carstvu.

Mađari su primili kršćanstvo oko 1000. godine, pod vodstvom kralja Stjepana. Njega je naslijedilo nekoliko slabih vladara, tijekom čije je vladavine Ugarska priznavala vrhovnu vlast njemačkih careva. No borba za investituru oslobodila je zemlju njemačkoga uplitanja, a Ladislav (1077-1095) i Koloman (1095-1116) znatno su ojačali kraljevsku vlast i proširili državne granice na Hrvatsku, Dalmaciju, dio Galicije i čitavu Transilvaniju. Tijekom 12. stoljeća, središnja vlast Arpadovića uglavnom je dobro funkcionirala, o čemu onovremeni svjedoci, poput Otona Freisinškog, govore vrlo pohvalno u usporedbi, primjerice, s njemačkim prilikama. No, već u 12. stoljeću započela su unutarnja previranja. Kraljevi su nekoliko puta uzastopce vodili neuspješne ratove, a velikaši i prelati uspjeli su tijekom stoljeća veliki dio kraljevskih nadležnosti preuzeti u svoje ruke te izboriti pravo nasljeđivanja službi dodijeljenih od strane krune. Time je izazvano nezadovoljstvo nižega plemstva koje je uspjelo 1222. godine Andriji II (1205-1235) nametnuti izdavanje Zlatne bule. Dokument se u starijoj historiografiji često uspoređivao s njemu suvremenom engleskom *Magna Cartom*, iako su strukturne razlike dvaju kraljevstava značajne. Osnovna sličnost leži u pokušaju ograničavanja kraljevske vlasti i definiranja prava povlaštenih društvenih slojeva. Ugarski kraljevi, koje je domaće plemstvo često optuživalo za naklonost prema strancima, a na njihovu štetu, tijekom 13. stoljeća izgubili su veliki dio moći. Zemlja je bila zaokupljena spornim nasljeđivanjima na prijestolju i građanskim ratovima te već od sredine 13. stoljeća Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo nije više predstavljalo snažniji državni i politički čimbenik u regiji i Europi.

Od slavenskih kraljevstava jedno je vrijeme najmoćnija bila Poljska. Zemlja je pokrštena oko 965. godine, a u sljedećih pola stoljeća Poljaci su pokorili Češku, Šlesku, Pomeraniju i dio Rusije. No slaba središnja vlast, prevlast plemstva i svećenstva, doveli su do dezintegracije i gubitaka osvojenih područja.

U Poljskoj je u 12. stoljeću, slično kao i u mnogim drugim europskim državama, posebice na istoku Europe, sve više jačala vlast velikaša na štetu središnje vlasti. U tom su stoljeću mnogi od njih već posjedovali značajne zem-

ljoposjede, dodijeljene od strane kneževa. Na njima su velikaši organizirali kolonizaciju stanovništva i određivali pravila odnosa s naseljenim ovisnim seljaštvom. Ulogu sličnu velikašima – u društvenom i gospodarskom smislu, sve više je igrala i Katolička crkva sa svojim institucijama. Tako su svjetovni i crkveni feudalci bivali sve manje ovisni o knezu. Navedena činjenica izražavala se borbom za vlast između pretendenata na prijestolje koje su podržavali različiti feudalci. Slično Rusiji, i u Poljskoj su te razvojne tendencije dovele do podjele Kraljevstva na niz poluneovisnih kneževina kojima su upravljali pripadnici različitih grana kuće Piastovića.

Uzročnikom mrvljenja središnje vlasti mnogi autori smatraju Boleslava III Krivoustog (1086-1138). On je u oporuci odredio podjelu zemlje između petorice sinova, a najstarijem od njih namijenio je položaj vrhovnoga kneza i seniorski status. No, navedeni plan nije uspio. Došlo je do podjela koje su se iz desetljeća u desetljeće proširivale, tako da je konačno sredinom 13. stoljeća stvoreno ukupno 20 kneževina. Plemstvo i Crkva stekli su sudsku vlast na svojim posjedima i ekskluzivno pravo prikupljanja daće. Velike su promjene zahvatile i seljaštvo i građanstvo. U 12. i 13. stoljeću Poljska je prolazila kroz razdoblje značajnoga demografskoga rasta, uvjetovanog kako prirodnim prirastom stanovništva, tako i priljevom koloniziranog stanovništva. Plemstvo i Crkva bili su izrazito zainteresirani i za širenje mreže naselja – sela i gradova. Organizacijski model naseljavanja kolonista preuzet je iz razvijenijih europskih regija – Flandrije i Njemačke. Među naseljenicima prevladavali su upravo oni iz njemačkoga govornoga područja. Kolonizacija se posebno intenzivirala nakon 1241. i provale Tatara u Poljsku koja je dovela do velikih gubitaka i šteta po Kraljevstvo. Vladari i velikaši izdavali su naseljenicima takozvane lokacijske povlastice, bilo za obnovu ili reorganizaciju postojećih, ili za stvaranje potpuno novih gradova i sela. Model za sve povlastice bio je Magdeburški zakon koji je točno određivao pravnu i fiskalnu organizaciju planski građenih i uređivanih naselja. Proces kolonizacije, koji je trajao od sredine 12. do prve polovice 15. stoljeća, uz nove pravne modele donio je Poljskoj novine u obrtu i poljoprivredi, ubrzao je demografski i gospodarski rast te omogućio širenje trgovine i robno-novčanih odnosa.

Proces kolonizacije promijenio je etnički sastav Poljske. Do tada kompaktna većina slavenskoga stanovništva sada se pomiješala s brojnim naseljenicima iz različitih slojeva – plemićima, vitezovima, svećenicima i građanima – pretežito iz njemačkih zemalja, ali i iz Francuske i Italije, te sa Židovima. Postotak Nijemaca posebice je rastao od 13. stoljeća. U isto vrijeme širila se i demokratizirala kulturna dostignuća, ali se kao negativna popratna pojava toga procesa u umjetnosti često javljao provincijalizam. I u Poljskoj se u 13. stoljeću u umjetnosti pojavio gotički stil, dok se uz crkvene župe i samostane različitih redova razvijalo školstvo. Književnost je još uvijek bila isključivo na latinskom jeziku i nedostupna širem čitateljstvu.

Dok je doba rascjepkanosti Poljske ostavilo i neke pozitivne učinke na društvo, gospodarstvo i kulturu, na političkom je planu nesumnjivo oslabilo otpornu snagu zemlje prema presizanjima izvana. Teške posljedice ostavile su tatarske provale 1241, 1259. i 1287. godine. Na sjeveru i zapadu Poljske došlo je do osamostaljenja kneževa Zapadne Pomeranije, zatim širenja njemačkoga Brandenburga na štetu poljskoga teritorija, dok je knez Mazovije Konrad (r. oko 1187, vladao od 1202, umro oko 1247) pozvao njemački viteški red Blažene Djevice Marije (Teutonce). Oni su ubrzo pokorili baltijske Pruse, da bi se od početka 14. stoljeća počeli širiti na račun Poljske. Politički problemi proizašli iz rascjepkanosti zemlje obnovili su, međutim, i osnažili težnje za ponovnim ujedinjenjem.

Zbog niza teškoća u usklađivanju nadležnosti svjetovnih i crkvenih vlasti na pojedinom području, prepreka razvoju trgovine i slabijoj otpornosti prema različitim izazovima izvana, iz susjedstva, u Poljskoj se od kraja 13. stoljeća može zapaziti težnje za ponovnim ujedinjenjem Kraljevstva. Unatoč rascjepkanosti, neki su važni stvarni i simbolički elementi jedinstva postojali tijekom čitavog 12. i 13. stoljeća. Bili su to postojanje članova kuće Piastovića u svim kneževinama osim Pomeranije, zajednička crkvena metropolija, zajednički naziv Regnum Poloniae te znakovi kraljevske vlasti, čuvani u katedrali u Krakovu. Težnje za ujedinjenjem bile su općeprisutne, ali su se kneževi sukobljavali oko toga kome će u navedenom procesu pripasti prvenstvo. Najmoćniji su početkom 14. stoljeća bili i najjače su se međusobno sukobljavali kneževi Male i Velike Poljske, Kujavije i Šleske. Velikopoljski knez Przemysł II (r. 1257, krunjen 1295, umro 1296) preuzeo je krunu, ali je ubrzo ubijen. U borbi između protukandidata (nakon njegove smrti) najjači se u početku pokazao češki kralj Václav II Přemyslović (1283-1305) koji se, ovladavši Malom i Velikom Poljskom, Istočnom Pomeranijom s Gdańskom i dijelom Kujavije, okrunio 1300. i za poljskoga kralja. No, nakon njegove smrti i skore smrti sina mu i nasljednika Václava III (1305-1306), kao najjači kandidat pojavio se Vladislav Łokietek (r. 1260, kralj od 1306, u. 1333). Uz podršku pape i ugarskih Anžuvinaca on je uspio ujediniti Poljsku, s izuzetkom Šleske i Mazovije. Njemački Teutonci, pak, osvojili su do 1309. Istočnu Pomeraniju s Gdańskom. Time je Poljska izgubila izlaz na more te je sljedećih stoljeće i pol proteklo u borbama za oslobođenje izgubljenih pokrajina. Kralj Vladislav pronašao je glavni unutarnji oslonac vlasti u plemstvu i svećenstvu, a protiv sebe imao je građanstvo, posebice Krakova i Poznańa, koje je bilo naklonjenije češkim kraljevima. Na molbu Poljskoga sabora, papa je 1320. dodijelio Vladislavu i ženi mu Jadvigi kraljevsku krunu te su njih dvoje okrunjeni u Krakovu.

Na taj je način istočnije od njemačkoga prostora, od Baltika do Jadrana i Crnoga mora, stvoren do kraja 13. stoljeća niz država koje su kasnile u društvenom razvoju u odnosu na Zapad. One su bile rijetko naseljene, s moćnim i nepokornim plemstvom te građanstvom njemačke ili drugih narodnosti koje je bilo najčešće

zainteresirano isključivo za očuvanje vlastitih interesa i povlastica. Nijemci su, općenito, na područje svojih istočnih susjeda gledali kao na prirodan prostor vlastite političke, gospodarske i demografske ekspanzije te pogodno područje za iskorištavanje resursa.

44. Baltička regija u 12. stoljeću. Nastanak Velike Kneževine Litve

Nijemci su još u 12. stoljeću osnovali dvije trgovačke faktorije na obalama Baltika, odakle su kroz Litvu i Letoniju dolazili u dodir i s ruskim zemljama. Kontakti su od 1184. pojačani dolaskom njemačkih katoličkih misionara. Uslijedilo je razdoblje sukoba, odnosno pokušaja pokrštavanja i učvršćenja katolicizma među baltičkim narodima. Važan datum bilo je datum osnivanja Rige 1201. kao uporišta teutonaca. Riga je od pape dobila ekskluzivno pravo trgovine s baltičkim zemljama i njihovim ruskim zaleđem. Iz nje su Nijemci započeli s prodorima u unutrašnjost, ali su pri tome naišli na žestok otpor starosjedilaca. Stoga je 1202. na tom području, po uzoru na templare, osnovan križarski viteški red mačonoša. U osvajanju i kolonizaciji važnu su ulogu imali i njemački gradovi iz kojih su kolonisti pristizali i osnivali nove gradove na istoku, odakle je nastavljano širenje na istok i jačanje trgovine u regiji. Poput Poljske, naseljenički gradovi su i ovdje bili neovisni u odnosu prema feudalnoj vlasti.

Polocki knez Vladimir Vsjeslavič napao je 1206. Rigu, ali je poražen. Tako su Rusi morali do 1210. napustiti sva uporišta u baltičkom zaleđu. Unatoč tome, Nijemci su Rusima nastavili plaćati uobičajeni danak, kako bi kupili vrijeme i prostor za slobodnu akciju prema sjeveru, odnosno estonskom području, čime bi u opasnost došle veze Novgoroda s Baltičkim morem. Stoga je novgorodski knez Mstislav Smjeli odmah 1212. napao Estoniju i pokorio je. Zajedništvo Rusa i Estonaca ugrozilo je daljnje širenje Njemačke te su se potonji povezali s danskim kraljem Valdemarom II (1202-1241). Udruženi Nijemci i Danci zauzeli su 1219. sjevernu Estoniju i osnovali grad Reval. Kao i Nijemci u Letoniji, tako su i Danci u Estoniji sustavno pokrštavali i pokmećivali stanovništvo te preuzimali zemljišne posjede u svoje ruke. No, ubrzo je došlo do sukoba Danaca s Nijemcima, koji su se osjetili ugroženi danskom konkurencijom. Sukob je završio njemačkim porazom. Nakon što je dansko brodovlje 1221. blokiralo Rigu, riški biskup, nositelj otpora prema Dancima, morao je priznati dansku vrhovnu vlast i nad Estonijom i nad Livonijom.

U Litvi su se, unatoč i dalje prevladavajućem poganstvu, društveni odnosi u 12. i 13. stoljeću dodatno usložili i hijerarhizirali. Od dvadesetih godina 13.

stoljeća, snažnu je vlast uspostavio veliki knez Mindaugas (r. 1203, 1236-1263). Nakon ujedinjenja litvanskih prostora, četrdesetih godina 13. stoljeća Mindaugas otima pogranična ruska područja, najprije takozvanu Crnu Ruteniju ili Crnu Rusiju. Ovo se razdoblje podudaralo s intenzivnom njemačkom, danskom i švedskom kolonizacijom te osvajanjima na Pribaltiku. Pri tome su Litvanci djelatno podupirali letonske i estonske starosjedioce u otporu, sklapajući i saveze s Rusima, ali je značajniju rusku pomoć omela velika mongolska provala.

Izbijanje dansko-njemačkoga sukoba na istočnom Pribaltiku ugrozilo je uspješan ishod procesa naseljavanja i širenja. Stoga se 1222, kao posrednik, umiješao car Fridrik II Sicilski, priznavši mačonošama pravo osvajanja zemalja i izvan granica Livonije. Zato je danski kralj Valdemar II 1223. godine vratio redu oduzete posjede u Estoniji, uz uvjet međusobnoga savezništva protiv Rusa i baltičkih pogana. Sporazum je Dancima bio to potrebniji i hitniji kako se, uz potporu Novgoroda i Pskova, rasplamsavao ustanak u Livoniji i Estoniji protiv njihove vlasti. U organizaciji Jurja Vsjevolodoviča, a pod vodstvom njegova brata Jaroslava, Rusi i Estonci opsjeli su Reval. Nisu ga uspjeli zauzeti, ali su zavladali čitavom Estonijom osim zapadne i sjeverozapadne obale. Ubrzo su zapadnjaci organizirali uspješan protuudar. Biskup Rige Adalbert pomno je pripremio zajedničke snage i nove čete vitezova iz Njemačke. Prema dogovoru, trećinu osvojenoga teritorija trebao je dobiti biskup, trećinu mačonoše, a trećinu biskup Revala. Nijemci i livonski feudalci prodrli su 1224. u Estoniju i zauzeli Dorpat, sjedište kneza Vječeslava koji je njime upravljao u ime Novgoroda. Tada nitko iz Rusije nije imao snage za protuudar.

Teške unutarnje borbe u Novgorodu od 1228. do 1232. godine dovele su do rasula vlasti, a najistaknutiji predstavnici novgorodskih bojara pobjegli su u Estoniju i zatražili pomoć mačonoša. Mačonoše su 1236. iz Rige krenuli u velik pohod na Litvu, ali ih je Mindaugasova vojska kod Šaulija potukla. Litvanci su tom prigodom zauzeli i neke pogranične letonske oblasti. Ubrzo su vitezovi teutonci napali Dorogičin u Volinjskoj kneževini, ali su ih Rusi porazili. Zbog tih poraza kriza je zahvatila oba njemačka reda te su se 1237. ujedinili u jedinstveni Teutonski viteški red, a dotadašnji meštar mačonoša postao je zemaljski meštar teutonaca za Estoniju.

45. Rusija u razvijenom srednjem vijeku

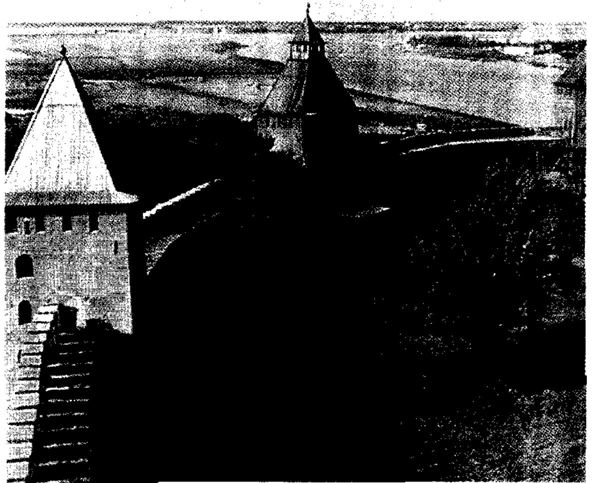
Srednjoeuropska kraljevstva se nisu mogla obraniti ni od upada pljačkaša s istoka, što i ne bi bio veći problem da su Rusi u to doba bili snažniji i organiziraniji. No, ruski prostor predstavljao je zonu još veće rascjepkanosti i političke dezorganizacije od prostora Ugarske, Češke i Poljske. Do 12. stoljeća vladajući sloj u Rusiji već je u potpunosti preuzeo slaven-

ske običaje u nasljeđivanju prijestolja. Glavnim gradom Kijevom trebao je upravljati vodeći pojedinac vladajuće kuće, a ostali kneževi trebali su stolovati u preostalim gradovima i vlast nad njima podijeliti po načelu seniorata (starosti). Kada bi kijevski vladar umro, naslijedio bi ga prvi najstariji knez, a zatim su se svi gradovi nanovo dijelili među preostale kneževe. No, u praksi se ovakav sustav pokazao neprovediv. Kijevski vladari postajali su sve slabiji, nijedno načelo nije moglo biti dosljedno primijenjeno i svaki je lokalni vladar prigrabio onoliko posjeda i teritorija koliko je bio u stanju. Za ilustraciju, od smrti Jaroslava Mudrog 1054. do prve tatarske provale u Rusiju nakon 170 godina, postojale su čak 64 različite kneževine, 293 kneževa ili pretendenata i odigrala su se 83 građanska rata.

Smrt kijevskoga vladara Vladimira Monomaha 1125. označila je svojevrsnu prekretnicu u ruskoj povijesti. Od toga je datuma nezaustavljivo tekao proces mrvljenja i slabljenja središnje vlasti te stvaranja niza manjih teritorijalno-političkih cjelina kojima su upravljali različiti članovi kneževske kuće Rjurikovića. Sjedište velikoga kneza, Kijev, gubilo je postupno integracijsku moć i ulogu. Unatoč tome, zadržana je izvjesna dvojnost između stvarne moći pojedinih udjelnih kneževa i nastojanja mnogih od njih da se dočepaju položaja i naslova velikoga kneza u Kijevu, kao osnovice mogućih ponovnih promjena u odnosima moći u korist staroga središta. Međusobno suprotstavljena, a prema kriterijima vremena podjednako legitimna načela nasljeđivanja prijestolja, bila su u 12. stoljeću izvor velikih i čestih prijestolnih borbi između raznih protukandidata. One su u začetku poništavale sve napore prema centralizaciji i jačanju kijevskoga središta.

Vladimirov nasljednik bio je njegov najstariji sin Mstislav (1125-1132). On je 1130-1131 uspješno ratovao protiv Finaca i Litvanaca, ali je ubrzo umro. Na prijestolju velikoga kneza naslijedio ga je mlađi brat Jaropolk (1132-1139) koji se istakao uspješnim ratovanjem protiv Polovaca (Kumana). Za njegova nasljednika Vsjevoloda Olegoviča (1139-1146) Kijev je sve izrazitije gubio dominantan položaj u državi, a jačali su Galič, Rostov i Suzdalj, Polock te Novgorod. Kijevsko građanstvo, nezadovoljno njegovom politikom, za novoga je velikoga kneza postavilo Izjaslava Mstislaviča (1146-1154), unuka Vladimira Monomaha, ranijeg perejaslavskoga kneza. Njegovim dolaskom na prijestolje započele su teške prijestolne borbe različitih frakcija. Konačno je Juraj Dolgoruki uspio osvojiti Kijev (1155-1157), ali se njegova vlast na rubu ruskih zemalja uopće nije osjećala. Nakon toga, u drugoj polovici 12. stoljeća, kijevski su se vladari učestalo mijenjali, ali je njihova stvarna vlast i moć bivala sve manja. Pretvaranje Kijeva u objekt jačih sila u okruženju najbolje potvrđuje zauzeće i teška pljačka grada koju je 1169. počinio jedan od pretendenata, vladimirski knez Andrej Bogoljupski. Time je moć i privlačna snaga Kijeva kao središta konačno slomljena. Iako je Kijev zadržao simboličko značenje, od tada se stvarna moć trajno preselila u pojedine udjelne kneževine.

Jedna od njih bila je Galičko-Volinjska Kneževina na zapadu ruskoga prostora; dijelila se na Galiciju ili Crvenu Rusiju i Voliniju, a nastanjivali su je slavenska plemena Uliča, Tiveraca, Duljeba i Bijelih Hrvata. U njoj je tijekom 12. stoljeća zabilježen snažan razvoj gradova, obrta i trgovine, potaknut susjedstvom s Ugarskom i Poljskom te je ovo područje, uz kijevsko, postalo najrazvijeniji dio Rusije. Sol je bila važan proizvod koji se izvozio u ostatak Rusije, a čitava je Rusija ovisila o galičkim solanama. Od lokalnih vladara osobito je ojačao Jaroslav Osmomisl (1153-1178), što je uznemirilo lokalno plemstvo. Stoga je ono 1173. podiglo neuspješnu pobunu protiv vladara. Nakon njegove smrti neredi su obnovljeni te su potrajali desetak godina dok se konačno nije umiješalo Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo i kralj Bela III (1172-1196). Ugri su zauzeli Galič i za kneza postavili mlađeg Belina sina Andriju. No, tada je iz njihova zatočeništva pobjegao bivši galički knez Vladimir koji se stavio na čelo protuugarskog ustanka, uz pomoć vladimiro-suzdaljskoga kneza Vsjevoloda. Ustanici su otjerali Ugre iz Galicije, dok je Vladimir, kao Vsjevolodov vazal, vladao do smrti 1199. godine. Tada se volinjski knez Roman Mstislavič vratio na vlast u Galiču i obje su kneževine ujedinjene, ovoga puta konačno.

Slika 34. Kremlj Novgoroda, važnog trgovačkog grada na sjeverozapadu Rusije

Nakon povratka Roman je vodio oštru politiku protiv domaćih velikaša, ubijao ih je i protjerivao te plijenio posjede, što ga je znatno ojačalo. Preoteo je 1201. i Kijev, a u sporazumu s Bizantom potukao je Kumane te ojačao vlast u crnomorskom primorju. Suzbio je sa sjevera upade Litvanaca, uzeo je naslov velikoga kneza, a papa Inocent III, u nadi širenja katoličanstva u ovim krajevima, ponudio mu je čak i kraljevski naslov. No, njegovom pogibijom 1205, politika jačanja središnje vlasti u Galičko-Volinjskoj kneževini bila je slomljena. Ubrzo je ugarsko-hrvatski kralj Andrija II (1205-1235) osvojio Galiciju, a mazovijski vojvoda Konrad najveći dio Volinije. No Mstislav Ćelavi, sin bivšega novgorodskog kneza Mstislava Smjelog, uspio je 1221. istjerati Ugre iz Galicije. U isto je vrijeme Daniel Romanovič uspio postupno, počevši iz Vladimira, 1219-1229. potisnuti Poljake i izboriti neovisnost Volinije. Odmah zatim krenuo je na Galič, kojim su u međuvremenu ponovno zavladali Ugri, te je 1229. zauzeo čitavu

kneževinu i glavni grad, zarobivši i ugarskoga kraljevića Andriju. Uslijedilo je razdoblje Danielove borbe za vlast u Galiciji s černigovskim knezom Mihajlom Vsjevolodovičem u kojem se, nakon privremenih neuspjeha, 1238. Daniel vratio na vlast, obnovio moć, a svoje ljude postavio i na prijestolja u Kijevu i Vladimiru. Tako je, uoči provale Tatara, Galičko-Volinjska Kneževina bila izuzetno prostrana – od Litve do Crnoga Mora i od Karpata do Černigova i Perejaslavske Kneževine.

U tom se razdoblju važnošću u Rusiji postupno sve više isticao Novgorod na sjevernom dijelu Rusije; susjedi su mu bili brojni neslavenski narodi, poput baltičkih naroda i Finaca. Novgorod se kao grad razvijao već od 9. stoljeća, ali je glavnina stanovništva i dalje živjela od poljoprivrede. U 12. i 13. stoljeću zabilježen je na novgorodskom području proces sve jačega vezivanja ovisnog seljaštva za zemlju. Grad Novgorod bio je tada velika i prostrana urbana cjelina, podijeljena na pet gradskih područja, s velikim brojem bogatih i naprednih obrtnika raznih struka te posebice trgovaca. Grad je ležao na važnom križanju trgovačkih puteva s Baltika na Crno more i dalje te s Baltika preko Volge prema Kavkazu i Perziji. Zahvaljujući tome, novgorodski su trgovci razvili značajnu međunarodnu trgovinu, a igrali su i važnu posredničku ulogu u trgovini na velike udaljenosti između Zapadne Europe i Azije. Trgovci su, zajedno s plemstvom, u Novgorodu već od 11. stoljeća imali značajan udio u vlasti. Gradski patricijat, sastavljen od pripadnika oba društvena sloja, počeo je ovisnost o Kijevu osjećati kao ograničavajući čimbenik daljnjega razvoja.

U 12. stoljeću širila se vlast i naseljavanje Novgorođana i na krajeve istočno od Volge, sve do Urala. Novgorod se sve više osamostaljivao i odvajao od Kijeva i gradio je vlastiti politički sustav. Prekretnica je nastupila ustankom 1136, kada je pobuna protiv kneza prerasla u pobunu za neovisnost u odnosu prema središnjoj vlasti u Kijevu. Pobunjeničko vijeće, koje se sastojalo od lokalnih plemića i bogatih trgovaca, protjeralo je kneza iz zemlje i ukinulo njegova tijela vlasti te proglasilo republikansko ustrojstvo u gradu i Novgorodskoj zemlji. Od tada su se stranci bez zemljišnoga posjeda u republici birali za kneževe, a dužnost im je uglavnom bila ona vrhovnoga vojnoga zapovjednika. Uloga izbora pripala je novgorodskom Vijeću, sastavljenom od predstavnika patricijata, koje je biralo i episkopa, od 1165. arhiepiskopa s velikim ovlastima i u svjetovnoj sferi. Stanovit utjecaj na odlučivanje u državi imali su i obrtnici i sitni trgovci. Za republiku posebno je važna bila susjedna Rostovo-Suzdaljska Kneževina, čiji su knezovi stalno željeli pokoriti Novgorod. Već spomenuti Andrej Bogoljupski dva je puta oružanim putem pokušao podvlastiti grad. Konačno je, blokadom dovoza žita u grad, prisilio Novgorođane na pokornost. Za vrijeme Vsjevoloda pojačana je ovisnost o Rostovo-Suzdaljskoj Kneževini, a Novgorodu je od autonomije preostala jedino unutarnja gradska samouprava. Ustankom iz 1207, neovisnost je privremeno uvećana, da bi se od 1216. Novgorod konačno osamostalio i izgradio tijela vlasti i državno ustrojstvo.

Zbog jačanja Velike Kneževine Litve i teutonaca na Baltiku, Novgorod se 1223-1228. ponovo stavio pod zaštitu i vrhovnu vlast Rostovo-Suzdaljske Kneževine. Nakon kratkotrajnoga razdoblja ponovne emancipacije, vladajući su slojevi zbog unutarnjih previranja i ustanka 1230. morali nakon dvije godine ponovo izabrati zaštitu susjeda, a od 1236. Novgorodom je upravljao Aleksandar Nevski (1236-1252), sin Jaroslava Vsjevolodoviča, rostovo-suzdaljskoga kneza.

Poznata i kao Vladimiro-Suzdaljska, Rostovo-Suzdaljska Kneževina je zapremala prostor istočno od novgorodskoga područja. Za vladanja Jurja Dolgorukog zabilježen je napredak na svim područjima te širenje mreže gradskih naselja. Jurju se uobičajeno pripisuju zasluge osnivanja Moskve 1147. godine. On je tada, na mjestu otprije postojećeg naselja, podigao drvenu utvrdu, jezgro budućeg grada. Nakon što je 1155. Juraj Dolgoruki preuzeo vlast u Kijevu, svoj je položaj prepustio sinu Andreju Bogoljupskom (1157-1174). Snažna i napredna Kneževina omogućila mu je ofenzivnu politiku prema ostalom dijelu Rusije. Nakon što je 1169. opljačkao i spalio Kijev, napao je 1170. i Novgorod, ali je bio odbijen. No, prisilio je Novgorod, kao što smo već rekli, na predaju blokadom dovoza žita u grad. Andrej je pokušao prenijeti i mitropolitsko sjedište iz Kijeva u svoj Vladimir, ali u tome nije uspio, dijelom i zbog žestokog otpora carigradskoga patrijarha. U unutarnjoj politici knez se oslanjao na građanstvo i dvorjanike, a suzbijao je velikaše. Stoga je iz tih krugova pokrenuta zavjera koja je 1174. završila njegovim ubojstvom. Nakon kratkog razdoblja prevlasti bojara (velikaša), na vlast je došao Vsjevolod (1177-1212). On je suzbio bojare, posebice one iz Rostova i Suzdalja. Odmah na početku vladavine skršio je i otpor vazalnih rjazanskih kneževa, a pobunu Rjazana još je jednom ugušio 1207. godine. Godine 1210. Vsjevolod je nametnuo svoju arbitražu i ranije snažnoj Černigovskoj kneževini. Rostovo-Suzdaljska je krajem 12. i početkom 13. stoljeća postala najmoćnija ruska kneževina, a Vsjevolod se počeo nazivati velikim knezom.

Potpora trgovačkog građanstva Rostovo-Suzdaljske Kneževine navela je tamošnje kneževe i na oružane akcije izvan ruskoga prostora, radi zaštite trgovačkih puteva prema Perziji. Tako je Vsjevolod 1183. opsjeo grad Bolgar u povolškoj Bugarskoj. Njegovom smrću došlo je do sukoba sinova oko podjele vlasti te je središnja vlast značajno oslabjela, kao i utjecaj Rostovo-Suzdaljske na ostale kneževine. Središnju je vlast dijelom obnovio i ojačao knez Juraj Vsjevolodovič (1218-1238). I on je 1220. ratovao s povolškim Bugarima da bi vratio stanje na ono iz očeva razdoblja, u čemu je i uspio. Juraj je zatim osnovao 1221. grad Nižnij Novgorod, a 1229. u Suzdalju su mu svi područni kneževi iz Rostovo-Suzdaljske Kneževine položili zakletvu vjernosti.

Raspadom Kijevske Rusije, u središtu i na zapadu ruskoga prostora oblikovalo se nekoliko kneževina koje svoju samostalnost ili važnost nisu uspjele trajnije očuvati. Polock i Minsk, kao i Smolensk, nakon tatarske provale sredinom 13. stoljeća, izgubivši oslonac u ruskom zaleđu, ušli su u sastav Velike Kneževine Litve.

46. Prva i druga mongolska provala. Mongolska vlast nad Rusijom

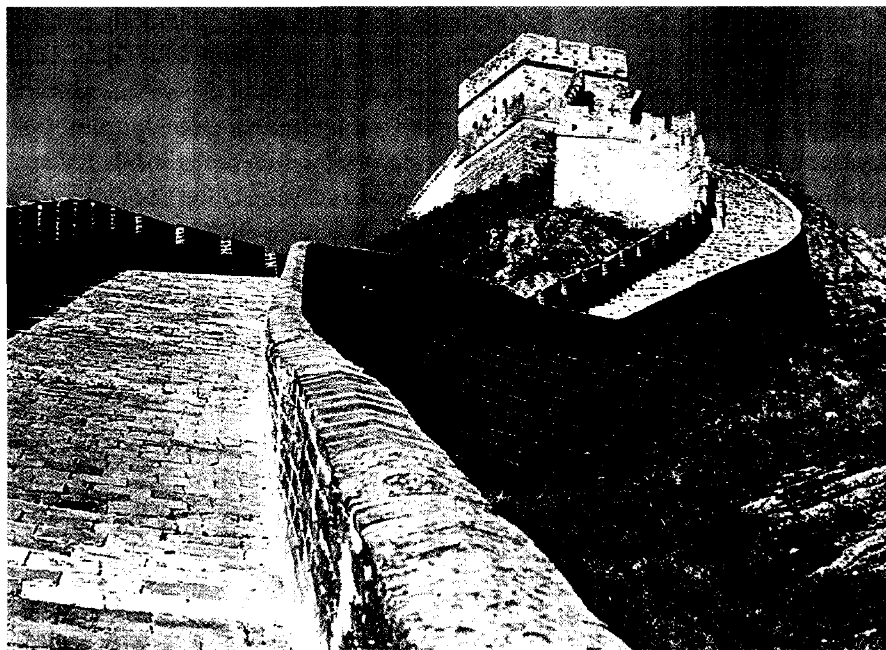
U 12. stoljeću Mongoli (Tatari) živjeli su na prostranim područjima Azije od Bajkala do Mandžurije, Velikog kineskog zida i Altaja. U to vrijeme među njima se već pojavio sloj prvaka (nojoni), sa svojim vojničkim družinama (nukeri). Početkom 13. stoljeća odlikuje se kao najmoćniji vođa Temudžin (1167-1227) kojeg je, nakon pobjede nad suparnicima kod Altaja 1204, velika skupština mongolskih poglavara 1206. izabrala za džingis-kana, odnosno vrhovnoga kana svih Mongola. Time je stvorena jedinstvena i golema mongolska država. Ona je bila strogo hijerarhijski postavljena. Pojedinim dijelovima države upravljali su članovi kanove obitelji u njegovo ime, a čitavo je stanovništvo bilo vojnički organizirano i podijeljeno na takozvane tümene (deset tisuća ljudi) te na niže jedinice. Takvo ratničko društvo i takva organizacija vlasti za svoje su samoodržanje zahtijevali neprekidne ratove i daljnja osvajanja. Najprije su 1207. pokoreni Kirgizi, a zatim je 1211. osvojen jugozapadni Sibir. Uslijedilo je pokoravanje velikog dijele Kine sve do Koreje. Kineski utjecaj i kineski stručnjaci znatno su poboljšali mongolsku vojnu tehnologiju i znanje, a isto tako su pridonijeli boljoj sustavnosti državnoga aparata i širenju pismenosti.

Do 1221. Mongoli su prodrli sve do Inda, a zatim su krenuli u Prikavkazje, gdje su sljedeće žrtve napada bili Alani i Kumani (Polovci). Kumani su se povlačili, a Mongoli su ih progonili preko Dona sve do Krima. Ujedinjeni kavkaski i dnjeparski Kumani pokušali su na Dnjepru pružiti otpor, ali su doživjeli težak poraz. Nakon toga, kumanski su vođe zatražili pomoć galičkoga kneza Mstislava Smjelog. Shvaćajući veliku opasnost, on je pozvao sve ruske kneževe da mu se priključe u pomoći Kumanima. Iako se većina i odazvala, nije došao najmoćniji među njima, vladimiro-suzdaljski knez Juraj Vsjevolodovič. Uz lošu koordinaciju akcije i neslaganje među kneževima, to je dovelo 31. svibnja 1223. do teškoga poraza združene vojske Kumana i Rusa na rijeci Kalki. U bici je poginulo mnogo ruskih kneževa, a njihove su vojske uništene. Krenuvši dalje na sjeveroistok, Mongoli su u tom prvom valu zaobišli Rusiju i svom snagom udarili na povolške Bugare koje su još iste godine teško porazili. Nakon toga povukli su se u Aziju, tek najavivši ono što će ruskim zemljama ubrzo uslijediti.

Slika 35. Džingis-kan prima velikodostojnike, 1220.

Džingis-kan preminuo je 1227. godine. Još za života razdijelio je golemo car-

Slika 36. Kineski zid, gradio se vjerojatno od 200. pr. Krista, najintenzivnije, čini se, od 14. do 16. st.

stvo sinovima. Godine 1235, na zajedničkom zasjedanju, Mongoli su odlučili ponovo krenuti prema Europi. Za vrhovnog zapovjednika imenovan je Batu-kan, Temudžinov unuk. Povolška Bugarska osvojena je 1236, a zatim je došao red na Ruse. Prvi su osvojeni grad Rjazan i Rjazanska Kneževina, da bi u nezadrživom naletu Mongoli već 1238. munjevito zauzeli Moskvu, Vladimir, Rostov, Suzdalj, Jaroslavlje i druge gradove. Neprekidno se povlačeći, knez Juraj Vsjevolodovič pokušao se oduprijeti na rijeci Siti, ali je vojska teško poražena i knez ubijen. Odatle su se Mongoli povukli na obale Volge. Mongolska osvajanja praćena su teškim razaranjima i masovnim ubojstvima pučanstva, s izuzetkom dijela obrtnika i mladih žena koje su odvodili u roblje. Godine 1240. započeo je velik pohod na južnu Rusiju. Najprije je osvojen Perejaslavlj, 19. studenoga i Kijev; stanovništvo je bilo pobijeno ili odvedeno u roblje, a grad razoren. Jedna grupa Mongola odatle je, osvojivši Voliniju, prodrla u Poljsku, a odatle su preko Moravske nastavili prema Ugarskoj. Tamo su se spojili s grupom koju je vodio osobno Batu-kan, prethodno pokorivši Galič. Nakon pustošenja Ugarske i Hrvatske, mongolska se vojska, na vijest o smrti velikoga kana Ogataja, vratila na Volgu.

Batu-kanov dio Mongolskoga Carstva prostirao se od rijeke Oba do Dunava, Kavkaza i Crnoga mora. Ruski pisani izvori zvali su ovo područje Zlatnom Hordom. Ruske su kneževine vazalno ovisile o njoj i bile pod kontrolom posebnog činovničkog aparata. Na prostoru Horde većinu stanovništva tvorile su razne stočarske, nomadske etničke grupe s kojima su se Mongoli do kraja 13. stoljeća

asimilirali, ponajprije jezično. Uz stare, poznate trgovačke i obrtničke gradove, na prostoru Horde nastali su i neki značajni novi, poput prijestolnice Saraj-Batua na ušću Volge. Velika razaranja imala su za Rusiju dugotrajne i teške posljedice. Značajni ljudski i materijalni gubici zaustavili su ili znatno usporili kulturni i gospodarski razvoj ruskih kneževina. Došlo je do rasapa na mnogim područjima, posebice onima koja su do mongolske provale imala snažniju i organiziraniju središnju vlast. Tako se, primjerice, velika Vladimiro- ili Rostovo-Suzdaljska Kneževina raspala na niz manjih, udjelnih kneževina koje su pokazivale tendenciju daljnjeg mrvljenja. Slično se događalo i drugdje te je otporna snaga čitave Rusije znatno oslabjela. Batu-kan je 1243. postavio vladimiro-suzdaljskoga kneza Jaroslava Vsjevolodoviča za velikoga kneza čitave Rusije sa središtem u Vladimiru, ali njegovu vlast nisu priznavali Kijev, Černigov i Galič. Odnose među ruskim kneževima pokušao je 1245. osobno riješiti sam Batu-kan ali njegov plan nije dobio potporu dvora velikoga kana u Karakorumu te je tamo poslan knez Jaroslav Vsjevolodovič s darovima i poklonima. Međutim, on je na putu otrovan i ubrzo je preminuo (1246). Zatim je Batu-kan imenovao njegova brata Svjatoslava novim velikim knezom, a u Karakorum su otišli sinovi ubijenoga, Andrej i Aleksandar Nevski. U Karakorumu je Andrej postavljen za velikoga kneza sa sjedištem u Vladimiru, a Aleksandru je priznata vlast u Novgorodu, Kijevu, Černigovu i Perejaslavlju.

Kako se s Mongolima sve više povezivalo papinstvo, preko katoličkih monarhija u Srednjoj i Istočnoj Europi, u namjeri širenja katoličanstva u Rusiji i dalje na Istoku uz potiskivanje pravoslavlja, Aleksandar Nevski je nastojao ujediniti što više Rusa, ali ujedno i održati što je bolje moguće odnose sa Zlatnom Hordom. Kada je ubrzo Katolička crkva počela razmatrati drukčiji način rješavanja pitanja na Istoku, Nevski je odbio ponude za tzv. križarski rat na Mongole, stekavši time još veću naklonost kako Zlatne Horde, tako i ruske pravoslavne hijerarhije. Tada je i ruski mitropolit (1248) iz Holma prešao u Vladimir. No, Aleksandrova braća, kneževi Andrej i Jaroslav, te knez Daniel Romanovič u Galiču, vodili su protumongolsku politiku. Stoga je Batu-kan Andreju oduzeo i 1252. predao Aleksandru naslov velikoga kneza. Sukobe među ruskim kneževima iskoristili su Šveđani i Litvanci. Prvi su 1249-1250. znatno proširili posjede u južnoj Finskoj, a litvanski veliki knez Mindaugas zauzeo je Polock, Vitebsk, Smolensk i Toropec. Ubrzo su te gradove, osim Polocka, postrojbe Nevskoga ponovo zauzele. Teutonci su 1253. spalili Pskov. Godine 1256. Šveđani i Danci su zajedno, iz Estonije, krenuli prema Novgorodu, ali ih je Nevski potisnuo duboko u Finsku.

Nakon smrti Batu-kana, kan Zlatne Horde postao je Berke (1257-1266), a veliki kan Mengu je odlučio jače i čvršće podložiti Rusiju mongolskoj vlasti. Za provedbu i kontrolu nauma velikoga kana osnovan je brojan činovnički aparat, sastavljen od popisivača, takozvanih baskaka, na čelu s velikim baskakom koji je

stolovao u Vladimiru, usporedo s velikim knezom. Otpor popisivačima bio je velik, posebice u Novgorodu. No grad je pokoren 1259, a njime je od tada upravljao Aleksandrov sin Dimitrije. Tih se godina vrhovna mongolska vlast konačno proširila i na čitavu jugozapadnu Rusiju. Galičko-Volinjska kneževina priznala je 1245. njihovo formalno vrhovništvo. No Daniel Romanovič nastavio je voditi samostalnu politiku i od tada se sve jače oslanjao na Ugarsku i papinstvo. Papa Inocent IV, za nagradu, 1254. okrunio ga je putem svoga legata za samostalnoga vladara u Dorogičinu, nadajući se da će ga time pridobiti za crkvenu uniju. Ohrabren, Daniel je na to prestao plaćati danak Mongolima. Kao odgovor, 1258. i 1259. Mongoli su odlučili pokoriti Galičko-Volinjsku Kneževinu te susjedne Poljsku i Litvu. Nakon ovoga pohoda čitava je jugozapadna Rusija pripala Mongolima i ušla u sustav baskaka, plaćala danak te morala davati postrojbe Hordi. To je bilo i vrijeme kada se, zbog unutarnjih previranja među Mongolima, Zlatna Horda potpuno osamostalila i odvojila od velikoga kana, što je učinila i susjedna mongolska Perzija. Kanati su ubrzo žestoko međusobno zaratili. Stoga je Berke zatražio 1262. od Aleksandra Nevskog još više pomoćnih postrojbi, ali je Nevski, prije nego je izvršio zadatak, umro (1263).

Smrću i Daniela Romanoviča 1264. nestala su dva najmoćnija ruska vladara 13. stoljeća te je usitnjavanje središnjih vlasti u Rusiji ubrzano. Veliki je knez od tada postavljan ukazom (takozvanim jarlikom), pretežito je stolovao u Vladimiru, te je bio potpuno ovisan o kanu Zlatne Horde. Iako sve više samo nominalna, vlast velikog kneza ipak je značila određen društveni prestiž u Rusiji te su se za nju otimali i kneževi ostalih ruskih gradova, poput Tvera, Moskve i Rostova. Nevskoga je na položaju velikog kneza naslijedio brat Jaroslav, tverski knez (1264-1271), za čije vlasti su Polock i Pskov došli u litvanske ruke. Nakon raskola i stvaranja dvovlašća u Zlatnoj Hordi 1280. godine, podijelili su se na dva tabora i ruski kneževi, što je dovelo do novih pustošenja i razaranja ruskih zemalja i gradova. Takvo je stanje potrajalo sve do 1299. i obnove cjelovite vlasti kana Zlatne Horde. Stanje su iskoristili i drugi susjedi. Šveđani su 1293. zauzeli zapadnu Kareliju i osnovali tvrđavu Viborg, a 1300. na ušću Neve tvrđavu Landskrona. No već 1301. Rusi su ih izbacili, a 1302. suzbijeni su i ofenzivni pokušaji Danaca, s kojima je potvrđena granica na Narvi.

Od početka 14. stoljeća postupno je jačala moć moskovskoga kneza Daniela Aleksandroviča, što je označilo početak uzdizanja Moskve, ključnog događaja kasnosrednjovjekovne ruske povijesti. Tverski je, pak, knez Mihajlo Jaroslavič bio veliki knez od 1305. do 1318. godine. Litvanci su 1331. došli do Pskova, Smolenska i samoga Tvera. Galičko-Volinjska Kneževina se nakon 1264. raspala na četiri dijela i teško je trpjela za vrijeme raskola među Mongolima, kao i od prolaska mongolskih, ugarskih i poljskih vojski prigodom međusobnih ratova. Stoga su i sve veći dijelovi teritorija nekada jedinstvene kneževine bivali izgubljeni. Litvanski veliki knez Gedimin (1316-1341) zauzeo je sjevernu Voli-

niju s Dorogičinom, da bi do 1340. i ostatak kneževine bio raskomadan između Poljaka i Litvanaca.

Mongolska vrhovna vlast potrajala je puna dva stoljeća i u mnogim je oblicima orijentalizirala Rusiju. Dodiri sa Zapadom bili su otežani, a s Istokom olakšani. Time su već postojeće razlike Istočne i Zapadne Europe produbljene. Mongoli nisu imali vlastitu, razrađenu i agresivnu religiju te su u vjerskim pitanjima prema pokorenim narodima bili relativno snošljivi. U stvarnosti, opasniji od kršćanstva bio im je islam, a i prvi teži poraz nanio im je upravo muslimanski vladar Egipta šezdesetih godina 13. stoljeća. Kanovi su bili relativno otvoreni prema djelatnosti katoličkih misionara sa Zapada na svom području, a njihova vlast na golemom prostoru od Dnjepra do Žutoga mora obećavala je neslućene mogućnosti misionarske djelatnosti. U njoj su najdjelatniji bili prosjački redovi, posebice franjevci. U Pekingu je čak osnovana i katolička nadbiskupija. Misionari su postali vrlo aktivni i u Indiji i Perziji. Početkom 14. stoljeća neprekinuti niz katoličkih misija prostirao se od Carigrada do Pekinga. Unatoč dobrim izgledima, trajni rezultati u pokatoličenju Istoka nisu postignuti. Zapadni dio mongolske imperije prihvatio je vremenom islam te je katoličkim misionarima daljnji rad na tim prostorima onemogućen. Putovanja su vremenom postajala sve opasnija kako se Carstvo sve jače raspadalo na niz međusobno suprotstavljenih država. I sam Zapad bio je u 14. stoljeću zahvaćen krizom, tako da nije bio u stanju odlučnije poduprijeti udaljene misije. Stoga je, poput mnogih drugih djelatnosti, širenje katoličanstva krajem srednjeg vijeka zaustavljeno.

Turovo-Pinska i Polocka Kneževina te Novgorod uglavnom su bili pošteđeni mongolskih razaranja, ali su ih sa zapada u isto vrijeme sve više ugrožavali Nijemci, Danci, Šveđani i Litvanci. Novgorod je podržavao Fince u otporu Šveđanima te se na švedskom dvoru smatralo kako se Fince neće moći pokoriti prije obračuna s Novgorodom. Stoga su Šveđani poslali brodovlje na ušće rijeke Neve, ali je postrojbe, koje su se iskrcale na kopno 15. srpnja 1240., potukao novgorodski knez Aleksandar, kasnije po tome nazvan Nevski (knez od 1236, veliki knez u Vladimiru od 1252, umro 1263). Nova opasnost zaprijetila je od teutonaca koji su iste godine zauzeli Pskov i Izborsk. Došavši 1241. vrlo blizu Novgorodu, bili su u protunapadu odbačeni. Sljedeće godine Nevski je, uz pojačanja iz Vladimiro-Suzdaljske Kneževine, zauzeo Pskov i Izborsk te je na zaleđenom jezeru Pejpus 5. travnja 1242. teško porazio teutonce. Time su konačno suzbijene njemačke pretenzije prema Rusiji. Na jugozapadu Rusije, od Mongola opustošena Galicija i Volinija zapale su u krizu i feudalnu anarhiju, što su pokušali iskoristiti Ugri, uz pomoć krakovskog vojvode. No kod utvrde Jaroslavlj, knez Daniel Romanovič je 17. kolovoza 1245. potpuno potukao napadače, čime je njihov pokušaj spriječen, a središnja vlast galičko-volinjskoga kneza učvršćena.

XII. USPON SVJETOVNIH INSTITUCIJA I NOVIH DRUŠTVENIH GRUPA

Katolička crkva je i u 13. stoljeću ostala utjecajna snaga u zapadnim društvima, ali joj je vremenom postajalo sve teže održavati vodstvo. Jedan od razloga bio je uspon velikih teritorijalnih monarhija Engleske i Francuske, čiji su vladari sve učinkovitije mogli tražiti od svojih podanika prvenstveno odanost svojoj vlasti, a tek potom Crkvi. Osim toga, različiti svjetovni slojevi razvijali su djelatnosti i interese koji su stajali u potpunosti izvan domašaja Crkve. Ovakav razvoj događaja krajem 13. stoljeća vodio je postupno, ali sigurno, gubitku vodstva Crkve u zapadnim društvima.

47. Jačanje države: primjer Francuske

Na prvi se pogled činilo da nijedan od onovremenih francuskih vladara, kako Luj VIII (1223-1226), tako pogotovo ni Luj IX Sveti (1226-1270), ne bi učinili ništa što bi oslabilo Crkvu. Obojica su, naime, bili pobožni vladari i nastavili su uobičajenu politiku francuskih kraljeva – davati političku potporu papinstvu. Obojica su i umrli tijekom križarskih pohoda. Posebice je Luj IX istican kao uzor katoličkog vladara te je nedugo nakon smrti proglašen svetim. Unatoč svemu, za spomenute dvojice vladara odanost Francuza prešla je s Crkve na državu, a politički utjecaj pape značajno je opao. Međutim, nije se radilo o svjesnom planu dvojice vladara, već o učinkovitosti državne uprave i vlasti koja je utjecala da se u podanika stvori osjećaj poštovanja prema državi. Tome su značajno pridonosile osobne vrline kralja Luja IX. Kratkotrajna vladavina njegova prethodnika Luja VIII imala je dva važna obilježja: preuzeo je novi sustav državne uprave ustanovljen za Filipa II Augusta, ali je otpustio i kaznio mnoge od Filipovih dužnosnika. Uklanjanje strogih i omraženih službenika, za kojima više nije bilo potrebe, bio je vrlo popularan akt novog kralja. Drugo važno postignuće bila je uspostava kraljevske vlasti u srcu Languedoca, sudjelovanjem u velikom pohodu pod egidom Križarskog rata protiv krivovjeraca albižana. Time su stečeni novi, prostrani posjedi na jugu Francuske. Kralj je umro, ali je, zahvaljujući njegovim postignućima, ugovorom iz 1229. grof Rajmond Tuluški predao dio svoga teritorija Luju IX. Na taj je način kraljevska domena znatno povećana, a time i kraljeva moć i prihodi. Francuska kruna prvi je put dobila i slobodan izlaz na Sredozemlje.

Prerana smrt Luja VIII 1226. godine prijetila je ugrožavanjem postignuća ostvarenih posljednjih nekoliko desetljeća, a kako je njegov sin i nasljednik Luj IX imao tek 12 godina, bilo je potrebno imenovati regenta. To je postala kraljica-majka Blanka Kastiljska (1188-1252), čije je imenovanje naišlo na snažne otpore, dijelom i stoga jer je bila strankinja. Velikaši su njezino imenovanje smatrali odličnom prilikom za vraćanje moći i neovisnosti kakvu su uživali za vladavine Filipa II Augusta. Uspjeli su osigurati englesku pomoć te su u kratkom razdoblju stvorili niz različitih saveza protiv kraljice. No unatoč tome, sve su pobune skršene bez većih teškoća. Naime, unatoč iskazanom interesu za bivše posjede u Francuskoj, Englezi nisu mogli pružiti odlučniju pomoć buntovnicima zbog brojnih vlastitih unutarnjih problema. Pobunjenim je velikašima stoga nedostajalo snage za odlučniji otpor, a mnogi među njima nisu ni željeli ratovati protiv kraljevske vojske. Ništa ne ukazuje jasnije na rast kraljevske moći od ove neučinkovitosti velikaškoga otpora. Kada je Luj IX osobno preuzeo vlast, zatekao je, stoga, jaču Monarhiju nego ikada prije, zahvaljujući poglavito iskazanim slabostima njezinih protivnika. Dijelom zbog osobnih kvaliteta, a dijelom i zbog utjecaja pobožne i stroge majke, mladi je kralj postao sljedbenik najviših ideala svoga vremena. Želio je biti zapamćen kao odani kršćanin, pravedan vladar i pravi vitez, što je značilo poštovati tuđa prava, ali i braniti svoja. Upravo je takav stav bio nužan da bi kralj mogao očuvati očeve i djedove stečevine. Odanost buntovnih pokrajina Luj IX je ubrzo u potpunosti osigurao. Umjerenost i pravednost u vršenju kraljevske vlasti doveli su do velikog porasta kraljevskog autoriteta, što je vodilo k postupnom stvaranju osjećaja lojalnosti Francuza prema Monarhiji. Ona se kao značajka održala i poslije, unatoč teškoćama i zloporabama velikoga dijela Lujevih nasljednika.

Crkveni ljudi koji su kasnije pisali životopise Luja IX Svetog, redovito su isticali kraljevu gotovo redovničku pobožnost. No, to ne objašnjava njegovu veličinu i važnost kao vladara. Postoji i kraljev životopis čiji je autor bio svjetovnjak, istovremeno i njegov prijatelj i suradnik iz Križarskih ratova, Jean de Joinville (1225-1317). Osim što je riječ o remek-djelu ranije francuske proze, Joinvilleov životopis Luja IX jasno pokazuje da je kralj, osim kao svetac, želio ostati zapamćen i kao vitez te dobar ratnik, i da je čvrsto branio vlastita prava, jednako prema biskupima kao i prema velikašima. Tijekom vladavine Luja IX, državna se uprava razvijala tragom puta koji je zacrtao Filip II August. Kao i prije, lokalni službenici često su premještani iz jednoga područja u drugo kako bi se spriječile zloporabe. Kralj je običavao slati diljem Kraljevstva službenike koji su imali zadaću i ovlasti istražiti sve tužbe kraljevih podanika. Promjene u središnjoj državnoj upravi bile su još značajnije od onih na lokalnoj razini. Za Lujeve vladavine kraljevska se kurija počela dijeliti na specijalizirane odjele, poput engleske kurije nekada. Sudske dužnosti dvora postupno su izdvojene i dodijeljene tijelu poznatom kao Parlament. U početku, navedeno je tijelo bilo tek sudište, ali je

postupno dobivalo raznovrsno osoblje, suce, pravne stručnjake te činovnike koji su čuvali dokumente. I drugi su odjeli postupno stjecali konačan oblik. Sve su te promjene povećale važnost administracije i smanjile moć velikaša. Njih se i nadalje pozivalo na rasprave o pitanjima općega značaja, ali su imali sve manje dodira sa svakodnevnom upravom. Kao i u Engleskoj, stvarna upravna djelatnost prešla je u ruke profesionalnih službenika. Tako je Luj IX Sveti dovršio stvaranje snažne i učinkovite kraljevske vlasti koja je brzo suzbila konkurentska središta moći.

Luj IX se sukobio s engleskim kraljem Henrikom III (1216-1272) koji je više puta napadao Francusku, kako bi vratio područja koja je izgubio Ivan Bez Zemlje. Sukob je završen ugovorom iz 1259. kojim su potvrđena Henrikova prava na pokrajine Guienne i Gaskonju te su mu predana i neka pogranična područja koja su Francuzi već dulje držali. Luj je novu moć i posjede, nasuprot tome, odlučio potražiti u vlastitom Kraljevstvu, uz pomoć državne administracije. Glavna zadaća kraljevih službenika bila je, naime, vratiti kruni sve zemljišne posjede i prihode kojih je kralj bio bespravno lišen. Velikaši i prelati nisu više smjeli vršiti poslove iz nadležnosti kraljevske kurije. Državni službenici, kojima je bitno narasla moć, sve su dvojbene slučajeve i pitanja redovito rješavali u korist kralja, što je i njima samima izravno išlo u korist. No, i da nije bilo ovakve svjesne djelatnosti kraljevskih službenika, već i samo određivanje kraljevskih prava iz temelja bi potreslo postojeći poredak. Feudalna rascjepkanost, kakva je do tada prevladavala u Francuskoj, dovela je do toga da praktički nisu postojale jasne granice između pojedinih feuda i jurisdikcija, a za gotovo svaki zemljišni posjed ili dužnost postojala su barem dva pretendenta. U takvoj situaciji jasno određivanje kraljevskih prava značilo je brisanje svih izuzetaka i povlastica koji su ta prava ograničavali. Sve dotadašnje nagodbe u bezbroj inačica, koje su moć i bogatstvo dijelile između vladara i velikaša, dovedene su u pitanje konceptom prvenstva kraljevskih prava.

Tako su do tada, primjerice, velikaši s juga Francuske formalno priznavali kralja kao vrhovnog seniora, ali u stvarnosti nikada nisu imali ikakve obvezatne službe. Kada je kralj počeo zahtijevati od njih vojnu službu, nametnuo im je stvarno novu obvezu, iako je formalno gledano tek ostvarivao svoja nedvojbena prava. I od prije je kralj imao vrhovnu sudsku vlast te bio najviša sudska instanca u zemlji i njemu su se, u teoriji, oštećeni smjeli žaliti, ali su u praksi svu sudsku vlast obnašali velikaši i njihovi sudovi. No, u drugoj polovici 13. stoljeća kraljevski su službenici počeli ohrabrivati nezadovoljnike da žalbe upućuju Parlamentu. Takva je praksa ozbiljno podrivala autoritet velikaša. Međutim, pravne osnovice za protivljenje nije bilo, jer je i u ovom slučaju kralj tek ostvarivao u praksi vlastita prava vrhovnog suca. Umanjena je i moć crkvenog sudstva, naglašavanjem uloge kraljevskog suda i inzistiranjem na tome da određene slučajeve smiju rješavati isključivo svjetovni suci. U ovako krupnim pitanjima

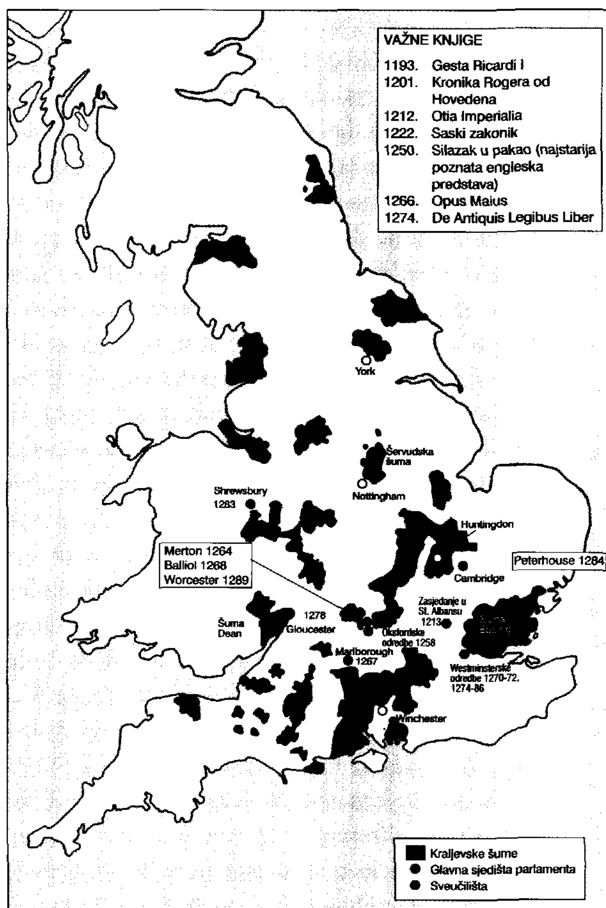
Luj IX je nedvojbeno odobravao postupke svojih službenika. Bilo je i slučajeva kada je činovništvo u sličnim mjerama otišlo još dalje, bez kraljeva znanja i pristanka. Bilo je uplitanja u poslove nižih sudova i prebacivanja predmeta na kraljevski sud zbog beznačajnih razloga, ili uz vrlo površne izgovore. Kralj nije bio zadovoljan takvim pretjerivanjima i redovito je naređivao da se strankama čija su prava bila povrijeđena nadoknadi šteta. No, odšteta nije uvijek isplaćivana, niti je kralj mogao znati na vrijeme za sve slučajeve kršenja prava. Revnost birokracije kralj je, tako, morao sam obuzdavati i održavati u razumnim granicama. Njegovi slabiji nasljednici to više nisu bili u stanju. Tako su kraljevski službenici tijekom nekoliko desetljeća nakon smrti Luja IX stekli gotovo neograničene mogućnosti provođenja mjera usmjerenih ka povećanju autoriteta monarhije. Sve u svemu, kada je Luj IX 1270. umro, kraljevska moć i prestiž značajno su porasli, a državna uprava bila je centraliziranija više negoli ikada prije. Velikaši su zadržali određene nadležnosti u lokalnoj upravi, ali su bili nedvojbeno podvrgnuti kralju, dok je njihove odluke Parlament mogao osporiti i promijeniti. Kraljevski službenici kontrolirali su ostvarivanje kraljevskih prava u svakom dijelu Monarhije, a njihov je rad, pak, nadzirala sve učinkovitija središnja državna uprava. Sve te promjene imale su za posljedicu da je krajem 13. stoljeća odanost francuskoga stanovništva s velikaša i Crkve pomaknuta prema osobi kralja.

48. Jačanje države: primjer Engleske

Kralj Henrik III (1216-1272) došao je na prijestolje, poput Luja IX, još kao dijete i odmah se morao suočiti s ozbiljnom pobunom velikaša. Buntovnici su bili razočarani odbijanjem Ivana Bez Zemlje da provede odredbe Velike povelje sloboda te su pozvali na prijestolje francuskoga pretendenta. Tako je u vrijeme Ivanove smrti 1216. već polovica Engleskoga Kraljevstva bila u rukama pobunjene strane. Engleski regent William Marshal (1144-1219) pokazao je u takvoj situaciji snagu i odlučnost nalik na francusku regenticu Blanku Kastiljsku. On je stekao naklonost velikaša ponovnim izdavanjem Velike povelje, a zatim je suzbio pobunu spajanjem odlučnih vojnih pothvata i vješte diplomacije. No Marshal je ubrzo umro (1219) te su dovedeni u opasnost rezultati njegovih akcija. U takvoj situaciji umiješalo se papinstvo koje je preko svoga legata zajamčilo engleskim velikašima opstanak odredbi Velike povelje, a legat je vještom diplomacijom spriječio sukobe vodećih engleskih velikaša. Time su velikaši bili zadovoljni i dopustili su mladom kralju preuzimanje prijestolja i nastavak izgradnje institucija kraljevske vlasti.

Tako je Henrik III, došavši osobno na vlast, stekao široka prava i učinkovitu administraciju pomoću koje je ta prava mogao ostvariti. Po mnogo čemu bio je

u prednosti pred Lujem IX, jer je Engleska bila jedinstvenija od Francuske, a engleski velikaši su, kao pojedinci, imali bitno manje moći od francuskih velikaša. Unatoč svim prednostima, ispostavilo se da je Henrik III manje uspješan vladar od Luja IX. Nije uspio privući na dvor veći broj engleskih velikaša, jer je od njih bio znatno obrazovaniji i kultiviraniji. Stoga se okružio velikim brojem stranaca, pretežito Francuza, što velikašima i njihovoj narastajućoj svijesti o zasebnom, engleskom identitetu, sigurno nije odgovaralo. I Henrik III je, poput Luja IX, bio vrlo pobožan vladar, zahvalan Crkvi za pomoć koju je dobio kada je preuzimao vlast, te je bio uvjereni pristaša ideje o ujedinjenom kršćanstvu pod vodstvom pape. Stoga je dopustio da se u Engleskoj prikupljaju velike svote za papinske pothvate i podržao je pape u njihovu nemilosrdnom obračunu s Hohenstaufovcima. Takva politika prema Crkvi i papi dodatno je smetala velikašima koji nisu dijelili kraljevo oduševljenje i zahvalnost. Oni su, naime, sve manje brinuli za ideale kršćanstva, a sve više za dobrobit vlastitoga Kraljevstva i u njemu svoga društvenog sloja. Henrik III je predstavljao svojevrsno oličenje staroga poretka i vrijednosti, ideala o zajednici svih vjernika, dok su velikaši bili začetnici nove političke osjećajnosti i identiteta koji se iskazivao poglavito u usredotočenosti na zbivanja i procese unutar granica vlastite države. Takav različit politički pristup neizbježno je doveo do napetosti između kralja i velikaša koja je pojačana Henrikovim nedostatkom političke mudrosti. On je od sebe, za razliku od mnogo vještijeg Luja IX, odbio i otuđio niz važnih ljudi u Kraljevstvu. Zbog toga je, za Henrikove vladavine u Engleskoj prevladao osjećaj odanosti poglavito zakonima i institucijama države, a ne osjećaja osobne odanosti kralju.

Karta 15. Engleska u 13. stoljeću

Činjenica ostaje da, unatoč slabostima Henrika III, nijednom vladaru ne bi bilo lako vladati Engleskom nakon Velike povelje sloboda. Njome je kraljevska vlast u nekim oblicima značajno ograničena, a velikaši su stekli institucionalne mogućnosti djelovanja kao grupa u ograničavanju kraljeve samovolje, bez opasnosti da se takvo što izrodi u feudalnu anarhiju. Velikaši su, stoga, prihvaćali centraliziranu monarhiju kakvu je uspostavio Henrik II, ali su tražili da se u upravljanju državom čuje i uvaži i njihov glas. Državna uprava u svakom slučaju više nije bila ovisna o kraljevoj osobnoj kontroli kao prije. Moglo se upravljati i bez kralja, a u slučaju potrebe i protiv njega. Stručno osposobljeni službenici i učeni suci središnjih i putujućih sudova stekli su već i vlastite tradicije te nisu više djelovali isključivo kao puki izvršitelji kraljeve volje. Do zaoštravanja odnosa kralja i velikaša oko državne uprave ipak je došlo, iako se to nije moralo dogoditi. Razlog je bila Henrikova ambiciozna vanjska politika. Henrik III je pokušao pod englesku vlast vratiti posjede koje je na francuskom ozemlju izgubio Ivan Bez Zemlje te je u više navrata financijski potpomagao pobune francuskih velikaša protiv Luja IX. Papinstvu je stalno dopuštao da od engleskoga svećenstva ubire velike prihode. U zamjenu za papino obećanje sicilske krune Edmundu, sinu Henrika III, ovaj je ustupio velik novac za papin pohod pod egidom križarskoga rata protiv potomaka Fridrika II. Kao i njegovi prethodnici, i Henrik je imao poteškoća s buntovnim Velšanima te je bio primoran voditi nekoliko pohoda protiv njih. Sve u svemu, Henrikova vanjska politika ne samo da je bila vrlo skupa, već je bila i potpuni promašaj. Kralj nije osvojio ni pedalj novoga teritorija, a jedini diplomatski uspjeh – izbor brata Rikarda za rimskoga kralja – nije donio ništa konkretno, tek prazan naslov bez stvarne moći.

Ambicioznu vanjsku politiku kralj nije mogao voditi bez pomoći velikaša. Trebao je njihovu vojnu službu, a još više njihov novac. Kraljevski redovni prihodi nisu bili dovoljni ni za svakodnevne troškove, a pogotovo ne za skupe ratove i planove u inozemstvu, te je Henrik bio prisiljen često sazivati kraljevsko vijeće i tražiti raspisivanje izvanrednih poreza. No, kraljevsko vijeće, od tada poznato pod nazivom Parlamenta, nije bilo pod čvrstom Henrikovom kontrolom. Parlament je nastupao u ime ujedinjenih velikaša, imao je vlastite vođe i politiku te je često kritizirao ili čak odbijao Henrikove planove. U prvom dijelu kraljeve vladavine ustupci su davani nevoljko, i to uvjetno, u zamjenu za, primjerice, ponovno potvrđivanje Velike povelje. Tijekom druge polovice vladavine, kako su neuspjesi vanjske politike postajali sve vidljiviji, Parlament u potpunosti ne pristaje na raspisivanje ikakvih novih poreza. Svako je odbijanje bilo uobičajeno popraćeno osudom kraljevih pouzdanika i ljubimaca te zahtjevom za reformom državne uprave. Manjak novca koji je Henrika tištio, omogućio je velikašima otpor miroljubivim sredstvima, a njihov u potpunosti zakonit otpor bio je mnogo učinkovitije sredstvo kontrole kraljevske vlasti nego što su to ikada mogle biti velikaške pobune.

Sukob između kralja i velikaša dosegnuo je vrhunac 1258. godine. Opće nezadovoljstvo u Engleskoj bilo je potaknuto pojavom gladi i neuspjehom u ratu protiv Velšana. Upravo u tom trenutku papa je zatražio od Henrika novu financijsku pomoć za rat protiv Hohenstaufovaca, u protivnom zaprijetio je povlačenjem podrške kraljevu sinu u borbi za sicilsku krunu. Kraljev financijski zahtjev razbjesnio je velikaše. Njihova je reakcija otišla u krajnost. Stvorili su stalno vijeće koje je trebalo imenovati sve visoke državne službenike i odlučivati o svim važnijim političkim pitanjima, dok je kralj bio obvezatan provoditi i poštovati odluke vijeća. Kraljevski su službenici morali poglavito vijeću polagati račune o svom radu, a tek potom kralju. Vijeće je u Parlamentu odgovaralo velikašima za svoj rad. Nekoliko narednih godina vijeće je upravljalo Engleskom. Njegov najistaknutiji član bio je leicesterski grof Simon de Montfort (1208--1265). On je shvaćao potrebu da velikaši na svoju stranu pridobiju i niže plemstvo. Stoga su de Montfort i pristaše slali sposobne putujuće suce po Kraljevstvu prikupljati žalbe i tužbe, dok su sami izradili pravila za zaštitu sitnih vazala od neosnovanih zahtjeva njihovih seniora. Takve mjere izazvale su jaki otpor dijela velikaša, među kojima je bilo mnogo onih koji od početka nisu bili naklonjeni Simonu zbog njegova stranog (francuskoga) podrijetla i velikih ambicija. Pa ipak, većina protivnika bili su kritičari bez alternativnoga plana upravljanja Kraljevstvom. Neki su bili razočarani zbog Simonovih reformskih planova, neki pak zbog toga što nisu stekli unosne sinekure. Od tada, tijekom naredna dva stoljeća, često se ponavljala situacija da engleski velikaši znaju što neće i uspijevaju nametnuti vlastitu kontrolu državnoj upravi, ali zatim nisu u stanju stvarno i upravljati državom.

Zbog raskola u velikaškoj stranci Henrik je postupno uspio obnoviti vlast i ukloniti službenike koje je nametnulo vijeće. Kada je krenuo s ukidanjem svih velikaških odredbi iz 1258, izbila je nova pobuna. Kralj je uspio nagovoriti buntovnike da posrednik u sporu bude francuski kralj Luj IX. Potonji je presudio u korist engleskoga kralja. Na to je Montfort organizirao novi ustanak te je 1264. potukao i zarobio Henrika III. Odmah je stvoreno novo velikaško vijeće koje je narednih godinu dana obnašalo vlast u Henrikovo ime. Ono je bilo pod još jačim Montfortovim utjecajem nego što su to bili njegovi prethodnici te je uza se vezalo mnogo manji broj velikaša. Godine 1265, Simon je sazvao Parlament na zasjedanje na koje je pozvao predstavnike viteškog sloja, odnosno sitne plemiće, te prvi put i predstavnike gradova koji su do tada stajali pod čvrstom kraljevom kontrolom. Iako se uloga vitezova i građana u Parlamentu, prema Montfortovim zamislima, trebala uglavnom iscrpljivati u potvrđivanju unaprijed pripremljenih odluka, njihov ulazak u Parlament bio je od izuzetnoga značaja za kasniju englesku povijest. Unatoč svemu, viši društveni slojevi nisu su ujedinili oko Montforta, već je Edvard, najstariji sin Henrika III, uspio okupiti vojsku i 1265. kod Eveshama potukao Montforta koji je u bici i poginuo, čime je

okončana velikaška oporba kralju. No, Henrik III je od tada do kraja života vodio pomirljivu i promišljenu politiku prema velikašima. Mnogi su Montfortovi pristaše zadržali dijelove ili cjeline posjeda i prava, a ostale su i mnoge reforme. Kralj se više nije upuštao u inozemne avanture i od tada je mogao bez većih otpora prikupljati poreze. Stanje u Kraljevstvu se smirilo te je Edvard odlučio otići na Križarsku vojnu, a tijekom njegova izbivanja Henrik III je 1272. umro. Unatoč smrti kralja i nasljednikova odsustva od gotovo dvije godine, državna uprava nastavila je nesmetano i bez problema djelovati. Do kraja 13. stoljeća uspješno se provodio prešutni kompromis između kralja i velikaša, prema kojem se velikaše pitalo za mišljenje o svim važnim političkim pitanjima, posebice u vezi s porezima. S druge strane, kralj je zadržao pravo imenovanja svih službenika i kontrole nad državnom upravom.

Unatoč svim prijeporima i nemirima, nastavljen je razvoj kraljevske državne uprave. Značajno je porastao broj profesionalnih činovnika te je stvorena administracija koja je imala malo osjećaja i poštovanja prema starim, preživjelim političkim tradicijama. Oporba kraljevskim sudovima gotovo je u potpunosti nestala te su od 1272. gotovo svi slučajevi, osim prekršaja, rješavani na različitim razinama kraljevskih sudova. U većini građanskih parnica imenovani su porotnici, a ukidanje ordalija na Četvrtom lateranskom koncilu 1215. vodilo je stvaranju novoga tipa porote za krivične slučajeve. Tako je velika porota odlučivala o krivici optuženog, a mala (uža) porota, o vrsti i visini kazne. Pravnici su sve više slijedili ustaljenu praksu i presedane u rješavanju slučajeva, što je pridonijelo oblikovanju i učvršćenju jasne sudske procedure.

Značajne su u onovremenoj Engleskoj bile i društvene promjene. Manji zemljoposjednici postajali su u odnosu prema velikašima sve neovisniji, dok je njihova povezanost s kraljevskim državnim aparatom istovremeno bivala očito veća. Sitni zemljoposjednici prevladavali su u lokalnoj upravi, a njihova naglašena prisutnost u Parlamentu druga je naznaka njihove rastuće važnosti. Drugi društveni sloj koji je brojem i bogatstvom vidno ojačao bilo je građanstvo. Trgovina i obrt postajali su sve važnije grane gospodarstva, a od njih naplaćeni porezni prihodi tvorili su sve veći postotak prihoda kraljevske blagajne. Treća, posljednja, ali ne i najmanje važna promjena u društvu bila je pojava jakoga osjećaja engleskoga narodnosnog identiteta, neke vrste engleskoga protonacionalizma. Glavni subjekt političke odanosti postalo je Kraljevstvo, a ne više neka manja društvena grupa ili teritorij. Zanimanje za zbivanja na europskom kopnu stalno je opadalo, a isto tako i za općenite interese katoličanstva. Javio se jak otpor prema bilo kakvom imenovanju stranaca na javne dužnosti u Kraljevstvu, posebice protiv Talijana kao skupljača crkvenih poreza. Prema svim navedenim promjenama Engleska je do 1272. postala najjače ujedinjeno i najbolje upravljano Kraljevstvo europskoga Zapada. Svaki njezin stanovnik bio je podložan kraljevskoj državnoj upravi i sudstvu. Upravo je ovako visok stupanj centralizacije onemogućio apsolutnu

moć kraljevske vlasti, jer se kralj suočavao s homogenim društvenim grupama na prostoru čitavog Kraljevstva, interesno snažno međusobno povezanima. Kralj je, dakle, i dalje imao status neupitnog državnog poglavara, ali državna uprava više nije djelovala kao njegovo privatno vlasništvo.

49. Svjetovnjaci u 13. stoljeću – plemstvo

Tijekom 13. stoljeća u čitavoj se Europi odvija proces jačanja svjetovnih upravnih tijela. Krajem stoljeća većina europskog stanovništva već je morala redovito plaćati državi poreze, biti obvezatna na određen oblik vojne službe te pomagati u radu lokalne uprave. Državni službenici postali su profesionalan društveni sloj, a njihov je broj posvuda rastao. Staro preklapanje moći i jurisdikcija postupno je nestajalo, i na velikom dijelu kontinenta određena je svjetovna vlast stekla monopol na političku moć. Međutim, to nije uvijek morao biti kralj ili car – no, bez obzira radilo se o kraljevima, sredozemnim komunalnim društvima ili njemačkim kneževima, rezultat je u bitnome bio isti. Radilo se redom o upravama vrijednima poštovanja koje su bile u stanju osigurati poslušnost svojih podanika. Takve vlasti još nisu bile apsolutističke, jer su bile ograničene običajima i posebnim povlasticama određenih društvenih grupa. Posvuda je rastao interes za svjetovnu politiku, poštovanje prema svjetovnoj upravi kao i odanost prevladavajućem svjetovnom gospodaru na određenom prostoru. Sve te promjene imale su velikog utjecaja na društvo u cjelini.

Zbirni rezultati krupnih gospodarskih promjena, započetih u 11. stoljeću, počeli su se snažno osjećati u 13. stoljeću. Gradovi su znatno narasli, kako brojem stanovnika, tako i važnošću u politici i gospodarstvu. Najdalje su u tome otišli talijanski gradovi koji su prikupili znatan kapital i bili su u stanju razviti bankovne poslove velikoga obujma. Imućnijim društvenim slojevima bila su sve dostupnija različita luksuzna dobra, ali se i životni standard nižih društvenih slojeva popravio. Opadala je važnost osobnoga statusa i podrijetla te veličine zemljoposjeda, a rasla je, općenito, važnost novca. Svi su društveni slojevi bili zahvaćeni krupnim promjenama, i nijednom od njih prilagodba novim okolnostima nije išla jednostavno i brzo. Promjenama je najjače pogođeno i najviše uznemireno bilo plemstvo. Ono je bilo nositelj tradicija lokalnih različitosti i amaterizma u upravi te su ih težnje ka profesionalizaciji i centralizaciji vlasti lišile mnogih ranijih dužnosti i povlastica. U mnogim zapadnim monarhijama izgubili su položaje u državnoj i lokalnoj upravi u korist profesionalnih činovnika odanih osobno vladaru. Ubrzo su, primjerice u Francuskoj, plemići bili prisiljeni angažirati i vlastito činovništvo za učinkovitije upravljanje svojim posjedima i pravima. Tako su velikaši koji su željeli zadržati društveni status i položaj bivali i sami prisiljeni stvarati profesio-

nalne uprave i najmiti plaćene vojnike, ako su željeli očuvati što viši stupanj neovisnosti. *Za niže plemstvo s malim posjedima ostvarenje navedenih zadaća bilo* je iznimno teško i skupo, te su mnogi od njih prodavali posjede i živjeli od time stečene mirovine. Često su, ipak, i unatoč tome zadržavali društveni prestiž, dio bogatstva, te djelomice i utjecaj na političke poslove. Manji dio plemića ulazio je u vladarevu službu kao profesionalni činovnici. U Europi sve je više plemstva koje je ostajalo bez važnijih političkih dužnosti i koje je provodilo vrijeme u raznim zabavama i zadovoljstvima.

Vojna važnost plemstva nije, ipak, opadala tako brzo kao politička. Iz redova plemstva dolazili su najobučeniji i najbolji konjanici, a konjaništvo je i dalje tvorilo elitni sloj europskih vojski. Postupno su se sve više koristili plaćenici, ali su njihovi zapovjednici i dalje bili iz redova plemstva. Bilo je ponegdje i vitezova neplemića, ali se njihova važnost i bojna gotovost ni po čemu nije mogla mjeriti s plemićima. Općenito gledano, nijedan vladar na prostoru sjevernije od Alpa ne bi, još, mogao računati na uspješno vođenje rata bez vojne službe brojnih plemića. Iako su bili vojnički sloj po definiciji, plemstvo je u općenito mirnijem 13. stoljeću manje ratovalo nego ranije, tako da sjeverno od Alpa između 1214. i 1284. nije vođen nijedan značajniji rat. Manje zauzeti vojevanjem i politikom, plemići su velik dio vremena mogli posvetiti lagodnom životu, zabavama i, općenito, dokolici. U tom dijelu života morali su zadržati prepoznatljivost i ukazivati na važnost i neophodnost vlastite uloge u društvu, što je našlo svoj najbolji izraz u idealima viteštva i viteškoj kulturi. U ćudorednom smislu ideal viteštva učio je da plemstvo obvezuje (*noblesse oblige*) – pravi vitez trebao je biti branitelj prave vjere, zaštitnik slabih i potlačenih te davati osobni primjer odanosti, hrabrosti i velikodušnosti. Naglašavana su i viteška postignuća u ulozi dvorjanina – pravi vitez isticao se na viteškim turnirima, sastavljao je ljubavne pjesme, recitirao, igrao šah i posvećivao se službi svojoj dami. Naravno, malo tko je mogao živjeti prema takvim idealima, čak i prema najvećem broju njih, ali su oni unatoč tome odigrali značajnu ulogu u stvaranju mentaliteta većine plemstva. Svaki dvor bio je, stoga, do određene mjere ujedno i središte viteštva i viteške kulture.

Viteštvo i viteška kultura bili su, očito je, zasnovani na nekoliko različitih tradicija. S vojnog motrišta temelj je viteštva ležao u feudalizmu. Od vitezova, kao specijaliziranog vojničkoga sloja, očekivalo se da budu odani, hrabri i dovoljno snažni za borbu. Potreba da se održavaju u formi za potrebe ratovanja, rano je vodila pojavi specijaliziranih viteških turnira. Prvi su turniri bili više svojevrsni umjetni privatni ratovi nego natjecanja sportskog tipa. Glavni cilj natjecatelja bio je zarobiti što više protivnika i prisiliti ih na otkup svog oružja i oklopa. Nije bilo pojedinačnih borbi i praktički nije bilo nikakvih pravila. Tek vremenom uvedena su pravila, borbe su postajale manje okrutne tek su postale prikladne i za damske oči. Druga važna sastavnica viteštva bili su ljubaznost, dvorska etiketa i poštovanje prema ženama, što se najranije javilo na jugu Francuske u 12. stoljeću.

Mnogi autori povezuju pojavu takvih ideala ponašanja baš na tom zemljopisnom području s utjecajima iz muslimanskoga dijela Španjolske, u kojem su sve spomenute vrijednosti viteškog ideala također bile na cijeni. Podudarnosti su neprijeporne te je određeni utjecaj s juga zasigurno postojao. Bez obzira na stvarno podrijetlo ovih tradicija na jugu Francuske, za europski je razvoj važna činjenica da su se s toga prostora viteška etika i kultura proširili ostatkom Europe.

Pored navedenog, važna je bila i ideja romantične ljubavi. Ljudi ranoga srednjeg vijeka gledali su na ljubav kao na bolest koju treba ograničiti i kontrolirati. Javila se nova i uznemirujuća ideja da je ljubav središnji motiv života i književnosti, što dolazi u sukob s vladajućim moralom i običajima. Sklapanje braka u redovima društvene elite do tada je pripadalo isključivo interesnoj sferi, političkoj ili gospodarskoj; osobne naklonosti pojedinaca koji su sklapali brak, držale su se nevažnima. Stoga je romantična viteška ljubav nastupala nakon braka i većinom je kao objekt imala tuđu, već udanu ženu. U velikoj većini slučajeva radilo se o nevinoj, stiliziranoj društvenoj igri bez ozbiljnih namjera, ali je bilo i slučajeva stvarnog preljuba. Tek vrlo postupno viteška je ljubav stekla legitimitet jednog od mogućih načina sklapanja brakova, a ne njihova razaranja. Konačno, postojala je i vjerska tradicija viteštva, iako je bila manje naglašena od ostalih sastavnica. Crkva je, zabrinuta zbog sve većeg posvjetovljenja Europe, pokušala produhoviti viteštvo. Pravi vitez je uz ratničke vrline trebao posjedovati i one pravog vjernika – vjeru, milosrđe i poniznost. Odrekavši se užitaka dvorskog života, idealan je vitez trebao ratovati s neprijateljima vjere i pružati pomoć slabima i nemoćnima. U svečanost uvođenja u viteški krug stoga se unosi i vjerski obred, a mnogi su se vitezovi zavjetovali na pomaganje Crkvi. Time je viteštvo prožeto vjerskim duhom, što mu je dalo dodatno opravdanje postojanja u srednjovjekovnom društvu. No, dometi "kristijanizacije" viteštva bili su ograničeni. Spriječeni su ispadi krajnje svjetovnosti, ali su tijekom 13. stoljeća vitezovi u cjelini iskazivali sve manje volje na žrtvovanje crkvenim interesima i sve veću zaokupljenost svjetovnim poslovima i zabavama.

Glavna su središta viteškoga života i kulture do kraja 13. stoljeća bili dvorovi francuskih velikaša. Njemačkim velikašima tada je još nedostajalo bogatstva i slobodnoga vremena za razvijeni dvorski život, a u Italiji se plemstvo urbaniziralo i izgubilo interes za vojne aspekte viteštva. Na jugu Francuske, u domovini viteškog ideala, naglašen je bio kult romantične ljubavi. Tako su mnogi južnofrancuski velikaši postali poznati pjesnici. Posebnu važnost u širenju viteštva prema sjeveru imao je dvor Eleonore Akvitanske (1122-1204). Velikaši sjevera poslije su više naglašavali vojne i vjerske aspekte viteštva. Engleski i njemački velikaši slali su sinove na francuske dvorove da se tamo nauče viteštvu te je do 14. stoljeća viteški ideal postao udomaćen u svim zemljama sjeverno od Alpa. Stvorio se općeeuropski, gotovo do danas prihvaćen viteški kodeks lijepoga ponašanja i manira, svega što se podrazumijeva pod pojmom džentlmenstva.

Slika 37. Dante Alighieri (1265-1321)

Razvoj viteškoga ideala utjecao je i na razvoj književnosti na narodnim jezicima, ali, prema kraju stoljeća na jugu Francuske, i do pojave sve veće formalizacije pjesništva, posebice motiva romantične ljubavi. Konvencije ljubavnoga pjesništva daleko su zaostale, zasjenjene živim i neposrednim tekstovima o tekućim vjerskim i političkim pitanjima. Javio se skepticizam prema Crkvi i svrhovitosti vođenja Križarskih ratova, uz iznošenje otvorenih sumnji da pape nenamjenski troše novac koji su prikupili za te pohode. Riječ je o sadržajno zanimljivim tekstovima, ali ne i o dobrom i važnom pjesništvu.

Francusko pjesništvo na narodnom jeziku znatno je opalo u kvaliteti pred kraj 13. stoljeća, što je donekle nadoknađeno rastom kvalitete njemačkoga i talijanskoga pjesništva. Vrhunac je dosegnut u djelu Dantea Alighierija (1265--1321), u kojem su struktura i rimovanje ljubavnoga pjesništva iskorišteni za izricanje najdubljih filozofskih i vjerskih ideja. No, i u Njemačkoj i u Italiji se krajem 13. stoljeća u pjesništvu javila težnja ka šabloniziranju i naglašavanju avanturističkih sastavnica. Mnogo sretnija posljedica novih interesa plemstva bio je uspon francuske proze. Nisu svi europski plemići više morali znati latinski, ali su morali poznavati francuski, novi jezik visoke kulture. Brunetto Latini (1210--1294), Talijan po narodnosti, napisao je svoju enciklopediju na francuskom. Vrlo su važna postala i pripovjedna djela na francuskom, doživljena svjedočanstva herojskih djela, poput *Osvajanja Konstantinopola* Geoffreyja de Villehardouina (1160-1212) ili *Života Sv. Luja* Jeana de Joinvillea (1225-1317). Oba su teksta napisana izravno i jednostavnim stilom te mnogo bolje otkrivaju mentalitet i svjetonazor aristokratskoga sloja od svih ostalih vrsta izvora.

Neke pjesme iz 13. stoljeća predstavljale su, u biti, poučne prozne tekstove. Bile su pisane s namjerom informiranja, a njihov stihovni oblik bio je tek ustupak stilskim razlozima. Postojala su i razrađena alegorijska djela, dosadna današnjim čitateljima, ali koja su bitno zaokupljala maštu srednjovjekovnih ljudi. Oni su lakše razumijevali apstraktne ideje i pojmove date personifikacijom i uživali su u otkrivanju skrivenih značenja u konkretnim stvarima. Takve težnje, prisutne tijekom čitavog srednjega vijeka, novom su se snagom javile u 13. stoljeću. Najljepši primjer snage i popularnosti alegorijskih sastavaka tvore tzv. bestijariji, zbirke moralizirajućih tekstova na primjerima različitih životinja. Najpoznatiju alegoriju 13. stoljeća predstavljao je glasoviti *Roman o ruži* (*Roman de la Rose*),

duga pjesma koja započinje kao idealizacija dvorske ljubavi, a završava kao enciklopedija. Unatoč epskoj opširnosti, sitničavosti i nekonzistentnosti teksta, djelo je svojevremeno bilo vrlo popularno, o čemu svjedoče deseci očuvanih primjeraka iz srednjega vijeka. Svaki bolje obrazovani plemić ili građanin poznavao je to djelo. Ono je sadržavalo sve zanimljive teme za ljude europskog 13. stoljeća – viteštvo, alegoriju, idealizam, satiru i popularnu znanost, i predstavljalo je sintezu svjetovnjačke kulture toga razdoblja. Idealiziralo je svjetovnu ljubav i kritiziralo svećenstvo. Svojim je postojanjem svjedočilo o brojnosti i snazi sloja obrazovanih svjetovnjaka i postupnom gubitku prvenstva Crkve u učenosti, što je bio važan čimbenik u općenitom procesu gubljenja vodećeg položaja Crkve u društvu.

Ideali viteštva utjecali su i na intelektualne standarde aristokracije. Ona je od tada težila višem životnom standardu, većem sjaju u posebnim prigodama, većoj udobnosti u svakodnevnom životu. Mnoge prijašnje luksuzne stvari postajale su neophodni predmeti svakodnevice. Povećavao se i postajao udobniji prostor za stanovanje i počela se pridavati pozornost zaštiti privatnosti u stambenim odajama. Odjeći se posvećivalo sve više pozornosti te je postajala sve skuplja. Pojavili su se znatno skuplji i tehnički savršeniji oklopi. Zabava i dokolica u vidu viteških turnira, banketa i slično, tvorila je značajnu stavku u rashodima mnogih obitelji iz elitnih slojeva. Brojni su velikaši trošili znatne svote na gradnju utvrđenih rezidencija te na plaćanje vlastitoga činovništva i vojske. Oni među njima koji su vojne i upravne poslove potpuno prepustili vladarima morali su to najčešće nadoknađivati povećanim novčanim davanjima u kraljevu blagajnu. Troškovi sudskih parnica i odvjetnika, pomoću kojih su se sve češće, a ne kao ranije oružjem, rješavali sporovi, postajali su sve veći. Općenito, troškovi su prema kraju 13. stoljeća sve više rasli jer su cijene tijekom stoljeća općenito neprekidno rasle, a velika većina plemstva imala je prihode točno i nepromjenljivo utvrđene u povlasticama ili običajnopravnim odredbama.

Zbog toga ne iznenađuje da je financijski položaj velikoga dijela plemstva u 13. stoljeću postao težak. Mentalitet plemstva pri tome je predstavljao dodatnu poteškoću. Mnogi među njima, naime, držali su da je ponižavajuće brinuti se o novčanim pitanjima. Velikodušnost, čak i rasipnost, predstavljali su viteški ideal, što je dodatno otežavalo postojeće financijsko stanje. Neki su velikaši, pak, odoljeli zamamnom zovu rasipnosti i pažljivo nadzirali vlastite prihode i rashode, vodeći točnu evidenciju; u tome su prednjačili oni u Engleskoj. No i tamo je velik broj plemića, posebice sitnih i srednjih, zapao u dugove zbog življenja iznad stvarnih mogućnosti. Kako je posuđeni novac bio redovito korišten za potrošnju, a ne za proizvodnju, zaduživanje se u najvećem broju slučajeva pokazalo dužnicima sudbonosnim potezom. Zajmodavci su plemiće držali vrlo rizičnim dužnicima i posuđivali su im novac jedino uz lihvarski visoke kamate koje su, ako se radilo o pozajmici na dulje, često znatno nadvisivale glavni-

cu duga. Tek su kraljevi i najmoćniji velikaši mogli sebi dopustiti luksuz da se ogluše na plaćanje takvih dugova, ili čak zapljenu zajmodavčeva novca, dok je za veliku većinu ostalih dugovanje bilo put u neizbježnu i brzu posvemašnju propast. Ona se događala poglavito prodajom dijela ili cjeline zemljišnog posjeda, što je najčešće bivalo popraćeno i gubitkom dotadašnjeg statusa i prihoda. Mnogi od takvih gubitnika postajali su plaćenici, a prihodi od vojne službe nisu im davali, najčešće, mogućnosti obnove prijašnjeg imovinskog stanja. Neki su se gubitnici u takvoj situaciji ženili kćerima bogatih građana, čime bi ponekad stjecali potrebna sredstva za otkup bivših posjeda, ali po cijenu osobnog poniženja. Unatoč svim mogućnostima za opstanak, veliki broj osiromašenih plemića nikada se nije uspio oporaviti od propadanja; izgubili su, vremenom, svaku oznaku plemstva te su na kraju, izgubivši status i povlastice, postali ovisni ljudi. Izvori svjedoče o značajnom padu broja viteških i plemićkih obitelji u nekim dijelovima Europe tijekom 13. stoljeća, činjenica koju poglavito treba pripisati financijskim poteškoćama u koje su oni zapali.

Težak gospodarski položaj velikoga dijela plemstva u 13. stoljeću objašnjava i njihovo ponašanje u javnosti i politici. Oni, naime, nisu imali snage učinkovito se oduprijeti narastajućoj vladarskoj moći u upravi i sudstvu, ali su se žestoko odupirali porezima koji su im značajno smanjivali prihode. Zbog troškova plemići su bili sve manje skloni odlasku u križarske ratove, bili su podozriviji prema strancima koji su na razne načine zarađivali novac što je inače mogao upravo njima pritjecati i slično. No, plemstvo je istovremeno bilo previše podložno ukusima i zahtjevima novoga vremena, luksuzu i udobnosti, da bi moglo predstavljati učinkovitu konzervativnu oporbu prevladavajućem pravcu društvenog razvoja. Željeli su očuvati stare povlastice za što često nije bilo nikakve osnove, ali imati i udio u novom bogatstvu kojeg su u vrlo ograničenoj mjeri stvarali. Uhvaćeni u procijepu želja i mogućnosti, plemići su oko 1300. već bili spremni na svaku avanturu, samo kako bi povećali svoje prihode i utjecaj.

50. Svjetovnjaci u 13. stoljeću – građanstvo

Stotinu godina između 1200. i 1300. predstavljalo je zlatno doba europskog srednjovjekovnog građanstva. Jačali su trgovina i obrt, povećavao se broj gradskog stanovništva i pojavljuju se novi oblici poslovne djelatnosti. Rastuće bogatstvo gradova izražavalo se i u njihovoj povećanoj političkoj važnosti. U velikim zapadnim monarhijama predstavnici gradova bivali su sve češće pozivani na zasjedanja skupštine kraljevstva, dok je talijansko i njemačko građanstvo savezom neovisnih gradova često imalo izravan utjecaj i na borbe suprotstavljenih vladara. Ponašanja i vjerovanja građanstva postaja-

Slika 38. Tvrđava i grad Carcassone (južna Francuska), 12-15. st., jedna od rijetkih sačuvanih srednjovjekovnih sredina

la su društveno važna, zbog njihove narasle političke moći i bogatstva. Njihovi su stavovi i ponašanje utjecali i na druge društvene slojeve te je europska civilizacija oko 1300. već počela poprimati stanovita građanska obilježja. Bilo je sve više interesa za praktična znanja i žudnje za neposrednim svjetovnim probicima. Svjetovne i crkvene vlasti sve su češće koristile poslovne metode. Bilo je i sve više skepticizma prema vrijednostima ideala i prema obećanim nagradama u dalekoj budućnosti. U svim tim promjenama važnu su ulogu odigrali i mnogi drugi čimbenici, ali je utjecaj građanstva bio od presudne važnosti.

Sve navedene pojave posebno se dobro daju uočiti u ondašnjoj Italiji. Na Apeninskom poluotoku gradovi su, općenito govoreći, uživali najveće bogatstvo te posjedovali najviši stupanj političke neovisnosti i najrazvijeniju građansku kulturu. Trgovina Sredozemljem još uvijek je predstavljala najunosniju granu europske trgovine, a u njoj su prevlast i dalje imali talijanski gradovi. Tek donekle su im u tome takmace predstavljali zapadniji sredozemni gradovi, poput Barcelone i Marseillea. Blagostanje talijanskih gradova izravno je pridonijelo i rastu stanovništva, a sve to jamčilo im je i političku neovisnost. Nakon pokušaja Fridrika II, više se nijedan vladar nije usudio ponoviti plan političkog pokoravanja gradova. Krajem 13. stoljeća lombardski i toskanski gradovi bili su već u stvarnosti neovisni gradovi-države, držeći pod kontrolom čitav sjever Italije. U takvim okolnostima ne začuđuje da su građani prevladavali u intelektualnom i umjetničkom životu Italije. Italija je bila zemlja s najviše visokoobrazovanih svjetovnjaka i nigdje drugdje nisu gradovi bili u stanju uzdržavati toliki broj umjetnika i pisaca. Najstariji poznati talijanski pisci, slikari i kipari, svi su potjecali iz redova građanstva i svoje su radove stvarali poglavito za pripadnike vlastitog društvenoga sloja.

Slika 39. Cerrutijeva knjiga o kućanstvu (sjeverna Italija): mesari, 14. st.

Sjevernoeuropski gradovi nisu se mogli takmičiti s talijanskima po bogatstvu i utjecaju. Engleski i francuski kraljevi pažljivo su i čvrsto kontrolirali i upravljali gradovima u svojim kraljevstvima. Iako su vladari obiju zemalja gradovima izdali brojne povlastice i potvrdili značajna samoupravna prava, nikada se nije dogodilo da njihovi politički interesi prevagnu nad interesima središnje državne vlasti. Trgovina francuskih i engleskih gradova bila je razvijena, ali se ipak nije mogla mjeriti s onom talijanskih gradova. I gospodarska uloga gradova bila je u tim zemljama drukčija. Dok su francuskim i engleskim selom još uvijek dominirali feudalci, dotle su talijanski gradovi postajali gospodarska središta šire regije i mjesta odakle se organiziralo iskorištavanje seljačkoga rada. Stoga se razlikovao i način života plemstva u ovim zemljama. Dok su se talijanski plemići useljavali u gradove i dijelili intelektualne i umjetničke ukuse svojih sugrađana, plemstvo sa sjevera ostalo je živjeti na selu i uspostavilo je vlastite, posebne standarde. Njemački i nizozemski gradovi uživali su veću slobodu od engleskih i francuskih, ali su još uvijek bili daleko od statusa talijanskih gradova. Nizozemski grofovi i kneževi, iako su izdali gradovima brojne povlastice, nikada nisu u potpunosti izgubili političku kontrolu nad njima. Čak ni Ghent i Brugges, najbogatiji gradovi u regiji, nisu se mogli oglušiti na želje flandrijskoga grofa, a ni njihove opetovane pobune nisu im uspjele priskrbiti potpunu neovisnost. Neki njemački gradovi našli su se u sličnom položaju, ali je bilo i onih koji su stekli praktički potpunu neovisnost, kao slobodni carski gradovi.

No navedeni njemački gradovi nisu nikada postigli status i moć poput talijanskih. U strukturi njihove trgovine prevladavali su jeftiniji i manje unosni proizvodi, imali su manje distrikte s obradivim površinama i selima i bili su znatno češće okruženi utvrdama neprijateljski nastrojenoga plemstva. Stoga njemački gradovi nisu uspjeli postati teritorijalne sile, kao što je u Italiji bio slučaj primjerice, s Venecijom i Firencom. Stoljetna prevlast talijanskih gradova uzrok je i činjenice da se većina novih oblika gospodarskog života i organiziranja pojavila južno od Alpa. Najvažniju novost 13. stoljeća predstavljao je razvoj komercijalnog bankarstva. Ono se razvilo od mjenjača novca koji su u početku bili većinom iz gradova lociranih u unutrašnjosti sjeverne Italije. Ubrzo su bankovne operacije i davanje zajmova zahvatile čitav kontinent. Pape, engleski i francuski kraljevi, svi

su oni imali vlastite omiljene bankare koji su i sami često imali značajnu ulogu u političkim pitanjima. Talijanski bankari nikada nisu uspjeli ostvariti monopol, ali su nesumnjivo za sebe ubirali najveći dobitak. Jedini su oni, naime, posjedovali potreban kapital za velike zajmove i organiziranje dalekosežnih financijskih pothvata. Jedini pravi takmaci Talijanima bili su vitezovi templari, ali se njihova bankarska djelatnost pretežito ograničavala na primanje pologa i prebacivanje novca. Templari su u Francuskoj djelovali kao kraljevski rizničari, ali su i francuski kraljevi za zamašnije financijske potrebe često angažirali talijanske bankare. Ostali bankari i zajmodavci bili su manje važni. Židovi su bili ograničeni na davanje manjih, osobnih zajmova, sa slabim instrumentima osiguranja, jer nisu mogli preuzimati dužnikove nekretnine, i visokim kamatama. Utjerivanje takvih dugova stvaralo je negativno raspoloženje prema Židovima. Za razliku od relativne snošljivosti u 12. stoljeću, u 13. je zabilježen porast antisemitizma, što je dosegnulo vrhunac u protjerivanjima Židova iz Engleske 1290. i Francuske 1306. godine. Glas zelenaša stekli su i mnogi katolički bankari, posebice oni iz južne Francuske. Glavni bankari tijekom 13. stoljeća bili su i ostali Lombardijci i Toskanci, posebice Lombardijci čije je ime predstavljalo istoznačnicu za bankara u onovremenoj Francuskoj i Engleskoj.

Rast bankarstva predstavljao je dio šireg fenomena prvih protokapitalista, osoba koje su se povlačile iz neposrednog obrtničkog ili trgovačkog posla i bavile se isključivo financijskim operacijama, dok su njihovi plaćeni radnici obavljali stručni rad i preuzimali na sebe fizički rizik obavljanja poslova, putovanja i slično. Protokapitalisti su se pojavili posebice u tekstilnoj proizvodnji, čija je struktura i podjela poslova bila za takvu mogućnost najzahvalnija. No, unatoč tome, u 13. stoljeću prosječni građani bili su još daleko od izraženog individualizma i borbe za dobitak te su još uvijek u velikoj većini vjerovali u prednosti i neophodnost snažne komunalne organizacije. Također su još uvijek bila snažna i utjecajna crkvena naučavanja o grešnosti težnji za najvećom mogućom zaradom. Crkva je razvijala ideje o pravednoj zaradi, pravednim cijenama i pravednoj plaći za rad. Osuđivala je želju za najvećom mogućom zaradom kao pohlepu, a uzimanje kamata kao zelenaštvo, što je predstavljalo znatno teže grijehe od onih povezanih sa seksualnošću ili bijesom. Ni većina građana nije bila spremna prihvatiti sve posljedice potpuno slobodne tržišne utakmice te djelovanje zakona ponude i potražnje, već je značajno više vrednovala društvenu sigurnost. Težilo se skromnim i ujednačenim zaradama raznih slojeva ljudi, a ne velikoj zaradi za pojedince i siromaštvu za ostale. U ovakvim idejama široki slojevi gradskog stanovništva stekli su potporu i saveznike u plemstvu i svećenstvu koji su također osuđivali i prezirali krupne financijske moćnike. Sve navedeno davalo je i poticaj za stvaranje različitih institucija koje su bitno usporile uspon i društvenu potvrdu kapitalističkoga sloja.

Od takvih institucija najvažniju su ulogu odigrale gilde i cehovi. Postojali su još u 12, ali su puni razvoj doživjeli u 13. stoljeću. Oko 1300. najčešće

su uključivali isključivo ljude koji su radili jednu vrstu posla. Ovakve udruge obrtnika ili trgovaca imale su za glavni cilj osiguranje monopola u proizvodima određene struke svojim članovima; zauzvrat su im osiguravale zajamčene cijene i dobre uvjete rada. U gradovima gdje su cehovi i gilde bili snažni i dobro organizirani nitko nije mogao djelovati u određenoj struci, a da nije bio član jedne od tih udruga. Ceh je propisivao kvalitetu i cijenu sirovina, cijene konačnih proizvoda, mogući prekovremeni rad i slično. Ideal je bio postići potpuno ujednačavanje kvalitete i cijene proizvoda te zarade svih članova ceha, što je bilo nemoguće postići, ali zbog takve politike ni razlike među članovima koje su se, unatoč svemu, ipak javljale, nisu mogle postati značajnije. Cehovi i gilde često su nastupali i kao vjerske i karitativne udruge. Pomagali su gradnju i popravke crkava, organizirali posebne vjerske službe, pomagali bolesnim članovima te brinuli o udovicama i siročadi preminulih članova.

Razvijena trgovačka i poslovna djelatnost u 13. stoljeću zabilježena je u četiri grada francuske pokrajine Champagne (Provins, Lagny, Bar-sur-Seine, Bar-sur-Aube). Zahvaljujući smještaju na važnim trgovačkim putovima sjever – jug, kao i mudroj politici tamošnjih grofova koji su jamčili slobodan prolaz trgovcima, ti su gradovi postali središta europske kontinentalne trgovine 13. stoljeća. Bili su najveća središta razmjene robe sa Zapada, iz Italije i s Bliskog istoka, središte bankara i zajmodavaca. Svi prisutni na tom tržištu najčešće su također morali nastupati kolektivno, a ne pojedinačno, kako bi učinkovitije štitili vlastita prava i položaj.

Rast bogatstva i poslovne djelatnosti općenito je išao u korist razvoja gradskih institucija. Kod vladara polako je nestajala stara podozrivost prema autonomnim gradovima, i većina njih u 13. stoljeću dopuštala je da važniji gradovi sami upravljaju svojim poslovima. Francuski i engleski kraljevi, primjerice, izdali su povlastice svakom iole važnijem trgovačkom i obrtničkom središtu, ali su zadržali pravo ubiranja poreza, najvišeg prizivnog sudišta te potvrđivanja izabranih gradskih službenika i dužnosnika. Ali su prema kraju 13. stoljeća sve veći broj gradova potresali sukobi između društvenih grupa čiji su interesi bili različiti. Antagonizmi su dugo bivali potisnuti u drugi plan zbog zajedničkih interesa i nastupa u procesu osamostaljenja od ostalih vlasti i jurisdikcija. Ponegdje su sukobi vodili ka ponovnoj predaji grada pod nečiju vlast, kako bi se izbjegao potpuni rascjep u gradskom društvu. U većini gradova vlast se koncentrirala u rukama malobrojnog sloja najbogatijih i najuglednijih trgovaca i bankara koji su postupno ostvarivali monopol na vlast, upravu i političko odlučivanje unutar gradskih zajednica, tvoreći gradski patricijat. Pravnim putem ili činjeničnim stanjem na terenu, patricijat je u svoje ruke postupno preuzeo svu vlast i upravu u gradovima, negdje putem prevlasti nad gradskim vijećima, a drugdje, izmjenjivanjem pojedinaca iz zatvorenog kruga istaknutih pojedinaca i obitelji na dužnostima i službama.

Prema kraju 13. stoljeća sve su se izrazitije primjećivale negativne pojavnosti takvog načina upravljanja gradovima. Patricijat je, kao grupa, često bivao sebičan i kratkovidan u politici, a mnogo puta i korumpiran. U Francuskoj i Engleskoj pogoršanju stanja u gradovima nesumnjivo su pridonijeli i stalni zahtjevi kraljevske vlasti za plaćanje poreza, ali to nije predstavljalo jedini i glavni uzrok teškoća. Stoga su u drugoj polovici stoljeća zabilježeni brojni društveni pokreti, pobune i ustanci u europskim gradovima, upereni protiv njihovih upravljačkih elita. Takvi događaji pružali su zgodnu prigodu kraljevskoj vlasti da pod izgovorom obnove narušenog reda i poretka ograniči gradsku autonomiju, posebice u Francuskoj. U Italiji, gdje nije postojala snažna središnja monarhijska vlast, unutarnji sukobi vodili su u stanje trajnog građanskoga rata u velikom broju gradova, što je otvorilo put nametanju despotske vlasti istaknutih pojedinaca nad tim gradovima u 14. i 15. stoljeću. Oko 1300. gradska samouprava bila je već u velikoj defenzivi u čitavoj Europi.

Svakodnevica europskoga grada u 13. stoljeću pružala je stanovnicima mnoga uzbuđenja, ali ne i odviše udobnosti. Većina dnevnih aktivnosti događala se na javnim mjestima, pod vedrim nebom, na trgovima i ulicama. Tu su se zbivali, primjerice, sajmovi i javna okupljanja, a najpoznatiji propovjednici držali su govore na trgovima ispred crkava ili na poljima ispred gradova. Prodavači su hodali ulicama glasno nudeći robu, a glasnici su s vremena na vrijeme izvikivali važne novosti. Većina dućana nije imala zidove ni prozore i od mušterija ih je dijelila tek blagajna, tako da se izvana moglo vidjeti sve što se događa unutra. U vrijeme praznika mladi su se okupljali i plesali na otvorenom, čak i na grobljima, sve na užas svećenstva, dok su se muškarci okupljali na sastancima cehova ili gildi, ili su pak pratili borbe pijetlova, bikova, bavili se hrvanjem i drugim sportovima. Negativnosti gradskoga života bile su brojne – gradovi su bili prenapučeni, vladala je prljavština, harale su boleštine. Da bi se gradovi zaštitili od upada neželjenih moćnika izvana, morali su se okruživati zidinama, a unutar njih rijetko je ostajalo dovoljno mjesta da bi svo stanovništvo moglo pristojno živjeti. U 13. stoljeću mnogi su gradovi, stoga, i po nekoliko puta proširivali svoje zidine, ali bez trajnijeg boljitka. I dalje su čitave obitelji spavale u jednoj sobi, a kuće su građene čak po mostovima, zidinama i slično, samo da bi se smanjio pritisak narasloga stanovništva. Do 13. stoljeća gradovi su se isključivo podizali od drva, ali su od tada gradske vlasti, u mnogim mjestima, poduzimale napore za pojačanu uporabu kamena kao građevnoga materijala. Često su izbijali razorni požari. Ulice su najčešće bile vrlo uske; tek bi one glavne koje su, primjerice, vodile od glavnih gradskih vrata do najvećega gradskoga trga bile dovoljno široke za prolazak natovarenih zaprežnih kola. Osvjetljenje i prozračenost takvih ulica također su bili vrlo problematični. Vlasnici kuća morali su ulični prostor ispred svoga praga držati čistim i urednim te im je bilo strogo zabranjeno navažati smeće i slično na javne putove, ali je provedba takvih odredbi išla vrlo teško. Glavni čistači uli-

ca bili su prirodni čimbenici; kiša, svinje i druge životinje koje su tumarale ulicama. London je bio među prvim gradovima koji su od 13. stoljeća htjeli propisima ograničiti držanje domaćih životinja po gradskim kućama, ali je to bio spor i dugotrajan proces. Zbog svega navedenog, ne iznenađuje periodičko haranje raznih epidemija po srednjovjekovnim gradovima. Stoga su mnoga gradska naselja od 14. stoljeća prestala rasti.

Građani su od ostalog srednjovjekovnog pučanstva bili odvojeni ne samo fizički, zidovima, već i načinom života. Oni su bili poslovni ljudi u svijetu zasnovanom na poljoprivredi te trgovci u društvu koje je sumnjičavo gledalo već i na motive bavljenja trgovinom. Plemstvo, svećenstvo i seljaštvo gledalo je na građanstvo sa sumnjom, dobivajući zauzvrat prijezir i ismijavanje. Građanstvo je imalo i vlastitu književnost koja je najčešće ismijavala osnove srednjovjekovnog društva. Bile su to poglavito takozvane *fabliaux* – fabule, kratke humoristične priče u stihovima. Bile su realistične, vrlo često "nepristojne", jer je većini srednjovjekovnih ljudi izgleda najsmješnija pojava bila biti prevareni suprug. Najnegativniji likovi u takvim pričama redovito su žene i svećenici. Često su ismijavani i sveci. Takve fabule bile su često ekstremne i neumjerene u pristupu, ali teško da su predstavljale tipičan obrazac poželjnog ponašanja građanstva. U fabulama su karikirane neke značajke koje je građanstvo kao sloj nesumnjivo posjedovalo, primjerice lukavost, skepticizam i pohlepa. Građanstvo 13. stoljeća imalo je vlastitu kulturu, ali još uvijek ne i vlastitu etiku. U tome je ovisilo o Crkvi. Prosječan građanin još nije bio spreman napustiti crkvena naučavanja, ali je bio sve manje spreman primjenjivati ih u svakodnevnom životu. Kršćanski nauk postajao je sve više izvanjska sila, a sve manje unutarnji poticaj, unatoč djelovanju novih crkvenih redova i propovjednika. Utjecaj sve veće svjetovnosti i skepticizma u vjerskim i moralnim pitanjima, s građanstva se, prema kraju 13. stoljeća, počeo širiti na plemstvo i svećenstvo, čak i na pojedine vladare. Do kraja srednjega vijeka svjetonazor dominantan u gradu nije prevladao izvan samih gradova, ali je stvorio nov i poticajan element u misaonom svijetu društvenih elita u kasnom srednjem vijeku.

51. Svjetovnjaci u 13. stoljeću – seljaštvo

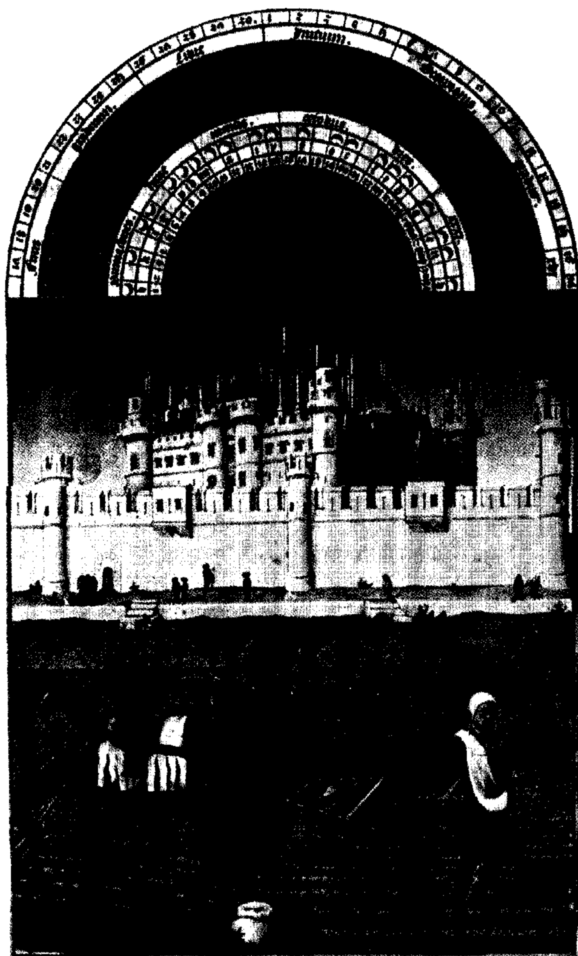
Kao i za građanstvo, i za seljaštvo Zapada 13. stoljeće je predstavljalo zlatno doba. Seljaštvo se većinom do tada oslobodilo najvećih teškoća i zloporaba feudalnoga sustava, a još uvijek nije zapalo u nove probleme pred zakupcima poreza i bankarima kao što će se poslije dogoditi. Broj kmetova neprekidno je opadao, a sve više feudalnih davanja bivalo je komutirano u novčane iznose. Krajem stoljeća spretniji i bogatiji seljaci postali su *de facto* slo-

Slika 40. Ilustracija iz srednjovjekovne povijesne knjige *Topografija Irske* (kralj i podanici jedu kobilje meso, karakteristično za tadašnju Irsku), 13. st.

bodni sitni farmeri. Jedino im je davanje bila fiksna godišnja novčana svota vlasniku zemlje koju su najčešće s lakoćom podmirivali, s obzirom na stalno rastuće cijene poljoprivrednih proizvoda. I kmetovi su bili u mnogo povoljnijem položaju nego ranije. Seljaštvo je u cjelini bilo na dobitku zbog mirnog političkoga stanja i izostanka većih ratova tijekom stoljeća, kao i zbog sve kvalitetnije javne uprave.

Položaj europskoga seljaštva značajno se razlikovao od zemlje do zemlje, od regije do regije. Najbolji status imali su seljaci na prostoru sjeverne Francuske i zapadne Njemačke, dok englesko i talijansko seljaštvo nije bilo u tako povoljnoj situaciji. Engleski zemljoposjednici vrlo su nevoljko ustupali svoja unosna prava nad seljacima. Izgubivši političku moć u korist kralja, bili su dodatno potaknuti na ljubomorno čuvanje povlastica i prava u zemljišnim i, općenito, gospodarskim odnosima, a česta oporezivanja učinila su ih opreznim u sprječavanju svakog mogućeg gubitka ili smanjenja vlastitih prihoda. Posljedično, komutacija i oslobođenje kmetova bile su znatno rjeđe pojave u Engleskoj negoli na europskom kontinentu. Ponegdje su engleski feudalci i povećavali tlaku ili uspijevali ishoditi od sudova da se svi seljaci, čiji status na nekom području nije bio jasno određen, proglase kmetovima. U Italiji, pak, problem nije toliko bilo kmetstvo, koje je u klasičnim oblicima rano dokinuto, već česti unutarnji ratovi i sukobi koji su svakodnevicu seljaštva učinili izrazito nesigurnom. Osim toga, u talijansko selo već su tada duboko prodrli gradski trgovci, ulažući velike svote viška kapitala

Slika 41. Braća Limburg, minijatura: poljski radovi i šetnja ispred srednjovjekovnog Pariza, 1416.

u poljoprivredu, plaćajući izrazito niske nadnice seljaštvu, utjerujući vrtoglave daće i poreze, što je dovelo do velikog procvata gradova i isto tolike bijede seljaštva u mnogim dijelovima Italije. Unatoč svemu, i u Italiji i u Engleskoj bilo je mnogo dobrostojećih seljaka te se prosječan standard života seljaštva i u tim krajevima znatno poboljšao u odnosu na rani srednji vijek.

Postojala je još jedna razlika među seljaštvom, oduvijek prisutna, ali sada sve vidljivija – između seljaka koji su posjedovali vlastitu zemlju i stoku te onih samo s okućnicom i bez vučne stoke. Samo su seljaci iz prve grupe bili u stanju iskoristiti za sebe povoljne, promijenjene uvjete u gospodarstvu, uzimajući sve više zemlje u zakup i proizvodeći sve više hrane za gradske tržnice, dok su ostali postupno bivali u sve težem položaju i trpjeli mnoge neugodnosti u naredna dva stoljeća kasnog srednjeg vijeka.

O svakodnevici i vjerovanjima seljaka zna se mnogo manje negoli o tim fenomenima u drugim društvenim slojevima, zbog strukture i sadržaja pisanih izvora koji o tome malo i rijetko govore. Većina pisaca spominje seljake kao jedan od temelja društva, ali osim spomena, vrlo se rijetko o njima bilo što opširnije kazuje. Neki propovjednici bili su, izgleda, uznemireni rastućom neovisnošću seljaštva. Stoga su kritizirali njihovu navodnu drskost, nepristajanje da plate dužne daće te rogoborenje protiv obnašatelja vlasti i dužnosti. Posebice ih je smetala nevoljkost seljaštva u plaćanju dužnih daća Crkvi, poglavito crkvene desetine, te njihovo neznanje, neobrazovanost i praznovjerja. Seljaštvo se često pojavljivalo kao motiv u fabulama, redovito u negativnom kontekstu, kao prostodušna i priglupa žrtva smiješnih dogodovština. Neki od gradskih pisaca ipak su im priznavali i izvjesnu dozu sirove lukavosti, poput one u životinja, ali ne smatrajući seljaka sebi rav-

nom osobom u bilo kojem slučaju. Opisi naklonjeni seljaštvu, s razumijevanjem njihova načina života, bili su prava rijetkost u 13. stoljeću.

Život seljaštva se neznatno izmijenio tijekom 13. stoljeća, posebice u usporedbi s drugim društvenim slojevima. Običan seljak i dalje je uglavnom živio u loše napravljenoj jednosobnoj kolibi, a odjeća mu je bila gruba i domaće izrade. U odnosu na ranija stoljeća vjerojatno je imao nešto više i raznovrsnije hrane, ali mu je prehrana i dalje bila – za naše pojmove – prilično jednolična. Ni najbogatiji seljaci nisu dostizali razinu i standard bogatijih građana. Seljaci su u 13. stoljeću prosječno uživali veću gospodarsku i političku sigurnost nego ranije, ali su i dalje bili izloženi mnoštvu svakodnevnih briga. Rub siromaštva i gladi i dalje je svakome seljaku bilo vrlo lako prijeći. Dovoljni su bili jedna lošija žetva, nevrijeme, epidemije, pad cijena žita, lokalni ratovi ili slično, da se seljak preko noći pretvori u siromaha. Stoga ne čudi da su crkveni pisci kao najteži i najčešći grijeh seljaštva navodili škrtost.

Seljaštvo je bilo vrlo konzervativno u pogledu načina rada i života. Svaki je seljak bio prinuđen koristiti pomoć čvrsto organizirane seoske zajednice koja je mogla uspijevati jedino uz strogo poštivanje običaja. Seljak je, u cjelini, slabo bio zahvaćen modom vremena, novim zamislima i luksuzom koji su slabili vjerske osjećaje u višim društvenim slojevima. Ostao je čvrstim vjernikom, iako se često sukobljavao s crkvenim institucijama oko daća i drugih gospodarskih pitanja te je nerijetko gledao na svećenstvo kao na ugojene lijenčine. Krhka ravnoteža između snaga starog i novog u društvu, kakva je uspostavljena tijekom 13. stoljeća, seljaštvu je u biti odgovarala. U to doba su neznanje te nedostatak političke i gospodarske moći ograničili utjecaj seljaštva. Stoga ono nije moglo igrati značajniju ulogu u krizi koja se postupno razvijala u Europi prema kraju ovoga stoljeća.

52. Intelektualno i umjetničko stvaralaštvo

Tijekom 13. stoljeća Crkva je i dalje bila najvažniji, a često i jedini podupiratelj znanstvenika i umjetnika. Djelatnost svjetovnih vladara u tom pogledu bila je manjeg dosega. Čak i najučeniji i po tome najpoznatiji među vladarima, car Fridrik II, iako je na dvoru trajno držao krug učenih ljudi, nije bio u stanju osigurati stalno djelovanje napuljskoga sveučilišta čiji je bio osnivač. Za razliku od Fridrika II, njegova sina Manfreda i nekih španjolskih vladara, vladari Engleske, Francuske i Njemačke većinom su iskazivali skroman interes za intelektualno i umjetničko stvaralaštvo. Sveučilišta i škole u 13. stoljeću bili su gotovo bez iznimke pod crkvenom kontrolom, a nastavno osoblje činili su svećenici i redovnici. Svjetovnjačka potpora bila je za nijansu izraženija u

umjetnosti negoli u školstvu i znanosti. Moćni vladari toga vremena naručivali su gradnju raskošnih palača, crkava i utvrda. Fridrik II poticao je kiparstvo prema klasičnim uzorima, a većina kraljeva bila je zainteresirana za umjetničke obrte, poglavito zlatarstvo i draguljarstvo. Ipak, u cjelini gledano, najznačajnije građevine podigla je Crkva. Kipari i slikari malo su djela izradili za svjetovnjake, a umjetnost s vjerskom tematikom određivala je stilove i ukus i u svemu ostalom. Na planu školstva, znanosti i umjetnosti Crkva je očuvala vodeći položaj, znatno lakše nego u nekim drugim sferama društva.

Najjasnije se crkvena potpora, a u isto vrijeme i kontrola, očitovala u sustavu sveučilišta i njihovu rastu tijekom 13. stoljeća. Već tijekom 12. stoljeća bilo je više središta učenosti, ali su tek Salerno, Bologna i Pariz mogli pretendirati na mjesto sveučilišta, od kojih je tek bolonjsko imalo u naznakama nekakvu unutarnju organizaciju. Oko 1300. već je postojalo nekih četrnaest sveučilišta, rasutih po važnijim europskim zemljama, s već vrlo razvijenim institucijama i velikim povlasticama. Papinstvo je na sve raspoložive načine podupiralo rast sveučilišta; izuzelo ih je od kontrole crkvenih službenika, davalo je visoke službe sveučilišnim profesorima te pomagalo siromašnim studentima u obrazovanju. Zauzvrat je osiguralo visok stupanj pravovjerja među učenim ljudima. Učenjaci i profesori odigrali su veliku ulogu u razvoju filozofije i teologije, pomirujući u svakodnevnoj praksi svoje znanje, uglavnom naslijeđeno od poganskih grčkih, rimskih i arapskih autora, s crkvenim naukom. Teološki fakulteti bdjeli su nad pravovjerjem u knjigama i na predavanjima. U nalaženju krivovjernih postavki bili su stroži i od pape, jer su bili izvježbani u logici te su bili u stanju naslutiti rane naznake odstupanja od pravovjerja. Stoga nijedno krivovjerje nije tijekom 13. stoljeća uspjelo uzeti maha na sveučilištima. Teologija i filozofija su usavršeni, a mnoge su nejasne i dvojbene sastavnice vjerskoga učenja razjašnjene.

Povijest pariškoga sveučilišta vrlo je dobar primjer razvoja institucija visokog obrazovanja tijekom 13. stoljeća. Nedugo nakon 1200. godine, profesori su započeli žestoku borbu radi preuzimanje potpune kontrole nad obrazovnim procesom. Dalekovidi papa Inocent III priznao im je status korporacije i pravo izrade statuta koji je donesen 1214. Pariški biskup i kancelar na to su započeli pravnu borbu sudskim putem za očuvanje svojih ranijih prava nad sveučilištem, ali su sporovi redom rješavani u korist profesora, konačno i neopozivo za vrijeme pape Grgura IX (1227-1241). Njegovu bulu iz 1231. zvalo se često *Magna Cartom* pariškoga sveučilišta. Među brojnim pravima koje je bula jamčila profesorima ističe se pravo slobodnog odseljavanja, ako bi se profesor iz bilo kojih razloga osjetio nezadovoljnim. Seobe profesora bile su olakšane činjenicom da sveučilište nije posjedovalo zgrade i sva se nastava održavala u iznajmljenim prostorijama. Kao rezultat odseljavanja nastavnoga osoblja nastala su brojna nova sveučilišta. Nevolje u Parizu 1229. mnoge su studente i profesore navele na odlazak u engleski Oxford, što je pospješilo nastanak sveučilišta u tom gradu. Iz Oxforda se

umjetnosti negoli u školstvu i znanosti. Moćni vladari toga vremena naručivali su gradnju raskošnih palača, crkava i utvrda. Fridrik II poticao je kiparstvo prema klasičnim uzorima, a većina kraljeva bila je zainteresirana za umjetničke obrte, poglavito zlatarstvo i draguljarstvo. Ipak, u cjelini gledano, najznačajnije građevine podigla je Crkva. Kipari i slikari malo su djela izradili za svjetovnjake, a umjetnost s vjerskom tematikom određivala je stilove i ukus i u svemu ostalom. Na planu školstva, znanosti i umjetnosti Crkva je očuvala vodeći položaj, znatno lakše nego u nekim drugim sferama društva.

Najjasnije se crkvena potpora, a u isto vrijeme i kontrola, očitovala u sustavu sveučilišta i njihovu rastu tijekom 13. stoljeća. Već tijekom 12. stoljeća bilo je više središta učenosti, ali su tek Salerno, Bologna i Pariz mogli pretendirati na mjesto sveučilišta, od kojih je tek bolonjsko imalo u naznakama nekakvu unutarnju organizaciju. Oko 1300. već je postojalo nekih četrnaest sveučilišta, rasutih po važnijim europskim zemljama, s već vrlo razvijenim institucijama i velikim povlasticama. Papinstvo je na sve raspoložive načine podupiralo rast sveučilišta; izuzelo ih je od kontrole crkvenih službenika, davalo je visoke službe sveučilišnim profesorima te pomagalo siromašnim studentima u obrazovanju. Zauzvrat je osiguralo visok stupanj pravovjerja među učenim ljudima. Učenjaci i profesori odigrali su veliku ulogu u razvoju filozofije i teologije, pomirujući u svakodnevnoj praksi svoje znanje, uglavnom naslijeđeno od poganskih grčkih, rimskih i arapskih autora, s crkvenim naukom. Teološki fakulteti bdjeli su nad pravovjerjem u knjigama i na predavanjima. U nalaženju krivovjernih postavki bili su stroži i od pape, jer su bili izvježbani u logici te su bili u stanju naslutiti rane naznake odstupanja od pravovjerja. Stoga nijedno krivovjerje nije tijekom 13. stoljeća uspjelo uzeti maha na sveučilištima. Teologija i filozofija su usavršeni, a mnoge su nejasne i dvojbene sastavnice vjerskoga učenja razjašnjene.

Povijest pariškoga sveučilišta vrlo je dobar primjer razvoja institucija visokog obrazovanja tijekom 13. stoljeća. Nedugo nakon 1200. godine, profesori su započeli žestoku borbu radi preuzimanje potpune kontrole nad obrazovnim procesom. Dalekovidi papa Inocent III priznao im je status korporacije i pravo izrade statuta koji je donesen 1214. Pariški biskup i kancelar na to su započeli pravnu borbu sudskim putem za očuvanje svojih ranijih prava nad sveučilištem, ali su sporovi redom rješavani u korist profesora, konačno i neopozivo za vrijeme pape Grgura IX (1227-1241). Njegovu bulu iz 1231. zvalo se često *Magna Cartom* pariškoga sveučilišta. Među brojnim pravima koje je bula jamčila profesorima ističe se pravo slobodnog odseljavanja, ako bi se profesor iz bilo kojih razloga osjetio nezadovoljnim. Seobe profesora bile su olakšane činjenicom da sveučilište nije posjedovalo zgrade i sva se nastava održavala u iznajmljenim prostorijama. Kao rezultat odseljavanja nastavnoga osoblja nastala su brojna nova sveučilišta. Nevolje u Parizu 1229. mnoge su studente i profesore navele na odlazak u engleski Oxford, što je pospješilo nastanak sveučilišta u tom gradu. Iz Oxforda se

nešto kasnije na sličan način, odjeljivanjem, razvio i Cambridge. Neka talijanska sveučilišta u 13. stoljeću nastala su odseljavanjima iz Bologne.

Autonomija pariškoga sveučilišta bila je u početku još uvijek nedovoljna. Sveučilište nije imalo vodstvo niti stalne službenike. To se djelomice pokušavalo nadoknaditi organiziranjem studenata i osoblja po takozvanim "nacijama" (*nationes*) koje su imale oznake zavičajne, odnosno regionalne pripadnosti, a služile su za zajedničku zaštitu i zabavu. Te "nacije" nisu imale puno zajedničkog s tada postojećim političkim entitetima. "Nacije" su birale zajedničko vodstvo sveučilišta u osobi rektora i pridonosile zajedničkoj blagajni. Moć rektora bila je ograničena kratkoćom mandata i obvezom konzultiranja s nastavnim osobljem o svim važnijim pitanjima. Za razliku od Pariza, na sveučilištu u Bologni rektor je uvijek bio iz studentskih redova, jer su studenti kontrolirali bolonjsko sveučilište. Pariško sveučilište imalo je četiri fakulteta: teološki, pravni, medicinski te fakultet slobodnih vještina. Iako ovakva struktura nije svugdje bila ista, općenito se smatralo da institucija u rangu sveučilišta mora posjedovati barem jedan od navedenih fakulteta. Svaki od fakulteta uživao je dosta visoku razinu autonomije, ali je u zajedničkim pitanjima prevlast u odlučivanju imao fakultet slobodnih vještina. U početku je razlog za takve odnose bila veća brojnost profesora slobodnih vještina. Od sredine 13. stoljeća pokušalo se iznaći i pravnu osnovicu ovakvoga stanja, osim u Bologni u kojoj je od početka prevladavao fakultet prava.

Konačni stupanj u razvoju srednjovjekovnih sveučilišta označilo je osnivanje koledža. Veliki problem predstavljao je, naime, nedostatak stege i veliko siromaštvo mnogih studenata te njihova česta sklonost buntovništvu. Iako je svaki student trebao imati mentora koji bi kontrolirao njegov rad, u praksi se to slabo poštovalo i većina studenata radila je što je htjela. Sve veći broj studenata otežavao je mogućnost siromašnijima među njima da prošnjom pribave dostatna sredstva za studij. Stoga je većina sveučilišta oblikovala koledže koji su regulirali stegu, nadgledali studije i osiguravali dolično stanovanje i prehranu studentima. U drugoj polovici 13. stoljeća mnogi pobožni pojedinci ostavili bi izdašne legate takvim institucijama. Najpoznatiji koledž bio je Sorbona u Parizu, čiji je nastanak zasluga Roberta de Sorbona oko 1257, namijenjen studentima teologije. U tom koledžu studenti su stanovali i hranili se, pod nadzorom profesora koji je redovito provjeravao njihovo znanje. Ubrzo su i drugdje u Parizu i diljem Europe nastajali koledži. U kontinentalnoj Europi ovakav sustav se nije održao, tek na engleskim sveučilištima Oxfordu i Cambridgeu.

Daleko najveći broj studenata studirao je slobodne vještine. No, na višem stupnju obrazovanja najviše su se tražili pravo i medicina. U Parizu je studij prava bio zabranjen većim dijelom 13. stoljeća, zbog straha kako papinstva od njegove popularnosti na štetu teologije, tako i domaćega plemstva od nametanja odredbi rimskoga prava na sjeveru Francuske. No neprekinuto se podučavalo crkveno (kanonsko) pravo. Ovo je stoljeće bilo veliko stoljeće prava i pravnika.

Njihova je diploma sigurno vodila do visokih položaja u državnoj ili crkvenoj hijerarhiji. Od francuskih pravničkih središta isticali su se Orléans i Montpellier, ali je bez premca u Europi bila Bologna. Među mnogobrojnim studentima prava tek je dio završavao čitav studij i stjecao naslov doktora prava, jer se radilo o teškom studiju koji je zahtijevao dugotrajno učenje te pamćenje velikoga broja pravničkih odredbi i drugih podataka napamet, najvećim dijelom sa samih predavanja. Mnogi studenti zadovoljili bi se praktičnim znanjima u okviru tzv. *ars dictaminis* ili *ars notaria*. Izvorno se radilo o umijeću pisanja svih vrsta pisama. Postupno se navedena vještina sužavala na vještinu sastavljanja poslovnih i pravnih dokumenata, čime se takve studente pripremalo za zanimanje bilježnika (notara).

Na pariškom je sveučilištu studij medicine obično trajao pet i pol do šest godina. Literatura je najvećim dijelom bila na grčkom i arapskom, a Galen je predstavljao vrhovni autoritet u struci. O anatomiji ljudskoga tijela malo se znalo i to uglavnom iz knjiga, prema analogijama sa životinjskom anatomijom. Seciranje ljudskoga tijela najranije je započelo oko 1300. na talijanskim sveučilištima. Medicina je bila snažna u Salernu na jugu Italije koji je od 1224. pripadao napuljskom sveučilištu, pod patronatom cara Fridrika II. Nakon studija, diplomirani liječnici morali su stažirati kod iskusnijeg kolege. Najpoznatija medicinska škola s druge strane Alpa bila je u Montpellieru, ali je ta struka bila popularna i na mnogim drugim mjestima, jer su doktori medicine mogli za radnoga vijeka steći poprilično imetak, čak se i obogatiti. Unatoč unosnosti, medicina je u stručnom smislu tijekom 13. stoljeća doživjela mali ili nikakav napredak te su mnoge stare i pogrešne koncepcije i dalje ostale na snazi.

Proučavanje prirodnih znanosti u početku nije vodilo prema priznatoj diplomi, ali je unatoč tome bilo popularno. Interes za novo, tajnovito učenje s Istoka bio je velik, ali je prema tim disciplinama svećenstvo oduvijek bilo sumnjičavo, budući da ih se često vezivalo uz magiju, čarobnjaštvo i druge praznovjerne prakse. Iako mnogi studenti prirodnih znanosti u tom pogledu nisu prelazili dopuštene granice, svećenstvo je općenito držalo da je riječ o gubitku vremena koje se korisnije može utrošiti na studij teologije ili slobodnih vještina. Najvjerojatnije su zbog toga Aristotelove rasprave bile tijekom 13. stoljeća zabranjene na pariškom sveučilištu, a ne zbog straha od krivovjerja. Naime, u isto vrijeme se, primjerice, na sveučilištu u Toulouseu, u srcu pokrajine, pod jakim utjecajem krivovjeraca katara, Aristotel slobodno izučavao. No, kako je Aristotelovo učenje postupno bivalo sve više prihvaćeno među vodećim filozofima i teolozima, otpor prema njemu u potpunosti je nestao. Prevladavajuća filozofska škola 13. stoljeća, skolastika, u velikoj se mjeri oslanjala upravo na Aristotelovo učenje i poznavanje njegovih glavnih djela postalo je neophodan preduvjet za naprednije studije. Aristotelove knjige vremenom su postale sastavni dio literature za studij slobodnih vještina, a od 1254. propisane su i na pariškom sveučilištu.

Postignuća i napredak prirodnih znanosti tijekom 13. stoljeća nisu bili dojmljivi. Dovršeni su neki važni prijevodi djela s grčkoga i arapskoga, a neki od loših, starijih prijevoda zamijenjeni su novijim i točnijim čitanjima. Rezultati ovih disciplina često su korišteni u neznanstvene svrhe za astrološke teorije, proricanje budućnosti, bacanje uroka i zazivanje đavla, ali se odlazilo i u drugu krajnost – prema stvaranju razrađenih filozofskih sustava na osnovi vrlo krhkih teorija. Bilo je malo onih koji su se znanošću bavili radi nje same, ili su smatrali da ona ima neku praktičnu vrijednost. Osim toga, želja za unaprjeđenjem već stečenog znanja, unatoč napretku u Europi, nije još bila dovoljno izražena. U objašnjenju te činjenice ne smije se zaboraviti da je većina srednjovjekovnih učenjaka držala kako znanost nije osobito pouzdan put spoznavanja bitnih istina, čemu su puno bolje, smatralo se, mogle poslužiti teologija i filozofija. Među pojedincima koji su predstavljali izuzetak od takvog, prevladavajućeg stava isticao se, primjerice, car Fridrik II, vrlo zainteresiran za magičnu stranu znanosti i pokuse. Njegovom suvremeniku, velikom matematičaru Leonardu iz Pise (1170-1250), uobičajeno se pripisuju zasluge za uvođenje arapskih brojeva u Europu, iako je njihovo korištenje dobilo na zamahu tek u 16. stoljeću. Možda je najzanimljiviji prirodoznanstvenik 13. stoljeća bio engleski franjevac i lincolnski biskup Robert Grosseteste (1168-1253). Protivan aristotelizmu, skolastici i dominikancima kao njezinim vodećim predstavnicima, sa svojim je suradnicima proveo niz ispitivanja i pokusa da bi opovrgnuo Aristotelove teorije. Na polju, primjerice, optike u tome je i uspio. Pripadnik njegova kruga bio je i Roger Bacon (1214--1292) kojeg su mnogi kasnije držali za rodonačelnika prirodnih znanosti. On je ostao poznat po anticipaciji automobila, zrakoplova, podmornica i sličnog, ali navedene ideje nije pobliže razradio. Ostale učenjake u Europi zanimale su u vezi s navedenom engleskom školom mnogo više njihove filozofske postavke, nego prirodoznanstvene spoznaje. Posljedično, pripadnici navedenog kruga preteče su velike i važne filozofske škole u kasnom srednjem vijeku, ali ne i modernih prirodnih znanosti.

Teologija i filozofija bile su tijesno povezane. Bilo je nemoguće proučavati jednu od njih, a ne poznavati i drugu. Filozofije izvan teologije u 13. stoljeću nije moglo biti, a nekolicina pojedinaca koji su se usudili pokušati nešto slično brzo su bivali izbačeni sa sveučilišta. Teologija je smatrana krunom svih znanosti i najvažnijom disciplinom. Istodobno, bila je vrlo zahtjevna i tek ju je mali dio studenata doista studirao. Studij teologije u Parizu, primjerice, trajao je u 13. stoljeću osam godina, da bi u 14. stoljeću bio produljen na četrnaest godina. Kandidati za doktorat teologije morali su imati najmanje 35 godina života. Doktorat iz kanonskoga prava bilo je lakše i brže postići te je sigurnije vodio karijeri u crkvenoj hijerarhiji. Broj teologa bio je, stoga, ograničen, ali su teolozi imali veliki utjecaj. Oni su organizirali čitavo postojeće znanje u skladan sustav zasnovan na kršćanskim načelima, što je ujedno bilo njihovo najveće i najvažnije

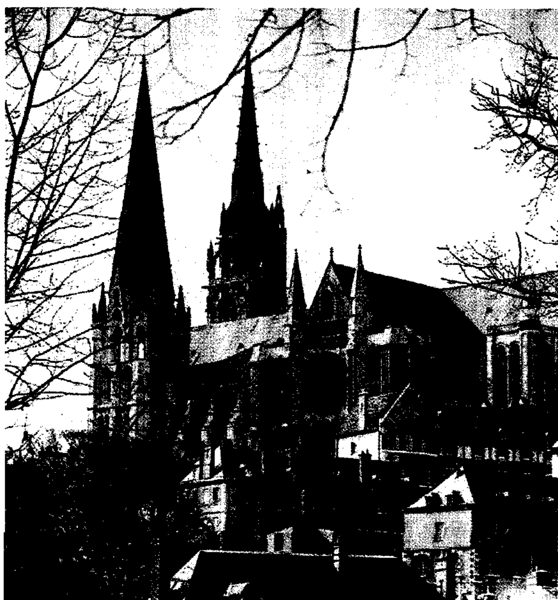
Slika 42. Drvo života i smrti, srednjovjekovni prikaz; *Stari zavjet* je drvo znanja i grijeha, *Novi zavjet* je drvo križa i iskupljenja.

postignuće. Na studiju teologije koristila se metoda Petra Abelarda: postavljala su se pitanja, prikupila bi se mišljenja autoriteta za i protiv, i konačno se davalo rješenje. Tijekom 13. stoljeća došlo je do značajnog napretka u organizaciji pisanih tekstova. Sposobnost razvrstavanja i organizacije velikog korpusa znanja, neophodna za svaku ozbiljnu intelektualnu djelatnost, bila je kod teologa 13. stoljeća na najvišem mogućem stupnju, upravo uzorna do najnovijih vremena.

Na ovom polju posebice je bio značajan rad dvojice dominikanaca. Nijemac Albert Veliki (1206-1280) sažeo je i uredio čitavo postojeće znanje u dugim nizovima rasprava. Uglavnom se oslanjao na Aristotela, ali je koristio i ostale radove, posebice iz polja botanike u čemu mu je Aristotel bio nedostatan. Talijan Toma Akvinski (1225-1274) uzeo je Albertovo djelo kao osnovicu i na tim je temeljima izgradio veliki teološki i filozofski sustav, dajući cjelovito i detaljno objašnjenje svega vidljivog i nevidljivog. Obojica su bili profesori teologije na pariškom sveučilištu i njihove su se ideje proširile čitavim katoličkim svijetom. Mnogo desetljeća poslije, Albertov i Tomin sustav prihvaćen je kao služben u Katoličkoj crkvi, a Tomu Akvinskog se poslije nazvalo "ocem skolastike". No, tako nije bilo i u 13. stoljeću. Razlike i sukobi koncepcija među vodećim teolozima bili su značajni. Toma je, primjerice, naglašavao važnost znanja za postizanje spasenja. Nasuprot njemu, veliki franjevački teolog Bonaventura (1221--1274) naglašavao je, u tradicija Platona i sv. Augustina, prvenstvo volje, a znanje je držao manje značajnim. Njihove suprotnosti potaknule su veliku i dugotrajnu raspravu između dva reda. Osim nastojanja engleskih franjevaca za osporavanjem Aristotelovih postavki, glasovit je bio i sukob pariškoga sveučilišta s prosjačkim redovima. Naime, dominikanski i franjevački učenjaci počeli su se natjecati za profesorska mjesta na pariškom sveučilištu, čemu se dotadašnji profesorski sastav oštro protivio, bojeći se da se nove profesore neće moći učinkovito kontrolirati, zbog njihove prvenstvene odanosti vlastitom redu. Papa je stao na stranu prosjačkih redova, ali je otpor u Parizu bio vrlo jak, tako da je sveučilište prihvatilo papinu odredbu tek nakon dugotrajnog i ogorčenog sukobljavanja. Tijekom tih sporenja obje su strane žestoko napadale uvjerenja protivnika, tako

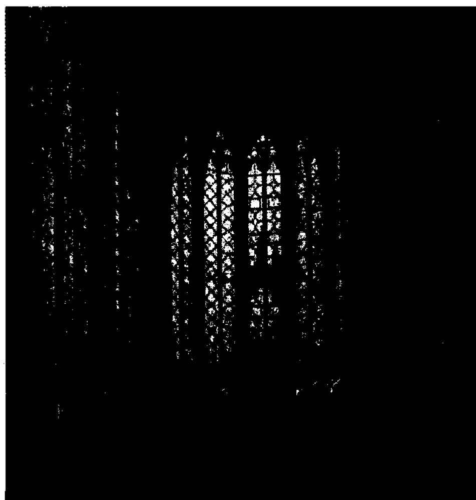
da je čak i Toma Akvinski optužen za opasna učenja. Tomini su protivnici i nakon njegove smrti pokušali ishoditi osudu nekih njegova djela zbog navodnoga krivovjerja.

Većina intelektualnih djelatnosti 13. stoljeća predstavljala je nastavak 12. stoljeća, s jednim važnim izuzetkom. Pokušalo se, naime, popularizirati znanje pomoću knjiga koje su mogli razumjeti i obrazovani svjetovnjaci. Te su knjige pisane francuskim, jezikom viših slojeva društva diljem Europe, a doticale su većinu tema o kojima se podučavalo na sveučilištima. Prevodilo se ili parafraziralo *Bibliju* i Aristotela, neke se klasične pisce oponašalo u francuskim stihovima, a sastavljene su i prve prave enciklopedije. Nastao je i bezbroj malih rasprava o teologiji i moralu, namijenjenih krunjenim glavama i velikašima. Napisano je i nekoliko historija i radova o običajnom pravu, na narodnim jezicima. Iako su literarni žanrovi, poput viteškog romana i ljubavnih pjesama nesumnjivo bili popularniji, i takva suhoparnija djela imala su čitalačku publiku. Najveći dio učenih knjiga za svjetovnjake napisali su ljudi Crkve, a sadržavale su isključivo najjednostavnije i potpuno pravovjerne ideje. Pojava sloja učenih svjetovnjaka bila je vrlo važan fenomen 13. stoljeća. Isti će sloj u kasnom srednjem vijeku početi pisati vlastita djela, dokidajući na taj način monopol i neprijeporno vodstvo Crkve na planu intelektualnih djelatnosti.

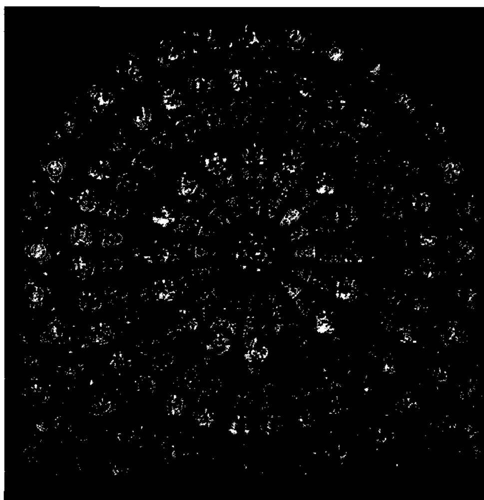

Slika 43. Katedrala u Chartresu, dovršena 1220.

U umjetnosti je 13. stoljeće dovelo do logičnoga kraja načela uspostavljena u 12. stoljeću. Bilo je to veliko stoljeće gradnji katedrala, posebice u Francuskoj. Gotička arhitektura dostigla je svoje vrhunce u katedralama u Chartresu, Parizu, Amiensu, Reimsu i Bourgesu. Iskorištavane su sve mogućnosti koje je pružao gotički stil. Stremilo se sve više u visinu, a unutrašnjost crkava bivala je sve svjetlija. Povećavani su krovovi, proširivani prozori, a zidovi su svođeni na čisti kostur građevine. Nasuprot francuskoj, engleska i njemačka gotika zadržale su nešto od solidnosti romaničke arhitekture. Gotički stil bio je gotovo savršen za gradnju crkava, tako da od kraja 13. stoljeća u toj gradnji više nije bilo napretka, već su slijedila tek oponašanja i daljnje razrade. Posebice se to primjećuje na primjeru Francuske. Kako su crkve postajale sve više i svjetlije, tako su bivale sve raskošnije ukrašavane. I na ovom planu Francuska je postavljala mjeri-

Slika 44. Saint-Chapelle, Pariz, posvećena 1248.

Slika 45. Prozorska ruža katedrale Notre Dame u Parizu, nakon 1250. godine (promjer 13 m)

la. Kipovi na portalima crkava i katedrala bili su detaljnije razrađeni, a proširio se i izbor prikazanih biblijskih motiva. Kult Blažene Djevice Marije, uspostavljen u 12. stoljeću, nastavio se i u 13. stoljeću nesmanjenim intenzitetom te je svaka gotička katedrala veliki dio prostora na slikama i kipovima obilovala epizodama iz njezina života. U tipičnom srednjovjekovnom stilu, gotičke slike i kipovi sadržavali su i mnoge alegorijske prikaze. Može se zaključiti kako su velike gotičke katedrale sažele kršćanski nauk u slikovnom, na isti način kako su ga rasprave Tome Akvinskoga sažele u intelektualnom obliku.

U 13, kao i ranije u 12. stoljeću, prvenstvena briga kipara bila je predstavljanje apstraktnih ideja. Kipovi su bili simboli namijenjeni poticanju vjerske osjećajnosti. Trebali su biti prepoznatljivi kako bi ispunili svoju namjenu, ali ne i realistični. Tijekom 13. stoljeća zapaža se put prema sve većem realizmu u prikazima, najprije u detaljima ukrasa, a zatim i u samim likovima. Novi se realizam manje osjećao u Njemačkoj nego u Francuskoj. U kiparskoj vještini njemački su kipari prema kraju srednjega vijeka postajali superiorni francuskim kolegama. Novi način ukrašavanja u likovnoj umjetnosti, nastao u ovom razdoblju, bio je bojanje stakla. Počeci te tehnike sežu u 12, međutim puni razvoj doživjela je u 13. stoljeću. Najznačajniji rezultati postignuti su na prozorima velikih katedrala čija su živopisna, višebojna stakla prelijevala svjetlost u unutrašnjosti crkava u čitavom spektru duginih boja, tvoreći dojmljivu suprotnost jednostavnosti i strogoći jednobojnih, sivih zidova.

XIII. GUBITAK PRVENSTVA CRKVE

53. Papa Bonifacije VIII

Papinstvo je tijekom prve tri četvrtine 13. stoljeća ostvarilo niz političkih uspjeha. Tako je, primjerice, jednom zauvijek spriječilo zahtjeve Carstva za podjelom vodstva nad kršćanstvom. Zadnja velika carska obitelj, Hohenstaufovci, bila je uklonjena. Njemački i sjevernotalijanski gradovi ostavljeni su na milost i nemilost lokalnim vladarima, a Sicilija je predana na upravu papinom štićeniku. Nijedan drugi vladar nije iskazivao težnje za popunjavanjem mjesta ispražnjenog nestankom Hohenstaufovaca. Engleskom i Francuskom vladali su pobožni kraljevi Luj IX Sveti i Henrik III, a i ostale krunjene europske glave bile su vjerne Crkvi. Papinstvo je podjednako uspješno bilo i u kontroli novih ideja i gospodarskih silnica. Sveučilišta i veliki teolozi uspješno su pomirili načela znanosti i istine objave. Inkvizicija je uspješno suzbila krivovjerja, a franjevci i dominikanci su, izgledalo je, uspjeli dobro parirati svjetovno usmjerenom građanstvu. Jedini neuspjeh bio je propast križarskih pothvata, ali se i tu moglo gajiti neke nade za uspjeh u budućnosti. Utjecaj papinstva, činilo se, nikada nije bio veći nego u trećoj četvrtini 13. stoljeća. Mnogi smatraju pontifikat pape Grgura X (1271-1276) razdobljem vrhunca papinske moći uopće.

Ubrzo nakon toga papinstvo je s kraljevima Francuske i Engleske ušlo u sukob koji je temeljito promijenio odnose moći u Europi. U njemu su svjetovne vlasti na koncu odnijele pobjedu. Kao rezultat te pobjede pape su bili prisiljeni napustiti Rim i preseliti se u Francusku. Prestiž papinstva time je bitno narušen, a crkveno vodstvo je poljuljano. Stoga pape u 14. stoljeću više nisu bili u stanju osigurati da sve važnije djelatnosti u europskim društvima služe stvari katoličanstva. Petrovi nasljednici bili su prisiljeni na defenzivu i morali su većinu energije trošiti na očuvanje crkvenog upravnog ustroja. Te su se promjene dogodile relativno brzo. Pokazalo se da je nove snage u društvu bilo teško, gotovo nemoguće i dalje zadržavati pod kontrolom kao ranije. Prvenstvena odanost podanika premjestila se s one Crkvi i papinstvu na onu svjetovnim vladarima; interes za svjetovne užitke i dobitke bivao je danomice sve jači. Napetost između nove stvarnosti i službeno prihvaćenih društvenih ideala postala je tolika da je negdje moralo doći do loma.

Stalne napetosti ukazivale su na sve slabosti položaja papinstva i unutarnje crkvene organizacije. Nasljednici Inocenta III nisu bili samo duhovni vođe zapadnoga kršćanstva; oni su uz to bili i rimski biskupi te vladari jedne talijanske države. Vremenom je sve češće njihova prvenstvena dužnost bila potiskivana na račun posljednje dvije. Pučanstvo grada Rima bilo je trajno buntovnički raspoloženo te su pape morali trošiti znatan dio vremena i energije na suzbijanje njihovih pobuna i potiskivanje nezadovoljstava. U gradu su postojale stranke koje su imale svoje utvrde i oružane milicije, natječući se međusobno za naklonost rimske svjetine. Svaki, pa i najmanji stranački sukob, mogao je grad preko noći gurnuti u stanje posvemašnje anarhije. I drugi gradovi na prostoru papinske države imali su sličnu unutarnju situaciju te se jedino najmoćnije pape slušalo i u udaljenijim krajevima države. Pape najčešće nisu bili u stanju učinkovito upravljati svojom državom, ali isto tako nisu željeli dozvoliti da bilo koji svjetovni vladar preuzme njihovo mjesto. Rimski biskupi vjerovali su u političku dogmu da nema neovisnog papinstva bez neovisne papinske države. To je shvaćanje bilo i glavni razlog dugotrajnih sukoba s Hohenstaufovcima. No, ti su sukobi nesumnjivo smanjili ugled papinstva diljem Europe. Malo tko je vjerovao u isključivo duhovne motive papinstva u spomenutoj borbi. Stoga se javno mnijenje u mnogim zemljama krajem 13. stoljeća okrenulo protiv papinstva, a svjetovni su vladari bili sve nezadovoljniji papinskim korištenjem duhovnih oružja u isključivo svjetovnim prijeporima.

Neizravne posljedice rata s Hohenstaufovcima bile su jednako opasne za papinstvo kao i one izravne. Pučanstvo Sicilije nije bilo zadovoljno novim vladarom, Karlom Anžuvincem, koji je svoju vlast dugovao papinoj potpori. Godine 1282, u glasovitoj pobuni nazvanoj "Sicilska večernja", francuske su vojne posade na otoku masakrirane, a na sicilsko prijestolje buntovnici su pozvali aragonskoga kralja koji je oženio unuku Fridrika II Sicilskog. Karlo Anžuvinac uspio se održati u Napulju i na jugu Italije, ali je Sicilija prešla u ruke Aragona. Razbješnjen ovakvim razvojem događaja, papa je pozivao na križarski rat protiv Aragona i uspio je na to nagovoriti francuskoga kralja Filipa III (1270-1285). Bila je to još veća zloporaba duhovnog autoriteta pape nego što je bio rat protiv Hohenstaufovaca. Filipov pohod završio je teškim neuspjehom. Poraz je u Francuskoj imao za posljedicu veliko i rašireno nezadovoljstvo papom i papinstvom, a povjerenje Francuza u političko vodstvo Crkve bilo je u znatnoj mjeri narušeno. Nemali doprinos takvim shvaćanjima dali su teški crkveni porezi koje su pape raspisali i utjerivali u to vrijeme, i u Francuskoj za namjeravani pohod, i drugdje po Europi. U mnogim krajevima Europe svjetovnjaci i svećenstvo zajednički su se žalili na škrtost papinske kurije i optuživali pape za prodaju crkvenih službi, pravde, čak i duhovnih nadarbina za novac.

Komplikacije stvorene njihovom talijanskom politikom nisu predstavljale jedini izvor nemira i neugodnosti za papinstvo. Proces centralizacije uprave u

Crkvi prisilio je pape da velik dio vremena posvete kontroli upravnog i sudbenog rada i djelovanja papinske kurije. Pomicanje naglaska sa spasenja duša na upravu osjetilo se po čitavoj okomici crkvene hijerarhije te su sve češće najviše dužnosti u Crkvi popunjavali pravnici, skupljači crkvenih poreza i praktični, poslovni ljudi. Korupcija koja je posljedično zahvatila upravni aparat Crkve imala je za posljedicu, primjerice, rascjep unutar franjevačkoga reda. Bučna i radikalna, ali popularna manjina franjevaca, takozvani spiritualci, izazvali su šok među crkvenim upravljačima zahtjevom da svećenstvo kao cjelina prihvati život u apostolskom siromaštvu, kakvo je propovijedao sveti Franjo Asiški. Apokaliptičke sljedbe, koje su propovijedale neminovno rušenje tadašnje posvjetovljene Crkve od strane Duha Svetoga, stjecale su diljem Europe sve više novih pristaša.

Od 1292. do 1294. godine papinska stolica bila je ispražnjena. Unutar zbora kardinala, odnos snaga između pojedinih interesnih grupa bio je toliko izjednačen da je postalo gotovo nemoguće prikupiti neophodnu većinu za izbor novog pape. Konačno je, ipak, na zadovoljstvo mnogih u Europi, izabran znameniti asket i pustinjak Pietro di Morroni, čime se pokušalo umiriti nezadovoljnike, a istovremeno izabrati nekoga za koga se vjerovalo da će biti pod kontrolom kardinala i s kime će se lako moći upravljati. Međutim, Pietro se kao novi papa Celestin V pokazao potpuno nedoraslim svojoj dužnosti te je nakon svega pet mjeseci pontifikata povukao do tada nezamisliv potez – abdicirao je i vratio se u samostan. Kardinali su na to reagirali izborom potpuno drukčijeg čovjeka, sposobnog kanonskog pravnika Benedetta Gaetana koji je uzeo ime Bonifacije VIII (1294--1303). On se uporno borio za prava Crkve za koja je smatrao da joj pripadaju, ali nije shvaćao da je papinstvo već došlo u opasnu situaciju. Vjernici iz svih slojeva društva nisu više bili spremni bespogovorno prihvaćati sve što je dolazilo od Crkve, kao pedesetak godina ranije, a Crkva je postala toliko uvučena u svjetovna pitanja da je bila mnogo ranjivija negoli ranije. Papa nije shvatio i da je njegov izbor bio potpuno netransparentan te da je izazvao najveće nezadovoljstvo još od 11. stoljeća. Kako je bivši papa Celestin V ubrzo nakon povratka u samostan umro, množile su se i glasine da je u to bio umješan novi papa jer se želio riješiti nepoćudnog prethodnika.

Nažalost po papinstvo, početkom 14. stoljeća bilo je već vladara koji su bili i više nego spremni iskoristiti sve njegove slabosti u vlastitu korist. I svjetovna i crkvena uprava prošle su kroz proces centralizacije tijekom 13. stoljeća. Kako su svećenici u Francuskoj, Engleskoj, Kastilji, Aragonu i drugdje bili i podložnici svojih kraljeva, postojala je trajna opasnost sukoba nadležnosti usporednih središta moći i vlasti. Tijekom 13. stoljeća, sukobi su izbjegavani vještim nagodbama i suzdržavanjem obiju strana od krajnjih poteza i mjera, uz prešutan dogovor o podjeli i iskorištavanju resursa Crkve. Posebice je za Luja IX Svetog i Henrika III navedeni prešutni dogovor dobro funkcionirao te su i pape i kraljevi dijelili prihode od oporezivanja svećenstva i dogovarali postavljanja biskupa i

opata. Bonifacije VIII odlučio je prekinuti ovakvu praksu, zastupajući svom snagom teoriju o prvenstvu papinstva. Time je snažno izazvao svjetovne vladare koji su u međuvremenu postali sve samosvjesniji i moćniji. Papa nije iznio nikakve nove zahtjeve i teorijske pretpostavke koje već nisu bili oblikovani u tekstovima crkvenih autoriteta. No, njihovo glasno i otvoreno isticanje, u vrijeme kada su financijske i političke djelatnosti papinstva već stvorile čitav niz protivnika, značilo je zazivanje loše sudbine koja ga je ubrzo i zadesila.

Engleski kralj Edvard I (1272-1307) bio je spreman iskoristiti ovakav razvoj događaja. Bio je odlučan i iskusan vladar, s jasnom izraženom željom: postati neprijeporni moćnik u čitavoj Britaniji. S podanicima je dijelio mržnju prema strancima i njihovu utjecaju u Engleskoj. Nepovjerenje prema Crkvi iskazao je još 1279. zabranivši crkvenim institucijama kupnju zemljišta bez kraljeve privole te pokušajima ograničenja nadležnosti crkvenih sudova. Snažan vladar stolovao je i u Francuskoj, Filip IV Lijepi (1285-1314). Za njegove vlasti državno je činovništvo nastojalo jačati središnju vlast na sve moguće načine, a u tom procesu povećanja kraljevske moći i bogatstva odbačena su *de facto* mnoga ćudoredna načela i zakoni. Kraljevska se blagajna punila sredstvima iznuđenim ucjenom. Parnice su rješavane u kraljevu korist krivotvorinama i krivokletstvima, a politički sporovi rješavani su ubojstvima. Kraljevi najvažniji službenici bili su majstori promidžbe te su uspijevali i najgnjusnija djela opravdati ili zataškati. U ime vjere napadana je Crkva, a pučanstvo je pljačkano u ime reforme. Kako je i među stanovništvom tijekom 13. stoljeća učvršćeno uvjerenje o potrebi prevlasti središnje, kraljevske vlasti, čak ni ovakva represija nije izazvala značajniji otpor. Bilo je pojedinačnih i lokalnih iskazivanja nezadovoljstva, ali sve do kraljeve smrti nije stvorena nikakva organizirana oporba. Francuska je bila ujedinjena jedino u osobi kralja i u državnom činovništvu. U svemu ostalom postojali su veliki antagonizmi – regionalni, staleški, klasni i drugi. Svi povlašteni slojevi bili su spriječeni i onemogućeni u iskazivanju neslaganja činjenicom da je velik broj njihovih pripadnika bio djelatan u kraljevoj službi. Većina svećenstva, mnogi plemići i poneki građani bili su, dapače, zahvalni kralju na darovima, prihodima i unosnim položajima. Stoga je papinstvo, u slučaju potrebe, u Francuskoj teško moglo računati na iole značajnije saveznike.

Oporezivanje svećenstva bilo je uzrok prvoga sukoba pape s francuskim i engleskim kraljevima. Prijašnje pape često su također raspisivali slične poreze, ali najčešće namjenski za križarske pohode samih kraljeva. Pape nisu čvrsto kontrolirali ni način trošenja tih sredstava. Stoga su vladari dviju najvećih monarhija počeli na te poreze gledati kao na svoje redovite prihode. Stupivši na dužnost, Bonifacije VIII odbio je nastavak te prakse. Edvardu I i Filipu IV ovakva je mjera došla u najneugodniji trenutak, budući da su upravo međusobno zaratili i obojica su nužno trebali raspoloživi novac. Stoga su i poduzeli vrlo slične mjere. Odredili su raspis poreza svećenstvu bez suglasnosti pape i počeli vršiti

snažan pritisak na vodeće prelate svojih kraljevstava kako bi ishodili njihovu suglasnost. Filip IV se u tim pritiscima pokazao vještijim i umjerenijim, dok je Edvard I i otvoreno prijetio. Godine 1294. engleski je kralj zaplijenio sav gotovi novac koji su njegovi službenici zatekli u engleskim samostanima, a povrh toga je zatražio i polovicu svih svećeničkih prihoda. Na to je Bonifacije VIII odgovorio bulom *Clericis Laicos* iz 1296, kojom je zaprijetio izopćenjem svakome tko pokuša oporezivati svećenstvo bez papine privole. Vladari su papi odgovorili brzo, oštro i učinkovito. Filip IV je zabranio izvoz zlata i srebra iz Francuske, čime je papu lišio značajnoga dijela prihoda. U Engleskoj je vrhovni sudac donio odredbu kojom se svećenstvo praktički stavlja izvan pravne zaštite. Navedene mjere uživale su, izgleda, nepodijeljenu naklonost javnoga mnijenja i u Engleskoj i u Francuskoj. Pogođen ovakvim postupcima, a suočen i s pobunom u Italiji te oporbom u Njemačkoj, Bonifacije VIII je bio prisiljen popustiti. Godine 1297. donio je odredbu kojom je dopustio da vladari, u velikoj potrebi za obranu zemlje, mogu oporezivati svećenstvo u svom kraljevstvu i bez papine privole.

Tijekom naredne tri godine papa je učvrstio položaj u Italiji i Njemačkoj. Vidljivi uspjeh postigao je proslavom jubileja u Rimu 1300, kada su na tisuće hodočasnika sa sjevera pohrlile u grad. Kada je Filip IV nanovo izazvao Crkvu, uhitivši jednoga biskupa pod neuvjerljivim optužbama za izdaju, Bonifacije VIII je čvrsto odlučio ne popustiti. No, jednako nepopustljiv bio je i kralj, a njegovi službenici potpirivali su neraspoloženje javnosti protiv pape. Francuski staleži – prelati, velikaši i građanstvo, sastali su se u Parizu lipnja 1302. i prosvjedovali protiv navodnoga papina napada na sloboštine Kraljevstva. Papa je odgovorio znamenitom bulom *Unam Sanctam* još iste godine. Ona predstavlja u povijesti najsnažniji i najradikalniji iskaz teorije o potpunoj nadređenosti pape svim svjetovnim vladarima. Bonifacije VIII njome je čak svojatao pravo zbacivanja neposlušnih vladara s prijestolja. Filip IV je, pak, sa svoje strane iskazao jednaku tvrdoglavost. Sazvao je državno vijeće u Parizu, na kojem je njegov glavni službenik Guillame de Nogaret, sastavio i proglasio listu brojnih i teških navodnih grijeha i zločina pape Bonifacija VIII. Kombinacija promidžbe, domoljublja i kraljeva pritiska pokazala se učinkovitom te je zatraženo sazivanje crkvenoga koncila koji će suditi papi. Iako je i ranije bilo takvih izazovnih iskaza prema papinstvu, svi su oni ostali daleko od pokušaja ostvarenja. Međutim, Nogaret je krenuo osobno s oružanom pratnjom u Italiju uhititi papu i izvesti ga u Francuskoj pred sud. Dobio je i potporu dijela papinih neprijatelja u Italiji te je Bonifacija zatočio u njegovoj palači u Anagniju. Pa ipak, prebacivanje pape u Francusku pokazalo se neizvedivim. Uz to je izbio i ustanak pučanstva u Anagniju te je papa oslobođen iz zatočeništva, a Francuzi su protjerani. Papa je imao 85 godina i pod dojmom proživljenog šoka ubrzo je preminuo.

Sudbina papinstva ovisila je tada o postupcima novoizabranoga pape. Iako je papinstvo već znatno izgubilo na ugledu on još nije u potpunosti nestao, a

Slika 46. Simbolički prikaz avignonskog progonstva: papa Klement V napušta Rimsku crkvu noseći sokola (simbol nesreće, ujedno i svete ljubavi), rukopis iz 15. stoljeća

zbivanja u Anagniju izazvala su zgražanje diljem Europe. Neki poduzetan i odvažan papa mogao je takvo stanje iskoristiti za očuvanje neovisnosti papinstva. Kardinali nisu, međutim, vidjeli nikakvog moćnoga saveznika protiv Filipa IV, a sami nisu imali hrabrosti povesti neovisnu akciju. Izabran je za novoga papu „kompromisni" kandidat Benedikt XI (1303-1304) koji je dao oprost grijeha kralju Filipu IV, ali ne i njegovom glavnom agentu Nogaretu. Benediktova iznenadna smrt ponovo je dovela zboru kardinala do nedoumice oko izbora novog pape. Nakon gotovo godinu dana zasjedanja, izabran je za novoga papu francuski nadbiskup kao Klement V (1305-1314). Iz povijesti njegova pontifikata može se prilično pouzdano pretpostaviti da je svoj izbor dugovao francuskom utjecaju, iako u izvorima za takvu pretpostavku nema izravnih dokaza. Njegove slabosti odmah su se iskazale. Krenuvši za Rim, odjednom se zaustavio u Lyonu i objavio da nema namjeru prijeći preko Alpa u Italiju. Razlozi za takav postupak bili su vjerojatno višestruki; strah od kralja Filipa IV, strah od rimske gradske politike, francusko domoljublje; bez obzira na stvarne razloge, Klement V je jasno iskazao slabost i nesigurnost te svoju nekompetentnost za rješenje krize u kojoj se papinstvo našlo.

Papa je ubrzo shvatio da je kupio tjelesnu sigurnost po cijenu duhovnoga ropstva. Nogaret je nastavio istragu protiv Bonifacija VIII i zahtijevao da se javno istraže djela i vjerovanja pokojnoga glavara Crkve. Odlučan izbjeći sablazan po svaku cijenu, Klement V je korak po korak popuštao pritisku. Najprije je dokinuo prijeporne stavke Bonifacijevih bula, zatim je dopustio, godinu za godinu, Filipu IV oporezivanje svećenstva, da bi konačno 1311. oslobodio kralja i njegove službenike svih duhovnih optužbi i izopćenja. Samoponižavajuća Klementova izjava da je, progoneći Bonifacija Filip iskazao pohvalnu gorljivost u izvršavanju duhovnih dužnosti pravog katoličkog vladara, simbolički označava sumrak srednjovjekovnoga papinstva, kada se ono *de facto* moralo ispričati svetogrdnom kralju. Time je Crkva izgubila političko vodstvo u zapadnom svijetu; ona je od tada nadalje mogla sporiti se i prosvjedovati, ali više nije bila u stanju zapovijedati moćnim vladarima Zapada.

Čim je uvidio da Klement popušta u vezi s Bonifacijem, Filip IV počeo je postavljati nove zahtjeve. Nogaret je, u kraljevo ime, izišao pred papu s teškim

optužbama protiv viteškoga reda templara-hramovnika. Navedeni je red izgubio svrhu postojanja propašću katoličkih kraljevstava u Svetoj zemlji i neuspjehom križarskih pohoda. Templari su u Europi tada već bili duboko uvučeni u svjetovna pitanja, ali je njihov stvarni "zločin" predstavljalo njihovo veliko bogatstvo koje je bilo izvan kraljeve kontrole. Još jednom, da bi izbjegao sukobe i sablazan, Klement V je popustio i donio odluku o raspuštanju templara, iako njihova krivnja ni izdaleka nije bila dokazana (sotonizam, crna magija, sodomija). I kao vrhunac svega, Klement V je 1308. donio odluku o nastavku izbjeglištva iz Rima, popunjavanju kardinalskoga zbora Francuzima te izboru Avignona za novo papinsko stalno sjedište. Avignon, iako formalno u Carstvu, a ne u Francuskoj od koje ga je dijelila rijeka Rhône, bio je kulturno i jezično francuski grad. Bio je bitno udobniji i sigurniji za život od Rima, ali navedene prednosti nisu mogle nadoknaditi velik gubitak prestiža papinstva. Prelaskom pape i papinske kurije u Avignon 1308. započelo je razdoblje takozvanoga "babilonskoga sužanjstva" Crkve koje je potrajalo do 1377. godine.

54. Nastavak centralizacije u Francuskoj i Engleskoj

Već opisan uspon središnjih svjetovnih vlasti u najvećim onovremenim europskim monarhijama značio je da su podređena središta moći u društvu i dalje smjela postojati, ali jedino ako su vlastitu politiku podređivala i usklađivala s interesima središnjih vlasti. Bilo kakvo protivljenje kraljevskoj volji više se nije trpjelo. Plemstvo i građanstvo smjelo je očuvati prava na lokalnu samoupravu, pod uvjetom da priznaju kako ih uživaju uz kraljevsku kontrolu i vodstvo. Svećenstvo je i dalje smjelo provoditi odredbe crkvenoga prava, ali pod uvjetom da priznaju ograničenja vlastite nadležnosti koja je propisao kralj. Kraljevi interesi bili su prevladavajući, a prava i nadležnosti svih ostalih morali su biti podređeni dobrobiti kraljevstva. Središnji zakoni, porezi i davanja nadjačali su po važnosti one na lokalnoj i feudalnoj razini. U biti, epizoda s Bonifacijem VIII predstavljala je tek dio tako jasno naznačenog procesa centralizacije.

Postojale su razlike u ritmu i načinu centralizacije između pojedinih zemalja. Francuska je bila znatno manje jedinstvena od Engleske. U Francuskoj se središnja vlast postupno nametala potpuno razvijenim pokrajinskim institucijama i običajima. Kako su plemstvo i ostali staleži i dalje glavninu djelatnosti te težište političkih i gospodarskih interesa zadržali na lokalnoj i regionalnoj razini, centralizacija je, na neki način, bila čak i olakšana nepostojanjem jedinstvene oporbe na državnoj razini. Nedostaci ovakvoga stanja za provedbu namjera-

vane centralizacije bili su još veći i brojniji od prednosti. Stoga je državna uprava u Francuskoj postala znatno složenija i birokratiziranija negoli u Engleskoj. Opće odrednice državne politike oblikovali su kralj i najuži krug profesionalnih upravljača, a provedba donesenih mjera prepuštana je tisućama službenika razasutih po Kraljevstvu. Oni su većinom potjecali iz građanskoga srednjeg sloja i mnogi među njima bili su školovani pravnici. Provodili su vješto, uporno i nemilosrdno kraljevu politiku, bez obzira na otpore. U redove službenika ubrzo se uključio i velik broj sitnih plemića.

Pojedinačni otpor kraljevim mjerama centralizacije redovito je lomljen istragama i parnicama, tako da su nezadovoljnici bili konačno prisiljavani ili odustati, ili se suočiti s gubicima, odnosno prodajom vlastitih prava i povlastica. Takvu je politiku Filip IV Lijepi pokušao provoditi i prema Akvitaniji i Flandriji, ali je naišao na znatno žešći otpor. Desetogodišnji rat s Englezima oko Akvitanije i borbe u Flandriji nisu kralju donijeli veće uspjehe. Resursi Francuske bili su u znatnoj mjeri iscrpljeni, a do odlučujućih pobjeda nije došlo, iako je Filip zauzeo neke pogranične gradove u Akvitaniji te uzak pojas u Flandriji, s bogatim gradom Lilleom. Uspješniji u svojim namjerama kralj je bio na istočnim granicama prema Carstvu, gdje je zauzeo Franche-Comté i Lyon, a uspostavio je i vrhovništvo nad dijelovima Lotaringije (Lorene). Ratna politika teško je opterećivala kraljevu blagajnu te je značajan dio Filipove politike bio neposredno uvjetovan njegovom neprestanom potrebom za velikim količinama novca. Time su bili u značajnoj mjeri uvjetovani i sukobi s papinstvom i templarima. Godine 1306. Filip je protjerao Židove iz Kraljevstva, kako bi zaplijenio njihove zajmove i osobnu imovinu. Više je puta, također, mijenjao vrijednost novcu kako bi povećao vlastitu dobit od kovnice, stekavši pogrdni nadimak "krivotvoritelj". Od bogatih optuženika kraljevski su sudovi iznuđivali novac.

Iako su kraljevi prihodi bili veliki, ipak nisu bili dovoljni za sve namjeravane, velike ratove. Stoga je kralj, tijekom ključnih godina rata s Englezima i Flandrijcima, bio prisiljen raspisati opće poreze po čitavom Kraljevstvu. O takvim nepopularnim mjerama kralj je morao pregovarati s podanicima, ali to nije mogao činiti putem opće skupštine Kraljevstva, kao u Engleskoj. Riječ je o značajnoj razlici dviju zemalja u to vrijeme. Filip se o porezima savjetovao sa svojim viječnicima, ali su oni bili dio državne uprave te potpuno odani i uslužni kralju. Stoga je Filip morao putem izaslanika pregovarati s pojedinim moćnicima i lokalnim skupštinama, u različitim dijelovima Francuske, o mjerama oporezivanja. Takvi su pregovori često bili dugotrajni i vodili su do smanjivanja poreza ispod granice koju je kralj zahtijevao i trebao. Uloga staleške skupštine u Filipovo je vrijeme bila još u začetku. Staleže se tek rijetko sazivalo, kako bi im se priopćile najvažnije kraljeve odluke i od skupštine dobile potvrde, kao u slučaju o papi i templarima. Sve do sredine 14. stoljeća nije bilo uobičajeno tražiti pristanak staleške skupštine za određivanje poreza, a uvijek je bilo moguće zamije-

niti stalešku skupštinu u procesu odlučivanja raznim pokrajinskim skupštinama, ako staleška ne bi željela postupati po mjeri središnjih vlasti.

Filip IV doveo je do pobjedonosnoga kraja politiku svojih prethodnika; kralj je, putem vlastitoga činovništva, izravno vladao Francuskom. Tradicija snažne kraljevske vlasti i birokratizirane uprave uspostavljena je vremenom tako snažno da je preživjela sve nevolje kasnoga srednjega vijeka i izdržala sve do Francuske revolucije. No kralj i njegovi službenici morali su za navedene uspjehe pretrpjeti određenu štetu; primjerice, jedna od važnih posljedica nemilosrdne provedbe svih tih mjera bio je značajan pad ugleda kraljevske vlasti u zemlji tijekom 14. stoljeća. Filip IV preminuo je 1314, u pravi trenutak da izbjegne prvi veliki organizirani otpor: nezadovoljni plemići formirali su tada pokrajinske lige kako bi vratili stare povlastice te su 1315. prisilili novoga kralja, Luja X (1314-1316), na izdavanje niza povelja koje su potvrđivale njihova ranija prava. Kako su te povelje većinom davane na lokalnoj razini, a ne u jednom središnjem tijelu, nikada nisu stekle važnost engleske *Magna Carte*. Stoga je središnjim vlastima kasnije bilo znatno lakše negoli u Engleskoj izbjegavati njihovu primjenu. Ipak, promjene nakon Filipove smrti dovele su do privremene obnove feudalnoga duha i rascjepkanosti te se moralo zadovoljiti buntovnike među plemićima. Utjecaj plemstva na sve razine vlasti bio je pojačan. No, s druge strane, ovakva feudalna reakcija pokazala se odgovornom za mnoge francuske nevolje tijekom skorog Stogodišnjega rata. Kada je plemstvo ispoljilo političku nesposobnost, Francuska se vratila snažnoj kraljevskoj vlasti, ali je do povratka došlo tek stoljeće i pol nakon Filipove smrti.

S današnjega motrišta lakše je uočiti značajne razlike između Engleske i Francuske početkom 14. stoljeća u vezi uloge kraljevske vlasti. Suvremenicima su se sličnosti činile mnogo značajnijima, a one su prema glavnim, već navedenim značajkama, zaista bile brojne. Prave i velike razlike dviju monarhija ležale su više u povijesti, negoli u njihovim težnjama. Engleska je, naime, bila ujedinjena daleko prije nego Francuska. Pokrajinske odanosti više gotovo uopće nisu postojale, a lokalno običajno pravo odavno je bilo nadvladano zajedničkim pisanim pravom. Povlašteni slojevi morali su pregovarati izravno s kraljevskom vlašću. Postupno su naučili da moraju biti jedinstveni u nastupu ako žele sačuvati išta od starih povlastica. Kako je kraljevska vlast u Engleskoj u znatnoj mjeri ojačala još daleko prije nastanka sloja profesionalnoga činovništva, kralj je u državnoj upravi i sudstvu u velikoj mjeri ovisio o pomoći i suradnji zemljoposjedničkoga sloja koji je za kralja obavljao razne neplaćene dužnosti. Stoga su dotadašnji engleski kraljevi često bili u slabijem položaju nego francuski i više su ovisili o plemstvu. Povlaštene skupine u Engleskoj bile su znatno spremnije ujediniti se i kralju nametnuti ograničenja. Opetovane pobune dovele su, u konačnici, pomalo paradoksalno, do prevlasti zakona i prava nad odnosima političke moći te do prava velikaša da ih se pita za mišljenje u vezi s važnim promjenama državne politike.

Vladavina Edvarda I (1272-1307) u Engleskoj može se razumjeti jedino u sklopu navedene tradicije uspješnog otpora kraljevskom autoritetu. Ne može se reći da je engleski kralj iskazivao veću obzirnost prema podanicima nego Filip IV, ali je morao više paziti na zakonitost svojih postupaka te na raspoloženje javnosti. Oznaku značajnog vladara stekao je zbog usavršavanja engleskoga zakonodavstva, reformiranja upravnog sustava, razvoja Parlamenta kao institucije te zbog osvajanja Walesa i Škotske. Kralju Edvardu često se pridjevao nadimak "engleskoga Justinijana", zbog opsežne zakonodavne djelatnosti. Od toga vremena suci i kancelari zadržali su jedino mogućnost tumačenja, ali ne više i donošenja zakona, kao što je to često bio slučaj tijekom 13. stoljeća. Ograničavanje sudačke vlasti znatno je umanjilo utjecaj načela rimskoga prava na engleski pravni sustav. Za razliku od dotadašnjih pravnika, uglavnom iz redova istaknutih osoba Crkve, pravnici 14. stoljeća proučavali su uglavnom domaće pravo i poklanjali su sve manje pozornosti stranim pravnim sustavima.

U Edvardovo vrijeme donošene su i razne druge pravne odredbe koje su imale isti cilj: širenje kraljevske moći i omogućavanje kralju izravne kontrole nad svim podanicima. Ovlasti crkvenih sudova bile su određene i ograničene. Kralj je pokušao isto učiniti i s feudalnim sudovima, ali je tu naišao na jači otpor. U sustavu uprave kralj je dao primat kraljevskom dvoru, sastavljenom uglavnom od njegovih osobnih službenika i pratitelja. Kako podjela na javnu i privatnu sferu u srednjemu vijeku nikada nije bila jasna i oštra, Edvardu nije bilo teško proširiti nadležnosti dvora do te mjere da je on, u stvari, počeo obavljati najveći dio upravnih poslova. Financijska grana dvora – komora postala je glavna kraljeva riznica. Kraljev privatni pečat postao je presudan pri ovjeri najvažnijih dokumenata, umjesto velikoga pečata koji je kontrolirao državni kancelar. Značajnu ulogu imale su i kraljeve usmene naredbe dužnosnicima i podanicima, koje su prenosili dvorski službenici. Tako je čitavu državnu upravu kralj mogao kontrolirati putem svojih prijatelja i poslušnika, dok su velikim javnim upravnim uredima bili prepušteni beznačajni, rutinski upravni poslovi.

Novi upravni sustav pokazao se kralju posebno koristan u doba rata. Zbog Edvardovih vlastitih pohoda po britanskom otočju, ali i velikih sukoba s Francuzima oko Akvitanije, više od polovice njegove vladavine proteklo je u ratovima. Na europskom kopnu Edvard je stalno bio u defenzivi, potičući istovremeno flandrijske grofove te kneževe u zapadnoj Njemačkoj na napad na francuske sjeveroistočne granice. Iako ih je Filip IV sve potukao, nedostajalo mu je snage da te pobjede materijalizira te je Edvard zadržao najveći dio Akvitanije. No, ovakvim ishodom sva su krupna pitanja između dvije zemlje ostala neriješena, što se sve može smatrati tek uvodom u Stogodišnji rat. Mnogo više uspjeha Edvard je imao na Otoku. Od 1277. do 1282. proveo je pokoravanje Walesa, a 1284. velškim statutom toj je keltskoj pokrajini nametnuto englesko pravo i engleski upravni sustav. Edvard je svom nasljedniku 1301.

dodijelio naslov princa od Walesa, napravivši presedan koji se pretvorio u tradiciju preživjelu do danas.

Znatno veći problem od Walesa predstavljala je Škotska. Engleski su kraljevi uvijek isticali vrhovna seniorska prava na Škotsku, ali to nije imalo veće praktične važnosti sve do 1290, kada je Škotska ostala bez izravnoga nasljednika na prijestolju. Edvard se umiješao, tražeći da kao senior sam odredi novoga kralja, što su Škoti naposljetku i prihvatili. Svome odabraniku Johnu Balliolu Edvard je pokušao diktirati politiku, ali je ovaj ubrzo (1296) otkazao poslušnost. Na to je Edvard vojnim pohodom, bez većega otpora, pokorio Škotsku, zbacio Balliola te postavio vlastite službenike da upravljaju zemljom. Tek što se vratio u Englesku, izbila je velika pobuna pod legendarnim vođom Williamom Wallaceom. Englezi su u bici s njegovim snagama kod Stirling Bridgea, 11. rujna 1297, doživjeli težak poraz. Tek 1304, nakon teških borbi, Wallace je uhvaćen i pogubljen, da bi Škoti 1306. pod novim vladarom Robertom Bruceom nanovo započeli borbu. Edvard I, iako star, osobno je krenuo u rat, ali je preminuo prije dolaska do škotske granice. Njegovom smrću nestale su sve engleske nade u pokoravanje Škotske. Konačni rezultati za Engleze bili su ništavni. Jedino su kod Škota izazvali veliku odbojnost i mržnju te doveli do stvaranja škotskog strateškog političkoga savezništva s Francuzima koje je naredna dva stoljeća predstavljalo bolan izazov engleskim vladarima.

Edvard I se, poput svoga oca, savjetovao s velikašima kad god je smatrao da se odluka tiče i njihovih interesa, primjerice u vezi s posjedovnim odnosima i nasljeđivanjem. Kralj se s njima pažljivo savjetovao i u pitanjima rata, mira i savezništava. Koliki je bio njihov stvarni utjecaj na njegove konačne odluke teško je procijeniti, ali su oni ipak imali pravo izreći svoje mišljenje. Na sastancima s velikašima u Parlamentu kralj je najčešće uspijevao osigurati potporu za svoju politiku. Značajna novina od 1295. bila je mnogo češće pozivanje predstavnika vitezova i gradova na zasjedanja Parlamenta, iako su presedani u tom smislu činjeni već 1265, 1268. i 1275. godine. Od 1295. njihova je prisutnost na zasjedanjima postala prije pravilo nego iznimka. Predstavnici vitezova i gradova nisu igrali nikakvu ulogu u sudskom radu Parlamenta, a podjednako malo su sudjelovali i u određivanju opće politike. Nasuprot tome, vrlo su često pitani za mišljenje u vezi s razrezivanjem poreza. Razlozi su bili vjerojatno praktične naravi, da bi se olakšalo i ubrzalo donošenje potrebnih odluka o porezima i smanjili mogući otpori. Pri tome se vjerojatno računalo i na zadivljenost viteških i gradskih predstavnika sjajem i pompoznošću parlamentarnoga zasjedanja, čime se smanjivala njihova volja pružanja bilo kakva otpora predloženim mjerama. Ovakav se sustav pokazao znatno učinkovitijim od francuskoga modela pregovaranja o porezima s lokalnim zajednicama, što se jasno vidi iz činjenice da su u Engleskoj u doba Edvarda porezi raspisivani mnogo češće i s višim iznosima negoli u Francuskoj Filipa IV.

Prema svemu sudeći, Edvard je sazivao predstavnike viteštva i građanstva na zasjedanja Parlamenta i kada za to nije bilo prijeke potrebe, prije svega zbog političko-promidžbenih razloga i jačanja svog utjecaja na više društvene slojeve. Time se olakšavala provedba kraljevih mjera, primjerice oporezivanja ili osporavanja crkvenih povlastica. Drugim riječima, kralj je često sazivao Parlament kako bi ojačao vlastiti položaj, ali bez ikakve nakane dijeljenja ili ograničavanja svoje vlasti. Ovakav se kraljev stav jasno iskazao u krizi 1297. godine. Želeći iskoristiti okolnosti i povesti u Nizozemskoj pohod protiv Filipa IV, Edvard je raspisao visok porez svim podanicima krune. Međutim, došlo je do snažnog otpora, posebice velikaša, koji je zaprijetio i oružanom pobunom. Pod pritiskom, kralj je morao pristati i zatražiti potvrdu za raspisani porez na punom zasjedanju Parlamenta. Edvard je ipak našao načina provesti svoju volju. Iako nije predao moć u ruke Parlamenta, nastavio ga je koristiti za vlastite ciljeve, stvoreno je stanje koje su njegovi slabiji nasljednici teško mogli kontrolirati. Parlament je *de facto* postao ključno tijelo engleske uprave. Bio je najviši zemaljski sud, središte izvršne vlasti, sastajalište velikaša, tijelo koje je odobravalo poreze i glavni forum za oblikovanje stavova javnosti.

Takva koncentracija nadležnosti Parlamenta bila je povoljna za Edvarda, ali je mogla postati vrlo opasna budućem vladaru koji ga ne bi bio u stanju kontrolirati. Ako bi kontrolu nad njim preuzeli velikaši i osigurali potporu vitezova i građana, mogli bi utjecati na sve ostale dijelove vlasti te okrenuti raspoloženje javnosti prema potrebi i protiv kralja. Upravo se to dogodilo tijekom 14. stoljeća. Velikaši su postupno uspjeli potisnuti utjecaj kraljevskih službenika na rad Parlamenta i koristiti ga sve više za vlastite ciljeve. U tome su, protiv kralja, najčešće imali potporu vitezova i građana koji su, zauzvrat, od velikaša stjecali dopuštenje za izglasavanje odredbi u Parlamentu koje su štitile interese ta dva sloja. Tako su se svi protivnici kraljeve politike ujedinili oko Parlamenta i navedena je institucija, koju je Edvard koristio za jačanje kraljevske vlasti, postala sredstvo smanjenja moći njegovih nasljednika. Osim kontrole nad Parlamentom, Edvard je sinu ostavio i druge probleme. Zemlja je 1307, nakon Edvardove smrti, praktički bankrotirala. Škoti su bili u otvorenoj pobuni i odmetnuti od engleske krune. Vladalo je veliko nezadovoljstvo zbog učestalog oporezivanja. Edvardova smrt, kao i Filipova nešto kasnije u Francuskoj, bile su znak za mogući odgovor aristokracije. Engleski i francuski kralj uništili su crkveno, ali nisu uspjeli na čvrstim osnovama izgraditi vlastito vodstvo.

55. "Babilonsko sužanjstvo" (avignonski pape) i Zapadni raskol

Feudalna reakcija koja je uslijedila nakon Filipove i Edvardove smrti nimalo nije pridonijela povratku vodećega položaja Crkve. Uz političke, gospodarske i vojne udarce, papinstvo i Crkva izgubili su početkom 14. stoljeća i velik dio potpore javnosti. Europljani su bili sumnjičavi prema politici kakvu je Crkva zastupala u međunarodnim odnosima, ljuti zbog njezina miješanja u svjetovne poslove, te vrlo kritični prema njezinoj organizaciji i osoblju. Mnogo opasniji za Crkvu od gubitka potpore onih koji su bili orijentirani isključivo na poslove i svjetovnost, te onih kojima su lokalni i državni interesi postali važniji od općih interesa kršćanstva, bio je gubitak potpore ljudi kojima Crkva nije mogla zadovoljiti intelektualne i duhovne potrebe, a nisu pripadali tim društvenim slojevima. Za tisuće pobožnih ljudi formalne crkvene službe postale su nedovoljne i tražili su bliži dodir s Bogom putem meditacije i mistike. Nezadovoljnici među običnim vjernicima umnažali su razne svečanosti i oblike iskazivanja vlastite pobožnosti, a često su se odavali i različitim oblicima praznovjerja.

Opisane su okolnosti potisnule papinstvo u defenzivu tijekom čitavoga 14. stoljeća. I sami pape nisu bili u to vrijeme dorasli zahtjevima vremena. Svi su oni bili sposobni pravnici i financijeri, ali su malo toga bili u stanju učiniti za obnovu narušenog povjerenja europskih ljudi prema Crkvi. Štoviše, nekim su svojim postupcima, potpuno opravdanim s motrišta svjetovnih interesa, ali vrlo upitnim s vjerske točke gledišta, dodatno oslabili položaj Crkve. Od svih takvih postupaka najopasniji je predstavljala odluka papa da ostanu stolovati u Avignonu. Tamošnja regija bila je mirna i napredna, dok su Rim i srednja Italija bili u neredu i anarhiji. U Avignonu pape nisu bili prisiljeni svrstavati se na pojedine strane u talijanskim sukobima i nisu bili pod neprekidnim političkim pritiskom. Francuska je tada već ionako predstavljala središte europske civilizacije te najveći izvor prihoda papinske kurije. Protuargumenti ostanku u Avignonu također su bili vrlo uvjerljivi. Prestiž i snaga papinstva od početka su bili tijesno povezani s velikom rimskom tradicijom. Odlaskom iz Rima papa-izbjeglica izgubio je velik dio duhovne uzvišenosti i teško je i dalje mogao izricati svoj pravorijek s potrebnim autoritetom. Zbog načina i okolnosti odlaska u Avignon, za velik dio Europljana papa je predstavljao tek pukog službenika francuskoga kralja. Ovakvo je mišljenje dodatno osnaženo činjenicom da su sve do povratka u Rim i pape i većina kardinalskoga zbora bili Francuzi. U takvim okolnostima, činjenice da Avignon nije pripadao Francuskoj već Njemačkom Carstvu, te da većina avignonskih papa nisu bili ništa ovisniji od francuskih kraljeva od svojih prethodnika, nisu mnogo značile. Optužbe za ovisnost o francuskom kralju učestalo su ponav-

ljali svi politički neprijatelji papinstva kao i svi protivnici već uglavnom prevladanog katoličkog univerzalizma iz redova novih europskih društvenih elita.

U pokušajima otpora sve jačim državnim, svjetovnim vlastima, avignonski pape ojačali su upravni sustav Crkve i oslabili njezin duhovni autoritet. Kako su nad pojedinim biskupima i opatima često dominirali svjetovni vladari, avignonski su pape nastojali sve važnije poslove centralizirati na svom dvoru. Crkvena sudišta i uredi su umnažani, a ljudi Crkve iz čitave Europe morali su dolaziti u Avignon kako bi riješili važna pravna i upravna pitanja. Radilo se o skupom i neučinkovitom sustavu protiv kojega su prigovori vrlo brzo postajali sve glasniji. Novi sustav stvarao je i nove troškove, dok su u isto vrijeme prihodi papinstva opadali. Papi koji je bio, kako se vjerovalo, pod francuskom prevlašću, Talijani, Englezi i drugi nerado su davali novac. U Avignon je i rijetko tko dolazio na hodočašće te je papinski dvor primao nedovoljno milodara za svoj rad. Tako su jedini izvori prihoda papinstva ostali porezi na svećenstvo i prodaja oprosta od grijeha, a nijedna od tih dviju mjera nije mogla proći bez izazivanja veće ili manje sablazni. Novčanu su neovisnost avignonski pape smatrali preduvjetom neovisnosti Crkve te su donijeli brojne mjere koje su se na duži period pokazale pogubnima.

Sve negativnosti ovoga vremena iskazale su se u pontifikatu pape Ivana XXII (1316-1334). On je usavršio sustav financijskih iznuda koje su tijekom naredna dva stoljeća izazivale zgražanje iskrenih katolika, potkopavale pučko štovanje prema papinstvu te punile crkvene urede i službe ljudima koji su bili daleko bolji financijski stručnjaci nego svećenici. Papa Ivan XXII pronašao je neiscrpan izvor zarade u načelu koje se do njegova vremena već ustalilo, a to je papino pravo postavljanja većine visokih službenika Crkve. Tako su se prodavale takozvane "ekspektancije". One su vlasniku koji bi za njih platio papi davale mogućnost kandidiranja za određenu visoku crkvenu službu nakon smrti ili odlaska prethodnika, ali pod uvjetom da netko drugi u međuvremenu ne ponudi višu svotu. Crkveni službenici, koje je imenovao papa, morali su obično platiti oko polovice svoga prihoda u prvoj godini, takozvane "anate". Čitavo je svećenstvo, osim najsiromašnijih, moralo plaćati visok porez na dohodak. Naravno, više je svećenstvo svoja visoka davanja nastojalo utjerati od sebi podređenih, tako da je na kraju glavnina novih financijskih i poreznih tereta unutar Crkve pala na teret župnoga svećenstva i svjetovnjaka. Crkveni su sudovi izricali teške globe, tražilo se redovno i u punom iznosu plaćanje crkvene desetine, a na svjetovnjake se vršio velik pritisak da daju novčani doprinos uvijek onda kada bi zatražili bilo kakvu službu od crkvenih institucija ili pojedinaca. Uza sve to, pape su i nadalje ubirali značajan novac u ime priprema za križarske pohode o kojima se tada uglavnom samo govorilo, dok se novac dobrim dijelom trošio za stvarne ratove protiv papinskih protivnika unutar katoličanstva. Kako se smanjivala vjerojatnost stvarnih križarskih pohoda, tako je rasla i zloporaba prodaje oprosta od grijeha.

Zbog svega navedenog ne iznenađuje da su stare optužbe protiv pohlepe i nečasnosti svećenstva obnavljane i umnažane tijekom 14. stoljeća. Nezadovoljstvo crkvenom upravom još je i povećano sukobima pape Ivana XXII s franjevcima spiritualcima i carem Ludvigom IV Bavarskim (1328-1347). Spiritualci su kritizirali ostale franjevce zbog kompromisa na koje su pristali, što im je omogućilo stjecanje velike imovine. Spiritualci su željeli povratak cijelog franjevačkog reda izvornim načelima, radikalnom siromaštvu i prošnji, a sugerirali su da bi i svi ostali svećenici trebali učiniti isto, budući da Krist i njegovi apostoli nisu imali nikakve imovine. Ovakve su ideje užasnule papu Ivana XXII koji je proglasio shvaćanje o Kristu i apostolima bez imovine krivovjerjem. Uslijedila je duga i teška borba papinstva protiv spiritualaca, u kojoj je kurija na kraju odnijela pobjedu, ali uz velike poteškoće. General spiritualaca napao je papu i idejom o nadredenosti koncila papi. Nju će razraditi kasniji svjetovni pisci i to će postati misao vodilja snažnoga napada na papinu monarhijsku vlast u Crkvi na početku 15. stoljeća. Dio spiritualaca našao je utočište kod cara Ludviga i tamo su pomagali u sastavljanju protupapinskih pamfleta.

Ratni sukob cara i pape koji je uslijedio nije ni izdaleka imao onakav značaj na europskoj razini kakav su slični sukobi imali u prijašnjim vremenima, čak ni za kneževe i gradove Njemačke i Italije. Promidžbeni rat optužbama i pamfletima koji je pratio oružani sukob dodatno je uznemirio ionako već uzburkanu svijest i savjest onovremenih Europljana. Pristaše pape Ivana oblikovali su do tada najradikalnije zahtjeve za svjetovnim prvenstvom papa, ali su se njihovi argumenti dojmili vrlo malog broja ljudi. Politička neovisnost svjetovnih vladara bila je većinom već svršena stvar koja se nije mogla poništiti riječima. Nasuprot tome, djelatnost protupapinskih pisaca bila je sve značajnija. Oni su opravdavali procese koji su već bili u tijeku. Europljanima su pružali dobra i logična opravdanja za odbacivanje crkvenoga utjecaja u svjetovnim pitanjima.

Najpoznatiji i najvažniji takvi pisci bili su William Ockham (o. 1285-1347), Jean de Jandun (o. 1280-1328) i Marsilije Padovanski (o. 1275-1342). Ockham je bio engleski filozof, nezadovoljan učenjem svetog Tome Akvinskog. Kritizirajući ga, postao je vrlo suzdržan prema mogućnosti dosezanja spoznaje vjerskih istina razumskim putem. Za razliku od razuma, naglašavao je važnost volje, čime je začeo čitav jedan novi pravac u europskom mišljenju i označio početak raspada srednjovjekovnoga sustava vrijednosti. Bio je i strogi *nominalist*, odnosno zanijekao je stvarnost bilo kakvim apstraktnim zamislima i smatrao je da je jedino sigurno znanje ono o pojedinim posebnim činjenicama. U skladu s njegovim učenjem, pojedini kršćanin znatno je važniji i vrjedniji od umjetne i nestvarne ideje o općem kršćanstvu. Tako Ockham zaključuje da i koncili i pape mogu griješiti, jer se istina nalazi jedino u Svetom pismu, a ne u apstrakciji zvanoj Crkva. Ockhamove su zamisli doista bile revolucionarne, ali su bile izražene u obliku filozofskih pretpostavki i obraćale su se isključivo učenim ljudima.

Jean de Jandun i Marsilije Padovanski bili su jednako radikalni kao Ockham, ali su bili zainteresiraniji pokazati praktične posljedice svojih naučavanja. Obojica su predavala na pariškom sveučilištu i bili su pod jakim utjecajem Ockhamove nominalističke filozofije. Njihov *Defensor pacis* iz 1324. predstavlja najvažniju političku raspravu s kraja srednjeg vijeka. Neke Marsilijeve zamisli su, izgleda, bile pod utjecajem njegovih praktičnih iskustava u talijanskoj politici. Knjiga sadrži propitivanje prirode vlasti, kako duhovne tako i svjetovne. Zagovarali su ograničenu monarhiju kojom će upravljati zakoni i običaji, a njih će donijeti i provedbu kontrolirati "bolji" dio građanstva. Kralja koji bi kršio takve zakone, kontrolori bi imali pravo i smijeniti. Radi se o zanimljivom teorijskom iskazu težnje prema aristokratskoj parlamentarnoj upravi, vidljive u svim važnijim europskim državama 14. stoljeća. U pogledu vjerskih pitanja, u knjizi se tvrdi da Crkvu sačinjavaju svi vjernici, te svećenstvo stoga ne može imati nikakve ovlasti prisile. Tvrdi se da su svećenici liječnici duše, dok liječnici liječe tijelo, ali nitko od njih zbog toga ne može tražiti da donosi zakone, sudi ili osporava svjetovne vlasti. Ovakve zamisli vode izravno do shvaćanja kako je Crkva tek jedna u nizu društvenih djelatnosti te da, kao i ostale, mora biti podređena državi. Čak i pitanja unutarnje organizacije i stege u Crkvi, smatraju autori, trebao bi rješavati vladar ili koncil koji predstavlja sve vjernike. Radilo se o prvom jasnom konceptu o prvenstvu svjetovnih vladara nad Crkvom koji su u sljedeća dva stoljeća marljivo proučavali zainteresirani dvorski krugovi, kao i budući vjerski reformatori poput Wycliffa, Husa, Luthera i Calvina. Papa je, naravno, bio šokiran knjigom te je prokleo Marsilija i njegove sljedbenike.

No, političko stanje u Europi nije išlo u prilog brzoj i dosljednoj primjeni takvih naučavanja. Većina svjetovnih vladara bila je uvučena u teške unutarnje i vanjskopolitičke borbe te nisu imali snage ni energije povlačiti radikalne poteze u odnosu prema Crkvi. S druge strane, nasljednici pape Ivana XXII nastojali su obnoviti staru ravnotežu i nagodbu između svjetovnih i crkvenih vlasti. Tako se bura podignuta *Defensorom* postupno stišala, ali su taj tekst i njemu slični iznova mučili papinstvo u novim krizama. Avignonski su pape, u međuvremenu, koristili dosege Ivanova fiskalnoga sustava. Završeni su procesi centralizacije crkvene uprave koja je u potpunosti usavršena, a poduzeti su i stvarni napori ka ponovnom osvajanju crkvenih teritorija u Italiji. Pored svega, ostajalo je dovoljno novca za održavanje raskošnog dvora u Avignonu koji je postao jedno od najvažnijih središta europske književnosti i umjetnosti. O bogatstvu i estetskim nazorima avignonskih papa zorno svjedoči njihova veličanstvena palača.

U vrijeme punoga cvata Avignona, patrimonij Svetoga Petra ubrzano je tonuo u bijedu i bezakonje. Rim je odlaskom papa i prestankom hodočašća jako osiromašio. Zgrade su propadale, a stoka je pasla čak i po Lateranu i Trgu sv. Petra. Kako su pape napustili grad, vodeći građani počeli su stvarati planove o obnovi rimske republike. Vođa te struje bio je Cola di Rienzi (+ 1354). Godi-

ne 1347. imenovan je tribunom i praktički diktatorom Rima te je zakratko izgledalo da je uspio obnoviti prestiž stare republike. Međutim, svojim je neumjerenim zahtjevima o vlasti i prvenstvu nad Rimom i čitavom Europom ubrzo od sebe otuđio pristaše te ga je narod već prije kraja 1347. protjerao iz grada. U Rimu je slijedilo razdoblje od šest godina teških unutarnjih borbi i bezvlašća koje je donekle uspio suzbiti kardinal Albornoz (1302-1367). U to vrijeme papa je već počeo razmišljati o povratku u Rim. Razloga je bilo više. Bojao se da će mogući ustanak u Rimu poništiti kardinalova dostignuća, a s druge strane Avignon više nije bio mirno utočište kao u prvoj polovici stoljeća. Francuska je u vrijeme Stogodišnjega rata bila preplavljena plaćenicima koji su ubrzo shvatili da je za njih organizirana pljačka na terenu mnogo unosnija od ratovanja. Njihovi su se pljačkaški pohodi proširili do zidina Avignona te su im pape morali plaćati danak. Presudno razdoblje avignonskoga papinstva bilo je za pontifikata Urbana V (1362-1370). Radilo se o stvarno pobožnom čovjeku koji je želio reformirati Crkvu i spriječiti daljnje urušavanje prestiža papinstva. Povratkom u Rim mislio je pronaći moralnu snagu za svoja dva glavna cilja – crkvenu reformu i križarski pohod protiv Osmanlija. Unatoč prosvjedima kardinala i francuskoga kralja, odlučio je 1367. otići u Rim gdje je svečano dočekan. Tri se pune godine borio s raznim protivnicima, da bi se konačno, poražen i lišen iluzija, morao vratiti u Avignon gdje je i umro. Njegov nasljednik Grgur XI (1370-1378) oklijevao je ponovno preći u Rim, ali ga je na to konačno potakla sveta Katarina iz Siene (1347-1380). Svega nekoliko mjeseci boravka u Rimu uvjerilo je papu da je počinio veliku pogrešku i već se spremao na bijeg kada je 1378. iznenada preminuo.

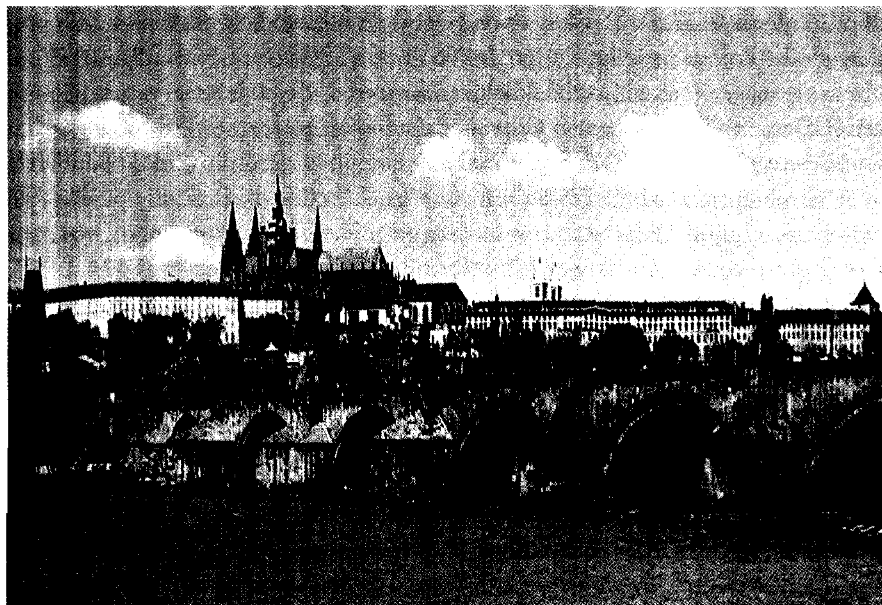
Papinska konklava iz 1378. jedna je od najvažnijih u povijesti Crkve. Uzrokovala je raskol, a iz njega je potekao čitav niz drugih zala od kojih se Crkva zadugo nije oporavila. Svega je 16 kardinala bilo prisutno na izboru, a šest ih je bilo odsutno. Francuzi su prevladavali, ali su se mnogi među njima međusobno gložili tako da se nužnim pokazao izbor kompromisnog kandidata. Stanje je dodatno usložavala težnja znatnog broja kardinala za povratkom u Avignon, dok su Rimljani bili odlučni okončati razdoblje izgnanstva. Svjetina je uokolo mjesta zasjedanja uzvikivala da traže Rimljanina ili barem Talijana za papu. Kada je već izgledalo da će se postići sporazum oko izbora nadbiskupa Barija koji je bio Talijan, ali i navodno sklon odlasku u Avignon, na zasjedanje je provalila svjetina. Kardinali su se razbježali, ali su se kasnije tijekom dana potajno ponovno okupili i podržali izbor spomenutoga kandidata kao novog pape Urbana VI (1378-1389). No, on je za sve predstavljao neugodno iznenađenje. Do tada miran i poslušan službenik Crkve, po preuzimanju papinske vlasti pokazao se silovitim samodršcem i fanatičnim reformistom. Odbio je bez rasprave povratak u Avignon, održao kardinalima pravo predavanje o ćudoređu privatnoga života, smanjio im prihode i javno ih ponizio. Dalekosežne zahtjeve i zamisli kakve

je želio provoditi teško je tko mogao prihvatiti te su kardinali već nakon nekoliko mjeseci počeli tvrditi da je njegov izbor bio protivan crkvenom pravu. Pred papinim bijesom i tiradama sklonili su se u Anagni, zanijekali Urbanu pravo na naslov i položaj te izabrali protupapu, Francuza Klementa VII (1378-1394) sa sjedištem u Avignonu.

Postupak kardinala stvorio je stanje bez presedana. Nikada do tada nisu postojala dvojica podjednako utjecajnih i moćnih papa. Isto tako, nikada do tada kardinalski zbor nije neki svoj izbor proglasio nezakonitim i ništavnim te zamijenio izabranika drugim kandidatom. Čitava se Europa podijelila na dva vjerska tabora, a nečija pripadnost mogla se unaprijed predvidjeti s obzirom na dotadašnja politička stajališta i savezništva. Klementa su podržavali Francuska, španjolska kraljevstva, Portugal i Škotska. Englezi i Nijemci, pak, podržavali su Urbana, kao i većina Talijana, osim onih koje je Urban do tada nečime uvrijedio. Obični vjernici bili su sablažnjeni stanjem koje je, tvrdili su, potaklo u nekim sredinama Židove i muslimane da se rugaju katolicima. Ubrzo su se najbolji umovi Europe pokrenuli u traženju rješenja nastalog problema. Međutim, i jedan i drugi papa, odbili su prijedloge o prestanku imenovanja novih kardinala ili o dragovoljnom odstupanju s dužnosti. Kako su godine prolazile, raskol se produbljivao, a unutarnje stanje Crkve postajalo je sve lošije.

Unatoč smrti obojice papa 1389. i 1394, njihovi pristaše među kardinalima odmah su im izabrali nasljednike, umjesto da iskoriste prigodu za okončanje raskola. Raskol je suvremenicima djelovao sve dubljim i kao trajna perspektiva. Mnogi obični vjernici počeli su se pitati da li uopće vrijede sveti sakramenti udijeljeni od strane svećenika koji priznaju "drugu stranu", dok su neki tvrdili kako od početka raskola nijedna duša više nije ušla u raj. Obojica papa, prezauzeti političkom borbom, nisu mogli vrijeme posvetiti reformama. Objema stranama bilo je, više nego ikada, potrebno novca tako da su na visoka mjesta u hijerarhiji redovito, u oba tabora, postavljani lukavi političari i sposobni poslovni ljudi, a ne pravi duhovni vođe. Stanje je bilo složenije u dijecezama koje su prelazile s jedne na drugu stranu, ali i u ostalima se zapažao velik pad crkvene stege i ćudoređa. I sami vjernici počeli su na mnogo mjesta otvoreno negodovati protiv obojice papa, pojedinci su potpuno prekinuli s Crkvom, a ponovo se u nekim krajevima nakon dugo vremena pojavilo i krivovjerje.

Intelektualni začetnik – za Crkvu najopasnijih krivovjerja kasnoga srednjega vijeka – bio je engleski profesor John Wycliffe (o. 1330-1384). Kao i Ockham, on je naglašavao važnost Svetog pisma i odbacivao je dio crkvene predaje i autoriteta koje je smatrao proturječnim osnovnim biblijskim porukama. Poput Marsilija, nijekao je nadmoć i posebnu svetost svećenstva te je naučavao da svjetovni vladari imaju pravo ispravljati Crkvu kada griješi. Kao i spiritualci, osuđivao je svjetovno bogatstvo Crkve i svećenstva te je smatrao kako bi svjetovne vlasti dobro učinile kada bi ta dobra zaplijenile. Braneći svoje postavke, zapao je i u neka dok-

Slika 47. Prag, Karlov most, Hradčani i katedrala Sv. Vida, 14. st.

trinarna krivovjerja, primjerice, zanijekao je pravovjerno gledanje na pretvorbu kruha i vina u tijelo i krv Kristovu, ali je njegov glavni napad bio usmjeren prema crkvenim vlastima i povlasticama. Kako se istodobno u Crkvi raskol produbljivao, Wycliffe je ustvrdio da je Krist jedina glava Crkve. Osuđivao je prodaju oprosta od grijeha i smatrao je da je čitav sustav pokore i odrješenja od grijeha postao mehanička predstava bez ikakve duhovne vrijednosti. Ukupno uzevši, u njegovim naučavanjima nema mnogo novoga, ali je loše vjersko stanje u Europi omogućilo da Wycliffe ostvari znatno veći utjecaj od svojih prethodnika.

Engleska aristokracija, nezadovoljna papinim financijskim zahtjevima, podržavala je Wycliffa već i prije raskola, a nakon 1378. otvorila mu se mogućnost širenja svojih zamisli i među pukom. Takozvani "siromašni svećenici" putovali su zemljom, podučavajući radikalnu inačicu njegovih učenja, stekavši mnoge obraćenike. Njegovo ustrajavanje na važnosti Svetog pisma dovelo je do prvih engleskih prijevoda *Biblije*, poslije uvelike čitanih. Papa ga je u nekoliko navrata pokušao osuditi, ali ga je podržavalo toliko mnogo istaknutih i utjecajnih Engleza da mu se nikada ništa loše nije dogodilo te je mirno preminuo u svome domu. Njegovi sljedbenici zvani lolardi bili su, nasuprot tome, nakon 1399. izloženi teškom progonu, pošto je došlo do promjene dinastije. Pokret je nakon toga prešao u tajnost i nikada nije u potpunosti iskorijenjen.

Nešto kasnije, Wycliffov utjecaj postao je još značajniji u udaljenom Kraljevstvu Češke. Češki vladari u 14. stoljeću, posebice Karlo IV Luksemburški (1346--1378), također su izgrađivali snažnu središnju vlast. Taj je značajni vladar dao

dopuštenje za otvaranje Praškoga sveučilišta (1348) i za djelovanje narodnih propovjednika koji su napadali ćudoređe svećenstva i crkvenu upravu. Sveučilište je ubrzo postalo mjesto izobrazbe i djelovanja mnogih vjerskih reformatora. Česi su već bili izrazito kritični prema Crkvi kada su češki studenti s Oxforda donijeli u domovinu Wycliffove spise. Budući da su se njegove zamisli uvelike podudarale sa zahtjevima i zamislima čeških reformatora, Wycliffovo su učenje počelo vrlo brzo širiti zemljom. Posebice je pod utjecajem njegovih teza bio rektor praškoga sveučilišta i vođa pokreta vjerskih reformi u Češkoj Jan Hus (o. 1371-1415), koji se ubrzo našao u otvorenom sukobu s Crkvom. Poput Wycliffa, i Hus je započeo reformsku djelatnost napadima na zloporabe crkvenih moći i ovlasti, a završio je odbacivanjem autoriteta Crkve kao institucije. Nasuprot crkvenim učenjima, isticao je pravo pojedinaca da razviju vlastito vjerovanje temeljem osobnog proučavanja *Biblije*. U početku, Hus je imao podršku vladara i mnogih svećenika, ali kako je postajao sve radikalniji i skrenuo prema krivovjerju, tako je i njihova podrška slabila. Protivnici su ga prijavili papi koji ga je izopćio, a njegova naučavanja osudio kao krivovjerna. Sve to nije pokolebalo Husa koji je sebe i dalje smatrao dobrim, pravim katolikom. Štoviše, u Češkoj je bilo mnogo ljudi koji su ga bili spremni slijediti bez obzira na posljedice. Hus je nastavio napadati nedopustive zloporabe svećenstva, tako da je početkom 15. stoljeća značajan dio Češke već bio na njegovoj strani.

56. Crkveni koncili i papinska obnova

Stanje u Crkvi oko 1400. izgledalo je gotovo beznadno. No, zamisao o jedinstvenom kršćanstvu nije, za razliku od početka 16. stoljeća, još u potpunosti izgubila sve oslonce i privlačnu snagu. I dalje je postojala mogućnost spašavanja jedinstva Crkve. Ona je u konkretnoj povijesnoj situaciji dobila oblik takozvanoga koncilijarističkog pokreta. Zamisao o spašavanju Crkve sazivanjem koncila koji bi bio neovisan od obojice papa potekla je s pariškoga sveučilišta. Ta činjenica sama za sebe dovoljno govori o težini stanja, jer je pariško sveučilište već generacijama bilo tvrđava pravovjerne teologije i podupiratelj papinske monarhijske vlasti. Kako je monarhijska vlast papa propala, trebalo je odrediti nove temelje crkvene uprave. Pariški teolozi razvili su postavku da opći koncil prelata i učenjaka, koji predstavljaju univerzalnu Crkvu, ima konačni autoritet u određivanju najvažnijih vjerskih pitanja i oblika upravljanja Crkvom. Kako pape nisu bili u stanju dokinuti raskol, opći crkveni koncil sastavljen od crkvenih prvaka trebao je na sebe preuzeti tu zadaću. Koncil je također trebao i reformirati Crkvu, ćudoredno i politički, kako se ne bi ponavljale katastrofe poput raskola. Ovakve zamisli postupno su dobivale na značaju i prihvaćenosti, ali

je neriješeno ostalo jedno važno pitanje: tko ima pravo sazivanja koncila i tko će mu predsjedati kada ne postoji jedan i jedinstveni papa? Opširna rasprava o tim pitanjima nije donijela općeprihvaćene zaključke. Kardinali s obiju strana postajali su sve zabrinutiji naraslim radikalizmom rasprave. Konačno su odlučili sazvati koncil u Pisi 1409, s ciljem dokidanja raskola. Obojica su papa smijenjena i odlučeno je da novoga treba izabrati dvotrećinskom većinom. Kardinali su izabrali za papu milanskoga nadbiskupa, prihvatljivoga objema stranama, Grka Aleksandra V (1409-1410).

Međutim, rješenja i mira nije bilo. Obojica dotadašnjih papa proglasili su koncil u Pisi nezakonitim i izopćili su Aleksandrove pristaše. Umjesto prevladavanja, raskol se produbio – na mjestu dvojice papa sada su postojala trojica. Pisanska struja dodatno se kompromitirala 1410. nakon Aleksandrove smrti, kada su za papu izabrali ratnika i vojskovođu Ivana XXIII (1410-1415). Koncil u Pisi bio je neuspješan u pitanjima crkvenih reformi i suzbijanja krivovjerja, a protupapa Ivan bio je prezauzet borbama u Italiji da bi više vremena posvetio duhovnim dužnostima. Zahtjevi za novim sazivanjem koncila postajali su sve glasniji, a reformska struja osigurala je potporu cara i ugarsko-hrvatskoga kralja Žigmunda Luksemburškog (1387-1437). Postalo je očito da je za napredak crkvenih reformi bila nužna snažna potpora svjetovnih vlasti. Žigmund je u tome vidio odličnu priliku za jačanje utjecaja carske vlasti te je, nakon što je priznao Ivana XXIII za papu, zatražio sazivanje novoga koncila. Papa Ivan odupirao se toj zamisli sve dok mu položaj u Italiji nije toliko oslabio da više nije smio ništa riskirati. Tada se 1413. u Lodiju susreo s carem Žigmundom i obojica su zajednički sazvali opći koncil za sljedeću godinu u Konstanci. Izbor carskoga grada za sjedište održavanja koncila jasno je pokazao odnos snaga, odnosno Žigmundovu moć i Ivanove slabosti. Stoga je bilo teško očekivati da će papa i njegovi službenici na zasjedanjima koncila ostvariti prevlast.

Pune četiri godine mali je švicarski grad bio središte katoličanstva. Koncil u Konstanci manje je bio skup prelata, a više svojevrsni europski kongres na kojem su predstavnici kraljeva i kneževa imali podjednaki utjecaj kao i biskupi i učeni doktori teologije sa sveučilišta. Duhovni, intelektualni i politički vođe Europe ujedinili su se posljednji put u naporu očuvanja srednjovjekovne Crkve. Složili su se o neophodnosti tri ključne odluke. Trebalo je dokinuti raskol unutar Crkve, reformirati Crkvu i ukloniti krivovjerja. Mnogi od sudionika koncila bili su uvjereni da se navedeni ciljevi ne mogu postići bez nametanja strogih ograničenja papinske vlasti. Ivan XXIII je bio itekako svjestan njihova stava i prije dolaska u Konstancu. Koncil se najprije pozabavio pitanjem koje je izazivalo najmanje prijepora – iskorjenjivanjem krivovjerja. Prelati i učenjaci složili su se da se husitski pokret u Češkoj mora suzbiti svim sredstvima. Tako je car Žigmund pozvao Jana Husa da dođe na koncil i opravda svoje naučavanje, jamčeći mu osobno (*salvus conductus*) kako mu se ništa neće dogoditi ukoliko se odazo-

ve. Hus je dragovoljno došao, prema svemu sudeći uvjeren kako će biti u stanju opravdati se i obraniti svoja stajališta. No čim se pojavio u Konstanci, uhićen je i utamničen. Iako je, navodno, car bio protiv takva postupka, koncil je zauzeo stav da se nikakva obećanja ne moraju izvršiti ako se radi o stvarima štetnima po vjeru. Međutim, kada je zatim Hus prkosno ustvrdio da je došao isključivo dragovoljno, a ne po čijem pozivu i jamstvu, Žigmund se povukao i prepustio češkoga reformatora njegovoj sudbini. Mnogi sudionici koncila željeli su s Husom postići neku vrstu nagodbe, nagovarali su ga na priznavanje grijeha i zabluda te nisu bili skloni najoštrijoj kazni. No, on im je svojom nepopustljivošću oduzeo svaki argument, da bi konačno bio osuđen na smrt i spaljen na lomači 1415. godine. Ni Husova pogibija, kao ni smaknuće njegova bliskog suradnika Jeronima Praškog (o. 1370-1416) već sljedeće godine, nisu dokrajčili krivovjerje u Češkoj. Naprotiv, izbila je velika pobuna i započeo je takozvani husitski pokret, uperen protiv Žigmunda i Katoličke crkve, koji je potrajao nekoliko desetljeća. Iako je otpor husita u drugoj polovici 15. stoljeća konačno suzbijen, njihova vjerovanja nisu nikada u potpunosti iskorijenjena.

Za razliku od suzbijanja krivovjerja, o čemu nije bilo značajnijega neslaganja na koncilu, znatno su složenija bila pitanja raskola i reforme. Papa Ivan XXIII želio je ishoditi od koncila odluku o smjeni dvojice njegovih takmaca, a da bi spriječio oporbu doveo je sa sobom u Konstancu velik broj pristaša iz redova talijanskih prelata. Međutim, car Žigmund i ostali netalijanski sudionici koncila ustrajali su čvrsto na gotovo revolucionarnom stavu kako glasovati na koncilu treba po narodima, a ne po glavama (osobama). Osim iskaza nepovjerenja prema Ivanu, ovakva je odluka označila i potvrdu narasle svijesti o samobitnosti i posebnosti različitih naroda i država koji imaju različite interese te nisu više skloni općoj, naddržavnoj Crkvi. Podjela na narode dala je moćnim vladarima izvrsnu priliku za ključni utjecaj na ishode glasovanja te su, primjerice, izaslanstva engleskoga i francuskoga kralja često određivala odluke koncila. Ivana su uznemirile sve češće izricane primjedbe o njegovoj nepodobnosti za obnašanje dužnosti te je on, 1415, odlučio skloniti se iz Konstance. Zapravo, želio je da koncil propadne i raziđe se. Zamalo je u tome i uspio te je Žigmund jedva primirio uspaničene izaslanike. Ohrabreni njegovom podrškom, izaslanici su prešli u protunapad te su donijeli rezoluciju kojom su snažno istakli prvenstvo koncila u Crkvi nad svim njezinim članovima i tijelima, tako i nad papom. Kardinali su se usprotivili ovakvoj formulaciji o nadređenosti koncila. No, bili su nadglasani i zaprijetilo im se izbacivanjem sa zasjedanja te su konačno popustili i prihvatili takvu odredbu. Time su protivnici Ivana XXIII dodatno dobili na sigurnosti i zamahu te su odmah zatim naveli koncil na donošenje odluke o njegovoj smjeni s papinske dužnosti. Zatim je ostavku na dužnost, nakon što je ponovo sazvao koncil, podnio i rimski papa Grgur XII (1406-1415). Da je pričekao smjenu, kao što je to učinio posljednji avignonski papa Benedikt XIII (1394-1415), ne bi više

bilo nikakve dvojbe o kontroli koncila nad papinstvom, jer bi u tom slučaju sva trojica papa bili smijenjeni odlukama koncila. Grgur je ostavkom očuvao tradiciju nepostojanja sile koja može smijeniti pravoga papu, a ponovnim sazivanjem koncila očuvao je i tradiciju da ga papa može sam sazvati.

U razdoblju od 1415. do 1417. nije bilo pape. Za to je vrijeme koncil imenovao povjerenstva koja su trebala proučiti pitanja crkvene reforme. Koncil je bio svjestan nužnosti reformi, ali odredbe koje su donesene bile su nedovoljne za poboljšanje stanja. Proces sve veće centralizacije unutar Crkve nije se više mogao zaustaviti i okrenuti u suprotnom smjeru, a nitko nije bio u stanju zaustaviti zloporabe koje su se pri tome javljale. Ništa stvarno nije učinjeno za poboljšanje financijskoga sustava unutar Crkve, iako je papama zabranjeno premještati prelate protiv njihove volje ili tražiti novac od biskupa bez opravdana razloga. Donesena je i poznata odredba *Frequens* koja je propisala da se koncil mora sastajati u redovitim razmacima, čak i ako ga papa ne bi bio voljan sazvati. Ova povremena okupljanja trebala su nastaviti reformski posao i postupno pročistiti Crkvu od zloporaba. Radilo se o programu neprimjerenom vremenu i uvjetima te je neuspjeh koncila u reformiranju Crkve bio očekivan i potpun. Koncil nije pronašao nijednog novog vođu koji bi sve vjernike ujedinio u borbi za pročišćenje Crkve. Umjesto jedinstva, postojale su tri interesno sukobljene strane: kardinali, prelati i predstavnici svjetovnih vladara. Velikoj se pomoći od svjetovnih vladara Crkva nije mogla nadati. Oni su priču o reformi najčešće koristili kao sredstvo pritiska na njima nesklone krugove unutar Crkve, ali su u biti bili zadovoljni mogućnošću dijeljenja crkvenih imenovanja i prihoda s papom. I Žigmund je prema svršetku koncila iskazivao sve veću zainteresiranost isključivo za vlastite probitke. Bez pravog političkog ili vjerskog vodstva koncil se od 1417. počeo gubiti, a većina sudionika bila je već umorna od svega, iako su shvaćali da su tek polovično riješili pitanje reformi. Utjehu je predstavljala činjenica da papinstvo više nije bilo aristokratsko te nada da će budući koncili dovršiti proces reformi. Ovakva su se nadanja ubrzo izjalovila.

Godine 1417. koncil je odlučio izabrati novog papu, unatoč prosvjedima nekolicine koji su shvaćali kako bi ovakav postupak mogao dovesti u pitanje čitav reformski pokret. Većina prelata željno je očekivala uspostavu uobičajene crkvene uprave. Oni su smatrali da reformi nužno prethodi obnova. Kao posljednji ustupak koncilijarističkoj ideji, dopušteno je da se kolegiju koji će izabrati novoga papu pridodaju predstavnici svih naroda. Papa Martin V (1417-1431), koji je izabran ovakvim neuobičajenim postupkom, ubrzo je pokazao kako je odlučan zadržati stare običaje papinskoga apsolutizma u Crkvi. Priznao je sve odredbe Ivana XXIII te je istaknuo svoju vrhovnu vlast i autoritet. Nitko više nije imao snage, volje ni energije oduprijeti se ovakvom stavu papinstva te je 1418. koncil u Konstanci i službeno raspušten, a Martin V dobio je potpunu kontrolu nad upravljanjem Crkvom.

Koncil u Konstanci riješio je konačno velik problem raskola u Katoličkoj crkvi i važnost te činjenice ne smije se podcijeniti. No, u drugim pitanjima koncil je zatajio te Crkva nije uspjela vratiti izgubljenu moć i ugled. Papa Martin V nastavio je vođenje papinstva na stari način, a ništa nije učinjeno na uklanjanju stvarnih uzroka različitih krivovjernih shvaćanja i pokreta. Mnogi kršćani i dalje su imali dojam da je svećenstvo previše svjetovno, a crkvene službe previše formalne da bi zadovoljile njihove vjerske težnje. Stoga su mnogi nesmanjenom žestinom nastavili kritizirati različite crkvene institucije. Koncil u Konstanci je, sve u svemu, uspio odgoditi protestantsku reformaciju za stotinjak godina, ali nije uspio ukloniti uzroke njezine buduće pojave.

Daljnje posvjetovljenje papinstva najvidljivije je iz pontifikata samoga Martina V. Njegov najveći doseg bilo je pokoravanje područja papinske države te vraćanje prosperiteta Rimu. Radilo se o korisnim pothvatima, ali uz ogromne financijske izdatke do kojih se moglo doći jedino nastavkom praksi različitih zloporaba, koja je već do tada skupo stajala Crkvu na svim poljima. Starim grijesima kurije pridodao se i jedan relativno nov, prisutan ponekad i prije, ali sada u znatno većim razmjerima – nepotizam. Došlo je do javne sablazni kada su pape 15. stoljeća počeli zasipati novcem i visokim crkvenim službama ne samo bliže ili daljnje rođake, već i vlastitu izvanbračnu djecu.

Prosvjedi protiv postupaka papa imali su oblik obnovljenih zahtjeva za prvenstvo koncila. Papa Martin V nije se usudio ne sazivati koncile u određenom vremenskom razmaku, ali je učinio sve da koncili u Paviji i Sieni ne postignu nikakav značajniji rezultat. Stoga su pristaše koncila odlučili sljedeće zasjedanje organizirati u švicarskom Baselu, daleko od pape i njegovih talijanskih saveznika. Novi papa, Eugen IV (1431-1447), uvidio je da su sazivači koncila uložili velik napor u ostvarenje svojih zamisli te je učinio sve kako bi ga potkopao i prije nego su započela zasjedanja i donošenje odluka. Time je izazvao bijes koncilijarista koji su ga nadglasali, ali konkretne promjene nisu se mogle provesti, budući da među pristašama koncila nije postojalo minimalno, temeljno slaganje o mjerama koje treba poduzeti. Stoga su se zasjedanja, bez konačnih odluka, nastavljala unedogled, godinu za godinom. Za to vrijeme papa je na svoju stranu pridobio dio prelata nuđenjem visokih crkvenih službi, dok su mnogi drugi, razočarani neučinkovitim radikalizmom, napuštali zasjedanja. Stoga se papa 1438. osjetio dovoljno snažnim sazvati vlastiti koncil u Ferrari i poslije u Firenci, s glavnom zadaćom sklapanja unije s Pravoslavnom crkvom. Reformska stranka je prosvjedovala, ali je mogla okupiti tek neznatan broj pristaša koji su se i sami pokolebali kada je koncil zaprijetio novim raskolom, izabravši protupapu. Do 1440. papa Eugen IV je u potpunosti pobijedio te je koncilijaristički pokret poražen.

Vrlo utjecajan teolog na saborima u Paviji, Sieni i Baselu bio je dubrovački dominikanac, kardinal Ivan Stojković (1390-1443), visoki vatikanski diplomat. Otvorio je i vodio koncil u Baselu 1431, radio je na pomirenju zapadnih i

istočnih kršćana te je pred osmanskim osvajačima iz Konstantinopola dopremio na zapad mnoštvo starih grčkih i latinskih rukopisa i knjiga neprocjenjive vrijednosti. Suočen s vlastitim neuspjehom u pokušajima prevladavanja krize Crkve i pomirenja s husitima i pravoslavnima, osmislio je načela za novu kršćansku zajednicu s osloncem na koncilijarističku teoriju u djelu *Tractatus de Ecclesia*. U njemu se založio za ukidanje dotada neospornog primata pape.

Među uzrocima neuspjeha koncilijarističkog pokreta nekoliko je čimbenika, poput osjećaja da je papi moć predana od samoga Boga, preko vještih manevriranja Martina V i Eugena IV, do razvučenih zasjedanja koncila koja su zasitila javnost i prigušila gorljivost reformatora. Još je važniji od svega navedenog bio odnos svjetovnih vladara koji su instinktivno zauzeli suspregnuti stav prema koncilijaristima, bojeći se takvog ili bilo kakvog sličnog nekontroliranog pokreta. Oni su, također, predosjećali da će se Crkvu lakše kontrolirati ako joj je teoretski na čelu papa. Takav je tipičan, primjerice, bio stav francuskih kraljeva, ali je slično bilo i u drugim zemljama. Mnogi su vladari sklopili konkordate s papom – formalne ugovore kojima su se crkveni prihodi dijelili u skladu sa stvarnim odnosima moći između pape i pojedinog vladara. Raznim načinima svjetovni su vladari uspjeli postići znatan stupanj kontrole nad svećenstvom u svojim zemljama i bili su neskloni ikakvim reformama koje bi mogle takvo postignuće ugroziti. Takvo je stanje stvari izravno vodilo u reformaciju. S jedne je strane, naime, reformski pokret bio spriječen iznutra i bio je prisiljen tražiti neuobičajene putove i sredstva. S druge strane, vladari koji su stekli određeni stupanj kontrole nad crkvenim poslovima počeli su u tim pitanjima težiti punoj moći. Stoga je, gledano s tog motrišta, reformacija tek dovršila posao započet još u prvoj polovici 15. stoljeća.

Pape su se protivili miješanju svjetovnih vladara u crkvena pitanja, ali je takav stav bio potaknut poglavito političkim i financijskim pitanjima, a ne vjerskim načelima. Pape su bili spremni na dalekosežne pogodbe s vladarima, pod uvjetom da im potonji priznaju formalno vrhovno pravo u crkvenim pitanjima i ne smanjuju im prihode. Pape su sve manje pozornosti posvećivali crkvenim prilikama u dalekim, sjevernim zemljama, i sve više su se fokusirali isključivo na Italiju. Neki od njih su se, kao političari, borili za proširenje moći i teritorija papinske države, drugi su, pak, kao humanisti pokušavali od Rima stvoriti središte umjetnosti i učenosti, dok su se treći brinuli za dobrobit vlastitih obitelji, pokušavajući pribaviti bogatstva i kneževstva za sinove i nećake. Povremeno su pape pokušavali se izdići iznad užih interesa, primjerice organizirati pohode pod egidom križarskoga rata na nadiruće Osmanlije, ali je u cjelini papa sve manje bio Kristov namjesnik na zemlji, a sve više tek jedan od talijanskih vladara. Tako je Nikola V (1447-1455) bio prvak među humanistima i utemeljitelj vatikanske knjižnice; Pio II (1458-1464), također istaknuti humanist (Enea Silvio Piccolomini), kao papa postao je asketski reformist i propovjed-

nik općeeuropskoga križarskoga pothvata protiv Osmanlija, ali je preminuo neposredno pred njegovo ostvarenje; Siksto IV (1471-1484) uvukao je čitavu Italiju u rat da bi ostvario vlastite političke težnje. Iako su svi navedeni pape bili snažne osobnosti, nijedan od njih nije bio sposoban prilagoditi Crkvu potrebama vremena. Posljednji papa u srednjem vijeku – Aleksandar VI Borgia (1492-1503), došao je na papinsku stolicu, poput neposrednog prethodnika Inocenta VIII (1484-1492), potkupljivanjem. Isto tako, obojica su koristili položaj za bogaćenje vlastite izvanbračne djece, s jedinom razlikom što je Borgia bio znatno sposobniji te stoga utoliko i opasniji po Crkvu. Tek je Aleksandrova prerana smrt spriječila njegova sina Cesarea u stvaranju monarhije koja bi obuhvatila prostor papinske države i Toskane, što bi vjerojatno označilo i kraj političke neovisnosti papinstva uopće. Priče o zločinima obitelji Borgia već za Aleksandrova vremena kružile su Europom, dovršavajući već uznapredovalu diskreditaciju papinstva. Stoga je Katolička crkva početkom 16. stoljeća bila u vrlo teškom stanju – propao je koncilijaristički pokret, propao je pokušaj obnove papinske moći, a na vidiku nije bilo nikakvog novog rješenja.

XIV. NEUSPJEH SVJETOVNOG VODSTVA

57. Preobrazba srednjovjekovnog društva

Opadanje moći Crkve krajem srednjeg vijeka stvorilo je brojne poteškoće svim strukturama europskih društava. Vladari, plemstvo i građanstvo nisu bili u stanju preuzeti moralno vodstvo kojeg su lišili Crkvu, a njihov neuspjeh vodio je u razdoblje nesigurnosti i konfuzije. Stoga su mnogi, gotovo u očaju, i dalje pokušavali obnoviti ideju o papinskoj premoći koju je vrijeme već ostavilo iza sebe. Tako su ekstremni zahtjevi za realizacijom te zamisli oblikovani u 14. stoljeću kada je politička moć papinstva nepovratno oslabila. Najdetaljniji planovi za križarske pohode stvarani su kada više nije bilo nikakve nade u uspjeh takvih pothvata. Najdetaljnija pravila gildi i cehova pisana su kada su bankari i krupni trgovci već vladali gospodarskim životom Europe. Ukratko, u nedostatku novih zamisli i mogućnosti, očajnički se pokušavalo obnoviti stare ideale. Međutim, to nije moglo uspjeti. Raskorak između riječi i djela postajao je danomice sve veći i nitko se više nije mogao pretvarati da to ne uočava. Ishod navedenih zbivanja i procesa bio je raspad srednjovjekovne moralnosti i sustava vrijednosti, koji su bili dostignuća 12. i 13. stoljeća. Sve do druge polovice 15. stoljeća vladari nisu uspjeli obnoviti određenu razinu reda i sigurnosti te ponovo preuzeti u ruke zadatak stvaranja snažnih, centraliziranih država.

Raskorak ideala i prakse bio je najvidljiviji na području gospodarstva. I dalje se vjerovalo da su nečiji prihod i životni standard predodređeni društvenim položajem po rođenju. U stvarnosti, kasnosrednjovjekovna Europa je uglavnom već prešla na robnonovčano gospodarstvo u kojem su pojedinčev prihod i standard bili ponajvećma određeni sposobnošću stjecanja novca ili dolaženja do zajmova. Većina ljudi bila je izrazito uznemirena ovakvim promjenama, jer su one prijetile društvenoj sigurnosti. Htjelo se koristiti pogodnosti oba društvena modela, a izbjeći negativnosti, što, naravno, nije bilo moguće. Vladari, gradovi, gilde i cehovi pokušavali su ograničiti društvenu nestabilnost ponavljanjem zakona i propisa, ali njihovi napori nisu bili osobito uspješni. Natrag na staro nije se više moglo, a naći srednje rješenje između starog i novog, bilo je praktički nemoguće. Srednjovjekovne vlasti nisu posjedovale potrebno znanje i moć da bi uspješno regulirale gospodarske djelatnosti, a na pomoć podanika nisu mogle računati. Ponegdje su se najpogubniji učinci društvene i gospodarske tranzicije uspijevali donekle ublažiti mjerama vlasti, ali je to često vodilo nastanku novih,

nepredviđenih poteškoća. Mnoge pobune i ratovi u kasnom srednjem vijeku bili su uzrokovani upravo nezadovoljstvom gospodarskom politikom vlasti.

Plemstvo, i dalje gotovo potpuno ovisno o dohotku sa zemlje, većinom je imalo velikih teškoća u stjecanju novčane zarade sa svojih posjeda. Promjenjivost cijena poljoprivrednih proizvoda i česta potreba za iznajmljivanjem radne snage za obradu zemlje mnoge su plemiće odvele u teške gubitke ili iscrpljivanje vlastitih resursa. Istočnoeuropsko plemstvo tome je pretežito uspješno doskočilo nametanjem radne rente (tlake) ovisnom seljaštvu kao novog, glavnog oblika feudalne rente, što je izravno vodilo u takozvano "drugo kmetstvo" (refeudalizaciju). Englesko plemstvo, primjerice, uspjelo je nametnuti odredbe kojima su se ograničile plaće za svaku vrstu rada, a slični su zakoni doneseni u Francuskoj i u Španjolskoj. Plemstvo je postalo i vrlo ratoborno, favorizirajući ratnu politiku jer su putem nje mogli unosno zarađivati od državne plaće, časničkih dužnosti, ili darovanih zemljoposjeda dobivenih od poraženih neprijatelja. Ovakva politika i stav plemstva na mnogim je mjestima neizbježno vodila u međusobne obračune plemićkih struja koje su se borile za što veći dohodak.

Srednji je društveni sloj bio podjednako nezadovoljan. Bogati trgovci i bankari, kontrolori tržišta i vlasnici sirovina, vršili su vremenom sve jači pritisak na obrtničke cehove i gilde. U velikim, izvozno usmjerenim djelatnostima poput tekstilne proizvodnje, članovi gildi i cehova izgubili su neovisnost i postali su zaposlenici bogatih privatnika. Tijekom 14. stoljeća, niži slojevi građanstva su, stoga, u čitavoj Europi nastojali slomiti moć gradskoga patricijata stvaranjem pučkih političkih stranaka ili organizacija. Kada do ostvarenja ciljeva nisu mogli doći miroljubivim sredstvima, pučani su se nerijetko okretali nasilju protiv povlaštenih grupa, ali su njihovi uspjesi bili uvijek samo privremeni. Mnogi su europski gradovi u kasnom srednjem vijeku prošli kroz dugo razdoblje unutarnjih borbi između bogatijih i siromašnijih slojeva, a to je bilo praćeno i sukobima unutar samih obrtničkih organizacija – između kvalificiranih majstora i naučnika. Svi pokušaji naučnika i šegrta da poprave vlastiti položaj unutar obrtničkih organizacija bili su neuspješni i naišli su na jak otpor majstora, a zatim bi često prerastali u pobune. Majstori su do kraja srednjega vijeka većinom uspješno očuvali vlastiti status prema šegrtima i naučnicima, ali u sukobu s bankarima i krupnim trgovcima nisu bili iste sreće. Krajem 15. stoljeća većina unosnih poslova bila je već u rukama ljudi koji nisu bili vezani nikakvim ograničenjima gildi ili cehova.

Bankari i krupni trgovci bili su jedini društveni sloj koji je bio u potpunosti spreman prihvatiti sve izazove robnonovčanoga gospodarstva te je zarađivao na onome što je bilo uzrok teškoća ostalih grupa. On je kontrolirao krupnu trgovinu i većinu izvozno orijentiranih djelatnosti; posuđivao je novac papama i vladarima, prelatima i velikašima; imao je i velik politički utjecaj. No, takav uspjeh i moć donijeli su bankarima i krupnim trgovcima i mnoge neprijatelje te ih učinili nepopularnim. Javnost bi ih redovito okrivljavala kao uzročnike u slučaju krize,

a političari svih stranaka ubrzo su shvatili da je protjerivanje bankara u takvim situacijama brz i lagan put do popularnosti među širim slojevima. Novčane zajmove bankari su morali izdavati vladarima uz vrlo slabe instrumente osiguranja; oporezivalo ih se po visokoj stopi; prijetili su im vlastiti sugrađani. Da bi se zaštitili od neugodnosti i očuvali vlastite interese, većina vodećih bankara morala se, htjeli to ili ne, angažirati u politici te su bili česti sudionici zavjera, pobuna i građanskih ratova. U takvim okolnostima ne iznenađuje da su gotovo sve velike bankarske kuće 14. stoljeća prije ili kasnije bankrotirale.

Seljaci su također bili vrlo nezadovoljni, iako je u njihovu načinu života u odnosu na ranije bilo najmanje promjena. U kasnom srednjem vijeku velike su im štete nanosili brojni ratovi i sukobi, a većinom su bili opterećeni i teškim poreznim davanjima. U nekim regijama plemstvo je težilo obnovi kmetstva i klasičnih feudalnih odnosa. Gradovi nisu seljaštvu predstavljali sigurno utočište kao prije. Gilde i cehovi nisu više primali nove članove, a objektivno je bilo lošije i teže biti najamni radnik u gradu nego seljak na zemljoposjedu. S obzirom na smanjeni broj mogućnosti za društveno napredovanje u 14. u odnosu na 13. stoljeće, seljaci su općenito bili manje zadovoljni nego prije. Kako nisu imali nikakav politički utjecaj, kao jedini način iskazivanja nezadovoljstva preostalo im je nasilje. Zaredale su seljačke pobune i ustanci, najčešće beznadni u svojim pokušajima, nastali kao odgovor na povećana feudalna davanja, poreze ili neuspjeh vlasti i feudalaca da im osiguraju miran život i rad. Neuspješni ustanci i pobune, te najčešće okrutne odmazde koje bi uslijedile, u stvarnosti su samo otežali položaj seljaka. Nered i nesigurnost zbog gospodarskih razloga znatno su pogoršani najtežom epidemijom kuge u povijesti, takozvanom Crnom smrti, koja je opustošila Europu 1347. godine. Zaraza je prenesena s istoka, vjerojatno od Tatara na Krimu preko talijanskih pomoraca i trgovaca najprije na jug Italije, a odatle se ubrzo proširila po čitavom kontinentu. Onovremena medicina bila je pred tom pošasti nemoćna, zbog nesposobnosti utvrđivanja pravog izvora i uzroka zaraze te određivanja primjerenih protumjera. Procjene o ukupnom postotku europskoga stanovništva koje je podleglo zarazi različite su i kreću se, ovisno o regijama, od četvrtine pa čak do iznad polovice ukupnoga stanovništva. Najteže su bili pogođeni u pravilu gusto naseljeni gradovi; u seoskim područjima kuga nije uzela toliko života. Unatoč svemu, radilo se o najvećoj i do tada nezabilježenoj zarazi koja je, prema svemu sudeći, najteže pogodila upravo radno, mlađe i poduzetnije stanovništvo. Europa je izgubila velik broj mladih i sredovječnih ljudi, a ponovljene zaraze u drugoj polovici 14. stoljeća dokrajčile su velik broj onih koji su bili pošteđeni u prvom valu epidemije.

Gospodarske i druge posljedice velike kuge jednako je teško procijeniti. Jedino je sigurno da je broj raspoloživog radnog osoblja bio drastično smanjen. Stoga su preostali kmetovi i najamni radnici takvo stanje često pokušavali iskoristiti kako bi iznudili veće plaće ili prihode, ali su se vlasnici zemlje i sredsta-

va za proizvodnju tome uspješno suprotstavljali propisima o točno određenoj najvišoj plaći za pojedina zanimanja. Kuga je postala endemska u Europi u naredna dva stoljeća, zaraze su slijedile jedna za drugom, tako da nije došlo do demografskog oporavka koji bi poništio negativne učinke epidemije. Izgleda da Europa više nije bila u stanju, na tadašnjem stupnju razvoja i tehnologije, uzdržavati veći broj stanovništva te su opadanje njegova broja i pojava gladi zabilježeni već u prvoj polovici 14. stoljeća. Stoga je između 1350. i 1500. godine rast proizvodnje ostao ograničen, nije bilo širenja tržišta i malo je bilo mogućnosti za napredovanje pojedinaca i grupa, što djelomice objašnjava i unutarnje napetosti u kasnosrednjovjekovnim društvima. Drugim riječima, preostalo stanovništvo borilo se za preraspodjelu već postojećega. Crna je smrt pridonijela i ćudorednoj krizi srednjovjekovnoga društva. Suočenje s kugom bilo je pretežak izazov pojedincu, ostavljenom bez zaštite, nade i mogućnosti otpora, često prepuštenog samom sebi, ostavljenog od bližnjih na milost i nemilost strašnoj bolesti s potpuno izvjesnim smrtnim ishodom. Neki su tražili utočište od paničnog straha i tjeskobe prepuštajući se neumjerenostima u jelu, piću i drugim tjelesnim užicima, dok su drugi postajali vjerski fanatici i pokušavali umiriti vlastitu savjest krajnjim oblicima pokore i trpljenja.

Red flagelanata (samobičevalaca), osnovan 1270. u Perugii, stekao je tada mnogo pristaša diljem Europe. Oni su stupali ulicama europskih gradova, udarajući se po golim leđima lancima i bičevima, prikupljajući mnoge nove sljedbenike. Ubrzo se red okomio na Židove, optuživši ih da su uzročnici izbijanja kuge, što je na mnogim mjestima bilo poticaj i povod za pogrome. Uskoro su zajedničkom djelatnošću svjetovnih i crkvenih vlasti flagelanti stavljeni izvan zakona. Društvom su općenito ovladale osjećajna i moralna neravnoteža, padalo se u krajnosti između fanatične pobožnosti i izrazite okrutnosti u ratovima i unutarnjim sukobima. Bilo je to i vrijeme velikog porasta progona vještica i čarobnjaka. Iako je velika većina optuženika, posebice žene, bila nevina, postojali su i oni malobrojni koji su vjerovali da se crnom magijom i služenjem Sotoni mogu ostvariti vlastiti ciljevi. Obožavanje đavla predstavljalo je krajnji iskaz nezadovoljstva institucionalnom religijom, ali u isto vrijeme i neku vrstu traženja snažnijih osjećajnih iskustava. Sljedbenici Sotone bili su u sve svjesno uključeni, znajući da su prema katoličkom nauku osuđeni na vječno prokletstvo, što najbolje oslikava koliko su stari društveni ideali izgubili snagu i privlačnost.

Umjetnost 14. i 15. stoljeća izražava opće značajke doba. Primjećuje se da autori ostaju vezani uz stare, konvencionalne oblike, bez nadahnuća za novo. No, ti stari oblici postali su beživotni i sterilni zbog pretjerane uporabe. Književnost je naročito trpjela zbog konvencionalnoga oponašanja majstorskih djela iz prošlosti. Nanovo su se pisali stari romani i sastavljan je beskrajan niz ljubavnih pjesama. Povjesničari i kroničari, poput glasovitoga Jeana Froissarta (1337 – o. 1410) za Stogodišnjega rata, više su bili zaokupljeni svečanostima, festivalima i

Slika 48. Braća van Eyck: Oltar u Gentu (lijevo i desno krilo), 1432.

dugačkim opisima površinskih zbivanja nego što se od njih moglo, primjerice, saznati o uzrocima ili strategiji rata. Bilo je, naravno, i izuzetaka od prosječnosti i epigonstva. Tako su tadašnji mistici bili autori nekih od vjerski najdojmiljivijih tekstova ikada napisanih, poput spisa *Theologica Germanica*, s jakim utjecajem kasnije na Luthera, ili spisa *Imitatio Christi*. Vodeći mistici odreda su bili Nijemci, dok su francuski pisci bili općenito više zainteresirani za svjetovnu tematiku. Tako je François Villon (1431-?1463) duhovito opisivao osobnu propast i svijet pariškoga podzemlja. Englez Geoffrey Chaucer (o. 1343-1400) u svojim je *Canterburyjskim pričama* dao živi presjek onovremenog engleskoga društva. Što se tiče arhitekture, na sjeveru Europe se, kao i u književnosti, oponašalo stare uzore. Nastavilo se graditi po obrascima gotike, u maniri koja je ponekad pretjerano težila savršenstvu i detaljima te je često bila previše proračunata da bi bila i lijepa. Od istih slabosti patilo je i kiparstvo, obilježeno realizmom. Najbolji primjer kiparske djelatnosti jesu grobnice zapadnih vladara i velikaša, od kojih se ističe ona na dvoru burgundskih kneževa autora Clausa Slutera (o. 1350-1406).

Slikarstvo, kao i kiparstvo, postalo je neovisna grana umjetnosti tek pred kraj srednjega vijeka. Do 14. stoljeća sve su slike imale poglavito ukrasnu namjenu. U rukopisima iz 15. stoljeća pojavile su se slike koje su stajale izvan glav-

noga teksta, neovisno, ponekad zapremajući prostor čitave stranice. U to vrijeme zabilježene su i prve štafelajne slike koje su se mogle prenositi s mjesta na mjesto i nisu bile vezane za građevinu. U cjelokupnom slikarstvu zabilježena je izražena težnja prema realizmu, posebice na sjeveru Europe, za razliku od Italije. Posebno su vrijedni portreti, radovi sjevernjačkih majstora, koji pružaju živ dojam o svim slojevima ljudi 15. stoljeća, od seljaka do vladara. Kao i u kiparstvu, i najvažniji slikari toga doba bili su Flamanci, povezani s burgundskim dvorom. Među njima najistaknutiji su bili Jan van Eyck (o. 1395-1441), Rogier van der Weyden (1400-1464) i Hans Memling (1435/1440-1494). Flamanska škola izvršila je velik utjecaj na sjevernoeuropsku umjetnost u naredna dva stoljeća, a nekim tehničkim postignućima utjecala je posvuda na razvoj slikarstva. Flamanski su majstori, izgleda, usavršili tehniku ulja na platnu koju su kasnije preuzeli i talijanski majstori.

58. Engleska i Francuska u 14. i 15. stoljeću

Raspadanje srednjovjekovnoga društva stvorilo je teške probleme vladarima svih europskih država. Stanje je bilo posebice teško u nekim područjima Srednje i Istočne Europe, ali i u snažnim monarhijama na Zapadu je ponekad zamalo dolazilo do kolapsa. Kraljevi Engleske, Francuske i katoličkih kraljevstava u Španjolskoj bili su oko 1400. znatno slabiji nego stotinjak godina prije, dok je istovremeno plemstvo obnovilo velik dio nekadašnje moći, usporedno sa slabljenjem autoriteta središnje vlasti. Većina središnjih institucija iz 14. stoljeća uspjela je, ipak, preživjeti i najteža iskušenja, te su uspjele spriječiti ili ublažiti najopasnije iskaze bezvlašća. Sukobi različitih društvenih slojeva i grupa u francuskim i engleskim gradovima nikada nisu dobili oblik i intenzitet kakav su imali u Italiji, a velikaši-pljačkaši predstavljali su znatno manji problem zapadno od Rajne nego u njemačkim zemljama. Obnova je bila brža i lakša u zemljama s već od ranije jakom središnjom vlašću. Na samom kraju srednjeg vijeka Engleska, Francuska i Španjolska bile su ponovno ujedinjene pod jakim vladarima, dok su njemačke i talijanske zemlje te slavenski svijet zapali u još veće političke poteškoće.

U Engleskoj i Francuskoj je naizgled nezaustavljiv proces centralizacije te stvaranja više razine državnog i političkog jedinstva bitno usporen nakon vladavina Filipa IV Lijepog i Edvarda I. Od tada do kraja srednjega vijeka engleski i francuski kraljevi često su se morali boriti za puko preživljavanje. Osim općeeuropskih teškoća, ova su dva kraljevstva imala i vlastitih, posebnih problema. Beskrupulozne metode, kojima su se obojica spomenutih vladara služili, omrznuli su središnju vlast i monarhiju mnogim pojedincima i skupinama. Politički

feudalizam bio je značajno oslabljen u obje zemlje, ali su velikaši i plemstvo općenito još uvijek imali veliku moć i utjecaj. Držali su i dalje većinu zemljišnih posjeda, osnovicu društvene moći u srednjem vijeku, bili su još uvijek nezaobilazni u ratu i vojskama te su i nadalje općenito prihvaćani kao prirodni savjetnici i pomoćnici kraljeva. Nasilan odgovor plemstva na Filipove i Edvardove mjere neki snažniji i sposobniji nasljednici možda su i mogli spriječiti, ali na oba je prijestolja zaredao niz slabih i nesposobnih vladara, s kratkotrajnim izuzecima. Kao vrhunac svega, dvije su zemlje 1337-1453 vodile težak, mučan i iscrpljujući tzv. Stogodišnji rat.

Vladavina engleskoga kralja Edvarda II (1307-1327) pruža dobar primjer navedenih poteškoća. Od oca je naslijedio Kraljevstvo na rubu bankrota, nezadovoljno plemstvo i gubitnički rat sa Škotima. Sam je bio nedovoljno sposoban i pripremljen za vlast te je veći dio vremena provodio u beznačajnim zabavama, dok su za to vrijeme njegovi miljenici stvarno vladali. Stoga je ubrzo (1311) plemstvo uspjelo nametnuti kralju niz odredbi kojima su ograničeni moć i ovlasti dvora, a sve važnije nadležnosti uprave i vladanja prenesene su u ruke Parlamenta. Velikaši su kralja uspješno razvlastili, ali sami, kao uostalom i u 13. stoljeću, nisu bili u stanju učinkovito vladati i upravljati zemljom. Stoga su Škoti pobjedom u odlučnoj bici kod Bannockburna 1314. obnovili vlastitu neovisnost, ali ni taj slom nije zaustavio međusobne sukobe engleskih velikaša. Dapače, Engleska je zapala u razdoblje privatnih ratova između istaknutih feudalaca. Ubrzo je Edvard II, zahvaljujući ovakvu stanju i općenarodnom nezadovoljstvu njime, uspio 1322. vratiti vlast u svoje ruke. Umjesto kralja osobno, zemljom su od tada prilično učinkovito upravljali njegovi miljenici koji su obnovili moć dvora i ponovno stavili Parlament pod kontrolu kraljevskih službenika. Kada su oni počeli stvarati vlastita prostrana kneževstva u Walesu, izazvali su otpor i pobunu velikaša. Kralj je uhićen, a Parlament je ponovno upotrijebljen kao oružje protiv kralja. Na njegovu zasjedanju početkom 1327. sve su optužbe protiv kralja prihvaćene te je od njega zatražena abdikacija. On je tako i postupio, prepustivši prijestolje najstarijem sinu Edvardu III (1327-1377), da bi ubrzo zatim u zatvoru bio ubijen.

Neposredne posljedice tih događanja bile su vrlo slične onima iz 1311. godine. Kako je Edvard III bio maloljetan, vlast je stvarno preuzela kraljica-majka koja je vlast poglavito koristila da bi povećala moć i posjede svoga ljubavnika Mortimera. Nezadovoljnici među velikašima okupili su se stoga oko mladoga kralja te se on 1330. proglasio punoljetnim, otjerao majku s dvora, a Mortimera dao objesiti. U početku je izgledalo da će novi kralj uspjeti obnoviti moć središnje vlasti. U prvom desetljeću vladanja zaista je i suzbio sve pokušaje ograničavanja svoje vlasti. Velikaše je ušutkao praznim obećanjima i povremenom uporabom sile. Gradske elite umirio je propisima koji su poticali razvoj proizvodnje vune, već tada vrlo značajne u gospodarstvu Engleske. Građane obalnih gradova po-

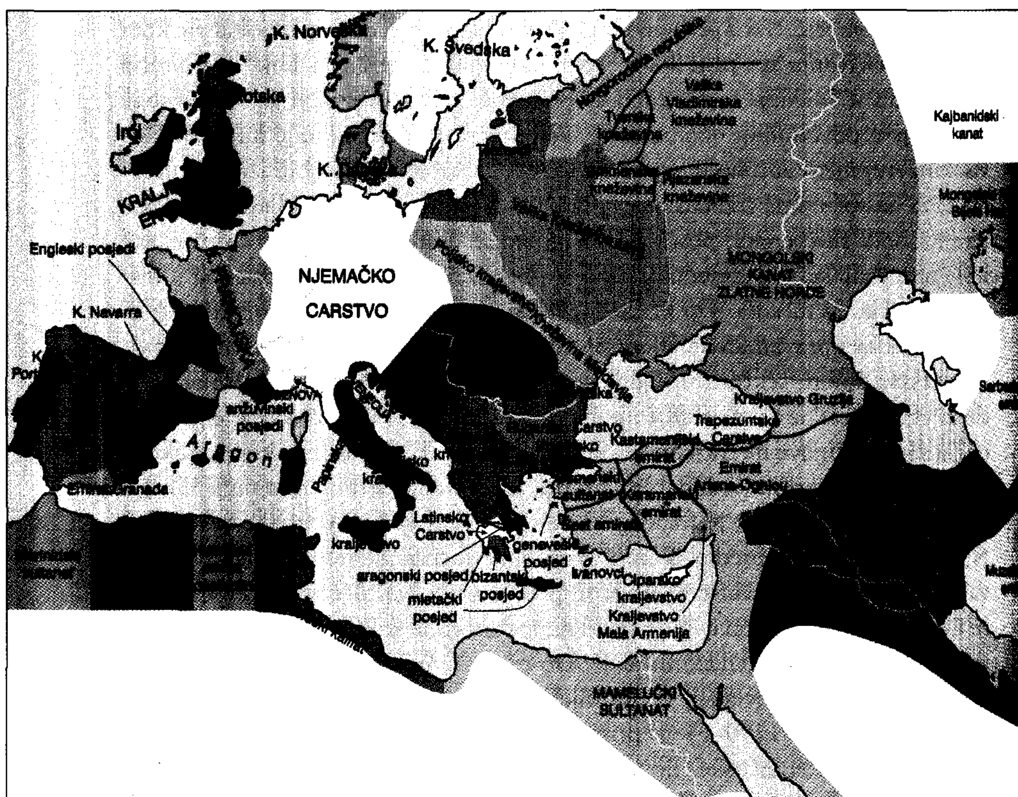
ticao je na gradnju i opremanje brodova, čime je položio temelje budućoj engleskoj pomorskoj moći. Pokušao je i ponovno osvajanje Škotske. No slabosti njegove vladavine postupno su sve više izbijale na površinu. Potpuno prožet viteškim idealima, poput velikaša, bio je sklon ulaženju u besmislene obračune i ratove kako bi dokazao vlastitu vitešku srčanost. Manjkalo mu je odlučnosti i upornosti u provođenju centralizacije te je od 1340. sve više popuštao željama i zahtjevima velikaša. Od tada je vodio potpuno oportunističku politiku, odgađajući umjesto rješavajući sve važnije probleme. U trenutku njegove smrti, stvoreni su uvjeti da sukob velikaša i dvora oko kontrole vlasti i uprave ponovo izbije svom snagom.

Prvi vanjskopolitički pothvat Edvarda III bio je pohod na Škotsku, ali je taj plan ubrzo zapostavljen zbog velike borbe u Francuskoj. Osnovnu teškoću u odnosima dvaju kraljevstava predstavljao je status Akvitanije. Svi francuski kraljevi, naime, stalno su težili jačanju svoga autoriteta na tom području, što je neizbježno vodilo otvorenom sukobu s engleskim vladarima i njihovom namjerom očuvanja posjeda na prostoru Akvitanije. Kako bi oslabili engleski pritisak, francuski vladari su podržavali Škote u njihovu otporu, a zauzvrat su Englezi poticali Flandrijce na pobunu protiv Francuske. Flandrija je u 14. stoljeću već postala glavno tržište engleske vune pa engleski kraljevi više nisu mogli trpjeti da njihovi glavni takmaci kontroliraju tamošnje tržište u vlastitu korist. Neprijateljstva su dodatno potaknuta međusobnim piratskim obračunima na moru.

Kao povod dugotrajnog sukoba, Stogodišnjega rata, pojavilo se pitanje nasljeđivanja francuskoga prijestolja. Od 1314. do 1328. vladala su Francuskom jedan za drugim trojica sinova Filipa IV Lijepog: Luj X Svadljivac (1314-1316), Filip V Visoki (1317-1322) i Karlo IV Lijepi (1322-1328). Međutim, nijedan od njih nije imao muške nasljednike. Ostale su samo kćeri, a vodeći francuski pravnici ustvrdili su da tamošnji zakoni ne dopuštaju ženi i njezinim nasljednicima preuzeti prijestolje. Stoga je Filip Valois, rođak posljednjih kraljeva, postao kralj Filip VI (1328-1350). Stvarni razlog odbijanja postavljanja kraljice bila je potreba udaje princeza u neku od velikaških kuća, a velikaši se nisu mogli međusobno dogovoriti tko bi od njih na taj način mogao postati budući kralj, odnosno začetnik nove dinastije. Postojala je opasnost i od engleskoga zahtjeva za francuskom krunom, s obzirom da je Edvard II oženio kćer Filipa IV Lijepog, ali je ta mogućnost u početku izgledala malo vjerojatna. No, kada je Edvard III došao na vlast, počeo je isticati vlastita nasljedna prava na francusku krunu kao unuk Filipa IV te je odbio priznati kralja iz kuće Valois, sve dok mu nije zaprijetio gubitak posjeda na francuskom ozemlju. Prema srednjovjekovnim načelima legitimiteta, Edvardove su pretenzije bile slabije zasnovane od onih francuskih kraljevni, ali je engleski kralj posjedovao vojnu silu koja je potonjima nedostajala. Posljedično, Edvard je postao glavni protivnik novoga načela nasljeđivanja isključivo po muškoj liniji, a zahtjevi ostalih potomaka Filipa IV bili su zaboravljeni.

U početku je Edvard priznao Filipa za kralja, budući da nije želio rat tijekom svoga učvršćivanja na prijestolju. Nekoliko godina poslije stanje u Flandriji pružilo mu je, međutim, mogućnost ponovnog otvaranja pitanja francuskoga prijestolja u povoljnijim okolnostima. Flandrijci su, naime, ranije dugo živjeli s visokim stupnjem autonomije pod vlašću svojih grofova te su bili izrazito nezadovoljni nastojanjima francuskih vladara da ih oporezuju i upravljaju njima putem osobnih službenika, postavljanih iz Pariza. Stanje su dodatno usložnjavali teški unutarnji sukobi između gradske aristokracije i radništva uposlenog u tekstilnim manufakturama. Do kraja 13. stoljeća krupni trgovci i bankari potpuno su ovladali upravama većih flandrijskih gradova te su pretvorili obrtnike i radnike u tekstilnom sektoru u nadničare, dnevne najamne radnike. Borba nižih slojeva za izlazak iz takva stanja i poboljšanje vlastita položaja navela je gradske oligarhijske krugove na traženje pomoći i zaštitu kod francuskoga kralja. Tako se borba protiv oligarhije podudarila s protufrancuskim otporom, u čemu je Edvard vidio vlastitu priliku te je flandrijski puk doživljavao kao prirodne saveznike. Njegovi su izaslanici predložili buntovnicima odbacivanje francuskoga i priznavanje engleskoga vrhovništva. Kada su predstavnici buntovnika počeli oklijevati, Edvard ih je izravno ucijenio prekidom izvoza vune iz Engleske. Stoga su ubrzo bili prisiljeni promijeniti mišljenje. Do toga vremena (1337), pobunjenici su nizom ustanaka već ovladali većim dijelom Flandrije, a njihov je vođa Jacques van Artevelde (oko 1290-1345) pristao priznati Edvarda za vladara, ako se ovaj proglasi kraljem Francuske. Edvard je zahtjev prihvatio. Otvoreni sukob izbio je s Francuskom kada je sljedeće godine, kao odgovor na Edvardov čin, Filip VI proglasio zapljenu svih posjeda engleske krune na francuskom ozemlju. Time je otvoreno i konačno započeo tzv. Stogodišnji rat.

Dugotrajni je rat, kao što je bilo uobičajeno u srednjem vijeku, teže od vojnika pogodio neboračko stanovništvo, poglavito seljake. U potrazi za skrivenim bogatstvima vojnici su uništavali ljetinu, palili sela, mučili i ubijali seljake i građane. Neke su francuske regije potpuno opustošene i raseljene, a u drugima je nastupilo bezvlašće. Suprotnost između viteških ideala i stvarnosti nikada nije bila jače naglašena. Englezi, dobro izvježbani u dugotrajnim i mukotrpnim ratovima sa Škotima, imali su znatno bolju vojsku, suvremenije opremljenu i obučenu. Stoga su dobili većinu otvorenih bitaka, ali nisu našli načina kako dobiti i rat. Imali su premalo ljudi i sredstava da bi osvojili i zavladali čitavom Francuskom. Francuzi su se najčešće utvrđivali iza zidina gradova i kaštela, prepustivši engleskim pljačkaškim postrojbama pustošenje terena. Ta činjenica zorno objašnjava dugotrajnost i razornost rata. Nakon nekoga vremena Englezi bi se zamorili i konačno bi Francuzi ponovno zauzeli ranije okupirana područja. Nijedna strana nije imala snage rat razriješiti vojnim putem. Stoga su se konačno unutarnje stanje, gospodarske i političke teškoće u obje zemlje, pokazali, za konačan ishod rata, znatno važnijim od djelovanja vojski.

Karta 16. Europa, Sredozemlje i Bliski istok oko 1360. godine

Edvard je započeo rat velikom pomorskom pobjedom 1340. kod Sluysa. Godine 1346. opustošio je sjevernu Francusku sve do Pariza, a na povlačenju je u bici kod Crécyja teško potukao Francuze. Nastupila je dvogodišnja engleska opsada i konačno predaja Calaisa. Velike pobjede i ogromni troškovi Edvardu su tako konačno donijeli – jedan jedini grad. Uslijedila je velika epidemija kuge te obje zemlje nisu zatim prilično dugo bile u stanju pokrenuti iole značajniji pohod. Tijekom toga razdoblja preminuo je Filip VI, a njegov nasljednik Ivan Dobri (1350-1364) još je izrazitije od oca bio opsjednut viteškim idealima i ništa nije naučio iz poraza kod Crécyja. Godine 1356. Edvardov istoimeni sin, zvan Crni Princ (1330-1376), krenuo je iz Akvitanije na novi, veliki pohod, a Ivan mu je krenuo ususret. U bici kod Poitiersa, Francuzi su ponovno doživjeli katastrofu, a kralj Ivan je zarobljen. No, ni ovu veliku pobjedu Englezi nisu značajnije iskoristili do primirja u Calaisu 1360. koje je na neko vrijeme zaustavilo rat. Njime se Edvard prešutno odrekao prava na francusko prijestolje, a u zamjenu je dobio priznanje potpune vlasti nad jugozapadom Francuske – Akvitanijom te nad Calaisom i Ponthieuom na sjeveru. Uz to, Francuzi su morali platiti i ogromnu otkupninu za kralja Ivana.

Primirje je sklopljeno isključivo zbog iscrpljenosti obiju strana. Nitko nije imao namjeru poštovati ugovorene odredbe. Otkup za kralja Ivana nikada nije plaćen te je on ostao u engleskom zarobljeništvu gdje je i preminuo 1364. godine. Njegov nestanak pokazao se blagotvornim za Francusku. Naslijedio ga je Karlo V (1364-1380). Ne baš hrabar ratnik (pobjegao je s bojnog polja kod Poitiersa), iskazao se vrlo vješt kao državnik. U unutarnjim poslovima oslanjao se na savjetnike iz redova građanstva koji su uspjeli donekle obnoviti red i donijeti napredak. Vještim spletkarenjem i diplomacijom, udario je na Engleze iznutra, izazvavši niz pobuna u Akvitaniji. Stoga su 1369. Englezi obnovili rat. U ovom razdoblju Francuzi su, do sljedećega primirja 1375, vješto izbjegavali ući u otvorenu bitku protiv Engleza. Novim primirjem potonjima su od svih nekadašnjih posjeda preostali tek Bordeaux s okolicom i Calais. Već prije isteka primirja kralj Edvard i Crni Princ bili su mrtvi, a na englesko prijestolje došlo je dijete. Rat je službeno nastavljen, ali tijekom jednoga čitavog naraštaja sve se svelo na piratstvo i pljačke.

U početku je rat u Engleskoj bio prilično popularan. Pučanstvo se veselilo velikim pobjedama i bogatom plijenu. Međutim, visoki porezi ubrzo su umanjili borbeni žar srednjih slojeva, a nakon Edvardove smrti razočaranje i bijes postali su prevladavajuće raspoloženje u javnosti. Teritorijalne stečevine su nestajale, dok su francuski pirati ozbiljno štetili trgovini i engleske obalne gradove učinili poprištima sličnih strahota kao u mnogim francuskim regijama. Engleski vojnici-veterani nakon povratka u domovinu često su se pretvarali u pljačkaše sela ili plaćenike bezobzirnih feudalaca. Povrh svega, bili su tu strah i panika od kuge koja je pred kraj Edvardove vladavine u nekoliko navrata poharala Otok. Sve veće sudjelovanje povlaštenih slojeva u radu središnje državne uprave ništa nije pomoglo u smanjivanju rastućeg nezadovoljstva. Velikaši, vitezovi i građani nisu bili u stanju osmisliti nikakvu novu politiku, osim bezizglednih pokušaja očuvanja postojećeg stanja. Jedino su na političkom planu imali jasne zamisli te su uspjeli postići zamjetne uspjehe u ograničavanju kraljevske vlasti. Edvardu je nužno trebala što veća potpora iznutra za rat te je davao velika obećanja, ali bi ih zatim redom i kršio. Sve veći pritisak „odozdo" postupno ga je prisilio promijeniti način vladanja. Sada je kraljevsko vijeće, puno velikaša, preuzelo glavnu riječ, a Parlament je postao gotovo u potpunosti neovisan od kralja. Ovo je višim slojevima, posebice velikašima, omogućilo znatno veći utjecaj na upravljanje državnim poslovima. Opadanje moći kraljevskih savjetnika značilo je kraj tajne i autokratske vladavine. Parlament je sve manje bio važan kao vrhovno sudsko, a sve više kao glavno zakonodavno tijelo zemlje. Isto tako, kralj se sve više jedino Parlamentu obraćao u vrijeme potrebe raspisivanja poreza. Velikaši su, osim svega, bili naklonjeni i zahtjevima nižeg plemstva i građanstva te su potonji zauzvrat najčešće podržavali velikaške zahtjeve kralju. Stoga je kralj gotovo bez iznimke potvrđivao odluke koje mu je slao Parlament.

Na prvi pogled Engleska je tada postigla velik napredak prema ograničenoj monarhiji i parlamentarnoj vladavini, ali je on bio bitno ograničen dvjema krupnim slabostima. Velikaši su, naime, uvijek bili spremni utjecati na vlast i kontrolirati, ali ne i obnašati ju. Umiješali bi se jedino onda kada bi njihovi vlastiti interesi i ponos bili dotaknuti. Obične, svakodnevne poslove državne uprave prepuštali su drage volje kralju i činovništvu. Posljedična nesigurnost i nedostatak odgovornosti, nasilne i nagle promjene u politici, obeshrabrili su mnoge javne službenike. I drugo, velikaši su stalno bili međusobno podijeljeni i sukobljeni, što je povećavalo dezorijentiranost u državnom aparatu. Kako je Edvard bivao sve stariji i nemoćniji, brojne spletke na dvoru počele su se otvoreno ispoljavati, izazivajući javnu sablazan. Grupa plemića, predvođena Edvardovim mlađim sinom Ivanom od Gaunta (1340-1399), povezala se s dijelom potkupljenih službenika i nekim pohlepnim trgovcima kako bi pljačkali zemlju. Njima protivna strana, predvođena Crnim Princem, uspostavila je kontrolu nad Parlamentom 1376. te kaznila neke od najgorih prijestupnika, ali se ta pobjeda pokazala tek privremenom. Crni Princ ubrzo je preminuo, a njegov mlađi brat Ivan uporabio je sav svoj utjecaj da bi novi saziv Parlamenta bio naklonjen njegovoj stranci. Tako je Ivanova potkupljena politička mašinerija potpuno kontrolirala stanje u državi u trenutku smrti staroga kralja 1377. godine.

Preranom smrću Crnoga Princa, nasljednik prijestolja postao je desetogodišnji dječak Rikard II (1377-1399). Razdoblje spletki, karakteristično za posljednji dio vladavine njegova oca, nastavilo se i pojačalo za Rikardove maloljetnosti. Glavnu riječ preuzelo je kraljevsko vijeće u kojem su se razne velikaške struje otimale za moć i položaje, ne prepoznajući opasnost izbijanja pobune u čitavoj zemlji. Kraljevi loši savjetnici okrivljavani su za sve nevolje zemlje, opću korupciju i neučinkovitost vlasti. Wycliffove reformatorske zamisli posijale su nemir i olakšale prodor radikalnih gospodarskih i političkih koncepata. Engleska je bila prepuna putujućih propovjednika i agitatora. Nezadovoljstvo se najjače osjećalo u krugovima nižih gradskih slojeva i seljaštva koji su se smatrali najvećim gubitnicima, lišenim mogućnosti napredovanja na društvenoj ljestvici te iskorištavanim od strane bogatog građanstva i plemstva. Posebno su bili ogorčeni takozvanim Radničkim statutima iz 1351. koji su cijene i plaće zamrznuli na razini prije izbijanja Crne smrti te su niže slojeve onemogućili okoristiti se smanjenjem broja radno osposobljenih i povećanom potražnjom radne snage.

Pobuna je naposljetku izbila 1381. godine. Kraljevski poreznici, koji su pokušali izvidjeti je li moguće prikupiti dodatne poreze, bili su protjerani iz gradova na jugoistoku zemlje. Ubrzo su se čitav Kent i Essex pobunili. Canterbury je pao u ruke buntovnika. Pučka pobunjenička vojska krenula je zatim na London, dok se ustanak usporedno počeo rasplamsavati i u ostalim pokrajinama. Stare povelje i posjedovni spisi su paljeni. Seljaci su tražili ukidanje tlake i davanje zemlje u zakup po povoljnoj cijeni. Neki od naivnijih, dobivši povelje u

tom smislu, razišli su se i otišli kućama. Nekompetentna vlast nije bila u stanju organizirati učinkovitu obranu glavnoga grada. Kraljevski vijećnici naredili su zatvaranje londonskih gradskih vrata, a sami su se s kraljem sklonili u Tower. No, buntovnici su imali saveznike u samom gradu koji su ih pustili unutra čim su se približili gradskim vratima. Nekoliko je dana svjetina vladala gradom i osvetila se pojedincima koje su krivili za loše vladanje i teške gospodarske prilike. Spaljivani su dokumenti; trgovci, pravnici i stranci su ubijani. Kada se kralj uputio na pregovore s jednom grupom buntovnika, druga je grupa provalila u Tower te ubila canterburyjskog nadbiskupa, državnog rizničara te nekolicinu nepopularnih članova kraljevskoga vijeća. Međutim, kralja buntovnici nisu dirali. Oni, naravno, nisu željeli rušenje monarhije, već ispravljanje nepravdi i zlouporaba, ukidanje loših običaja te otpuštanje loših službenika i savjetnika. U tijeku rasprave s kraljem, ubijen je vođa buntovnika Wat Tyler. Na vrhuncu napetosti mladi je kralj hrabro istupio pred svjetinu, jamčeći im ostvarenje njihovih zahtjeva. Time je oštrica pobune bila trenutno otupljena, buntovnici su se počeli razilaziti, a odmah je zatim započela reakcija.

Plemstvo se prisjetilo činjenice da je odlučujući vojni čimbenik u državi. Započelo je hvatanje i ubijanje buntovnika po čitavoj zemlji, u svim grofovijama. Nitko se više nije obazirao na povelje koje su pod pritiskom pobune izdavane tijekom njezina trajanja. Sav bijes povlaštenih slojeva obrušio se na seljaštvo koje je, stoga, neko vrijeme živjelo lošije nego prije pobune. Kmetstvo je tijekom narednih stotinjak godina gotovo u potpunosti iščezlo u Engleskoj. Prvenstveni razlog bila je činjenica da je ono, zbog krupnih gospodarskih promjena, postalo beznadni anakronizam.

Spletke radi kontrole nad kraljevskim vijećem, a zatim i vrlo zakašnjeli, neodgovarajući odgovor na pobunu, kralja su u potpunosti uvjerili u neučinkovitost velikaške uprave. Kada je postao punoljetan, učinio je sve kako bi umanjio političku moć plemstva te poništio dotadašnje ustupke koji su slabili kraljevsku vlast. Njegovi su pokušaji privremeno suzbijeni 1388. nasilnom pobunom velikaša, ali je Rikard strpljivo čekao ponovnu priliku i nastaviti gdje je stao. Do 1397. postupno je uspio pogubiti ili protjerati sve glavne protivnike kraljevske vlasti, postaviti vlastite pristaše na sva ključna mjesta u državnoj upravi te još jednom podčiniti Parlament kruni. Iskazao je pritom veliku političku vještinu, ali je i ozbiljno precijenio dosege svojih ostvarenja. Kralj je zaista oslabio velikaše, ali ih nije lišio vojne moći niti im je uspio suprotstaviti nekakvu novu, kraljevsku vojnu silu, kako bi imao protutežu velikaškoj moći. Smatrajući da je Engleska primirena, organizirao je vojni pohod na Irsku kako bi dokrajčio kronično stanje bezvlašća na susjednom otoku. Protjerani Henrik Lancaster, sin Ivana Gaunta, iskoristio je tu prigodu za povratak i ponovno pokretanje pobune. Velikaši su mu se žurno priključili te se Rikard na povratku iz Irske našao suočen s gubitkom prijestolja. Bio je uhićen i utamničen, dok je Henrik sazvao

skupštinu koja je trebala potvrditi njegovo preuzimanje krune. Skupština je zbacila Rikarda, objavivši dug popis optužbi protiv njega, te je proglasila Henrika za kralja – Henrika IV (1399-1413). Drugi pokušaj uspostave osobne kraljeve vlasti tako je propao, a dinastija Lancaster, potekla iz velikaškoga pokreta, vladala je uz pomoć društvenoga sloja koji ju je i doveo na vlast.

Dugotrajna borba za podjelu moći između kralja i velikaša u 14. stoljeću rezultirala je ne samo velikim utjecajem velikaša na upravljanje državom, već je uspostavila presedane ograničavanja kraljevske vlasti zakonitim putem. Parlament je stekao gotovo potpune ovlasti u poreznoj politici, velik utjecaj na zakonodavstvo te djelomičan utjecaj na određivanje općega smjera državne politike. Borba za moć u Francuskoj nije dala tako konačne rezultate. Plemstvo je i ovdje imalo moć, ali nije uspjelo stvoriti institucije koje bi bile u stanju trajno zauzdati kralja. Uzrok navedene slabosti djelomice je ležao i u tradicionalnoj razjedinjenosti francuskoga plemstva. Svatko je gledao samo sebe i vlastiti, uži interes. Osim toga, francusko plemstvo nije davalo nikakvu potporu zahtjevima građanstva. Drugi važan uzrok takvoga stanja bila je činjenica da je Francuska trpjela mnogo teže posljedice Stogodišnjega rata. Francuzima je glavno pitanje bilo protjerati iz zemlje bande pljačkaša. Potreba za mirom bila je mnogo veća od one za slobodama i povlasticama te je svaki vladar koji je naizgled bio u stanju obnoviti red mogao računati na potporu velike većine podanika.

Rat, kuga i loša državna uprava prevladavali su u Francuskoj tijekom vladavina Filipa VI (1328-1350) i Ivana II Dobrog (1350-1364). Obojica su se pokazali nedoraslima izazovima vremena. U isto vrijeme, staleška zasjedanja na lokalnoj i državnoj razini, često sazivana zajedno radi raspisivanja poreza, nisu uspjela donijeti nikakav program oporavka zemlje. Katastrofa kod Poitiersa bila je znak za opću pobunu. Opći staleži sjevera sastali su se u Parizu te su pod vodstvom meštra ceha pariških trgovaca, Étiennea Marcela (o. 1316-1358), zatražili sudjelovanje u vlasti i promjene u sastavu kraljevskog vijeća. Nakon što su Englezi pobijedili i zarobili kralja Ivana Dobrog (1356), Marcel je prisilio regenta i dauphina Karla da objavi ukaz o reformama koje su prijedlozima o uspostavi demokratskije vlasti i kontrole nad državnim financijama trebale biti prepreka samovoljnoj kraljevskoj vlasti. Zatim je dauphin pobjegao, ostavivši Marcelu kontrolu nad Parizom. Buntovnički duh proširio se i selima te su 1358. bande naoružanih seljaka palile i pljačkale poput engleskih seljaka nekoliko desetljeća poslije. Seljački ustanak nazvan je posprdno "žakerija", prema najčešćem francuskom muškom imenu na selu. Dauphinov položaj izgledao je beznadan, ali su buntovnici bili previše razjedinjeni da bi okupili čitavu zemlju protiv njega. Marcela je pretežito podupiralo pariško građanstvo, dok je u drugim regijama potpora bila značajno manja. Plemstvo nije željelo imati ništa s pobunom građanstva. Građani Pariza nisu bili zainteresirani pomoći seljaštvu te je Marcel značajno izgubio na popularnosti kada je pokušao provesti takav savez. Plemstvo je ubrzo

krvavo ugušilo "žakeriju". Dauphin je zatim krenuo s vojskom na Pariz. Marcel je konačno izgubio potporu kada je u takvoj situaciji pozvao u pomoć pristaše Engleza te su ga vlastiti sljedbenici ubili. Još se jednom pokazalo da jedinstvo i red u Francuskoj ovise o monarhiji.

Dauphin i budući kralj Karlo V Mudri (1364-1380) ujedinio je plemstvo u otporu građanstvu i seljaštvu ne iz naklonosti prema plemstvu, već zbog očuvanja vlastite moći. Njegova je vladavina protekla u obnovi kraljevske moći i ponovnoj izgradnji zemlje na temeljima administrativnog sustava velikih vladara iz kuće Kapetovića, bez značajnijih novosti. I nakon Karlove vladavine u sljedećim godinama nisu zabilježeni značajniji društveni nemiri, što najbolje govori o uspješnosti njegove vladavine. Karlov sin i nasljednik, Karlo VI Ludi (1380-1422), postao je punoljetan 1388. i uspješno je nastavio očevim stopama, sve dok nije psihički obolio 1392. Važnost nestanka snažne kraljevske vlasti u takvim se okolnostima jasno iskazala. Velikaši su odmah započeli borbu za kontrolu nad državnom upravom te je Francuska polako, ali sigurno utonula u krvavo razdoblje bezvlašća i građanskog rata.

Dolaskom Henrika IV u Engleskoj na vlast 1399. započelo je razdoblje aristokratske, parlamentarne vladavine koja je potrajala šezdesetak godina. I nakon tajnoga ubojstva Rikarda II, Henrikov položaj nije bio odveć siguran, s obzirom da je bilo drugih nasljednika Edvarda III koji su imali veća prava na krunu. Stoga je Henrik morao uložiti golem napor kako bi išao na ruku velikašima. Kraljevsko je vijeće bilo ispunjeno velikašima, a važne odluke podnošene su Parlamentu na odobravanje. Velikaši su nastavili suradnju sa sitnijim zemljoposjednicima i srednjim slojem te je Donji dom parlamenta stekao neke važne povlastice tijekom Henrikove vladavine. Nova su pravila očuvala kraljevo pravo veta, ali su mu značajno ograničila pravo globljenja te su označila nov i važan korak u parlamentarnoj kontroli zakonodavstva. Iako je bio voljan dijeliti vlast s povlaštenim slojevima, Henrik je imao teškoća u stvaranju čvrste osnovice svoje vlasti. Političke spletke među velikaškim frakcijama nastavljene su te je Henrik morao stalno imenovati nove službenike, već prema tome kako se ravnoteža snaga mijenjala. Velikaši sa sjevera i iz Walesa podigli su otvorene pobune protiv kralja, osjećajući se lišeni zasluženog dijela moći i prihoda od svojih službi. Kralj je stoga morao voditi dva krvava rata na sjeveru, sve dok nije praktički istrijebio snažnu velikašku obitelj Percy, glavne nositelje otpora. Henrik je vješto i čvrstom rukom vladao u nemirnim vremenima. Bio je učinkovit vladar, trošio je umjereno i tako je izbjegao opasnost preteškog oporezivanja pučanstva.

Na kraljeva sina i nasljednika Henrika V (1413-1422) u početku se gledalo kao na lakoumnoga mladića, obuzetog ljubavnim pustolovinama i dokolicom, lišenog očevih vrlina. No, kada je preuzeo vlast, potpuno se promijenio i uozbiljio. Do kraja života posvetio se isključivo vladarskim poslovima. Kako mu je otac u naslijeđe ostavio sređeno unutarnje stanje, mladi se vladar mogao po-

novno okrenuti zbivanjima u Francuskoj i ratu. U Francuskoj je već dugo vladao običaj da se mlađim kraljevskim sinovima daruje posjede koji su se u trenutku njihove smrti, u načelu morali vratiti kruni. Tako je mlađi sin Ivana Dobrog – Filip Smjeli (1342-1404), stekao 1363. Burgundiju, a ženidbom uz pomoć Karla V i Flandriju. Na sličan je način Karlo VI mlađem bratu Luju prepustio vojvodstvo Orléans. Kada je Karlo VI duševno obolio 1392, burgundska i orleanska kuća započele su borbu za kontrolu nad regentstvom u Francuskoj. Sve do Filipove smrti 1404. borba se vodila raznim sredstvima, ali bez oružja. Ali je Filipov nasljednik – Ivan Neustrašivi, započeo pravi građanski rat ubojstvom Luja Orleanskog 1407. godine. Na čelo orleanske stranke tada je stupio grof od Armagnaca, punac ubijenoga Luja. Obje su strane, i burgundska i orleanska, pokušavale nagovoriti Henrika IV i Engleze da se umiješaju u sukob na njihovoj strani. Međutim, engleski se kralj mudro držao po strani.

U takvoj je situaciji Henrik V 1414. zahtijevao francusku krunu, iako je kuća Lancaster objektivno imala vrlo malo argumenata za to pravo. Ali, to nije pokolebalo kralja koji je sa snažnom vojskom upao u Francusku te ostvario veliku i glasovitu pobjedu u bici kod Azincourta 1415. godine. Sama pobjeda nije, međutim, riješila ishod rata, ali je dovela do saveza engleskoga kralja s Burgundijom. Francuzi više nisu bili u stanju organizirati učinkovit otpor protiv Engleza, jer je njihov najmoćniji velikaš stao na englesku stranu. Henrik se ponovno iskrcao u Francuskoj 1417. i započeo sustavno osvajanje Normandije. Ta su se engleska osvajanja razlikovala od prethodnih. Kako je kralj želio čvrsto zavladati osvojenim područjima, zabranio je vojsci pljačku i pustošenje kako bi pridobio podanike na svoju stranu. Unatoč tome, normandijski su se gradovi predavali tek nakon teških opsada i izgladnjivanja. U ovom se pohodu prvi put u značajnijoj mjeri počelo koristiti topništvo. Iako je ono još uvijek bilo nesavršeno i često opasnije za rukovatelje oružjem nego za neprijatelje, ipak se iskazalo kao vrijedna pomoć prigodom opsada gradskih zidina, što je znatno ubrzalo Henrikovo osvajanje Normandije.

Dok je Henrik redom osvajao normandijske gradove, ulagani su veliki napori za okončanje prijepora između burgundske i orleanske kuće. Prigodom jednog u nizu takvih razgovora, izbila je velika svađa te je burgundski knez Ivan Neustrašivi ubijen. Njegov nasljednik Filip Dobri (1396-1467) želio je osvetu i otvoreno se stavio na englesku stranu. Nakon što je uspio u svoje ruke dobiti bolesnoga vladara Karla VI, predao je Francusku, mirom u Troyesu 1420, engleskome kralju. Tim je ugovorom francuski dauphin proglašen odmetnikom, a Henrik V priznat za nasljednika francuske krune. On se trebao oženiti Karlovom kćeri Katarinom i trenutno preuzeti vlast u Francuskoj. Osnažen tim brakom, Henrik je nastavio osvajanje ostatka Francuske te je do smrti 1422. uspio zauzeti sve zemlje sjeverno od Loire. Svega nekoliko mjeseci kasnije preminuo je i Karlo VI te je oba prijestolja naslijedilo jednogodišnje dijete.

Uspon na prijestolje djeteta Henrika VI (1422-1471) te neizbježne svađe vezane uz regentstvo dodatno su oslabili položaj napadača. Neprijateljstvo Francuza prema Englezima bilo je opće i izražavalo se poglavito mjestimičnim ustancima građana, plemstva i seljaštva. Savez s Englezima postao je nepopularan i u Burgundiji, čim se pokazalo da su Englezi došli graditi vlastitu moć na kontinentu, a ne samo pomoći toj francuskoj pokrajini. I u samoj Engleskoj javili su se strahovi od prevelikih troškova ratovanja te kraljeva zapostavljanja Otoka zbog njegovih novih, velikih posjeda i interesa na francuskom kopnu. Unatoč svemu, engleski je položaj tih godina djelovao vrlo obećavajuće, posebice zaslugom političke vještine vojvode od Bedforda, engleskoga regenta u Parizu. Polovici Francuske kojom je upravljao dao je snažnu i pravednu vlast, poštujući mjesne običaje i postavljajući francuske službenike gdje god je bilo moguće. Burgundskoga kneza smirio je lijepim riječima i mitom. Iako s ograničenim poreznim prihodima, Bedford je ipak uspio održavati malu, ali učinkovitu vojsku. Postupno se područje pod vlašću engleskoga kralja širilo prema jugu, sve dok 1428. engleske postrojbe nisu došle pred zidine Orléansa, grada koji se smatrao ključnim za čitavu južnu Francusku. Za potpuno opkoljavanje grada Bedford nije imao dovoljno ljudi, ali je uspio nametnuti blokadu te gotovo potpuno onemogućiti dopremu hrane i logistike u grad.

Bedford vjerojatno ne bi bio toliko uspješan u svojim nakanama da je na francuskoj strani postojao netko tko bi bio u stanju ujediniti zemlju protiv napadača. Izbjegli dauphin Karlo VII činio se logičnim izborom za takvu ulogu, budući je gotovo polovica Francuske bila pod njegovom vlašću, a sjever je tek čekao znak da se digne na opći ustanak. Međutim, ni Karlo niti njegovi najbliži suradnici iz redova Armagnacove stranke nisu bili dorasli takvu zadatku. U takvoj situaciji vodstvo otpora pred Orléansom preuzela je, potpuno neočekivano, osoba niskog društvenog podrijetla. Radilo se o ženi i seljakinji Ivani Orleanskoj (Jeanne d' Arc, 1412-1431). Iako iz udaljene granične pokrajine, uspjela je postati predvodnik francuske vojske i otjelovljenje novog, domoljubnog duha koji se sve više iskazivao u borbi protiv Engleza. Ona je tvrdila da su joj se javljali glasovi koji su joj naređivali kako mora povesti narod u borbu protiv osvajača. Unatoč njezinoj nevoljkosti, glasovi su se opetovano javljali i nisu joj, navodno, u konačnici ostavili nikakav izbor. Ipak, za sobom vjerojatno nije bila u stanju pokrenuti mase sljedbenika svojim djevičanskim vizijama svetaca i Boga, već kvalitetama vođe. Ivana Orleanska je krenula 1429. iz Domrémyja na čelu snaga koje su trebale razbiti opsadu Orléansa. U tome je, protivno svim očekivanjima, i uspjela.

Pobjeda kod Orléansa izazvala je veliko oduševljenje u cijeloj Francuskoj. Dauphin Karlo i dalje je bio neodlučan te ga je tek uporno nagovaranje Ivane Orleanske ohrabrilo okruniti se u Reimsu za francuskoga kralja kao Karlo VII Pobjednik (1422-1461). Ukazao se povoljan trenutak za brz i odlučujući obračun s Englezima, na valu općenarodnoga oduševljenja. No nakon krunidbe,

Karlo nije poduzeo ništa u tom smislu, te je rat produljen i kroz naredna dva desetljeća. Kada su, ubrzo nakon Karlove krunidbe, Burgundi i Englezi nedaleko od Pariza zarobili Ivanu, novi francuski kralj nije učinio apsolutno ništa kako bi joj pomogao. Englezi su se Ivani Orleanskoj, simbolu francuskoga otpora, osvetili namještenim procesom pred inkvizicijskim sudom u Rouenu, gdje je Ivana 1431. osuđena i spaljena kao krivovjerka i vještica. Unatoč pogubljenju Ivane, engleska je ratna sreća nepopravljivo počela nestajati. Na francuskom dvoru je 1433. godine prevladala radikalnija struja, a Karlovi kolebljivi savjetnici protjerani su s dvora. Zbog sukoba oko nekih feuda i prava, Filip Burgundski napustio je 1435. savez s Englezima, a iste je godine preminuo i Bedford. Godine 1436. u ruke Francuza pao je Pariz, nakon što su građani otvorili vrata kraljevskoj vojsci. Od 1444. do 1449. zavladalo je primirje, tijekom kojega su reformirane francuske državne financije i vojska. Kada je 1449. rat obnovljen, Francuzi su engleske posjede u Francuskoj osvajali jedan za drugim, da bi od svih nekoć francuskih posjeda Henrika V, 1453. u engleskim rukama ostao samo Calais. Bio je to konačan kraj Stogodišnjega rata, u kojem je francuska strana odnijela potpunu pobjedu.

Tijekom vladavine Karla VII, kao i njegovih prethodnika Karla V i Karla VI, srednji je sloj prevladavao u kraljevskom vijeću. Kralj je podržavao savjetnike iz redova građanstva i priječio nezadovoljnim plemićima da ponovno steknu kontrolu nad upravljanjem državom. Teški zadaci stajali su pred državnom upravom. Osim istjerivanja Engleza, moralo se pobrinuti za uklanjanje štete nakon više od stoljeća rata i loše uprave. Značajni dijelovi Kraljevstva bili su opustošeni, a na tisuće Francuza se iselilo. Velik dio obradive zemlje zarastao je u korov. Opala je trgovina, propale su ceste, luke i kanali. Bande neplaćenih vojnika i profesionalnih pljačkaša pustošile su seoska područja, otimajući ono malo što je preostalo nakon rata, kuge i gladi. Ipak, krajem Karlove vladavine najteže i najvidljivije posljedice rata bile su već uklonjene. Pljačkaši su pohvatani ili protjerani iz zemlje. Velike su svote utrošene za obnovu cesta, luka i trgovine. Poboljšala se i obrada zemlje, a mnogi su seljaci pod povoljnim uvjetima uspjeli doći do vlastite čestice zemlje. Iako su staleži ponekad potiho negodovali zbog visokih poreza, Karlov je položaj, pobjedom nad Englezima, bio praktično nedodirljiv. Malo je tko bio spreman suprotstaviti se pobjedničkom kralju te su staleži postupno napustili sve pokušaje kontrole rasta kraljevske vlasti. Francusko plemstvo nije nikada bilo previše zainteresirano za rad staleža te se bez otpora odreklo njihovih nadležnosti. No znatno veća teškoća i izvor nezadovoljstva, bio je plemstvu gubitak unosnih državnih službi u vrijeme kada su zbog obnove imali povećane financijske potrebe. Karlove teškoće povećane su kada je najstariji sin Luj zatražio udio u vlasti i pri tome se povezao s vodećim velikašima. No kada je Luj pobjegao na dvor burgundskoga kneza, njegov otac nije poduzeo nikakve oštrije mjere. U takvom položaju Luj je dočekao očevu smrt 1461. godine.

Luj XI (1461-1483) postigao je, kao kralj, dva velika uspjeha. Priključio je sve velike posjede kraljevskoj domeni, a uz to je slomio moć kuće burgundskih kneževa koja je već stotinjak godina prijetila jedinstvu i cjelovitosti Francuske. Onovremeni pisci često su ga negativno prikazivali, ističući njegove loše karakterne crte, ali po tome Luj XI nije bio posebno drukčiji od svojih suvremenika. Razlikovao se po inteligenciji i upornosti kojom je provodio vlastite planove, ušavši tako u uzak krug vladara koji su položili temelje "novih monarhija" ranonovovjekovnog razdoblja. U početku vladavine oslonio se na plemstvo i otpustio je očeve savjetnike iz srednjega sloja. Zatim je pokušao udaljiti se od plemstva, potičući njihove međusobne frakcijske borbe, posebice u Burgundiji. No, kralj je precijenio vlastite mogućnosti te mu je, kao odgovor, 1465. osnovana velika feudalna liga. Ona ga je prisilila na obećanje da će prepustiti velike dijelove kraljevske domene pobunjenicima. Nakon primirja Luj nije održao dano obećanje, a plemstvo se, prema očekivanjima, uskoro počelo ponovno međusobno prepirati oko interesa i posjeda. Tijekom sljedećih desetak godina kralj je postupno, političkim sredstvima, uspio ponovno steći prevlast. Pri tome se obilato koristio mitom i korumpiranjem nezadovoljnika, a oni, koji nisu pristali popustiti, bili su zatvoreni.

Jednog protivnika, ipak, kralj nije mogao pridobiti ni podmićivanjem niti silom. Zahvaljujući postignućima oca i djeda, burgundski knez Karlo Smjeli (1467-1477), ranije vođa velikaške lige u Francuskoj, bio je tada jedan od najmoćnijih europskih vladara. Burgundija, područje na jugoistoku Francuske, bila je poljoprivredno bogata zemlja s velikim brojem ljudi sposobnih za vojsku. Bračnim vezama burgundski je dvor došao do Flandrije, a zatim i gotovo do čitave Nizozemske. Stanovnici tih sjevernih gradova, iscrpljeni stoljećima sukoba unutar gradskih društava, dopustili su burgundskim kneževima ukidanje svojih starih povlastica i teško oporezivanje. Nizozemsko bogatstvo omogućilo je ne samo da burgundski dvor postane središte umjetnosti, već je dalo sredstva za plaćanje brojnih vojnika s juga Burgundije. Jedina slabost vlasti burgundskoga kneza bila je činjenica da su njegovi sjeverni posjedi bili fizički odvojeni od ostatka Burgundije carskim posjedom Lotaringijom (Lorenom). U slučaju da Karlo Smjeli zavlada i tim prostorom, mogao je vladati prostorom od Alpa do Sjevernog mora, jakim kraljevstvom nalik na Lotaringiju u 9. stoljeću. Takav plan Luj XI nastojao je spriječiti svim sredstvima, budući da bi postojanje jake države na istočnim granicama Francuske ozbiljno ugrozilo njezinu sigurnost, a ni njegova pobjeda nad francuskim plemstvom ne bi bila sigurna ako bi potonji mogli računati na podršku burgundskoga dvora.

Nadmetanje Luja XI i Karla Smjelog predstavljalo je tek jednu fazu u višestoljetnom sukobu oko vlasti nad teritorijem između Njemačke i Francuske. Taj je sukob započeo još za sinova Karla Velikoga i sve do kraja srednjega vijeka nije bio konačno riješen. U vrijeme prevlasti plemićke lige kojoj je bio na

čelu, Karlo je od Luja XI uspio iznuditi brojne ustupke. No, kako je unutarnja oporba postupno slabila, tako je francuski kralj sve više stjecao prevlast. Iako se osobno nije umiješao u zbivanja, Luj je putem svojih pouzdanika uspio potaknuti Švicarce i vladare u Porajnju na pobunu protiv Karla, jer su oni bili uznemireni burgundskim planovima o Alsaceu i Loreni. Švicarci su u nekoliko navrata porazili Karla, koji je konačno poginuo 1476. prigodom opsade Nancyja. Luj XI se odmah prihvatio zauzimanja što većega dijela Karlova nasljedstva. Iza Karla Smjelog ostala je kći. No, mnogi dijelovi burgundskoga teritorija bili su izvorno carski, a ne francuski posjedi, pa je teško bilo pronaći dobar izgovor za potpuno priključenje Burgundije. Budući da se Marija Burgundska udala za Maksimilijana Habsburgovca, kuće Valois i Habsburg nastavile su nadmetanje za burgundsko nasljedstvo. Ugovorom u Arrasu 1482, između dviju strana postignut je sporazum, kojim je Luj XI stekao užu Burgundiju te pokrajine Artois i Pikardiju na sjeveru Francuske. Flandrija i Nizozemska ostale su u habsburškim rukama. Unatoč tom ograničenju, Luj XI je znatno proširio kraljevsku domenu i uklonio burgundsku opasnost. Gotovo u isto vrijeme grofovije Anjou, Maine i Provansa došle su, kao posjedi bez nasljednika, pod francuskoga kralja te je kao veća, djelomice neovisna država, preostala jedino Bretanja. No i ona je ubrzo nakon smrti Luja XI došla pod francusku krunu tako, što je njegov nasljednik oženio nasljednicu te grofovije. Od tada plemstvo, koje je izgubilo mogućnost vladanja čitavim pokrajinama, više nije predstavljalo veću opasnost za središnju, kraljevsku vlast, niti je moglo ponovno pokušati stvoriti neovisnu državu poput one burgundskih kneževa.

Navedeni ratovi i sukobi uvjerili su Luja XI u potrebu osiguranja podrške srednjega sloja, te je on, do kraja vladavine, stekao i nadimak "kralja građanstva". Većina njegovih ministara nisu bili plemići. Novčano poslovanje postalo je vodeća djelatnost na dvoru. Procvali su trgovina i obrti, a Francuska je ponovo postala jedna od najbogatijih zemalja Europe. Zauzvrat, srednji su slojevi mirno prihvaćali kraljeve mjere protiv plemstva i bez pogovora odobravali su sredstva za diplomatske pregovore. Bez otpora su prihvaćali i snažnu politiku centralizacije koja je podjednako ograničavala njihova prava i slobode, kao i one plemstva. Izgleda da su nakon mučnih iskustava tijekom 14. i 15. stoljeća građanskom sloju postali znatno važniji sigurnost i mir od sloboda i povlastica. Luj XI je učinkovito kontrolirao i Crkvu u Kraljevstvu. Seljaštvo i dalje nije imalo nikakva utjecaja na vlast, ali je bilo zahvalno kralju za mir, red i sigurnost koji su zavladali. Stoga tijekom njegove vladavine nisu zabilježeni značajniji pokreti ili seljački ustanci. Čak su i neki plemići, iscrpljeni feudalnim ratovima, pristali uz krunu. Uz rastuću potporu svih društvenih slojeva, kralj je postajao vremenom sve autoritarniji. Može se reći da je Luj XI dovršio zgradu centralizirane monarhije koju su započeli graditi Filip II August, Luj IX Sveti i Filip IV Lijepi.

Lakoća kojom je Karlo VII, prethodni francuski kralj, uspio pobjedonosno okončati Stogodišnji rat bila je velikim dijelom posljedica lošega unutarnjega stanja u Engleskoj. Poteškoće su započele još s Henrikom V. Krenuvši u osvajanje Francuske, kralj je pred Englesku stavio zadatak koji je daleko premašivao njezine snage. Nakon smrti 1422. ostavio je iza sebe dijete Henrika VI, opterećenog naslijeđem psihički oboljeloga djeda, francuskoga kralja Karla VI. Četiri desetljeća njegova vladanja bila su obilježena potpunim raspadom aristokratske, parlamentarne vladavine i početkom Rata dviju ruža, zadnje velike feudalne borbe za vlast. Tijekom malodobnosti Henrika VI, učestale su unutarnje borbe među plemstvom za prevlast, ali je teže sukobe spriječio mudri Bedford, upravitelj engleskoga dijela Francuske. Nakon njegove smrti 1435, stanje se dodatno pogoršalo. Kraljevi glavni savjetnici bili su potkupljivi, skloni izdaji i zloporabama te su najvećim dijelom bili prezauzeti vlastitim poslovima i interesima da bi veću pozornost posvetili ratovanju u Francuskoj. Donji dom nerado je raspisivao dodatne poreze za rat, budući da bi velik dio tako prikupljenog novca na razne načine bio pronevjeren. Stoga ne začuđuje da su u takvim okolnostima Englezi ubrzano gubili položaje u Francuskoj i morali su prihvatiti sramotno primirje 1444. godine. Ono je dodatno pogoršalo stanje. Engleze je poraz u Francuskoj bolno pogodio. Kraljev brak s Margaretom od Anjoua nije bio dobro prihvaćen, a posebice kada je ona počela ostvarivati sve veći utjecaj na dvoru. Odanost kući Lancaster postala je, stoga, vrlo upitna i kralj više nije mogao računati na potporu većine podanika u slučaju izbijanja pobune.

Engleski velikaši imali su tada jači položaj nego ikada prije. Zarada od uzgoja ovaca, prihodi i posjedi darovani od kraljeva koji su tražili potporu te plijen iz Francuske obogatili su brojne feudalne obitelji. Tim su novcem velikaši plaćali privatne najamnike iz redova ratnih veterana, bandita i nezaposlenih te avanturizmu sklonih ljudi. Oni su služili velikašu i kao oružano osiguranje od drugih sudova i presuda, a on sam je zauzvrat štitio njih od zakona. Javni se red počeo raspadati povratkom postrojbi iz Francuske 1453, a put prema bezvlašću dodatno je ubrzan kada je Henrik VI iste godine, poput djeda, duševno obolio. Stare borbe su se rasplamsale i sukobi su prerasli u pravi građanski rat. Jednu je stranku vodila kraljica i njezini miljenici, dok je oporbu predvodio Rikard, vojvoda od Yorka, također kraljevskog podrijetla. U početku, Rikard je zatražio tek pravo regentstva umjesto oboljeloga kralja, kako strankinja ne bi zavladala zemljom, što mu je Parlament i odobrio za 1453. i 1454. godinu. Zatim se Henrikovo stanje privremeno poboljšalo te je on uklonio Rikarda i njegove ljude s vlasti. Razočarani pristaše Yorka pružili su oružani otpor i 1455. odigrala se prva u nizu bitaka s pristašama kralja iz kuće Lancaster. Time je započeo Rat dviju ruža, prema bijeloj ruži u grbu Yorka, dok je u puku ubrzo stvorena priča da je crvena ruža znak Lancastera. Ovaj je rat na površinu izbacio sve najgore iz redova engleske aristokracije, gdje su uski, osobni interesi određivali ponašanje pojedinih

velikaša. Stoga je bilo malo onih koji tijekom rata barem jednom nisu promijenili stranu, bezbroj je bilo ubojstava, zasjeda i izdaja. Jedina razlika u odnosu na razaranja u Francuskoj bila je u tome, što su gradovi i sela dobrim dijelom ostali pošteđeni u njihovim razračunavanjima. Gradovi su redom otvarali vrata svim vojskama, a Parlament je izglasavao akte u korist trenutno vladajuće grupacije. I sami velikaši nisu bili zainteresirani nesmotrenim postupcima natjerati srednje i niže slojeve u redove protivnika.

Godine 1460, Rikard od Yorka ubijen je kod Wakefielda. Grof od Warwicka preuzeo je zatim vodstvo stranke Bijele ruže. On je 1461. zauzeo London i proglasio Edvarda, sina vojvode od Yorka, za kralja. Henrik VI je, nakon pruženog slabog otpora, pobjegao iz grada, lutao kao izbjeglica četiri godine, da bi konačno bio uhićen i utamničen u londonskom Toweru. Vladavina Edvarda IV (1461-1470, 1471-1483) zanimljiva je jer je u mnogim vidovima najavila politiku kakvu su poslije provodili Tudori. Čim je preuzeo vlast, počeo je graditi vlastitu stranku kako bi se oslobodio vezanosti za grofa od Warwicka. Potonji, razljućen ovakvim ponašanjem, povezao se s Lujem XI kako bi vratili Lancastere na vlast. Prevratom iz 1470. Henrik VI je vraćen na vlast, ali su njegova popularnost i popularnost njegova zaštitnika bile već na vrlo slabim temeljima. Nakon godine dana, Edvard se vratio iz izbjeglištva te porazio i ubio grofa od Warwicka, dok je Henrik VI vjerojatno potajno ubijen, a proglašena je njegova prirodna smrt.

Drugi dio Edvardove vladavine protekao je u njegovoj neprijepornoj vlasti. Nametnuo je vlastitu volju kraljevskom vijeću koje je izgubilo velik dio nadležnosti i ranije samostalnosti. Kralj se iskazao vrlo vještim u iznuđivanju novca, a da nije pitao ili se savjetovao s Parlamentom. Financijska neovisnost omogućila mu je i jaču kontrolu nad zakonodavstvom. Većinu novih statuta napisali su njegovi savjetnici, a tek mali broj odluka Donjeg doma postale su zakoni. Parlament se, ipak, nije mogao potpuno raspustiti, jer je kralju ponekad bilo potrebno zatražiti od Parlamenta raspis novih poreza, a i kraljevski zakoni formalno su trebali potvrdu toga tijela. No, donošenje takvih odluka nije kralju predstavljalo poteškoću jer je plemstvo bilo zastrašeno, a ostali su ga slojevi podržavali. Kao i u Francuskoj, stanovništvo je podržavalo centralizam kao prihvatljivu alternativu feudalnom bezvlašću, jer im jamči žuđeni mir, red i sigurnost, u zamjenu za gubitak ionako varljivih sloboda i povlastica.

Stabilnost vlasti narušio je sam Edvard, nepromišljenim brakom s udovicom jednoga manje značajnoga velikaša iz stranke Lancastera. Neumjereni zahtjevi kraljičine rodbine nakon njezine udaje stvorili su jaku oporbu kralju, predvođenu njegovim bratom Rikardom od Gloucestera. Edvardovom smrću 1483, njegov je sin, trinaestogodišnji Edvard V, naslijedio majčinu nepopularnost i očevu krunu, da bi ga stric nakon svega nekoliko mjeseci potisnuo i zbacio s prijestolja. Mladi kralj i njegov brat smaknuti su, a kraljičini rođaci pogubljeni kao izdajice i po-

bunjenici. Ovakvi zločini zgranuli su Englesku te Rikard III (1483-1485), unatoč pokušajima stvaranja čvrste i kvalitetne vlasti, nikada nije stekao jaču potporu u zemlji, zbog čega je ubrzo i ostao bez prijestolja.

Posljedično, mnogi su velikaši stali na stranu Henrika Tudora, gospodara Richmonda, kao pretendenta na prijestolje, iako je on bio bez ikakva pravnog uporišta i dinastičkog legitimiteta za najvišu dužnost. No, jedini je od svih imao hrabrosti i sposobnosti suprotstaviti se kralju. Kada se Henrik 1485. pojavio u Walesu, podržali su ga neki od nezadovoljnih velikaša. Nepopularni kralj Rikard III bio im je u stanju izići u susret tek s malobrojnom vojskom te je kod Bosworth doživio težak poraz, a sam je ubijen u borbi. Pobjednik je proglašen za kralja kao Henrik VII Tudor (1485-1509). On je ujedno postao i osnivač nove engleske kraljevske dinastije. Iznenadnu promjenu na vrhu vlasti stanovništvo je prihvatilo mirno i bez otpora. Dolaskom Tudora na vlast, u Engleskoj je završeno razdoblje nemira, bezvlašća i unutarnjih sukoba te su stvoreni preduvjeti za jak i odlučujući napredak zemlje u narednom stoljeću. Iako su tijekom većeg dijela 15. stoljeća središnje vlasti bile slabe, sve su one već tada podržavale rast i razvoj manufakture i brodarstva. Na taj je način već oko 1500. Engleska raspolagala značajnom tekstilnom proizvodnjom i rastućom trgovačkom mornaricom, čime je stekla uvjete uključenja, u značajnoj mjeri, u velik razvoj i širenje svjetske trgovine u narednom stoljeću.

59. Njemačko Carstvo i Habsburgovci. Stvaranje Španjolske

S obzirom da su i znatno centraliziranije monarhije, poput Engleske i Francuske, jedva preživjele iskušenja 14. i 15. stoljeća, ne začuđuje da se i inače mnogo labavije strukturirano Njemačko Carstvo u potpunosti dezintegriralo krajem srednjega vijeka. Usporedo s opadanjem središnje, carske vlasti, tekao je proces uzdizanja moći i jačanja vlasti pojedinih kneževskih i prinčevskih kuća u različitim dijelovima Carstva. Od svih njih najmoćniji i najvažniji bili su Habsburgovci. Uz navedene procese, važan je i neovisan razvoj Švicarskog saveza (Konfederacije). Isto tako treba uzeti u obzir i povijest gradskih saveza (liga) koji su igrali veliku ulogu u političkom i gospodarskom životu zapadne i sjeverne Njemačke. Početak toga razdoblja bio je obilježen u Njemačkoj interregnumom (međuvlašćem) na carskom prijestolju 1256-1273, što je mnoge Nijemce uvjerilo da je postojanje cara nužnost kako bi se spriječilo klizanje Srednje Europe u posvemašnji kaos. Ovakvo je shvaćanje podupiralo i papinstvo, s obzirom da je nered u Njemačkoj sprječavao ikakve ozbiljnije pokušaje organiziranja velikoga križarskoga pohoda. Stoga su kneževi-izbornici odlučili

1273. za cara izabrati Rudolfa I Habsburgovca (do 1291). On je u potpunosti napustio hohenstaufovsku tradiciju. U zamjenu za papinu potporu, odustao je od bilo kakvih zahtjeva prema sjevernoj i srednjoj Italiji, a i na sjeveru se zadovoljio pukim verbalnim priznanjem svoje vrhovne vlasti. U Njemačkoj je proglasio carski mir, zabranio je privatne ratove, a oštricu mjera usmjerio je prema carskim vitezovima. Kako su potonji bili vrlo nepopularni zbog nametanja raznih neovlaštenih carina na trgovinu, a i nastojali su vlastito blagostanje povećavati često i običnom pljačkom, represivne mjere protiv njih imale su jaku potporu pučanstva. No, car je morao postupati mnogo opreznije kada se radilo o feudima velikaša, kneževa i prinčeva. Ponekad je uspijevao ishoditi mir diplomatskim putem, ali ako bi mirovni pregovori zatajili, nije imao nikakvo drugo učinkovito sredstvo. Rezultati carevih napora bili su gotovo zanemarivi. Vitezovi su donekle obuzdani, dok su kneževi nastavili voditi krvave i razorne ratove.

Kao car, Rudolf je bio samo figura. Međutim, bio je mnogo uspješniji kao utemeljitelj velike kraljevske kuće. U vrijeme dolaska na prijestolje Habsburgovci su posjedovali zemlje od Švicarske do Alsacea, što je bio priličan teritorij, ali još uvijek nedovoljan za kneževski status. Rudolf je iskoristio carski položaj kako bi za obitelj stekao nove posjede. Takvu politiku slijedili su mnogi od njegovih nastavljača iz habsburške dinastije. Prva žrtva Rudolfove politike bio je češki kralj Přemysl II Otokar (1253-1278). Za vrijeme međuvlašća potonji je, poput ostalih kneževa i prinčeva, širio vlastitu domenu. U tome je otišao vrlo daleko, stekavši nasljedstvo posljednjeg kneza Babenberga u Austriji te je poremetio ravnotežu snaga između kneževskih kuća i zavladao prostranim teritorijem od Baltika do Jadrana. No, s pravnog motrišta Otokorav položaj u Austriji bio je slab, budući da se radilo o carskom posjedu koji je ostao bez nasljednika i kao takav je trebao biti vraćen caru. Na Reichstagu u Nürnbergu je, stoga, 1274. car Rudolf dobio ovlasti zauzeti ta područja. Nekoliko godina poslije, u kolovozu 1278, Otokar je poginuo u odlučujućoj bici kod Marchfelda kraj Beča i čitava Austrija, s izuzetkom Koruške, prešla je u Rudolfove ruke. Time su Habsburgovci stekli strateški važan položaj i osnovicu buduće moći u srednjoeuropskom prostoru.

Rast moći Habsburgovaca uzbunio je njemačke kneževe te su oni nakon njegove smrti 1291. za cara izabrali Adolfa od Nassaua (1292-1298). Njega je s vlasti zbacio drugi Habsburgovac, Albert I Austrijski (1298-1308), koji je sebi, kao glavni zadatak, postavio preuzimanje posjeda bez nasljednika diljem Carstva, u čemu je u velikoj mjeri i uspio. Podržao je gradove u Porajnju u otporu susjednim velikašima i potukao je najmoćnije zapadnonjemačke kneževe koji su ustali protiv njegove politike. Alberta je 1308. ubio plaćeni ubojica, dok su velikaši nakon toga pazili da se ne ponovi vladavina nekog sličnog. Naredni su carevi bili u velikoj mjeri ograničeni u slobodi vladanja izbornim obećanjima i bili su strogo kontrolirani kako ne bi prelazili dozvoljene granice. Habsburgovci su sustavno

isključivani iz nadmetanja za prijestolje i u razdoblju duljem od jednog stoljeća više nisu bili carevi.

U 14. i prvoj polovici 15. stoljeća ulogu Habsburgovaca na carskom prijestolju preuzela je dinastija Luksemburgovaca koja se uspjela izdići do još veće moći od svojih prethodnika. Prvi car iz te kuće, Henrik VII (od 1308. njemački kralj, od 1312. i car, umro 1313) osigurao je češko prijestolje sinu Ivanu (1310--1346). Za svoje kratkotrajne carske vlasti Henrik VII se, nagovoren od talijanskih gibelina poput Dantea, zaputio u Rim gdje ga je papin legat iz Avignona okrunio za cara, ali je odmah dospio u žrvanj gradske protucarske politike, razbolio se i preminuo. Henrikov pomalo pustolovni duh naslijedio je i Ivan koji je dugo odolijevao, s minimalnim snagama, pred protivnicima u sjevernoj Italiji, da bi konačno, već star i slijep, pao u bici kod Crécyja na francuskoj strani protiv Engleza 1346. godine. Za to vrijeme, od 1313. do 1346. godine, u Njemačkoj je vladao nered. U prvom desetljeću razdoblja pojavili su se kandidati za carsko prijestolje, Ludvig Bavarski i Fridrik Austrijski. U međusobnom obračunu, pobijedio je Ludvig (1328-1346). Avignonski papa Ivan XXII (1316-1334) bio je ozlojeđen zbog svoje marginaliziranosti u tim borbama te je 1323. proglasio kako izbor za cara bez papinskog priznanja ne važi. Sukob cara i pape oko isprazne forme, a ne stvarnoga sadržaja, nastavljen je i narednih godina. Papine pretenzije homogenizirale su njemački Reichstag oko Ludviga te je 1328. on proglašen carem, a dekretom *Licet Juris* istaknuto je apsolutno prvenstvo kneževa izbornika i Reichstaga u izboru cara, nasuprot papinim težnjama. No, Ludvig se nije iskazao kao car, nespretnom je politikom od sebe postupno otuđio sve pristaše te je konačno 1346. smijenjen. Njegova je vladavina imala ograničen značaj za Njemačku, ali je borba s papom potakla protupapinske osjećaje diljem Europe, baš kao i nastanak političkih spisa radikalnih kritičara papinstva kao što je bio Marsilije Padovanski.

Ludviga je naslijedio Karlo IV Luksemburški (rimski kralj od 1346, češki od 1347, car od 1355, umro 1378). Središte njegove vlasti i osnovica moći bila je Češka, odakle je naumio graditi snažnu državu koja će vremenom dominirati nad Njemačkom. Širio je češki teritorij prema sjeveru, a daljnja širenja pokušavao je osigurati bračnim vezama svoje djece. U Češkoj je poticao trgovinu i razvoj manufakture, obnovio je i ojačao državnu upravu te utemeljio sveučilište u Pragu. Zlatnom bulom iz 1356. želio je stabilizirati političko stanje u Njemačkoj, određujući dozvoljenu razinu moći teritorijalnih kneževa. Karlo je sve prijepore nastojao okončati odredbom da kneževa izbornika od tada bude svega sedam, a zabranio im je i dijeliti njihove zemlje. Sedmorica kneževa-izbornika od tada su bili trojica iz crkvenih i četvorica iz svjetovnih redova, i to: nadbiskupi Mainza, Triera i Kölna te rajnski grof-palatin, knez Saske, markgrof Brandenburga i češki kralj. Kneževi-izbornici stekli su praktički punu, suverenu vlast na svojim područjima, a njihovi gradovi i vazali nisu više smjeli tražiti pomoć ni

od koga izvana. Karlo je, dakle, samo ozakonio već uspostavljeno stanje prevlasti pokrajinskih vlasti. Time je spriječio daljnje moguće ratove i sukobe, stvorio čvrste i dobro upravljane manje državne cjeline te osigurao bolji i sigurniji položaj za sebe i svoju dinastiju na carskom prijestolju nego što je to ranije uspjelo Habsburgovcima. Nakon Karlove smrti 1378, njegovi su sinovi Vjenceslav i Žigmund, svega desetak godina – ukupno do 1437, držali carsko prijestolje te je njihova uloga u njemačkoj povijesti bila vrlo ograničenog značaja. Žigmund je ženidbom stekao Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo (1387-1437), čime je dinastija Luksemburgovaca postigla najveće teritorijalno proširenje, ali je Žigmundovom smrću 1437. izumrla.

Luksemburško nasljedstvo zapalo je Alberta Austrijskog (1438-1439), Habsburgovca. Time je on postao toliko snažan kandidat da su ga kneževi-izbornici praktično bili prisiljeni izabrati za cara. Od tada su Habsburgovci trajno birani za careve. Albert je pokazivao odlučnost, ali je prekratko vladao. Nasuprot njemu, car Fridrik III (njemački kralj od 1440, car od 1452, umro 1493) pokazao se potpuno nezainteresiranim za rad Reichstaga. Različiti domaći i strani neprijatelji neprekidno su ga napadali, financijski su mu izvori presušili te je pred kraj vladavine bio prisiljen lutati kao nemili gost između različitih gradova i samostana. Fridrik III se u vladanju potpuno posvetio austrijskim zemljama, dok su kneževi u Njemačkoj bili izrazito nezadovoljni njegovom vlašću, ali se nisu bili u stanju dogovoriti oko nasljednika. Njemačka je bila podijeljena između brojnih kneževa, teritoriji pod vlašću pojedine kuće bili su beznadno rascjepkani i fizički odvojeni jedni od drugih, izmjenjivali su se ratovi, saveznici, osvajanja i nove podjele. Gradovi su, radi međusobne zaštite u tako nesigurnim vremenima, stvarali saveze (lige), ali im ni oni nisu mogli pružiti dovoljnu zaštitu i često su se brzo raspadali. Nered i nesigurnost teško su se odrazili i na život i obveze seljaštva. Ono je stoga u kasnom srednjem vijeku zaredalo s pobunama i ustancima koji su redom krvavo gušeni.

Neke su razvojne tendencije, unatoč neredu i bezvlašću, bile više nego primjetne. Tako se, primjerice, težište političke moći polako, ali sigurno premještalo sa zapada na istok i jug njemačkoga prostora. Na zapadu su prevladavala crkvena kneževstva koja su iskazivala iste slabosti kao i slični teritoriji u Italiji. Biskupi nisu mogli ženidbom povećavati posjede, nije bilo primjereno ni da ih osvajanjima povećavaju, a morali su upravljati pomoću svjetovnih službenika koji su im često bili nelojalni te gotovo redovito nepošteni i korumpirani. Stoga na zapadu, do kraja srednjega vijeka, nije stvorena nikakva snažnija državna organizacija. Drukčije je bilo na istoku gdje su kneževstva bila teritorijalno veća, nije bilo mnogo crkvenih posjeda, a i vladajuće kuće bile su sposobnije ili, jednostavno, sretnije ruke. U 14. i 15. stoljeću profilirale su se četiri značajne lokalne dinastije: Wettini u Saskoj, Wittelsbachovci u Bavarskoj, Hohenzollerni u Brandenburgu (od 1417) i Habsburgovci, čija je moć počivala na austrijskim pokraji-

nama. Habsburgovci su još u 14. stoljeću osvajanjem Tirola i Koruške osigurali kontrolu nad svim važnim trgovačkim pravcima prema Italiji. Godine 1437. Albert je došao do Češke i Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, ali ih je Fridrik III obje izgubio. Njegov se, međutim, sin Maksimilijan (rimski kralj od 1486, car od 1493, umro 1519) pokazao utemeljiteljem velike, svjetski moćne habsburške kuće. Uspon je započeo još 1477. kada je preduhitrio Luja XI i oženio nasljednicu Burgundije Mariju, čime je stekao Nizozemsku, Burgundiju i Artois. Godine 1491. sklopio je ugovor s Vladislavom II Jagelovićem da će Habsburgovci, umre li Vladislav bez muškog nasljednika, naslijediti češku i ugarsko-hrvatsku krunu. Godine 1494. sklopio je i najunosniji savez: sina Filipa oženio je Ivanom, nasljednicom Španjolske, Sicilije i Napulja te Novoga svijeta.

Jedini značajniji teritorijalni gubitak Habsburgovci su morali otrpjeti na zapadu, u Švicarskoj. Jezgra otpora carskoj vlasti u 13. stoljeću bila su tri planinska kantona, Uri, Schweiz i Unterwalden. Kada je Rudolf Habsburgovac došao na carsko prijestolje, kantoni su se pobojali za svoj, već do tada prilično autonoman položaj. Stoga su se 1291. ujedinili u konfederaciju, tzv. vječni savez. Uslijedilo je nekoliko desetljeća krvavih i teških borbi, s mnogo okrutnih događaja na obje strane. Godine 1315. pokrenuta je iz Njemačke velika feudalna vojska protiv buntovnih brđana, ali su je Švicarci dočekali i potpuno potukli kod Morgartena. Nakon toga su Habsburgovci prekinuli borbu i sklopili primirje kojim je praktički priznata neovisnost švicarskih kantona. Ova je pobjeda potakla i druge brdske kantone da se pokušaju priključiti jezgri saveza. U sljedećih pedesetak godina savezu su pristupili i kantoni Luzern, Zürich, Zug, Glarus i Bern. U konfederaciji su svi članovi zadržavali vlastitu upravu i institucije, ali su predavali savezu dio nadležnosti u vanjskoj politici. Kada je savez pokušao proširiti se i u Porajnje, uzbunili su se tamošnji feudalci koji su 1386. i 1388. zajedno s Habsburgovcima organizirali dva nova velika pohoda protiv Švicaraca, ali ponovno bezuspješno. Novo je primirje sklopljeno 1389. i nakon njega borbe više nikada nisu obnovljene.

Pojam "Švicarci" korišten je radi kratkoće i prepoznatljivosti od 14. stoljeća, iako je naziv "Švicarska" službeno uveden tek od 19. stoljeća. U kasnom srednjem vijeku konfederacija se zvala "Liga Gornje Njemačke". Nije tada postojala švicarska država niti državna uprava, već grupa malih, samoupravnih kantona koje je na okupu držalo vojno savezništvo. Malo je zakona bilo zajedničkih konfederaciji i oni nisu značajnije pomogli stvaranju središnjih institucija. Godine 1370. nadležnost crkvenih sudova u kantonima je ograničena, a žalbe sudovima izvan konfederacije praktički su onemogućene. Poslije su zabranjeni međusobni ratovi članova lige, a poduzeti su i napori za određivanje vojnih obveza svakoga kantona. Kako nije bilo središnje vlasti koja bi dogovore provodila, među kantonima su često vođene žučne rasprave o usmjerenju vanjske politike ili davanju ljudstva i novca u slučaju rata. Mali, seoski kantoni uvijek su bili podozrivi spram

onih gradskih i samo ih je strah od zajedničkog neprijatelja držao na okupu. Unatoč svim slabostima, Švicarci su znatno utjecali na Europu u kasnom srednjem i ranom novom vijeku. Bili su jedini republikanski poredak koji je očuvao neovisnost i čak povećao svoj teritorij. Mnogo su pridonijeli i razvoju u tehnici i taktici ratovanja. Njihovo pješaštvo nije samo uspješno vodilo obrambene akcije, već su bili prvi koji su, zahvaljujući visokom stupnju stege, bili u stanju vršiti i ofenzivne operacije protiv labavo organizirane feudalne vojske. Stoga su vladari susjednih zemalja ubrzo počeli tražiti i u najam uzimati švicarske plaćenike. Neki su švicarski politički vođe bili protiv odlaženja vojnika u stranu službu, ali su visoke plaće i siromaštvo alpskoga stanovništva presudili. Od kraja 15. stoljeća Švicarci su ratovali po svim talijanskim bojišnicama, a na njih do danas podsjeća papinska Švicarska garda.

Na Pirenejskom poluotoku vladari pojedinih kršćanskih kraljevstava imali su izuzetno složene zadatke u čuvanju i izgradnji vlastitih država. Najprije su morali istjerati Maure, a zatim izići na kraj s osvojenim narodima i vjerskim skupinama koji su tvrdoglavo čuvali stare običaje i povlastice. Svako je kraljevstvo bilo sastavljeno od različitih pokrajina koje su u različita doba dolazile pod kraljevu vlast, svaka sa svojim zakonima i institucijama. Plemići su imali velike povlastice i smatrali su se ravnima kralju; slično velike povlastice imali su i gradovi, a seljaštvo je na nekim područjima bilo slobodno birati ili napustiti gospodara. Poluotok je bio prepun Židova i Arapa, bilo hebrejske i muslimanske vjere, bilo preobraćenika na katoličanstvo. Unatoč svim nedostacima, kraljevi 12. i 13. stoljeća povećali su autoritet kraljevske vlasti i nametnuli neke institucije koje su poticale ujedinjavanje. Malena su kraljevstva iz ranoga srednjega vijeka postupno okrupnjala te su krajem srednjega vijeka preostala četiri značajna: Navarra oko Pireneja, Portugal na današnjem području, Aragon koji je držao sredozemnu obalu sa zaleđem, te Kastilja koja je obuhvaćala središnje i sjeverozapadne dijelove poluotoka i zapremala više od njegove polovice. Mauri su još jedino držali Granadu na krajnjem jugu, ali je to malo Kraljevstvo bilo toliko slabo da je samo bilo pitanje vremena kada će preći u katoličke ruke. No, u 14. stoljeću uslijedila je na cijelom poluotoku velika kriza obilježena velikaškim pobunama, prijepornim nasljeđivanjima prijestolja i problemom manjina, što je sve posebice pogađalo Kastilju i vodilo beskonačnim unutarnjim sukobima. Aragonski su se kraljevi za to vrijeme bavili talijanskim i francuskim poslovima, nadajući se i svom dijelu od raspadajućeg Bizanta. Kraljevska se vlast na poluotoku očuvala jedino zahvaljujući već snažnoj i dugotrajnoj ukorijenjenosti te zbog činjenice da su vođe različitih stranaka trebali kraljeve za pokriće vlastite djelatnosti. Katoličkoj crkvi donekle je bilo bolje; vjerska gorljivost pučanstva je povećana, a rasla je nesnošljivost prema Arapima i Židovima.

Stanje se dugo nije mijenjalo sve dok se kastiljanska kraljica Izabela (1474-1504) nije udala za Ferdinanda Aragonskog (1479-1516). Oboje su za uzor

imali centraliziranu monarhiju Luja XI i znali su izvući korist iz opće želje za mirom i redom. Polako, ali sigurno svi su društveni slojevi podređeni kruni, a njihove su povlastice ukinute ili ograničene. Potencijalno najopasnije, plemstvo je umireno tako da su bili izuzeti od plaćanja poreza. Razlike između Kastilje i Aragona nisu se mogle brzo u potpunosti promijeniti te su neke pokrajine zadržale relativno visoku autonomiju, ali je, unatoč tome, za vrijeme vladavine kraljevskoga para učinjen velik, presudan korak u procesu ujedinjavanja Španjolske. No, njihova je vladavina imala i negativne učinke. Porezni sustav obeshrabrio je trgovinu i manufakture u vrijeme kada su te djelatnosti na sjeveru Europe naglo jačale. U pokušaju ostvarenja snažnije kontrole nad društvom, kraljevski par ishodio je od pape obnovu rada crkvene inkvizicije, ali pod svojom kontrolom. Ubrzo su je počeli koristiti za učinkovito suzbijanje svake oporbe u društvu te za progon i povremeno protjerivanje pokrštenih ili nepokrštenih Židova i Arapa. Kako su mnogi od protjeranih bili vješti obrtnici i trgovci, i to je dodatno pridonijelo gospodarskom slabljenju. I konačno, kraljica Izabela i Ferdinand Aragonski vodili su tako ambicioznu vanjsku politiku kakvu financijski resursi Španjolske nisu mogli pratiti.

Osvajanje Granade 1492. godine, predstavljalo je logičan, siguran i ne previše skup korak. Potpora velikim otkrićima koja su započela iste godine (Kolumbo) pokazala se mudrim ulaganjem. Nove su zemlje i teritoriji postali izdašni izvori prihoda španjolske krune. No osvajanje Napulja i ratovi s Francuskom donijeli su jedino manjak državnoj blagajni i potrebu za utjerivanjem visokih poreza. Potraga za saveznicima protiv Francuza dovela je do braka španjolske nasljednice s Filipom Habsburgovcem, a taj je savez uvukao Španjolsku u ratove koji su bili posljedica habsburških ambicija.

Švicarski savez (Konfederacija) bio je najuspješniji, ali ne i jedini na njemačkom prostoru u kasnom srednjem vijeku. U savez protiv vitezova-pljačkaša i velikaša pokušavali su se udružiti i gradovi Porajnja, ali su nedostatak vojne snage i još veća međusobna podozrivost spriječili njihovu čvršću povezanost. Osim toga, osnovicu moći Švicaraca činili su seoski vojnici kojih je ovdje bilo mnogo manje, a pomagale su im, za razliku od Porajnja, i zemljopisne osobitosti. Nasuprot tome, na sjeveru Njemačke stvoren je savez njemačkih gradova koji je u određenom razdoblju bio moćniji od mnogih kraljevstava. Već od 12. stoljeća trgovci iz sjevernonjemačkih gradova koji su poslovali na širokom prostoru od Engleske, preko Skandinavije i Rusije, međusobno su se povezivali radi uzajamne zaštite. Savezi izvan zemlje doveli su od 13. stoljeća i do unutarnjih saveza te su od sredine toga stoljeća ti gradovi često počeli djelovati zajedno u obrani vlastitih interesa i osiguranju gospodarskih povlastica. Privremeni savezi postajali su vremenom stalni i do sredine 14. stoljeća stvoren je čvrst savez, federacija gradova nazvana Hanzeatska liga (Hanza). Gradovi Hanze i njihovi trgovci obuhvaćali su prostor Sjevernog i Baltičkog mora, dalje na istok do ruskog Novgoroda, a svoje

faktorije imali su i u Londonu i Bruggesu. Najvažniji cilj Hanze bio je monopol na trgovinu sjevernjačkim proizvodima – ribom, krznima, voskom, solju – što je Hanzi tijekom 14. i 15. stoljeća najvećim dijelom i uspijevalo postići. Njemački su trgovci slobodno trgovali po Engleskoj, Flandriji i skandinavskim zemljama, ali je stanovnicima tih zemalja bilo onemogućeno trgovanje po Baltiku. S obzirom na vrlo labavu političku strukturu Hanze, iznenađujuće je koliko su u svemu tome bili uspješni. Na vrhuncu moći Hanze u savezu je bilo između 70 i 80 gradova. I među njima je, naravno, povremeno bilo sukoba, ali grad-član koji bi odbio surađivati bio bi kažnjen isključenjem iz zaštite saveza i gubitkom povlastica. Sukob s Danskom 1361-1370. zaprijetio je gubitkom baltičkog monopola, a ujedno je označio i vrhunac moći Hanze. Danska je ne samo poražena, već je Hanza osigurala takve povlastice u Skandinaviji da su njihovi trgovci od tada praktički bili nedodirljivi u tim zemljama.

Moć Hanze bila je djelomice uvjetovana slabošću takmaca i suparnika. No, s druge strane, trgovina navedenim proizvodima nije mogla hanzeatskim gradovima omogućiti onoliku akumulaciju kapitala kakvu su ostvarivali najistaknutiji talijanski i sredozemni gradovi, čija je dobit bila zasnovana na trgovini skupocjenim začinima, tkaninama, zlatom i sličnom robom. Stoga gradovi Hanze nisu bili u mogućnosti, poput onih na jugu, uzimati u službu brojne plaćenike niti potkupljivati istaknute strane vladare. Kako su sjeverne države postupno izlazile iz razdoblja feudalne anarhije u kasnom srednjem vijeku, tako su počele ugrožavati monopol i povlastice Hanze. Engleski su trgovci dobili zaštitu protiv njemačkih takmaca; moskovski je veliki knez zauzeo Novgorod, javljaju se protivnici i na samom Baltiku. Hanzi na ruku nije išla ni priroda. Haringe su premjestile staništa iz Baltika u Sjeverno more te su glavni dobavljači usoljene ribe od tada postali Nizozemci. Još je jedan unosan izvor prihoda izgubljen kada su južnonjemački trgovci počeli izravno trgovati s Engleskom i Flandrijom, bez hanzeatskoga posredništva. Južnonjemački gradovi sve su više preuzimali gospodarsko vodstvo na njemačkom prostoru, prihvativši i naučivši mnogo od sjevernotalijanskih trgovačkih gradova. Trgovačke kuće Függera iz Augsburga i Welsera iz Nürnberga uključile su se u trgovačke i financijske pothvate golemih razmjera. Trgovali su po čitavoj Europi, upravljali rudnicima, čak su od kraja 15. stoljeća financirali istraživanja i naseljavanja u Novom svijetu. Bili su i habsburški bankari, a potonji su im zauzvrat pružali podršku. Rezultat svega toga bio je da je moć hanzeatskih gradova prema kraju 15. i u 16. stoljeću počela postupno opadati, a pojedini gradovi-članovi saveza ili su potpadali pod vlast pojedinih njemačkih kneževa, ili su postajali samostalni gradovi-republike.

60. Skandinavija u kasnom srednjem vijeku

Kasni srednji vijek na prostoru Skandinavije bio je razdoblje prevlasti feudalnoga partikularizma. Posebice je snažan bio položaj danskih velikaša. Plemstvo skandinavskih zemalja međusobno se povezivalo radi očuvanja povlaštenoga položaja te je ovo bilo i razdoblje političkih saveza te državnih unija skandinavskih zemalja. S druge strane, kraljevske su vlasti pokušavale centralizirati državne organizacije, a u tu svrhu služila im je i zamisao o političkom ujedinjenju triju kraljevstava pod jednim vladarom. Tako je ideja skandinavizma, s različitih polaznih pozicija, služila takmacima za prevlast u društvu kao sredstvo ostvarenja vlastitih ciljeva.

Prevlast plemstva, ipak, bila je očekivana zbog nerazvijenog, pretežito agrarnog karaktera skandinavskih kraljevstava. Stoga je vlast mogla biti jedino decentralizirana i oslanjati se na zemljoposjednike, krunske vazale. Kraljevi su se, zbog toga, u pokušaju ostvarenja vlastite što neovisnije pozicije, značajnim dijelom oslanjali i na građane u svojim zemljama, ali oni su bili pretežito Nijemci iz hanzeatskih gradova, što je politički moglo biti vrlo rizično. Uz kralja, velikaše i Hanzu, četvrti važan politički i društveni čimbenik bila je skandinavska Crkva, čija se hijerarhija u borbama za prevlast u društvu najčešće svrstavala na stranu velikaša.

Jedini vladar koji je uporno pokušavao početkom ovoga razdoblja ojačati središnju vlast bio je danski kralj Erik VI Menved (1286-1320). Osim centralizacije iznutra, težio je proširiti dansku vlast i na Mecklenburg i Pomeraniju. No, na kraju je bio poražen. Tako je njegov brat i nasljednik Kristofor II (1320-1326), koji se prije toga svrstao na stranu velikaša, a protiv brata, bio prisiljen pri izboru obvezati se velikašima da će vladati Kraljevstvom u potpunom suglasju s njima i pod kontrolom velikaškoga sabora te da neće ići u rat ni raspisivati poreze bez njihova pristanka. Radilo se o potpunoj pobjedi snaga feudalne rascjepkanosti.

U to isto vrijeme, u Švedskoj i Norveškoj velikaške snage, predvođene kneževima Erikom i Valdemarom od Södermanlanda, odnijele su potpunu prevagu. No, kada ih je 1317. na prijevaru zarobio švedski kralj Birger Magnusson (1290-1318), izbila je opća pobuna plemstva, kralj je morao pobjeći u Dansku, a sabor plemstva izabrao je trogodišnjega sina kneza Erika, Magnusa Erikssona (1319-1364) za kralja. Dječak je nedugo prije toga, po ujaku kralju Haakonu, naslijedio i norvešku krunu. Tako su se dvije zemlje našle pod jednim vladarom, ali je u obje prevlast imalo plemstvo.

Prevlast feudalnog partikularizma, iako svugdje prisutna, u pojedinim se zemljama iskazivala na različite načine. Na Islandu, primjerice, nije bilo feudalizma jer jednostavno nije bilo potrebe za vojnom organizacijom. U Norveškoj i Švedskoj uživaoci feuda nikada nisu stekli sudsku vlast na zemljišnom posjedu. U svim kraljevstvima feudi nisu postali nasljedni, osim u Schleswigu pod

danskom vlašću. Glavna snaga plemstva svugdje je izlazila iz uloge u lokalnoj i središnjoj vlasti, kontrole resursa te vojne uloge. I unutar Crkve plemstvo je igralo sve veću ulogu, posebice pri izboru nositelja istaknutih dužnosti.

Danskoga kralja Kristofora potpuno je u drugi plan potisnuo knez Schleswiga Valdemar. Nakon kraljeve smrti 1332, Danska je bez kralja bila punih osam godina. Tada je za kralja postavljen Valdemar IV Atterdag (1340-1376), Kristoforov sin, koji je uspješno započeo proces centralizacije vlasti. Postupno je uspio otkupiti, svim raspoloživim sredstvima, dio po dio Jyllanda, a od podanika je sve učinkovitije utjerivao poreze i druga davanja. Veliku potporu imao je i u danskoj Crkvi koja ga je snažno podupirala zbog nevolja koje je istrpjela u vrijeme bezvlašća. Estoniju je prodao Teutoncima, a dobivenim je novcem kupovao zemlju i jačao vlast po Danskoj. Nakon neuspjelih pobuna plemstva, 1360. je sklopljena nagodba o podjeli vlasti kojom je stvoren kraljevski sud, a u ostalim pitanjima kralj je trebao vladati i odlučivati putem svojih vjernih vazala. Feudalizam je, dakle, ostao vladajuće načelo, ali je i kraljevska vlast ponovo postala stvarna.

U isto to vrijeme, u Švedskoj i Norveškoj vlast se sve više feudalizirala. Unatoč tome, povezivanje društvene elite iz obje zemlje preko starih granica nastavilo se i sada. Svemu tome umnogome su pridonijele i posljedice velike kuge sredinom 14. stoljeća. Kuge je jedino bio pošteđen Island, ali su ga zahvatile kasnije epidemije. Demografski gubici Skandinavije bili su veliki, neki čak tvrde katastrofični. Ostalo je vrlo malo radne snage, posebice obrađivača zemlje, a prihodi zemljoposjednika znatno su opali. U Danskoj kralj je, izgleda, iskoristio ovakvo stanje da bi veći dio posjeda vratio pod krunu. No, u Švedskoj i Norveškoj ništa se slično nije dogodilo. Jedino što su gubici i u crkvenim i u velikaškim redovima u Norveškoj bili toliki da su se važni položaji i dužnosti počeli sve više popunjavati Šveđanima. Zbog staleške zatvorenosti plemstva, posebice velikaša, sve su češći, u tim krugovima, bili brakovi sa švedske i norveške strane. Kako je Norvežana bilo puno manje i bili su gospodarski slabiji, ovakvi procesi išli su izravno na štetu norveškoga plemstva i državne neovisnosti.

Krajem 50-ih godina 14. stoljeća u prijestolne borbe u Švedskoj upleo se i mecklenburški knez Albert, koji je svoje sudjelovanje naplatio dijelom švedskoga teritorija, utvrda i prihoda na jugoistoku zemlje. Godine 1363. knez Albert je, u dogovoru sa švedskim velikašima, zbacio kralja Magnusa te na švedsko prijestolje doveo svoga sina Alberta (1364-1389). U ratu koji je uslijedio, kralj Albert se nije mogao održati bez pomoći plemstva te im je 1371. izdao povelju s kapitulacijama, prvu u švedskoj povijesti, kojom se obvezao vladati isključivo u suglasju s vijećem velikaša. Sami velikaši imali su pravo izbora članova vijeća, kao i postavljanja upravitelja utvrda i posjeda, što je značilo potpunu prevlast plemstva. Da bi im parirali, švedski su vladari počeli uzimati zajmove za održavanje

vlastita autoriteta i vojske, najprije od pape, Mecklenburga i Holsteina, a zatim sve više i češće od zajmodavaca iz hanzeatskih gradova, posebice onih baltičkih, što je imalo i krupne političke posljedice.

Kada je danski kralj Valdemar pokušao osvojiti Wisby, suprotstavila mu se koalicija hanzeatskih gradova predvođenih Lübeckom. Do 1367. stvorena su dva velika zaraćena tabora; danski i norveški kralj protiv švedskoga kralja, Mecklenburga, Schleswiga, Holsteina i 77 hanzeatskih gradova. Hanza je posebno teško opustošila Dansku i Kopenhagen, tako da su Danci s Hanzom 1370. sklopili separatni mir. Mirom je Hanza stekla velike povlastice u Danskoj, a unesena je i ponižavajuća odredba da se nasljednik kralja Valdemara neće smjeti odrediti bez pristanka Hanze. Iste godine mir je s Hanzom sklopila i Norveška, potvrdivši joj sve ranije povlastice. Ipak, nakon Valdemarove smrti (1375) Hanza je prepustila Dancima da sami odluče o novom vladaru.

Tada je u prvi plan izbila Margareta (1353-1412), mlađa kći kralja Valdemara. U to je vrijeme ona već postala norveška kraljica, udajom za norveškoga kralja Haakona VI (1343-1380). Zatim je pokušala nametnuti svog i Haakonova petogodišnjeg sina Olafa za danskoga kralja. Pridobivši na svoju stranu raznim obećanjima, zajedno s mužem, hanzeatske gradove, provela je sljedećih nekoliko godina sa sinom u Danskoj kao regentica, da bi nakon Haakonove smrti 1380. dječak Olaf naslijedio i norvešku krunu, a njegova majka i tamo postala stvarni vladar. S holsteinskim grofovima kupila je mir, predavši im 1386. Schleswig kao nasljedno leno. Promišljenom politikom u Danskoj i Norveškoj uspjela je sinu 1385. priskrbiti i naslov "pravog nasljednika Švedske". No, Olaf je iznenada preminuo 1387, čime je čitav plan njegove majke uništen. Ona je tada iskazala iznimne osobine; uspjela se, naime, osobno nametnuti kao zakonska i stvarna vladarica, unatoč tradicionalnim pravilima. Tako je najprije 1387. u Danskoj, a zatim odmah početkom 1388. u Norveškoj, izabrana za regenticu. Danci i Norvežani zanijekali su kući Mecklenburg pravo na nasljedstvo njihovih kruna, a za jedinog legitimnog nasljednika proglasili su Erika Pomeranskog (norveški kralj 1389-1442, danski kralj 1412-1439, švedski kralj 1396-1439), daljnjega nećaka regentice.

U veljači 1389, dotadašnji švedski kralj Albert bio je poražen i zarobljen, a čitava se Švedska pokorila Margareti i ona je postala stvarna vladarica sve tri zemlje. Odmah je počela raditi na trajnom ujedinjenju i Erikovu priznanju. Kada je Erik postao punoljetan, sazvao je u ljeto 1397. u Kalmaru, u Švedskoj, sabor čitavog skandinavskog plemstva, kako bi ga okrunili za kralja unije i kako bi se među kraljevstvima sklopio sporazum koji bi potvrdio njihov savez. No, čvrsti i pravno obvezujući ugovor nije postignut; budućnost unije ovisila je o sukobljenim interesima kraljevske vlasti i plemstva te o odnosima između zemalja od kojih je bila sastavljena. Margareta je do smrti 1412. ostala stvarna vladarica svih triju kraljevstava, držeći vlast čvrsto u rukama.

Stvarna je vlast bila ujedinjena u Danskoj, a danski plemići i službenici postavljani su u sve tri zemlje na visoka upravna i crkvena mjesta. Erik je izrazito naginjao centralizaciji nakon 1412, s prijestolnicom u Kopenhagenu, gradom koji se počeo pretvarati u pravo imperijalno središte. No, nije se radilo o danskom protonacionalizmu, jer je među delegiranim upraviteljima bilo i mnogo etničkih Nijemaca. Margareta, a za njom i Erik, pokušali su i osporiti nasljednu vlast holsteinskih grofova u Schleswigu, ali potonji su, povezavši se s Hanzom, iz sukoba 1432. izišli kao pobjednici. Neprijateljstvo Hanze Danci su izazvali i velikim nametima koje su u vrijeme vođenje rata s Holsteinom nametnuli hanzeatskim trgovcima.

Za seljaštvo, posebice u Švedskoj, i feudalizam i jačanje kraljevske vlasti značili su sve veće izrabljivanje. Od 1420. nezadovoljstvu se dodavala i mržnja uperena protiv stranih, pretežito danskih i njemačkih plemića i službenika. Opće nezadovoljstvo bilo je sve prisutnije u Švedskoj, ali i u Norveškoj, istina u nešto manjoj mjeri. Ono se okrenulo i protiv stranih prelata u Švedskoj. Nezadovoljstvu se priključio i novi društveni sloj – sve jači trgovci i vlasnici manufaktura u švedskim gradovima, posebice u Stockholmu, pod vodstvom izvjesnoga Engelbrechta. Godine 1434, ustanici su pod njegovim vodstvom osvajali južne dijelove Švedske, istjerujući strane upravitelje i feudalce. Godine 1435. sazvan je i novi staleški sabor, na kojemu su uz svećenstvo i plemstvo zastupstvo dobili i građani te obrađivači zemlje, što je bio poseban oblik sabora kakav je potrajao u Švedskoj još nekoliko narednih stoljeća. Taj je sabor iste godine izabrao Engelbrechta za regenta, međutim on je već 1436. ubijen. U međuvremenu, pobuna je izbila i u Norveškoj, a zatim i u Danskoj. Konačno je čitav ustanak prešao u ruke plemstva. Erik je 1438. morao pobjeći iz Danske, a 1440. za kralja Danske te Švedske, zatim 1442. i Norveške, izabran je Kristofor (do 1448), sin grofa palatina iz Porajnja.

Uspon kralja Kristofora značio je kraj težnji za jakom kraljevskom vlašću njegovih neposrednih prethodnika. U sve tri zemlje plemstvo je preuzelo potpunu kontrolu. Velike su povlastice ponovo dobili hanzeatski gradovi, kraljevi zajmodavci, a na štetu domaćega građanstva. Nakon kraljeve smrti, najprije se za kralja u Danskoj, zatim 1450. u Norveškoj te konačno 1457. u Švedskoj, nametnuo Kristijan I od Oldenburga (do 1464. u Švedskoj, do 1481. u Danskoj i Norveškoj), nećak kneza Scleswiga i Holsteina. Njegova je vladavina označila najnižu točku u opadanju kraljevske vlasti u skandinavskim kraljevstvima.

Pred kraj 15. stoljeća sve je više slabila Norveška, a sve više jačala Švedska. U Norveškoj je jedino Crkva održavala živom ideju o što većoj neovisnosti i individualnosti Kraljevstva, jer je do sredine 15. stoljeća većina elite-plemstva već bila danskoga ili švedskoga podrijetla. Norveški kolonisti na Grenlandu tada su napušteni i izumrli su, dok su u korist Škotske 1468. izgubljeni otočje Orkney i Shetland. Izvoznu trgovinu iz Norveške u potpunosti su držali Nijemci iz Hanze,

povezivanja s Rusima, neprijateljima Kraljevstva. Gadh je istovremeno potaknuo i pobunu u Norveškoj koja nije uspjela, dok ona u Švedskoj jest. Od 1503. do 1513. Gadh je, uz Svante Sturea i njegova sina Stena mlađega, bio nositelj otpora Dancima, dok su velikaši većinom stajali na strani kralja. Gadh je postigao velik uspjeh kada je u savez protiv Danske uvukao baltičke hanzeatske gradove, ali su Danci odgovorili savezom s Englezima i Nizozemcima te gradnjom snažne flote. Time je moć kralja Hansa do 1513. izuzetno narasla, a on je suzbio hanzeatsku premoć i sve više centralizirao vlast iznutra. Posljedica tih zbivanja i razvoja bila je ista i u Danskoj i u Švedskoj – opadanje političke važnosti plemstva. U obje zemlje rasla je važnost domaćega građanstva, kako prema hanzeatskim takmacima, tako i u suparništvu samih skandinavskih zemalja međusobno. Nasuprot tome, norveško 16. stoljeće označilo je vrhunac moći plemstva te, sukladno tome, gubitak državne neovisnosti.

61. Poljska i Poljsko-litvanska Unija u 14. i 15. stoljeću

Za razliku od Zapadne Europe, koja je u 14. stoljeću bila većinom obilježena kriznim situacijama na različitim područjima, srednjoeuropska kraljevstva proživljavala su srednjovjekovni vrhunac. Njihove su se međusobni interesi pri tome često preklapali i sukobljavali, što je vodilo u brojne ratove. Podjednaka snaga glavnih aktera te nepostojanje jakog čimbenika ugroze izvana onemogućili su nametanje ičije prevlasti u regiji. Poljska je, ipak, početkom 14. stoljeća bila najslabija karika u tom lancu, ugrožena savezom Češke i Teutonaca. Vladislav Łokietek bezuspješno je pokušavao, unatoč podršci papinstva i Ugarske, vratiti Poljskoj Istočnu Pomeraniju. Njega je naslijedio sin Kazimir Veliki (1333-1370). On je s Teutoncima sklopio mir 1343. prema kojem im je trajno ustupio Istočnu Pomeraniju, dobivši zauzvrat natrag sve ostalo što su Teutonci imali do tada na poljskom ozemlju. Češkom kralju Ivanu Luksemburškom (1310-1346) priznao je vrhovnu vlast nad Šleskom, ali se potonji zauzvrat morao odreći pretenzija na poljsku krunu.

Tim je akcijama Kazimir do kraja vladavine osigurao Poljskoj razdoblje mira i napretka. Uslijedile su reforme državnoga ustroja. Donesene su brojne mjere usmjerene razvoju trgovine, poticano je naseljavanje, osnivana su nova gradska i seoska naselja, doneseni su rudarski statuti. Novčanom reformom uveo je, po uzoru na češki groš, poljski groš, srebrnjak velike vrijednosti. Povećani su prihodi državne blagajne, a pristupilo se i kodificiranju običajnoga prava. Njemačko gradsko pravo prevedeno je na latinski, a provedene su značajne reforme i u sudstvu. Kazimir je osnovao i kraljevsko vijeće, kao organ središnje vlasti. Pokraji-

nama su, u kraljevo ime, upravljali tzv. staroste. Kralj je 1364. dopustio osnivanje prvoga poljskog sveučilišta u Krakovu. Veliki dio novca kralj je izdvojio za reformu vojske te jačanje obrambenoga sustava putem mreže pograničnih utvrda. Kraljeva vlast bila je, ipak, djelomice ograničena staleškim zakonima, posebnima za svaki stalež. Međusobna ravnoteža staleža te kraljeva uloga vrhovnoga suca pridonijeli su, kao i u ostatku Srednje Europe, centralizaciji i jačanju središnje vlasti.

Za Kazimirove vladavine, pod ugarskim utjecajem, došlo je do preuzimanja pravne konstrukcije o Kruni Poljskoga Kraljevstva (Corona Regni Poloniae). Tim se pojmom željelo naglasiti odvojenost i zasebnost države i krune od osobe konkretnoga vladara, za razliku od ranijih vladara koji su Kraljevstvo doživljavali kao vlastiti patrimonij. Uz ovaj pojam od početka 14. stoljeća vezao se i konkretan vanjskopolitički program – ujedinjenje svih poljskih zemalja, uključivši i one privremeno izgubljene. No, Kazimir je krenuo i dalje od toga, u širenje granica Kraljevstva na područja koja do tada nikada prije nisu pripadala poljskoj kruni. Do 1366. zauzeo je Galičku Kneževinu, istočno od Poljske, do tada pod vlašću lokalne kuće Rjurikovića, a na to područje počeli su iz Poljske dolaziti naseljenici. Godine 1370. Kraljevstvo je imalo oko dva milijuna stanovnika i oko 240.000 km^2 (otprilike osam stanovnika na km^2). Gustoća naseljenosti se približno udvostručila u odnosu na razdoblje od 10. do 12. stoljeća. Oko milijun Poljaka ostalo je izvan teritorija Kraljevstva na sjeveru i zapadu, dok su u Poljskoj živjeli brojni pripadnici manjinskih naroda – poglavito Nijemci, zatim Rusini i Židovi.

Kralj Kazimir nije imao muškog nasljednika; budući da bi određivanje bilo koga iz kuće Piastovića na to mjesto sigurno vodilo u unutarnje sukobe, Kazimir je odlučio imenovati nasljednikom ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika Anžuvinca (1342-1382) koji je 1370. preuzeo i poljsku krunu, a bio je po majci unuk Vladislava Łokieteka. Kako ni on nije imao muškog nasljednika, pregovarao je sa staležima da priznaju njegovu kćer Jadvigu za legitimnu nasljednicu krune, što mu je konačno i uspjelo. No, zauzvrat je morao 1374. izdati takozvani „privilegij iz Košica“, prvi u nizu sličnih dokumenata u budućnosti, kojim je dodijelio plemstvu velike olakšice u plaćanju poreza.

Godine 1384. Ludovikova je kći Jadviga, na poziv poljskoga plemstva i građanstva, preuzela poljsko prijestolje. Na poticaj grupe krakovskih velikaša naredne se godine udala za litvanskoga velikoga kneza Jagela (Jogajlu) koji je do tada, kao i njegov narod, još uvijek bio poganski, posljednji u Europi. Kao uvjet za sklapanje braka od Jagela se zahtijevalo da se on i svi Litvanci pokrste te da se Velika Kneževina Litva priključi Kruni Poljskoga Kraljevstva, do čega je i došlo iste godine u Krewu. Jagelo se pokrstio 1386. u Krakovu, uzevši poljsko ime Vladislav, da bi ga nakon toga sabor poljskoga plemstva izabrao za kralja, što se od tada ustalilo kao načelo dolaska na prijestolje u poljskom dije-

lu Unije. Sklapanje Unije bilo je interesnoga karaktera i upereno protiv moćnih susjeda koji su sve više ugrožavali obje zemlje. Radilo se poglavito o Teutoncima na zapadu, ali od polovice 15. stoljeća i o sve moćnijoj Moskvi na istoku. Velika Kneževina Litva bila je etnički, a sada i vjerski vrlo raznolika zemlja prostranoga teritorija, u kojoj je većinu tvorilo slavensko stanovništvo pravoslavne vjere. Radilo se o područjima bivših ruskih kneževina na istoku i jugu Kneževine koja je Litva ranije zauzela, potisnuvši Tatare. I sam litvanski dvor velikim je dijelom imao slavenska obilježja. Pokatoličenjem Litvanaca – razlikovanje od Slavena, dotad očigledno u jezičnom smislu, još je jače naglašeno. Poljski kler dobio je, pak, velike mogućnosti za misionarsku djelatnost te mu je porasla važnost i prestiž u katoličkom svijetu. Mnogobrojni isprepleteni gospodarski i društveni interesi omogućavali su Uniji da zaživi i bude učinkovita. Poljsko plemstvo težilo je proširenju kolonizacije prema istoku, litvanska društvena elita nastojala je, nakon vjere, preuzeti i poljski državni i društveni model, a svim trgovcima Unija je predstavljala neusporedivo veće tržište u odnosu na ona ranije.

No, ubrzo se pokazalo da su institucionalne i ostale posebnosti Litve prevelike i presnažne da bi došlo do višeg stupnja integracije Unije. Stoga je od 1392. kraljev bratić Vitold (Vitautas) preuzeo upravljanje Litvom. Do 1413. posebnost Litve bila je pravno potvrđena i uobličena. Pristankom poljskog kraljevskog i litvanskog velikokneževskog vijeća, Jagelo je stekao naslov najvišega, a Vitold velikoga kneza. Svi velikaši u Uniji trebali su od tada zajednički zasjedati, a poljski običaji i zakoni postupno su šireni i na Litvu. Međutim, znatne su kulturne, jezične, vjerske i etničke posebnosti dvaju sastavnica ostale. I način postavljanja vladara se razlikovao; u Poljskoj je prevladalo načelo izbornosti, a u Litvi nasljeđivanja. Opreka je razriješena tako da su za trajanja Unije, Poljaci redovito birali Jageloviće za vladare. Šarolik sastav stanovništva i vrlo prostran teritorij Unije uspješno su mogli zajedno funkcionirati jedino uz politiku relativne međusobne snošljivosti, unatoč prevlasti katolicizma, što je i bio slučaj te je Unija potrajala puna četiri stoljeća.

Pokrštenjem Litve, njemački viteški red izgubio je glavnu izliku za agresivnu i osvajačku politiku na Baltiku. S Poljacima su neprekidno trajali prijepori oko Istočne Pomeranije s Gdańskom. Odnosi su nakon sklapanja Unije bivali sve zategnutiji, a posebice se kao velik politički problem pojavio otežan i onemogućavan poljski izvoz žita rijekom Vislom prema Gdańsku. Stoga je na inicijativu njemačkih vitezova došlo do izbijanja otvorenoga rata 1409. godine. U odlučujućoj bici 15. srpnja 1410. kod Grünwalda (Tannenberga) njemački vitezovi doživjeli su težak poraz od kojeg se više nikada nisu oporavili, a poginuo je i sam veliki meštar reda. Ovaj je poraz označio konačan kraj moći njemačkih vitezova na Baltiku, iako je miješanje Žigmunda Luksemburškog na strani Teutonaca dovelo 1411. do sklapanja mira u Toruńu kojim su potonji privremeno izbjegli teritorijalne gubitke. Na pruskim područjima pod vlašću Teutonaca, do

sredine stoljeća stvoren je Pruski savez, koji je zatražio poljsku pomoć, te je Kazimir Jagelović (1447-1492) proglasio 1454. pripajanje Pruske i Istočne Pomeranije, čime je započeo novi rat koji je potrajao do 1466. godine. Tada je drugim mirom u Toruńu Poljska vratila Istočnu Pomeraniju s Gdańskom i još neka okolna područja, dok je Križarska Pruska, ostatak teutonske države, postala vazalna država Poljske.

Svojim društvenim položajem plemstvo je tijekom 15. stoljeća u Uniji uspijevalo izboriti sve više značajnih povlastica, poput nepovredivosti imovine i osobe, zatim prava zapljene plemićke imovine jedino pravomoćnom sudskom odlukom, nemogućnosti kraljeva poziva u rat ili raspisa novih poreza bez suglasnosti lokalnih plemićkih sabora i tako dalje. Prava građanstva i seljaštva u odnosu na plemstvo i svećenstvo sve su se više ograničavala, ali se taj proces odvijao bez većega otpora, dijelom i zbog općeg porasta blagostanja tijekom 15. stoljeća. U drugoj polovici 15. i početkom 16. stoljeća, Jagelovići, u trokutu velikih srednjoeuropskih dinastija, s Habsburgovcima i Luksemburgovcima, postaju prevladavajući čimbenik te dolaze do češkoga, a krajem stoljeća i do ugarskoga i hrvatskoga prijestolja. Mazovija i teutonska Pruska bile su tada u vazalnom odnosu prema Poljskoj, dok su dijelovi Šleske kupovinom vraćeni pod poljsku vlast.

62. Rusija u kasnom srednjem vijeku

Pod utjecajem mongolskih provala došlo je postupno do pomicanja ruskoga stanovništva sve više na sjever, u zaštićenija područja. Zbog razaranja, prekida trgovačkih veza i otežanoga pristupa jugu i zapadu, opao je značaj gradova i gradske privrede. Na novim područjima naseljavanja krčene su šume i isušivane močvare. U 14. stoljeću stvoreni su prostrani zemljišni posjedi u rukama velikih kneževa, udjelnih kneževa, bojara, episkopija i manastira. U 14. i 15. stoljeću naročito su se povećali posjedi crkava i manastira. Bojari su krajem srednjega vijeka već gotovo potpuno slobodno raspolagali zemljom, nasljeđivali je i otuđivali. Kneževi su vlastita prostrana imanja dalje dijelili svojim dvorjanima i vojnicima koji su tako postajali novi, srednji bojarski sloj, neposredno ovisni o kneževima. Ovaj je srednji bojarski sloj od tada, posebice u Moskvi, igrao važnu ulogu kneževa oslonca u borbi za centralizaciju i jačanje njegove vrhovne vlasti.

Velik dio obradive zemlje još je uvijek bila takozvana crna, odnosno državna zemlja. Seljaci koji su na njoj živjeli, nazvani crni ljudi, smatrali su se isključivo podložnicima kneza. Živjeli su u seoskim općinama, *volostima*. Ukupno stanovništvo jedne takve općine zvalo se *mir*. No postupno je dolazilo do feudalizacije i tih područja te njihova prepuštanja pojedinim bojarima ili manastirima

koji su počeli s njih ubirati različite daće. Krajem 14. stoljeća težilo se povećanju davanja, dok je seljaštvo reagiralo nastojanjem da se obveze utvrde pismeno, kako bi se izbjegla samovolja zemljišnih vlasnika. Postupno je dolazilo do komutacije daća u novčanu rentu, što je bilo popraćeno, s jedne strane, bježanjem dijela seljaka sa zemlje, a s druge, čvršćim pravnim vezivanjem seljaka za vlastelina i zemlju. Došlo je i do sve većeg pravnoga izjednačavanja različitih kategorija seljaštva u jednu jedinstvenu grupu. Krajem srednjeg vijeka nestaju tako i ostaci seoskih robova, tzv. *holopi*.

Do kasnog srednjeg vijeka bojari su načelno mogli služiti u vojsci bilo kojem knezu, bez obzira na teritorijalni raspored. Jedino su bili, još od ranije, obvezatni braniti grad čijem je području njihov posjed upravno i vojno pripadao te plaćati državni danak lokalnom knezu. No od sredine 14. stoljeća moskovski su kneževi počeli suzbijati slobodu bojarske službe i zahtijevati da ona služi isključivo njima, što je još dugo izazivalo snažne otpore, posebice među velikašima. U skladu s time mijenjala su se i imunitetna prava bojara, prvenstveno velikaša, pred središnjim kneževskim vlastima. Do kraja 14. stoljeća velikaši su raspolagali velikim pravima koja im uglavnom još nisu mogla biti oduzeta ili ograničena. U drugoj fazi, tijekom prve polovice 15. stoljeća, središnja je vlast bitno ojačala te je počela ograničavati imunitete, posebice u sudstvu. I konačno, u drugoj polovici 15. stoljeća, preostali su tek ostaci nekadašnjih imuniteta.

Ruski su gradovi većinom nastajali na obalama velikih rijeka. U središtu grada stajao je utvrđeni *kremlj*, izdvojeni dio u kojem su se nalazila sjedišta lokalnog kneza ili njegova zastupnika, zatim crkvenih vlasti i vojnih posada. Građeni su poglavito od drva, a veći i bogatiji, krajem srednjega vijeka, počeli su se praviti od kamena (najpoznatiji takav *kremlj* bio je moskovski, podignut za Dimitrija Ivanoviča Donskog 1367). U crkvi unutar kremlja čuvala se gradska riznica. Utvrda je služila i kao sklonište gradskom stanovništvu u slučaju ratne opasnosti. Naseljeni dio grada izvan zidina nazivao se *posad*; on je imao vlastite vanjske zidine, a postojala su i nezaštićena sirotinjska predgrađa. Izvan gradskih zidina obično su se nalazili zasebno utvrđeni manastiri. Zbog oskudice kamena sve su kuće, pa i one najbogatijih ljudi, bile građene od drva. Podizanje novih crkava i zgrada od kamena dobilo je na zamahu u 15. stoljeću. Većinu gradskog stanovništva činili su obrtnici, a među njima su, pak, prevladavali raznovrsni obrti vezani uz obradu kovina. Primjerice, lijevane puške iz Tvera bile su u drugoj polovici 15. stoljeća bez premca u Europi. Izrada drvenih kipova, zatim ikona i freski također je procvala krajem srednjega vijeka. U ruskim gradovima u 15. stoljeću počeli su se javljati gradski tornjevi sa satovima, prvi takav bio je podignut 1404. godine u Moskvi.

Život gradova na istoku Europe, posebice u Rusiji, imao je posebna obilježja. Gradovi su krajem srednjega vijeka nesumnjivo bili i važna prometna i trgovačka središta. Trgovci su, prema društvenom ugledu, unutar gradskih zajednica bili

odmah iza kneževa i bojara. Trgovinom su se isticali Moskva, Tver i Nižnij Novgorod, a važnu ulogu u trgovini imali su i veliki, bogati ruski manastiri. U trgovinu su krajem srednjega vijeka u većoj ili manjoj mjeri bili uključeni svi društveni slojevi, od seljaštva do kneževa. Vrlo važan trgovački put bio je onaj plovni, rijekom Volgom. Na Volgi je istaknuto tranzitno središte bio grad Kazan, a veliko tržište bila je i prijestolnica Zlatne Horde, Saraj. Bogati trgovci, posebice oni u Moskvi, u 14. i 15. stoljeću stjecali su velike zemljišne posjede s kmetovima te su, uz dvorjanike i državnu upravu, predstavljali glavni oslonac kneževa u naporima borbe za centralizaciju vlasti protiv tradicionalnih elita – velikaša.

Postupno se pogoršavao položaj seljaštva na posjedima bojara, posebice od druge četvrtine 15. stoljeća koja je bila obilježena velikim unutarnjim sukobima među bojarima. Uslijedilo je veliko povećanje daća, razmjerno tome umnažali su se i različiti oblici seljačkoga otpora, ali i kazne za neposluh. Posebice su na udaru bili slobodni seljaci na tzv. crnoj zemlji, čije je pokmećivanje osobito intenzivirano, i to najčešće silom. U takvim su se postupcima naročito isticali Crkva i manastiri. Nemiri su učestali i u gradovima, gdje se protiv viših slojeva bunila gradska sirotinja, a otpor je redovito dobivao i protumongolske značajke. Otpor seljaštva i sirotinje je, svjesno ili nesvjesno, koristio procesu centralizacije u kneževinama, kao i jačanju napora za oslobađanje od mongolske vrhovne vlasti.

Sredinom 14. stoljeća Rusija je u biti bila labavi savez različitih kneževina kojima je na čelu bio veliki knez, to jest onaj među njima koji je od Mongola dobio *jarlik*, povelju s naslovom vladimirskog kneza. Kan je mogao po volji dodijeliti naslov, ali je on redovito pripadao najmoćnijem među ruskim kneževima. Od vremena Ivana Daniloviča Kalite (1325-1340) taj je naslov redovito pripadao moskovskom knezu. Do sredine 14. stoljeća svi su područni kneževi te njihovi podređeni udjelni kneževi u suštini samostalno vladali vlastitim većim ili manjim kneževinama. Od tada sve izraženija centralizacija imala je dva glavna vida; rasla je moć područnih na račun njihovih udjelnih kneževa, ali isto tako rasla je moć moskovskoga kneza u odnosu na sve druge područne kneževe. Mongolski danak, primjerice, moskovski veliki knez počeo je prikupljati za čitavu Rusiju i nositi u Saraj, a ostali su kneževi po ljestvici hijerarhije bili dužni pribaviti ga. No, sve jača centralizacija dovela je 1425-1450. do velike pobune udjelnih kneževa i rata u Moskovskoj Velikoj Kneževini. Rat je završio potpunom pobjedom velikoga kneza te likvidacijom područnih kneževina i kneževa na njezinom teritoriju. Nametanje moskovske prevlasti drugim, izvanmoskovskim kneževinama odvijalo se pak političkim sredstvima, ali i izravnim osvajanjem njihova teritorija. Tako je do 1425. Moskovska Velika Kneževina teritorijalno osvojila cijelu središnju i sjeveroistočnu Rusiju. Od kraja 14. stoljeća prisutna je i moskovska monopolizacija vanjske politike, odnosno nastojanje da sva komunikacija s Mongolima i Litvom ide jedino iz Moskve ili preko nje. Do početka 16. stoljeća formalnu neo-

visnost od Moskve uspjele su očuvati jedino Rjazanska i Smolenska Kneževina, dok je sav preostali ruski teritorij pokoren.

Članovi užega bojarskoga kruga, okupljenog na dvoru velikog kneza, nazivali su se velikim bojarima, a među njima se izdvajala grupa najutjecajnijih, tzv. grupa starih bojara. Knežev savjetodavni organ bilo je bojarsko vijeće, nestalnoga sastava i nadležnosti. Dvorski bojari-službenici uživali su izuzeće od vojne obveze, za razliku od preostalih bojara. Teritorij države sastojao se od kneževskih zemljišnih posjeda, zatim zemljišnih posjeda pojedinih bojara te tzv. crnih oblasti, odnosno državne zemlje. Privrednu i upravnu razmrvljenost zemlje krajem srednjeg vijeka nastojalo se što je više moguće prevladati. U slabljenju velikaša veliku je ulogu, od kraja 14. stoljeća, odigralo postupno oduzimanje sudskih nadležnosti iz njihovih ovlasti u korist središnje vlasti. Vrhunac i ujedno kraj procesa upravne i sudske centralizacije Moskovske Velike Kneževine dostignut je 1497. donošenjem *Sudbenika*, jedinstvenoga pravnoga zbornika koji je dokinuo sudsku i upravnu razmrvljenost Kneževine.

Od prihoda velikoga kneza, kao nositelja vlasti, treba spomenuti mongolski danak, od kojega mu je ostajao ipak tek manji dio. Knez je uživao i niz drugih prihoda, ali bi mu svi oni bili nedovoljni bez prihoda koje je ostvarivao kao najkrupniji zemljoposjednik u državi. Svo mu je seljaštvo, bez razlike jesu li slobodni ili ovisni, moralo davati tlaku, podvoz i drugo, tako da su ovisni seljaci bili u dvostruko lošijem i težem položaju od slobodnih. Vrlo težak teret ukupnom seljaštvu bila je i opća vojna obveza. Od kraja srednjega vijeka, uz konjanike-plaćenike, glavnu snagu ruske vojske predstavljalo je upravo naoružano pučanstvo – seljaštvo i građanstvo, čime su spomenuti društveni slojevi dodatno pomogli centralizaciji i jačanju središnje vlasti.

Kraj 14. i početak 15. stoljeća bilo je doba kada je rusko srednjovjekovno slikarstvo dosegnulo svoj vrhunac u radovima Andreja Rubljova (oko 1360-1430), ruskoga slikara i redovnika. Sva njegova djela, ili ona koja mu se pripisuju, nastala su u Moskvi i okolnim gradovima i manastirima. Njegov je opus izvršio velik utjecaj, općenito, na rusku umjetnost. Rubljovljeva najpoznatija djela, po svojoj lirskoj ljepoti, predstavljaju odmak od bizantske tradicije.

U razdoblju između raspada Kijevske Rusije i uspona Moskve, Novgorodska Republika bila je najveća državna tvorevina. Zbog oštre klime agrarna proizvodnja nije bila dovoljna za potrebe stanovništva te je do neophodnih proizvoda bilo potrebno doći trgovinom. Stoga je razvijena i slobodna trgovina bila nužna za opstanak i napredak Novgorodske Republike. U gradovima (ukupno njih 18) bili su koncentrirani različiti obrti i trgovina. Najveći i najvažniji grad bio je Veliki Novgorod, najveće tržište cijele Rusije, ali i najveće i najvažnije središte tranzitne trgovine na širem području. Zbog važnosti trgovačkoga puta rijekom Volgom, od ključnoga su značaja za Novgorod bili dobri odnosi s Moskvom. Osim bojara, velike zemljišne posjede imale su arhiepiskopija i manastiri koji su prema sjeveru

i sjeveroistoku igrali posebno važnu ulogu u širenju ruskoga etničkog i političkog prostora. Do sredine 15. stoljeća, prevladavajući oblik seljačke rente bila su naturalna davanja, ali od toga vremena ubrzan je prijelaz u novčana davanja. Obveze su se neprekidno i u apsolutnim i u relativnim iznosima povećavale, tako da je seljaštvo počelo bježati sa zemlje u puste i udaljene krajeve, na što su vlasti i bojari reagirali zakonskim vezivanjem ovisnih seljaka za zemlju. Posebnost Novgorodske Republike bila je tijesna isprepletenost trgovačkoga sloja i bojara koja se ogledala i u sličnim povlasticama, spajanju agrarne i trgovačke djelatnosti, te sličnim političkim pravima i položajem. Takva interesna simbioza vodećih slojeva izrazito je, osim seljaštva, marginalizirala i gradske obrtnike, na koje se gledalo kao na tzv. crne ljude, a oni su i bili najčešći nositelji previranja i nemira, nezadovoljni vlastitim društvenim položajem.

Dugo vremena Novgorod je uživao visok stupanj autonomije u odnosima prema Moskvi i velikom knezu. Sve do sredine 15. stoljeća veliki je knez načelno bio zaštitnik Republike, vrhovni vojskovođa te najviše sudsko tijelo i organ uprave, ali je vrhovni suverenitet bio u rukama Novgorodskoga vijeća, sastavljenog od trgovaca i bojara. Iz toga vijeća je u 15. stoljeću poteklo jedno uže elitno tijelo, takozvano Vijeće gospode, koje je odlučivalo o najvažnijim državnim pitanjima te nadziralo rad gradskoga vijeća.

Moskvom je, nakon smrti Aleksandra Nevskog, zavladao njegov mlađi sin Daniel (do 1303). Osvajanjem Perejaslavske Kneževine 1302. i dijela Smolenske Kneževine 1303, Moskovska Kneževina teritorijalno je gotovo udvostručena. Time je Moskva prekinula izravne veze Tvera i Vladimiro-Suzdaljske Kneževine. Danielov nasljednik Juraj borio se 1304-1305 za naslov velikoga kneza s tverskim knezom Mihaelom Jaroslavičem. Kan je naslov ipak 1305. predao tverskom knezu, uznemiren naglim jačanjem Moskve. Mihael (1305-1318) bio je prvi knez koji se službeno nazivao velikim knezom čitave Rusije. Pokušao se u dva navrata, 1305. i 1308, obračunati s Moskvom, međutim bezuspješno. Osim toga, Juraj Danilovič je na svoju stranu pridobio i Rusku crkvu te Novgorod, ogorčen Mihaelovom politikom prema gradu. Uslijedilo je nekoliko godina međusobnih borbi i lobiranja u Saraju kod kana, da bi 1317. Juraj uspio pridobiti kana na svoju stranu i steći velikokneževski jarlik. No, Mihael ga je zatim vojno porazio. Kako je u bici bila zarobljena i ubrzo preminula kanova sestra, koja je bila u moskovskom taboru, Juraj je Mihaela optužio za njezino ubojstvo. Kan mu je povjerovao i dao smaknuti tverskoga kneza 1318. te je Juraj do 1322. neupitno ostao veliki knez. Ubiranje mongolskoga danka preuzeo je u svoje ruke i time stišao nezadovoljstvo Rusa okrutnim mongolskim pobiračima, a 1322-1323. uspješno se suprotstavio Šveđanima u Kareliji i na ušću Neve. No spletke na kanovu dvoru dovele su 1322. do Jurjeva gubitka naslova koji je pripao novom tverskom knezu Dimitriju Mihajloviču. Ovaj je Jurja, ubojicu svoga oca, 1325. osobno ubio. No zbog toga je i sam kažnjen smrću te smaknut

1326, dok je velikokneževski jarlik dobio njegov mlađi brat Aleksandar Mihajlovič (1326-1328).

Moskovski knez Ivan Danilovič Kalita (1325-1340) bio je brat Jurja Daniloviča. Godine 1327. u Tveru je izbio ustanak protiv nasilja mongolskih skupljača danka. Uz ustanike je stao i veliki knez Aleksandar, a skupljači su protjerani. U ime Zlatne Horde Ivan je zatim teško opustošio Tversku Kneževinu te je 1328. dobio za nagradu velikokneževski jarlik (do smrti 1340). U strahu od Ivana, Novgorođani su se počeli povezivati s Litvom. Poraženi Aleksandar Mihajlovič prvo se sklonio u Pskov, zatim u Litvu, da bi nakon toga, pregovorima, od Mongola dobio pravo ostati kao knez u Tveru. No, Ivan je nastavio lobirati protiv Aleksandra u Saraju te je potonji konačno pozvan Mongolima, gdje ga je 1339. kan dao smaknuti. Time je uništen i posljednji takmac Moskve koja je od tada postala i ostala neupitno središte čitave Rusije, sve do vremena Petra Velikog.

Prema uzoru na brata Jurja, Ivan je dobio pravo ubiranja danka za Mongole u čitavoj Rusiji (od tuda mu i nadimak Kalita – kesa), od kojega je značajan dio ostajao njemu osobno. Protiv Ivana ubrzo su se, ali bezuspješno pobunili najprije Rostov, a zatim 1332. i Novgorod. Od 1320, kada je mitropolit Petar prenio svoje sjedište u Moskvu, ona je postala i crkveno središte čitave Rusije. Svi ti uspjesi omogućili su da veći dio Kalitine vladavine protekne u miru i napretku.

Ivana su 1340. naslijedila trojica sinova, od kojih je najstariji Semjon dobio jarlik i prvenstvo među braćom. Kako su se braća i bojari protiv njega ubrzo pobunili, sklopljen je dogovor prema kojem bi od tada prvorođenci uvijek nasljeđivali naslov velikog kneza te ulogu vrhovnog zapovjednika i voditelja vanjske politike, dok bi u upravi i sudstvu njegova braća (udjelni kneževi) imali potpunu autonomiju. Tada su se i neki dijelovi Kneževine pobunili protiv Moskve. U to vrijeme sve je više Rusiji bivala opasna ojačala Litva, već od kraja 13. stoljeća naseljena pretežito slavenskim življem uz litvansku upravljačku elitu, osvojivši postupno čitavu današnju Bjelorusiju i Ukrajinu. Veliki knez Olgerd (1345-1377) napadom je 1346. krenuo dalje u Rusiju prema Novgorodu, ali su ga pripreme za napad s leđa teutonaca, Poljaka i Ugra primorale na povlačenje i 1349. vraćanje Pskova i Novgoroda Moskvi. Od 1352. i u Rusiji je zavladala velika europska kuga (tzv. crna smrt) te joj je podlegao i sam knez Semjon. Novi veliki knez postao je tada Semjonov mlađi brat Ivan II Ivanovič Lijepi (1353--1359). U njegovo vrijeme je jačao Rjazan, čiji se knez pokušavao natjecati za položaj i naslov velikoga kneza. Od 1357. do 1360. trajale su teške međusobne frakcijske borbe u Zlatnoj Hordi te se Rusiju nije više moglo čvrsto kontrolirati.

Ivanov sin Dimitrije Ivanovič Donski (do 1389) dobio je 1362. očev jarlik. Najprije se nametnuo susjednoj i konkurentskoj Suzdaljskoj Kneževini. Pokušao se nametnuti i Tveru, međutim je litvanska vojska, koja je tom gradu priskočila u pomoć, protjerala Moskovljane iz Tverske Kneževine te čak krenula prema sa-

moj Moskvi 1368. te ponovno 1370. i 1372, ali svaki puta bez uspjeha. Iako je tverski knez Mihael Aleksandrovič uspio izboriti 1375. jarlik, Dimitrije ga je napao, uz veliku podršku drugih ruskih kneževa. Ostavši bez pomoći Mongola i Litvanaca, Mihael je poražen, a Tversku Kneževinu opustošili su Moskovljani i njihovi saveznici. Taj poraz označio je i kraj težnji Tvera za velikokneževskim sjedištem i naslovom velikog kneza. S obzirom na anarhično stanje u Kanatu među Mongolima, Dimitrije se 1377. odvažio na rat s njima, dok su u Saraju razmišljali o planu i načinu ponovnog pokoravanja Rusije. Kan Mamaj je 1378. poslao snažnu vojsku, ali su je Rusi uništili kod Perejaslavlja. Razljućeni kan na to je započeo s pripremama za pohod golemih razmjera na Moskvu, radi uništenja Dimitrijeve vlasti i države, zatraživši preko glasnika od Moskve bezuvjetnu predaju. Osim Rjazana, koji je bio na strani Mongola, ostali dio Rusije tada je ratovao na moskovskoj strani. U odlučujućoj bici na Kulikovu polju kraj Dona 8. rujna 1380. godine Mongoli su doživjeli težak poraz, a Dimitrije je stekao nadimak Donski. Ova je bitka označila početak procesa zbacivanja mongolske vlasti u ruskim zemljama.

Nakon poraza na Donu, kan Mamaj je zbačen, a njegovo je mjesto preuzeo Tohtamiš, do tada kan Bijele Horde oko Aralskoga jezera. On je 1382. izvršio tešku odmazdu za poraz na Donu. Nakon munjevitoga prodora u Rusiju i pokoravanja susjednih kneževa, Tohtamiš je nakon opsade zauzeo i opustošio Moskvu, pobivši ogroman broj ljudi. Teško je stradao i ostatak Rusije. Rusija je nanovo postala ovisna o Zlatnoj Hordi i bila je prisiljena ponovno plaćati danak. Donskom je 1385. potvrđen jarlik pred pretenzijama Tvera, ali je njegov sin Vasilije morao ostati u Saraju kao talac i jamac poslušnosti. Tada se Donski odlučio obračunati s Novgorodom koji je do tada zauzeo velik dio toka rijeke Volge. Opsjevši grad početkom 1387, Donski je Novgorod primorao na priznanje moskovske vrhovne vlasti i plaćanje visoke ratne odštete. Tim su uspjehom štete iz 1382. za Moskvu znatno umanjene, ali je konačno oslobođenje od Mongola ipak ostalo zadatak za daleku budućnost.

U vrijeme napada na Moskvu 1382, ruski se mitropolit iz Moskve sklonio u Kijev, i tako je umaknuo kontroli moskovskoga kneza. Bio je podložan Carigradu, a u političkom smislu postao je podanik katoličke Litve. Nakon toga je Donski s Litvancima pregovarao o savezu, ali su oni 1386. odabrali put unije s Poljskom. Ruske se zemlje iz godine u godinu sve više oslobađaju mongolskoga pritiska kako su rasle Tohtamiševe unutarnje nevolje, povezane s pojavom Timur Lenka koji je 1391. napao Tohtamiša i 1395. razorio Saraj. Od toga se udarca Zlatna Horda nikada nije oporavila. S obzirom na već narasle teškoće Mongola, Donski je pred smrt, 1389. godine, bez smetnji svoje zemlje mogao podijeliti četvorici sinova, od kojih je najstariji, Vasilije, dobio najviše, zajedno s naslovom velikoga kneza.

Vasilije I Dimitrijevič (1389-1425) je devedesetih godina 14. stoljeća priključio Moskvi Suzdaljsko-Nižegorodsko Kneževstvo. No, u pacifikaciji toga prostora moskovski je knez imao teškoća te je ona dovršena tek 1414. Uključenjem Zlatne Horde u Timur Lenkovu državu 1395, Rusi su i dalje skupljali danak, ali ga više nisu isporučivali Mongolima, već je on čitav ostajao u riznici moskovskoga kneza. Godine 1397-1398. Moskva je bila ponovno angažirana protiv Novgoroda, a 1402. je Rjazanska Kneževina prepustila Moskvi vođenje vanjske politike, što je bio prvi korak prema njezinom ukidanju. Vasilije se pokušao približiti Litvi i njezinom velikom knezu Vitautasu (Vitoldu, 1350-1430) u otporu poljskoj prevlasti unutar unije, te se oženio njegovom kćeri Sofijom, što je Vasiliju pomoglo i u otporu Zlatnoj Hordi. No, kada je Vitautas postigao sporazum s Poljacima, okrenuo je leđa Vasiliju te je zauzeo Smolensk i dio Rjazanske Kneževine 1395, a 1398. je s Livonskim redom sklopio sporazum o zajedničkom napadu na novgorodsku zemlju. Daljnje napredovanje Litvanaca znatno je otežao njihov sukob s Tatarima, u kojem su 1399. teško poraženi. Napredovanje Litvanaca prema Moskvi ipak je nastavljeno i u prvom desetljeću 15. stoljeća.

Novo iskušenje za Ruse uslijedilo je 1408. kada su ih Mongoli snažno napali, želeći obnoviti rusko plaćanje danka. Nakon razaranja mnogih ruskih gradova, u jesen iste godine Mongoli su opsjeli Moskvu. Međutim, opsada nije dala rezultata i napadači su se nakon mjesec dana povukli zbog izbijanja novih, unutarnjih borbi. Mongolski pritisak nastavljen je i sljedećih nekoliko godina te je Vasilije konačno morao 1412, u suparništvu s tverskim i nižegorodskim kneževima, iz njihovih ruku primiti *jarlik*, te je prepuštanjem konačne odluke Mongolima, Rusija ponovno podvrgnuta pod njihovu vrhovnu vlast.

Vasilije I ostavio je vlast sinu Vasiliju II (1425-1462). Protiv njega ustao je stric Juraj Dimitrijevič, tvrdeći da načelo starješinstva ima prednost pred načelom prvorođenja u nasljeđivanju prijestolja. Najveći i najmoćniji bojari okupili su se oko vođe pobune. Ona je, ipak, suzbijena do 1428. te je Juraj morao pristati da konačnu odluku donese kan Zlatne Horde, a do tada se morao pokoravati Vasiliju II. Već 1430. Juraj je, uz potporu novoga litvanskoga velikoga kneza Svidrigajla, napao Moskvu. Unatoč tome, Vasilije II ga je potisnuo 1431. u Galič. Centralizacija vlasti koju je sada punoljetni Vasilije počeo provoditi otuđila je od njega krupne bojare koji prelaze na Jurjevu stranu. Tako su stvoreni uvjeti da Juraj 1433. zauzme Moskvu i proglasi se velikim knezom cijele Rusije, dok je Vasiliju prepustio tek udjelno kneževstvo u Kolomni. Novog velikoga kneza počeli su napuštati i prelaziti u Kolomnu Vasilijevi pristaše iz redova dvorjanika, činovništva i građanstva, pristaše centralizma i snažne države. Nakon Jurjeve smrti (1434) njegovi su sinovi priznali Vasilija za velikoga kneza. Jedino je među njima Vasilije Razroki pokušao oružjem ishoditi svoja navodna prava, ali je 1435. pa ponovno 1436. potučen i na koncu uhićen. Njegovu borbu nastavio je mladi

brat Dimitrije Šemjaka. On se povezao s Novgorodom, što je bio razlog da Vasilije II napadne grad 1440, ali su se Novgorođani zaštitili savezom s Poljacima.

Kako je moskovski mitropolit Grk Isidor na crkvenom koncilu u Firenci 1439. pristao na crkvenu uniju s Rimom, moskovske su ga vlasti 1441. zbacile i prekinule crkvene veze s carigradskom patrijaršijom, koja je u to vrijeme bila sklona uniji zbog životne ugroženosti Bizanta pred Osmanlijama. Potpuno neovisnim izborom novog mitropolita Jone 1448. godine, Ruska se pravoslavna crkva konačno odvojila od Carigrada, pod egidom obrane pravoslavlja, što je bilo vrlo popularno i među pukom, a pomoglo je i Vasiliju II u učvršćenju vlasti.

Vasiliju II najteže je do tada bilo 1445. godine, kada su ga Mongoli teško porazili kraj Suzdalja i zarobili. Nedugo nakon bitke, Moskva je teško poharana požarom i izgledalo je da će pasti pred prvim većim mongolskim naletom, ali su se Mongoli povukli prema Novgorodu. Nakon tri mjeseca zatočeništva Vasilije je ipak pušten, uz veliku otkupninu od 200.000 rubalja. Problem je bio u tome što Mongoli nisu dopustili knezu da sam prikupi navedenu svotu, već su je oni utjerivali, i to najsurovijim metodama. Nezadovoljstvo puka stoga se usmjerilo i prema Mongolima, ali i prema Vasiliju. Dimitrije Šemjaka okupio je tada sve nezadovoljnike te u veljači 1446. zauzeo Moskvu, uhitivši i oslijepivši Vasilija II. Anarhija u zemlji izazvala je u ovom razdoblju niz ustanaka seljaštva i gradske sirotinje, a zemljom su zavladali bijeda i glad.

Sve kaotičnije stanje dovelo je do jačanja zahtjeva posebice u redovima službeničkoga bojarstva, za snažnom i centraliziranom državom. Vasilije II, zatočen i oslijepljen, postao je pojam njihovih težnji. Pod pritiskom tih zbivanja, Dimitrije Šemjaka morao je pustiti Vasilija iz pritvora i predati mu jedno udaljeno područje na upravu, uz obvezu da se neće boriti za povratak na položaj velikoga kneza. No, Vasilije je odmah pokrenuo akciju okupljanja nezadovoljnika. Još iste, 1446, on je na prepad zauzeo Moskvu, ponovno postao veliki knez, a Šemjaka se morao povući u svoju očevinu Galič. Vasilije II se nije želio na tome zaustaviti: zauzeo je 1450. i Galič, a kada se Šemjaka zatim sklonio u Novgorod zaprijetio je i njima, ali je prije novih borbi Šemjaka preminuo (1453). Tako je Vasilije II odnio potpunu pobjedu, a time i koncepcija snažne, centralizirane kneževske vlasti. Uslijedilo je ukidanje niza manjih kneževina, dok su se prevlasti Moskve djelomice još odupirali jedino Tver i Novgorod.

Tveru je glavna nada u očuvanje samostalnosti bila neovisna vanjska politika i oslonac na Litvu. Međutim, pritisak Moskve konačno je postao prejak te su Tverani odlučili, početkom druge polovice 15. stoljeća, prepustiti moskovskom velikom knezu vođenje vanjske politike. Posljednja prepreka i najuporniji bio je Novgorod. Nakon pustošenja moskovske vojske 1456. po području Velikoga Novgoroda, potonji su morali pristati na ograničavanje samostalnosti. Nisu smjeli više primati neprijatelje moskovskoga kneza, a izgubili su i samostalnost u zakonodavstvu i vanjskoj politici te su morali platiti ratnu odštetu. I Pskov se

stavio tada pod zaštitu Moskve, kako bi se mogao oduprijeti presizanjima teutonskog reda.

Za Ivana III Vasiljeviča (1462-1505) Moskva je ostvarila potpunu prevlast nad svim ostalim kneževinama sjeveroistočne Rusije. Najprije su se Moskvi 1463. predali ostaci Jaroslavske Kneževine. Uslijedilo je konačno pokoravanje Novgoroda. Nakon što je do 1470. naraslo nezadovoljstvo u tom trgovačkom gradu i bivalo sve izraženije oslanjanje najuže gradske elite na Litvu, buntovnici su 1471. ponudili poljskom kralju Kazimiru IV da će se staviti pod njegovu zaštitu. Iako je među pravoslavnim svećenstvom i dijelom trgovaca bilo i mnogo moskovskih pristaša, prevladala je struja za savez s Poljacima te je Vasilije II bio prinuđen nametnuti Novgorodu pokornost oružjem. U odlučujućoj bici još iste godine u srpnju, novgorodski su buntovnici teško poraženi uz velike gubitke, a sve pristaše Litve Vasilije je dao pogubiti. Ovisnost Novgoroda o Moskvi nakon ovoga je učvršćena i službenim ugovorom. Unatoč svemu, Novgorodu su ostali elementi unutarnje samouprave i pravo na izbor vlastitoga arhiepiskopa, a nisu značajnije poremećeni ni društveni odnosi između različitih gradskih slojeva te struktura novgorodske privrede. Novim pohodom 1477-1478. Ivan je ojačao ovisnost Novgoroda o Moskvi time što je priznat za neograničena gospodara u novgorodskoj zemlji. Tada je ukinuto i novgorodsko Gradsko vijeće te je nekoć ponosna Republika, u sudskom, upravnom i crkvenom smislu u potpunosti pokorena i priključena Moskvi. Do 1489. Moskva je zauzela i teritorije koje je Novgorod ranije stekao kolonizacijom teritorija prema sjeveru.

Od 1478, opkoljen Moskvom sa svih strana, tverski je knez Mihael Borisovič pokušao povezati se s Poljacima i izbjeći obruč koji ga je već gušio. Sporazum s Kazimirom IV sklopio je 1483. godine. Odmah je za odmazdu uslijedio Ivanov vojni pohod. U ljeto 1485. Moskovljani su opkolili Tver, domaći su se bojari morali bezuvjetno pokoriti Ivanu, a Mihael je pobjegao u Litvu. U drugoj polovici 15. stoljeća Moskva je pokorila i Rjazan. Godine 1485. ukinuta je i posljednja udjelna kneževina na starom području Moskovske Velike Kneževine. Tako je do kraja 15. stoljeća i srednjega vijeka čitav prostor sjeveroistočne Rusije objedinjen u veliku i snažnu, centraliziranu državu na čelu s moskovskim nasljednim velikim knezom čitave Rusije.

Pobjeda Dimitrija Ivanoviča Donskog na Kulikovu polju 1380. označila je početak procesa nepovratnoga slabljenja mongolske vlasti nad Rusijom. Od tada su se smjenjivala razdoblja veće neovisnosti ruskih kneževa s razdobljima jače mongolske vrhovne vlasti. No, razvoj je jasno išao pravcem sve veće moći Moskve, a s druge strane, sve češćih i težih unutarnjih borbi među samim Mongolima. Od 1419. započela je posljednja faza rasula u Zlatnoj Hordi. Na istočnom dijelu dotadašnje Zlatne Horde osnovana je takozvana Nogajska Horda, a na krajnjem zapadu mongolskoga prostora, osamostalio se Krimski Kanat (1433). Za njegovo osamostaljenje i slabljenje Zlatne Horde bili su zainteresirani i drugi

čimbenici u regiji, posebice Genova, Litva i ruske kneževine. Nakon zauzeća Carigrada 1453, na crnomorskom su se prostoru kao novi moćan čimbenik pojavili Osmanlije. Oni su nastojali zauzeti đenoveške kolonije na crnomorskim obalama. Godine 1475. osvojili su najvažniju od njih, Kaffu. Ubrzo su zavladali čitavim područjem od Hersonesa do Kerča te Azovom i na tim su prostorima osnovali sandžak sa sjedištem u Kaffi, dok je Krimski Kanat 1479. postao vazalna država Osmanlija, s ulogom uporišta jednako protiv Zlatne Horde kao i protiv Rusa. Veze Krimskoga Kanata s Litvom i moguće savezništvo tih dviju strana bili su za Moskvu izuzetno opasni te je ona sve poduzimala kako bi takav mogući savez spriječila.

Na nekadašnjem prostoru Povolške Bugarske osamostalio se od 1445. Kazanski Kanat, područje razvijenog gospodarstva i društva, koji je agresivnom politikom stvarao nemale poteškoće Moskovskoj Velikoj Kneževini. Sredinom 15. stoljeća na vrhuncu moći bio je i Sibirski Kanat, istočni susjed Kazana. Na krajnjem jugu nekadašnje Zlatne Horde nastala je i posljednja tvorevina kao rezultat disolucije, a radilo se o Astrahanskom Kanatu (od 1460). Posljednja desetljeća 15. stoljeća obilježena su velikim međusobnim borbama kanata i sve većim slabljenjem svih njih, uz česta mijenjanja savezništava s Osmanlijama, Litvom ili Moskvom. Moskvi su najopasniji neprijatelji tijekom čitavog tog vremena bili Litva i Velika Horda. Kada je litvanski veliki knez Aleksandar postao i poljski kralj (1501-1506), Ivan III je to shvatio kao veliku ugrozu te je obećao kanu Velike Horde Šaik Ahmetu obnovu plaćanja danka, čak je u prosincu 1501. od kana primio i velikokneževski *jarlik*, što je značilo obnovu vazaliteta Moskve. Sve je to knez učinio samo da bi spriječio obnovu saveza Velike Horde s Poljacima i Litvancima. Uspješnim vojnim akcijama i političkim manevriranjem Ivan III je zaključio 27. kolovoza 1503. mir s Litvom. Poljaci su nakon toga pokušavali pridobiti na svoju stranu Krimski Kanat, dotadašnje moskovske saveznike. Smrću Šaika Ahmeda, posljednjega kana Velike Horde 1505, Horda je prestala postojati. Na njezinom nekadašnjem europskom dijelu naslijedila su je tri kanata: Kazanski, Astrahanski i Krimski.

Širenje Rusije kretalo je iz dva glavna središta – Novgoroda i Moskve. Nakon što su Moskovljani pokorili Novgorod (1471), ubrzo su podvlastili i novgorodske posjede na sjeveru i istoku, primjerice Perm i područje naroda Komi. Na tom je području vršeno i pokrštavanje, a osnovana je i episkopija kao središnje mjesto toga procesa. Ustanci starosjedilaca tijekom 15. stoljeća bili su podjednako upereni protiv moskovskih političkih, kao i crkvenih vlasti. Od 1505. oblast Perma postala je u potpunosti sastavni dio Moskovske Velike Kneževine i ukinuta joj je dotadašnja autonomija. Od 1465. započelo je i osvajanje područja preko Urala, a do 1500. podvrgnuta je pod moskovsku vlast oblast Jugre. Osim ruskih upravnih službenika, na to područje su od početka dolazili lovci, trgovci i rudari. Mnogo teža i sporija od navedenih, bila je borba za pokoravanje Kazanskoga Kanata.

Ivan III uspješno se umiješao u prijestolne borbe Kanata, stvorivši jaku stranku svojih pristalica. U dva navrata, 1480-1481. te ponovno 1487, Moskovljani su poduzimali vojne pohode na Kanat, što je okončano uspostavom vrhovne vlasti nad njim. Od tada do sredine 16. stoljeća u upravljanju Kanatom izmjenjivali su se domaći kanovi vazali Moskve, koji su plaćali godišnji danak, s onima suprotstavljenima Moskvi.

63. Velika Kneževina Litva i Rusija

Već u 14. stoljeću Litva se postupno proširila na velik dio etnički ruskih područja, tako da je postajala sve više miješana, litvansko-slavenska (ruska) država. Širenje je najintenzivnije bilo za vladavine velikoga kneza Olgerda (1345-1377). Njemu se suprotstavljao poljski kralj Kazimir III (1333-1370) koji je 1349. pokušao preoteti Voliniju, ali ga je Olgerd suzbio. Daljnju poljsku borbu preuzeo je ugarsko-hrvatski kralj Ludovik Anžuvinac (1342-1382), Kazimirov nećak. Primirjem iz 1352. Galič (Galicija) je ostao u poljskim, a Volinija u litvanskim rukama. Olgerd je osvajanja nastavio prema oslabljenoj Zlatnoj Hordi. Nakon Černigovske i Novgorod-Sjeverske Kneževine, 1362. osvojio je i Kijev, a zatim potukao Zlatnu Hordu 1363. na rijeci Sinje Vode, zauzevši cijelu Kijevsku oblast, Podoliju i veći dio bivše Perejaslavske kneževine. I smolenski knez morao je 1368. priznati vrhovnu vlast Litve. Od tada do 1372. Litvanci su podržavali tverskoga kneza i u tri navrata napadali Moskvu Dimitrija Ivanoviča Donskog, međutim bezuspješno. Nakon Olgerdove smrti 1377, naslijedio ga je sin Jogajla (Jagelo), protiv kojeg je ustao Olgerdov brat Kejstut, uz potporu Moskve. Stoga se Jogajla povezao sa Zlatnom Hordom. Nakon Dimitrijeve pobjede nad Mongolima na Kulikovu polju 1380, od Litve se odcijepio Polock. Dok se Jogajla borio protiv Polocka, u Vilniusu mu je prijestolje preoteo Kejstut, međutim se Jogajla vratio, uhitio i 1382. ubio strica. Kejstutov sin Vitautas sklonio se kod Teutonaca, što je bitno otežalo Jogajlin položaj između Moskve i Teutonaca. Jogajla se u takvoj situaciji morao tješnje vezati ili uz Poljsku, ili uz Moskvu. Velik dio slavenskog (ruskog) plemstva u Litvi bio je za Moskvu, što bi značilo brak s Dimitrijevom kćeri, priznanje vrhovne vlasti Moskve te pokrštavanje Litve od ruskoga pravoslavlja. No za Jogajlu i Litvance mnogo je povoljnija situacija bilo brak s poljskom princezom-nasljednicom Jadvigom te prelazak na katolicizam, u zajedničkom otporu Teutoncima, Moskvi i Zlatnoj Hordi. Osim toga, Jogajla bi time postao poljski kralj i osnivač nove dinastije, a ne podređeni vazal Moskve.

Borba za vlast Jogajle i Vitautasa nastavila se i nakon 1386. godine. Sporazumom u Ostrovu 1392. Vitautas je zadržao svoje nasljedne posjede i stekao

položaj kraljevskog namjesnika u Litvi. Za uzvrat, morao se priznati vazalom poljske krune. Na svojim područjima, u litvanskom dijelu unije, Vitautas je provodio snažne mjere centralizacije, ukinuvši autonomiju većih i manjih kneževina na prostoru današnjih Ukrajine i Bjelorusije. No poraz od Zlatne Horde 1399. prisilio ga je na sklapanje mira s Moskvom i Novgorodom te na traženje pomoći od Poljske, što je 1401. na saboru u Vilniusu rezultiralo Vitautasovom obvezom da nakon njegove smrti Litva prelazi neposredno pod vlast poljskoga kralja, čime se dotadašnja personalna unija dviju zemalja preobrazila u državnu, takozvanu Radomsku uniju.

Smolensk je pokušao iskoristiti slabljenje Litve te se pobunio protiv njezine vlasti, ali je ustanak 1405. ugušen. Neuspješan je ostao i litvanski pokušaj širenja prema Pskovu i odcjepljenja Pravoslavne crkve u Litvi od Moskve (1408). Nakon pobjede Unije nad Teutoncima kod Grünwalda 1410, došlo je 1413. u Gorodlu do daljnjega jačanja poljsko-litvanske unije, čime je omogućena sve veća prevlast poljskih i litvanskih katoličkih feudalaca u državi u odnosu na pravoslavne bojare. Zauzimanjem područja između Dnjestra i Dnjepra sve do Crnoga mora 1419. godine, iz ruku oslabljene Zlatne Horde, te tverskim i rjazanskim priznanjem vrhovne vlasti Litve 1428, litvansko širenje ruskim prostorima došlo je do vrhunca. U takvoj situaciji Vitautas se pokušao što je više moguće odvojiti od Poljske. U tome se interesno povezao s carem i kraljem Žigmundom Luksemburškim (1387-1437), ali je prije ozbiljenja i konkretizacije saveza 1430. preminuo. U Litvi ga je, uz pristanak litvanskoga i ruskoga plemstva te samoga Jogajle, a suprotno namjerama Poljaka, naslijedio Jogajlin mlađi brat Svidrigajla.

Ubrzo nakon toga, 1431-1432, Poljska i Litva otvoreno su se sukobile oko Galicije i Volinije. Primirjem iz 1432. Litvi je ostala Volinija, a Poljskoj zapadna Podolija. Poljaci su vještom diplomacijom uspjeli tada pridobiti na svoju stranu i dio Litvanaca, koji su za velikoga kneza priznali Sigismunda, Vitautasova brata. Uža Litva i dio Bjelorusije s Minskom priznali su Sigismunda, dok su ostale bjeloruske i ukrajinske zemlje i dalje priznavale Svidrigajlu. U svibnju 1434, Sigismund je izdao povelju kojom je pravoslavnim bojarima priznao ista prava kao i katoličkom plemstvu, unijevši time razdor u Svidrigajlin tabor. Do 1436. Sigismund je u potpunosti kontrolirao današnju Litvu i Bjelorusiju, a Svidrigajla Ukrajinu. No do 1439. i sve ukrajinske zemlje prešle su na Sigismundovu stranu, a Svidrigajla je morao pobjeći u Poljsku.

Prema mišljenju mnogih, prevelika Sigismundova ovisnost o Poljskoj dovela je 1440. do urote u kojoj je ubijen. Knez u Litvi postao je Kazimir, mlađi Jogajlin sin, kojega je stariji brat i novi poljski kralj Vladislav III poslao tamo kao svoga namjesnika, ali su ga Litvanci samostalno proglasili velikim knezom i raskinuli uniju s Poljskom. Kazimir je 1441. pokorio Smolensk, Volinijom je vladao Svidrigajla, a Kijevsku zemlju vratio je Kazimir sinu nekadašnjeg kijevskoga kneza

kao udjelnome knezu. Kazimir je 1447. postao i poljski kralj, ali je veza Poljske i Litve ostala na razini personalne unije.

Od ukupnog stanovništva ove teritorijem velike države svega 10 posto bili su Litvanci, a ostatak Slaveni, preci današnjih Bjelorusa i Ukrajinaca. Velika većina stanovništva živjela je na selu i bavila se poljoprivredom. Sela su očuvala staru općinsku organizaciju, s takozvanim dvorištima kao osnovnim privrednim i društvenim cjelinama (ekvivalent zaseocima ili dijelovima sela), a unutar njih pojedine su porodice tvorile takozvane dimove. Dvorište je nastupalo kao cjelina prema feudalnoj vlasti i državi u pogledu obveza i tereta koje je trebalo podmiriti. Više dvorišta tvorilo je sela, a više njih jednu *volost*, na čelu sa starcima ili starostama. Nekada, autonomno birane, ove je starješine u 15. stoljeću već uglavnom svugdje postavljao vlastelin kao svoje ljude. Među seljacima bilo je starosjedilaca ovisnih seljaka, takozvanih otčića, zatim slobodnjaka na krčevinama i slično. Proces pokmećivanja preostalih slobodnjaka bio je sve izraženiji prema kraju srednjega vijeka, posebice na područjima pod poljskom i ugarskom vlašću. Nakon sklapanja unije Poljske i Litve, pokmećivanje te vezivanje seoskog i gradskog stanovništva za zemlju, teritorij i feudalnog gospodara intenzivirano je i u preostalom dijelu države. Od 15. stoljeća vezanost seljaka za zemlju jačala je i sve intenzivnijim korištenjem tlake, što je pogodovalo feudalcima koji su tako stečene agrarne viškove plasirali na unosna tržišta poljskih, hanzeatskih i drugih europskih gradova. Do 16. stoljeća na cijelom se državnom teritoriju tlaka već davala na tjednoj osnovici.

Na teritoriju Velike Kneževine znatno se povećao broj gradova. Najvažnija gradska središta, s najjačim obrtima i najraširenijim područjima trgovačke razmjene, bila su Kijev, Lavov, Polock i Vitebsk. Izvoz su činili poglavito različiti poljoprivredni proizvodi, a uvozilo se tekstil, luksuznu robu te kovine. Najrazvijeniji gradovi stjecali su povlastice po modelu gradova njemačkih naseljenika, počevši od zapada prema istoku, u rasponu od prve polovice 14. do kraja 15. stoljeća. Povlašteni gradovi imali su svoje načelnike, gradska vijeća (*radu*) i sudske organe. No, ipak su priznavali vrhovnu vlast lokalnoga feudalca kojem su morali davati određene kolektivne daće i koji je imao pravo potvrde izabranog načelnika. I gradsko stanovništvo bilo je iznutra raslojeno. Najbogatiji i politički povlašten sloj tvorili su doseljeni bogati trgovci i obrtnici, pretežito stranoga podrijetla, Nijemci i Poljaci. Tako se širenje poljskih i litvanskih velikaša na ruska područja dopunjavalo širenjem poljskoga i njemačkoga građanstva.

Država je bila feudalno razmrvljena, a veliki knez većinom je bio tek nominalni nosilac vrhovnog suvereniteta. Brojni udjelni i lokalni kneževi mogli su nesmetano vladati svojim područjima ako bi uredno izvršavali vazalske obveze prema velikom knezu. No upravo su brojni sukobi lokalnih i središnjih vlasti zbog neizvršavanja obveza obilježili 14. i 15. stoljeće. Lokalni kneževi imali su, pak, svoje vazale-bojare. Velikokneževskim darovnicama poljski i litvanski feudalci

kao udjelnome knezu. Kazimir je 1447. postao i poljski kralj, ali je veza Poljske i Litve ostala na razini personalne unije.

Od ukupnog stanovništva ove teritorijem velike države svega 10 posto bili su Litvanci, a ostatak Slaveni, preci današnjih Bjelorusa i Ukrajinaca. Velika većina stanovništva živjela je na selu i bavila se poljoprivredom. Sela su očuvala staru općinsku organizaciju, s takozvanim dvorištima kao osnovnim privrednim i društvenim cjelinama (ekvivalent zaseocima ili dijelovima sela), a unutar njih pojedine su porodice tvorile takozvane dimove. Dvorište je nastupalo kao cjelina prema feudalnoj vlasti i državi u pogledu obveza i tereta koje je trebalo podmiriti. Više dvorišta tvorilo je sela, a više njih jednu *volost*, na čelu sa starcima ili starostama. Nekada, autonomno birane, ove je starješine u 15. stoljeću već uglavnom svugdje postavljao vlastelin kao svoje ljude. Među seljacima bilo je starosjedilaca ovisnih seljaka, takozvanih otčića, zatim slobodnjaka na krčevinama i slično. Proces pokmećivanja preostalih slobodnjaka bio je sve izraženiji prema kraju srednjega vijeka, posebice na područjima pod poljskom i ugarskom vlašću. Nakon sklapanja unije Poljske i Litve, pokmećivanje te vezivanje seoskog i gradskog stanovništva za zemlju, teritorij i feudalnog gospodara intenzivirano je i u preostalom dijelu države. Od 15. stoljeća vezanost seljaka za zemlju jačala je i sve intenzivnijim korištenjem tlake, što je pogodovalo feudalcima koji su tako stečene agrarne viškove plasirali na unosna tržišta poljskih, hanzeatskih i drugih europskih gradova. Do 16. stoljeća na cijelom se državnom teritoriju tlaka već davala na tjednoj osnovici.

Na teritoriju Velike Kneževine znatno se povećao broj gradova. Najvažnija gradska središta, s najjačim obrtima i najraširenijim područjima trgovačke razmjene, bila su Kijev, Lavov, Polock i Vitebsk. Izvoz su činili poglavito različiti poljoprivredni proizvodi, a uvozilo se tekstil, luksuznu robu te kovine. Najrazvijeniji gradovi stjecali su povlastice po modelu gradova njemačkih naseljenika, počevši od zapada prema istoku, u rasponu od prve polovice 14. do kraja 15. stoljeća. Povlašteni gradovi imali su svoje načelnike, gradska vijeća (*radu*) i sudske organe. No, ipak su priznavali vrhovnu vlast lokalnoga feudalca kojem su morali davati određene kolektivne daće i koji je imao pravo potvrde izabranog načelnika. I gradsko stanovništvo bilo je iznutra raslojeno. Najbogatiji i politički povlašten sloj tvorili su doseljeni bogati trgovci i obrtnici, pretežito stranoga podrijetla, Nijemci i Poljaci. Tako se širenje poljskih i litvanskih velikaša na ruska područja dopunjavalo širenjem poljskoga i njemačkoga građanstva.

Država je bila feudalno razmrvljena, a veliki knez većinom je bio tek nominalni nosilac vrhovnog suvereniteta. Brojni udjelni i lokalni knezevi mogli su nesmetano vladati svojim područjima ako bi uredno izvršavali vazalske obveze prema velikom knezu. No upravo su brojni sukobi lokalnih i središnjih vlasti zbog neizvršavanja obveza obilježili 14. i 15. stoljeće. Lokalni knezevi imali su, pak, svoje vazale-bojare. Velikokneževskim darovnicama poljski i litvanski feudalci

sve su dublje prodirali na etnički bjeloruska i ukrajinska područja. Mrvljenje vlasti dodatno je pridonijelo potrebi stalnog teritorijalnog širenja države, kako su pojedini vazali tražili svoj "životni prostor". Navedeni proces mogao je nesmetano trajati sve dok ga jačanje i širenje Moskve nije zapriječilo. Pokušaji centralizacije državne uprave u Kneževini započeti su još od kraja 14. stoljeća, za Vitautasove vladavine, međutim bez dalekosežnih rezultata. Veliki kneževi, u nastojanju ograničenja vlasti udjelnih kneževa, davali su od toga vremena znatne ustupke lokalnim bojarima, međutim ne i onim ruske narodnosti i pravoslavne vjere, već jedino katolicima, Poljacima i Litvancima. Još je Jogajla 1387. dopustio katoličkom plemstvu nasljedno pravo raspolaganja zemljišnim posjedima. Diskriminacija je izazivala trajno nezadovoljstvo pravoslavnih bojara. Kako bi ih umirio te među njima stekao pristalice, kao i među izbjeglim ruskim kneževima koji su se opirali jačanju Moskve, veliki knez Sigismund je 1434. proširio povlastice na pravoslavne bojare Ukrajine i Bijele Rusije, a poljski kralj ih je iste godine proširio i na pravoslavne bojare Galicije i Podolije. Poveljom Kazimira IV iz 1477. svim je feudalcima zajamčena nasljednost svih posjeda te potpuno oslobađanje od novčanih i naturalnih davanja državi. Jedina obveza prema vladaru ostala je ona izgradnje i uzdržavanja zamkova za vojnoobrambene potrebe. Feudalci su tada stekli i neograničeno pravo sudovanja na svojim posjedima.

Izjednačavanjem pravnoga položaja svih feudalaca izjednačilo se i nazivlje, tako da su se od sredine 15. stoljeća i pravoslavni bojari nazivali šljahtom. No pravoslavni bojari, unatoč tome što su na svojim posjedima imali potpunu vlast, bili su i dalje isključeni iz upravljanja državom i središnjim institucijama. Uz velikoga kneza glavna je institucija bila takozvana *panska rada* (vijeće velikaša). Funkcije i naslovi unutar rade bili su dvorjanskog i upravnog podrijetla, ali su njihovi nosioci redom bili krupni feudalci koji su je koristili kao glavnu protutežu vlasti velikog kneza. Oni su svi bili katolički Litvanci, dok su pravoslavni Rusi bili isključeni iz toga kruga. Uz udjelne kneževe oblikovale su se također različite rade, u kojima je monopol odlučivanja jednako tako bio u litvanskim rukama. Navedeni društveni, gospodarski i politički odnosi, te opisana podjela vlasti i moći u Litvanskoj Velikoj Kneževini, među pravoslavnim su stanovništvom od sredine 15. stoljeća sve privlačnijom činili zamisao o širenju vlasti Moskve na njihova područja.

Teutonci iz Livonije graničili su s ruskim područjem kod Pskova koji su često napadali. Pskovski knez pozvao je Moskvu u pomoć 1480. te je 1481. moskovska vojska duboko potisnula Teutonce i nametnula im desetogodišnje primirje, a uz to je Ivan III 1493. sklopio savez sa starim teutonskim neprijateljem – Danskom. Poljski i litvanski vladar Kazimir IV bio je Moskvi vrlo opasan takmac. U sklopu onovremenih srednjoeuropskih odnosa, njemački car Fridrik III Habsburgovac ponudio je 1486. Ivanu III kraljevsku krunu, pod uvjetom priznanja vazaliteta Carstvu te napada svom snagom na poljsko-litvansku uniju i Kazimi-

ra. Ali je taj prijedlog moskovski knez odbio te je sklopio savez s Moldavcima i krimskim Tatarima. Rat Rusije s Unijom vodio se u dva navrata, 1487-1494. i 1500-1503. U prvom ratu Moskva je osvojila neka manja, granična kneževstva, da bi smrću Kazimira IV 1492. došlo do ponovnog razdvajanja Poljske i Litve. Novi litvanski veliki knez Aleksandar nije više bio u stanju oduprijeti se Moskvi te je 1494. morao sklopiti primirje, kojim je izgubio teritorij na gornjem toku rijeke Oke i oblast oko Vjazme, a uz to je morao uzeti Ivanovu kćer Jelenu za ženu.

Pod izlikom progona pravoslavnog stanovništva u Velikoj Kneževini, Moskovljani su 1500. obnovili napade. Napredovali su u tri smjera i osvojili brojne gradove, a Aleksandrovoj vojsci su 14. srpnja iste godine nanijeli težak poraz. Moskovljanima su pomagali i krimski Tatari. Nakon smrti poljskoga kralja 1501. godine, Aleksandar se upleo u tamošnje prijestolne borbe, što je dodatno olakšalo moskovsku ofenzivu prema Kijevu i Dnjepru. Novo primirje sklopljeno je 1503. na šest godina, uz teške teritorijalne gubitke Velike Kneževine. Moskva je osvojila gotovo čitavu Smolensku i Černigovsku Kneževinu. Na poticaj Litvanaca, Teutonci su kao protuteža napali iz Livonije Moskovljane 1501, ali su i oni teško poraženi. Tako su primirjem iz 1503. i oni obvezani plaćati u korist Moskve danak za korištenje svojih područja koja su nekada pripadala Kijevskoj Rusiji.

Osnovica ruskoga gospodarstva u to je vrijeme još uvijek u velikoj mjeri bila poljoprivreda, ali su se događale i značajne promjene pod utjecajem jačanja robno-novčanih odnosa. Već je prevladavao tropoljni sustav obrade zemlje. Feudalci su sve češće tražili od seljaštva novčanu rentu, što je ove dodatno poticalo da viškove poljoprivrednih proizvoda ponude na prodaju brojnim gradskim tržištima. I svjetovni i crkveni feudalci sve su se češće uključivali u trgovinu poljoprivrednim proizvodima na međunarodnoj razini. Na selima se počeo izdvajati sloj seoskih obrtnika i trgovaca koji su feudalcu davali isključivo novčane daće i više se nisu bavili poljoprivredom. Njihov je sve veći broj na mnogim mjestima pomogao preobrazbi sela u trgovišta, s tjednim i godišnjim sajmovima.

Moskva i Novgorod bili su i vodeća obrtnička središta. U Moskvi je oko 1500. djelovalo preko 2.000 obrtnika iz osamdesetak struka. Neki obrti su i tehnološki napredovali uvođenjem, primjerice, opeke umjesto drva u graditeljstvu ili lijevanoga oružja te valjanoga lima. Obrtnički život, međutim, rijetko je dostajao za više od pukog preživljavanja, dok su se posrednici-trgovci znatno više i brže bogatili. Novgorod je u ovo vrijeme izgubio monopol u trgovini ruskih zemalja s Baltikom i Europom te je postao tek jedno od sličnih središta poput Pskova, Tvera i Smolenska. Veliko je bilo značenje Moskve za trgovinu u svim pravcima. U trgovini s istokom najvažniji je bio Kazan. Krajem 15. stoljeća u ruskim gradovima pojavili su se prvi zajmodavci i bankari, a dodjeljivanjem zajmova uvelike su se bavile i crkvene ustanove, poglavito manastiri.

Do sredine 15. stoljeća u strukturi rente na vlastelinstvima uvjerljivo je prevladavala naturalna renta, uz neznatan udio radne rente. Od toga vremena širenje robno-novčanog gospodarstva dovelo je do ubrzane komutacije naturalne rente u novčana davanja, a sve je veću važnost dobivala i tlaka. Besplatnim radom seljaštva vlastela je stjecala potrebne količine poljoprivrednih proizvoda za samostalno nastupanje na tržištima. Ipak, neki se vlastelini nisu uspijevali dovoljno brzo prilagoditi promjenama te su zapadali u dugove kod gradskih lihvara ili manastira da bi na kraju često izgubili imanja. Od prve polovice 15. stoljeća započeo je i vremenom je sve više jačao proces vezivanja ukupnog seljaštva za zemlju. Odlučujući korak u tome pravcu bilo je donošenje 1497. *Sudebnjika* Ivana III, koji je trebao važiti u čitavoj Rusiji.

Velik broj kneževskih porodica iz bivših udjelnih kneževina preplavio je u 15. stoljeću Moskvu, zajedno sa svojim bojarima i službenicima, potiskujući u pozadinu stare moskovske porodice. Došljaci su tražili i dobivali visoke naslove i položaje u državnom aparatu, smatrajući se samo privremeno dislociranima iz svoga izvornoga mjesta, nikada ne priznavajući da su na bilo koji način pokoreni od strane velikoga kneza. Zadržali su i vlastite vojne postrojbe s kojima su išli u rat te velika imanja i povlastice izvan grada. Ali Ivan III nije želio premoć starih, aristokratskih porodica, već je pogodovao vlastitim dvorjanicima i službeničkom plemstvu. Stoga je 1500. smaknuo glavara porodice Rjapalovskih, vođu aristokracije. Usporedo s time, veliki je knez vodio široku akciju zapljene zemljišnih posjeda na novoosvojenim područjima i preseljavanja stare aristokracije na nova, udaljena mjesta, ali toga puta kao službeničkog plemstva. To je, primjerice, 1490. učinio s plemstvom novgorodske zemlje.

Umjesto ranijih *votčina* (očevina) stvarale su se *pomjestije*, doživotno dodijeljeni posjedi kao plaća za službu velikom knezu, a njih su dobivale i stare i nove feudalne porodice bez razlike. Stoga se i pojam dvorjana proširio na sve one koji su davali vojnu službu knezu. Ubrzo su i *pomjestije* postale često *de facto*, iako nikada i *de iure*, nasljedni posjedi. U početku pomješčik (uživatelj posjeda) nije imao nikakvih javnopravnih nadležnosti nad seljaštvom na posjedu, osim što je za velikog kneza prikupljao daće. *Pomješčiki* podrijetlom iz nižih slojeva plemstva i od starih dvorjanika bili su glavni oslonac velikokneževske politike centralizacije, a između njih i stare aristokracije vladala je duboka mržnja koja je dosegnula vrhunac u 16. stoljeću, za vladavine Ivana Groznog.

Do sredine 15. stoljeća većinu su državnih poslova na terenu u ime velikog kneza obavljali pojedini bojari. Od tada su se počeli pojavljivati posebni, stalni uredi *izbi* ili *prikazi*, s nadležnošću na čitavom državnom teritoriju. Na čelu *prikaza* formalno je stajao mjesni bojar ili knez kao sudac, ali je stvarnu upravu vršio dijak iz redova dvorjana službenika koji je najčešće, mimo suca, izravno komunicirao s velikim knezom. Na terenu glavnu su vlast imali namjesnici velikog kneza, najčešće mjesni kneževi ili najistaknutiji bojari. Stanovništvo sela

i grada plaćalo im je daće za uzdržavanje, a ovi su ubirali i sudske te druge takse. U načinu prikupljanja davanja bili su samostalni što je vodilo brojnim, često teškim zloporabama. Od vladavine Ivana III namjesnici su strože stavljeni pod središnju kontrolu, bivali su imenovani iz redova službeničkoga dvorjanstva, a daće su počeli prikupljati staroste i stotnici po gradovima i selima.

Neposredno savjetodavno tijelo kneza bila je Bojarska duma (velikaško vijeće). Ona je po sastavu i težnjama bila glavno uporište stare aristokracije te ju je veliki knez zaobilazio kada god je to mogao, oslanjajući se pri odlučivanju na dijake, izbe i prikaze. Vojnu snagu država je dobila uvođenjem pomjesnoga sustava. Materijalnu osnovicu državni je aparat stekao uvođenjem poreznog sustava zasnovanog na popisu seljaštva kojeg je dao izraditi Ivan III. Država je sve svoje prihode intenzivno pretvarala iz naturalnih u novčana davanja. Od 1497. Ivan III se u poveljama nazivao Božjom milošću gospodar cijele Rusije, a povelje nazivaju moskovskoga velikoga kneza od 1480. i carem cijele Rusije i samodršcem, smatrajući da je carsku vlast umjesto mongolskoga kana preuzeo on sam. Propašću Bizanta 1453. te udajom nećakinje posljednjeg bizantskoga cara za Ivana III 1472, ruski će monasi razviti ideju o Moskvi kao trećem Rimu i o ruskom caru kao nasljedniku bizantskih careva. Sve je to utjecalo na razvoj velikoruske imperijalističke politike i ideologije u narednim stoljećima.

64. Opadanje Bizanta i pad Carigrada. Balkanske države

Iako je krajem 13. stoljeća bio uspješan u sprječavanju zapadne agresije na Bizant, car Mihael VIII Paleolog nije se mogao pohvaliti podjednako dobrim rezultatima u obnovi bizantske vlasti nad starim bizantskim područjima. Bugarska je bila oslabljena, ali je sve više jačala Srbija. Talijanske pomorske republike zadržale su prevlast na morima. Veći dio Peloponeza ostao je pod vlašću Latina, a brojna područja u Grčkoj pod vlašću lokalnih dinasta nisu priznavala vrhovnu bizantsku vlast, posebice Tesalija. No, poput vladavine Emanuela Komnena, Mihaelov pokušaj obnove Bizanta kao moći i sile završio je, nakon njegove smrti, velikom krizom i potpunim iscrpljivanjem resursa Carstva. Za razliku od prije, međutim, pad je ovaj puta bio konačan te je ubrzo nakon Mihaelove smrti Carstvo postalo drugorazredna država. Tome su, nesumnjivo, pridonijele unutarnje slabosti Carstva, ali i snažni vanjski čimbenici, poglavito Osmanlije i Srbi, čiji je pritisak s azijske i balkanske strane bio prejak za već oslabljeno Carstvo.

Car Andronik II (1282-1328) bio je mnogo slabiji vladar od svojega slavnog prethodnika, ali ne i toliko nesposoban i slab kako se u historiografiji nekad sma-

tralo. Osim toga, bio je vrlo obrazovan te je Bizant doživio velik procvat kulture i umjetnosti, a Carigrad je i tada ostao svjetsko kulturno središte. Važnu ulogu kao ravnopravan suvladar imao je Andronikov sin Mihael IX (+1320). Od toga vremena suvladari su sve više postajali ravnopravni partneri i suradnici cara te se Bizant od autokracije preobrazio u carstvo kojim upravlja čitava dinastička porodica. Javile su se, pod utjecajem Zapada, i zamisli o diobi Carstva između carskih sinova, što je zastupala carica Irena, i sama zapadnog podrijetla. Takvi nazori u ovo se vrijeme nisu uspjeli nametnuti i naišli su na snažno protivljenje mnogih bizantskih krugova. Iako se, međutim, Bizant još čvrsto držao načela o jedinstvenosti vlasti, u stvarnosti su pokrajine i njihovi namjesnici bivali sve samostalniji i neovisniji u odnosu prema središtu.

Uspon Paleologa označio je pobjedu bizantskih velikaša. Znatno se ubrzao i proces feudalizacije koji će dostići vrhunac u narednom, 14. stoljeću. To će politički, vojno i financijski znatno oslabiti državu. Uživanje pronija postaje sve više nasljedno, ali je i dalje ostalo strogo vezano za obvezu davanja vojne službe. Ali se na vojnu službu pronijara Carstvo sve manje moglo oslanjati, pa je velika većina vojske za Paleologa bila plaćenička, što je predstavljalo golem trošak za državnu blagajnu. Andronik je značajno smanjio sredstva za vojsku i broj postrojbi, a odrekao se pomorske flote i kontrolu nad morima prepustio je Genovljanima. Vidljiv znak snažne državne krize predstavljalo je „kvarenje" novca te posljedična poskupljenja i bijeda sve brojnijega dijela stanovništva. Povećani su porezi i uvedena neka nova davanja, čime je stanje u državnoj blagajni donekle popravljeno, ali svi su ti prihodi ukupno bili smiješno mali u odnosu na zlatno doba Carstva.

U vjerskoj se politici Andronik potpuno odrekao crkvene unije, što se moglo i očekivati te je držao striktno pravoslavni pravac. Značaj Crkve u Carstvu i njezin utjecaj na zbivanja značajno su porasli, posebice utjecaj redovništva. Bilo je to zlatno doba manastira, poglavito onih na Atosu (Svetoj Gori). Carigradska patrijaršija zadržala je prestiž u pravoslavnom svijetu i izvan bizantskih granica. Andronikova vanjska politika bila je izrazito umjerena i pokušala je ugovorima o miru i prijateljstvu osigurati se od svih sila u susjedstvu. Među Latinima, najagresivniji prema Bizantu bio je Filip Tarentski koji je 1294. preuzeo anžuvinske posjede u Epiru. Ostale grčke državice opadale su u snazi još brže od Bizanta. Sukob Tesalije i Epira Bizant je iskoristio da 1290. ponovo zavlada Dračem, ali samo da bi ga uskoro ponovo izgubio, ovaj put u korist rastuće Srbije. Mirovnim ugovorom 1299, Srbima je prepušten sav prostor sjeverno od crte Ohrid – Prilep – Štip, a princeza Simonida, tada petogodišnja djevojčica, udala se za srpskoga kralja Milutina (1282-1321). U 14. stoljeću bizantski je kulturni i civilizacijski utjecaj na Srbiju stalno rastao, bez obzira na oscilacije u odnosima.

Slabljenje Bizanta na Balkanu bilo je dobrim dijelom posljedica zbivanja u Maloj Aziji i u Egeju. Andronik se nekritički stavio na stranu Genove u njihovu

ratu s Mlečanima od 1294. U tom je ratu Carstvo štošta istrpjelo, da bi 1299. Genova sklopila separatni mir s Mlečanima i ostavila Bizant da sam dalje vodi rat. Na kraju su do 1304. i Genova i Venecija bile na ratnom dobitku, a jedini stvarni gubitnik bio je Bizant. Nakon obnove Bizanta 1261. godine, znatno je oslabila i obrana istočnih granica Carstva u Maloj Aziji, jer je sva pozornost okrenuta zapadu. Već oko 1300. praktički čitava Mala Azija nalazila se pod turskom vlašću, s izuzetkom nekolicine egejskih obalnih utvrđenih gradova. Među turskim kneževima i poglavarima najmoćniji je bio Osman (1288-1326), začetnik buduće slavne dinastije i carstva. Protiv Turaka Bizantinci su početkom 14. stoljeća angažirali Alane, ali ovi nisu postigli nikakve rezultate. Tada je Andronik (1303) rado prihvatio pomoć nedavno raspuštene Katalanske kompanije (plaćenika). No, iako su oni u Maloj Aziji postigli određene uspjehe, njihova bahatost i bespoštedna pljačka svih područja kojima su prolazili uzrokovali su gubitak simpatija cara i bizantskoga stanovništva. Sve lošiji odnosi kulminirali su 1305. ubojstvom Rogera de Flora, vođe plaćenika. Na to je izbio otvoren sukob plaćenika i Bizanta u kojem su Katalonci u sljedeće dvije godine teško opustošili Trakiju. Nakon toga su se povukli na jug i nastanili u Kasandriji, odakle su pljačkali na sve strane. U isto vrijeme, za Teodora Svetoslava (1300-1322), ponovno je ojačala Bugarska te je i ona počela osvajati neke bizantske teritorije.

U ovo su vrijeme oživjeli i protubizantski planovi na Zapadu. Posebno se opasnim pokazao Karlo Valois, istakavši pretenzije na bizantsku krunu, pridobivši 1306. Mlečane, a 1308. i Srbiju za saveznike. Podupro ga je i papa, proklevši 1307. Andronika, a Karlo je pronašao nove saveznike i u samom Bizantu. Godine 1308. Karlu su vazalnu prisegu položili i pripadnici Katalanske kompanije. Ali su oni nastavili ratovati i dalje prvenstveno za vlastitu korist. Tako su 1308-1309. ovladali Tesalijom i opustošili je, da bi nakon formalnog stupanja u službu atenskoga križarskog vojvode (1310), već iduće godine (1311) potukli njegovu vojsku i oduzeli mu vlast i zemlje, Atiku i Beotiju, kojima je kompanija vladala sljedećih gotovo sedam desetljeća. Nakon svega toga bilo je jasno da od obnove Latinskog Carstva neće biti ništa te su Mleci, Karlo Valois i Srbi do 1313. sklopili s Bizantom primirje. Nakon toga je ojačala bizantska vlast na dijelovima Peloponeza, a sve je više rasla i bivala povlaštena bizantska luka na tom poluotoku – Monemvasija, kao protuteža nedalekim mletačkim uporištima u Koronu i Modonu.

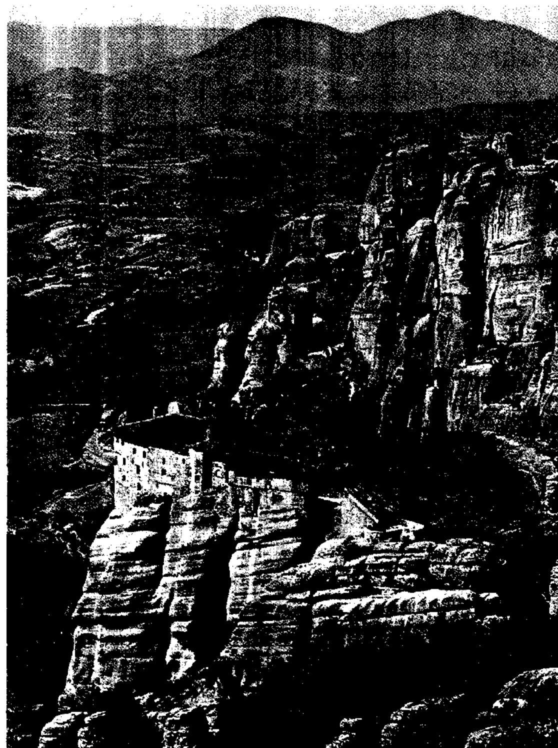
Opadanje Bizanta, primjetno na svim stranama, pokazalo se i u sukobu starog cara i njegova unuka, Andronika III (1328-1341), kojim je započelo razdoblje građanskih ratova što je dovelo do potpunoga iscrpljivanja Carstva te otvorilo put širenju Osmanlija i Srbije na račun Bizanta. Pobunivši se protiv djeda, Andronik III je preuzeo gotovo čitavu Trakiju i Makedoniju te je vlast u Carstvu bila praktički podijeljena na pola (1321). U veljači 1325. Andronik III je krunjen za cara i suvladara svoga djeda. No, unutarnje borbe već su znatno oslabile Carstvo, pa su Osmanlije pod Orhanom 1326. osvojili Bursu u Maloj Aziji, prenijevši u

taj grad svoju prijestolnicu. Unatoč tome, u veljači 1327. između dva Andronika izbio je i treći rat, u koji su se tada umiješale i južnoslavenske države, Bugarska na strani Andronika III, a Srbija na suprotnoj. Nakon što je mlađi Andronik u siječnju 1328. zauzeo Solun, krenuo je na Carigrad i u svibnju iste godine preuzeo vlast, zbacivši djeda kojega je poslije prisilio na povlačenje u manastir.

Za Andronika III državnu je upravu u ruke preuzeo Ivan Kantakuzen, stvarni vođa stranke mladog cara. Tridesetih godina 14. stoljeća pokušalo se reformirati i centralizirati sudstvo putem institucije "općih sudaca Romeja". Međutim, kako su od sredine toga stoljeća veze pojedinih dijelova Carstva bivale sve slabije, tako se i sudski sustav morao sve više prilagođavati novonastalim okolnostima. U sudstvu se pri završetku Carstva vrlo jako osjećao utjecaj svećenstva, a sve veće bilo je i značenje patrijaršijskog suda koji je djelovao usporedo s carskim sudom, a po potrebi ga i mijenjao.

Vanjska politika Carstva u ovom razdoblju bila je obilježena jačanjem i teritorijalnim širenjem Osmanlija u Maloj Aziji te Srba u Makedoniji, kao i slabljenjem separatističkih grčkih i latinskih državica na Balkanu. U borbi s Osmanlijama Bizantinci su se oslanjali na pomoć seldžučkih emira. Bizant se pokušao pomorski osamostaliti u odnosu prema Genovi gradnjom nove, vlastite flote, čiju su gradnju iz svojih sredstava podupirali pripadnici krupne aristokracije, što je i samu državu činilo sve ovisnijom o aristokratskim porodicama. U borbi sa Srbima, Bizant se oslanjao na pomoć i savezništvo Bugara, ali samo do bugarskoga teškog poraza u bici sa Srbima kod Velbužda 1330. godine, kada je poginuo i bugarski car Mihael Šišman. Tom bitkom označena je prevlast Srba na Balkanu. Da bi stvari za Bizant bile još gore, novi srpski vladar, Stefan Dušan, stupio je 1332. u savez i dinastički brak s bugarskim dvorom te je odmah krenuo u osvajački rat protiv Bizanta. Mirom iz 1334. godine, Srbi su zadržali veći dio osvojene Makedonije, s gradovima Ohridom, Prilepom i Strumicom.

Nevolje su snašle Bizant i na azijskoj strani. Sultan Orhan je, unatoč otporu Bizantinaca, 1331. zauzeo Nikeju, a 1337. Nikomediju. Pod vlašću Bizanta ostalo je tek nekoliko izdvojenih gradova na Egejskom moru. Osmanlije su tada već bile u mogućnosti započeti s pljačkaškim upadima i u europski dio Carstva. Na jugu Male Azije glavnu su opasnost predstavljali seldžučki emiri, ali ne za Bizant, već za tamošnje ostatke križarskih stečevina. Bizant je iskoristio takvo stanje te je privremeno preoteo Genovljanima otok Hij i Fokeju, a od napada zapadnjaka obranili su otok Lezb. No, najveće uspjehe Bizant je postigao na zapadu. Najprije su zauzeli sjeverni dio Tesalije, da bi 1337. priključili Carstvu i Epir. Godine 1340. u Epiru je suzbijen protubizantski ustanak razbaštinjene despotske obitelji, potpomognute Anžuvincima iz Drača. Ovime su nestale grčke separatističke državice, a ostale su još jedino one latinske, križarskog podrijetla. No, Bizant nije dugo uživao u pobjedi. Srpski car Dušan svega nekoliko godina poslije zauzeo je čitav Epir i Tesaliju, kao i Albaniju.

Slika 49. Niz srednjovjekovnih manastira u Meteorama (Tesalija, Grčka)

Nakon smrti Andronika III (1341) započinju, ponovo, građanski ratovi u Bizantu, od čega se Carstvo više nikad nije oporavilo. Time su propale i nade u priključenje latinske Ahajske Kneževine, za što se u to vrijeme stvorila vrlo izgledna situacija. Uz političke sukobe i borbu za vlast, Bizant je istovremeno bio zahvaćen i teškim društvenim sukobima te vjerskim kontroverzama. Ovo posljednje najjače je došlo do izražaja u hesihastičkom pokretu. Hesihastima su u Bizantu od davnina nazivana redovnici koji su živjeli strogo pustinjački, u potpunoj tišini i povučenosti od svijeta. Sada, u 14. stoljeću, ovim se imenom nazvala jedna mističko-asketska struja koju je osnovao sinajski redovnik Gregorije. Njegovo je učenje posebnoga odjeka imalo u manastirima na Svetoj Gori (Atosu) koji su postali središte hesihazma. Najviši cilj hesihasta u duhovnom smislu predstavljalo je dosizanje vizije božanske svjetlosti pomoću asketskih metoda i neprekidnim ponavljanjem tzv. Isusove molitve.

Hesihastičko učenje izazvalo je i velika osporavanja. Najpoznatiji protivnik bio mu je učeni grčki redovnik iz Kalabrije u Italiji, Barlam, koji je misticizam svetogorskih redovnika smatrao najgorom vrstom praznovjerja. U obranu hesihazma ustao je Gregorije Palama, tada najpoznatiji bizantski bogoslov. Konačno je u raspravama u Grčkoj crkvi prevladalo hesihastičko učenje, ali njegovi protivnici nisu kategorički osuđeni. Međutim, najgore je bilo to što su se ovi vjerski prijepori spojili s političkima. Carica Ana Savojska, kao pripadnica Zapada, i patrijarh Ivan Kalekas bili su protiv hesihasta, a Ivan Kantakuzen uz njih. Tako su se dvije političke stranke i vjerski podijelile. Svemu ovome pridodalo se i sve veće društveno raslojavanje te velike napetosti između malobrojne, vrlo bogate aristokracije i sve siromašnije mase stanovništva, kako na selu tako i u gradovima.

Iako previranja u bizantskim gradovima imaju i neke sličnosti s usponom i emancipacijom gradova u onovremenoj Europi, razlike su, ipak, velike. Dok su na Zapadu glavni nositelji političke borbe gradova bili gradski trgovci i obrt-

nici, glavnu ulogu u bizantskim gradovima imala je zemljoposjednička aristokracija. Kako je Ivan Kantakuzen bio glavni predstavnik aristokracije, tako su njegovi protivnici saveznike tražili i nalazili u gradskim masama. Izbili su ustanci gradske sirotinje, protuaristokratskog značaja, u Hadrianopolu i drugim tračkim gradovima. No, najveće su se borbe vodile u Solunu, drugom po veličini i važnosti gradu Carstva. Ondje se oblikovala jaka pučka stranka zelota koja je 1342. čak uspjela preuzeti vlast u gradu. Aristokrati i njihovi pristaše morali su pobjeći iz Soluna, a imovina im je zaplijenjena. U gradu su zeloti zaveli pravu strahovladu. Pobuna protiv aristokracije proširila se sve do Carigrada te je Ivan Kantakuzen sa svojim pristašama morao bježati prema Srbiji, tražeći njihovu pomoć i zaštitu. Srbi i Kantakuzen su 1342. i 1343. bezuspješno napadali grad Ser, tada u protivničkim rukama. No, ubrzo je stigla vijest da je Tesalija priznala Kantakuzena za cara. Time je prekinuto njegovo savezništvo sa Srbima, a oni su prešli na stranu legitimnog cara Ivana V Paleologa (1341-1391). Kantakuzen je na to odgovorio savezništvom s Turcima.

Upletenost stranih sila u bizantske unutarnje sukobe nije bilo dobro po Carstvo, jer su mu i na Balkanu i u Maloj Aziji navodni saveznici otkidali komad po komad teritorija. Srpski kralj Dušan je 1343. zauzeo čitavu Albaniju osim Drača. Bugari su zauzeli gornji tok Marice s Plovdivom. Do ljeta 1345. Ivan Kantakuzen je pokorio gotovo već čitavu Trakiju. Iste godine ubijen je njegov najljući protivnik, Aleksije Apokauk, a u Solunu je započela reakcija na zelotsku vladavinu. No, odgovor zelota bio je još snažniji i nasilniji nego prije, a njihova je vlast konačno uspostavljena i učvršćena u gradu za još nekoliko godina, gotovo potpuno neovisno od Carigrada i ostatka Carstva. U tom je ostatku, pak, Kantakuzenova pozicija neprekidno jačala prema legitimnoj vlasti Ivana V. Kantakuzen se povezao i s Osmanlijama, predavši 1346. sultanu Orhanu jednu od svojih kćeri u harem. Nadomak pobjede, Ivan VI je u svibnju 1346. u Hadrianopolu okrunjen za cara, da bi ubrzo, početkom 1347, trijumfalno ušao u Carigrad. Prema tada sklopljenom sporazumu, trebao je dogovorno vladati s Ivanom V, i to tako da Kantakuzen upravlja prvih deset godina, a zatim bi dijelili vlast. Tek nakon toga je Ivan VI Kantakuzen okrunjen kao legitimni car iz ruku carigradskoga patrijarha (car do 1354). Njegova pobjeda označila je i slom revolucionarnih društvenih pokreta u Carstvu. Zeloti su se još jedno vrijeme održavali u Solunu i odbijali su priznati novog cara, čak su pregovarali i o predaji Srbima, ali su krajem 1349. zbačeni s vlasti, da bi novi car ušao trijumfalno u grad 1350. godine.

Pobjeda novog cara označila je i pobjedu hesihazma. Crkveni sabor 1351. proglasio je pravovjernost hesihazma i bačeno je prokletstvo na njegove najistaknutije protivnike. Od tada je hesihazam postao dio zvaničnog nauka Grčke crkve, čime je još jače naglašena konzervativnost i protuzapadna orijentacija grčkoga pravoslavlja.

Najviše koristi od unutarnjih lomova i previranja u Bizantu imala je Srbija cara Dušana. Srbi su zauzeli čitavu antičku Makedoniju do Soluna, 1345. pao je i grad Ser, a car Dušan je ubrzo nakon toga uzeo naslov cara Srba i Grka. Već sljedeće godine srpski se vladar okrunio, a osnovana je i posebna srpska patrijaršija. Sve navedeno jasno je ukazivalo na to da je Dušanov cilj bio potpuno uništenje Bizanta i njegova zamjena novim, vlastitim carstvom. Pod Dušanovu vlast došli su i svetogorski manastiri, središte grčkoga pravoslavlja, čije je redovnike srpski car obasuo povlasticama, posjedima i imunitetima, želeći ih pridobiti na svoju stranu. Dušan je Carstvu od ranije priključio i Epir, a 1348. i Tesaliju. Težište je osobne vlasti prenio upravo na grčki prostor, a u Srbiji je upravu pretežito prepustio sinu Urošu. Na osvojenim područjima poštovan je kontinuitet institucija i običaja, ali su na čelo institucija postavljani srpski velikaši iz najužeg careva kruga.

Iako je bizantska aristokracija gubicima velikih dijelova carstva, skupo platila očuvanje vlasti, Srbima je za konačan udarac, zauzeće Carigrada, nedostajala flota. Bez mletačke pomoći nisu imali nikakvih izgleda u tome, a Mlečani nisu željeli postaviti moćnog Dušana u Carigrad na mjesto slaboga Kantakuzena. Bizant je otrpio gubitke i na moru. Genova je 1346. ponovo zauzela Hij. Tako je sredinom 14. stoljeća Bizant krajnje oslabio, zadržavši pod svojom vlašću tek Carigrad i Solun, s njihovom najbližom okolicom, Trakiju, sjevernoegejsko otočje i mali dio udaljenoga Peloponeza. Država je i financijski i gospodarstveno propala. Trakija je bila potpuno opustošena proteklim ratovima, porezni prihodi drastično smanjeni, a jako je opala i trgovina. Državni prihodi stjecani su velikim dijelom privatnim darovanjima i stranim zajmovima, carica je kod Mlečana založila čak i carski nakit kojeg su oni kasnije zaplijenili, a na dvoru su nekadašnji sjaj i raskoš zamijenjeni drvenim i zemljanim posudama. Povrh svega, Carigrad je teško pogodila i velika epidemija kuge 1348. godine.

Posljedica svega toga bila je i mrvljenje središnje vlasti. Članovi carske obitelji počeli su zasebno upravljati dijelovima Carstva, bilo sporazumno ili u međusobnom sukobu. Peloponez (Moreja) postao je autonomna despotovina pod upravom careva sina Emanuela. Stariji sin, Matej, dobio je teritorij u zapadnoj Trakiji. Ovakav sustav vladavine ostao je na snazi do kraja Carstva, i kasnije za Paleologa, jer je velikaškom separatizmu i feudalnoj anarhiji najbolje mogla parirati upravo decentralizirana dinastička vlast, pri čemu su i Kantakuzeni i Paleolozi, u stvari, djelovali kao najmoćniji među velikaškim obiteljima. Car Ivan VI pokušao se osamostaliti i od prevelikoga utjecaja Genove, između ostalog je, nakon 1347, pokušao izgraditi novu bizantsku flotu. Ali je Genova tu flotu u proljeće 1349. uništila te je pokušaj neslavno propao. Nakon toga, Ivan VI se udružio protiv Genove s Mlecima i Aragonom, u borbi za prevlast nad tjesnacima i na Crnom moru. Mirom 1355. pitanje pobjednika nije riješeno. Car je, međutim, s Genovom već ranije sklopio separatni mir. Razljućeni Mlečani

podržali su na to, uz srpsku potporu, Ivana V Paleologa koji im je obećao predaju otoka Teneda. Bizantu je zaprijetio novi građanski rat.

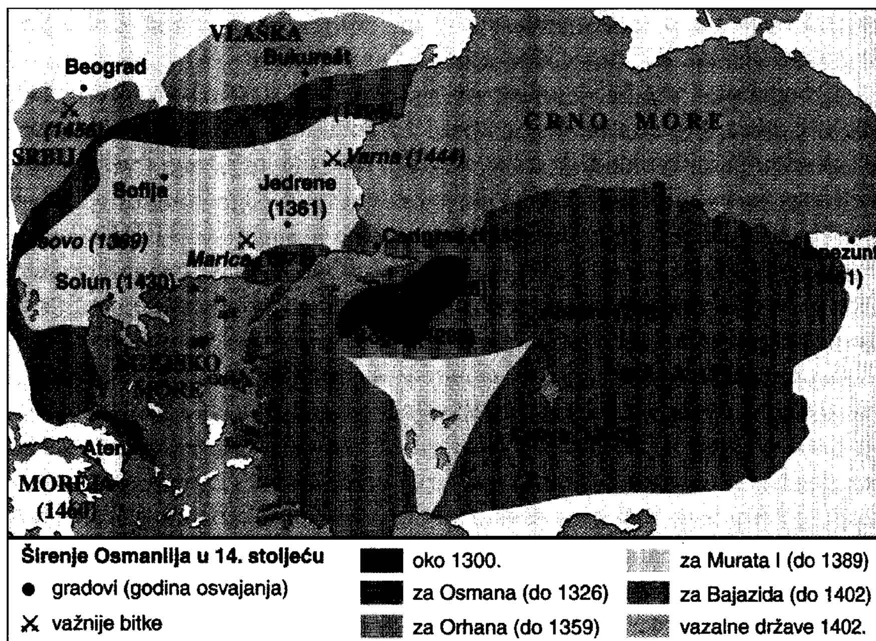
U borbama 1352-1354 sudjelovali su, na jednoj strani, Ivan V Paleolog, Mlečani, Srbi i Bugari, a na drugoj Ivan VI Kantakuzen i Osmanlije. U borbama su od osmanskih akindžija teško stradali Hadrianopol i drugi trački gradovi. Borbe su, naizgled, završile 1354. pobjedom kuće Kantakuzena, a Ivanov brat Matej krunjen je 1354. u Carigradu carskom krunom kao suvladar, umjesto zbačenoga Ivana V. Međutim, već su iste godine Kantakuzenovi saveznici, Osmanlije, osvojili Galipolje, prvo važnije uporište na europskom kopnu. U Carigradu je zavladao strah i velik otpor prema caru, osmanskom savezniku. On je bezuspješno molio Osmanlije da mu vrate osvojeni grad, što ovima nije odgovaralo s obzirom da je Galipolje predstavljalo odličnu polaznu točku za daljnja osvajanja. Ubrzo je u Carigradu sazrelo stanje za prevrat. Ivan V je uz pomoć Genovljana ubrzo, u studenom 1354, prodro u grad, a Ivan VI bio je prisiljen napustiti prijestolje te otići u manastir. Genova je otokom Lezbom naplatila uslugu Ivanu V.

Matej Kantakuzen održavao se još neko vrijeme na vlasti u brdskom području Rodopa, ali ga je Ivan V odatle izbacio 1357. godine. No, despot Emanuel Kantakuzen održao se na vlasti u Moreji sve do smrti 1380. godine, uspješno se obranivši od Osmanlija.

Bizant je u tom razdoblju bio na koljenima. Državna je blagajna bila potpuno ispražnjena stalnim sukobima i ratovima, a upravni sustav bio je u rasulu. Najvažniji naslovi i dužnosti ostali su bez stvarnoga sadržaja i moći. Započeo je konačni put prema nepovratnoj propasti Carstva.

Smrću srpskoga cara Dušana krajem 1355, više nije bilo ozbiljne sile koja bi se mogla suprotstaviti osmanskom napredovanju u Europi. Ivan V bio je svjestan opasnosti koja mu prijeti, posebice Trakiji, zadnjoj bizantskoj pokrajini u Europi. U takvoj situaciji car se okrenuo već prije iskušanom rješenju, pokušaju sklapanja crkvene unije s Rimom i dobivanja pomoći sa Zapada. No, jedino što je Bizantu moglo odgovarati u ovakvoj situaciji bila je snažna vojna pomoć saveza katoličkih sila. Takvo nešto papa tada nije bio u stanju obećati te je u pregovorima o uniji ponovo nastao dulji zastoj. Isto tako, Pravoslavna crkva u Bizantu pružila je, kao i ranije, snažan otpor carevim zamislima.

Ubrzo nakon osvajanja Galipolja, Osmanlije su nastavili napredovati. Godine 1359. prvi put su se pojavili u blizini Carigrada. Zatim su nastavili s osvajanjem Trakije, a 1362. pao je i Hadrianopol. Za novoga sultana Murata I (1362-1389) osvajanje Balkana, posebice južnoslavenskih zemalja, ušlo je u odlučujuću fazu. Kada su se nade cara Ivana V u križarsku pomoć izjalovile, on se 1366. obratio ugarsko-hrvatskom kralju Ludoviku Anžuvincu. No, i tamo je naišao na isti odgovor – prvo crkvena unija, pa onda pomoć. Caru je u pomoć priskočio 1366. jedino njegov rođak Amadeo Savojski s križarskom vojskom osvojivši Galipolje.

Karta 17. Širenje Osmanlija u 14. stoljeću

No, i on je vršio pritisak radi sklapanja unije te je car konačno 1369. krenuo u Rim na pregovore s papom. Jedini rezultat bilo je osobno carevo pokatoličenje u listopadu iste godine, dok je pravoslavna crkvena hijerarhija ostala potpuno postrani. Ivan V zatim je krenuo u Mletke gdje je zamalo dospio u dužničko ropstvo, da bi se konačno u listopadu 1371. vratio u Carigrad, bez ikakva rezultata.

Carev povratak vremenski se podudario s teškim porazom kršćanskih snaga na Marici, čime su čitava Makedonija i velik dio Bugarske došli pod osmansku vlast, a tamošnji kršćanski vladari i velikaši morali su priznati osmansko vrhovništvo i vazalitet sultanu Muratu. I Bizant je uskoro morao priznati vazalnu ovisnost o sultanu te Osmanlijama plaćati godišnji danak i davati vojnu pomoć. Isto je bila prisiljena prihvatiti i Bugarska.

Sredinom sedamdesetih godina 14. stoljeća zaoštrio se i spor Genove i Venecije oko strateški važnoga otoka Teneda, na ulazu u tjesnace. Da bi spriječila Mlečane, saveznike cara Ivana, u preuzimanju otoka, Genova je potpomogla državni udar u kolovozu 1376. kojim je Ivan V zbačen s prijestolja, a na njega je došao carev sin – Andronik IV Paleolog (1376-1379). On je Genovi odmah, zauzvrat, predao otok, a da bi udobrovoljio Osmanlije, vratio im je Galipolje. No, Mlečani su preduhitrili Genovljane u zauzimanju Teneda, što je poslužilo kao povod za novi, težak rat dviju talijanskih pomorskih država.

Ivan V i Andronikov brat Emanuel II nisu se pomirili s gubitkom vlasti te su se 1379, uz osmansku potporu, uspjeli vratiti na vlast, uz obnovu plaćanja danka i ponovnih vazalnih obveza. Iz toga je jasno da bizantski vladari više nisu samostalno odlučivali, već su postali igračke u rukama Venecije, Genove ili Osmanlija. Ugovorom iz 1382, ostatak Bizanta praktički je podijeljen između pojedinih članova carske obitelji Paleologa. Car Ivan V zadržao je vlast u Carigradu, a njegovi sinovi podijelili su se tako da je Andronik IV držao gradove na Mramornom moru, Emanuel II Solun, dok se u Moreji učvrstio Teodor I (do 1407) kao osmanski vazal, izbacivši odatle članove kuće Kantakuzena.

Osmanlije su za ovo vrijeme nesmanjenim intenzitetom nastavili osvajanja na Balkanu. Od 1383. do 1389. osvojili su Ser, Sofiju, Niš i Solun, da bi do 1389. pokorili i odmetnutog bugarskoga vladara Ivana Šišmana, a na Vidovdan 1389. potukli kršćansku, pretežito srpsku i bosansku, vojsku na Kosovu. Srbija je zatim također postala vazalna država Osmanskoga Carstva, čime je posljednje važnije središte otpora na Balkanu neutralizirano. Osmanlije su se pobrinuli i da 1390. nametnu svoga štićenika Ivana VII na bizantsko prijestolje. Tih su godina potpuno preuzeli stvarnu kontrolu nad oronulim Carstvom i u začetku gušili bilo kakav bizantski pokušaj osamostaljivanja i odmicanja od njihova utjecaja. Iako je još iste godine Emanuel II zbacio Ivana VII, obveze i ovisnost prema Osmanlijama bili su neupitni. I stari car Ivan V i Emanuel II morali su otrpjeti teška poniženja, pomagati primjerice sultanu Bajazidu (1389-1402) u osvajanju preostalih bizantskih gradova u Maloj Aziji te porušiti nove zidine oko Carigrada.

Nakon očeve smrti, Emanuel II Paleolog zavladao je kao car (1391-1425). Ovaj obrazovan i kultiviran čovjek bio je na vlasti u vrlo teškom razdoblju bizantske povijesti, kada je od Carstva stvarno preostao samo Carigrad s najbližom okolicom, uz udaljenu i od prijestolnice odvojenu Morejsku Despotovinu. Sam Carigrad bio je, sa svega pedesetak tisuća stanovnika, tek sjena nekadašnje slave. Nove nevolje uslijedile su od 1394, kada je Bajazid uveo blokadu Carigrada s kopna, time dodatno otežavši nestašicu i siromaštvo u gradu, a Moreja je postala cilj sve žešćih i surovijih osmanskih napada. Osmanlije su 1393. konačno pokorili Bugarsku i Tesaliju, da bi zatim na red došle srednja i južna Grčka. Na crnomorskom području Osmanlije su do 1395. pokorili Dobrudžu. Nakon što su potukli križarsku ugarsko-francusku vojsku kod Nikopola 1396, zauzeli su i Vidinsko Carstvo, posljednji, preostali otpor na bugarskom području. Naredne, 1397. godine, privremeno su zauzeli Atenu i teško opustošili Moreju.

Na kraju 14. stoljeća bizantski su vladari molili za pomoć protiv Osmanlija, od Rusije preko Venecije, Francuske i Engleske sve do Aragona. Ivan VII čak je jedno vrijeme razmišljao predati svoje prijestolje francuskom kralju Karlu VI za 25.000 florena godišnje i dvorac u Francuskoj. Francuski kralj nije za to, međutim, bio zainteresiran, već je caru poslao vojnu pomoć. Emanuel II je 1399. osobno otišao na putovanje po Veneciji, Parizu i Londonu, gdje je dočekivan s

naklonošću. Carev je posjet bio značajn za razvoj kulturnih veza Istoka i Zapada na početku renesanse, ali svoj politički cilj nije postigao, jer je bizantski vladar dobio tek prazna obećanja.

Olakšanje i privremeni spas Bizantu su stigli s posve neočekivane strane, iz Male Azije. Radilo se o Mongolima, pod vodstvom Timur Lenka, koji su u bici kod Angore (Ankare) 1402. teško potukli Osmanlije i zarobili sultana Bajazida. Posljedično, u Osmanskom Carstvu nastale su teške unutarnje, prijestolne borbe između Bajazidovih sinova koje su za puno desetljeće zaustavile osmansku ofenzivu prema Bizantu i Europi. Bizant se privremeno oslobodio vazalne ovisnosti o Osmanlijama i prestao je plaćati godišnji danak. Osim toga, staro je Carstvo ponovo steklo Solun s okolicom te gradove na Mramornom moru. Prijestolne borbe među Osmanlijama završile su 1413. pobjedom novoga sultana Mehmeda (do 1421). Za njegove vladavine osmansko-bizantski odnosi prošli su kroz razdoblje mira i stabilnosti. Tih je godina ojačala Morejska Despotovina koja je 1416. oduzela najveći dio posjeda latinskom ahajskom knezu, čiji su konačni slom spriječili tek Mlečani. Razdoblje primirja s Osmanlijama završeno je dolaskom na vlast sultana Murata II (1421-1451). Novi je sultan već 1422. izvršio, taj put neuspjelu, opsadu Carigrada, želeći kazniti Bizant zbog potpore njegovu bratu Mustafi u prijestolnim borbama 1421. godine. Osmanlije su, zatim, 1423. teško opustošili Moreju. Sve je to prisililo Bizantince da 1424. obnove plaćanje danka i vazalni odnos prema Osmanlijama.

Tih je godina u vrlo teškom položaju prema Osmanlijama bio Solun. Stoga su tamošnji bizantski upravitelji odlučili 1423. staviti grad pod zaštitu Mlečana. Mlečani su se obvezali poštovati stara prava i običaje grada te mu osigurati obranu i prehranu stanovništva. Unatoč tome, pritisak Osmanlija na grad bio je neprekidno sve jači, a Mlečani su pokušali spasiti grad sve izdašnijim ponudama sultanu za plaćanje danka. Konačno, sultan Murat II je osobno, na čelu vojske, 1430. na juriš zauzeo grad.

Ivan VIII Paleolog (1425-1448) uspio je zavladati tek Carigradom i njegovim predgrađem, a u ostatku Carstva vladala su samostalno njegova braća. Opća gospodarska i financijska iscrpljenost Carstva tih godina najbolje se ogleda u prestanku kovanja zlatnoga novca. Jedina svijetla točka ostala je Morejska Despotovina koja je do 1432. uspjela potpuno osvojiti i uništiti križarsku Ahajsku Kneževinu, čime je čitav Peloponez, izuzev nekoliko strateških obalnih uporišta pod Mlečanima, vraćen u sastav Bizanta.

Ivan VIII je u očajnoj situaciji u kojoj se našao opet pokušao s crkvenom unijom. Pregovori su ponovo započeli 1431. godine. Car je osobno otišao na koncil u Ferraru 1438. godine, u pratnji brata Dimitrija, patrijarha i crkvenih velikodostojnika. Koncil je nastavljen u Firenci, gdje je u srpnju 1439. proglašena crkvena unija Rima i Carigrada. Kao i prethodni pokušaji, i ovaj nije uspio zbog

velikoga otpora u Bizantu. Rusija se, primjerice, zbog sklapanja unije crkveno potpuno odvojila od Carigrada.

Četrdesetih godina 15. stoljeća osmansko je napredovanje na Balkanu zapalo u teškoće. S jedne strane Ugri s Jankom Hunjadijem, zatim Albanci predvođeni Skenderbegom te konačno morejski despoti u protuofenzivi prema srednjoj Grčkoj, prisilili su Murata na traženje sporazuma. No, nakon što je 1443. sklopljeno primirje na pet godina, kardinal Cesarini je u ugarskom taboru nagovorio kralja Vladislava I Varnenčika Jagelovića (1440-1444) na odbacivanje mira i pokretanje križarskoga pohoda na crnomorsko područje, što je završilo porazom križara kod Varne u studenom 1444. godine. Bio je to konačan kraj nadanja Bizanta i drugih u Europi u općeeuropski križarski rat protiv Osmanlija. Uslijedio je 1446. snažan osmanski udar na Moreju i njezinoga despota, što je završilo osvajanjima i teškim razaranjima te despotovim pokoravanjem sultanu, uz obvezu plaćanja danka.

Nakon smrti Ivana VIII, za cara je postavljen Konstantin XI Dragaš, treći sin Emanuela II i kćeri Konstantina Dejanovića, posljednji bizantski car (do 1453). Ni njegova osobna hrabrost i energija nisu Carstvo mogli spasiti od konačne propasti. Novi sultan Mehmed Osvajač (1451-1481) jasno je iskazao namjeru konačnog rješavanja bizantskog pitanja, pristupivši odmah na početku vladavine gradnji navalne utvrde Rumeli Hisar u blizini Carigrada. Car Konstantin zadnje je nade ponovno polagao u Zapad. Stoga je u prosincu 1452. proveden zadnji pokušaj sklapanja unije, i to u samom Carigradu, ali se ponovno naišlo na masovni otpor te na jasno iskazivanje stava kako se treba radije pokoriti muslimanima – Osmanlijama, negoli katoličkom Zapadu. Učinkovitiju pomoć sa Zapada onemogućili su pored toga i proturječni interesi samih zapadnih sila.

Početkom travnja 1453, sultan je pred zidinama Carigrada okupio golemu vojsku, oko dvadeset puta brojniju od broja branitelja grada. No, i prijašnji osvajači su imali brojčanu prednost, ali su snažne carigradske zidine, položaj grada i napredna ratna tehnika najčešće do tada bili na bizantskoj strani. Osmanlijama je ključnu prevagu donijelo topništvo i njegova masovna uporaba. Opsada je započela 7. travnja. Nakon sedam tjedana teških borbi, završni juriš napadača započeo je 29. svibnja. Janjičari su probili obranu grada, car je poginuo na bojnom polju i grad je zauzet. Uslijedila su tri dana i noći pljački, ubijanja i razaranja, preživjelo je stanovništvo iseljeno iz grada, a opljačkana su blaga neprocjenjive vrijednosti. Sultan je trijumfalno ušao u grad i proglasio ga novom prijestolnicom Osmanskoga Carstva. Ovim je činom Bizant prestao postojati.

Morejska Despotovina i Trapezuntsko Carstvo nadživjeli su pad Carigrada tek za nekoliko godina. Godine 1456. Osmanlije su konačno pokorili Atenu, 1459. Srbiju, a 1460. Morejsku Despotovinu. Padom Trapezunta 1461. i posljednji djelić grčke zemlje došao je pod osmansku vlast. Političku tradiciju Bizanta preuzela je narastajuća Moskva, odnosno Rusija, a vjersku tradiciju, uz Ruse,

balkanski, pretežito južnoslavenski, narodi. Što se tiče utjecaja Bizanta na Zapad, Bizant je, izravno ili pomoću posrednika, prenio zapadnjacima antička kulturna blaga, rimsko pravo, grčko pjesništvo, filozofiju i znanost, što je imalo nemjerljiv značaj u daljnjem razvoju europskih naroda i država.

XV. TRAŽENJE RJEŠENJA DRUŠTVENE KRIZE

U sklopu krize kasnosrednjovjekovnih država i društava, još od 14. stoljeća u Italiji i na jugu, a od 15. stoljeća i na sjeveru, javili su se znakovi novog vremena. U Italiji se težilo raskidu s neposrednom prošlošću i okretalo se uzorima iz antike, Grčkoj i Rimu. Na sjeveru je bilo više osjećaja za kontinuitet i naslijeđe te se oslonac pokušavao potražiti u starim institucijama poput monarhije i kršćanske vjere. Tijekom 15. stoljeća te su razvojne tendencije bile relativno razdvojene, da bi od kraja 15. i u 16. stoljeću sve više prerastale u opći, zajednički pravac razvoja, spajajući rješenja i koncepcije obiju strana.

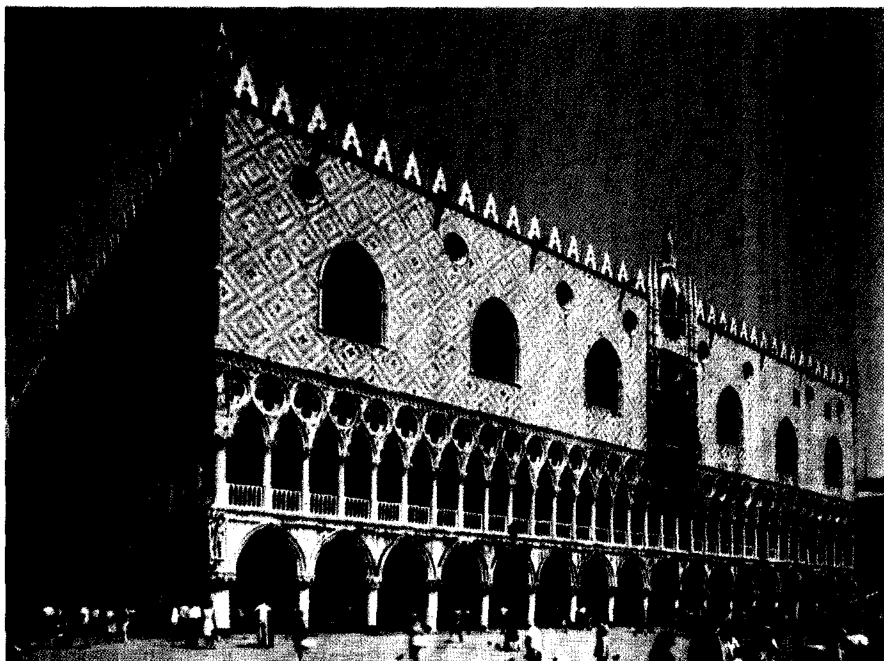
65. Talijanski gradovi-države

U Italiji, za razliku od mnogih drugih europskih zemalja u srednjem vijeku, nije došlo do prekida u kontinuitetu urbanoga življenja niti je gospodarstvo zasnovano na seljaštvu i poljoprivredi ikada do te mjere prevladalo kao drugdje. Tijekom borbi papa i careva, autoritet velikaša znatno je oslabio, a moć cara bila je na kraju uništena. Zbog toga su već početkom 14. stoljeća sjevernotalijanski gradovi većinom bili neovisni, s vlastitom upravom. Ta činjenica vodila je šarolikom razvoju pojedinih gradova, na koje se samo s krajnjim oprezom mogu primjenjivati određena poopćavanja. Životom većine gradova prevladavala su gospodarska pitanja, a politički su posebice bila važna ona uzrokovana rastom kapitalizma te propadanjem malih obrta i obrtnika. Stalne unutarnje stranačke borbe, nemiri i trzavice u mnogim su talijanskim gradovima doveli do toga da su široki slojevi stanovništva, kao alternativu kaosu i bezvlašću, radije pristali priznati vlast despotskih pojedinaca i pravih lokalnih dinastija. Borba različitih društvenih slojeva i klasa u pojedinim je gradovima imala vrlo raznovrsne oblike. Neki su gradovi prije potpali pod vlast moćnih pojedinaca, neki pak bitno poslije ostalih, dok se, primjerice, u Veneciji takva vrsta poretka nikada nije uspjela nametnuti. Pojedini vladari gradova bili su obični razbojnici. Drugi su, pak, bili istaknuti zaštitnici kulture i umjetnosti, ali svima je bila zajednička nedovoljna briga za dobrobit podanika. Najbolje primjere različitih modela i mogućnosti razvoja talijanskih gradova predstavljaju tri istaknuta i važna sjeverna grada: Milano, Firenca i Venecija.

Slika 50. Odlazak Marka Pola u Kinu

Dugotrajna povezanost Venecije s Bizantom omogućila joj je povlašten položaj u trgovini po Sredozemlju. Krajem 13. stoljeća, Mletačka Republika bila je jedna od najrazvijenijih europskih zemalja. Tragom Marka Pola (1254-1324) i njegovih velikih putovanja i otkrića, tijekom 14. stoljeća mletački su trgovci počeli dalje širiti granice svoje djelatnosti, pa su tako stvarali faktorije i na obalama Crnoga mora. Na drugoj strani Sredozemlja, mletačke su lađe u konvojima plovile već i izvan Gibraltara na sjever, sve do Flandrije i Engleske. U tim je zemljama potreba za luksuznim istočnim proizvodima, brokatom, svilom i dragim kamenjem bivala sve veća. Za tu robu se, osim vladara i plemstva, zanimalo i bogatije građanstvo. Sve više su se tražili različiti začini, šećer, mirisi i rijetke vrste drva. Velik dio trgovine tim proizvodima prigrabili su u svoje ruke Mlečani. Grad Venecija bio je iznutra politički vrlo stabilan. Nije bilo uobičajenih frakcija i stranaka, poput gvelfa i gibelina, nije bilo buntovnih slojeva plemstva ili građanstva, a i na Crkvu se gledalo izrazito pragmatično, različito u odnosu prema ostaloj Europi. Sastavljanjem "Zlatne knjige" mletačkoga plemstva 1297. godine dovršen je proces oblikovanja aristokratske vlasti i politički monopol u Republici od tada je bio u rukama gradskoga patricijata (plemstva). U mletačkom Velikom vijeću od tada su mogli sjediti samo pojedinci čije je ime bilo zapisano u knjizi. Nedugo zatim oblikovano je moćno izvršno tijelo, takozvano Vijeće desetorice, dok je dužd ostao prvi među jednakima u obnašanju vlasti, ali sa znatno ograničenim i kontroliranim ovlastima.

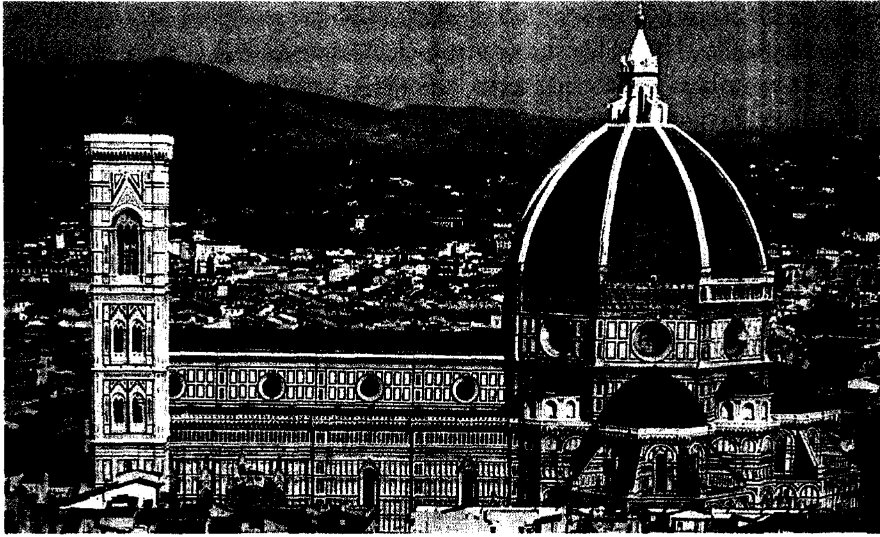
Slika 51. Duždeva palača u Veneciji

Iako čvrsto vođena, mletačka je vlast postupala mudro. Najvažniji je cilj bilo osiguranje monopola u trgovini s Istokom, na čemu je i počivala moć Venecije. Država je bila vlasnik većine trgovačkih brodova, davala im je u plovidbi konvojima pratnju ratne mornarice, a Veliko je vijeće određivalo smjerove i krajnja odredišta plovidbe. Sva roba iz uvoza morala se prvo voziti u Veneciju, gdje su se plaćale carine i porezi, a zatim se mogla izvoziti dalje na Zapad. Strani trgovci u gradu, poput Nijemaca, smjeli su sudjelovati samo u kopnenoj trgovini iz Venecije prema sjeveru, a i za takvu povlasticu morali su plaćati visoka davanja. Venecija je i vanjsku politiku vodila poglavito s motrišta svoje trgovačke strategije. Kako bi osigurala opskrbu hranom i kontrolu nad alpskim trgovačkim putevima, još od 14. stoljeća Republika se širila na područja u zaleđu grada. Iskoristila je slabosti manjih gradova u susjedstvu na kopnu te ih je jednog po jednog počela podvrgavati svojoj vlasti. Tako je do sredine 15. stoljeća stekla apsolutnu prevlast na sjeveroistoku Italije. Želja za monopolom na Istoku dovela je do nekoliko teških ratova s vodećim takmacem, Genovom. Iz četiri krvava genoveška rata, Venecija je, iako ne i *de iure*, stvarno 1380. izišla kao pobjednik. U sljedećih stotinjak godina Republika je osvojila čitavu današnju pokrajinu Veneto, s gradovima Padovom, Veronom, Vicenzom, Trevisom i Mestrama, zatim glavninu dalmatinske obale, dijelove Albanije s Dračem, Krf, dijelove južne Grčke, Kretu te mnoge egejske otoke. Venecija je prva razvila suvremene bankarske i financijske metode poslovanja, njezini su patriciji gradili veličanstvene i luksuzne

palače po gradu, a Republika je bila prvak i u organiziranju i djelovanju prave diplomacije, putem mreže stalnih poslanika na stranim dvorovima.

Za razliku od mletačke, povijest kasnosrednjovjekovne Firence doima se znatno konfliktnijom. Neredi koji su prethodili 15. stoljeću i uspostavi vlasti Medičejaca teško su shvatljivi. Gvelfi i gibelini, patricijat i građani, kapitalisti i radnici, svi su navedeni društveni elementi bili u stalnoj međusobnoj borbi. To se odrazilo i na izgled grada, u kojem prevladavaju tornjevi, prave utvrde pojedinih obitelji ili frakcija koje su odatle vodile politiku, ali i branile vlastitu imovinu i društveni položaj. Unatoč čestim nemirima, ustancima i slično, grad se razvijao i bogatio, a firentinski bankari mogli su se nadmetati po bogatstvu s mletačkim. Bogatstvo grada, za razliku od Venecije, nije potjecalo pretežito od trgovine, već od manufakturne proizvodnje. Tekstil, najprije vuna, a zatim svila, tvorio je temelj napretka grada. Iz Engleske se, preko Flandrije i Francuske, uvozila gruba vuna, ovdje prerađivala, i zatim su se konačni proizvodi prodavali diljem Europe. Ovakav način rada zahtijevao je postojanje brojne i slabo plaćene nekvalificirane radne snage a brojni gradski proletarijat pridonosio je političkoj nestabilnosti u gradu. Siromašniji slojevi bili su u Firenci, općenito gledano, znatno nezadovoljniji nego u Veneciji. Razlog je vjerojatno bio u tome što su u svakodnevnom radu i poslovanju, zbog vrste privredne djelatnosti, bili znatno ovisniji od bogatih ljudi nego što je to bilo u Veneciji, te im u konačnici nije ostalo praktički ništa osim vlastite gole radne snage. Problemi su dodatno usložnjeni time što se zemljoposjedničko plemstvo iz okolice grada, suprotstavljeno bogatim gradskim trgovcima, često interesno povezivalo s gradskom sirotinjom, potičući potonje na pobunu. Krajem 13. stoljeća bogati su gradski trgovci i vlasnici manufaktura potisnuli s političke vlasti zemljoposjedničko plemstvo. Položaj nižih slojeva nakon toga dodatno se pogoršao smanjenjem plaća, kako bi firentinski manufakturni proizvodi u izvozu bili što konkurentniji.

Godine 1378. radnici su ustali protiv vlasnika u poznatoj pobuni *ciompa*. Naziv je buna dobila prema najnižem i najslabije plaćenom radničkom sloju, nekvalificiranim grebenarima vune. No, buna je brzo i u krvi ugušena te su radnici nakon toga bili u težem položaju nego ikada prije. Seljaštvo, radništvo i susjedni manji gradovi, svi su osjećali tešku i tvrdu ruku firentinskih upravljačkih elita. Kako bi osigurala opskrbu hranom i izlaz na more, Firenca je vodila rat protiv svih svojih susjeda, sve dok 1410. – osvajanjem Pise, nije ostvarila potpunu prevlast u Toskani. Osvojeni je teritorij nemilosrdno iskorištavan u korist firentinskoga krupnog kapitala. Sva je pizanska trgovina preusmjerena prema Firenci, a toskansko seljaštvo ubrzo je uvidjelo kako su bogati firentinski građani znatno učinkovitiji i nemilosrdniji u utjerivanju daća i poreza sa zemlje nego što su to bili prijašnji feudalni gospodari. Povrh svega, zadržavane su niske cijene poljoprivrednih proizvoda, tako da su seljaci, većinom, bili izloženi krajnjoj bijedi.

Slika 52. F. Brunelleschi: kupola Katedrale u Firenci, 1420-1436.

Firenca je, kao u proizvodnji, bila podjednako efikasna i u financijskim poslovima. U vrijeme kada je tečaj većine europskoga novca oscilirao, Firentinci su vrijednost svog zlatnog florena strogo čuvali, što je njihovim trgovcima davalo prednost pred većinom talijanskih konkurenata. Već krajem 13. stoljeća firentinski su bankari potisnuli takmace iz borbe za velike poslove te su posuđivali novac europskim dvorovima i vladarima, primjerice Edvardu I, Filipu IV Lijepom i papi Bonifaciju VIII. No, ovakve su posudbe mogle biti i vrlo rizične, budući da za vraćanje njihova duga nitko viši iznad tih krunjenih glava nije mogao jamčiti. Tako je, primjerice, porazom Edvarda III 1346. kod Crécyja povučeno u propast nekoliko velikih firentinskih bankarskih kuća, njegovih zajmodavaca, što je čitav grad privremeno dovelo u velike teškoće. Poučeni iskustvom, firentinski bankari su od tada radije posuđivali novac za trgovinu i proizvodnju, nego vladarima i plemstvu, a ako su se i odlučivali na potonje, činili su to jedino uz snažne instrumente osiguranja zajma.

Moć firentinskih bankara najbolje ilustrira povijest obitelji Medici, koja je započela uspon nakon velike krize grada sredinom 14. stoljeća, uzrokovane bankrotom iz 1346. i velikom kugom nešto kasnije. Stotinjak godina poslije Medičejci su dostigli vrhunac. Njihove pobočne loze živjele su i djelovale u mnogim zapadnoeuropskim gradovima, gdje su pozorno motrili političko stanje i razvoj te značajno utjecali na zbivanja, odobravanjem ili uskraćivanjem zajmova. Njihove galije takmičile su se na istočnom Sredozemlju s Mlečanima, a pojedini članovi obitelji bavili su se proizvodnjom tekstila. Unutar grada, narastajuće bogatstvo donosilo im je postupno sve veće i značajnije političke dužnosti. Cosimo de Medici (1389-1464) došao je na čelo pučke stranke 1429. te je, nakon što

je jedva umakao uroti protivničkih obitelji, 1434. postao gospodar (*signore*) Firence. Na papiru, republikanske su institucije očuvane, ali je Cosimo manipulirao procesom izbora javnih službenika, tako da su na sva važna i osjetljiva mjesta došli njegovi ljudi. Iako je Cosimo osobno rijetko izravno obnašao vlast, do smrti 1464. toliko je postao popularan da su njegov sin Piero (rođen 1416, 1464-1469) i unuk Lorenzo Veličanstveni (rođen 1449, 1469-1492) bez ikakve oporbe naslijedili vlast. Političkom je vještinom Cosimo uspio smiriti, prigušiti nezadovoljstva i bilo kakve oblike organiziranoga otpora poput onoga u 14. stoljeću. Firenca je u njegovoj osobi dobila stabilnu i čvrstu vlast. Sporazumom s ostalim velikim talijanskim gradovima osigurao je gotovo pola stoljeća mira i napretka. Siromašni slojevi, iako i dalje slabo plaćeni, ipak su stekli viši stupanj sigurnosti. Sve moguće poticatelje nemira u gradu Cosimo je redom protjerao. Kada je Lorenzo Veličanstveni 1480. promijenio gradske zakone te sebi i najbližim suradnicima dodijelio gotovo despotsku vlast, iskazi nezadovoljstva praktički nisu zabilježeni. Nakon njegove smrti 1492. došlo je do kratkotrajne reakcije, ali je sve brzo vraćeno na staro. Vlast Medičejaca obnovljena je kao gospodara Firence i kneževa Toskane.

Milano je, treće važno gradsko središte sjeverne Italije, bio po mnogo čemu tipičniji za talijanske gradove. On nije bio tako trgovački moćan poput Venecije, ili proizvodno i bankarski jak kao Firenca. Grad je imao strateški položaj na trgovačkim putevima prema Francuskoj i Njemačkoj, ali su njegovi trgovci pripadali, uglavnom, srednjem sloju. Oni nisu imali kolonije na Istoku, a preko Alpa imali su tek nekoliko svojih uporišta. I u Milanu bilo je razvijenih manufaktura, međutim, one nikada nisu dostigle razinu firentinskih. Poznata je bila milanska izrada oklopa, ali je tržište za takve proizvode bilo relativno ograničeno. Milano je značajniju ulogu imao u užem političkom smislu. Povijesne i zemljopisne datosti učinile su ga vodećim gradom u dolini rijeke Po te su njegovi vladari u više navrata pokušavali stvoriti veliku državu na sjeveru Italije, pod milanskom prevlašću, koja bi im omogućila dominaciju nad čitavom Italijom. Unutarnje političke borbe u Milanu bile su izrazito krvave i nasilne, daleko nasilnije i od onih u Veneciji i u Firenci. Uobičajene kazne za političke gubitnike u Firenci bile su financijska propast i protjerivanje iz grada, ali su stranački obračuni u Milanu redovito završavali pokoljima, izvršenjem smrtnih kazni ili ubojstvima. Milano je bio jedan od prvih talijanskih gradova koji je prihvatio vlast jedne obitelji nad gradom kao sinjorije. Obitelj Visconti vladala je Milanom, uz kraće prekide, od 1317. do 1447. godine. Njihove česte pokušaje širenja vlasti po sjevernoj Italiji otežavali su i prekidali unutarobiteljski obračuni. Viscontiji su vladali Milanom čeličnom rukom, strahom i terorom. Najpoznatiji od njih bio je Gian Galeazzo (1385-1402) koji je zavladao gradom ubivši iz zasjede strica i dvojicu bratića. On je toliko proširio milanske posjede da su se svi ostali u Italiji počeli osjećati ugroženi. Ne samo da je zavladao Lombardijom do granica Veneta, već

se počeo širiti i po Toskani i na području papinske države. Od slaboga cara Vjenceslava dobio je naslov kneza Milana te se govorilo da mu je konačni cilj bio postati kralj Italije kada je 1402. preminuo.

Gian Galeazzovi nasljednici bili su jednako bezobzirni, ali nisu posjedovali njegove diplomatske i političke sposobnosti. Stoga je Milano pod njihovom vlašću izgubio velik dio svoga teritorija. Kada je posljednji od Viscontija preminuo 1447, u gradu se pokušalo oživjeti republikanski način vladavine. No, kako je Milano bio tada zaista okružen stvarnim neprijateljima, ubrzo se od takvoga pokušaja odustalo i odlučilo se izabrati jednoga jakoga vladara. Izbor je pao na Francesca Sforzu (rođen 1401, 1450-1466) koji je do tada služio kao vođa plaćenika kod Viscontijevih. On se proglasio milanskim knezom. Nova vladajuća kuća iskazala je iste kvalitete, ali i slabosti poput Viscontijevih. No, ispostavilo se kako za njih nije bilo velike budućnosti. Do kraja 15. stoljeća Francuska i Španjolska, ojačane i reorganizirane pod svojim jakim kraljevima, ušle su u borbu za prevlast nad Italijom. Sforze, uhvaćeni u procjepu između dvije velike strane sile, nisu više bili u stanju održati se u Milanu.

Izgledalo je na prvi pogled da su talijanski gradovi uspješno rješavali mnoge probleme koji su mučili i razarali sjevernu Europu. Većina njih bili su gospodarski izrazito napredni, razvili su snažne i učinkovite državne uprave te veliku vještinu u politici i diplomaciji. Ljudi sa sjevera pokušavali su oponašati mnoga od njihovih dostignuća. Talijanski trgovci i bankari bili su drugim poslovnim ljudima diljem Europe izvor za upoznavanje naprednih financijskih i trgovačkih tehnika. Osnovne ideje merkantilizma – trgovački monopol grada te regulirana trgovina za dobrobit zajednice – najdosljednije i najdalekosežnije su provedene upravo u Veneciji i Firenci. Talijanski gospodari gradova razvili su pravi državni upravni stroj za održanje na vlasti, od koncentracije moći u rukama jedne osobe, podjele prenesenih nadležnosti između pojedinih podređenih činovnika, stvaranja političke policije, sve do uspostave tajnih sudova. Talijanski gradovi razvili su u punom smislu riječi suvremenu diplomaciju. Prvi su imali stalne veleposlanike na stranim dvorovima koji su redovito slali detaljna izvješća o prilikama u zemlji boravka. Talijanski gradovi-države razvili su i načelo međusobne ravnoteže snaga. Čim bi se jedan od najvažnijih gradova isuviše osilio ili zaprijetio nametanjem prevlasti drugima, ostali su se redovito udruživali protiv te opasnosti. Drugo prevladavajuće načelo talijanske politike u 15. stoljeću bilo je ono – "državnoga interesa" – zamisao da je glavna dužnost svake vlasti njezino samoodržanje te da je opravdano sve što ona poduzima u jačanju sebe same i slabljenju protivnika. Zločini, nepravde i slično ne postoje u politici. Ovakva su načela u praksi zastupali svi talijanski gradski gospodari, a od njih su to od kraja 15. stoljeća sve više usvajali vladari velikih i moćnih monarhija – Engleske, Francuske i Španjolske.

Unatoč svim prednostima, Italija je patila od jedne osnovne slabosti. Radilo se o nemogućnosti stvaranja političkog jedinstva Italije, ili barem njezinoga sjevernog dijela, u otporu novim, narastajućim silama s druge strane Alpa, što će rezultirati velikim poteškoćama u 16. stoljeću. Te su monarhije ograničile Talijanima financijska i trgovačka tržišta. Vladari su sami počeli provoditi merkantilističku politiku, i to na državnoj razini, čemu talijanski gradovi nisu mogli pronaći adekvatan odgovor. Velika portugalska i španjolska otkrića krajem 15. stoljeća dodatno su otežala položaj Talijana. Portugalci su tim putem razbili talijanski monopol na dopremu istočnjačke robe, a Španjolska – zahvaljujući velikim nalazištima srebra i zlata u Južnoj Americi – talijanski bankarski monopol. Konačno, svemu treba dodati osmansko rušenje Bizanta i osvajanje Carigrada 1453. godine, što je do neke mjere otežalo poslovanje Talijanima i u istočnom Sredozemlju. No, na tom području trgovački su se odnosi ubrzo vratili u normalu. Problem je, međutim, bio u tome što talijanska trgovina na Istoku nije više količinski rasla, već je stagnirala, dok su u isto vrijeme nove sile višestruko povećavale opseg trgovine.

I u političkom smislu krajem 15. stoljeća stanje je bilo više-manje slično odnosima u sferi gospodarstva. Centralizirana i čvrstom rukom vođena država pokazala se znatno učinkovitijom na razini velikih monarhija nego na onoj gradova-država. Španjolski i francuski kraljevi ubrzo su uvidjeli svoju nadmoć nad svim Talijanima i mogućnost nekažnjenog upadanja na talijansko ozemlje. Talijanski gradovi nisu bili u stanju pružiti učinkovit otpor, kako zbog nedovoljnih vlastitih resursa, tako i zbog nemogućnosti da i one postojeće u potpunosti iskoriste. Politička propast bila je, stoga, još potpunija od gospodarske te su strane sile ubrzo, za naredna tri stoljeća, stekle prevlast nad Italijom.

66. Talijanska renesansa

Pojam renesanse u Italiji u 14. i 15. stoljeću se, nakon višedesetljetne neupitnosti u historiografiji, vremenom sve više preispitivao. Čitav srednji vijek mogao bi se, u stvari, promatrati kao niz "renesansi" (da spomenemo na ovom mjestu samo karolinšku renesansu i onu iz 12. stoljeća). No bilo bi pogrešno otići u drugu krajnost te smatrati da je talijanska renesansa tek beznačajna inačica opadajuće kasnosrednjovjekovne kulture. Činjenica ostaje da su mnogi talijanski umjetnici, znanstvenici i mislioci toga razdoblja svjesno pokušavali raskinuti sa srednjovjekovnim tradicijama i zamijeniti ih novim oblicima umjetničkog izraza, odnosno novim zamislima općenito. Renesansa je, uz ostalo, označila i pokušaj onovremenih talijanskih društava da pronađu i opravdaju nov način vlastita života općenito, nalazeći presedane i usporedbe

u antičkome svijetu. Bio je to pokušaj, tipičan za kasni srednji vijek, prevladavanja raskoraka između ideala i prakse stvaranjem novih ideala, bližih stvarnom životu.

Italija je velikim dijelom u tom razdoblju već raskrstila sa srednjovjekovnim tradicijama. Nigdje drugdje u Europi nije izvršena tolika koncentracija kapitala niti su njegovi vlasnici bili do toga stupnja pošteđeni političkih i vjerskih ograničenja. Već od 13. stoljeća zapažale su se takve težnje u društvenom razvoju, što je nužno imalo odjeka i na polju kulture i umjetnosti. Talijanski despotski vladari nisu više bili zainteresirani za teološke rasprave i viteške romane. Zanimale su ih knjige koje su veličale životnost i užitke te vodile prema novim standardima gradskog, profinjenog života. Njih više nisu najviše privlačili vjerski motivi u likovnoj umjetnosti; željeli su slike i kipove koji bi prikazivali i veličali ljepotu ljudskog tijela. Uostalom, čitava je Italija tijekom srednjega vijeka izrazito čuvala i njegovala vlastite posebnosti u likovnoj umjetnosti i arhitekturi, što se već do tada očitovalo na nizu primjera. Tu je utjecaj klasičnog antičkog naslijeđa bio življe prisutan i bitno snažniji u kolektivnom pamćenju, svakodnevnom životu, običajima, pravu i slično, negoli igdje drugdje u Europi.

Prelazak sa srednjovjekovnih na renesansna shvaćanja najbolje se može pratiti na primjeru trojice najvećih i najpoznatijih talijanskih književnika predrenesanse, Dantea, Petrarce i Boccaccia. Dante Alighieri (1265-1321) bio je politički idealist koji je vjerovao da čitav svijet treba biti politički organiziran pod egidom cara i carstva, čiji je vatreni pristaša bio. Za duhovnu dobrobit i mir pojedinca najvažnija su učenja Crkve. Zbog svojih strogih i nepokolebljivih nazora imao je težak život prepun odricanja, nevolja i razočaranja; od izgnanstva iz rodne Firence i smrti prognanika u Ravenni, osobnoga siromaštva do propasti svih pokušaja oživljavanja političkoga mrtvaca – carstva. Autor je trodijelne *Božanstvene komedije* koja na neki način sažima europsko srednjovjekovlje i sva njegova važnija iskustva. Njegovi mlađi suvremenici Francesco Petrarca (1304--1374) i Giovanni Boccaccio (1313-1375) iskazuju u umjetničkom smislu sasvim drukčiju osjećajnost. Petrarcin život i djelo prepuni su proturječja. Bio je nezadovoljan samim sobom, žudio je za mirom i samoćom, ali je neprestance bio u pokretu. Iako su ga privlačili i ideali redovničkog života, ipak se prepustio slavi ovoga svijeta. Ljubav je u pjesmama strastveno opisivao, ali ju je isto tako često osuđivao kao najgori grijeh. Unatoč svim proturječjima i nesavršenostima, posjedovao je strast za učenjem i prozvan je "ocem humanizma". Njegovi su interesi bili bitno uži od Danteovih, odbacivao je Aristotela i njegovu filozofiju, ali je bio strastveni proučavatelj klasične književnosti i rimskih starina. Boraveći u Rimu, postao je jedan od prvih skupljača rimskih natpisa i novca. Veliki uzor stila u latinskoj književnosti bio mu je Ciceron, čija je do tada nepoznata djela objavljivao. Potaknut tim interesima, bezuspješno je pokušavao naučiti i starogrčki.

Najpoznatiji i jedan od najvećih obožavatelja Petrarce bio je Boccaccio. Sa svojim uzorom dijelio je strast prema klasičnoj književnosti i starim rukopisima, ali nikada nije stekao solidnu naobrazbu iz latinskoga, zahvaljujući utjecaju oca i spletu životnih okolnosti. Možda je i to presudilo činjenici da se okrenuo pisanju na živom, narodnom talijanskom jeziku. Iskušavao se u različitim književnim oblicima. Potom je stigao u Napulj gdje je boravio na dvoru pod zaštitom kraljice Ivane I (1343-1381), a vjerojatno je tamo i započeo pisanje svoga životnoga djela – *Dekamerona*. Uspjeh ovoga djela, koje sadrži i vrijedne povijesne podatke, bio je munjevit u čitavoj Italiji. Unatoč sablazni koje je ovo djelo i stoljećima kasnije izazivalo, ono je u osnovici i dalje sadržavalo mnoštvo tipično srednjovjekovnih elemenata. Motivi njegovih priča u nizu su slučajeva već bili odavno poznati u europskoj ili azijskoj književnosti. Mladići i djevojke, pripovjedači u *Dekameronu*, poštuju načela srednjovjekovnoga kršćanstva – pjevaju alegorijske pjesme, dolično se međusobno ponašaju, ne pripovijedaju u petak kako bi imali vremena za molitvu. U njihovim se pričama ističu viteški ideali o veličanstvenosti i velikodušnosti kraljeva i vitezova. Oštro se kritizira i napada ćudorednost svećenstva, ali se valjanost kršćanske vjere nikada i ničime ne dovodi u pitanje.

No, mnogo je motiva u tom djelu koji jasno ukazuju na novi mentalitet i novu osjećajnost koja se već uvelike stvarala i koja jasno izbija sa stranica teksta. Veličanje vjere, a ne Boga; iskorištavanje prilika koje se ukazuju čovjeku; glupost, naivnost i prostodušnost nemilice se ismijavaju, suprotno svim kršćanskim nazorima; najgrublje se šale prihvaćaju samo ako mogu iskazati nečiju duhovitost i dovitljivost. To su samo neke od značajki tipičnih za nova shvaćanja, strane klasičnom srednjovjekovlju. Ovako grub, realističan stav i humor javio se krajem srednjega vijeka još jedino u takozvanima *fabliaux* (pričama) sjevernih trgovaca. Iako je visoko cijenio Dantea, iz Boccacciove ostavštine se vidi da velikoga prethodnika uopće nije razumio, osim kao pisca lijepih pjesama na talijanskom. I Danteovi politički nazori bili su mu već posve neshvatljivi i strani.

Izvan kruga ovako istaknutih pojedinaca, raskid s mnogim oblicima srednjovjekovnoga mentaliteta bio je vidljiv i kod običnih građana, iako zasigurno nije bio osviješten. I u Firenci, predvodnici renesanse, malo je tko od pučanstva napustio vjeru. Medičejci su bili bliski čelnicima franjevaca i dominikanaca u gradu, a puritanski fratar Savonarola posljednji je put ispovjedio Lorenza Veličanstvenog. Život i karijera Savonarole (1452-1498) najbolje pokazuju kolika je još bila snaga i otpornost srednjovjekovnog duha. Svojim je propovijedima ispunio Firentince nesklonošću prema svjetovnim užicima i grešnom luksuzu. Na ulicama su paljene velike lomače na kojima su gorjele onovremene "oholosti", poput ukrasa, moderne odjeće, svjetovno usmjerenih knjiga i igara. Savonarola je nakon 1492. potakao stanovništvo na istjerivanje Medičejaca i obnovu starog republikanskog poretka. No, svi su ovakvi iskazi vjerske gorljivosti bili površni i kra-

tkotrajni. Kršćanska drama spasenja i prokletstva postala je vjernicima bitna tek u nekim razdobljima života, najčešće pred smrt ili u velikim nevoljama, dok su u svagdanjim okolnostima počeli prevladavati drugi interesi. Sudbina samoga Savonarole u tom je smislu vrlo poučna. Kada je pao u papinu nemilost, malo tko se u Firenci odlučio pomoći mu. Konačno je spaljen na lomači 1498, pod optužbom da je zanijekao papin autoritet. Stanovnici Firence nakon toga su se vratili uobičajenim "oholostima", a ubrzo su se i Medičejci vratili na vlast. Svega desetak godina nakon propovjednikove smrti malo je tko mogao vidjeti da je on ikada u gradu imao ikakav utjecaj.

Stari ideali nisu nikada bili zanijekani, ali su gubili raniju privlačnu moć. Nisu više postojali nikakvi učinkoviti napuci za vođenje života u skladu s vrlinama. Ostali su jedino riješenost za uživanjem u životu i iskorištavanjem svake mogućnosti i darovitosti pojedinca. Moć, bogatstvo, politička beskrupuloznost, djelomice su ublažavani osjećajem za lijepo, kako u umjetnosti tako u organizaciji i uređenju doma te općenito stambenih površina, javnih građevina i sličnog. Ljepota oblika postala je Talijanima prava opsesija, a često je služila i kao pokriće za nedostatak pravog sadržaja, bilo u umjetnosti, državnoj upravi, politici ili u svakodnevici. Zanimanje za ljepotu oblika dodatno je potaklo interes, ionako već snažno prisutan, za proučavanjem klasičnih starina. Iako su renesansni autori odbacivali srednjovjekovne autoritete, nisu odbacivali autoritet kao takav. Velika je greška misliti da je renesansa oslobodila ljude ovisnosti o autoritetu. Jedino su se promijenili autoriteti, ali je ovisnost o njima ostala. Pojedinci koji su odbacivali sve autoritete, kako antičke tako i srednjovjekovne, predstavljali su rijetke izuzetke koji potvrđuju pravilo.

Kada se govori o "renesansnim Talijanima" ne može se dovoljno naglasiti činjenica da je riječ o izrazitoj manjini sa stvaralačkim mogućnostima. Posve bi krivi dojam bio da je u tome sudjelovalo čitavo pučanstvo Firence ili čak Italije. I u obrazovanom sloju pobjeda humanizma i renesanse nikada nije bila potpuna. Na sveučilištima, primjerice, pravo, teologija i medicina zadržali su prvenstvo. Seljaštvo je i dalje živjelo podvrgnuto različitim teškim nametima, a običan gradski puk vlastita je nagnuća i interese zadovoljavao pučkim svečanostima, karnevalima te divljenjem vanjštini i unutrašnjosti reprezentativnih crkvenih i svjetovnih građevina. Renesansa je bila izrazito aristokratska po svojim nositeljima i publici; radilo se o vladarima, papama i bogatim građanima. Samo su oni bili obrazovani i jedini su mogli čitati stare tekstove na klasičnim jezicima. Kod svih njih osjeća se na mnogo mjesta, kao primjerice kod Boccaccia, duboki prezir prema nižim društvenim slojevima.

Svega godinu dana nakon Petrarcine smrti, u Firenci je počeo podučavati Colluccio Salutati (1331-1406), političar i učenjak, okupivši znatiželjnu publiku željnu znanja o klasičnim autorima, svjesnu potrebe njegovanja i unapređenja stila prema latinskom jeziku. Nedostižan uzor također im je bio Ciceron. Sa-

Slika 53. Giotto: Cappella dei Scrovegni, Oplakivanje Krista

lutati i njegovi učenici dali su se u marljivu potragu za starim rukopisima, otkrivši mnoge do tada nepoznate ili zaboravljene tekstove i autore. Bankari i trgovci priključili su se potrazi za *starim rukopisima*. Mnogi su humanisti živjeli profesionalno kao agenti značajnih kolekcionara, kupujući, kopirajući ili kradući novonađene knjige. Dobro opskrbljene knjižnice postale su u talijanskim gradovima znak društvenoga prestiža. Bilo je vlasnika zbirki koji su svoje rukopise velikodušno svima ustupali na čitanje i kopiranje, ali bilo je i onih koji su ih ljubomorno čuvali, posebice ako se radilo o unikatima ili vrlo rijetkim rukopisima. Dolaskom glasovitoga grčkoga učenjaka Manuela Krisolorasa u Firencu 1396. započelo je u Italiji ozbiljno i sustavno proučavanje grčkoga jezika. Studenti i agenti iz Italije nakon toga su preplavili Carigrad i ostatke Bizanta, odakle su u narednih pola stoljeća donijeli na stotine grčkih rukopisa. Za korisnike bez znanja grčkoga izrađivani su i prijevodi na latinski.

Iz Firence humanistički se pokret proširio čitavom Italijom. Svi su vladari i pape tražili društvo učenjaka koji su provodili život lutajući od grada do grada kao učitelji, plaćeni pratioci ili javni službenici. Prije izuma tiska podučavanje se uglavnom sastojalo od diktiranja i pamćenja napamet. Humanisti su bili vrlo traženi kao državni službenici. Čistoća i profinjenost latinskog u javnim dokumentima 15. stoljeća postale su nužnost, a stručnjak koji je dobro vladao latinskim bez problema je dobivao unosnu službu. Renesansa je u Rim stigla s bilježnicima papinske kancelarije. Do sredine 15. stoljeća obnova klasike iskazivala se poglavito kroz potragu za rukopisima, utemeljivanje knjižnica, učenje, podučavanje i prijevode. Nakon razdoblja učenja i usvajanja, od 1450. uslijedilo je doba stvaranja akademija, više ili manje formalno strukturiranih udruga obrazovanih ljudi koji su iskazivali interes za pjesme, govore i rasprave te za rješavanje književnih ili filozofskih pitanja. Cosimo de Medici u Firenci je tako, primjerice, osnovao Platonsku akademiju čiji su pripadnici smatrali da nijedno područje ljudske djelatnosti ne treba biti zanemareno i pokrenuli su ambiciozan projekt stvaranja sinteze svih poznatih filozofskih sustava.

U Rimu, humanizam se za pontifikata Nikole V (1447-1455) učvrstio i na papinskom prijestolju. Papa je privukao i mnoge druge humaniste, ustupajući im unosna mjesta u papinskoj kuriji. I ovdje je nastala akademija čiji su članovi sku-

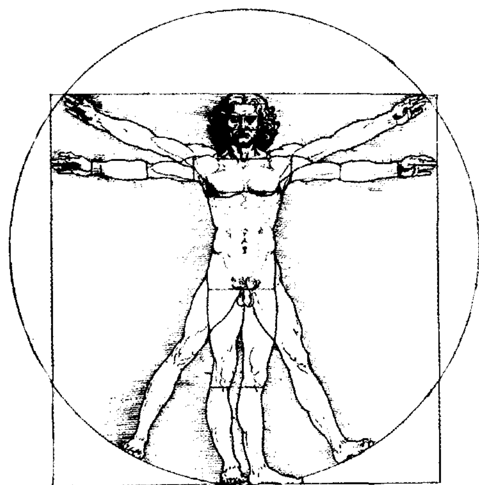
pljali arheološke ostatke te nastojali odijevati se, živjeti i govoriti poput starih Rimljana. Napuljska akademija, sastavljena većinom od učenjaka iz redova došljaka privučenih zaradom i statusom, uglavnom se zabavljala pitanjima književnoga stila. Velika promjena nastala je 1493. u Veneciji, kada je radom započela znamenita humanistička tiskara Alda Manuzia (1449-1515). Njezinim je otvaranjem humanističkim učiteljima oduzet monopol podučavanja, znatno im je smanjena zarada, a učenje je postalo jeftinije i lakše.

Slika 54. Sandro Botticelli: Rođenje Venere (detalj)

Jednako intenzivna kao i humanistička bila je i djelatnost na polju umjetnosti. Renesansna umjetnost stavljala je, kao i onovremena znanost, u središte zanimanja pojedinca, iskazivala je zanimanje za ljepotu svjetovnih značajki, posebice onu ljudskoga tijela te se oslanjala na uzore iz klasike. Između umjetnika i znanstvenika postojale su, naravno, i značajne pojedinačne razlike. Mnogi su umjetnici u početku bili obrtnici i imali su skromno obrazovanje. No, u svojim su se radovima dobrim dijelom odmaknuli od strogih kanona antičke umjetnosti. Uostalom, ni arhitekti nikada nisu u potpunosti slijedili kanone rimske arhitekture. I kipari su učili od starih majstora, ali su ih rijetko oponašali. Slikarstvo je još manje bilo ovisno o klasičnim uzorima. Slike iz antike, naime, uglavnom se do 15. stoljeća nisu očuvale te se jedino preuzelo neke mitološke ili povijesne motive i nekoliko ukrasnih detalja. Talijansko je slikarstvo najbolji izraz duha vremena renesanse, upravo zbog toga što je od svih vrsta umjetnosti najmanje oponašalo antičke uzore.

Talijanski slikari odredili su sebi težak zadatak što točnijega prikazivanja ljudskog tijela. Veliki slikar predrenesanse Giotto (1267-1337) prvi je pokušavao naslikati stvarne ljude, a ne apstrakcije. Prvi je u slikarstvo srednjega vijeka uveo prostornu sastavnicu, odnosno treću dimenziju. Za njim je slijedilo nekoliko slikara koji su se iskušavali na razne načine u problemima ljudske anatomije, perspektive te igre svjetla i sjene. Sažetak svih tih nastojanja i velik dio vlastita doprinosa dao je Firentinac Masaccio (1401-1428). Vremenom se pojavila i težnja k idealizaciji naslikanih likova. Najveći slikari vremena nisu bili zadovoljni samo slikanjem lijepih likova i luksuznih pozadina, već su se poput Botticellija (1446-1510) okrenuli slikanju vjerskih i mitoloških prizora sa složenim alegorijskim značenjima. Još je izražajniji u tome bio Michelangelo Buonarotti (1475-1564). Za razliku od njega, Leonardo da Vinci (1452-1519) i Rafael Sanzio (1483-1520) bili su konvencionalniji u pristupu, ali majstori kompozicije i portreta pojedinaca.

Slika 55. Leonardo da Vinci: *Homo ad circulam*, oko 1490.

Slika 56. Leonardo da Vinci: Mona Lisa

Humanisti i renesansni umjetnici nisu mogli riješiti etičke i društvene probleme svoga doba, preživjele još iz srednjovjekovnoga razdoblja. I mnogi od njih bili su jednako prijeki i nasilni te neprincipijelni ljudi poput tadašnjih despotskih gospodara gradova. Jedino uvjerenje koje je najčešće preostajalo većini učenjaka bilo je divljenje ljepoti stila te je ono vremenom dovelo do potpunoga zanemarivanja svih ostalih standarda. Humanizam nije bio u stanju stvoriti nove standarde ponašanja niti pronaći ideale koji bi Talijane doveli do ujedinjenja u postizanju zajedničkog cilja. To nije uspjelo ni učenjacima i filozofima, a još manje se to moglo očekivati od umjetnika. Za razliku od umjetnosti, talijanski se humanizam ne može ocijeniti dalekosežno i dugoročno važnim na planu znanosti i posebice filozofije. Talijanska književnost 15. stoljeća većinom je, nakon smrti Boccaccia, bila sterilna i nezanimljiva, okrenuta formi. Jedino je historiografija na samom kraju srednjega vijeka doživjela napredak putem životnih i dojmljivih tekstova Niccolòa Macchiavellija (1469-1527) i Francesca Guicciardinija (1483--1540), pisanih pod utjecajem Livija i Tacita.

Za ostatak Europe, glavni je značaj talijanskoga humanizma i renesanse bio u obnovi klasike te u stvaranju obrazovnoga sustava zasnovanog na klasičnim djelima i autorima. U talijanskim se školama pojavio ideal "obrazovanoga džentlmena" koji će do 20. stoljeća biti i ostati cilj elitnoga školstva. Najpoznatiji renesansni učitelj bio je Vittorino da Feltre (1397-1446). On je 1425. u Mantovi otvorio školu za djecu lokalnih gospodara iz kuće Gonzaga. Ubrzo je škola došla na glas te su je počeli pohađati učenici iz mnogih krajeva Italije i Njemačke, uglavnom iz visokih društvenih krugova. Temelj obrazovanja u njegovoj školi bilo je proučavanje klasičnih autora, ali su i vjerska poduka, tjelesni odgoj, osobna urednost i lijepe manire također predstavljali neizostavne dijelove programa.

Slava te škole i još dvije-tri njih ponajviše je pridonijela širenju klasičnoga obrazovanja u ostalim europskim zemljama, sa svim njegovim prednostima i nedostacima, praktički sve do druge polovice 20. stoljeća.

67. Sjevernjačko rješenje

Talijani koji su putovali na sjever Europe u 14. i 15. stoljeću često su bili zgroženi navodnim barbarizmom sjevernih zemalja. Bilo je to zaista razdoblje teške krize na svim poljima, mnogih ratova, razaranja i epidemija. Stare ideje, običaji i prakse i dalje su se u tim krajevima čvrsto održavali, prema vani čak i strože nego ikada prije. Dok je u stvarnosti viteški način ratovanja bio sve više prevladan, zahvaljujući vatrenom oružju i novom tipu pješaštva, viteški su običaji bili zastupljeni više nego prije i nikada do tada nije nastalo toliko novih redova. Štoviše, svi najpoznatiji europski viteški redovi nastali su upravo u tom razdoblju. Veliki onovremeni kroničari, poput Jeana Froissarta (o. 1337- o. 1404), pisali su djela upravo u slavu viteštva. Dvorske svečanosti i etiketa silno su se razvili i usložnili, a vrlo su složena postala pravila i običaji tzv. dvorske ljubavi. Dvorsko je pjesništvo viteške tematike zbog svega navedenog postalo kruto, formalno i beživotno. Bogati građani oponašali su ekstravagantne običaje, govor, odjeću i način života plemstva. Sve to, ipak, nije uspijevalo zasjeniti grubost i nasilnost kasnosrednjovjekovnog razdoblja, brojne društvene i gospodarske pokrete, bune, ustanke i ratove. Razočaranje i strah širokih razmjera izazvani nesigurnim i teškim životom vodili su k morbidnom, opsesivnom zanimanju za smrt i sve njezine oblike. Slike Kristovih muka u mnogo slučajeva prepune su užasnih detalja i snažnih čuvstava. Groblja su postala popularna mjesta obilaska, a takozvani „Mrtvački ples" (*dance macabre*) omiljena tema umjetnika i pjesnika. Sva su zastrašujuća i odvratna obilježja smrti predstavljana do u tančine, gotovo s perverznim užitkom.

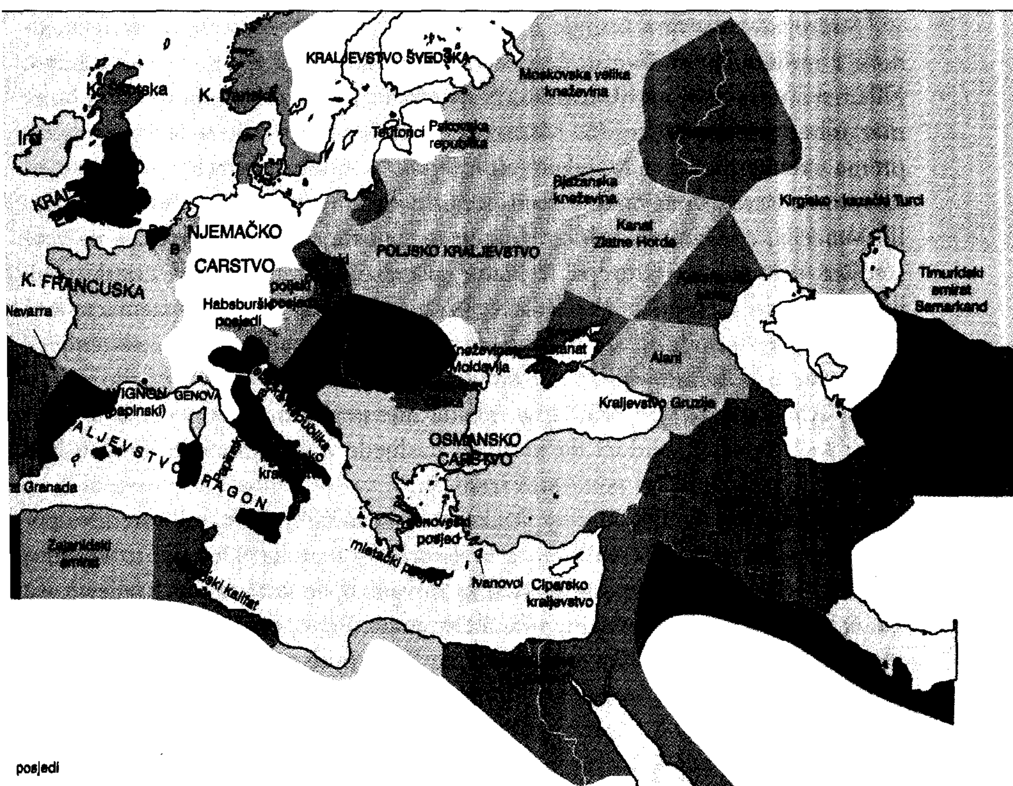
U velikim monarhijama Zapada, u drugoj polovici 15. stoljeća, gotovo su svi društveni slojevi imali koristi od općenitog preusmjeravanja trgovine na međunarodnu razinu. Jačala je trgovačka razmjena europskih zemalja, a velika otkrića i osvajanja pribavila su nova tržišta i izvore sirovina. Čak je i Njemačka, koja je zaostajala u razvoju za tim zemljama, krajem stoljeća počela pokazivati znakove gospodarskog napretka. U zapadnim su zemljama, općenito, krajem stoljeća, srednjovjekovni ideali bivali postupno prilagođavani novom stanju i stvorili su čvrstu osnovicu za daljnju izgradnju društva. Činjenice da su brojne društvene grupe imale iste ili slične interese i ciljeve, te da su bile spremne i na žrtvovanje za njihovo ostvarivanje, znatno su olakšale proces obnove društvenog reda kao i kvalitetne državne i javne uprave. Jedan od starih obnovljenih idea-

Slika 57. Mrtvački ples, freska u crkvi sv. Marije na Škrilinah u Bermu, 1474, oslikao majstor Vincent iz Kastva

la u novim okolnostima bila je zamisao o odanosti vladajućoj dinastiji. Brojni građanski ratovi uvjerili su većinu da je postojanje nasljednoga vladara jedino rješenje tih nevolja. Poslušnost kraljevoj volji postajala je postupno najvećom od političkih vrlina, a borba za vlastite povlastice najveći politički grijeh. Još je u ranom novom vijeku jedino preostalo oblikovati teorijsku podlogu takve vlasti. Od kraja 15. stoljeća na izazove kraljevskoj vlasti počelo se većinom gledati kao na bezbožna djela.

Unatoč formalizmu i raširenoj korupciji unutar institucionalne Crkve na kraju srednjega vijeka, snažni su vjerski osjećaji i dalje bili prisutni. Naročito je jak vjerski osjećaj ostao na prostoru sjeverno od Alpa. On je služio i kao važno vezivno tkivo čitavog društva u teškim i nesigurnim vremenima. Jedan od alternativnih vjerskih puteva za pojedince i grupe razočarane institucionalnom religijom, ali i dalje vjerski gorljive, bio je misticizam koji je izrazito dobio na masovnosti tijekom 15. stoljeća (oponašanje Krista i njegova života, *Imitatio Christi*). U 14. i 15. stoljeću najznačajniji i društveno najaktivniji mistici djelovali su u Porajnju te posebice u Nizozemskoj. Njihov je rad doveo do snažnog obrazovnog i reformskog pokreta unutar Crkve koji je neizravno pridonio i kasnijem proboju Lutherove reformacije. Duhovni vođa pokreta u Porajnju bio je učitelj Eckhart (o. 1260-1328). U Nizozemskoj javila su se Braća zajedničkog života koje je u posljednjoj četvrtini 14. stoljeća osnovao Gerard Groote (1340-1384). Iako su u mnogim vidovima bili slični počecima franjevaca i dominikanaca, nizozemska braća nisu smjeli prositi, nego su morali sami zarađivati za život. Štoviše, i još važnije, nisu prihvatili uključivanje u sustav samostana te polaganje neopozivih zavjeta redovništva. Tako su nizozemska braća trajno ostali svjetovnjačka organizacija. Iako nisu napadali ni osporavali institucionalnu Crkvu, samo postojanje ovakvoga modela i tipa organizacije moglo je za nju biti izuzetno opasno. Time

Karta 18. Europa, Sredozemlje i Bliski istok oko 1478. godine

se ukazivalo na druge mogućnosti i načine spasenja te se naglašavao intenzivni individualizam, stalno prisutan u misticizmu. Od sakramenata i obreda mnogo važniji postali su vjera i ljubav prema Bogu. Od takvih gledišta do zamisli da pojedinac može spas pronaći individualno, izvan institucija Crkve, preostao je tek korak. Svim ovim promjenama stvarala se intelektualna klima pogodna za nastanak reformacije.

Tijekom 15. stoljeća pokret nizozemske mističke braće proširio se u zapadnu i južnu Njemačku. Ubrzo su oni postali najpoznatiji europski školski učitelji. Gotovo svi obrazovani Nizozemci i Nijemci u 16. stoljeću bili su u početku školovani kod njih ili njihovih učenika, što je od nemjerljiva značaja za daljnju povijest spomenutih zemalja. Za razliku od talijanskoga obrazovanja koje je u to vrijeme imalo za cilj oblikovati profinjenog "džentlmena", ovakvo obrazovanje bilo je sredstvo dostizanja cilja pobožnog života, kako bi učenik shvatio i ojačao vlastitu vjeru. U Nizozemskoj škole mističke braće nisu imale aristokratski, već pučki pečat. U svim njihovim sačuvanim tekstovima ističu se dva nosiva ideala – korisnost i unutarkršćanska demokracija.

Suprotnosti sjevera Europe i Italije najbolje su se ogledale u intelektualnom i umjetničkom životu. Dok su se Talijani bavili rijetkim rukopisima, Nijemci su usavršili vještinu tiska. Najvjerojatnije je izumitelj tiska bio Nijemac Johannes Gutenberg (o. 1400- prije 1468) negdje sredinom 15. stoljeća, prema svemu sudeći u Mainzu. Izum je bio potaknut potrebom širih slojeva stanovništva za jeftinijim i dostupnijim vjerskim tekstovima. Iako je u Italiji Venecija, predvođena Aldom Manutiom, postala do kraja stoljeća najveće središte tiskarstva u Europi, Talijani općenito nisu toliko preferirali tisak i širenje znanja među pučke slojeve. Nasuprot tome, kod Nizozemaca, kao i kod Nijemaca, odnosi su po tom pitanju bili postavljeni demokratičnije. I proučavanje klasičnih jezika i autora ubrzano se izumom tiska proširilo sjeverno od Alpa, iako u tim zemljama nikada nije postiglo takvu važnost i vrijednost kao u Italiji, budući da klasično naslijeđe uglavnom nije izravno bilo preteča njihove kulture, povijesti i tradicija.

U Poljskoj su kraljevski dvor, krakovsko sveučilište i biskupska središta postali najvažnija rasadišta kulture na kraju srednjeg vijeka. Doba je to vrhunca poljske gotike. U književnosti najvažnije očuvano djelo jest kronika kraljevskoga kanonika i učitelja kraljeve djece Jana Długosza. Prva poljska tiskara utemeljena je 1473. u Krakovu. Krajem stoljeća i u Poljskoj se zapaža sve jači utjecaj renesanse.

68. Umjesto zaključka

Europa i Sredozemlje su oko 1500. godine nesumnjivo bili znatno izmijenjeni u odnosu na početke srednjega vijeka, u 4. i 5. stoljeću.

Na političkom planu, univerzalizam Rimskoga i Bizantskoga Carstva bio je zamijenjen različitim oblicima novih političkih tvorbi. Na zapadu Europe bile su to narastajuće protonacionalne monarhije, Engleska, Francuska i Španjolska. U srcu Europe Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti sve je više evoluiralo u labavi savez svojih sastavnica, od kojih su neke imale sva obilježja spomenutih razvijenih zapadnih država. U istočnoj srednjoj Europi oblikovale su se prostrane višeetničke i viševjerske države, Poljsko-Litvanska Unija i Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Istokom Europe počela je dominirati nova velika sila u usponu – Moskovska Velika Kneževina, dok je na jugoistoku Europe baštinu Bizanta, njegovu imperijalnu moć i slavu te teritorijalnu rasprostranjenost, s posve drugačijim vjerskim obilježjima, naslijedilo Osmansko Carstvo.

Na društvenom planu, Europa i Sredozemlje preobrazili su se ponajprije vjerski. Kršćanstvo i islam potpuno su potisnuli stare poganske religije. Po-

morski putevi dobivali su sve veće značenje, nadmašivši time kopnene komunikacije, preferirane u rimsko vrijeme. Krajem srednjeg vijeka otvorili su se i novi obzori plovidbe i pomorske trgovine koji su, ubrzo nakon 1500. potpuno preobrazili svijet i doveli do postupne periferizacije šireg sredozemnog prostora, poglavito u gospodarskom smislu. Europski gradovi i njihova društva već su do 1500. značajno promijenili dominantno agrarni karakter srednjovjekovnog gospodarstva novim djelatnostima, poglavito manufakturama i trgovinom. Broj i značaj gradova krajem srednjeg vijeka nimalo nije zaostajao, bio je dapače na mnogo mjesta i veći nego u 4. stoljeću, ali je funkcija gradova značajno izmijenjena. Oni su postali prvenstveno gospodarska središta, centri proizvodnje i potrošnje, za razliku od početaka srednjeg vijeka, kada su im glavne uloge još uvijek bile središta uprave, vojnih postrojbi i vjerskog kulta.

Gospodarski gledano, teško je općenito ocijeniti je li Europa oko 1500. bila na višem razvojnom stupnju od one iz oko 300. godine. No, nesumnjivo se može primijetiti daleko veći stupanj gospodarske pluralnosti Europe nego prije, nalik na onu već opisanu političku. Pojedine zemlje i regije po svim su razvojnim značajkama vlastitog gospodarstva već daleko odmaknule svemu što je antika poznavala, dok su neki, poglavito istočni i jugoistočni dijelovi starog kontinenta, bilježili razvojni zaostatak u odnosu na Zapad koji je u mnogima od tih krajeva već oko 1500, ili ubrzo nakon toga, doveo do obnove nekih naizgled već preživjelih društvenih i gospodarskih obrazaca (takozvana refeudalizacija ili "drugo kmetstvo"). Uobičajilo se navedene procese pripisivati prvenstveno u "zaslugu" Osmanlijama i Mongolima te njihovim osvajanjima po jugoistočnoj, istočnoj i srednjoj Europi. No, nipošto se ne smiju zanemariti i brojne unutarnje specifičnosti naroda i država tih dijelova Europe, koje su i same vodile društveni razvoj u tom pravcu.

Na planu kulture, društvene elite najrazvijenijega dijela Europe stvorile su krajem srednjeg vijeka premosnicu između svoga doba i antike humanizmom i renesansom. No, bilo bi pogrešno u tim nastojanjima gledati isključivo ponavljanje već viđenih i preživjelih obrazaca te slijepo i nekritičko obožavanje i oponašanje starijih uzora. Koliko god nesumnjivo bili pod velikim utjecajem antike, humanizam i renesansa autohtoni su proizvod kasnosrednjovjekovne Europe, s mnogo novih sastavnica koji će odigrati krupnu ulogu u daljem razvoju europskih društava i kulture.

Europa je iz srednjega vijeka izašla u novo doba, u doba Europe različitosti. Europa je tada, oko 1500, bila na početku puta prema budućim nacionalnim državama i europskim nacijama. Bila je to tada Europa ustrašenih, pomalo paranoičnih, ali i hrabrih, ofenzivnih i avanturistički nastrojenih ljudi, otvorenih najrazličitijim mogućnostima. Nije li ovakav ishod srednjega vijeka najbolji protuargument uobičajenim stereotipima o mračnom srednjem vijeku neslobod-

nih i potisnutih pojedinaca. Jer taj, toliko puta prezirani i omalovažavani srednji vijek stvorio je, unatoč svemu, temelje suvremene Europe, a mnogim je elementima ostao prisutan u stvarnosti europskih zemalja i naroda, na različite načine i različitim intenzitetom, sve do danas.

XVI. DODACI

IZABRANA BIBLIOGRAFIJA

Literatura o europskoj i sredozemnoj srednjovjekovnoj povijesti je golema i nepregledna te bi svaki pokušaj njezine sistematizacije zahtijevao ogromne napore, a uvijek uz dvojbene rezultate. Za studente prve godine studija povijesti znatno je korisnije na jednom mjestu navesti najvažnija djela o srednjovjekovnoj povijesti na hrvatskom jeziku, te najvažnije priručnike i monografije dostupne kod nas na svjetskim jezicima. Svi studenti koji žele produbiti i proširiti svoje znanje o srednjem vijeku već će u navedenim djelima pronaći niz potrebnih dodatnih informacija. Osim toga, svi su navedeni tekstovi opskrbljeni bilješkama i popisima literature koji čitatelje upućuju dalje.

A) IZVORI

Internet Medieval Sourcebook na web-stranici www.fordham/edu/halsall/sbook.html
Procopius Caesariensis, *Tajna historija*, Stvarnost, Zagreb 1988.
Einhardus, *Život Karla Velikog*, Latina et Graeca – Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1992.
Jehan Le Bel, Jean Froissart, Enguerrand de Monstrelet, *O stogodišnjem ratu*, Naklada Stih, Zagreb 2003.
Petrus Abaelardus, *Povijest nevolja; Etika; Pisma Abelarda i Heloize*, Naprijed, Zagreb 1992.

B) ENCIKLOPEDIJE, PRIRUČNICI, LEKSIKONI, PREGLEDI

A. Vauchez – B. Dobson – M. Lapidge (ur.), *Encyclopedia of the Middle Ages*, 2 sv., Editions du Cerf-James Clarke & Co.-Città Nuova, Paris – Cambridge – Rome 2000.
Lexikon des Mittelalters, sv. 1-6, Artemis, München – Zürich 1980-1993.
sv. 7-9, Lexma, München 1995-1998.
J. R. Strayer (ur.), *Dictionary of the Middle Ages*, sv. 1-13, Charles Scribner's Sons, New York 1982-1989.
P. Linehan – J. L. Nelson (ur.), *The medieval world*, Routledge, London – New York 2003.
P. Fouracre – R. McKitterick – T. Reuter – D. Luscombe – J. S. C. Riley-Smith – D. Abulafia – M. C. E. Jones – C. T. Allmand (ur.), *The new Cambridge medieval history*, sv. 1-7, c. 500 - c. 1500, Cambridge University Press, Cambridge 1995-.

J. S. C. Riley-Smith (ur.), *The Oxford illustrated history of the crusades*, Oxford University Press, Oxford 2001.
Velika ilustrirana povijest svijeta, sv. 9-11, Otokar Keršovani, Rijeka 1977.
Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Školska knjiga, Zagreb 1995.

C) MONOGRAFIJE

Henri Pirenne, *Povijest Europe: od seobe naroda do XVI. stoljeća*, Marjan tisak, Split 2005.
Roberto Lopez, *Rođenje Evrope: stoljeća V-XIV*, Školska knjiga, Zagreb 1978.
Johan Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, Naprijed, Zagreb 1991.
Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden marketing, Zagreb 1998.
Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Kultura, Zagreb 1957.
Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, sv. 2, 3/1, 3/2, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1971-1995.
Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Golden marketing, Zagreb 2001.
Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta: 324.-1453.*, Golden marketing, Zagreb 2002.
Louis Brehier, *Vizantijska civilizacija*, Nolit, Beograd 1976.
Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, FF press, Zagreb 2003.
Miroslav Brandt, *Povijest Rusije u srednjem vijeku*, Liber, Zagreb 1981.
George Macaulay Trevelyan, *Povijest Engleske*, Kultura, Zagreb 1956.
Miroslav Brandt, *Wycliffova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV. st.*, Kultura, Zagreb 1955.
Gino Luzzato, *Ekonomska povijest Italije*, Naprijed, Zagreb 1960.
Jacques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982.
Jacques Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij: eseji*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1993.
Jacques Le Goff, *Za drugačen srednji vek: „čas, delo in kultura na Zahodu: 18 esejev"*, ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1985.
Jacques Le Goff, *Nastanak čistilišta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1992.
Georges Duby, *Vitez, žena i svećenik: ženidba u feudalnoj Francuskoj*, Logos, Split 1987.
Georges Duby, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980-1420.*, Nolit – Književna zajednica Novog Sada, Beograd – Novi Sad 1989.
Georges Duby, *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*, ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1985.
G. Duby (ur.), *A History of Private Life: Revelations of the medieval world*, sv. 2, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachussets – London 1988.
Georges Duby, *Umetnost i društvo u srednjem veku*, Clio, Beograd 2001.
Guy Testas-Jean Testas, *Inkvizicija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982.
Jonathan Simon Cristopher Riley-Smith, *The crusades: a short history*, Yale University Press, New Haven – London 1987.
Hans Eberhard Mayer, *The crusades*, 2. izd., Oxford University Press, Oxford 1990.
John Julius Norwich, *A history of Venice*, Vintage Books, New York 1989.

Steven Runciman, *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge University Press, Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1982.

Steven Runciman, *Vizantijska civilizacija*, Minerva, Beograd – Subotica 1964.

Patrick J. Geary, *Before France and Germany: the creation and transformation of the merovingian world*, Oxford University Press, New York – Oxford 1988.

Patrick J. Geary, *Furta sacra: la trafugazione delle reliquie nel Medioevo: (secoli IX-XI)*, Vita e pensiero, Milano 2000.

Ernst Hartwig Kantorowicz, *The king's two bodies: a study in mediaeval political theology*, Princeton University Press, Princeton 1957.

Percy Ernst Schramm, *Kaiser, Koenige und Paepste: Gesammelte Aufsaetze zur Geschichte des Mittelalters*, 4 sv., Anton Hiersemann, Stuttgart 1968-1971.

André Vauchez, *La spiritualità dell'Occidente medioevale*, 2. izd., Vita e pensiero, Milano 1993.

Popis karata

Popisi srednjovjekovnih vladara i crkvenih velikodostojnika

SADRŽAJ

I. KASNORIMSKI I BIZANTSKI SVIJET

KASNO RIMSKO CARSTVO

Dioklecijan (284-305)
Maksimijan (284-305, 306-10)
Konstancije I (305-06)
Galerije (305-11)
Maksimin II Daja (310-13)
Sever II (306-07)
Maksencije (306-12)
Licinije (308-24)
Konstantin I (306-37)
Konstantin II (337-40)
Konstans I (337-50)
Konstancije II (337-61)
Julijan II Apostata (361-63)
Jovijan (363-64)
Valentinijan I (364-75)
Valens (364-78)
Gracijan (375-83)
Valentinijan II (375-92)
Teodozije I (379-95)
Magno Maksim (383-88)
Eugenije (392-94)

ZAPADNORIMSKI CAREVI

Teodozijeva dinastija

Honorije (395-423)
Konstantin III (407-11)
Konstancije III (421)
Ivan (423-25)
Valentinijan III (425-55)
Petronije Maksim (455)
Avit (455-56)
Majorijan (457-61)
Libije Sever III (461-65)
Antemije (467-72)
Olibrije (472)
Glicerije (473-74)
Julije Nepot (474-75/80)
Romul Augustul (475-76)

ISTOČNORIMSKI CAREVI

Teodozijeva dinastija

Arkadije (395-408)
Teodozije II (408-50)
Marcijan (450-57)

Lavova dinastija

Lav I (457-74)
Lav II (473-74)
Zenon (474-75)
Bazilisk (475-76)
Zenon (476-91)
Anastazije I (491-518)

PERZIJSKO CARSTVO SASANIDA

Ardašir I (224-41)
Šapur I (241-71)
Hormizd I (271-73)
Bahram I (273-76)
Bahram II (276-93)
Bahram III (293)
Narze (293-302)
Hormizd II (302-09)
Adanerze (309)
Šapur II (309-79)
Ardašir II (379-83)
Šapur III (383-88)
Bahram IV (388-99)
Jezdegerd I (399-420)
Bahram V Gor (420-39)
Jezdegerd II (439-57)
Hormizd III (457-59)
Peroz (459-84)
Balaš (484-88)
Kavad I (488-97)
Gamasp (497-99)
Kavad I (499-531)
Hozroje I Anošarvan (531-79)
Hormizd IV (579-90)
Bahram VI Čobin (590-91)
Hozroje II Parvez (590-628)
Bistam (591-95)
Kavad II Šeroe (628)
Ardašir III (628-30)
Šahrbaraz (630)
Hozroje III (630)
Boran (630-31)
Azarmedukst (631)
Hormizd V (631-32)
Hozroje IV (628/32)
Peroz II (628/32)
Jezdegerd III (632-651)

BIZANTSKI VLADARI

Justinijanska dinastija

Justin I (518-27)
Justinijan I (527-65)
Justin II (565-78)
Tiberije I Konstantin (578-82)
Maurikije (582-602)
Foka (602-10)

Heraklijeva dinastija

Heraklije (610-41)
Konstantin III (641)
Heraklona (641)
Konstans II (641-68)
Konstantin IV (668-85)
Justinijan II (685-95)
Leontije (695-98)
Tiberije II (698-705)
Justinijan II (705-11)
Bardan Filipik (711-13)
Anastazije II (713-15)
Teodozije III (715-17)

Sirijska dinastija

Lav III (717-41)
Konstantin V (741-75)
Lav IV (775-80)
Konstantin VI (780-97)
Irena (797-802)
Nikefor I (802-11)
Staurakije (811)
Mihael I Rangabe (811-13)
Lav V (813-20)

Amorijska dinastija

Mihael II (820-29)
Teofil (829-42)
Mihael III (842-67)

Makedonska dinastija

Bazilije I (867-86)
Lav VI (886-912)
Aleksandar (912-13)
Konstantin VII Porfirogenet (913-59)
Roman I Lakapen (920-44)
Roman II (959-63)
Nikefor II Foka (963-69)
Ivan I Cimisk (969-76)
Bazilije II (976-1025)
Konstantin VIII (1025-28)
Roman III Argir (1028-34)
Mihael IV (1034-41)
Mihael V (1041-42)
Zoja (1042)
Teodora (1042)
Konstantin IX Monomah (1042-55)
Teodora (1055-56)
Mihael VI (1056-57)
Izak I Komnen (1057-59)

Duke

Konstantin X Duka (1059-67)
Roman IV Diogen (1068-71)
Mihael VII Duka (1071-78)
Nikefor III Botanijat (1078-81)

Komneni

Aleksije I Komnen (1081-1118)
Ivan II Komnen (1118-43)
Emanuel I Komnen (1143-80)
Aleksije II Komnen (1180-83)
Andronik I Komnen (1183-85)

Angeli

Izak II Angel (1185-95)

Aleksije III Angel (1195-1203)
Izak II Angel (1203-04)
Aleksije IV Angel (1203-04)
Aleksije V Duka Murcufl (1204)
Konstantin (XI) Laskaris (1204)

Laskarisi – Nikejsko Carstvo

Teodor I Laskaris (1204-22)
Ivan III Duka Vatac (1222-54)
Teodor II Laskaris (1254-58)
Ivan IV Laskaris (1258-61)

Paleolozi

Mihael VIII Paleolog (1259-82)
Andronik II Paleolog (1282-1328)
Mihael IX Paleolog (1294-1320)
Andronik III Paleolog (1328-41)
Ivan V Paleolog (1341-91)
Ivan VI Kantakuzen (1347-54)
Andronik IV Paleolog (1376-79)
Ivan VII Paleolog (1390)
Emanuel II Paleolog (1391-1425)
Ivan VIII Paleolog (1425-48)
Konstantin XI (XII) Paleolog (1449-53)

TRAPEZUNTSKO CARSTVO

Aleksije I Komnen (1204-22)
David I Komnen (1204-14)
Andronik I Gid Komnen (1222-35)
Ivan I Aksuh Komnen (1235-38)
Emanuel I Komnen (1238-63)
Andronik II Komnen (1263-66)
Georgije Komnen (1266-80)
Ivan II Komnen (1280-84)
Teodora Komnena (1284-85)
Ivan II Komnen (1285-97)
Aleksije II Komnen (1297-1330)
Andronik III Komnen (1330-32)
Emanuel II Komnen (1332)
Bazilije Komnen (1332-40)
Irena Paleologina (1340-41)
Ana Anahutlu Komnena (1341)
Mihael Komnen (1341)
Ana Anahutlu Komnena (1341-42)
Ivan III Komnen (1342-44)
Mihael Komnen (1344-49)
Aleksije III Komnen (1349-90)
Emanuel III Komnen (1390-1416)
Aleksije IV Komnen (1416-29)
Ivan IV Komnen (1429-59)
David II Komnen (1459-61)

EPIRSKA DESPOTOVINA

Duka

Mihael I Angel Komnen Duka (1204-14)
Teodor Angel Komnen Duka (1214-30, car od 1227)
Mihael II Angel Komnen Duka (1231-67/68)
Nikefor I Duka (1267/68-96)
Toma I Duka (1296-1318)

Orsini

Nikola Orsini (1318-23)
Ivan Orsini (1323-35)
Nikefor II Orsini Duka (1335-40)
Ana Paleologina (regentkinja 1335-36)
Simeon Uroš (Nemanjić) Paleolog (srpski despot 1348-56, u Tesaliji i Epiru)
Nikefor II Orsini Duka (1356-59, u Tesaliji i Epiru, despot od 1347)
Simeon Uroš (Nemanjić) Paleolog (srpski car u Tesaliji i Epiru 1357-71)

JUŽNI EPIR (JANJINA)

Toma II Komnen Paleolog (despot 1366-84, despot Epira od 1382)
Marija Angelina Dukaina Paleologina (despina 1384-94)
Esaul de Buondelmonti Acciaiuoli (1386-1411)
Karlo I Tocco (1411-29, despot Epira od 1415)
Karlo II Tocco (1429-30)

SJEVERNI EPIR (ARTA)

Albanske dinastije

Petar Ljoša Mazarachi (1359-74)
Ghin Mazarachi (1374-75)
Ghin Mpua Spata (1375-1400)
Mauricije Mpua Spata (1400-18)

Tocco

Karlo I Tocco (1418-29)
Karlo II Tocco (1429-48)
Leonardo III Tocco (1448-49)

SOLUNSKO CARSTVO

Teodor Angel Komnen Duka (1224--30)
Emanuel Angel Komnen Duka (1230-37)
Ivan Angel Komnen Duka (car od 1237, despot 1242-44)
Demetrije Angel Komnen Duka (despot 1244-46)

MOREJSKA DESPOTOVINA

Emanuel Kantakuzen (1348-80)
Matija Kantakuzen (1380-83)
Demetrije I Kantakuzen (1383)
Teodor I Paleolog (1383-1407)
Teodor II Paleolog (1407-43)
Konstantin Paleolog (1428-49)
Demetrije II Paleolog (1428-60)
Toma Paleolog (1449-60)

II. GERMANSKA KRALJEVSTVA NA ZAPADU

OSTROGOTI

Valamir (pr. 450/1-468/9)
Tiudimir (468/9-474)
Vidimir (468/9-473/4)
Teodorik Veliki (474-526)
Atalarik (526-34)
Teodahad/Teodat (534-36)
Vitigis (536-40)
Hildebad (540-41)
Erarik (541)
Totila (541-52)
Teja (552)
Aligern (regent 552-55)

VIZIGOTI

Alarik I (395-410)
Ataulf (410-15)
Sigerik (415)
Valija (415-18)
Teoderik I (418-51)
Torizmund (451-53)
Teoderik II (453-66)
Eurik (466-84)
Alarik II (484-507)
Amalarik (507-531)
Gezalik (507-11)
Teud (531-48)
Teudegizel (548-49)
Agila (549-54)
Atanagild (protukralj od 551, kralj 554-67)
Liuva I (567-72)
Leovigild (568-86)
Hermenegild (protukralj 579-84)
Rekared I (586-601)
Liuva II (601-03)
Viterik (603-10)
Gundemar (610-12)
Sizebut (612-21)
Rekared II (621)
Svintila (621-31)

Rekimir (sukralj 626-31)
Sizenand (631-36)
Hintila (636-40)
Tulga (640-42)
Hindasvint (642-53)
Rekesvint (653-72)
Pavao Narbonneski (protukralj 673)
Vamba (672-80)
Ervig (680-87)
Egika (687-701)
Vitica (701-09)
Roderik (709-11)
Ahila II (protukralj od 710, kralj 711-14?)
Ardon (?714-18)

SVEVI

Hermerik (419-38)
Rehila (438-48)
Rehijarije (448-56)
Framtan (456-57)
Agiulf (456-57)
Maldar (456-60)
Frumarije (460-65)
Rehimund (459-69)
Teodemund (469-?)
? Hararik (?-558?)
Arijamir (558-61/5)
Teodemir (561/5-70)
Miro (570-83)
Eborik (583-84)
Audeka (584-85)

VANDALI

Gunderik (406-28)
Gajzerik (428-77)
Hunerik (477-84)
Guntamund (484-96)
Trazamund (496-523)
Hilderik (523-30)
Gelimer (530-34)

BURGUNDI

Gundahar (407-37)
Gundiok (437-73)
Hilperik I (o. 443-80)
Gundobad (473-516)
Hilperik II (473-93)
Godomar/Gundomar I (473-86)
Godegizel (473-501)
Sigismund (516-524)
Godomar/Gundomar II (524-34)

LANGOBARDI

Vahon (o. 510-40)
Valtari (o. 540-47)
Audoin (o. 547-560/5)
Alboin (560/5-572)
Klef (572-74)
Autarije (584-80)
Agilulf (590-616)
Adalvald/Adaloald (616-26)
Arivald/Arioald (626-36)
Rotari (636-52)
Rodvald/Rodoald (652-53)
Aripert I (653-61)
Godepert (661-62)
Perktarit (661-62)
Grimoald Beneventski (662-71)
Perktarit (671-88)
Kuninkpert (688-700)
Liutpert (700-01)
Raginpert Torinski (protukralj 701)
Rotari Bergamski (protukralj 701-02)
Aripert II (protukralj od 701, 701-12)
Ansprand (712)
Liutprand (712-44)
Hildeprand (744, sukralj 735-41, protukralj 741-44)
Rathis (744-49)
Aistulf (749-56)
Rathis (756-57)
Dezideríje (757-74)
Adalgis (sukralj 758-74)

FRANCI

Merovinzi

Klodion (o. 425-55)
Merovej (440/50-57/8)
Hilderik I (457/8-81/2)
Klodvig I (481/2-511/13?)

REIMS I METZ (AUSTRAZIJA)

Teuderik I (511-34)
Teudebert I (534-48)
Teudebald (548-55)
Vlast Soissonsa (555-61)
Sigibert I (561-75)
Hildebert II (575-96)
Teudebert II (596-612)
Vlast Frankoburgundije (612-13)
Vlast Neustrije (613-23)
Dagobert I (623-33)
Sigibert III (633-56)
Hildebert (III) (656-62)
Hilderik II (662-75)
Klodvig (III) (675-76)
Dagobert II (676-79)
Vlast Neustrije (od 679)

ORLÉANS I CHALÔN (FRANKOBURGUNDIJA)

Klodomer (511-24)
Dioba između Pariza i Soissonsa (524-58)
Vlast Soissonsa (558-61)
Guntram (561-92)
Vlast Austrazije (592-96)
Teuderik II (596-613)
Sigibert II (613)
Vlast Neustrije (od 613)

PARIZ

Hildebert I (511-58)
Vlast Soissonsa (558-61)
Haribert I (561-67)
Dioba između Austrazije, Frankoburgundije i Neustrije (567-613)
Vlast Neustrije (od 613)

SOISSONS (NEUSTRIJA)

Klotar I (511-61)
Hilperik I (561-84)
Klotar II (584-629)
Gundovald (protukralj 584-85, u Akvitaniji)

NEUSTRIJA / FRANKOBURGUNDIJA

Dagobert I (629-39)
Haribert II (629-32, u Akvitaniji)
Hilperik (II) (632, u Akvitaniji)
Klodvig II (639-57)
Klotar III (657-73)
Teuderik III (673)
Hilderik II (673-75)
Klodvig (III) (675-76)
Teuderik III (676-90)

NEUSTRIJA I AUSTRAZIJA

Teuderik III (679-90)
Klodvig III (IV) (690-94)
Hildebert III (IV) (694-711)
Dagobert III (711-15)
Hilperik II (715-21)
Klotar IV (protukralj 717-19)
Teuderik IV (721-37)
Hilderik III (743-51)

Karolinzi

Pipin Mali (751-68)
Karlo I Veliki (768-800)
Karloman (768-71)
Karlo Mlađi (?800-11)

ANGLOSASI

KENT

Hengist (o. 455-88)
Horsa (o. 455/88)
Oisk (488-512/6)
Okta (512/6-34/40)
Eormenrik (534/40-60)
Etelbert I (560-616)
Eadbald (616-40)
Earkonbert (640-64)
Egbert I (664-73)

Hlother (673-85)
Eadrik (685-86)
Mul od Wessexa (potkralj 686-87)
Sigeher od Essexa (687-88)
Osvin (688-90)
Svefhard (689-92)
Vihtred (691-725)
Etelbert II (725-48)
Eadbert I (725-62)
Elrik (725-?)
Eardvulf (sukralj 748-54)
Sigered (o. 759-63)
Ealmund (o. 762-64)
Heabert (o. 764-71)
Egbert II (o. 764-84)
Ealmund (o. 784-85)
Offa Mercijski (785-96)
Eadbert II (796-98)
Kutred Mercijski (o. 798-807)
Vlast Mercije (807-23)
Baldred (823-25)

SUSSEX

Etelval (o. 660-85)
Bertun (685-86)
Nothelm (o. 692-717)
Vat (o. 692-700)
Osrik (o. 710)
Etelstan (o. 717)
Etelbert (o. 740)
Osmund (o. 760-72)
Oslak (o. 765-72)
Ealdvulf (o. 765-72)
Elfwald (o. 765-72)
Osvald (o. 772)

ESSEX

Eskvin (o. 527-80)
Sleda (o. 580-600)
Sebert (o. 600-616/7)
Sevard (616/7-23)
Seksred (616/7-23)
Seksbald (616/7-23)
Sigebert I Mali (623-650)
Sigebert II Sveti (o. 650-53)
Svithelm (o. 653-63)
Sigeher (663-88)
Sebi (663-93)
Sigeheard (693-707)
Svefred (693-707)
Ofa (o. 707-09)
Selered (709-46)
Svefbert (709-38)
Svitred (746-59)
Sigerik I (759-98)
Sigered (798-825)
Sigerik II (825)

WESSEX

Kerdik (538-54)
Kinrik (554-81)
Keavlin (581-88)
Keolrik (588-94)
Keolvulf (594-611)
Kinegils (611-43)
Kvihelm (sukralj o. 614-36)
Kenveal (643-45)
Kutred I (645-48)
Kenveal (648-72)
Seaksburg (672-73)
Kenfus (673)
Eskvin (673-76)
Kentvin (676-85)
Kedvala (685-88)
Ina (688-726)
Ealdbert (protukralj 722-25)
Etelheard (726-40)
Osvald (protukralj 730)
Kutred II (740-56)
Sigebert (756-57)
Kinevulf (757-86)
Bertrik (786-802)
Ekgbert (802-39)
Etelvulf (839-56)
Etelbald (856-60)
Etelbert (860-66)
Etelred I (866-71)
Alfred Veliki (871-99)
Edvard I Stariji (899-924)
Elfveard (924)
Etelstan (924-39)

MERCIJA

Kreoda (o. 585-93)
Piba (o. 593-606)
Keorl (o. 606-26)
Penda (626-55)
Eova (sukralj 635-42)
Peada (sukralj 653-56)
Osviu Nortumbrijski (656-58)
Vulfher (658-75)
Etelred (675-704)
Kenred (704-09)
Keolred (709-16)
Keolvald (716)
Etelbald (716-57)
Beornred (757)
Offa (757-96)
Ekgfrit (796, sukralj od 782)
Kenvulf (796-821)
Kenelm (821)
Keolvulf I (821-23)
Beornvulf (823-26)
Ludeka (826-27)
Viglaf (827-29)
Egbert od Wessexa (829-30)
Viglaf (830-39)
Vigmund (839-40)
Bertvulf (840-52)
Burgred (852-74)
Keolvulf II (874-83)

ISTOČNA ANGLIJA

Veha (6. st.)
Vufa (571-78)
Tirila (o. 578-99)
Redvald (o. 599-625)
Eorpvald (o. 625-32)
Eni (o. 625-26)
Rikbert (o. 632-34)
Sigebert (o. 634-38)
Ekgrik (o. 638-41)
Ana (o. 641-53)
Etelher (o. 653-55)
Etelvald (655-63)
Ealdvulf (663-713)
Elfvald (713-49)
Hun (749)
Alberht (749)
Beonna (749-61)
Etelred I (o. 761-90)
Etelbert (790-94)
Offa Mercijski (794-96)
Eadvald (796-99)
Koenvul Mercijski (o. 799-821)
Kolevulf I Mercijski (821-23)
Beornvulf Mercijski (823-25)
Etelstan I od Wessexa (826-37)
Etelvard od Wessexa (837-52)
Bertrik Mercijski (852-54)
Eadmund od Wessexa (854-69)

Danska vlast (869-917)

Osvald (869-76)
Etelred II (876-79)
Etelstan II (Gutrum I; 879-90)
Gutfrit (o. 881-95/6)
Erik (o. 890-902)
Gutrum II (902-17)

NORTUMBRIJA

Bernicija

Esa (o. 500)
Eopa (o. 520)
Ida (o. 547-59)
Glapa (o. 559-60)
Ada (o. 560-68)
Fritvulf (o. 568-72)
Etelrik (o. 568-72)
Teodvulf (o. 572-79)
Husa (o. 579-84)
Teodorik (584-91)
Etelfrit (593-616)
Eadvin Deirski (616-33)
Eanfrit (633-34)
Osvald (634-42)
Osviu (642-70)

Deira

Ela I (o. 560-90)
Etelrik (o. 590-604)

Etelfrit Bernicijski (604-16)
Eadvin (616-33)
Osrik (633-34)
Osvald Bernicijski (634-41)
Osviu Bernicijski (641-44)
Osvin Bernicijski (644-51)
Etelvald Bernicijski (651-54)
Ealfrit Bernicijski (654-64)
Ekgfrit Bernicijski (664-70)
Elfvin Bernicijski (670-79)

Nortumbrija

Osviu (654-70)
Ekgfrit (670-85)
Ealdfrit (685-704)
Eadvulf I (704-05)
Osred I (705-16)
Kenred (716-18)
Osrik (718-29)
Keolvulf (729-37)
Eadbert (737-58)
Osvulf (758-59)
Etelvald Mol (759-65)
Ealhred (765-74)
Etelred I (774-79)
Elfvald I (779-88)
Osred II (788-90)
Etelred I (790-96)
Osbald (796)
Eardvulf (796-806)
Elfvald II (806-808)
Eardvulf (808-11)
Eanred (811-43)
Etelred II (843-44)
Redvulf (844)
Etelred II (844-49)
Osbert (849-66)
Ela II (866-67)
Ekgbert I (867-72, Bernicija)
Riksige (872-76, Bernicija)
Ekgbert II (876-78, Bernicija)
Eadvulf II (regent 878-913, Bernicija)
Ealdred I (regent 913-30, Bernicija)
Osvulf (regent od 930, earl 954-63, Bernicija)

KRALJEVSTVO YORK (JÓRVIK)

Halfdan I (876- pr. 883)
Gutfrit I (pr. 883-95)
Sifred (883-?94)
? Knut (?894-99?)
Etelvald (?899-902)
Halfdan II (?902-10)
Eovils/Ekvils/Eogils (o. 902-10)
Ivar (o. 902-10)
Ragnald I Irski (?910-21?)
Sihtrik Kaok Slijepi (921-27)
Gutfrit II (927)
Etelstan Wesseski (927-39)
Olaf I Gutfritsson (o. 939-41)
Olaf II Sihtriksson Irski (941-43)
Ragnald II Gutfritsson (943-44)
Olaf II Sihtriksson Irski (944)
Edmund od Wessexa (944-46)
Eadred od Wessexa (946-48)
Erik I Krvava Sjekira Norveški (948)
Olaf II Sihtriksson Irski (948-52)
Erik I Krvava Sjekira (952-54)

III. ZAPADNA EUROPA

FRANAČKI CAREVI I KRALJEVI ITALIJE

Karlo I Veliki (800-14)
Pipin (kralj 781-810)
Bernard (kralj 812-18)
Ludovik I Pobožni (814-40)
Lotar I (840-55)
Ludovik II (kralj od 840, car 855-75)
Karlo II Ćelavi (875-77)
Karloman Istočnofranački (kralj 877-80)
Karlo III Debeli (881-87)
Vidon Spoletski (kralj od 889, car 891-94)
Lambert Spoletski (892-98)
Arnulf Karantanski (896-99)
Berengar I (kralj od 888, car 915-24)
Ludovik III Slijepi (kralj od 900, car 901-05)
Rudolf (II) Burgundski (kralj 922/24-26)
Hugo Arleski i Vijenski (kralj 926-47)
Lotar (sukralj 931-47, kralj 947-50)
Berengar II Ivrejski (kralj 950-61)
Adalbert (sukralj 950-61)
Oton I Veliki (951-62)
Arduin Ivrejski (samozvani kralj 1002-14)

KRALJEVI AKVITANIJE

Ludovik I Pobožni (781-814)
Pipin I (814-38)
Pipin II (838-48/64)
Karlo II Ćelavi (848-55/77)
Karlo Dijete (855-66)

KRALJEVI LOTARINGIJE

Lotar I (car 840-55)
Lotar II (855-69)
Karlo II Ćelavi (869-77)
Ludvig II Mlađi (876-82)
Karlo III Debeli (882-87)
Arnulf Karantanski (887-95)
Zventibold (895-900)

KRALJEVI BURGUNDIJE (PROVANSE)

BURGUNDIJA I PROVANSA

Karolinzi

Karlo Provansalski (855-63)
Karlo II Ćelavi (863-77)
Luj II Mucavac (877-79)

DONJA BURGUNDIJA (PROVANSA)

Bozonovići

Bozon Vijenski (879-87)
Ludovik (III) Slijepi (887/90-928)

Rudolfovići

Rudolf/Raul Burgundski (928-37)
Hugo Arleski i Vijenski (928-33)
Konrad (937-93)
Rudolf/Raul III (993-1032)

GORNJA BURGUNDIJA

Rudolfovići

Rudolf/Raul I (888-912)
Rudolf/Raul II (912-37)
Konrad (937-93)
Rudolf/Raul III (993-1032)

ARELATSKO KRALJEVSTVO

Salijci

Konrad II (1032-39)
Henrik III (1039-56)
Henrik IV (1056-1106)
Henrik V (1105-25)

Suplinburgovci

Lotar III (1125-37)
Hohenstaufovci
Konrad III (1138-52)
Fridrik I Barbarossa (1152-90)

ISTOČNOFRANAČKI (NJEMAČKI) VLADARI

Karolinzi

Ludvig I Njemački (840-76)
Karloman (876-80)
Ludvig II Mlađi (876-82)
Karlo III Debeli (876-87)

Karlo III Debeli (876-87)
Arnulf Karantanski (887-99)
Ludvig III Dijete (900-911)

Konradovci

Konrad I Frankonijski (911-18)

Otonovci

Henrik I Ptičar (919-36)
Oton I Veliki (936-73, car od 962)
Oton II (973-83, sukralj od 961, sucar od 967)
Oton III (983-1002, car od 996)
Henrik II Sveti (1002-24, car od 1014)

Salijci

Konrad II (1024-39, car od 1027)
Henrik III Crni (1039-56, car od 1046)
Henrik IV (1056-1106, car od 1084)
Rudolf Švapski (protukralj 1077-80)
Herman Salmski (protukralj 1081-88)
Ekbert Meissenski (protukralj 1089-90)
Konrad (sukralj 1087-93, protukralj 1093-1101)
Henrik V (1106-25, car od 1111)

Suplinburgovci

Lotar III Saski (1125-37, car od 1133)

Hohenstaufovci

Konrad III (protukralj od 1127-35, kralj 1138-52)
Henrik (sukralj 1147-50)
Fridrik I Barbarossa (1152-90, car od 1155)
Henrik VI Okrutni (1190-97, sukralj od 1169, car od 1191)
Fridrik II (1196-98, sukralj 1196)
Filip Švapski (protukralj 1198-1208)
Oton IV Welf Brunswički (protukralj od 1198, kralj 1208-15, car od 1209)
Fridrik II Sicilski (1211-50, car od 1220)
Henrik (sukralj 1220-35)
Henrik Raspe Tirinški (protukralj 1246-47)
Vilim Holandski (protukralj 1247-56)
Konrad IV (1250-54, sukralj od 1237)
Rikard Cornwallski (1257-72)
Alfons X Mudri Kastiljski (1257-75)
Rudolf I Habsburgovac (1273-91)
Adolf Nassauski (1292-98)
Konrad Tečki (protukralj 1292)
Albert I Habsburgovac (1298-1308)
Henrik VII Luksemburgovac (1308-13, car od 1312)
Ludvig IV Wittelsbach Bavarski (1314-47, car od 1328)
Fridrik III Lijepi Habsburgovac (protukralj 1314-22, sukralj 1325-30)
Ludvig V Wittelsbach Bavarski (1314-47)

Luksemburgovci

Karlo IV Luksemburgovac Češki (protukralj od 1346, kralj 1347-78, car od 1355)
Günther Schwarzburški (protukralj 1349)
Vjenceslav (IV) Češki (1378-1400, sukralj od 1376)
Žigmund Luksemburgovac (1410-37, car od 1411)
Ruprecht Falački (protukralj 1400-10)
Jobst Moravski (protukralj 1410-11)

Habsburgovci

Albert II Habsburgovac (1438-39)
Fridrik IV (1440-93, car od 1452)
Maksimilijan I (1493-1519, sukralj od 1486, car od 1508)
Karlo V (car 1519-56)

ZAPADNOFRANAČKI (FRANCUSKI) KRALJEVI

Karolinzi

Karlo II Ćelavi (840-77)
Luj II Mucavac (877-79)
Luj III (879-82)
Karloman (879-84)
Karlo (III) Debeli (884-87)
Eudes (Öd) (888-98)
Karlo III Bezazleni (protukralj od 893, 898-923)
Robert I (protukralj 922-23)
Rudolf/Raul Burgundski (923-36)
Luj IV Prekomorski (936-54)
Lotar (954-86)
Luj V Lijeni (986-87)

Kapetovići

Hugo Kapet (987-96)
Robert II Pobožni (996-1031)
Hugo (sukralj 1017-25)
Henrik I (1031-60, sukralj od 1027)
Filip I (1060-1108, sukralj od 1059)
Luj VI Debeli (1108-37, sukralj od o. 1000)
Luj VII Mladi (1137-80, sukralj od 1131)
Filip II August (1180-1223, sukralj od 1179)
Luj VIII Lavljeg Srca (1223-26)
Luj IX Sveti (1226-70)
Filip III Smjeli (1270-85)
Filip IV Lijepi (1285-1314)
Luj X Svadljivac (1314-16)
Ivan I Posmrče (1316)
Filip V Dugi (1316-22, regent 1316)
Karlo IV Lijepi (1322-28)

Valois

Filip VI (1328-50)
Ivan II Dobri (1350-64)
Karlo V Mudri (1364-80)
Karlo VI Ljubimac/Ludi (1380-1422)
Karlo VII Pobjednik (1422-61)
Henrik VI Engleski (protukralj 1422-53)
Luj XI Pauk (1461-83)
Karlo VIII Ugodni (1483-98)

Valois-Orléans

Luj XII Otac naroda (1498-1515)

VOJVODE NORMANDIJE

Rolon (911-27)
Vilim I Dugog Mača (927-42)
Rikard I (942-96)
Rikard II Dobri (996-1027)
Rikard III (1027-28)
Robert I Đavao/Veličanstveni (1028-35)
Vilim II (I) Kopile/Osvajač (1035-87)
Robert II Kratkih Hlača (1087-1106)
Henrik I Učenjak (1106-35)
Stjepan (1135-44)
Gotfrid Plantagenet (1144-50)
Henrik II (1150-89)
Rikard IV (I) Lavljeg Srca (1189-99)
Ivan Bez Zemlje (vojvoda od 1199, pretendent 1204-16)
Henrik III (pretendent 1216-59)

ENGLESKA

Anglosasi (Wessex)

Etelstan (924-39)
Edmund I Veličanstveni (939-46)
Eadred (946-55)
Edvig Lijepi (955-59)
Edgar I Miroljubivi (959-75)
Edvard II Mučenik (975-78)
Etelred II (978-1013)

Danci

Sven I (1013-14)

Anglosasi

Etelred II (1014-16)
Edmund II Željezni (1016)

Danci

Knut I (1016-35)

Knut II (1040-37)
Harold I (1037-40)
Knut II (1040-42)

Anglosasi

Edvard III Ispovjednik (1042-66)
Harold II (1066)
Edgar II Eteling (1066, neokrunjen)

Normani

Vilim I Osvajač (1066-87)
Vilim II Riđi (1087-1100)
Henrik I Učenjak (1100-35)
Stjepan Blois (1135-41)
Matilda (1141)
Stjepan od Blois (1141-54)
Eustahije (Eustace; sukralj 1152-53)

Plantageneti

Henrik II Kratkog Kaputa (1154-89)
Henrik Mlađi (sukralj 1170-83)
Rikard I Lavljeg Srca (1189-99)
Ivan Bez Zemlje (1199-1216)
Henrik III (1216-72)
Edvard I Dugonogi (1272-1307)
Edvard II (1307-27)
Edvard III (1327-77)
Rikard II (1377-99)

Lancaster

Henrik IV (1399-1413)
Henrik V (1413-22)
Henrik VI (1422-61)
Edvard IV York (1461-70)
Henrik VI (1470-71)

York

Edvard IV (1471-83)
Edvard V (1483, neokrunjen)
Rikard III (1483-85)

Tudor

Henrik VII (1485-1509)

ŠKOTSKA

KRALJEVI PIKTA

Povijesna dinastija kraljeva Piktavije

Vuradak (402)
Gartnait II (402-?)
Talork I (?-413)
Drest I (413-51)
Talork II (451-55)
Nektan (455-65)
Drest II (465-95)
Galam I (495-510)
Drest III (510-30)
Drest IV (510-29, suvladar)
Gartnait III (530-37)
Kailtram (537-39)
Talork III (539-50)
Drest V (550-51)
Galam II (551-56)

Gwyneddska dinastija

Bridei I (556-86)
Gartnait IV (586-97)
Nektan II (597-617)
Kiniok (617-31)
Gartnait V (631-35)
Nechtan III (?-?)
Bridei II (635-41)
Talork IV (641-53)

Bernicijska dinastija

Talorken I (653-57)

Prva dalriadska dinastija

Gartnait VI (657-63)
Drest VI (663-71)

Dinastija Strathclyde

Bridei III (671-92)
Taran (692-96)
Bridei IV (696-706)
Nektan IV (706-24)
Drest VI (724-26)
Alpin I (726-28)
Engus I (728)
Nektan V (728-29)
Engus II (729-61)
Bridei V (761-63)

Dinastija Lorne

Kiniod (763-75)
Alpin II (775-80)
Drest VII (780-81)
Talorken II (781-85)
Talorken III (785-87)
Konal (787-89)

Druga dalriadska dinastija

Konstantin (789-820)
Engus II (820-34)
Drest/Drust IX (834-37)

Dinastija Lorne

Ven (837-39)
Vurad (839-42)
Bridei VI (842)
Kinet (842)
Bridei VII (842-45)
Drest X (845-48)

KRALJEVI DALRIADE

Erk (?-474)
Loarn (474-501)
Fergus Mor I (501)
Domangart I (501-07)
Komgal (507-38)
Gabhran (538-58)
Konal I (558-74)
Edan (574-608)
Eokaid I (608-29)
Konad (629)
Domnal I (629-42)
Ferkar I (642-50)
Dunkad (650-54)
Konal II (650-660)
Domangart II (660-73)
Melduin (673-88)
Domnal II (688-95)
Ferkar II (695-97)
Eokaid II (697)
Ainbkelak (697-98)
Fianamail (698-700)
Selbak (700-23)
Dungal (723-26)
Eokaid III (726-33)
Alpin I (733)
Muiredak (733-36)
Eogan (736-39)
Aed (739-78)
Fergus II (778-81)
Eokaid IV (781)
Konstantin (781-820, kralj Pikta od 789)
Engus (820-34, kralj Pikta od 820)
Drust (834-37, kralj Pikta od 834)
Eoganan (837-39)
Alpin II (839-41)
Kenneth/Kinaed I MacAlpin (841-58)

KRALJEVI ŠKOTSKE

Dinastija Alpin

Kenneth/Kinaed I MacAlpin (843--58)
Donald I (858-62)
Konstantin I (862-77)
Aed (877-78)

Dinastija Strathclyde

Eokaid (878-89)
Giric (878-89)

Dinastija Alpin

Donald II (889-900)
Konstantin II (900-43)
Malcolm I (943-54)
Indulf (954-62)
Dub (962-67)
Culen (967-71)
Kenneth II (971-95)
Konstantin III (995-97)
Kenneth III (997-1005)
Malcolm II (1005-34)
Duncan I (1034-40)

Dinastija Moray

MacBeth (1040-57)
Lulach (1057-58)

Dinastija Dunkeld

Malcolm III (1058-93)
Donald III (1093-94)
Duncan II (1094)
Donald III (1094-97)
Edmund (1094-97)
Edgar (1097-1107)
Aleksandar I (1107-24)
David I (1124-53)
Malcolm V (1153-65)
Vilim I (1165-1214)
Aleksandar II (1214-49)
Aleksandar III (1249-86)
Margareta Norveška (1286-90)

Dinastija Balliol

Ivan (1292-96)

Dinastija Bruce

Robert I (1306-29)
David II (1329-71)
Edvard Balliol, protukralj (1332-36)

Dinastija Stewart/Stuart

Robert II (1371-90)
Robert III (1390-1406)
Jakov I (1406-37)
Jakov II (1437-60)
Jakov III (1460-88)
Jakov IV (1488-1513)

KRALJEVSTVO GWYNEDD U WALESU

Kuneda Imperator (o. 450-60)
Einion Nagli (o. 470-80)
Kadvalon I Dugoruki (o. 500-34)
Melgven I Visoki (o. 520-47)
Run Visoki (o. 547-80)
Beli (o. 580-99)
Jago I (o. 599-613)
Kadfan (o. 613-25)
Kadvalon II (o. 625-34)
Kadfael Izbjegavatelj Boja (634-55)
Kadvaladcr Blagoslovljeni (o. 655-82)
Idval I Srndać (o. 682-720)
Rodri I Ćelavi i Sijedi (o. 720-54)
Karadog (o. 754-98)
Kinan I (o. 798-816)
Hivel I (814-25)
Merfin Pjegavi (825-44)
Rodri II Veliki (844-78)
Anaravd (878-916)
Idval II Ćelavi (916-42)
Hivel II Dobri (942-50)
Jago II (950-79)
Jeuaf (950-69)
Hivel III (974-85)
Kadvalon III (985-86)
Maredud (986-99)
Kinan II (999-1005)
Edan (1005-18)
Livelin I (1018-23)
Jago III (1023-39)
Grufid I (1039-63)
Bledin (1063-75)
Rivalon (1063-70)
Trahearn (1075-81)
Grufid II (1081-1137)
Ovajn I Gvined (1137-70)
Melgven II (1170-73)
Dafid I (1170-95, na istoku)
Rodri III (1170-90, na zapadu)
Livelin II Veliki (1195-1240)
Dafid II (1240-46)
Livelin III Posljednji (1246-82)
Ovajn II Crveni (1246-55)
Dafid III (1282)
Madok (1294-95)
Ovajn III (1372-78)

VISOKI KRALJEVI IRSKE (U UISNECHU I TARI)

Niall I Noígiallach (379-405)
Nath Í (405-28)
Lóeguire (428-63)
Coirpre (463-?)
Ailill Molt (?-483)
Lughaid (483-507)
Muirchcartach (507-34/6)
Tuathal Máelgarb (534/6-44)
Diarmaid I (544-64/5)
Forggus (564/5-66)
Domnall I Ilchelgach (564/5-66)
Ainmuire (566-69)
Báetán I (569-72)
Eochaid (569-72)
Báetán II (572-81)
Báetán III (581-86)
Áed I (586-98)
Áed II Sláine (598-604)
Colmán Rímid (598-604)
Áed III Uaridnach (604-12)
Máel Cobo (612-15)
Fiachnae (615)
Suibne Menn /Suibhne Gelt (615-28)
Domnall II (628-42/3)
Cellach (642/3-656/8)
Conall Cáel (642/3-656/8)
Diarmait II (656/8-65/6)
Blathmac (656/8-65/6)
Sechnussach (665/6-71)
Cenn Fáelad (671-74)
Fínsnechta Fledach (674-95)
Loingsech (695-704)
Congal Cinn Magair (704-710)
Fergal (710-22)
Fogartach (722-24)
Cináed (724-728)
Flaithbertach I (728-34)
Áed IV Allán (734-43)
Domnall III Midi (743-763)
Niall II Frossach (763-770)
Donnchad I Midi (770-797)
Áed V Oirdnide (797-819)
Conchobar I (819-33)
Feidlimid (protukralj 820-47)
Niall III Caille (833-46)
Máel Sechnaill I (846-62)
Áed VI Findliath (862-79)
Flann Sinna (879-916)
Niall IV Glúndub (916-19)
Donnchad II Donn (919-44)
Congalach Cnogba (944-56)
Ruaidrí I (protukralj 944-50)
Domnall IV (956-80)
Máel Sechnaill II Mor (980-1002)
Brian I Bóruma (1002-14)
Máel Sechnaill II Mor (1014-22)
Flaithbertach II (1022-36)
Donnchad III (1022-63)
Diarmait III (1063-72)
Toirrdelbach I (1072-86)
Muirchertach II (1086-1119)
Domnall V (1090-1121)
Toirrdelbach II (1120-56)
Muirchertach III (1149-66)
Ruaidrí II (1166-83, engleski vazal od 1171)
Conchobar II Máenmaige (1183-89)
Cathal (1189-1200)
Brian II Catha an Duin (1258-60)
Edubard a Briuis (Edvard Bruce; 1316-18)

IV. JUŽNA I JUGOZAPADNA EUROPA

KRALJEVSTVO ASTURIJE

Pelajo/Pelagije (718-37)
Favila/Favilak/Fafila (737-39)
Alfonso I Katolički (739-57)
Fruela I Okrutni (757-68)
Aurelio (768-74)
Silo (774-83)
Mauregato Uzurpator (783-88)
Bermudo/Vermudo I Đakon (788-91)
Alfonso II Kreposni (791-842)
Ramiro I (842-50)
Ordoño I (850-66)

KRALJEVSTVO LÉONA I KASTILJE

LÉON

Alfonso III Veliki (866-910)
Fruela (protukralj 866)
Ramiro (sukralj 904-29, u Léonu)
García I (910-14)
Ordoño II (914-24, u Galiciji od 910)
Fruela II Gunavac (924-25, u Asturiji od 910, u Galiciji od 924)
Sancho (sukralj 925-29, u Galiciji)
Alfonso Froilaz (protukralj 925)
Alfonso IV Redovnik (925-31)
Ramiro II (931-51)
Ordoño III (951-56)
Sancho I Debeli (956-58)
Ordoño IV Nevaljali (958-60)
Sancho I Debeli (960-66)
Ramiro III Dijete (967-84)
Bermudo/Vermudo II Kostobolni (982-999)
Alfonso V Plemeniti (999-1028)
Bermudo/Vermudo III (1028-37)
Ferdinand I Veliki Kastiljski (1037-65)
Alfonso VI Odvažni (1065-1072)
Sancho III Snažni (1072)

KASTILJA

Grofovi

Ferdinand González (931-44)
Asur Fernández (944-47)
Ferdinand González (947-70)
García I Fernández Bijelih Ruku (970-95)
Sancho I Garcés (995-1017)
García II Sanchéz (1017-29)
Major (grofica 1029-32)

Kraljevi

Sancho III Navarski (1000-35)
Ferdinand I Veliki (1035-65)
Sancho II Snažni (1065-72, u Galiciji 1071-72, u Léonu 1072)
García II (1065-71, 1072-73, u Galiciji)

LÉON I KASTILJA

Alfonso VI Odvažni (1072-1109)
Urraca (1109-26)
Alfonso VII Imperator (1126-57, u Galiciji od 1111)

LÉON

Ferdinand II (1157-1188)
Alfonso IX (1188-1230)

KASTILJA

Sancho III Željeni (1157-58)
Alfonso VIII Plemeniti (1158-1214)
Henrik I (1214-17)
Berenguela (1217)
Ferdinand III Sveti (1217-30)

LÉON I KASTILJA

Ferdinand III Sveti (1230-52)
Alfonso X Mudri (1252-84)
Sancho IV Hrabri (1284-95)
Ferdinand IV Pozvani (1295-1312)
Ivan (protukralj 1295-1300, u Léonu)
Alfonso (sukralj 1304-11, u Murciji)
Alfonso XI Justicijar (1312-50)
Petar I Okrutni (1350-66)
Henrik II Kopile Trastámara (1366-67)
Petar I Okrutni (1367-69)
Henrik II Kopile Trastámara (1369-79)
Ivan I (1379-90)
Henrik III Nejačc (1390-1406)
Ivan II (1406-54)
Henrik IV Nemoćni (1454-74)
Alfonso (protukralj 1465-68, u Ávili)
Izabela I Katolička (1474-1504)

GROFOVIJA ARAGON

Aureol (pr. 802-09)
Aznar I Galíndez (809-39)
García I Galíndez Nevaljali Pamplonski (839-44)
Galindo I Garcés (844-67)
Aznar II Galíndez (867-93)
Galindo II Aznárez (893-922)
Andregota Galíndez (922-37/43)
García II Sánchez Abarca Navarski (937/43-70)
Sancho I (II) Garcés Abarca Navarski (970-94)
García I (II) Sánchez Abarca Navarski (994-1000)
Sancho II (III) Garcés Veliki (1000-35)

KRALJEVSTVO ARAGONA I NAVARRE

Ramiro I Aragonski (1035-63)
Sancho III (V) Plemeniti (1063-94)
Pedro I Katolički Navarski (1094-1101)
Alfonso I Bojovnik Navarski (1101-34)

KRALJEVI ARAGONA

Ramiro II Sánchez Redovnik Aragonski (1134-37)
Petronila Aragonska (1137-64)

ARAGON I VALENCIJA

Grofovi Barcelone

Alfonso II Krepostan/Trubadur (1164-96)
Pedro II Katolički (1196-1213)
Jakov I Osvajač (1213-76)
Pedro III Veliki (1276-85)
Alfonso III Velikodušni/Darežljivi (1285-91)
Jakov II Pravedni (1291-1327)
Alfonso IV Dobri (1327-36)
Pedro IV Svečani (1336-87)
Ivan I Lovac (1387-96)
Martin I Humanist (1396-1410)

Trastámara

Ferdinand I Antequerski (1412-16)
Alfonso V Velikodušni (1416-58)
Ivan II Veliki (1458-79)
Henrik IV Nemoćni Kastiljski (pretendent 1462-63)
Pedro V Aragonski (pretendent 1463-66)
Rene I Dobri Napuljski (pretendent 1466-72, naslovni kralj 1472-80)
Ferdinand II Katolički (1479-1516)

KRALJEVSTVO NAVARRE

Íñiguez

Íñigo I Íñiguez Arista (824-51)
García I Íniguez (851-70)
Jimeno I Garcés (regent 851-60)
Fortún Garcés Jednooki (870-905)
García II Jiménez (regent 870-82)
Íñigo II Garcés (regent 882)

Jiménez

Sancho I (905-25)
Jimeno II (925-31)
García II Abarca (931-70, sukralj od 925)
Sancho II Abarca (970-94)
García IV Abarca Drhtavac (994-1000)
Sancho III Veliki (1000-35)
García V Nájerski (1035-54)
Sancho IV Peñalénski (1054-76)
Sancho V Aragonski (1076-94)
Pedro Katolički (1094-1104)
Alfonso Bojovnik (1104-34)
García VI Ramírez Obnovitelj (1134-50)
Sancho VI Mudri (1150-94)
Sancho VII Snažni (1194-1234)

Blois-Champagne

Teobald I Posmrče (1234-53)
Teobald II Mlađi (1253-70)
Henrik I Debeli (1270-74)
Ivana I (1274-1305)

Kapetovići

Filip I (IV) Lijepi Francuski (1284-1305)
Luj I (X) Svadljivac (1305-16)

Ivan I Posmrče (1316)
Filip II (V) Dugi (1316-22)
Karlo I (IV) Lijepi (1322-28)

Évreux

Filip III (1328-43)
Ivana II Kapetović (1328-49)
Karlo II Nevaljali (1349-87)
Karlo III Plemeniti (1387-1425)

Trastámara

Ivan II Veliki Aragonski (1425-79)
Blanka I Évreux (1425-41)
Karlo IV Vianski (pretendent 1441-61)
Blanka II (pretendentica 1461-64)
Leonora Trastámara (1479)

Foix-Béarn

Franjo Feb (1479-83)
Katarina Foix Navarska (1483-1512)
Ivan III Albretski (1486-1512)

KRALJEVSTVO VALENCIJE

Grofovi Barcelone

Jakov I Osvajač Aragonski (1238-76)
Pedro I (III) (1276-85)
Alfonso I (III) (1285-91)
Jakov II Pravedni (1291-1327)
Alfonso II (IV) Dobri (1327-36)
Pedro II (IV) Svečani (1336-87)
Ivan I Lovac (1387-96)
Martin I Humanist (1396-1410)

Trastámara

Ferdinand I Antequerski (1412-16)
Alfonso V (1416-58)
Ivan II Veliki (1458-79)
Ferdinand II Katolički (1479-1516)

KRALJEVSTVO MAJORKE

Petar Portugalski (1231-44)
Jakov I Osvajač Aragonski (1244-76)
Jakov II (1276-85)
Jakov II (1295-1311)
Sancho I Pacifički (1311-24)
Jakov III Nagli (1324-44)

SICILSKO KRALJEVSTVO

Hauteville (Normani)
Roger I (grof 1061-1101)
Simon (grof 1101-05)
Roger II (grof od 1105, kralj 1130-54)
Vilim I (1154-66)
Vilim II (1166-89)
Tankred iz Leccea (1189-94)
Roger III (1193-94)
Vilim III (1194)

Hohenstaufovci

Henrik VI (1194-97)
Konstanca Hautevilleska (1194-98)
Fridrik I (II) (1198-1250)
Henrik VII (1212-17)
Konrad IV (1250-54)
Konradin (1254-58/68)
Manfred (1258-66)

Anžuvinci

Karlo I (1266-82)

Aragonci

Pedro I (III) (1282-85)
Jakov I (II) (1285-95)
Fridrik II (III) (1296-1337)
Pedro II (1337-42)
Ludovik I (1342-55)
Fridrik III (IV) Prostodušni (1355-77)
Marija (1377-1401)
Martin I Mlađi (1395-1409)
Martin II Humanist Stariji (1409-10)
Ferdinand I Antequerski (1412-16)
Alfonso V (1416-50)
Ivan II (1458-79)
Ferdinand II Katolički (1479-1516)

NAPULJSKO KRALJEVSTVO

Anžuvinci

Karlo I (1282-85)
Karlo II Hromi (1285-1309)
Robert Mudri (1309-43)
Ivana I (1343-82)
Karlo III Drački (1382-86)
Ludovik I (protukralj 1383-84)
Ladislav Napuljski (1386-1414)
Ludovik II (protukralj 1390-99)
Ivana II (1414-35)
Rene I Dobri (1435-42)

Aragonci

Alfonso I (V) (1442-58)
Ferdinand I (1458-94)
Alfonso II (1494-95)
Ferdinand II Vinko (1495-96)
Francuska vlast (1495)
Karlo IV (VIII) Francuski (1495-98)
Fridrik IV (1496-1500)

PORTUGAL

GROFOVIJA

Vímara Peres (868-73)
Lucídio Vimaranes (873-?)
Onega Lucides (grofica ? - o. 924)
Diogo Fernandes (? - o. 924)
Mumadona Dias (grofica o. 924-50)
Mendo I Gonçalves (o. 924-50)
Gonçalo Mendes (o. 950-99)
Mendo II Gonçalves (999-1008)
Alvito Nunes (1008-15)
Ilduara Mendes (grofica 1017-28)
Nuno I Alvites (1017-28)
Mendo III Nunes (1028-50)
Nuno II Mendes (1050-71)

Burgundijci

Henrik Burgundski (1097-1112)
Tereza Léonska (1112-26)
Alfonso I Utemeljitelj (grof od 1126, knez 1128/9-39)

KRALJEVSTVO

Burgundijci

Alfonso I Utemeljitelj (1139-85)
Sancho I Ureditelj (1185-1211)
Alfonso II Debeli (1211-23)
Sancho II Redovnik (1223-47)
Alfonso III Obnovitelj (1247-79)
Denis/Diniz Zemljoradnik (1279-1325)
Alfonso IV Hrabri (1325-57)
Petar I Justicijar/Okrutni (1357-67)
Ferdinand I Naočiti/Nestalni (1367-83)
Beatrica (1383-85)

Avíz

Ivan I Sretne Uspomene/Dobri/Veliki od Áviza (1385-1433)
Edvard/Duarte Rječiti (1433-38)
Alfonso V Afrički (1438-81)
Ivan II Savršeni Vladar (1481-95)
Emanuel I Sretni (1495-1521)

MLETAČKI DUŽDEVI

Paulicije (697-717, patricij, ravenski egzarh)
Marcel (717-26, magister militum)
Urso (726-38)
Dominik (739, magister militum)
Feliks Kornikula (740, magister militum)
Teodat/Deusdedit Hipat (741, magister militum)
Jovijan Hipat (742, magister militum)
Ivan Fabricije (743, magister militum)
Teodat/Deusdedit Hipat (744-56)
Gala Gaulo (756)
Dominik Monegarije (756-65)
Mauricije I (765-87)
Ivan i Mauricije II (787-802)

Obelerije (802-08)
Beat (808-10)
Agnelo Particijak (809-27)
Justinijan Particijak (827-29)
Ivan I Particijak (829-37)
Petar Tradenik (837-64)
Urso I Badoer (864-81)
Ivan II Badoer (881-87)
Petar I Kandijano (887-88)
Petar Tribun (888-912)
Urso II Badoer (912-32)
Petar II Kandijan (932-39)
Petar Badoer (939-42)
Petar III Kandijan (942-59)
Petar IV Kandijan (959-76)
Petar I Orseolo (976-78)
Vital Kandijan (978-79)
Tribun Memmo (979-91)
Petar II Orseolo (991-1009)
Oton Orseolo (1009-26)
Petar Barbolan (1026-32)
Dominik Flabijanik (1032-43)
Dominik Kontarini (1043-71)
Dominik Silvo (1071-84)
Vital Faliero de' Doni (1084-96)
Vital I Michieli (1096-1102)
Ordelafo Faliero (1102-17)
Dominik Michieli (1117-30)
Petar Polani (1130-48)
Dominik Morosini (1148-56)
Vital II Michieli (1156-72)
Sebastijan Ziani (1172-78)
Orio Mastropiero (1178-92)
Henrik Dandolo (1192-1205)
Petar Ziani (1205-29)
Jakov Tiepolo (1229-49)
Marin Morosini (1249-52)
Rajnerije Zeno (1252-68)
Lorenzo Tiepolo (1268-75)
Jakov Kontarini (1275-80)
Ivan Dandolo (1280-89)
Petar Gradenigo (1289-1311)
Marin Zorzi (1311-12)
Ivan Soranzo (1312-28)
Francesco Dandolo (1328-39)
Bartolomeo Gradenigo (1339-42)
Andrija Dandolo (1342-54)
Marin Faliero (1354-55)
Ivan Gradenigo (1355-56)
Ivan Dolfin (1356-61)
Lovro Celsi (1361-65)
Marko Kornaro (1365-67)
Andrija Kontarini (1367-82)
Michele Morosini (1382)
Antonije Venier (1382-1400)
Michele Steno (1400-13)
Toma Mocenigo (1413-23)
Francesco Foscari (1423-57)
Pasquale Malipiero (1457-62)
Cristoforo Moro (1462-67)
Nikola Tron (1467-73)
Nikola Marcello (1473-74)
Petar Mocenigo (1474-76)
Andrija Vendramin (1476-78)
Ivan Mocenigo (1478-85)
Marko Barbarigo (1485-86)
Agostino Barbarigo (1486-1501)

V. SREDNJA I JUGOISTOČNA EUROPA

BAVARSKI VOJVODE

Agilolfinzi

Garibald/Garivald I (o. 548-91)
Tasil I (o. 591-610)
Garibald/Garivald II (o. 610-30)
Teudon I (o. 630-680)
Fara (o. 630-41)
Teudon II (o. 680-716)
Landbert (o. 680)
Teudebert (o. 716-20)
Grimoald (o. 716-28)
Teudebald/Teudoald (o. 716-19)
Tasil II (o. 716-19)
Hugbert (728-36)
Odil (736-48)
Tasil III (748-88)
Teudon III (776-88)

AVARSKI KAGANI

Prva dinastija

Sarozije (rano 6. st., u Pricrnomorju)
Kandik (o. 560)
Bajan (o. 565-602)

Druga dinastija

Vladari nepoznati (635-685)

Treća dinastija

Tudun I (791-803)
Zodan (803-05)
Teodor (805-?)
Abraham (?-?)
Tudun II (?-835)

KNEŽEVI VELIKE MORAVSKE

Mojmir I (833-46)
Rastislav (846-70)
Svatopluk I (870-94)
Mojmir II (894-904/7)
Svatopluk II (894-904/7)

ČEŠKI VLADARI

KNEŽEVI

Přemislovići

Bořivoj I (o. 870-94/5)
Spitignjev I (894/5-915)
Vratislav I (915-21)
Vjenceslav I (921-29)
Boleslav I Okrutni (929-72)
Boleslav II Pobožni (972-99)
Boleslav III Crveni (999-1002)
Vladivoj Pjastović Poljski (1002-03)
Jaromir (1003)
Boleslav III Crveni (1003)

Pjastovići

Boleslav IV (I) Poljski (1003-04)

Přemislovići

Jaromir (1004-12)
Oldřih (1012-33)
Jaromir (1033-34)
Oldřih (1034)
Břetislav I (1035-55)
Spitignjev II (1055-61)
Vratislav II (1061-85)

KRALJEVI

Přemislovići

Vratislav II (1085-92)

KNEŽEVI

Přemislovići

Konrad I Ota Moravski (1092)
Bretislav II (1092-1100)
Bořivoj II (1101-07)
Svatopluk (1107-09)
Vladislav I (1109-17)
Bořivoj II (1117-20)
Vladislav I (1120-25)
Sobeslav I (1125-40)
Vladislav II (1140-58)

KRALJEVI

Přemislovići

Vladislav II (1158-72)

KNEŽEVI

Přemislovići

Bedřih (1172-73)
Sobeslav II (1173-78)
Bedřih (1178-89)
Konrad II Ota (1189-91)
Vjenceslav II (1191-92)
Otakar I (1192-93)

Jindřih Bretislav (1193-97)
Vladislav III Jindřih (1197)
Přemisl Otakar I (1197-98)

KRALJEVI

Přemislovići

Přemisl Otakar I (1198-1230)
Vjenceslav I Jednooki (1230-53)
Přemisl Otakar II Veliki (1253-78)
Vjenceslav II Dobri (1278-1305)
Vjenceslav III (1305-06)
Henrik (Jindřih) Karantanski (1306)
Rudolf I Habsburgovac (1306-07)
Henrik (Jindřih) Karantanski (1307-10)

Luksemburgovci

Ivan Luksemburgovac (1310-46)
Karlo I (1346-78)
Vjenceslav IV (1378-1419)
Žigmund (1419-21)
Vitold Litavski (1421-30)
Žigmund (1436-37)

Habsburgovci

Albert (1437-39)
Ladislav I *Posmrče* (1440/53-57)
Juraj Podjebradski (1458-71)
Matijaš Korvin (protukralj 1469-79)

Jagelovići

Vladislav II (1471-1516)
Ludovik (1516-26)

POLJSKI VLADARI

Pjastovići

? Siemowit (9. st.)
? Leszek (9/10. st.)
? Siemomysł (10. st.)
Mieszko I (knez o. 960-92)
Boleslav I Hrabri (992-1025, kralj 1025)
Mieszko II Lambert (kralj 1025-31)
Bezprem/Vežprem (knez 1031-32)
Mieszko II Lambert (1032-34)
Kazimir I Obnovitelj (1034-58)
Boleslav II Darežljivi (knez od 1058, kralj 1076-79)
Vladislav I Herman (knez 1079-1102)
Zbignjev (1102-07, Velika Poljska i Kujavija)
Boleslav III Krivousti (1102-38, Mala Poljska i Šleska)
Vladislav II Izgnanik (1138-46)
Boleslav IV Kovrčavi (1146-73)
Mieszko II Stari (1173-77)
Kazimir II Pravedni (1177-91, Mala Poljska)
Mieszko II Stari (1191)
Kazimir II Pravedni (1191-94)
Leszek I Bijeli (1194, Mala Poljska)
Mieszko III Stari (1194-95)
Leszek I Bijeli (1195-98)
Mieszko III Stari (1198-99)
Leszek I Bijeli (1199-1201)
Mieszko III Stari (1201-02)
Vladislav II Dugonja (1202)
Leszek I Bijeli (1202-10)
Mieszko IV Spletenih Nogu (1210-11)
Leszek I Bijeli (1211-27)
Vladislav III Dugonja (1227-31)
Henrik I Bradati (protuknez 1228-29, Šleska)
Konrad Mazovijski (protuknez 1229-32, Mazovija i Kujavija)
Henrik I Bradati (1231-38, Mala Poljska)
Henrik II Pobožni (1238-41, Mala Poljska)
Konrad Mazovijski (1241-43, Mala Poljska)
Boleslav V Stidljivi (1227/43-79, Mala Poljska)
Leszek II Crni (1279-88, Sieradz i Mala Poljska)
Henrik III (IV) Čestiti (1288-90, Šleska i Mala Poljska)
Boleslav VI (protuknez 1288-89, Mazovija)
Vladislav (IV) Dug Jedan Lakat (protuknez 1289, Kujavija i Sieradz)
Přemisl (II) (knez od 1290, Velika Poljska i, do 1291, Mala Poljska, kralj 1295-96)

Přemislovići

Vjenceslav II Češki (knez od 1291, Mala Poljska, kralj 1300-1305)
Vjenceslav III Češki (kralj 1305-06)

Pjastovići

Vladislav I (IV) Dug Jedan Lakat (knez od 1305, Mala Poljska, kralj 1320-20)
Kazimir III Veliki (1333-70)

Anžuvinci

Ludovik I Veliki (1370-82)
Vladislav Bijeli Vroclavski (protukralj 1373-76)
Jadviga (1383-99)

Jagelovići

Vladislav II Jagelo (1386-1434)
Vladislav III (I) Varnenčik (1434-44)
Kazimir IV (1446-92)
Ivan I Albert (1492-1501)

UGARSKI VLADARI

KNEŽEVI

Arpadovići

Arpad (kan o. 895-907)
Sabolč (o. 907-?, nije Arpadović)
Tarhoš (o. 907 - n. 922)
Zoltan (n. 922-47)
Fajs/Fali (o. 947-55)
Takšonj (o. 955-71)
Gejza (o. 971-97)
Stjepan I (997-1001)

KRALJEVI

Arpadovići

Stjepan I (1001-38)
Petar Orseolo (1038-41)
Samuel Aba (1041-44)
Petar Orseolo (1044-46)
Andrija I (1047-61)
Bela I (1061-63)
Salamon (1063-74)
Gejza I (1074-77)
Ladislav I (1077-95)
Koloman (1095-1116)
Stjepan II (1114-31)
Bela II Slijepi (1131-41)
Gejza II (1141-61)
Stjepan III (1161-62)
Ladislav II (1162-63)
Stjepan IV (1163)
Stjepan III (1163-72)
Bela III (1172-96)
Emerik (1196-1204)
Ladislav III (1204-05)
Andrija II (1205-35)
Bela IV (1235-70)
Stjepan V (1270-72)
Ladislav IV Kumanac (1272-90)
Andrija III Mlečanin (1290-1301)
Karlo Martel Anžuvinski (protukralj 1290-95)
Ladislav V (Vjenceslav III Přemislović Češki; 1301-05)
Oton III Wittelsbach Bavarski (1305-08)

Anžuvinci

Karlo I Robert (1301-42)
Ludovik I Veliki (1342-82)
Marija (1382-85)
Karlo II (III) Drački (1385-86)
Marija (1386-95)
Ladislav II Napuljski (protukralj 1386-1409)
Žigmund Luksemburgovac (1387-1437)

Habsburgovci

Albert (1438-39)
Ladislav V Posmrče (1445-57)

Hunjadiji

Matijaš Korvin (1458-90)
Fridrik IV Habsburgovac (protukralj 1459-90)

Jagelovići

Vladislav I Varnenčik (1440-44)
Vladislav II Jagelović (1490-1516)
Ludovik II (1516-26)

SLOVENIJA

U 7. i 8. st. spominju se:
Borut, Gorazd, Hotimir i Volkun

BOSANSKI VLADARI

Kulin, ban (1180-1204)
Matej Ninoslav (1232-1250)
Prijezda (1250-72)
Stjepan Kotroman (oko 1272-98)
Pavao Šubić, gospodar Bosne (1299-1302)
Mladen Šubić, ban (1302-22)
Stjepan Kotromanić (1322-53)
Stjepan Tvrtko I (1353-91) (od 1377 kralj)
Stjepan Dabiša (1391-5)
Jelena (1391-8)
Stjepan Ostoja (1394-1404 i 1408-18)
Stjepan Tvrtko II (1404-8 i 1421-43)
Stjepan Ostojić (1418-21)
Stjepan Tomaš (1444-61)
Stjepan Tomašević (1461-3)

SRBIJA, ZETA I RAŠKA

Srbija i Zeta

Vlastimir (o. 850)
Mutimir (do 891)
Prvoslav (891-892)
Petar Gojniković (892-917)
Pavle Branović (917-920)
Zaharije Prvoslavljević (920 - o. 924)
Časlav Klonimirović (927 - o. 950)

Zeta

Kraj 10. stoljeća
Jovan Vladimir (1016)
Stefan Vojislav (o. 1040 - o. 1052)
Mihajlo, od 1077. kralj (o. 1052 - o. 1081)
Konstantin Bodin (o. 1081 - o. 1101)

Raška

Vukan (o. 1083 - o. 1114)

Kronologija narednih velikih župana je nesigurna. Najznačajniji su:

Uroš I (1. pol. 12. st.)
Uroš II. Prvoslav (12. st.)
Desa (o. 1160)
Tihomir

Srbija

Stefan Nemanja (1166-1196)
Stefan Prvovenčani, od 1217. kralj (1196 - o. 1223)
Stefan Vladislav (o. 1223-1243)
Stefan Uroš I (1243-1276)
Stefan Dragutin (1276-1282)
Stefan Uroš II. Milutin (1282-1321)
Stefan Uroš III. Dečanski (1321-1331)
Stefan Dušan, od 1345. car (1331-1355)
Stefan Uroš, car (1355-1371)
Vukašin, kralj (1366-1371)
Lazar, knez (1371-1389)
Stefan Lazarević, od 1402. despot (1389-1427)
Đurađ Branković, od 1429. despot (1427-1456)
Lazar Branković, despot (1456-1458)

BUGARSKA

Gostun (kan 603-05, nad Kutrigurima)

Klan Dulo

Kubrat (605-65, nad Onogurima)
Batbajan (665-68, nad Onogurima)

PRVO BUGARSKO CARSTVO

Klan Dulo

Asparuh (668-701, nad Utigurima)
Tervel (701-18)
Ajar (718)
Kormesij (718-21)
Sevar (721-37)

Klan Ukil

Kormisoš (737-54)
Vineh (754-60)
Telec (760-63/4)
Sabin (763/4-65)

Klan Ugain

Umor (765)
Toktu (765-66)
Pagan (766-67)
Telerig (767-77)
Kardam (777-803)

Klan Dulo

Krum (803-14)
Omurtag (814-31)
Dukum (814-15)
Dicevg (815)
Malamir (831-52)
Presijan I (836-52)
Boris I Mihael (852-89)
Vladimir (889-93)
Simeon Veliki (kan od 893, car 914-27)
Petar I (927-69)
Boris II (969-71/77)
Roman Simeon (977-91/97)

MAKEDONSKO CARSTVO

Samuilo (991/97-1014)
Gavrilo Radomir (1014-15)
Ivan Vladislav (1015-18)
Presijan II (1018)
Petar II Deljan (1040-41)
Aluzijan (1041)
Petar II Deljan (1041)
Petar III (Konstantin Bodin; 1072)

DRUGO BUGARSKO CARSTVO

Aseni

Teodor I Petar IV (1186-97)
Ivan Asen I (1187-96)
Teodor I Petar IV (1196-97)
Ivan I (Kalojan; 1197-1207)
Boril (1207-18)
Ivan Asen II (1218-41)
Kaliman Asen I (1241-46)
Mihael Asen I (1246-56)
Mico Asen (1256-57)
Konstantin I Tih (1257-77)
Mihael Asen II (1277-79)
Ivajlo (1278-80)
Ivan Asen III (1279-80)

Terteri

Grgur I Terter (1280-92)
Smilec (1292-98)
Ivan II (protucar 1298-99)
Čaka (1299-1300)
Teodor II Svetoslav (1300-22, sucar o. 1285-89)
Grgur II Terter (1322-23, sucar od 1321/2)

Šišmani

Mihael Asen III Šišmanov (1323-30)
Ivan Stjepan (1330-31, sucar o. 1323-24)
Ivan Aleksandar (1331-71)
Mihael Asen IV (sucar 1332/6-55)
Ivan Stracimir (sucar 1337-56)
Ivan Asen IV (sucar 1337-49)
Ivan Šišman (1371-94, sucar od 1355/6)
Ivan Asen V (sucar 1355/6-88?)
Ivan Stracimir (1356-96, u Vidinu)
Konstantin II (sucar 1395-96, u Vidinu)

KNEŽEVI VLAŠKE

Litovoj (1247-77)
Seneslav (o. 1247)
Barbat (o. 1277-90)
Tihomir (o. 1290-1310)
Basarab I Utemeljitelj (o. 1310-52)
Nikola Aleksandar (1352-64)
Vladislav I (1364-77)
Radu I (o. 1377-83)
Dan I (o. 1383-86)
Mirča Stariji (1386-1418)
Vlad I Uzurpator (1394-97)
Mihael I (1418-20)
Dan II (1420-21)
Radu II Prasnaglava (1421)
Dan II (1421-23)
Radu II Prasnaglava (1423)
Dan II (1423-24)
Radu II Prasnaglava (1424-26)
Dan II (1426-27)
Radu II Prasnaglava (1427)
Dan II (1427-31)
Aleksandar I Aldea (1431-36)
Dan (protuknez 1435-36)
Vlad II Drakul (1436-42)
Mirča II (1442)
Basarab II (1442-43)
Vlad II Drakul (1443-47)
Vladislav II (1447-48)
Vlad III Drakula Cepeš (Zmajević Nabijač; 1448)
Vladislav II (1448-56)
Vlad III Drakula Cepeš (1456-62)
Radu III Lijepi (1462-73)
Basarab III Lajota Stariji (1473)
Radu III Lijepi (1473-74)
Basarab III Lajota Stariji (1474)
Radu III Lijepi (1474)
Basarab III Lajota Stariji (1474)
Radu III Lijepi (1474-75)
Basarab III Lajota Stariji (1475-76)
Vlad III Drakula Cepeš (1476)
Basarab III Lajota Stariji (1476-77)
Basarab IV Cepeluš Mlađi (Mali Nabijač; 1477-81)
Mirča III (1481)
Vlad IV Redovnik (1481)
Basarab IV Cepeluš Mlađi (1481-82)
Vlad IV Redovnik (1482-95)
Radu IV Veliki (1495-1508)

KNEŽEVI MOLDAVIJE

Dragoš (1352-53)
Sas (1354-58)
Balk (1359)
Bogdan I Utemeljitelj (1359-65)
Lacku (1365-73)
Kostea (1373-75)
Petar I (1375-91)
Roman I Mušat (1391-94)
Stjepan I (1394-99)
Juga Ologul (1399-1400)
Aleksandar I Dobri (1400-32)
Ilijaš I (1432-33)
Stjepan II (1433-35)
Ilijaš I (1435-42)
Stjepan II (1442-47, suvladar od 1436)
Roman II (1447-48)
Petar II (1448-49)
Čubar (protuknez 1448-49)
Aleksandar II Olehno (1449)
Bogdan II (1449-51)
Petar III Aron (1451-52)
Aleksandar II Olehno (1452-54)
Petar III Aron (1454-55)
Aleksandar II Olehno (1455)
Petar III Aron (1455-57)
Stjepan II Veliki (1457-1504)

VI. ISTOČNA EUROPA I AZIJA

KIJEVSKA RUSIJA

NOVGORODSKI KNEŽEVI

Rjurik I (o. 860-79)
Igor I Rjurikovič (879/912-45)
Oleg (regent 879-912)

KIJEVSKI KNEŽEVI

Askold i Dur (?864-82)

KIJEVSKI VELIKI KNEŽEVI

Oleg Vidjelac (882-912)
Igor I Rjurikovič (912-45)
Olga (regentkinja 945-962)
Svjatoslav I Igorovič (945/62-72)
Jaropolk I Svjatoslavič (972-80)
Vladimir I Svjatoslavič Sveti (980-1015)
Svjatopolk I Jaropolkovič Prokleti (1015)
Jaroslav I Vladimirovič Mudri (1015-18)
Svjatopolk I Jaropolkovič Prokleti (1018-19)
Jaroslav I Vladimirovič Mudri (1019-54)
Izjaslav I Jaroslavič Turovski (1054-68)
Vseslav Brjačislavič Polocki (1068-69)
Izjaslav I Jaroslavič Turovski (1069-73)
Svjatoslav II Jaroslavič Černigovski (1073-76)
Vsjevolod I Jaroslavič Perejaslavski (1076-77)
Izjaslav I Jaroslavič Turovski (1077-78)
Vsjevolod I Jaroslavič Perejaslavski (1078-93)
Svjatopolk II Izjaslavič Turovski (1093-1113)
Vladimir II Vsjevolodovič Monomah (1113-25)
Mstislav I Veliki Vladimirovič (1125-32)
Jaropolk II Vladimirovič (1132-39)
Vjačeslav Vladimirovič (1139)
Vsjevolod II Olegovič Černigovski (1139-46)
Igor II Olegovič Černigovski (1146)
Izjaslav II Mstislavič Volinjski (1146-49)
Juraj Vladimirovič Dolgoruki Suzdaljski (1149-1150)
Vjačeslav Vladimirovič (1150)
Izjaslav II Mstislavič Volinjski (1150)
Juraj Vladimirovič Dolgoruki Suzdaljski (1150-51)
Izjaslav II Mstislavič Volinjski (1151-54)
Vjačeslav Vladimirovič (1154)
Rostislav I Mstislavič Smolenski (1154)
Izjaslav III Davidovič Černigovski (1154-55)
Juraj Vladimirovič Dolgoruki Suzdaljski (1155-57)
Izjaslav III Davidovič Černigovski (1157-58)
Mstislav II Izjaslavič Volinjski (1158-59)
Rostislav I Mstislavič Smolenski (1159-61)
Izjaslav III Davidovič Černigovski (1161)
Rostislav I Mstislavič Smolenski (1161-67)
Vladimir III Mstislavič (1167)
Jaropolk III Izjaslavič Volinjski (1167)
Mstislav II Izjaslavič Volinjski (1167-69)
Gljeb Jurjevič Perejaslavski (1169-70)
Mstislav II Izjaslavič Volinjski (1170)
Gljeb Jurjevič Perejaslavski (1170-71)
Vladimir III Mstislavič (1171)

Mihajlo I Jurjevič Vladimirski (1171)
Roman I Rostislavič Smolenski (1171-73)
Vsjevolod III Jurjevič Veliko Gnijezdo Vladimirski (1173)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1173)
Svjatoslav III Vsjevolodovič Černigovski (1173)
Jaroslav II Izjaslavič Volinjski (1173-74)
Svjatoslav III Vsjevolodovič Černigovski (1174)
Jaroslav II Izjaslavič Volinjski (1174)
Roman I Rostislavič Smolenski (1174-76)
Svjatoslav III Vsjevolodovič Černigovski (1176)
Roman I Rostislavič Smolenski (1176)
Mstislav Rostislavič Smolenski (1176)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1176)
Svjatoslav III Vsjevolodovič Černigovski (1176-80)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1180-81)
Svjatoslav III Vsjevolodovič Černigovski (1180-94)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1194-1201)
Ingvar Jaroslavič Lucki (1201-03)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1203-04)
Roman II Mstislavič Volinjski (1204)
Ingvar Jaroslavič Lucki (1204)
Rostislav II Rjurikovič Smolenski (1204-05)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1205-06)
Vsjevolod IV Svjatoslavič Černigovski (1206)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1206-07)
Vsjevolod IV Svjatoslavič Černigovski (1207)
Rjurik II Rostislavič Smolenski (1207-10)
Vsjevolod IV Svjatoslavič Černigovski (1210-12)
Mstislav III Romanovič Stari Smolenski (1212)
Ingvar Jaroslavič Lucki (1212)
Mstislav III Romanovič Stari Smolenski (1212-23)
Vladimir IV Rjurikovič Smolenski (1223-35)
Izjaslav IV Mstislavič Smolenski (1235-36)
Jaroslav III Vsjevolodovič Vladimirski (1236)
Izjaslav IV Mstislavič Smolenski (1236)
Vladimir IV Rjurikovič Smolenski (1236-38)
Jaroslav III Vsjevolodovič Vladimirski (1238)
Mihajlo II Vsjevolodovič Černigovski (1238-39)
Rostislav III Mstislavič Smolenski (1239-40)
Danilo Romanovič Galicijski (1240)
Mihajlo II Vsjevolodovič Černigovski (1240-43)
Jaroslav III Vsjevolodovič Vladimirski (1243-46)
Aleksandar Jaroslavič Nevski (1247-63)

VELIKI KNEŽEVI ROSTOVO-SUZDALJSKI I VLADIMIRO-SUZDALJSKI

ROSTOVO-SUZDALJSKA KNEŽEVINA

Jaroslav I Vladimirovič Mudri (987-1010)
Boris Vladimirovič (1010-15)
Vladimir (II) Vsjevolodovič Monomah (1066-73)
Mstislav I Vladimirovič Veliki (1095)
Juraj Vladimirovič Dolgoruki (1095-1149)
Vasilije I Jurjevič (1149-55)

VLADIMIRO-SUZDALJSKA KNEŽEVINA

Andrija I Jurjevič Bogoljupski (1155-75)
Mihajlo I Jurjevič (1175)
Mstislav II Rostislavič Bezoki (1175--76)
Mihajlo I Jurjevič (1176-77)
Vsjevolod (III) Jurjevič Veliko Gnijezdo (1177-1212)
Juraj II Vsjevolodovič (1212-16)
Konstantin Vsjevolodovič (1216-18)
Juraj II Vsjevolodovič (1218-38)
Jaroslav II Vsjevolodovič (1238-46)
Svjatoslav Vsjevolodovič (1247-48)
Mihajlo II Jaroslavič Hrabri (1248)
Andrija II Jaroslavič Suzdaljski (1248-52)
Aleksandar I Jaroslavič Nevski (1252-63)
Jaroslav III Jaroslavič Tverski (1264-71)
Vasilije II Jaroslavič Kostromski (1272-76)
Dimitrije I Aleksandrovič (1276-81)
Andrija III Aleksandrovič (1281-84)
Dimitrije I Aleksandrovič (1284-92)
Andrija III Aleksandrovič (1292-1304)
Mihajlo III Jaroslavič Tverski (1304-19)
Juraj III Danilovič Moskovski (1319-22)
Dimitrije II Mihajlovič Tverski (1322-25)
Aleksandar II Mihajlovič Tverski (1325-27)
Aleksandar III Vasiljevič Suzdaljski (1328-31)
Ivan I Danilovič Kalita (1331-40)
Semjon (I) Ivanovič Ponosni (1340-53)
Ivan II Ivanovič Lijepi/Krotki (1353-59)
Dimitrije III Konstantinovič (1359-62)
Dimitrije IV Ivanovič Donski (1362-89)

MOSKOVSKA RUSIJA

Danilo Aleksandrovič (veliki knez 1271-1303)
Juraj I Danilovič (1303-25)
Ivan I Danilovič Kalita (1325-40)
Semjon I Ivanovič Ponosni (1340-53)
Ivan II Ivanovič Lijepi/Krotki (1353-59)
Dimitrije I Ivanovič Donski (1359-89)
Vasilije I Dimitrijević (1389-25)
Vasilije II Vasiljevič Tamni (1425-33)
Juraj II Dimitrijevič Zvenigorodski (1433)
Vasilije II Vasiljevič Tamni (1433-46)
Juraj II Dimitrijevič Zvenigorodski (protuknez 1434)
Vasilije Jurjevič Razroki (protuknez 1434-36)
Dimitrije II Jurjevič Šemjaka Galički (1446-47)
Vasilije II Vasiljevič Tamni (1447-62)
Ivan III Vasiljevič Veliki (1462-1505, gospodar cijele Rusije od 1480)
Ivan Ivanovič Mladi (suvladar 1479-90)
Dimitrije Ivanovič (suvladar 1498-1502)

VELIKA KNEŽEVINA LITVA

Ringaudas (knez o. 1204-13)
Stekšis (1213-14)
Živinbudas (1214- n. 1219)
Dasuprungas (n. 1219-38)
Mindaugas/Mindove/Mendog (knez od 1238, kralj od 1253, veliki knez 1262-63)

Treniota (1263-64)
Vaišvilkas (1264-67)
Švarnas (1267-69)
Traidenis/Trojden (1269-81)
Daumantas/Dovmont (1281-85)
Butegeidis/Budžikid (1285-91)
Butvydas/Budvid (1291-95)
Vitenis/Viten (1295-1315)

Gediminovići

Gediminas/Gedimin (1315-41)
Jaunutis/Jevnuta (1341-45)
Algirdas/Olgerd (1345-77)
Jogajla/Jagelo (1377-81)
Kestutis/Kejstut (1381-82)
Jogajla/Jagelo (1382-1401, kao kralj Poljske Vladislav II Jagelo)
Skirgajla/Skirgelo (suvladar 1387-92)
Vitautas/Vitold Veliki (1401-1430, suvladar od 1392)
Svidrigajla/Švidrigelo (1430-32)
Žigimantas/Žigmund I (1432-40)

Jagelovići

Kazimir/Kazimieras I (IV) (1440-92)
Aleksandar/Aleksandras I (1492-1505)

MONGOLSKI VLADARI

VELIKI KANOVI

Džingis (Temudžin; 1206-27)
Ogataj (1227-41)
Toluj (regent 1227-29)
Toregene Katun (regentkinja 1241-46)
Gujuk (1246-48)
Ogul Gajmiš (regentkinja 1248-51)
Mengke (1251-59)
Kublaj (1260-94)

ILKANAT

Toluj (1231-56)
Hulegu (1256-65)
Abaka (1265-82)
Ahmed Tekuder (1282-84)
Argun (1284-91)
Gajkatu (1291-95)
Bajdu (1295)
Mahmud Gazan I (1295-1304)
Muhamed Kudabanda Oldžejtu (1304-16)
Abu Said (1316-35)
Arpa Gaun (1335-36)
Musa (1336-37)
Muhamed (1337-38)
Togaj Timur (1338-39)
Satibeg (1338-39)
Džahan Timur (1339-40)
Sulejman (1339-44)
Anuširavan (1344-56)
Gazan II (1356-57)

ZLATNA HORDA

Džuči (1223-27)

PLAVA HORDA

Batu (1227-55)
Šartak (1255-56)
Ulagči (1256-57)
Berke (1257-66)
Mengke-Timur (1266-82)
Tuda-Mengke (1282-87)
Telebuka (1287-90)
Tohta (1290-1312)
Muhamed Uzbek (1312-41)
Tinibeg (1341)
Janibeg I (1341-56)
Berdibeg (1356-59)
Hizr (1359-61)
Timur Hodža (1361-62)
Murad (1362-64)
Abdulah (1364-69)
Janibeg II (1369-70)
Muhamed Buluk (1370)
Tulunbeg Kanum (1370-73)
Ajbeg (1373-76)
Urus (1376-78)
Arab Šajk (1378-79)
Mamaj (1379-80, od 1360. u zapadnom dijelu države)

BIJELA HORDA

Orda (1226-80)
Koču (1280-1302)
Bajan (1302-09)
Sasibuka (1309-15)
Ilbasan (1315-20)
Mubarak Kodža (1320-44)
Čimtaj (1344-61)
Urus (1361-75)
Tuktakija (1375)
Timur Malik (1375-76)
Tohtamiš (1376-80)

ZLATNA (VELIKA) HORDA

Tohtamiš (1380-95)
Timur Kutlug (1395-1401)
Šadibeg (1401-07)
Pulad (1407-10)
Timur (1410-12)
Džalal ad Din (1412)
Karim Berdi (1412-14)
Kebek (1414-17)
Džabarberdi (1417-19)
Ulug Muhamed (1419-67)
Davlat Berdi (1419-22, protukan)
Barak (1422-33)
Sajid Ahmed (1433-35)
Kučuk Muhamed (1435-65)
Ahmat (1465-81)
Šaik Ahmed (1481-98)
Murtada (1498-99)
Šaik Ahmed (1499-1502)

ČAGATAJEV KANAT

Čagataj (1227-42)
Kara Hulegu (1242-46)
Jesu Mengke (1246-52)
Kara Hulegu (1252)
Mubarak Šah (1252-60)
Orkina Katun (regentkinja 1252-60)
Algu (1260-66)
Mubarak Šah (1266)
Barak (1266-70)
Negubej (1270-72)
Buka Timur (o. 1272-87)
Duva (1287-1307)
Konček (1307-08)
Taliku (1308-09)
Kebek (1309)
Esen Buka I (1309-18)
Kebek (1318-25)
Eldžigidej (1325)
Duva Timur (1325)
Aladin Tarmaširin (1325-33)
Buzan (1333-34)
Čangši (1334-38)
Jesun Timur (1338-42)
Ali-Sultan (suvladar 1338-42)
Muhamed I ibn Pulad (1342-43)
Kazan Kan ibn Jasaur (1343-47)
Danišmendži (1347-48)

TRANSOKSIJANA

Bajan Kuli (1348-58)
Šah Timur (1358)
Tugluk Timur (1358-63)
Iljas Kodža (1363)
Adil-Sultan (1363)
Kabul Šah (1364-70)
Suurgatmiš (1370-88)
Sultan Mahmud (Muhamed II; 1388-1402)

MOGULISTAN

Tugluk Timur (1348-63)
Iljas Kodža (1363-68)
Kamar Ud-Din (uzurpator 1368-92, Kašgar)
Kidr Kodža (1389-99)
Šams-I-Džahan (1399-1408)
Muhamed Kan (1408-15)
Nakš-I-Džahan (1415-18)
Uvajs Kan ibn Šer Alija (1418-21)
Šir Muhamed ibn Šah Džahan (1421-25)
Uvajs Kan ibn Šer Alija (1425-29)
Satuk Kan (1429-34)
Esen Buka II ibn Uvajs Kan (suvladar od 1429, 1434-62)
Junus Kan (1462-87, i u Turfanu)

ZAPADNI MOGULISTAN

Mahmud Kan ibn Junus Kan (1487-1508)

Mansur Kan ibn Ahmed (1508-14, i u Turfanu)
Sultan Said Kan (1514-33)
Abd ar-Rašid Kan I (1533-60)

TURFAN

Dost Muhamed (1455-58)
Kebek Sultan (1468-72)
Junus Kan (1472-87)
Ahmed Alak (1487-1503)
Mansur Kan (1503-45)
Šah Kan (1545-70)

TIMURIDI

Središnja i Prednja Azija

Timur Lenko (Hromi; emir od 1370, sultan 1388-1405, u Samarkandu od 1366)

Samarkand (Transoksijana)

Halil Sultan (1405-09)
Šah Ruh I (1409-47)
Ulug Beg I (1447-49, suvladar od 1409)
Abd al-Atif (1149-50)
Abd-Alah Mirza (1450-51)
Abu Said (1451-69)
Sultan Ahmed (1469-94)
Sultan Mahmud (1494-95)
Sultan Masud (1495)
Bajsunkur (1495-97)
Babur (1497-98)
Sultan Alija Mirza (1498-1500)
Babur (1500-01)

Herat (Horazan)

Šah Ruh I (1405-47)
Alah al-Davla (1447)
Ulug Beg I (1447-49)
Babur ibn Bajsunkur (1449-57)
Šah Mahmud (1457)
Ibrahim Sultan (1457)
Abu Said ibn Muhamed (1457-58)
Ibrahim Sultan (1458)
Alah al-Davla (1458-59)
Abu Said ibn Muhamed (1459-69)
Sultan Mahmud (1469)
Husein Bajkarah (1469-70)
Jadgar Muhamed (1470)
Husein Bajkarah (1470-1506)
Badil al-Zaman (1506-07, suvladar od 1498, u Balhu)
Muzafar Husain (suvladar 1506-07)

Džurdžan i Mazandaran

Babur ibn Bajsunkur (1449-57)
Šah Mahmud (1457-59)
Husein Bajkarah (1459-60)
Sultan Mahmud (1460-95)
Šah Ruh II (suvladar 1490-91, u Gilanu)
Sultan Masud (1495-1500)
Muhamed Husein (1498-1503)
Faridun Husein (1503-06)

Zapadna Perzija (Arabistan) i Džibal

Džalal ud-Di Miran Šah (1405-08)
Umar (suvladar 1405, u Azerbajdžanu)
Rustam (suvladar 1405-07, u Isfahanu)
Abu Bekr (suvladar 1405-07, u Azerbajdžanu)
Umar Šejk I (suvladar 1407-09, u Isfahanu)
Halil Sultan (1408-11)
Iskandar (1411-14)
Ajal (1414)
Rustam (suvladar 1414-15, u Isfahanu)
Ajlankar (1414-15)
Bajkarah (suvladar 1414-15, u Hamdanu)
Sad al-Vakas (suvladar 1414-15, u Kumu)

Fars i Sidžistan

Pir Muhamed (1405-09)
Iskandar (1409-14)
Šah Ruh I (1414-23)
Ibrahim Sultan (1423-35)
Abd Alah (1435-47)
Sultan Muhamed (1447-51)

Kabul i Kandahar

Pir Muhamed (1405-09)
Kajdu (1409-17)
Sujurgatmiš (1418-26)
Masud (1426-39)
Karačar (1439-61)
Ulug Beg II (1461-1501)

Uzkand i Fargana

Ahmed (1409-15)
Sujurgatmiš (1415-26)
Masud (1426-39)
Karačar (1439-61)
Umar Šejk II (1461-94)
Babur (1494-1500)
Džahangir (1500-04, protusultan od 1498, suvladar od 1499)

Badahšan

Sujurgatmiš (1416-26)
Karačar (1426-61)
Abu Bekr (1461-79)
Sultan Mahmud (1479-95)
Sultan Masud (1495-97)
Bajsunkur (1497-99)
Sultan Alija (1499-1500)

VII. SJEVERNOEUROPSKI KRALJEVI

DANSKA

Olafova dinastija

Olaf Drski (kasno 9. st.)
Gird i Gnupa (kasno 9/rano 10. st.)
Sigtrig Gnupasson (rano 10. st.)

Hartaknutova dinastija

Hartaknut/Knut I (?917-48?)
Gorm Stari (?948-58?)
Harald I Plavozubi (958/9-86?)
Svend I Rašljobradi (?986-1014)
Harald II (1014-18)
Knut II Veliki (1018-35)
Knut III Stameni (1035-42)
Magnus I (1042-47)

Dinastija Swenda Estridssona

Svend II Estridsson (1047-76)
Harald III (1076-80)
Knut IV Sveti (1080-86)
Olaf I (1986-95)
Erik I (1095-1103)
Nikola (1104-34)
Erik II (1134-47)
Erik III (1137-46)
Olaf II (1140-43)
Svend III (1146-57)
Knut V (1154-57)
Valdemar I Veliki (1154/7-82)
Knut VI (1182-1202)
Valdemar II Pobjednik (1202-41)
Erik IV (1241-50)
Abel (1250-52)
Kristofor I (1252-59)
Erik V (1259-86)
Erik VI (1286-1320)
Kristofor II (1320-26)
Valdemar III (1326-29)
Kristofor II (1329-32)
Valdemar IV Atterdag (1340-76)
Olaf III (1376-87)
Margareta I (1387-1412)
Erik VII Pomeranski (1412-39)
Kristofor III Bavarski (1440-48)

Dinastija Oldenburg

Kristijan I (1448-81)
Ivan (1481-1513)

ŠVEDSKA

Dinastija Ynglings/Scylfings

Egil/Ongenteov (kasno 5/rano 6. st.)
Otar/Ohtere (rano 6. st.)
Ale/Onela (rano 6. st.)
Adils/Eadgils (o. 530 - o. 575)
Östen (kasno 6. st.)
Sölve (kasno 6. st.)
Ingvar (kasno 6. st.)
Anund (rano 7. st.)
Ingjald (sredina 7. st.)

Dinastija Skjöldung/Scylding

Ivar Vidfamne (o. 655 - o. 695)
Harald Hildetand (o. 705-50)
Sigurd Ring (o. 750-70)

Dinastija Ragnara Lodbroka

Ragnar Lodbrok (Dlakavih Hlača; o. 770-85)
Erik I Ragnarsson (kasno 8. st.)
Östen Beli (kasno 8. st.)

Dinastija Munsö

Björn I Željezni (kasno 8/rano 9. st.)
Erik I (II) Björnsson (rano 9. st.)
? Refil (rano 9. st.)
Erik II (III) Refilsson (rano 9. st.)
Björn II Haugeski (o. 829 - o. 831)
Anund I Uppsalski (o. 829/31)
Olaf I (o. 854)
Erik III (IV) Anundsson (?-882)
Björn III Eriksson (882-932)
Ring (o. 932 - n. 936)
Erik V Ringsson (n. 936 - 965?)
Emund I Eriksson (?965-70)
Erik VI Björnsson Pobjednik (o. 970-95)
Olaf II Björnsson (o. 970/95)
Olaf III Eriksson Blagajnik (o. 995-1022)
Anund II Jakov (o. 1022-50)
Emund II Stari (1050-60)

Stenkilova dinastija

Stenkil (1060-66)
Erik VII Stenkilsson (1066-67)
Erik VIII Stenkilsson Poganin (1066-67)
Halsten Stenkilsson (1067-70)
Anund III Ruski (1070-75)
Haakon I Crveni (1066/75-79)
Inge I Stenkilsson Stariji (1079-84)
Blot-Svend (1084-87)
Erik Arsäll (1087-88)
Inge I Halstensson Stariji (1087-1110)
Filip Halstensson (1110-18)
Inge II Halstensson Mlađi (1110-25)
Ragnvald Knaphövde (1125-26)
Magnus I Nilsson Snažni (1125-30)

Sverkerova dinastija

Sverker Stariji/Hromi (1125/30-56)

Erikova dinastija

Erik IX Sveti (1156-60)

Stenkilova dinastija

Magnus II Henriksen (1160-61)

Sverkerova dinastija

Karlo VII Sverkersson (1161-68)
Kol Sverkersson (1168-73)
Boleslav Sverkersson (1168-73)

Erikova dinastija

Knut I Eriksson (1168-95)

Sverkerova dinastija

Sverker Mlađi (1196-1208)

Erikova dinastija

Erik X Knutsson (1208-16)

Sverkerova dinastija

Ivan I Sverkersson Dijete (1216-22)

Erikova dinastija

Erik XI Šušljavi i Šepavi (1222-29)
Knut II Visoki (1229-34)
Erik XI Šušljavi i Šepavi (1234-50)

Dinastija Bjällbo

Birger I Jarl (1248-66)
Valdemar Birgersson (1250-75)
Magnus III Ladislav (1275-90)
Birger II Magnusson (1290-1318)
Mats Ketilmundsson (potkralj 1318-19)
Magnus IV Eriksson (1319-64)
Erik XII Magnusson (1356-59)
Haakon II (VI) Magnusson (1362-64)
Albert Mecklenburški (1363-89)
Olaf IV Haakonsson (protukralj 1385-87)
Margareta Danska (1389-1412)
Erik (VII) Pomeranski (1397-1439)
Engelbrekt Engelbrektsson (potkralj 1435-36)
Karlo Knutsson (potkralj 1438-40)
Kristofor (III) Bavarski (1441-48)
Bengt Jönsson (potkralj 1448)
Nils Jönsson (potkralj 1448)
Karlo (VIII) Knutsson Bonde (1448-57)
Jöns Bengston (potkralj 1457)
Erik Akselsson (potkralj 1457)
Kristijan I Danski (1457-64)
Karlo (VIII) Knutsson Bonde (1464-65)
Ketil Karlsson (potkralj 1465)
Jöns Bengston (potkralj 1465-66)
Erik Akselsson (potkralj 1466-67)
Karlo (VIII) Knutsson Bonde (1467-70)
Sten Sture Stariji (potkralj 1470-97)
Ivan (II) Danski (1497-1501)
Sten Sture Stariji (potkralj 1501-03)
Svante Nilsson (potkralj 1504-11)
Erik Trole (potkralj 1512)
Sten Sture Mlađi (potkralj 1512-20)
Kristijan II Danski (1520-21)

NORVEŠKA

Harald I Ljepokosi (o. 890-930)
Erik I Krvava Sjekira (o. 930-34)
Haakon I Dobri (934-61)
Harald II Grafell (961-76)
Haakon Jarl (978-95)
Olaf I Trigvasson (995-1000)
Svend Rašljobradi Danski (999-1014)
Olaf II Haraldsson (1014-28)
Knut Veliki Danski (1028-35)
Magnus I Dobri Olafsson (1035-47)
Harald III Strogi (1046-66)
Magnus II Haraldsson (1066-69)
Olaf III Kire (1066-93)
Haakon II Magnussson (1093-94)
Magnus III Bosi (1093-1103)
Ejstein I Magnusson (1103-23)
Sigurd I Jorsalfar (1103-30)
Magnus IV Slijepi (1130-35)
Harald IV Gile (1130-36)
Sigurd Slembe (protukralj 1135-39)
Sigurd II Munn (1136-55)
Ejstein II Haraldsson (1136/42-57)
Inge I Krokrig (1136-61)
Haakon Herdeberei (1157-62)
Magnus V Erlingsson (1161-84)
Sigurd Markusfostre (protukralj 1162-63)
Ejstein Mejla (protukralj 1174-77)
Svere Sigurdsson (1177-1202)
Jon Kuvlung (protukralj 1185-88)
Sigurd Magnusson (protukralj 1193-94)
Inge Magnusson (protukralj 1196-1202)
Haakon III Sveresson (1202-04)
Gutorm Sigurdsson (1204)
Inge II Bardsson (1204-17)
Erling Steinveg (protukralj 1204-07)
Filipus Simonsson (protukralj 1207-17)
Haakon IV Haakonarsson (1217-63)
Skule Bardsson (protukralj 1239-40)
Magnus VI Haakonarsson Zakonoispravitelj (1263-80)
Erik II Magnusson (1280-99)
Haakon V Magnusson (1299-1319)

Unija Švedske i Norveške

Magnus VII (IV) Eriksson Švedski (1319-43)
Haakon VI (II) Magnusson Švedski (1343-80)

Unija Danske i Norveške

Olaf IV Haakonsson (1380-87)

Unija Danske, Norveške i Švedske

Margareta Danska (1387-89)
Erik III (VII) Pomeranski (1389-1439)
Kristofor (III) Bavarski (1440-48)
Karlo I (VIII) Knutsson Bonde (1449-50)
Kristijan I Oldenburški (1450-81)
Ivan Oldenburški (1481-1513)

VIII. ISLAMSKI SVIJET

ARAPSKI KALIFI

Abu Bekr (632-34)
Omar I (634-44)
Osman (644-56)
Alija (656-61)

Omejadi

Muavija I (protukalif od 657, 661-80)
Jazid I (680-83)
Muavija II (683-84)
Mervan I (684-85)
Abdalmalik (685-705)
Valid I (705-15)
Sulejman (715-17)
Omar II (715-20)
Jazid II 8720-24)
Hišam (724-43)
Valid II (743-44)
Jazid III (744)
Mervan II (744-50)
Ibrahim (744)

Abasidi

Abu Abas as-Safah (protukalif od 749, 750-54)
al-Mansur (754-75)
al-Mahdi (775-85)
al-Hadi (785-86)
Harun-al-Rašid (786-809)
al-Amin (809-13)
al-Mamun (813-33)
al-Mutasim (833-42)
al-Vatik (842-47)
al-Mutavakil (847-61)
al-Muntazir (861-62)
al-Mutaz (862-66)
al-Muhtadi (866-69)
al-Mutamid (869-92)
al-Mutadid (892-902)
al-Muktafi (902-08)
al-Muktadir (908-32)
al-Kahir (932-34)
al-Radi (934-40)
al-Mutaki (940-44)
al-Mustakfi (944-46)
al-Muti (946-74)
al-Tai (974-91)
al-Kadir (991-1031)
al-Kaim (1031-1075)
al-Muktadi (1075-94)
al-Mustazhir (1094-1118)
al-Mustaršid (1118-35)
al-Rašid (1135-36)
al-Muktafi (1136-60)
al-Mustandžid (1160-70)
al-Mustadi (1170-80)
an-Nasir (1180-1225)
az-Zahir (1225-26)
al-Mustansir (1226-42)
al-Mustasim (1242-58)

Abasidski kalifi u Kairu

al-Mustansir (1261-62)
al-Hakim I (1262-1302)
al-Mustakfi I (1302-40)
al-Vatik I (1340-41)
al-Hakim II (1341-52)
al-Mutadid I (1352-62)
al-Mutavakil I (1362-83)
al-Vatik II (1383-86)
al-Mutasim (1386-89)
al-Mutavakil I (1389-1406)
al-Mustain (1406-14)
al-Mutadid II (1414-41)
al-Mustakfi II (1441-51)
al-Kaim (1451-55)
al-Mustandžid (1455-79)
al-Mutavakil II (1479-97)
al-Mustamsik (1497-1508)
al-Mutavakil III (1508-16)
al-Mustamsik (1516-17)
al-Mutavakil III (1517)

KORDOVSKI OMEJADI

EMIRI

Abd ar-Rahman I (756-88)
Hišam I (788-96)
al-Hakam I (796-822)
Abd ar-Rahman II (822-52)
Muhamed I (852-86)
al-Mundir (886-88)
Abdalah ibn Muhamed (888-912)
Abd ar-Rahman III (912-929)

KALIFI

Abd ar-Rahman III (929-61)
al-Hakam II (961-76)
Hišam II (976-1009)
Muhamed II (1009)
Sulejman (1009-10)
Muhamed II (1010)
Hišam II (1010-13)
Sulejman (1013-16)
Alija (1016-18)
Abd ar-Rahman IV (1018)
al-Kasim (1018-21)
Jahja (1021-23)
al-Kasim (1023)
Abd ar-Rahman V (1023-24)
Muhamed III (1024-25)
Jahja (1025-27)
Hišam III (1027-31)

IDRISIDI

MADINAT FAS (SJEVERNI MAROKO)

Idris I ibn Abdulah (imam 789-91)
Idris II (791-828)
Muhamed ibn Idris (828-36)
Alija ibn Idris (836-48)
Jahja I (848-?)
Jahja II (?-880)
Jahja III (880-904)
Jahja IV (904-22)
Vlast Fatimida (922-25)
Hasan I al-Hadžam (925-27)
Vlast Fatimida (927-37)
Al Kasim Ganum (937-48)
Abul-Ajš Ahmed (948-54)
Hasan II (954-74)

AGLABIDI

IFRIKIJA

Ibrahim ibn al-Aglab (emir 800-12)
Zijadatalah (817-38)
Abu Ibrahim Ahmed (856-63)

TULUNIDI

EGIPAT

Ahmed ibn Tulun (emir 868-84)
Humaravajh ibn Ahmed (884-96)
Džajš (896)
Harun ibn Ahmed (896-904)
Šajban (904-05)

IKŠIDIDI

EGIPAT

Muhamed ibn Tugdž al-Ikšid (namjesnik od 935, emir 939--46)
Unudžur ibn Muhamed (946-61)
Alija ibn Muhamed (961-66)
Abu al-Misk Kafur (966-68)
Ahmed (968-69)

FATIMIDI

IFRIKIJA

Abdulah al-Mahdi (imam 909--34)
Abul Kasim (934-46)
al-Mansur (946-53)
al-Muiz (953-73)

IFRIKIJA I EGIPAT

al-Muiz (kalif 973-75)
al-Aziz (975-96)
al-Hakim (996-1021)
al-Zahir (1021-36)
al-Mustansir (1036-94)
al-Mustali (1094-1101)
al-Amir (1101-30)
al-Hafiz (1130-49)
az-Zafir (1149-54)
al-Faiz (1154-60)
al-Adid (1160-71)

HAMDANIDI

MOSUL (MEZOPOTAMIJA)

Abdulah ibn Hamdan (namjesnik 905-29)
al-Hasan ibn Abdulah Nasiradavlah (emir 929-68)
Fadl Alah Abu Taglib ibn Hasan al-Gadanfar Udatadavlah (968--79)
Vlast Abasida (979-81)
al-Husein ibn Hasan (981-99)
Ibrahim ibn Hasan (981-90)

ALEPO (SIRIJA)

Alija I ibn Abdulah Sajfadavlah (emir 945-67)
Šarif I Sadadavlah (967-91)
Said Saidadavlah (991-1002)
Alija II (1002-04)
Šarif II (1004)
Lulu (uzurpator 1004-09, regent od 1002)
Mansur bin Lulu Murtadadavlah (1009-15)

UKAJLIDI

MOSUL (MEZOPOTAMIJA)

Muhamed ibn Musajab (emir 990-96)
al-Mukalad ibn Musajab (996-1001)
Kirvaš (1001-50)
Baraka (1050-52)
Kurajš (1052-61)
Muslim (1061-85, i u Alepu od 1079)
Ibrahim (1085-93)
Alija (1093-96)

BUJIDI (BUVEJHIDI)

DŽIBAL (ZAPADNI IRAN)

Imad al-Davlah Alija ibn Buja/Buvejha (emir 932-47)
Rukn al-Davlah Hasan (947-77)
Muajid al-Davlah Buja (977-83)
Fahr al-Davlah Alija (983-97)
Šams al-Davlah (997-1021)
Majd al-Davlah (suvladar 997-1029)
Sama al-Davlah (1021-28)

FARS (ZAPADNI IRAN)

Imad al-Davlah Alija ibn Buja/Buvejha (emir 934-49)
Adud al-Davlah Fana Husrav (949--83)
Šaraf al-Davlah Širzil (983-90)
Samsam al-Davlah Marzuban (990--98)
Bahah al-Davlah Firuz (998-1012)
Sultan al-Davlah Abu Šuja (1012--24)
Imad al-Din Marzuban (1024-48)
al-Rahim Husrav Firuz (1048-55)
Fulad Satun (1055-62)

JUŽNI IRAK

Ahmed Muiz al-Davlah Abol Hasan ibn Buja/Buvejha (emir 934-49)
Iz al-Davlah Bahtijar (967-78)
Adud al-Davlah Fana Husrav (šahinšah/sultan 978-83)
Samsam al-Davlah Marzuban (983--87)
Šaraf al-Davlah Širzil (987-90)
Bahah al-Davlah Firuz (990-1012)
Sultan al-Davlah Abu Šujah (1012--21)
Mušarif al-Davlah al-Hasan (1021--25)
Džalal al-Davlah Širzil (1025-44)
Imadadin Marzuban (1044-48)
al-Rahim Abu Nasr Huzrav Firuz (1048-55)

KIRMAN (JUŽNI IRAK)

Ahmed Muiz al-Davlah Abol Hasan ibn Buja/Buvejha (emir 936-49)
Adud al-Davlah Fana Husrav (949-83, šahinšah/sultan od 978)
Samsam al-Davlah Marzuban (983-98)
Bahah al-Davlah Firuz (998-1012)
Kavam al-Davlah Abul Favaris (1012-28)
Imadadin Murzaban (1028-48)

ZENGIDI

SIRIJA I MEZOPOTAMIJA

Imadin Zengi I (atabeg 1127-46)

MOSUL (MEZOPOTAMIJA)

Sajfadin Gazi I (1146-49)
Kutbadin Mavdud (1149-69)
Sajfadin Gazi II (1069-76)
Nuradin Mahmud (Nuredin; 1169--74)
Izadin Masud I (1176-93)
Nuradin Arslanšah I (1193-1211)
Izadin Masud II (1211-18)
Nuradin Arslanšah II (1218-19)
Nasiradin Mahmud (1219-34)

ALEPO (SIRIJA)

Nuradin Mahmud (Nuredin; 1146--74)
As-Salih Ismail al-Malik (1174-81)
az-Zahir Masud (1181-82)
al-Adil Imadin Zengi II (1182-83)

DAMASK (SIRIJA)

Nuradin Mahmud (Nuredin; 1154--74)
As-Salih Ismail al-Malik (1174)

SINDŽAR (MEZOPOTAMIJA)

al-Adil Imadin Zengi II (1171-97)
Kutbadin Muhamed (1197-1219)
Imadin Šahanšah (1219-20)
Džaladin Mahmud (1219-20)
Fatadin Umar (1219-20)

DŽAZIRA (MEZOPOTAMIJA)

Muizadin Šah (1180-1208)
Muizadin Mahmud (1208-41)
Mahmud al-Malik al-Zahir (1241--50)

LULUIDI

MOSUL (MEZOPOTAMIJA)

Badradin Lulu (emir 1234-59)
Ruknadin Ismail (1259-62)
Aladin Alija (suvladar 1259, u Sindžaru)
Sajfadin Išak (suvladar 1259-62, u Džaziri)

AJUBIDI

EGIPAT

al-Nasir Saladin Jusuf ibn Ajub (malik/sultan 1171-93)
al-Aziz Utman (1193-98)
al-Mansur Muhamed (1198-1200)
al-Adil I Abu Bekr (1200-18)
al-Kamil Muhamed (1218-38)
al-Adil II Abu Bekr (1238-40)
as-Salih Ajub (1240-49)
al-Muazam Turanšah (1249-50)
al-Ašraf II Musa (1250-54)

DAMASK (SIRIJA)

al-Nasir I Saladin Jusuf ibn Ajub (malik/sultan 1174-93)
al-Afdal Alija (1193-96)
al-Aziz Utman (1196-98)
al-Adil I Abu Bekr (1198-1218)
al-Muazam I Isa (1218-27)
an-Nasir II Davud (1227-29)
al-Ašraf I Musa (1229-37)
as-Salih I Ismail (1237)
al-Kamil Muhamned (1237-38)
al-Adil II Abu Bekr (1238-39)
al-Džavad Junus (1239)
as-Salih II Ajub (1239)
as-Salih I Ismail (1239-45)
as-Salih II Ajub (1245-49)
al-Muazam II Turanšah (1249-50)
an-Nasir III Jusuf (1250-60)

ALEPO (SIRIJA)

al-Nasir I Saladin Jusuf ibn Ajub (malik/sultan 1183-86)
az-Zahir I Gazi (1186-1216)
al-Aziz Muhamed (1216-36)
an-Nasir III Jusuf (1236-60)

MAMELUCI

Bahri
Šadžar al-Dur (1250-57)
Ajbak (sultan 1250-57)
Alija I (1257-59)
Kutuz (1259-60)
Bajbars I al-Bundukdari (1260-77)
Baraka Han (1277-79)
Salamiš (1279)
Kalavun al-Alfi (1279-90)
Sunkur (protusultan 1279-80, u Damasku)
Alija bin Kalavun (suvladar 1281-88)
Halil (1290-93, suvladar od 1288)
Bajdara (1293)
Muhamed I (1293-94)
Kitbuga (1294-96)
Ladžin (1296-99)
Muhamed I (1299-1310)
Bajbars II al-Džašnakir (1310)
Muhamed I (1310-41)
Abu Bekr (1341)
Kudžuk (1341-42)
Ahmed I (1342)
Ismail (1342-45)
Šaban I (1245-46)
Hadži I (1346-47)
al-Hasan (1347-51)
Salih (1351-54)
al-Hasan (1354-61)
Muhamed II (1361-63)
Šaban II (1363-77)
Alija II (1377-82)
Hadži II (1382)

Burdži

Barkuk (1382-89)
Hadži II al-Muzafar/al-Mansur (1389)
Barkuk (1390-99)
Faradž (1399-1405)
Abdalaziz (1405)
Faradž (1405-12)
Abdalah (protusultan 1407, u Alepu)
al-Mustain (1412, abasidski kalif u Kairu)
Šajh (1412-21)
Ahmed II (1421)
Tatar (1421)
Muhamed III (1421-22)
Barsbaj (1422-38)
Jusuf (1438)
Jakmak (1438-53)
Utman (1453)
Inal (1453-61)
Ahmed III (1461)
Huškadam (1461-67)
Jalbaj (1467)
Timurbuga (1467-68)
Kaitbaj (1468-96)
Muhamed IV (1496-98)
Kansavh I (1498-1500)

GAZNAVIDI

ISTOŠNI IRAN (AFGANISTAN)

Alp Tigin (963-77)
Sebuk Tigin (977-97)
Ismail (997-98)
Mahmud (998-1030)
Muhamed (1030-31)
Masud I (1031-40)
Muhamed (1040-41)
Maudud (1041-48)
Masud II (1048)
Alija (1048-49)
Abdul Rašid (1049-52)
Togrul (1052)
Farukzad (1052-59)
Ibrahim (1059-99)
Masud III (1099-1115)
Širzad (1115-16)
Arslanšah (1116-17)
Bahramšah (1117-57)
Husraušah (1157-60)
Husrau Malik (1160-87)

SELDŽUČKI SULTANI

BAGDADSKI SULTANAT

Togrul I (Tugrulbeg; 1037-63)
Alp Arslan (1063-73)
Malikšah I (1073-92)
Mahmud I (1092-94)
Barkijaruk (1094-1105)
Malikšah II (1105)
Mehmed I Tapar (1105-18)
Ahmed Sandžar (1118-53, u Horazanu 1097-1157)
Mahmud II (1118-31)
Davud (1131-32)
Togrul II (1132-34)
Masud (1134-52)
Malikšah III (1152-53)
Mehmed II (1153-59)
Sulejmanšah (1159-61)
Arslanšah (1161-76)
Togrul III (1176-94)

SULTANAT RUM (IKONIJSKI SULTANAT)

Kutalmiš (1060-77)*
Sulejman I (1077-86)
Kilidž Arslan I (1092-1107)
Malikšah I (1107-16)
Masud I (1116-56)
Kilidž Arslan II (1156-92)
Malikšah II (suvladar 1188-92, u Sivasu)
Kajhusrav I (1192-97)
Sulejman II (1197-1204)
Kilidž Arslan III (1204-05)
Kajhusrav I (1205-11)
Kajkavus I (1211-20)
Kajkubad I (1220-37)
Kajhusrav II (1237-46)
Kajkavus II (1246-57)
Kilidž Arslan IV (1248-65)
Kajkubad II (1249-57)
Kajhusrav III (1265-82)
Sijavuš (protusultan 1278-83, u Konyi)
Masud II (1282-84)
Kajkubad III (1284)
Masud II (1284-93)
Kajkubad III (1293-94)
Masud II (1294-1301)

Kajkubad III (1301-03)
Masud II (1303-07)
Masud III (1307-08)

ALMORAVIDI (MURABITI)

MAROKO, ZAPADNI ALŽIR, AL-ANDALUS

Jusuf ibn Tašfin (1061-1106, emir od 1073)
Alija ibn Jusuf (1106-42)
Tašfin ibn Ali (1142-46)
Ibrahim ibn Tašfin (1146)
Išak ibn Ali (1146-47)

ALMOHADI (MUVAHADI)

SJEVERNA AFRIKA, AL-ANDALUS

Abd al-Mumin (1133-63, kalif od 1145)
Abu Jakub Jusuf I (1163-84)
Abu Jusuf Jakub al-Mansur (1184--99)
Muhamed an-Nasir (1199-1213)
Abu Jakub Jusuf II al-Mustansir (1213-24)
Abd al-Vahid I (1224)
Abdalah (1224-27)
Jahja (1227-35)
Abu l-Ula Idris I (1227-32)
Abdul-Vahid II (1232-42)
Alija (1242-48)
Umar (1248-66)
Idris II El Vatik (1266-69, u Marakešu)

NASRIDI

GRANADA

Muhamed I ibn Nasr (sultan 1232-73)
Muhamed II al-Fakih (1273-1302)
Muhamed III (1302-09)
Nasr (1309-14)
Ismail I (1314-25)
Muhamed IV (1325-33)
Jusuf I (1333-54)
Muhamed V (1354-91)
Ismail II (1359-60)
Muhamed VI (1360-62)
Jusuf II (1391-92)
Muhamed VII (1392-1408)
Jusuf III (1408-17)
Muhamed VIII (1417-19)
Muhamed IX (1419-27)
Muhamed VIII (1427-29)
Muhamed IX (1430-31)
Jusuf IV (1431-32)
Muhamed IX (1432-45)
Jusuf V (1445-46)
Muhamed X (1446-48)
Muhamed IX (1448-53)
Muhamed XI (1453-54)
Said (1454-62)
Jusuf V (1462)
Said (1462-64)
Abu-l-Hasan Alija (1464-82)
Abu Abdalah Muhamed XII (1482--83)
Abu-l-Hasan Alija (1483-85)
Muhamed XIII El Zagal (1485-89)
Abu Abdalah Muhamed XII (Boabdil; 1489-92)

OSMANSKI SULTANI

Osman I Crni (o. 1281-1326)
Orhan (1326-60)
Murat I *Mučenik* (1360-89)
Savdži (protusultan 1385, u Bursi)
Bajazid I Munja (1389-1402)
Sulejman (1402-11)
Isa (protusultan 1402-03, u Bursi)
Musa (1411-13, protusultan u Bursi 1403-04)
Mehmed I Hrvač (1413-21)
Murat II Gospodar (1421-51)
Lažni Mustafa (protusultan 1416 u Rumeliji, 1421-23 u Edirneu)
Mali Mustafa (protusultan 1422, u Anadoliji)
Mehmed II Osvajač (1451-81)
Bajazid II *Pobožni* (1481-1512)
Džem (protusultan 1481-82)

IX. LATINSKI BLISKI ISTOK I ISTOČNO SREDOZEMLJE

JERUZALEMSKO KRALJEVSTVO

Gotfrid Bujonski (1099-1100)
Balduin I (1100-18)
Balduin II (1118-31)
Melisanda (1131-53)
Fulk (1131-43)
Balduin III (1143-62)
Amalrik I (1162-74)
Balduin IV (1174-85)
Balduin V (1185-86)
Sibila (1186-90)
Guido/Guy od Lusignana (1186-92)
Izabela I (1192-1205)
Konrad I Montferratski (1192)
Henrik I Champagneski (1192-97)
Amalrik II Ciparski (1197-1205)
Marija Montferratska (1205-12)
Ivan Brienneski (1210-12)
Jolanda (Izabela II; 1212-28)
Fridrik II Hohenstaufovac (1225-28)
Konrad II Hohenstaufovac (1228-54)
Konrad III Hohenstaufovac (1254-68)
Hugo I (III) Ciparski (1268-84)
Karlo I Anžuvinac (protukralj 1277-85)
Ivan II (1284-85)
Henrik II (1285-91, naslovni kralj 1291-1324)

CIPARSKO KRALJEVSTVO

Guido od Lusignana (1192-94)
Amalrik od Lusignana (1194/6-1205)
Hugo I (1205-18)
Henrik I Debeli (1218-53)
Hugo II (1253-68)
Hugo III (1268-84)
Ivan I (1284-85)
Henrik II (1285-1306)
Amalrik Tirski (1306-10)
Henrik II (1310-24)
Hugo IV (1324-59)
Petar I (1359-69)
Petar II (1369-82)
Jakov I (1382-98)
Janus (1398-1432)
Ivan II (1432-58)
Karlota (1458-62)
Luj Savojski (1459-62)
Jakov II Kopile (1462-73)
Jakov III (1473-74)
Katarina Cornaro (1474-89)

LATINSKO CARSTVO

Balduin I (1204-05)
Henrik Flandrijski (1206-16, regent od 1205)
Petar de Courteney (1216-17)
Jolanda Flandrijska (1216-19)
Robert de Courteney (1220-28)
Balduin II (1228-61, naslovni car 1261-73)
Ivan Brienneski (1231-37)

SOLUNSKO KRALJEVSTVO

Bonifacije Montferratski (1204-07)
Demetrije Montferratski (1207-24, naslovni kralj 1224-27)

AHAJSKA KNEŽEVINA

Vilim I Champlitte (1205-09)
Gotfrid/Geoffrey I Villehardouin (1205-09)
Gotfrid/Geoffrey II Villehardouin (1228-46)
Vilim II Villehardouin (1246-78)
Karlo I Sicilski (1278-85)
Karlo II Napuljski (1285-89)
Izabela Villehardouin (1289-97)
Florent Hainautski (1289-97)
Izabela Villehardouin (1301-07)
Filip Savojski (1301-07)
Filip I Tarentski (1307-13)
Margareta Villehardouin (protukneginja 1307)
Matilda Hainautska (1313-18)
Luj Burgundski (1313-16)
Izabela Sabranska (protukneginja 1313-15)
Ferdinand od Mallorce (protuknez 1313-15)
Jakov (III) od Mallorce (protuknez 1315-49)
Robert Napuljski (1318-22)
Ivan Gravina (1322-33)
Robert Tarentski (1333-64)
Jakov (IV) od Mallorce (protuknez 1349-75)
Filip II Tarentski (1364-73)
Ivana I Napuljska (1373-81)
Jakov Baux (1381-83)
Karlo II Anžuvinac (1383-86)
Petar Svetosuperanski (1396-1402)
Marija II Zaccharia (1402-04)
Centurione Zaccharia (1404-32)

ATENSKO VOJVODSTVO

Oton de la Roche (1205-25)
Guido/Guy I de la Roche (1225-63)
Ivan I de la Roche (1263-80)
Vilim I de la Roche (1283-87)
Guido/Guy II de la Roche (1287-1308)
Valter V Brienneski (1308-11)
Ivana Charillonska (1311)
Roger Deslaur (1311-12)
Manfred Aragonski (1312-17)
Vilim II Aragonski (1317-38)
Ivan II Aragonski (1338-48)
Fridrik I Atenski (1348-55)
Fridrik II (III) Atenski i Sicilski (1355-77)
Marija Sicilska (1377-88)
Pedro IV Aragonski (1381-88)
Nerio I Acciajuoli (1388-94)
Antonio I Acciajuoli (1394-95)
Francesca Acciajuoli (1394-95)
Antonio I Acciajuoli (1402-35)
Nerio II Acciajuoli (1435-39)
Antonio II Acciajuoli (1439-41)
Nerio II Acciajuoli (1441-51)
Klara (1451)
Bartolomej Contarini (1451-54)
Franjo I Contarini (1451-54)
Franjo II Acciajuoli (1455-56)

ANTIOHIJSKA KNEŽEVINA

Boemond I (1098-1111)
Boemond II (1111-30)
Konstanca (1130-63)
Rajmond Poitierski (1136-49)
Rajnald Chatillonski (1153-60)
Boemond III (1163-1201)
Boemond IV (1201-16)
Rajmond-Rupen (1216-19)
Boemond IV (1219-33)
Boemond V (1233-51)
Boemond VI (1251-68)

TRIPOLIJSKA GROFOVIJA

Rajmond I Tuluski (1102-05)
Alfonso Jordan (1105-09)
Vilim Jordan (regent 1105-09)
Bertrand Tuluski (1109-12)
Pons (1112-37)
Rajmond II (1137-52)
Rajmond III (1152-87)
Boemond IV Antiohijski (1187-1233)
Rajmond IV Tripolski (1193-94)
Boemond V Antiohijski (1233-51)
Boemond VI Antiohijski (1251-75)
Boemond VII Tripolski (1275-87)
Lucija Tripolska (1287-89)

X. CRKVENI VELIKODOSTOJNICI

RIMSKI BISKUPI (PAPE)

Gaj (282/3-295/6)
Marcelin (296-304)
Marcel I (307-08)
Euzebije (308-10?)
Miltijad (310-14)
Silvestar I (314-35)
Marko (336)
Julije I (337-52)
Liberije (352-66)
Feliks II, protupapa (355-65)
Damaz I (366-84)
Ursin, protupapa (366-67)
Siricije (384-99)
Anastazije I (399-402)
Inocent I (402-17)
Zosim (417-18)
Bonifacije I (418-22)
Eulalije, protupapa (418-19)
Celestin I (422-32)
Siksto III (432-40)
Lav I (440-61)
Hilarije (461-68)
Simplicije (468-83)
Feliks II (III) (483-92)
Gelazije I (492-96)
Anastazije II (496-98)
Simah (498-514)
Lovro, protupapa (498-506)
Hormizda (514-23)
Ivan I (523-26)
Feliks III (IV) (526-30)
Bonifacije II (530-32)
Dioskor, protupapa (530)
Ivan II Merkurije (533-35)
Agapet I (535-36)
Silverije (536-37)
Vigilije (537-55)
Pelagije I (556-61)
Ivan III (561-74)
Benedikt I (575-79)
Pelagije II (579-90)
Grgur I Veliki (590-604)
Sabinijan (604-06)
Bonifacije III (607)
Bonifacije IV (608-15)
Deusdedit/Adeodat I (615-18)
Bonifacije V (619-25)
Honorije I (625-38)
Severin (640)
Ivan IV (640-42)
Teodor I (642-49)
Martin I (649-53)
Eugen I (654-57)
Vitalijan (657-72)
Adeodat II (672-76)
Dono (676-78)
Agaton (678-81)
Lav II (682-83)
Benedikt II (684-85)
Ivan V (685-86)
Konon (686-87)
Teodor, protupapa (687)
Paskal, protupapa (687-92)
Sergije I (687-701)
Ivan VI (701-05)
Ivan VII (705-07)
Sisinije (708)
Konstantin I (708-15)
Grgur II (715-31)
Grgur III (731-41)

Zaharija (741-52)
Stjepan, protupapa (752)
Stjepan II (III) (752-57)
Pavao I (757-67)
Konstantin II, protupapa (767-68)
Filip, protupapa (768)
Stjepan III (IV) (768-72)
Hadrijan I (772-95)
Lav III (795-816)
Stjepan IV (V) (816-17)
Paskal I (817-24)
Eugen II (824-27)
Valentin (827)
Grgur IV (827-44)
Ivan, protupapa (844)
Sergije II (844-47)
Lav IV (847-55)
Benedikt III (855-58)
Anastazije III, protupapa (855)
Nikola I (858-67)
Hadrijan II (867-72)
Ivan VIII (872-82)
Marin I/Martin II (882-84)
Hadrijan III (884-85)
Stjepan V (VI) (885-91)
Formoz (891-96)
Bonifacije VI (896)
Stjepan VI (VII) (896-97)
Roman (897)
Teodor II (897)
Ivan IX (898-900)
Benedikt IV (900-03)
Lav V (903)
Kristofor (903-04)
Sergije III (904-11)
Anastazije III (911-13)
Lando (913-14)
Ivan X (914-28)
Lav VI (928)
Stjepan VII (VIII) (929-31)
Ivan XI (931-35)
Lav VII (936-39)
Stjepan VIII (IX) (939-42)
Marin II/Martin III (942-46)
Agapet II (946-55)
Ivan XII (955-63)
Lav VIII (963-65)
Benedikt V (964)
Ivan XIII (965-72)
Benedikt VI (973-74)
Bonifacije VII Franko, protupapa (974)
Benedikt VII (974-83)
Ivan XIV (983-84)
Bonifacije VII (984-85)
Ivan XV (985-96)
Grgur V (996-99)
Ivan XVI, protupapa (997-98)
Silvestar II (999-1003)
Ivan XVII (1003)
Ivan XVIII (1003/4-09)
Sergije IV (1009-12)
Benedikt VIII (1012-24)
Grgur VI, protupapa (1012)
Ivan XIX (1024-32)
Benedikt IX (1032-45)
Silvestar III, protupapa (1045)
Grgur VI (1045-46)
Klement II (1046-47)
Damaz II (1048)
Lav IX (1049-54)
Viktor II (1055-57)
Stjepan IX (X) (1057-58)
Benedikt X (1058-59)
Nikola II (1058-61)
Aleksandar II (1061-73)
Honorije II, protupapa (1061-71)
Grgur VII (1073-85)
Klement III, protupapa (1080-1100)
Viktor III (1086-87)
Urban II (1088-99)
Paskal II (1099-1118)
Teodorik, protupapa (1100-02)
Albert, protupapa (1102)
Silvestar VI, protupapa (1105-11)
Gelazije II (1118-19)
Grgur VIII, protupapa (1118-21)
Kalist II (1119-24)
Honorije II (1124-30)
Celestin II, protupapa (1124)
Inocent II, protupapa (1130-43)
Anaklet II (1130-38)
Viktor IV, protupapa (1138)
Celestin II (1143-44)
Lucije II (1144-45)
Eugen III (1145-53)
Anastazije IV (1153-54)
Hadrijan IV (1154-59)
Aleksandar III (1159-81)
Lucije III (1181-85)
Urban III (1185-87)
Grgur VIII (1187)
Klement III (1187-91)
Celestin III (1191-98)
Inocent III (1198-1216)
Honorije III (1216-27)
Grgur IX (1227-41)
Celestin IV (1241)
Inocent IV (1243-54)
Aleksandar IV (1254-61)
Urban IV (1261-64)
Klement IV (1265-68)
Grgur X (1271-76)
Inocent V (1276)
Hadrijan V (1276)
Ivan XXI (1276-77)
Nikola III (1277-80)
Martin IV (1281-85)
Honorije IV (1285-87)
Nikola IV (1288-92)
Celestin V (1294)
Bonifacije VIII (1294-1303)
Benedikt XI (1303-04)
Klement V (1305-14)
Ivan XXII (1316-34)
Nikola II, protupapa (1328-30)
Benedikt XII (1334-42)
Klement VI (1342-52)
Inocent VI (1352-62)
Urban V (1362-70)
Grgur XI (1370-78)
Urban VI (1378-89)
Klement VII, protupapa (1378-94)
Bonifacije IX (1389-1404)
Benedikt XIII, protupapa (1394-1423)
Inocent VII (1404-06)
Grgur XII (1406-15)
Aleksandar V (1409-10)
Ivan XXIII (1410-15)
Martin V (1417-31)
Klement VIII (1423-29)
Eugen IV (1431-47)
Feliks V, protupapa (1439-49)
Nikola V (1447-55)
Kalist III (1455-58)
Pio II (1458-64)
Pavao II (1464-71)
Siksto IV (1471-84)
Inocent VIII (1484-92)
Aleksandar VI (1492-1503)

CARIGRADSKI BISKUPI I PATRIJARSI

Rufin I (284-93)
Prob (293-306)
Metrofan I (306-17)
Aleksandar (314-37)
Pavao I (337-39)
Euzebije (339-41)
Pavao I (341-42)
Makedonije I (342-46)
Pavao I (346-50)
Makedonije I (350-60)
Eudoksije (360-69)
Demofil (369-79)
Euagrije (369-70)
Grgur I Nazijanac (379-81)
Maksim I (381)
Nektarije (381-97)
Ivan I Zlatousti (398-404)
Arzacije (404-05)
Atik (406-25)
Sizinije I (426-27)
Nestorije (428-31)
Maksimijan (431-34)
Proklo (434-46)
Flavijan (446-49)
Anatolije (449-58)
Genadije I (458-71)
Akacije (472-88)

Fravita (488-89)
Eufemije (489-95)
Makedonije II (495-511)
Timotej I (511-18)
Ivan II Kapadočanin (518-20)
Epifanije (520-35)
Antim I (535-36)
Mena (536-53)
Eutihije (552-65)
Ivan III Skolastik (565-77)
Eutihije (577-81)
Ivan IV Nesteut (582-95)
Kirijak (596-606)
Toma I (607-10)
Sergije I (610-38)
Pir (638-41)
Pavao II (641-53)
Pir (654)
Petar (654-66)
Toma II (667-69)
Ivan V (669-75)
Konstantin I (675-77)
Teodor I (677-79)
Georgije I (679-86)
Teodor I (686-87)
Pavao III (688-94)
Kalinik I (694-706)
Kir (706-12)
Ivan VI (712-15)
German I (715-30)
Anastazije (730-54)
Konstantin II (754-66)
Niketa I (766-80)
Pavao IV (780-84)
Tarazije (784-806)
Nikefor I (806-15)
Teodot I Melisen (815-21)
Antonije I Kasimat (821-37)
Ivan VII Gramatik (837-43)
Metodije I (843-47)
Ignacije (847-58)
Focije (858-67)
Ignacije (867-77)
Focije (877-86)
Stjepan I (886-93)
Antonije II Kaulea (893-901)
Nikola I Mistik (901-07)
Eutimije (907-12)
Nikola I Mistik (912-25)
Stjepan II (925-27)
Trifon (927-31)
Teofilakt (933-56)
Polieukt (956-70)
Bazilije I Skamandren (970-73)
Antonije III Studit (973-76)
Nikola II Krizoberg (980-96)
Sizinije II (996-98)
Sergije II (1001-19)
Eustatije (1019-25)
Aleksije Studit (1025-43)
Mihael I Kerularije (1043-58)
Konstantin III Lihud (1059-63)
Ivan VIII Ksifilin (1064-78)
Kuzma I Jeruzalemac (1975-81)
Eustratije Garida (1081-84)
Nikola III Gramatik (1084-1111)
Ivan IX Agapet (1111-34)
Lav Stip (1134-43)
Mihael II Kurkua Oksit (1143-46)
Kuzma II Atik (1147)
Nikola IV Muzalon (1147-51)
Teodot II (1151-53/4)
Neofit (1153/4-54)
Konstantin IV Hlijaren (1154-57)
Luka Krizoberg (1157-70)
Mihael III Anhijal (1170-78)
Hariton Eugeniot (1178-79)
Teodozije I Boradiot (1179-83)
Bazilije II Kamater (1183-86)
Niketa II Muntan (1186-89)
Dositej iz Jeruzalema (1189)
Leontid Teotokit (1189)
Dositej iz Jeruzalema (1189-91)
Georgije II Ksifilin (1191-98)
Ivan X Kamater (1198-1206)
Mihael IV Autorijan (1208-14)
Teodor II Irenik (1214-16)
Maksim II (1216)
Manuel I Sarnten (1217-22)
German II (1222-40)
Metodije II (1240)
Manuel II (1244-55)
Arsenije Autorijan (1255-59)
Nikefor II (1260-61)
Arsenije Autorijan (1261-64)
German III (1265-67)
Josip I (1267-75)
Ivan XI Bek (1275-82)
Josip I (1282-83)
Grgur II Cipranin (1283-89)
Atanazije I (1289-93)
Ivan XII Kuzma (1294-1303)
Atanazije I (1303-10)
Nefon (1310-14)
Ivan XIII Glikid (1315-19)
Gerazim I (1320-21)
Izaija (1323-34)
Ivan XIV Kaleka (1334-47)
Izidor I (1347-50)
Kalist I (1350-53)
Filotej Kokin (1353-54)
Kalist I (1355-63)
Filotej Kokin (1364-76)
Makarije (1376-79)
Nil (1379-88)
Antonije IV (1388-90)
Makarije (1390-91)
Antonije IV (1391-97)
Kalist II Ksantopul (1397)
Matej (1397-1410)
Eutimije II (1410-16)
Josip II (1416-39)
Metrofan II (1440-43)
Grgur III Melisen Strategopul (1443-50)
Atanazije II (1450)
Genadije II Skolarije (1453-56)
Izidor II Ksantopul (1456-57)
Genadije II Skolarije (1458)
Genadije II Skolarije (1462-63)
Sofronije I Siropul (1463-64)
Joasaf (1464)
Genadije II Skolarije (1464)
Joasaf I (1464-66)
Marko II Ksilokarav (1466)
Simeon I Trapezuntski (1466)
Dionizije I (1466-71)
Simeon I Trapezuntski (1471-74)
Rafael I (1474-76)
Maksim III Manas (1476-81)
Simeon I Trapezuntski (1481-86)
Nefon I (1486-88)
Dionizije I (1489-91)
Maksim IV (1491-97)
Nefon II (1497-98)
Joakim I (1498-1502)

LATINSKI PATRIJARSI CARIGRADA

Toma Morosini (1204-11)
Gervazije (1215-19)
Matija (1221-26)
Ivan Halgrin (1226)
Simon (1227-33)
Nikola de Castro Arquato (1234-51)
Pantaleon Giustiniani (1253-61)

ALEKSANDRIJSKI BISKUPI I PATRIJARSI

Teon (282-300)
Petar I (300-11)
Ahil (312-13)
Aleksandar I (313-28)
Atanazije I (328-73)
Petar II (373-80)
Timotej I (380-85)
Teofil I (385-412)
Kiril I (412-44)
Dioskor I (444-51)
Proterije (452-57)
Timotej II Ajlur (457-60)
Timotej III Salofakiol (460-75)
Timotej II Ajlur (475-77)
Petar III Mongo (477)
Timotej III Salofakiol (477-82)
Ivan I Talaja (482)
Petar III Mongo (482-89)
Atanazije II Kelet (489-96)
Ivan II (496-505)
Ivan III (505-16)
Dioskor II (516-17)

Timotej IV (517-35)
Teodozije I (535-36)
Pavao (537-40)
Zoil (540-51)
Apolinarije (551-69)
Ivan IV (569-79)
Eulogije I (581-607)
Teodor (607-09)
Ivan V (610-19)
Grgur I (621-31)
Kir (631-43)
Petar IV (643-51)
Teodor II (o. 662, koadjutor)
Petar V (o. 680, koadjutor)
Petar VI (o. 691, koadjutor)
Teofilakt (o. 695, koadjutor)
Onops (o. 711, koadjutor)
Kuzma I (727-68)
Politijan (768-813)
Eustatije (813-17)
Kristofor (817-41)
Sofronije I (841-60)
Mihael I (860-70)
Mihael II (870-903)
Kristodul (907-32)
Eutihije (932-40)
Sofronije II (941)
Izak (941-54)
Job (954-60)
Ilija I (963-1000)
Arsenije (1000-10)
Teofil (1010-20)
Grgur II (1021-51)
Leontije (1052-59)
Aleksandar II (1059-62)
Ivan VI (1062-1100)
Eulogije (o. 1110)
Saba (o. 1117)
Kiril II (prva polovica 12. st.)
Teodozije II (sredina 12. st.)
Sofronije III (1166-71)
Ilija II (1171-75)
Eleuterije (1175-80)
Marko III (1180-1209)
Nikola I (1210-43)
Gregorije I (1243-63)
Nikola II (1263-76)
Atanazije III (1276-1316)
Gregorije II (1316-54)
Gregorije III (1354-66)
Nifon (1366-85)
Marko IV (1365-89)
Nikola III (1389-98)
Gregorije IV (1398-1412)
Nikola IV (1412-17)
Atanazije IV (1417-25)
Marko V (1425-35)
Filotej (1435-59)
Marko VI (1459-84)
Gregorije V (1484-86)
Joakim (1486-1567)

ANTIOHIJSKI BISKUPI I PATRIJARSI

Kiril I (283-303)
Tiran (304-14)
Vital (314-20)
Filogon (320-24)
Eustatije I (324-30)
Paulin I iz Tira (330)
Eulalije (331-333)
Eufronije (333-34)
Flacil (334-42)
Stjepan I (342-44)
Leontije (344-58)
Eudoksije (358-59)
Ananije (359)
Meletije (360-381)
Euzoj (360-76)
Paulin II (362-88)
Vital (375)
Dorotej (376-81)
Flavijan I (381-404)
Euagrije (388-392/2)
Porfirije (404-14)
Aleksandar (414-24)
Teodot (424-28)
Ivan I (428-41/2)
Domno II (441/2-49)
Maksim II (449-55)
Bazilije I (455-57)
Akacije (457-59)
Martirije (459-70)
Petar Valjar (470)
Julijan (470-75)
Petar Valjar (475-76)
Ivan II Kodonat (476-77)
Stjepan II (477-79)
Kalendonion (479-84)
Petar Valjar (485-89)
Paladije (490-98)
Flavijan II (498-512)
Sever iz Sozopola (512-18/38)
Pavao II (518-21)
Eufrazije (521-26)
Efrem iz Amide (527-45)
Domno III (545-59)
Anastazije I Sinajski (559-70)
Gregorije I (570-93)
Anastazije I Sinajski (593-99)
Anastazije II (599-609)
Makedonije (639-49)
Grgur I (649-54)
Makarije I (654-81)
Teofan (681-85)
Sebastijan (685-90)
Grgur II (690-95)
Aleksandar (695-702)
Stjepan IV (742-44)
Teofilakt (744-50)
Teodor I (751-87)
Teodoret (787-813)
Job I (814-44)
Nikola I (845-67)
Eustatije II, protupatrijarh (845-61?)
Stjepan V (870)
Teodozije I (870-90)
Simeon I (892- pr. 907)
Ilija I (pr. 907-34)
Teodozije II (934-43)
Teoharist (944-48)
Kristofor I (960-67)
Eustratije (969)
Teodor II (970-76)
Agapije (977-96)
Ivan III (996-1021)
Nikola III (1021-30)
Ilija II (1032-33)
Teodor III (1034-42)
Bazilije II (1042-52)
Petar III (1052-56)
Ivan IV Dioniz (1056-57)
Teodozije III (1057- n. 1059)
Emilijan (pr. 1074-79/80)
Nikefor (1079/80-89)
Ivan V (1089-1100)
Teodozije IV (1100-06)
Ivan VI (1106-34/37)
Luka (1137-56)
Soterih (1156-57)
Atanazije I (1157-71)
Kiril II (1171-1183)
Ilija III (1184)
Teodor IV Balsamon (pr. 1189 - n. 1195)
Šimun II (pr. 1206 - n. 1235)
David (pr. 1242 - n. 1247)
Eutimije I (pr. 1258-74)
Teodozije V (1275-83/4)
Arsenije (1283/4-86?)
Kiril III (1287-1308)
Dionizije I (1309-16)
Kiril IV (1316)
Dionizije II (1317-?)
Sofronije (?-1341)
Ignacije II (1342 - pr. 1359)
Pahomije I (pr. 1359-68)
Mihael I (1368-75)
Pahomije I (1375-77)
Marko I (1377-78)
Pahomije I (1378-86)
Nil (1387-95)
Mihael II (1395-1412)
Pahomije II (1412-13)
Joakim I (1414-25)
Marko II (1426-35)
Dorotej II (1435-51)
Mihael III (1452-56)
Marko III (1456-58)
Joakim II (1458 - n. 1459)
Mihael IV (1470/4 - pr. 1484)
Dorotej III (pr. 1484 - n. 1500)

LATINSKI PATRIJARSI ANTIOHIJE

Petar I iz Narbonne (1098-1100)
Bernard iz Valence (1100-35)
Ralf I iz Domfronta (1135-39)
Aimery iz Limogea (1139-93)
Ralf II (1193-96)
Petar II iz Angoulemea (1196-1208)
Petar III iz Locedija (1209-17)
Albert Rezzato (1226-45)
Opizo Fieschi (1247-68)

JERUZALEMSKI BISKUPI I PATRIJARSI

Himenaj (260-98)
Zabda (298-300)
Hermon (300-14)
Makarije I (314-333)
Maksim III (333-50)
Heraklej (350)
Kiril I (350-86)
Eutihije, protubiskup
Irenej, protubiskup
Hilarije, protubiskup
Ivan II (386-417)
Praulije (417-22)
Juvenal (422-58)
Teodozije, protubiskup (n. 451-57)
Anastazije I (458-78)
Martirije (478-86)
Salustije (486-94)
Ilija I (494-516)
Ivan III (516-24)
Petar (524-52)
Makarije II (552)
Eutihije (552-64)
Makarije II (564-75)
Ivan IV Mosho (575-94)
Amo (594-601)
Izak/Hezihije (601-09)
Zakarije (609-31)
Modest (632-34)
Sofronije I (634-38)
Grgur I (?-668)
Teodor I (668-?)
?Anastazije II (o. 692-705)
Ivan V (705-35)
Teodor II (735-70)
Ilija II (770/87-97?)
Teodozije, protupatrijarh
Grgur II (?797-807)
Toma I (807-21)
Bazilije (821-39)
Ivan VI (839-43)
Sergije I (843-59)
Solomon (o. 860-65)
Teodozije (867-78)
Ilija III (o. 878-907)
Sergije II (907-22)
Leontije I (912-29)
Atanazije I (929-37)
Kristodul I (937-51)
Agaton (951-964)
Ivan VII (964-66)
Kristodul II (966-69)
Toma II (969-79)
Josip II (980-83/4)
Agapije (983/4-85)
Orest (983-1006)
Teofil I (1012-20)
Nikefor I (1020 - n. 1048)
Joanikije (n. 1048 - pr. 1059)
Sofronije II (pr. 1059 - 1083)
Eutimije I (o. 1083 - pr. 1092)
Šimun II (pr. 1092-99)
Ivan VIII (1099-1106/7)
Saba (1106/7-22)
Nikola (1122-56)
Ivan IX (1156-66)
Nikefor II (1166-71)
Leontije II (1174/5-84/5)
Dositej I (pr. 1187-89)
Marko II (1189/90-95)
Eutimije II (o. 1222)
Atanazije II (1224-35)
Sofronije III (1236-?)
Gregorije I (o. 1273-85)
Tadej (?-1296)
Atanazije III (o. 1303 - pr. 1308)
Gabrijel Vula (o. 1309)
Atanazije III (o. 1309)
Gregorije II (1322)
Lazar (o. 1334)
Gerazim I (o. 1340)
Lazar (pr. 1341-67)
Dorotej I (1377/8-1402/12)
Teofil II (pr. 1419-24)
Teofan I (1424-?)
Teofan II (?-1430)
Joakim (1437-64)
Abraham (o. 1468)
Jakob (o. 1482)
Grgur III (n. 1482 - prije 1505)

LATINSKI PATRIJARSI JERUZALEMA

Arnulf iz Chocquesa (1099)
Dagobert iz Pise (1099-1102)
Ehremar (1102)
Dagobert iz Pise (1102-07)
Ghibbelin iz Arlesa (1107-12)
Arnulf iz Chocquesa (1112-18)
Garmond iz Picquignyja (1119-28)
Stjepan (1128-30)
Vilim I Malines (1130-45)
Fulk (1146-57)
Amalrik (1157-80)
Heraklije (1180-91)
Ajmar Redovnik (1194-1202)
Sofred (1202-04)
Albert Avogadro (1204-14)
Raul Merencourtski (1214-25)
Gerald iz Lausanne (1225-38)
Jacques de Vitry (1238-40)
Robert iz Nantesa (1240-54)
Jacques Pantaléon (1255-61, papa Urban IV)
Vilim II iz Agena (1261-70)
Toma Agni iz Cosenze (1271-77)
Ivan iz Versaillesa (1278-79)
Ilija (1279-87)
Nikola iz Hanapesa (1288-94)

AKVILEJSKI BISKUPI/ NADBISKUPI I PATRIJARSI

Hilarije iz Panonije (o. 276-85)
Krizogon I (o. 286-95)
Krizogon II (o. 295-308)
Teodor (o. 308-19)
Agapit (o. 319-32)
Benedikt (o. 332-?)
Fortunacijan (o. 343-55)
Valerijan (pr. 369-88)
Kromacije (388-407)
Augustin (407-34)
Adelf (434-42)
Maksim I (442-44)
Januarije (442-47)
Sekund (451-52)
Niketa (454-85)
Marcelijan (485-500)
Marcelin (500-13)
Stjepan I (515-?)
Makedonije (539-56)
Paulin I (557-69)
Probin (569-70)
Ilija (571-86)
Sever (586-606)
Ivan I, protupatrijarh (606)
Kandidijan (606-12)
Epifanije (612-13, u Gradu)
Ciprijan (613-27, u Gradu)
Marcijan, protupatrijarh (623-28, u Akvileji)
Fortunat, protupatrijarh (628-63, u Akvileji)
Primogenije (630-48, u Gradu)
Maksim II (649, u Gradu)
Feliks, protupatrijarh (649-?, u Akvileji)
Ivan II, protupatrijarh (663-?, u Akvileji)
Stjepan II (670-?, u Gradu)
Agaton (679-80?)
Ivan III, protupatrijarh (680-?, u Akvileji)
Kristofor (685-?, u Gradu)
Petar I (698-700)
Seren (711-23)

Kalist (726-34)
Siguald (772-76)
Paulin II (776-802)
Urso I (802-11)
Manencije (811-33)
Andrija (834-44)
Venancije (850-?)
Teudmar (855-?)
Lupo I (855-?)
Valpert (875-99)
Fridrik I (901-22)
Leon (922-27)
Urso II (928-31)
Lupo II (932-44)
Engelfred (944-63)
Rodoald (963-84)
Ivan IV Ravenski (984-1017)
Popo (Volfgang; 1019-45)
Eberhard (1045-49)
Gotebald (1049-63)
Ravengerije (1063-68)
Sigeard Beilsteinski (1068-77)
Henrik (1077-84)
Fridrik II Moravski (1084-85)
Ulrik I Eppensteinski (1086-1121)
Gerard I (1122-28)
Pilgrim I Ortenburški (1130-61)
Ulrik II Trevenski (1161-81)
Gotfrid (1182-94)
Pilgrim II (1195-1204)
Volfger Erlski (1204-18)
Bertold Meranski (1218-51)
Gregorije Montelonški (1251-69)
Filip I Koruški (1269-73)
Rajmond Torreski (1273-99)
Petar II Gerra (1299-1301)
Otobuono Razzijski (1302-15)
Gaston Torreski (1315-18)
Pagan Torreski (1319-32)
Bertram Svetogenezijski (1334-50)
Nikola Luksemburški (1350-58)
Ludovik I Torreski (1359-65)
Markvard Randelleski (1365-81)
Filip II Alençonski (1381-87)
Ivan V Sobjeslav Moravski (1387-94)
Antonije I Gaetani (1394-1402)
Antonije II Panciera (1402-12)
Antonije III Ponteski (protupatrijarh od 1409, 1412-18)
Ludovik II Tečki (1412-39)
Ludovik III Scarampi-Mezzarota (1439-65)
Marko I Barco (1465-91)
Hermolaj I Barbaro (1491-93)
Nikola II Donati (1493-97)
Dominik Grimani (1498-1517)

RJEČNIK

abak – naprava za računanje, okvir ili ploča s nizovima od po deset pomičnih kuglica; računaljka

abdikacija – čin abdiciranja, odricanje od prijestolja

ajet – jedan od 6219 izričaja ili strofa od kojih se sastoji *Kur'an*, svrstanih u 114 sura (poglavlja)

akindžija – pripadnik jurišne konjice, pokretnih navalnih odreda osmanske vojske; konjanik

aklamacija – usmeni glas, osobito onaj koji je dan glasnim odobravanjem bez formalnog prebrojavanja glasova

akulturacija – proces gubljenja obilježja uvriježene kulture, preuzimanje pojedinosti i svojstava druge kulture, promjena u kulturi kao rezultat kontakta s drugom kulturom, osobito jače materijalne moći

anakronizam – ono što je zastarjelo, ono što se zakašnjelo javlja iz nekog drugoga, prošlog vremena; nesuvremenost, nepravodobnost

anticipacija – stvaranje suda unaprijed, spoznaja koja prethodi iskustvu; predosjećaj

asket – onaj koji živi strogim životom u vježbanju u vrlinama, obuzdavanju požuda i u težnji za moralnim usavršavanjem; isposnik, pustinjak

autarkija – uređenje gospodarstva koje pretpostavlja samodovoljnost i zatvorenost u nekoj administrativno-političkoj cjelini

autokrat – apsolutni vladar; samodržac, diktator

brokat – teška svilena i bogato ukrašena tkanina, katkad protkana zlatnim ili srebrnim nitima

bula – 1. voštani pečat na javnim poveljama 2. povelja s pečatom

celibat – stroga obveza rimokatoličkih svećenika da se ne žene; općenito, beženstvo, bezbračnost

dauphin – naziv za prestolonasljednika u Francuskoj za vrijeme kraljeva (do 1789); dofen

dendrit – monah (u ranoj fazi monaškog pokreta) koji živi na drvetu

dijeceza – 1. upravna jedinica u Rimskom Carstvu (od kraja 3. st.), veća od provincije, manja od prefekture 2. od Konstantina I Velikoga naziv za crkvenoupravno područje

disolucija – raspadanje, rastrojavanje, kvarenje

doktrina – ukupnost stavova, sudova, načela i teorija neke filozofske škole, stranke, crkve; naučavanje, nauk

domena – posjed neke osobe, ob. zemlja, pokrajina kao posjed

earl – u V. Britaniji i Irskoj naslov plemstva (odgovara grofu na kontinentu)

egida – zaštita, zaklon, okrilje, pokroviteljstvo

egzarhat – 1. dostojanstvo egzarhovo 2. područje pod upravom egzarha 3. *pov.* vojno organizirane pokrajine nekih dijelova Bizanta (područje Ravene i Kartage) u ranom srednjem vijeku (6-8. st.)

eksponent – onaj koji se za koga ili za čije interese izlaže oku javnosti, koji na sebe uzima javni dio nekog posla, ob. u negativnom smislu

epigon – predstavnik znanstvene, ideološke, umjetničke itd. škole koji se iscrpljuje u primjeni ideja i metoda svojih prethodnika; imitator, oponašatelj

etiketa – utvrđen red i način društvenog ophođenja; etikecija

faktorija – trgovačka naseobina europskih trgovaca u kolonijalnim zemljama

hegemonija – 1. prevlast ili dominacija neke države ili nacije nad drugima; hegemonizam 2. prevlast jednog društvenog sloja ili jedne stranke nad drugom klasom ili strankom

heptarhija – 1. istovremena vladavina sedmorice 2. razdoblje u engleskoj povijesti (6-9. st.): u središnjem dijelu otoka bilo je sedam kraljevstava

hipokaust – u antičko doba, uređaj za grijanje prostorija zrakom koji se zagrijava u pećima te struji kroz šupljinu podova i zidova (ob. u reprezentativnim zgradama i bogatim kućama)

iluminacija – 1. ukrašavanje rukopisnih knjiga ornamentima, inicijalima i minijaturama 2. ornament, inicijal ili minijatura na rukopisu ili rukopisnoj knjizi

investitura – svečano postavljanje na visoki položaj u vlasti ili u crkvi; inauguracija, ustoličenje

janjičar – vojnik pješak u Osmanskom Carstvu u jedinicama (od 14. st. do 1826) sastavljenima od poturčene djece kršćanskih naroda

jurisdikcija – sudska nadležnost, pravo suđenja, djelokrug na koji se prostire pravo; pravosuđe, sudbenost

kalif (halif) – 1. nositelj najviše svjetovne i duhovne vlasti u arapskim zemljama; nasljednik Muhamedov 2. naslov, titula osmanskog sultana

kapitulacija 1. prekid borbe i predaja neprijatelju pod dogovorenim uvjetima ili bez uvjeta 2. odustajanje od daljnjeg nadmetanja (u mišljenjima, nastojanjima itd.); poraz, predaja

kodifikacija – 1. cjelovito zakonsko reguliranje neke pravne grane 2. određivanje pravila, normiranje, cilj i rezultat kodificiranja

kompendij – priručnik koji na kraći način izlaže neki nauk, znanstvena knjiga prilagođena prvim potrebama u kraćem obliku

kompilacija – tekst sastavljen od dijelova drugih tekstova, izrađen na temelju tuđih djela

kompurgacija – postupak u kojem su pred crkveni sud, nakon zaključka da je optuženikova prisega nedovoljna da ga se oslobodi krivnje, pozivani drugi ljudi da se zakunu kako smatraju da je optuženi govorio istinu

komutacija – zamjena jednog elementa drugim ili zamjena mjesta među njima (u srednjem vijeku, obično, zamjenom daće u novčanu rentu)

kongregacija – 1. okupljanje ljudi radi neke vjerske svrhe, osobito ono koje se odvija redovito 2. udruženje više samostana istog reda

konklava – 1. zbor kardinala koji bira papu 2. zatvorena prostorija u kojoj se održava takav izbor

konkordat – 1. sporazum, dogovor, suglasnost 2. sporazum kojim se uređuju odnosi između Svete Stolice (Katoličke crkve) i države

korporacija – 1. gilda, ceh 2. udruženje sa statusom pravne osobe koje ima opsežne ciljeve javnoga karaktera; često udruženje poduzeća, kompanija itd.
kurija – 1. kuća moćnika (dvorovi kraljeva, feudalaca itd.), kanonika i javne vlasti (sud, magistrat) 2. papin dvor u Rimu, središnje upravno tijelo Katoličke crkve
kurijal – visoki administrativni službenik u kasnom Rimskom Carstvu, po statusu u rangu niži od senatora
kvadrivij – zbirni naziv za aritmetiku, geometriju, astronomiju i glazbu koje su tvorile drugi, teži dio nastavnog programa srednjovjekovnih škola, tzv. "sedam slobodnih umijeća", *usp.* trivij

lascivan – koji je erotski uzbudljiv, koji je na granici sablažnjivoga i bestidnoga; bludan, puten, razvratan
legat – onaj kojega šalje papa s posebnim zadatkom; izaslanik, poslanik
limes – stražarnicama, utvrdama, nasipima ili zidom utvrđena granica Rimskoga Carstva
limes maritimus – pomorski limes
logos – jedan od osnovnih pojmova grčke, a zatim i drugih filozofija, najčešće u značenju uma, riječi, istine, zakona svijeta, Boga, Sina Božjeg

magistrat – u antičkom Rimu, visoka državna funkcija i osoba koja tu funkciju obavlja
manihejstvo – dualističko učenje i religija nastala u 3. st. u Perziji koja svijet tumači kao borbu dvaju kozmičkih principa (svjetova): Dobra (koje je i duhovnost i svjetlost i bog) i Zla (koje je tama i kuga i u kojem vlada sotona s demonima)
manumisija – u antičkom rimskom pravu davanje slobode robu
metropolija – sjedište i djelokrug rada i časti nadbiskupa, metropolita
misticizam – učenje koje se temelji na pretpostavci o mogućnosti sjedinjavanja čovjeka s božanskim u zanosu; težnja da se vjerom spozna ono što nije spoznatljivo metodama izgrađenima na samome razumu
mitraizam – Mitrin kult, religija koja štuje Mitru kao boga ratnika, Sunca, ima zajedničkih elemenata s kršćanstvom, ali je kršćanstvo odbacuje, a 391. Teodozije I zabranjuje
mitropolija – u pravoslavnim crkvama, veća crkvena oblast s nekoliko episkopija
monofizitizam – učenje koje poriče istovjetnost Kristove božanske naravi s običnom ljudskom naravi (5-7. st.) i tvrdi da je Krist imao samo božansku narav

nestorijanizam – učenje carigradskog patrijarha Nestorija (o. 380. - o. 451) prema kojem Krist ima i božansku i ljudsku narav; Marija nije Bogorodica, već samo majka čovjeka Isusa; u Isusu je Sin Božji boravio samo privremeno; duofizitizam, nestorijanstvo
nobilitet – plemstvo, plemićko podrijetlo, ukupnost prava plemića
nominalizam – učenje srednjovjekovne filozofije po kojem su opće ideje samo pojmovi (imena) izvedeni iz objektivno postojećih stvari, koje su primarne, a njihovi pojmovi (imena) sekundarni

palij – 1. vunena tkanina (stola) koja se prebaci preko ramena (prethodno se polaže na grob sv. Petra), obilježje kojim papa označuje čiju vjernost Crkvi 2. vrpca s križem koju nose oko vrata papa i biskupi
panteon – svi bogovi neke religije
paradigma – općenito, primjer, obrazac, uzor

parafraza – prepričavanje, opisivanje formulirane misli, naziva itd. istog smisla drugim ili jasnijim riječima
partikularizam – težnja teritorijalno-političke jedinice, neke grupacije, organizacije ili ceha da realizira zasebne, lokalne interese, pretpostavljajući ih interesima društva kao cjeline
patrijarh – 1. biskup jedne od velikih apostolskih stolica (Jeruzalem, Rim, Antiohija, Aleksandrija i Carigrad) 2. glavar autokefalne Pravoslavne crkve (u Carigradu, Aleksandriji, Jeruzalemu, Moskvi, Srbiji, Gruziji, Rumunjskoj, Bugarskoj, Ukrajini) 3. u Katoličkoj crkvi, počasni naslov što ga nose biskupi Rima, Venecije, Lisabona, Jeruzalema, Zapadne Indije i Istočne Indije (Panjim, Goa)
patrijaršija – 1. crkveno poglavarstvo kojemu je na čelu patrijarh 2. zgrada, sjedište poglavarstva
patrimonij – naslijeđe koje pripada djeci poslije očeve smrti; očevina, baština
pelagijanizam – učenje koje niječe istočni grijeh, Božju milost i krštenje, osuđeno kao krivovjerje; u 5. st. stvara se sljedba pelagijanista
pogrom – ubijanje, fizičko nasilje i pljačka nad pripadnicima etničke, vjerske i sl. manjine, što ga izvodi nahuškana gomila ili organi državne vlasti
pontifikat – 1. vrijeme pastirske službe jednog pape 2. čin, dostojanstvo pape
predestinacija – učenje da je čovjeku Bogom sudbina predodređena; predodredba za vječno blaženstvo ili prokletstvo
prefektura – najviša upravna jedinica u Rimskom Carstvu (od kraja 3. stoljeća), dijeli se na dijeceze i potom na provincije
prelat – pretpostavljeni (u državnoj ili u crkvenoj službi); velikodostojnik
presedan – slučaj koji služi kao primjer ili opravdanje za kasnije slučajeve
primas – biskup koji ima vlast nad drugim biskupima u nekoj državi ili pokrajini
proskineza – duboko poštovanje koje se ukazuje vladarima, višem biću ili tlu zemlje padanjem ničice (uz ljubljenje nogu ili tla)
provenijencija – izvor iz kojega što potječe ili dolazi; porijeklo, podrijetlo, potjecanje, proizlaženje
psaltir – 1. antički i srednjovjekovni instrument sličan citri ili harfi uz koji se pjevaju psalmi; psalterij 2. dio časoslova koji sadrži psalme; knjiga psalama, psalterij

regent – privremeni vladar u monarhiji, vršilac vladarske dužnosti kad je budući vladar (kralj, car, knez i sl.) još maloljetan ili je iz drugih razloga ne može obavljati
rekonkvista (rekonkista) – postupno oslobađanje Pirenejskog poluotoka od arapske vlasti (od 8. do kraja 15. st.)
rune – znakovno pismo (nastalo poč. nove ere) isprva starih Germana, potom osobito Skandinavaca, sačuvano u natpisima na kamenim pločama i predmetima od drugoga materijala

sandžak – 1. zastava (ob. je nose vojnici) 2. vojna i upravno-teritorijalna jedinica u Osmanskom Carstvu, dio pašaluka
senator – član senata
signore, v. sinjorija
simonija – trgovanje crkvenim službama i privilegijima (oprostima grijeha i sl.); svetotržje, svetoprodajstvo
sinekura – dobro plaćen položaj, traži malo ili nimalo rada ili odgovornosti

sinod (sinoda) – 1. *kršć.* zasjedanje dostojanstvenika, sabor 2. **a.** *pravosl.* administrativno arhijerejsko vijeće koje upravlja autokefalnom crkvom **b.** *kat.* sastanak svećenika jedne biskupije na kojem se vijeća o stvarima Crkve, o pitanjima vjere i ćudoređa

sinjorija – vlast pojedinca, predstavnika pojedinih rodova ili čitavih društvenih slojeva u talijanskim gradovima u 14. i 15. st.

sodomija – seksualna nastranost, osoba uživa u snošaju sa životinjama (većinom duševno zaostale, psihotične osobe); skotološtvo

status quo (ante) – stanje u kojem se što nalazilo prije kakve promjene; prvobitno, nepromijenjeno stanje

stilit – asket pustinjak na kršćanskom Istoku; za pokoru stalno živi na stupu

stoicizam – atenska filozofska škola što ju je osnovao Zenon (o. 300. pr. Kr.); držala je da načela logičnog mišljenja odražavaju kozmički um otjelovljen u prirodi i učila da ljudi ne smiju robovati strastima, veselju ili bolu te da moraju bez krzmanja prihvatiti neizbježnu nužnost (glavni predstavnici uz Zenona: Kleant, Seneka, Marko Aurelije, Epiktet i dr.)

supremacija – 1. stanje ili odlika onoga koji je nadmoćan, koji dominira drugima 2. vrhovna vlast, najviši autoritet ili najviši rang

sura – jedno od 114 poglavlja *Kur'ana*; variraju u dužini od nekoliko stranica do nekoliko riječi; svaka sadrži jednu ili više objava koju je Muhamed dobio od Boga

šljahta – niže i srednje poljsko plemstvo; od 15. do 18. st. imalo je u Poljskoj samovladu; žlahta

tema – vojno-administrativna jedinica u Bizantu od 7. st.; temat

teokracija – 1. oblik državnog upravljanja zasnovan na stajalištu da je smisao cjelokupnog ljudskog rada i postojanja priprema „nebeskoga carstva" pod neposrednim nadzorom Crkve; takav državni poredak izveden je iz božanske volje 2. oblik državnog uređenja u kojem svećenstvo ili crkveni poglavar ima i političku vlast; vlada u Božje ime i navodno utemeljuje vlast na Božjoj objavi; teokratizam

transcendentalan – 1. koji je s onu stranu ili prije svakog iskustva, odnosi se na uvjete spoznavanja predmeta koji su po postanku prije iskustva, ali omogućuju iskustvo i svaku zbiljsku spoznaju; nadiskustven, prediskustven 2. koji je iznad materijalnog svijeta i neovisan o njemu

trivij – zbirni naziv za gramatiku, retoriku i dijalektiku koje su činile dio nastavnog programa srednjovjekovnih škola, dio tzv. „sedam slobodnih vještina", *usp.* kvadrivij

univerzalizam – nazor ili položaj onoga koji ima opću ili svjetsku važnost, vrijednost ili snagu

vikar – 1. titula zamjenika ili namjesnika **a.** upravitelj jedne dijeceze Rimskoga Carstva **b.** upravitelj oblasti pod franačkim grofom 2. zamjenik, namjesnik biskupa, nadbiskupa, pape 3. **a.** zamjenik gvardijana u samostanu **b.** pomoćni svećenik, kapelan

vikont – niži plemićki naslov, obično između grofa i baruna

Kazalo osobnih imena i zemljopisnih pojmova

A

B

F

G

H

K

N

R

S

Š

T

U

V

W

Y

Z

Ž

BILJEŠKA O AUTORIMA

Ivo Goldstein (Zagreb, 1958) završio je u rodnom gradu osnovnu školu i Klasičnu gimnaziju te jednopredmetni studij povijesti na Filozofskom fakultetu (1979). Od 1980. godine zaposlen je na Odsjeku za povijest kao asistent, gdje je biran u sva zvanja do redovnog profesora (2001). Magistrirao je 1984, a doktorirao 1988. godine. Do 2003. bio je predstojnik Katedre za opću povijest srednjega vijeka i profesor na toj katedri, otada je profesor hrvatske povijesti u 20. stoljeću. Bavi se i bizantologijom i hrvatskom poviješću srednjega vijeka, ponajprije ranim srednjim vijekom te hrvatskom poviješću 20. stoljeća, kao i poviješću Židova u Hrvatskoj.

Bio je pročelnik Odsjeka za povijest (1990-1992) i predstojnik Zavoda za hrvatsku povijest (1991-1996) Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Autor je knjiga *Bizant na Jadranu od 6. do 9. stoljeća* (Zagreb, 1992), *Hrvatski rani srednji vijek* (Zagreb, 1995), *Croatia: A History* (London – Montreal, 1999), *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant* (Zagreb, 2003), *Hrvatska povijest* (Zagreb, 2003) i *Židovi u Zagrebu 1918-1941* (Zagreb, 2004).

Zajedno sa Slavkom Goldsteinom napisao je *Holokaust u Zagrebu* (2001). Urednik je i glavni autor izdanja *Kronologija – Hrvatska – Europa – svijet* (Zagreb 1996, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb 2002). Suautor je (zajedno s Vladimirom Anićem) *Rječnika stranih riječi* (Zagreb 1999, drugo dopunjeno i prošireno izdanje Zagreb, 2000, sažeto izdanje, Zagreb, 2005), jedan je od sedmorice autora i osmorice članova uređivačkog odbora *Hrvatskog enciklopedijskog rječnika* (Zagreb, 2002).

Objavio je više od stotinu znanstvenih i stručnih radova u zemlji i inozemstvu, urednik je za opću povijest srednjega vijeka te od 2003. urednik čitave struke povijest u *Hrvatskoj enciklopediji* LZ „Miroslav Krleža", surađivao u *Lexikon des Mittelalters* (München).

Urednik je većeg broja izdanja Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Židovske općine Zagreb i „Novog Libera". Prevodi s engleskog i francuskog jezika. Dobitnik je Nagrade grada Zagreba 2005. godine.

Borislav Grgin (Koprivnica, 1965) osnovnu školu pohađao je u Rijeci i Zadru, a gimnaziju u Zadru. Maturirao je 1983. godine. Započeo je 1984. studij povijesti i arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Diplomirao je 1989. godine. Iste je godine upisao poslijediplomski studij iz hrvatske srednjovjekovne povijesti. Od 1990. zaposlen je kao znanstveni novak na Katedri za svjetsku povijest u srednjem vijeku Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Magistrirao je 1993. radom *Društveni razvoj zadarskog otočja u drugoj polovici 14. i prvoj polovici 15. stoljeća*. U akademskoj godini 1993/94. pohađao je interdisciplinarni poslijediplomski studij srednjeg vijeka na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti i 1994. obranio drugu magistarsku radnju, pod naslovom *The Family Frankapani and King Matthias Corvinus*. Godine 1998. doktorirao je disertacijom *Kralj Matijaš Korvin i Hrvatska*.

Godine 1995. izabran je za asistenta, a 1998. za višeg asistenta na Odsjeku za povijest FF u Zagrebu. Godine 1999. izabran je za docenta za predmet *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe u ranom novom vijeku*. Zatim se 2003. vratio kao docent na Katedru za svjetsku povijest u srednjem vijeku, za predmet *Svjetska povijest u srednjem vijeku*. Od akademske godine 2003/2004. predstojnik je navedene katedre. Godine 2004. izabran je za izvanrednog profesora.

Autor je knjige *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska* (Zagreb, 2002), zatim dvadesetak izvornih znanstvenih i preglednih radova u domaćim te stranim časopisima i publikacijama. Sudjelovao je na domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu. Autor je niza stručnih radova te urednik za opću povijest srednjega vijeka u *Hrvatskoj općoj enciklopediji*. Glavni je urednik *Radova Zavoda za hrvatsku povijest*. Preveo je s talijanskog i prilagodio *Veliki svjetski povijesni atlas*. Boravio je na istraživačkim stipendijama i stručnom usavršavanju u Veneciji i Budimpešti.

Slog i prijelom
Studio DiM

Tisak
Denona d.o.o., Zagreb

Tiskanje prvog izdanja dovršeno u ožujku 2006.

Naklada 800 primjeraka

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 94(4)"03/14"
94(4/6)(262)"03/14"

GOLDSTEIN, Ivo
Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku / Ivo Goldstein, Borislav Grgin. – Zagreb : Novi Liber, 2006. – (Historiae ; knj. 7)

Bibliografija. – Kazalo.

ISBN 953-6045-46-X

1. Grgin, Borislav
I. Europa -- Povijest -- Srednji vijek II. Sredozemlje -- Povijest -- Srednji vijek

460327157